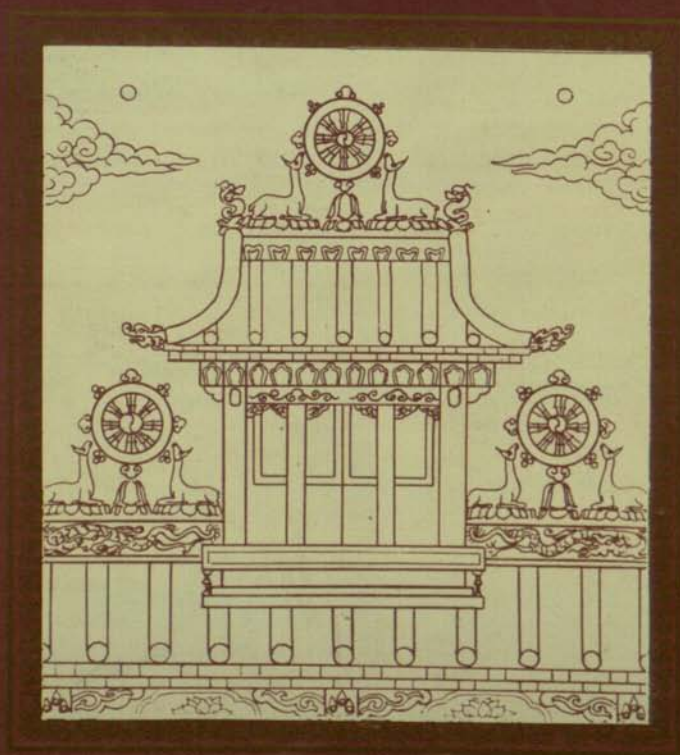

Г. ЦЭРЭНСӨДНОМ

МОНГОЛЫН БУРХАНЫ ШАШНЫ УРАН ЗОХИОЛ

Зохиогч **Д.ЦЭРЭНСОДНОМ**

**МОНГОЛЫН БУРХАНЫ ШАШНЫ
УРАН ЗОХИОЛ**

(Тэргүүн дэвтэр)

Ариутган шүүгч **Д.Чойжамц, Ш.Сонинбаяр**
Үзэмжийг эрхэлсэн **Ц.Сүмбэр**
Хэвлэлийн эх бэлтгэгч **Ц.Түмэнбаяр**
Зураач **Ц.Сүмбэр**
Хянагч **Ц.Хадаа**

"T&U printing" компанийн
хэвлэх үйлдвэрт хэвлэв.

Цаасны хэмжээ 60х90/16
Хх. 25... хэвлэсэн тоо 2000

Д.ЦЭРЭНСОДНОМ

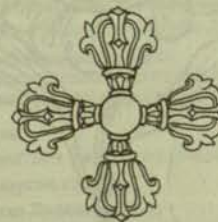
МОНГОЛЫН БУРХАНЫ ШАШНЫ

УРАН ЗОХИОЛ

ТЭРГҮҮН ДЭВТЭР

АРИУТГАН ШҮҮГЧ

ХАМБО ЛАМ Д.ЧОЙЖАМЦ
ЛАМ Ш.СОНИНБАЯР

Шинжлэх Ухааны Академийн
Хэл зохиолын хүрээлэн

1997

Зая гэгээн Лувсанпэрлээ хийгээд
Завч лам Лувсандаян тэргүүтний
Завч хязгаар циагт монголын орноо
Завран гийсний өмчийн мянхад орлогч

З О Х И О Г Ч.

Г А Р Ч И Г

УДИРТГАЛ АНГИ

БУРХАНЫ ШАШНЫ НОМЛОЛ СУРГААЛ
ХИЙГЭЭД СУДАР ШАСТИР

I

бүлэг

Бурханы шашны тухай ерөнхий ойлголт

7

II

бүлэг

Бурханы шашны их хөлгөн судар Ганжуур, Данжуур 22

1. Монгол Ганжуур 23
2. Монгол Данжуур 28

III

бүлэг

Монгол түүхэн сурвалж бичиг дэх
Бурханы шашны уран зохиол

37

1. Алтан хүрдэн мянган хигээст бичиг 39
2. Алтан эрх 44
3. Болор толь 48

ТЭРГҮҮН АНГИ

МОНГОЛ ОРНОО БУРХАНЫ ШАШИН ДЭЛГЭРСЭН НЬ

59

I

бүлэг

Түрүү үеийн дэлгэрэлт

61

1. Хүннүгийн алтан бурхан 65
2. Гилбэр зуутгийн агуйн сүм 70
3. Хятан улсын хоёр суварга 74
4. Хөгнө гарнын өвгөн хийд 78
5. Жагар Падамбын агуй 80

II

бүлэг

Дунд үеийн дэлгэрэлт

83

1. Хубилай сэцэн хаан хийгээд Сажийн угсааны лам нар 87
2. Аржийн уулын хадан агуйн дуганууд 99
3. Дадугийн цагаан суварга 102

III

бүлэг

Хожуу үеийн дэлгэрэлт

104

1. Гүүш Цорж 108
– Чухал хэрэглэгч төгс утгат шастир 114
2. Урадын мэргэн гэгээн 119
3. Цахар гэвш Лувсанчүлтэм 124
– Ариун сухавади буюу арилсан орны сэдэвт зохиол 126
– Эрдэнэдөшийн хөх сүмийн дэвтэр 137
4. Ноён хутагт Данзанравжаа 144
– Эрдэнэ Догшин ноён хутагтын сургаал оршин 150
5. Номтын Ринчин 154
– Хаврын хатны сонин дуулал 157

БУРХАНЫ ШАШНЫ СЭДЭВТ ХҮҮРНЭЛ ЗОХИОЛ

161

Намтар цадиг

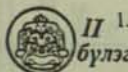
163

I
бүлэг

1. Бурхан багшийн намтар цадиг 163
2. Богд Зонховын намтар 188
3. Өндөр гэгээний намтар 214
4. Алтан хааны шүлэглэсэн намтар 224

Эрлэг тамын орны сэдэвт домог, тууж 237

II
бүлэг

1. Бандида Цэвэлванчигдоржийн зохиосон тамын зурагт ном 241
2. Чойжид дагинын тууж 247
3. Молон тойны судар 254
4. Гэсэр хаан эхийгээ тамаас гаргасан тухай 267

Тайлбар зохиол

274

III
бүлэг

1. Бодичарияаватарагийн тайлбар 278
2. Очроор огтлогчийн тайлбар 282
3. Рашааны дуслын тайлбар 295
4. Субашидын тайлбар 302

БУРХАНЫ ШАШНЫ СЭДЭВТ ЯРУУ НАЙРАГ

318

Магтаал сургаал

319

I
бүлэг

1. Магтаал шүлэг 319
- Билиг Барамидын магтаал 322
- Там, бирдийн магтаал 326
- Мэргэн гэгээний магтаал шүлэг 328
2. Сургаалын шүлэг 332
- Тавдугаар Богдын зохиосон "Орчлонгийн сав шимийн дуулал" 335

Тахил төгсгөлийн шүлэг

340

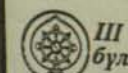

II
бүлэг

1. Тахилын шүлэг 341
2. Төгсгөлийн шүлэг 344

Аялгуут шүлэг дуулал

353

III
бүлэг

1. Дулдуйн дуудлага 356
2. Маани хөгжөөх шүлэг 360
3. Гүр дуулал 366

Зүүлт тайлбар

381

Ном зүй

384

Төгсгөл үг

Англи товчлол

396 393

УДИРТГАЛ АНГИ

БУРХАНЫ ШАШНЫ НОМЛОЛ СУРГААЛ

ХИЙГЭЭД СУДАР ШАСТИР

Тэргүүн бүлэг

БУРХАНЫ ШАШНЫ ТУХАЙ ЕРӨНХИЙ ОЙЛГОЛТ

Бурханы шашин бол эртний энэтхэг, хятад, төвд, монгол зэрэг оронд олон зуун жилийн тэртээгээс дэлгэрч ирсэн дэлхийн томхон шашны нэг юм. Өөрөөр хэлбэл бурханы шашин үүссэн цаг үеийнхээ хувьд ч хамаарах хүрээ хэмжээгээрээ ч дэлхийн том шашны нэг болно. Энэ зууны эхэн үеийн байдлаар гэхэд Бурханы шашин дэлхийн бүх шашинтны 40 хувь, христос 26 хувь, мусульман дөнгөж 12.5 хувь эзэлж байжээ. /Кочетов 1965, 3/

Монголчууд Буддын шашныг "Бурханы шашин", "Шагжамүнийн шажин буюу Шигэмүнийн шашин" хэмээн нэрлэдэг. Бурхан гэдэг нь үгийн гарлын хувьд самгарид хэлний "ухаан мэдлэгийг гийгүүлэгч" гэсэн утга бүхий Buddha хэмээх үгийн монголжсон дуудлага болно. Самгарид хэлний дараалж орсон хоёр "д" үсгийг "Р" авиагаар дуудах тохиолдол байдаг байна. Ийм учраас Будда хэмээх нь монголоор "Бурхан" гэж дуудагдсан бололтой байдаг. "Шагжа" буюу "Шигэ" гэдэг үгийн хувьд Бурхан багшийн дээд овгийн "Шакъяа" хэмээхийг монголчууд мөн л бага зэрэг хувирган дуудсан нэр болно. (Энэ тухай Бурхан багшийн намтрын бүлэгт үзнэ үү) Бурханы шашны домгийн ойлголтоор шашин гарсан шалтгаан нөхцлийг тайлбарлахдаа: Анх ертөнцийг сая тогтох цагт замбуутивийн хүн маш их урт настай, биеэс гэрэл гарган нисэж явдаг, өлсөх, ундаасахын зовлон үгүй байснаа сүүлдээ их буянтан нь цөөрч өчүүхэн буянтан олширч, элдэв худал, хулгай, муу зуршил арвидах болжээ. Энэ муу зан чанарыг засаж залж сайхан санаа сэтгэлтэй болгохын үүднээс шашин номын ёс төр үүссэн гэж үздэг байна. Энэхүү шашны номлолын тогтолцоотой сургаалыг Бурхан багш буй болгосон ажээ.

Төвд монгол хэлээр бичсэн шашны түүхийн ном зохиолд өгүүлснээр үзвэл Бурхан багш улаан морин жил Энэтхэгийн Судаана буюу "Ариун идээт"(1)* хааны хөвүүн болон мэндэлжээ.

*Зүүлт, тайлбарыг хаалтанд дугаарлаж, гутгаар ангийн ард хавсаргав

Бурханы төрсөн он цагийн хувьд нэлээд зөрөө бий. Монгол сударчдын бичсэн Бурханы шашны түүхийн бичиг шастирт тэмдэглэснээр цагаан бичин жил төрсөн үеэс нааш нь улируулан хөөхөд 2900 гаруй жил болдог юм. (2)

Гэтэл Бурхан багшийн мэндэлсний 2500 жилийн ойг Азийн Бурханы шашинтан орнууд 1956 онд тэмдэглэсэн билээ.

Бурхан багш 29 сүүдэртэй ордноос гарч орчлонгийн дөрвөн үнэнийг (төрөх, өвдөх, өтлөх, үхэх) биеэр үзэж улмаар гэргий хүүхдээ орхин гэрээс гарч тойн болохоор одоодоо эртний бурхадын талбигсан дөрвөн зүйлийн ерөөлийг айлдсан гэдэг. Тэр нь бурхан болох мөрийн хөтөлбөр нь болсон ажээ. Тэр дөрөв нь:

– Сансар нясваанисын хүлээсэнд хүлэгдэгсдийг алдруулсугай.

– Билгийн нүдээр мунхагийн харанхуйг гийгүүлсүгэй.

– Буруу мөрт орсон муу үзэлтнийг хутагтын мөрөөр гэтэлгэсүгэй.

– Би хэмээж сэтгэгч омгийг шантруулан үйлдсүгэй хэмээх болно.

Ийнхүү ерөөл тавьж, улмаар хатуужлыг эдлэн ном бясалган сууж 35 насандаа бурхан болохын дүрийг үзүүлсэн гэж намтарт нь тэмдэглэсэн буй.

Ялангуяа 56 насандаа тэрсүүдийн зургаан багшийг номхотгох, шашныг дэлгэрүүлэн зохиох тэргүүтэн олон үйлдлийг үзүүлсэн гэдэг байна. Шашны судар бичгүүдэд бурханыг цагаан луу жилийн дөрвөн сар хүртэл (аргын тооллын 5 сар) 80 сүүдэр зооглосон хэмээдэг.

Бурхан багшийг таалал төгссөний дараа шашин номыг тэнхрүүлэгч олон эрдэмтэн мэргэд төрж бурханы зарлиг сургаалыг умраас умар дэлгэрүүлэхэд гавьяа зүтгэл гаргасан гэдэг. Тухайлбал бурханыг нярваан дүр үзүүлсний тав дахь он буюу Хөх бичин жилд Бадамсанбо багш Лянхуа цэцэгнээс хувилан мандсан гэх, мөн 41 жил болоод Хөх хулгана жил Манзушири Утайн таван ууланд мэндэлж умар зүүн зүгт ном номносон хэмээдэг болой. Түүнээс хойш 400 жил болоод цагаан бичин жил эрдэмтэн Нагаржуна багш мэндэлж их хөлгөний номыг ихэд дэлгэрүүлсэн ажээ.

Сумба Бандида "Найлзуур модон" хэмээх шашны түүхийн зохиолдоо: "Дөрвөн зуун жилийн төдийгөөс итгэл Нагаржуна өөд болж ухааны чуулган, магтаалын чуулган билгийн зуут хийгээд таван зэрэг судар хольцогсон тэргүүтнийг зохиосон" гэж тэмдэглэжээ.

Нагаржунагийн зохиол бүтээлээс хос ёсны сургаал "Рашааны дусал" хийгээд "Хоосон чанарын далан шүлэгт" /Лувсанцэрэн, 1981, 125/ зэрэг нь монгол орноо ихэд дэлгэрсэн бөлгөө.

Дашрамд тэмдэглэхэд манай улсмын номын санд Нагаржуна багшийн гар бичмэл эх гэдэг домогтой дал модны хальсан дээр

бичсэн Нагар үсгийн "Найман мянгат" хадгалагдаж буй нь нэн ховор нандин номын нэг мөн юм. Үүний нөгөө талаар Бурханы айлдсан зарлиг сургаалыг бичиг сударт буулгаж эдүгээ үед хүртэл хүргэж ирэхэд Бурхан багшийн үед байсан бичгийн мэргэд ялангуяа түүний шавь нар асар их гавьяатай. Тухайлбал түүний шадар шавь Модгалжибүү, Шаарибүү, Ананда нарыг дурдаж болно.

Бурханы шадар шавь Ананда бол Рашаан идээтийн хоёр хөвүүний нэг ажээ. Ийм учраас Ананда бол бурхан багштай бүл төрөл буюу үеэл дүү (3) нь юм.

Ананда бол Бурханы арван шадар шавийн нэгэн бөгөөд номыг сонсож тогтоохдоо бусдаас гарамгай байсан тул хамаг чухал номоо айлдахдаа Анандад "Сайтар сонсогтун! Оюундаа сайтар тогтоотугай. Би чамд номлосугай" хэмээн зарлиг болж байдаг. Ийм ч учраас "Рашааны шим найман гишүүт нууц увидасын үндэс" тэргүүтэн анагаах ухааны ном айлдах үесээс дотоод шавийн нэгэн болсон Ананда тэргүүтэн шавь нар нь сонсож тогтоосон зарлиг шастирын номыг нь сүүлд эмхтгэж сударт гаргахдаа "Ийн хэмээн миний сонсогсон нэгэн цаг дор" хэмээн эхэлсэн үг болбоос бурханы шавь нарын айлтгал юм.

Өөрөөр хэлбэл Бурхан багшийн таалал болсноос хойш түүний номносон зарлиг, шастирын сургаалыг "Чухаг гурван аймаг сав номд" багтаан эмхэтгэж олноо дэлгэрүүлэхэд шадар шавь Ананда тэргүүлэх үүрэгтэй байжээ. Өөрөөр хэлбэл бурхан багшийн зарлиг сургаалыг шууд болоод дам сонссон, дуулсан олон үеийн бурханы шавь нарын хүчин чармайлтаар түүний зарлиг шастирын 108 боть өнөө үеийн соёлт хүн төрөлхтнөө түгэн дэлгэрсэн гэж хэлж болно.

Бурханы шашин үүсэхээс өмнө Энэтхэг оронд боол эзэмших нийгмийн үеэс буй болсон Бярманы шашин (өрнөдийн бичиг зохиолд Брахман гэдэг) зонхилж байв. Бярманы шашин бол байгалийн сүр хүчинд бишрэх бөө мөргөлийн шашинтай ойролцоо шинжтэй юм.

Бурханы шашин нь: Махаяна буюу их хөлгөний, Хэнэяна буюу бага хөлгөний гэж хоёр том чиглэлтэйгээс их хөлгөний ном нь Энэтхэг хийгээд умар зүгийн хятад, төвд, монгол орноо түгэн дэлгэрчээ. Сүмба хамбо Ишбалжир их хөлөгний номыг "Судрын аймгийн чимгээс их зорилго хийгээд түүнчлэн хоёр бүтээлүүд бэлэг билиг хичээнгүй туурвих хийгээд аргад мэргэн болох ба үнэхээр их бүтээл хийгээд бурханы их үйл, тэр таван их дүгэ төгссөний тул их хөлгөн хэмээн магад өгүүлбэй" хэмээн тодорхойлсон байдаг.

Бурханы шашин нь дотроо Улааны, Шарын, Хөхийн гэх мэт хэд хэдэн томхон урсгал чиглэлтэй. Тухайлбал Сажийн чиглэл буюу улааны шашны тухайд гэхэд () (Цайвар шороот) хэмээх газар 1073 онд Гончен ламын байгуулсан хийдийн сургууль монголд

олон үеийн турш их нөлөө үзүүлсээр ирсэн билээ. Сажийн ёсны шашин буюу улааны чиглэл монголд XIV зууны эхэн үеэс өргөн дэлгэрч байсныг бид мэднэ.

Хөхийн шашин нь хятад оронд дэлгэрсэн. Эл Хөхийн шашин болоод Улааны шашны угийн холбооны талаас нэг сонин домог буй.

Төвдийн Ландарма (801-842) хааны үед лам нарыг алж харгислахад хоёр лам монголд зугтан очсон гэдэг. Тэнд шашин дэлгэрүүлж сахил санваар хүртээхэд орон тоо нь хүрсэнгүй. Буцахдаа хятадаас нэг лам оролцуулж ахин төвдөд шашин дэлгэрүүлсэн. Ийм учраас лам хүний орхимжид нэг хөх тасам тавих болсон гэдэг байна.

Бурханы шашны доторхи өөр нэг том урсгал бол Шарын шашин болно. Шарын шашныг үндэслэгч нь Богд Зонхова буюу Лувсандагва (1357-1419) юм.

Зонхова хэмээх нь Сонгины ам гэсэн газрын нэр ажээ. Олонд энэ нэрээр алдаршсан тул бид хойшид Зонхова гэдэг нэрийг баримтална.

Богд Зонхова улаагчин тахиа жил (1358) Дорнод төвдийн Анду мужид төрөв.

Богд Зонхова Ламремченбо буюу "Их бодь мөрийн зэрэг" гэх зэрэг зохиолоороо Бурханы шашинд шинэтгэл хийжээ. Үүнийг шашны түүх шастирт үйлийн үрийн учир шалтгаанаар холбон тайлбарладаг. Тухайлбал "Үйлийн үрийн саруул тольд" Богд Зонхова, Мял богд хоёр нэгэн насны нэгэн биеэр бурхан болсоны хувьд адил боловч Богд Зонхова бурханы шашныг агуу ихэд арвижуулсан нь Уридын Гашив Бурханы хувилгаан мөнийх гэсэн буй.

Бурхан багшийн намтар цадгийн тухай өгүүлсэн өдий төдий олон зохиол байдаг байна. Үүний дотроос хамгийн бүрэн бүтэн тогтолцоотой үзүүлсэн нь данжуурт байдаг "Агуу ихэд цэнгэсэн судар" хийгээд Бурхан багшийн эхийн хэвлийд заяаснаас аваад нярваан дүрийг үзүүлсэн хүртлэхийг өгүүлсэн "Арван хоёр зохионгуй" хэмээх цадиг болно. Энэ нь Бурхан багшийн амьдралын түүхийг арван хоёр үе буюу бүлэг болгон өгүүлсэн тул ингэж нэрлэсэн байна.

Монголын эрдэмтэн мэргэд ч Бурханы намтар түүхийг орчуулах тайлбар хийх, үлгэрлэн зохиох ажлыг эрт дээр үеэс хийсээр иржээ. Үүний нэг тодорхой жишээ бол XIV зууны үеийн эрдэмтэн Чойжи-Одсэрийн төвд хэлээр бичсэн Бурханы арван хоёр зохионгуй" хэмээх цадигаас хэлмэрч Шаравсэнгэ Есөнтөмөр (1276-1328) хааны хатан дурдаснаар Y-YIII бүлгийг цоолдон орчуулсан нэг бичмэл эх Санкт-Петербургийн Их Сургуулийн Дорно дахины салбарын номын санд хадгалагдаж байна. Бурхан багшийн энэхүү цадиг түүхийн талаар бид намтар зохиолын хэсэгт

тусгайлан өгүүлэх тул үүгээр товчлож түүний сургаал номлолын үзэл санаа, утга чанарын талаар жаахан дэлгэрүүлэн өгүүлэхийг хичээе.

Бурханы шашны аливаа ном судрыг нээж үзмэгц

Намо Буддаяа

Намо Дармаяа

Намо Сангаяа гэсэн гурван мөр шүлэг

хамгийн түрүү нүдэнд тусна. Энэ бол бурхан, ном, бурсан хувраг гурвыг чухаг дээд гурван эрдэнэ хэмээн эрхэмлэн үздэг үзэл санааг маш товчоор томъёолон хураасан залбирлын шүлэг болно.

Бурхан Шигэмүнийн номносон Банзрагчийн тэргүүн бүлгийн Их Мянганыг дарагчийн сударт: "Бурхан доройтуулбай шумнасыг, ном доройтуулбай ном бусыг, хуврагууд доройтуулбай тэрсүүдийг" хэмээн номносон нь дээр өгүүлсэн гурван эрдэнэ буюу чухаг гурван дээдийн мөн чанар түүний эрхэм үйлийг тодорхойлсон ажээ.

Эл чухаг гурван дээд буюу туулсан Бурхан, дээдийн ном, бурсан хувраг гурвын талаар тодруулж авч үзье. Эрдэмтэн Шагж гавж /1994, 291/ монгол үсгийн тайлбар тольдоо Бурхан гэдгийг "сонсох, санах, бясалгахын хүчээр гэм бүхнийг тэвчиж, эрдэм бүхнийг төгсгөсөн бодгалийг" хэлнэ гэсэн буй.

Бурханы шашны номлол ёсоор аливаа бодгалийн шинж чанарыг тодорхойлохдоо бие, хэл, сэтгэл гурвын үүднээс өгүүлдэг билээ.

Бурхан багшийн билиг чанарыг ч монгол сурвалж бичгүүдэд энэ ёсоор өгүүлсэн баримтыг төвөггүй олж үзэж болно. Жишээ нь Хубилай хааны үед гарсан шашин төрийн хуульзүйн номлол "Дөрвөн төрийн арван буянт номын цагаан түүхэнд":

"Ариун хоёр чуулганаас үүдсэн биет

Амьтны эгээрэл бүхнийг хангагч зарлигт

Аливаа богдсын ямарчлан айлдагч сэтгэлт

Арван хүчин төгсөгсөн чадагчийн эрхт" хэмээн магтсан энэ нэгэн бадаг шүлэгт Бурхан багшийн бие хэл сэтгэлийн эрхэм чанарыг хураангуйлан өгүүлжээ. Энэхүү хураасан томъёо мэт ойлголтыг хувилгаваас эрднийн шүхэр тэнийлгэх мэт дэлгэрэн задрах ажээ. Жишээлэхэд Бурханы бие нь мөн чанарын бие, номын бие, төгсжаргалангийн бие, хувилгааны бие дөрөв буйгаас, Төгсжаргалангийн биед хамаарах магад бие нь 32 бэлгэс, 80 сайн үлгэрээр чимэг бологсон гэх зэргээр дэлгэрүүлэн магтдаг. Бурханы зарлигийг амаар номлогсон зарлиг, адислагсан зарлиг, даган соёрхогсон зарлиг гэж гурав ангилснаас адислагсан зарлиг нь биеэр адислагсан зарлиг, зарлигаар адислагсан зарлиг, сэтгэлээс адислагсан зарлиг гэх зэргээр цааш хуваагдана.

Бурханы сэтгэлийн гол чанар нь эх болсон зургаан зүйл хамаг амьтныг зовлонгоос гэтэлгэх энэрэнгүйн үзэл юм. Ямар ч их

эрдэм чадалтай байсан энэрэнгүйн чанар үгүй бөгөөс өрөөсөн жигүүртэй шувуу мэт хэмээн мэргэд сургадаг. Ялж төгс нөгчигсөн бурхан багш ч "сэтгэл нь номын үндэс бөлгөө" хэмээн номножээ. Равжаа хутагтын айлдсанаар

Бурхан ч сэтгэлээс гарна

Буг ч сэтгэлээс бүтнэ

Буян, хилэнц сэтгэлээс

Булт хоосон сэтгэл буй" гэсэнчлэн Бурхан, ном,

бурсан хувраг аль аль нь чухамдаа гэгээрсэн сэтгэлийн үр шим гэж хэлж болох юм.

Чухаг гурван дээдийн хоёр дахь нь дээдийн номыг заасан бөлгөө. Ном болбоос сонсох, санах, бясалгах гурван үр шимээр хүний оюун ухаанд хуримтлагдсан эрдэнэ юм. Ном эрдэнийн талаар мэргэдийн номлол олон буй.

Номыг хамгийг айлдагч Басубанда гэгээнтэн хүний оюун сэтгэлийн орны хамаг эрхин бүхнийг багтаасан өргөн дэлгэр ойлголт гэжээ. Хураангуйлж хэлбэл судрын эгшиглэн өгүүлсэн сайн зарлиг гэж үзэж болно. Гэхдээ ном нь нэг талаас ерөнхий ойлголт мэт боловч өглөхийн ном аяга тахимлагийн ном язгуурын ном гэх мэтээс мөн тусгай онцлох шинж чанартай төрөл зүйлд хуваагддаг байна. "Далайг гатлахад сайн усчийг шүтэх хэрэгтэй мэт ном эрдэм сурахад сайн багшийг шүтэх хэрэгтэй" хэмээн Богд Зонхова эрдэм сурахаар алс газар одох цагтаа айлдсан гэдэг. Үүн дээр ном сурахад эрх биш хичээл зүтгэл хэрэгтэй гэдгийг аль ч үеийн мэргэд сургасаар иржээ. Тухайлбал Гүүш цорж "Чухаг хэрэглэгч төгс утгат" хэмээх судартаа таван хүчин хэрэгтэй хэмээгээд "Бишрэлийн хүчин, дурлахуйн хүчин, хичээнгүйн хүчин, самадийн хүчин, билгийн хүчин" энэ тавыг дурдсан байна. Энэ таваас эрдэм ном сурахад хичээнгүйн чанар чухаг болохыг номч нар онцлон тэмдэглэсэн буй. "Судар үзэж зорилгыг судлахуй дор үргэлж хичээвээс улмаар чадал нэмж номын үйл бүхнийг чадах болмой" хэмээн Цахар гэвш Богд Зонховын намтарт номножээ. Энэхүү зорилтыг судлахуй хэмээх нь бидний дээр өгүүлсэн сонсох, санах, бясалгах гурваас санахын үеийг дурдсан ажээ. Энэ ялдамд өгүүлэхэд ном бүтээн туурвих гол эх сурвалж нь судар бичгийг унших, цээжлэх, тогтоон бясалгахаас үүддэг байна. Бурхан багш: "Дэвтрийг унших ба цээжлэх утгыг сэтгэлдээ тогтоосноор улам дээд онолыг олох" /Зонховын намтар, ҮП -63 б/ ба "Эрдэм сурсны эцсийн хэрэг нь гагцхүү бясалгал бүтээх буй" хэмээн хэдэнтээ номносон гэдэг.

Эрдэнэт хүмүүний биеийг олж төрсөн хүн бүрийн ном эрдэнэ бүтээж чадахгүйн учир ном хийгээд ном туурвигчдыг ихэд эрхэмлэн хүндэлдэг байжээ. Манай монголчууд эрт дээр үеэс номын алтан үсгийг есөн эрдэнээр бүтээж ур дүй ухаан оюуныхаа чадлыг шингээдэг байсны учир нь чухаг гурван дээд эрдэнэ хэмээн

эрхэмлэснийх гэж хэлж болно. Ийм ч учраас номныхоо нэр хаяг тэргүүтэнд бэлэгдлийн утгыг шингээж "Алтан товч", "Эрдэнийн товч", "Эрдэнийн эрих", "Болор толь", "Болор эрих", "Гангийн урсгал" гэх зэргээр нэрлэсэн буй заа. Энэ уламжлалын нэг тодорхой жишээнд Сүмба Хамбо Ишбалжир өөрийн бүрэн зохиолоо Өлзийт найман тахилын тоогоор ботилж

1. Чакравардын Алтан хааны цэргийн омог сэлтэд явах алтан хүрдэн

2. Маш яруу эгшиг дуун цууриатсан нар зөв эргэлтэд цагаан лавайн садан

3. Халуун нарнаас халхлах сүүдэрлэх шүхэр

4. Үл зохилдох талыг ялагсан тэмдэг дуазын дагалдах туг.

5. Үл урвах бат хос мэт тэмдэг сайтар сүлжигсэн түмэн өлзий.

6. Хамаг эрлийг хангах хүү сангийн сайн хумх

7. Хир үл халдах бөгөөд аятай үнэр анхилагсан цагаан лянхуа

8. Маш үзэсгэлэн зураг дурдмал эрдэнэ алтан загас хэмээн нэрлэснийг дурдаж болно. Энэхүү чухаг гурван дээдийн төвд орших дээдийн номыг Бурхан багш амьтныг зовлонгоос тонилгон амаржуулахын тул ном номлогсон бөгөөд тэр номлогсон ном нь бурханы шашин гэж үзсэн ч буй /Цахар гэвш. ЭСХД. 12-ийн 29/

Чухаг гурван дээдийн гутгаарт бурсан хуврагийг заасан бөлгөө. Бурсан хувраг хэмээгч нь Бурханы зарлиг сургаалыг дагаж буяныг түшин явагч хүмүүнийг хэлнэ.

Бурхан багшийн шавь хуврагуудад эгэл таван зүйлийн цээрийг сахигч Гэнэн сахилтнаас 253 зүйл цээрийг сахигч гэлэн сахилтан хүртэл жирийн уншлагын ламаас Хонсим бодисад, Авид бурханы хувилгаан хэмээгдэх Далай лам, Банчин богд хүртэл цөм багтах ажээ.

Монгол орноо шашны наран мандсан цагаас олон үеийн өргөсөн эрдэмтэй лам хуврагууд олон гарчээ. Шашны хожуу дэлгэрэлтийн үе туршид чухам чухаг гурван дээдийн нэр төрийг өндөрт буюу шарын шашны лам нарын тухайд гэхэд л үй түмэн сүсэгтэн олныг араасаа дагуулсан Их хүрээний Жавзандамба хутагт, Долнуурын Жанжаа хутагт зэрэг шашны том зүтгэлтэн хуврагууд нь зөвхөн монгол оронд төдийгүй манж, хятад төвд оронд ч их нэр нөлөөтэй байжээ. Зөвхөн ар өвөр монголд сууж байсан хутагтуудын тоо Манж Чин улсын үед 166-д хүрч байсан гэх мэдээ буй.

Дундад зууны үеийн монгол орноо ийнхүү лам хуврагуудын тоо үлэмж өсөж нийгмийн амьдралд тэдний байр суурь нэр нөлөө нэмэгдэх цагт чанарын асуудал ч зүй ёсоор гарах болжээ. Энэ нь "Гөрөөсний хаан арслан үхэх цаг ирвээс түүний махыг бусад амьтад үл эгээрмой. Харин түүний биеэс төрсөн өт хорхой бие цогцсыг нь цоочино. Тэр лугаа адил миний шашны зүрхийг мөн эл нүгэлтэн тойд огоот эвдэх болно" гэж Бурхан багшийн айлдсанчлан шашныг

дотроос нь цөвтүүлэгч хор хөнөөлтэй хуврагийн дүр баригч нүгэл хилэнцтэн нар олширсонтой холбоотой юм. Лам хуврагуудын ёс цааз суларч ирэхэд олны сүсэг мөн алдарч "Сайн бол ламын ач муу бол үйлийн үр" гэх зэргээр тэднийг ард түмэн егөөдөж шүүмжлэх болов.

Тийм нөхцөлд шашнаа үнэнхүү цэвэр тунгалаг байлгах чин эрмэлзлэлтэй жинхэнэ буяны садан хувраг тойд сэтгэл зовнин шүүмжилж байжээ. Жишээлбэл Цахар гэвш:

"Үүр цайхад үүдэн дэх нохой

улих нь муу ёр бус

Үүр цайхад тойн хүмүүн согтоод уйлах нь

чухам муу ёр ирэв буй"

/ Цахар гэвшийн намтрын Ш бүлэг/ гэсэн байхад Ноён хутагт Равжаа:

"Алж алж махыг нь борцлоод

Амьтан хөөрхий гэдэг хувраг шүү ертөнц" хэмээн тойн хуврагуудын ам, үйлдлийн зөрөөг шүүмжилж байсан нь тэднийг чухамдаа "Чухаг гурван дээд" хэмээх эрхин нэрнийхээ эзэн байлгах гэснийх юм. Үүнийг нотлох нэг баримт нь Цахар гэвш "Эрдэнэ дөшийн сүмийн хөх дэвтэр" хэмээх зохиолынхоо хувраг хүний биеэ сахиж ариутгах бүлэгт тэдний сахил санваар уншлага, бусдын тусыг хичээх, бие сэтгэлээ засаж буянт үйлийг үүрд хичээх тэргүүтнийг маш тодорхой өгүүлсэн буй.

Энэхүү гурван эрдэнийн нэгэн бурсан хуврагийн явдлын хамаатай зүйлс хойтох бүлэгт гарах тул хуврагийн тухайд үүгээр товчлон чухам гурван эрдэнэд итгэж сүсэглэсний ач тусыг хураангуйлж хэлбэл: Бурханы итгэлийг эрэн барьснаар бусад тэнгэр нарт үл хорлогдох, ном эрдэнийн итгэлийг эрэн барьснаар амьтанд (хүн амьтан) үл хорлогдох, бурсан хуврагийн итгэлийг эрэн барьснаар буруу үзэлтэнд үл автагдана хэмээн буддын сургаалд номлодог юм.

Бид энэхүү удиртгал ангид Бурханы шашны үзэл номлолын талаар голцуу монгол зохиолчдын бүтээлд тулгуурлан өгүүлэхийн дээр Бурхан багшийн зарлиг шастирын их цоморлиг, монгол ганжуур, данжуурын тухай дараахи бүлэгт товч танилцуулах болно.

БУРХАНЫ ШАШНЫ ҮЗЭЛ НОМЛОЛ

Бид одоо Бурханы шашны гол номлол сургаал, түүний үзэл санааны үндсэн чиглэлийн талаар товч танилцуулахыг хичээсүгэй. Учир нь буддын утга зохиолыг судлахад эрх биш энэ талын суурь мэдлэг чухал хэрэгтэй болно. Ийм учраас Бурханы шашин гэж чухам ямар утга чанартай ойлголт вэ гэдэг асуулт гарч ирнэ. Үүнийг бид ерөнхий ба тодорхой утгаар тайлбарлаж болох юм. Эртний

Энэтхэгийн их гүн ухаантан Шантидэвагийн гэгээнтэн "Амьтны зовлонг арилгнагч гагц эм, амгалан бүгд гарахын орон шажин" хэмээн айлдсан бол Бурхан багшийн номносон "Винайн иш хэмээх сударт", "Ямарваа хилинцийг үл үйлдэх ба буяныг хотол төгсөөр эдлэх хийгээд өөрийн сэтгэлийг огоот номхотгох энэ нь бурханы шашин болно" хэмээн тодорхойлсон байна. Энэхүү илэт өгүүлсэн томъёоллоос гурван үндсэн ойлголт гарч ирж байна. Үүнд:

1. Нүгэл хилэнц үл үйлдэх

2. Буяныг сайтар эдлэх

3. Өөрийн сэтгэлийг номхотгох эдгээр болно. Цааш нь задалж ойлгох юм бол хилэнц буян, сэтгэл номхотгох гэгч нь дотроо олон задарч Бурханы шашны үндсэн номлол сургаалыг загварчлан үзүүлсэн тайлбар гарч ирнэ. Жишээ нь нүгэл хилэнц гэхэд

1.1. Биений гурван зүйл хилэнц (бусдын амь хорлох, хулгай хийх г.м)

1.2. Хэлний дөрвөн зүйл хилэнц (худал хэлэх, хов зөөх, ширүүн үг хэлэх, чалчаа яриа)

1.3. Сэтгэлийн гурван нүгэл (хомголзох сэтгэл, хортой сэтгэл, буруу үзэл) бүхэлд нь эдгээрийг арван хорын нүгэл гэж бас хэлдэг. Энэ арван зүйл ямар учраас нүгэл хилэнц болдогийн утга учрыг Цахар гэвшийн "Хөх дэвтэр" зэрэг зохиолд тайлбарласныг үндэс болгон бусад судраар дэлгэрүүлж авч үзье.

1. Амь таслах. Бөөс хуурс хорхой шавьжнаас аваад ямарваа амьтныг алах, алуулах, алагдсанд баясалцах нь энэ ба хойт насанд зовохын шалтгаан болох их хүчтэй нүгэл болохын тул түүнийг цээрлэх хэрэгтэй гэжээ. Ялангуяа зуны цагт мацаг барьж байх үед цам, майдар, найр наадам хэмээж мах архинд сэтгэл алгасан амьтан олноор алуулах нь амь тасалсан дээрээ шагшаабадыг алдуулсан хүнд нүгэл болох тул өлзий бусын явдал олон гарна хэмээн үйлийн үрийн судруудад номлоход арван хар нүглийн анх түрүүний амь таслах нүглийг тэвчиж чадваас шашин амьтанд магад тус болно гэсэн буй.

2. Эс өгснийг авах. Бусдын эд мал, хөрөнгө хогшил, нутаг орон тэргүүтнийг булаах, хулгайлах, элдэв арга мэхээр авах нь мөн хүнд нүгэл мөний тул цээрлэх хэрэгтэй гэсэн буй. Тухайлбал бусдаас мөнгө эд юмс, ном судар тэргүүтнийг зээлж хэрэглээд буцааж үл өгвөөс мөн хулгайтай адил нүгэл болно гэх буюу бусдын эд юмыг дарагдуулах хүний дамжуулсныг саатуулах мөн гэм болно гэх зэргээр хулгайн үйлийг номлогсон ёс цааз олон буй. Энэ мэт хулгайн үйлийн үрээр хойт насандаа уйлан дуулагч тамд төрж халуун хайлмал ширэм амандаа цутгуулах зэргээр энэлэн шанална гэжээ.

3. Буруу хурьцал нь. Хувраг хүн өөрөө гэргий авах ба эхнэр хүүхэдтэй нийлж холицолдох нь номын ёсноос хазгай буюу гэм болох тул өвчин зовлон болох, ад зэтгэр хорлох, олноо үл хүндлэгдэх, муу шаагдах элдэв уршиг төвөг гарах тул цээрлэх

хэрэгтэй гэжээ. Мөн үйлийн үрийн бусад сударт хар хүний талд холбогдуулан бусдын гэргийд хурьцах, гар хангалга хийх, өдрөөр унтах зэргийг бас буруу хурьцалд авч үзсэн буй. Энэ талаар Лувсаннямдагийн "Үйлийн үрийн саруул толь" зэрэг зохиолд буруу хурьцалыг

а/ Үл зохилдох хүнтэй явалдах, (бусдын гэргий, хамаатан садан зэрэг)

б/ Хурьцлыг буруугаар үйлдэх

в/ Орон бус газар үйлдэх (эцэг,эх, сүм, хийд, орон шүтээний дэргэд)

г/ Цаг бус үед үйлдэх (жирэмсэн ба сарын тэмдэг ирсэн гм) гэх зэргээр хуульчлах мэт нарийн тодорхой бичсэн байдаг.

4.Худал хэлэх нүгэл нь зөв хэрэг бүтээхэд хор болох, нэг нь нэгнийхээ итгэлийг алдуулах. Эв эе эвдрэлцүүлэх тэргүүтэн олон гэм буй тул цээрлэхийг номлогсон буй.

Худал өгүүлэх нь чухамдаа бодитой байдлыг урвуулж байгаагийн хувьд хамгийн гэмтэй үйлийн нэгэн гэж мэргэд үздэг байна. Жишээ нь "Амьтан алах ямар ч гэмгүй" хэмээн өгүүлдээс тэр худал хэлсэн үйлийн үр нь амьтан алсантай ялгаагүй хүндээр тусч хойт насандаа тамд унана гэж үздэг. Хамгийг айлдагч Лондол ламын гэгээн худал хэлэх нь эзлэхүйн үр (45᠑᠒᠑᠑) маш их тул хойт насандаа хуурагч оронд төрнө хэмээн номложээ.

5. Хов Үг нь хүний нуух хэрэгтэй зүйлийг ил гаргах ба өшөө хонзон болох улам дэвэргэвээс их хэрэг гарах тэргүүтэн буй тул цээрлэ хэмээн номлогсон буй.

Монгол зүйр үгэнд "Шивгэнүүр үг салгадаг, шиврээ бороо нэвтэлдэг" гэж хэлсэнчлэн хов үгийн эцсийн үр дагавар нь хүнийг холдуулах, салгах хар мөртэйг үйлийн үрийн судруудад тэмдэглэжээ. Лондол ламын гэгээнтэн "Ховоор хол явахгүй" гэж хэлсэн нь энэ насны амьдралын үнэн юм. Ийм учраас хоёрыг холтгогч хов Үгийг буяныг эрхэмлэгч бүхэн машид сэргэмжлэн цээрлэдэг байна.

6. Шируун үг нь дээр, доор, их, бага олон бүхэнтэй үл зохилдох ба сайн үйлд саад тотгор болохын дээр өвчин зовлон тэргүүтэн олон уршиг гарахын тул цээрлэ хэмээн номносон буй. Богд Зонховоос шируун үг нь хорсох сэтгэл төрөхийн уг үндэс гэж хэлсэн нь Хагачаагүй нөхрийг марташгүй үгээр бүү хорсог" гэсэн монгол ардын зүйл үгтэй санаа нийлж байна.

Уур омгийн гэмээр шируун үг өгүүлэгчид нь хойт насандаа аманд нь гал бадарсан бирд болж төрмүй хэмээн үйлийн үрийн судруудад өгүүлсэн буй. Тэрчлэн Лондол ламын хэлснээр шируун үг өгүүлэгчид нь хойт насандаа өргөс, харгана, хайр чулуу ихтэй хатуу шируун сэтгэл үл баясах орноо төрнө гэжээ.

7. Чалчаа үг нь хэрэггүй олон үгийг чалчваас түүний дотроос гэмтэй үг олон гарах ба хэрэгтэй үйлст саад болох хийгээд аливаа аж

төрөхийн явдалд хор болох зэрэг олон гэм буй учраас цээрлэ хэмээн номлогсон буй. Чалчаа үгийн үйлээр олонхи нь гурван муу заяанд унах ба хэрэв Хүмүүний төрөл оллоо гэхэд хэлсэн үг нь хүнд үл итгэгдэх үнэ хүндгүй болжюу. Чалчаа үгэнд чөтгөр тэргүүтэн өлзий бус амьтад баясах тул хичээх хэрэгтэй хэмээсний үлгэр нь урьд өвгөн залуу хоёр хувраг замд уулзаж хэрэггүй дэмий үг өгүүлэлцэн яваад олон чөтгөр сонсон баясаад хойноос нь дагаж хоролсугай хэмээлдсэнд нэгэн ахмад чөтгөр нь бяцхан азная хэмээн хориглож явтал тэр хоёр зам салах болж өвгөн нь залуудаа номыг сайтар суралцагтун хэмээв. Залуу нь өвгөндөө шашны аливаа тусыг сайн үйлдэгтүн хэмээн өгүүлэлдснээр чөтгөрүүд хорлох чадалгүй болж өвчүүгээ шаалцан "Чалчаа үг өгүүлж байхад хорлож болох байлаа" хэмээлдэн зугадан одсон гэдэг.

8. Ховдог сэтгэл нь. Сэтгэлийн гурван нүглийн нэгэн хомголзох сэтгэл буюу ховдог сэтгэл нь бусдын эд юманд хурьцаж улмаар хулгай худалд орох ба бусад итгэмгүй болж хардагсанаар хишиг буян буурах тэргүүтэн муу явдал болох тул цээрлэх хэрэгтэй гэсэн буй. Ховдог сэтгэл нь бусад атаа жетөө өвөрлөхөөс үүдэн хилэнц хурааж эхэлдэг байна. Үлгэрлэвээс урьд Энэтхэгийн хоёр даяанч Бодагаланд мөргөхөөр явахуйд нэг нь их сүжигтэй тул нэг алдын төдий нисэх рид хувилгаан олжээ. Нөгөө нь сүжиг мөхөс тул газраас дөнгөж хөндийрөх төдий рид хувилгаан олов. Тэр бага сүжигт нь миний нөхөр алдын төдий өндөр хөөрч чадах тэр эрдэм нь надад буй болоосой хэмээн атаа өвөрлөн хомголзох сэтгэлээр уридын газраас хөндийрөх эрдэм нь ч үгүй болсон үлгэр мэт хэмээсэн буй.

9. Хорт сэтгэл нь. Өөрийн нөхөр тэргүүтэн их бага хэнд ч хорон санаа өвөрлөх, хор хөнөөл болохыг мэдэж байвч үл туслах, уруудаж буруутаж яваа нэгнээ зөвийг үл заах болсноор олны дунд муу санаат, хорон санаат хэмээгдэн итгэмжгүй болох тул цээрлэх хэрэгтэй гэсэн буй. Үйлийн үрийн сударт монгол ардын "Санаа муут яван хатна" хэмээх зүйр үгийн утга санааг санагдуулам үгээр зүйрлэн сургасан байдаг. Тухайлбал: "Үйлийн үрийн саруул тольд" урьд сайн, муу санааг хоёр гуйлгачин, хуврагуудаас идээ гуйхаар явах цагт сайн санаат нь гүнцэг зоогных нь цагаар таарч идэх юм олж хүртжээ. Муу санаат нь хуврагуудын зоогны цагаар эс тохиосон учир юу ч олдсонгүй. Тэгээд тэр муу санаат гуйлгачин ихэд уурлаж "Би хаан болж их эрх мэдэлтэй болбоос энэ муусайн хуврагуудын толгойг огтлохсон" гэж санасан үйлийн үрээр зам дээр хэвтэж нэг хөсөг тэрэгтэй хүн түүнийг үзэлгүй дайрч толгойг нь тасалсан үлгэр буй.

10. Буруу үзэл нь. Бурханы номыг шүтэх хэрэггүй хэмээн бодох ба хилэнцийг үл цээрлэн, ер зөвийг дагах сэтгэлгүй сайныг мэдэвч үл ойшоох мууг мэдэвч түүнд дурлах, бусдын сайн сургаалыг хайхралгүй өөрийн дураар явагсалыг буруу бодлоготон буюу буруу

үзэлтэн хэмээнэ. Тэр мэт буруу бодлоготон нарт их бага хэн боловч дургүй болох, нүд үзэх гэм буй тул цээрлэх хэрэгтэй гэсэн буй. Буруу үзэл хэмээгч буян нүгэл, бурхан бодьсадба сайн муу явдлыг үл ялгагч үзэл хэмээн Райдан багш номножээ.

Энэхүү сайн муу явдлыг үл ялгагч буруу үзэл онол нь маш хортой гэдгийг шашны мэргэд тэмдэглэсээр иржээ. Тухайлбал Богд Зонхова "Дэмбэрэл додва" гэдэг зохиолдоо: "Буруу онолоор зэвсэглэвээс хүн байтугай ертөнцийг доройтуулна" хэмээн сургасан байна.

Шашны номлолд "Олохуйяа бэрх хүмүүний төрөл, учирхуйяа бэрх бурханы шашин" хэмээн номлодог. Тэгвэл тэрс үзэлтэн буюу буруу үзэлтэн нар нь эрт урьдын үйлийн үрээр бурхны шашинтай шүтэн барилдах хувьгүй хүмүүс гэж үздэг юм. Өөрөөр хэлбэл үйлийн үрээр сайн муу хоёр нь солигдож итгэл аврал үгүй болохын тул их гэмтэй хэмээн сургадаг. Тухайлбал Дивадэд буруу үзлийн эрхээр Бурханы зохиол бүхнийг хуурмаг гэж үзсээр байсан ч Бурхан түүнийг авралдаа багтаахыг бодож "Чи долоо хоногоос Аюуш тамд унах ажээ. Үнэн сүсгээр надад залбирваас аварч чадна хэмээн зарлиг болсонд Дивадэд бурханы зарлигийг худал хэмээн санаж хэрэгсэл үгүй байтал долоо хоног дээр газар хагарч Аюуш тамд унасан хэмээх домог буй. Их эрдэмтэн Нагаржуна дээр өгүүлсэн хилэнцэт явдлыг хураангуйлан "догшрох хийгээд хорт сэтгэлээр мунхрах, нойр хүсэлд дурших, сэжиг хийгээд гүйтгэр энэ тавуул буяны эдийг булаагч хулгай дээрэм мөнхийг мэдэн үйлд" хэмээн номножээ. Энэ мэт арван хорын нүглийг тэвчих нь арван цагаан буяны замаар орохын үүд хэмээн мэргэд сургадаг байна. Дээр өгүүлсэн шашны тухай тодорхойлолтын буяныг хотол төгсөөр эдлэх буюу арван хар нүглийн сөрөг арван цагаан буяны тухай авч үзье.

Цахар гэвш "Эрдэнэдөшийн сүмийн хөх дэвтэр" хэмээх зохиолынхоо тэргүүн дэвтэрт

2. Буяныг хотол төгсөөр эдлэх гэгч нь. 2.1. Сонсох, санахын хүрд (энэ нь ном эрдэм сурч бясалгах) 2.2. Бүтээх цээрлэхийн хүрд (хоногт долоон зүйл ном үйлдэх өглөө эрт, үдийн өмнөх, үд, үдийн хойно, үдэш, шөнө, тэдгээрийн завсрын ном) 2.3. Үйлдэх туурвих (Бурхан бүтээх, сүм дуган бариулах г.м) хүрд хэмээн ангилаад тус бүрийг дэлгэрүүлэн өгүүлжээ.

2.1. Сонсох санахын хүрдэн хэмээгч нь чухамдаа ном эрдэм сурахын аймаг болно.

Эртний Энэтхэг орноо ухааны арван найман орон хэмээн сурах судлах ухааныг ангилдаг байжээ. Эдүгээгийн шарын шашны лам хуврагуудын судлан суралцаж эзэмших ёстой эрдэм ухааныг доорхи есөн зүйлээр ангилан хуваасан байна.

а/ Төвдийн сав, шар үсэг хийгээд монгол бичигт сурган суралцах.

б/ Магтаал ерөөл тэргүүтэн бага уншлагын аймаг.

в/ Ямандаг догшид, гүнрэг хийгээд, Оточ, Аюуш тэргүүтний магтаал буюу их уншлагын аймаг.

г/ Балин тахил хийх ухияал, засал, мандал ян, чагж, хөгжим үлээх дэлдэх, тиг татах тэргүүтэн биечлэн үйлдэх эрдэмд суралцах.

д/ Увшаас гэлэн сахил хүртэх ёс журамд суралцах винайн аймаг.

е/ Бодь мөр оюун судалбар тэргүүтэн судрын орчуулга Парчин тэргүүтэн цанидын аймаг.

ё/ Судар тарнийн бясалгал, бүтээлийн аймагт суралцаад олон үе сууж, бясалгал үйлдэж амны уншлагад хичээвээс зохино гэжээ.

ж/ Амарлингуй, дэлгэрэнгүй тэргүүтэн гал мандал, сор залах, равнай хийх, их балин залах, их засал хийх, ухияал үйлдэх нөгчигсөдөд туслахын тул лхого талбих, овоо бумба босгох, тахих, манийн үрэл бүтээх, шагшабад сахих тэргүүтэн дотоод зан үйлд суралцах.

з/ Цагаан, хар зурхай, эм дом, хүн морины шинж газрын шинж, элдэв зан үйл тэргүүтэн сурч мэдэхэд хэрэгтэй зүйлийн аймаг тэргүүтнийг чухалчлан дурьдсан байдаг.

2.2. Гурван хүрдний бүтээх цээрлэхийн хүрд:

Үүнд лам хуврагуудын ном бясалгах, бүтээл туурвилын аймгийг өгүүлсэн байдаг.

Дээд Банчин богдын гэгээнээс лам хуврагуудын нэгэн хоногийн номын үйлсийг өглөө эртний ном, үдийн өмнийн ном, үдийн хойнох ном, үдшийн ном, тэдгээрийн завсрын ном гэж долоон хэсэгт ангилан үзэхийг номлогсон ажээ. Энэ долоон зүйл номыг дэлгэрүүлж авч үзвэл:

а/ Өглөө эртний ном. Үүр цайх үед босоод сэтгэлийг засах, цагийн дурьтгал, арвитгах тарни урих, итгэл явуулах, ламын бясалгал, мэгзэм урих, бодь мөрийн бясалгал, ядамын бясалгал, номын тарни урих тэргүүтнийг хийдэг байна. Мөн энэ цагийн номыг "Бэлтгэлийн зургаан ном" гэж ч хэлдэг ажээ.

б/ Үдийн өмнөх ном. Гар нүүрээ угааж мөргөлийн тарни уншиж мөргөх, тахилын тарни унших, долоон гишүүтийг өргөх, мандал өргөх, балин тавих тэргүүтнийг дурддаг.

в/ Үдийн ном. Цав барихуй цагт гурван эрдэнийг дурьдах идээний саналга үйлдэж, дээж өргөж тахих, ариутгалын судар унших, ерөөл талбих тэргүүтэн.

г/ Үдийн хойнох ном. Усан балин тэргүүтэн аль зохилтойном үйлдэх гэсэн буй (энэ нь чухамдаа өөрийн сонирхсон номоо үзнэ гэсэн үг бололтой)

д/ Үдшийн бүрийн ном. Сахиусандаа балин өргөх, ерөөл тавих, мөргөж наманчлал үйлдэх зэрэг болно.

е/ Шөнийн ном. Өдрийн үйлдсэн номоо санаж буянаа бодь дор зориулах ба бас буян үйлдэхийг бодож, бясалгал хийх тэргүүтэн орно.

ё/ Завсрын ном. Дээр өгүүлсэн зургаан номын завсар хооронд үзэх номд судар бичиг үзэх, бичих, орчуулах, цээжлэх, туурвих тэргүүтэн орно. Энэхүү завсрын номд дурдагдсан бүтээл туурвилын зүйлд хамаг цаг хүчээ зориулсан лам хуврагууд цөөнгүй байжээ.

2.3. Гурван хүрдний гуравдагч үйлдэх үйлийн хүрд нь:

Үүнд бурхан бүтээх, сүм дуган барьж байгуулах, эргэл мөргөл үйлдэх, хурал тогтоох, тэнд хэрэгсэл ном бүтээлгэх, сэлбэх, уридын байсныг үл хомсдуулахын тул нөөц бэлтгэл хийх арвитгах дэлгэрүүлэхийн үйл хийх, шинэ шавь сурагчдыг бэлтгэх зэрэг олон зүйл ордог байна. Энэ аймаг нь чухамдаа орон хийдийн аж ахуйн үйлст чиглэгдсэн буй. Тухайлбал:

а/ Хурлын хуврагуудын сүмд хурахын бэлтгэл.

б/ Сүмийн ариун цэвэр байх үйлс.

в/ Бурхан шүтээнийг ариутгах, залах аймаг.

г/ Тахил балин засах, цэвэрлэх

д/ Тахил, хөгжим тэргүүтнийг цэвэрлэх хадгалах аймаг. Үүнээс гадна сүмийн хурлын лам нарын зэрэг дэв ажлын хувиарыг тухайлан бичсэн бичиг нь дотроо

а/ Да лам, дэмч, гэвхүй нярав нарын ажил үйлийн аймаг.

б/ Цээрлэх зохистой зүйлийн аймаг.

в/ Сангийн мөнгө, мал хөрөнгийн данс бүртгэл үүнд холбогдох дүрэм журам энэ хэсэгт цөм багтдаг байна.

3. Сэтгэлээ огоот номхотгон засах хэмээх эл 3-р зүйлд энэ насны амар хялбар амьдралыг огоорч аливаа хазгай буруу явдлыг цээрлэж явахыг чухалчлан заажээ. Бурханы шашинд хувраг болсон хүний хамгийн гол эрхэмлэх чанар болбоос дээд номын ёсоор 3.1. сэтгэлээ ариусган засаж бодь хутгийг олсноор хамаг амьтанд туслах явдал болно. Ер нь хүн төрөлхтнийг оюун ухаан талаас нь өчүүхэн төрөлхийтэн, дунд төрөлхийтэн, дээд төрөлхийтэн гэж гурван зүйл болгон ангилдаг.

а/ Өчүүхэн төрөлхийтний ёсоор санаа явдлаа засах нь аливаа эрдэнийг эрхэмлэн шүтэж, энэ насанд шударга түвшин явж хойт насандаа тэнгэр хүмүүний сайн төрөл олохын тул буян бүтээхийг голлон сургажээ.

б/ Дунд төрөлхийтний засалд зөвхөн хойт насандаа сайн төрөл олохын төлөө төдийгүй ер орчлонгоос тонилгохыг бодож бясалгал дияан хийхийг голлон сургадаг.

в/ Дээд төрөлхийтний засалд өөрөө туулагсан бурханы хутгийг олохыг зорихын хамт эх болсон зургаан зүйл хамаг амьтныг

ч тонилгохын төлөөнөө бодь сэтгэлийг үүсгэж зургаан барамидын ёсоор явах тэргүүтэн судар тарнийн номын зүйл бүхнийг хотол төгс үйлдэхийг сургажээ.

3.2. Сэтгэлээ ариутгахын нөгөө тал нь биеэ ариутган сахих ёс болно. Бурханы дотоод шавь хувраг болоход баньд, гэцэл, гэлэн гурван зүйл санваартан байх бөгөөд бандийн сахих сахил долоо, гэцэлийнх 37, гэлэнгийн зүйл 253 байдаг байна. Энэхүү сахилыг хүртэж хувраг болохын тулд гурван арилжаа хэрэгтэй. Тэр нь нэр арилжих, тэмдэг арилжих, санаа арилжих гурав болно.

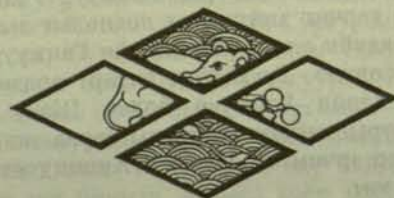
а/ Нэр арилжих нь: эцэг эхийн өгсөн багын нэрээ арилжиж сахилын нэр зүүхийг хэлнэ. Жишээ нь Баатар, Өлзий, Ухна гэх зэрэг харын нэрээ Агваан, Лувсан, Самдан гэх зэрэг сахилын нэрээр солих болой.

б/ Тэмдэг арилжих нь: үс сахлаа хяргах зэрэг биеийн тэмдэг хувирахаас гадна хар дээл хувцсаа орхижал шарын өнгөт дээл малгай орхимж тэргүүтэн номын хувцас эдлэхийг хэлнэ.

в/ Санаа арилжих нь: эгэл хар хүний боддог мал ахуй, эхнэр хүүхэд, ан гөрөө гэх мэт бодлыг орхиж гурван эрдэмд сүслэн номын ёсоор явахыг хэлнэ. Энэ нь идээ ундаа ахуй амьдралын зүйлд ч нэг ёсны арилжаа болно гэсэн үг. Тухайлбал архи, тамхины зүйл, махнаас, хорхой шавьж, жигүүртэн, битүү туурайтан, хумстан амьтны мах цээрлэхийг заасан буй.

Бурханы шашны шавь хүний дагаж мөрдвөөс зохих гол зүйлийг товчлон өгүүлбээс ийм байна.

Дээр өгүүлсэн буян, нүгэл, сэтгэл гурав нь нарийн шүтэлцээтэй ойлголт гэдэг нь тодорхой юм. Учир нь хүнийг босовч, суувч сүүдэр мэт дагах буян, нүгэл хоёрын үйлдэл нь сэтгэлээс шууд хамаарах сайн, муу үйлийн үр болж боловсордог байна. Ийм учраас энэхүү үйлийн үрийн тухай сургаалыг шашны гол зүрх хэмээн тодорхойлсон байх ба үйлийн үрийн зохиолуудад Бурхан багш(шавь нартаа үйлийн тийн ялгалыг өгүүлсүгэй маш сайтар сонсч сэтгэлдээ тогтоогтун хэмээгээд нас охор болох, урт болохоос эхлүүлэн үйлийн үрийн 51 зүйлийн шалтгаан нөхцлийг дэлгэр номносон болой.

Дэд бүлэг

БУРХАНЫ ШАШНЫ ИХ ХӨЛГӨН СУДАР ГАНЖУУР, ДАНЖУУР

Бурхан багш номын алтан хүрдийг эргүүлж бие, хэл, сэтгэлээр олон амьтны тусын тулд зарлиг сургаалаа айлджээ.

Бурханы айлдсан энэхүү зарлиг сургаалыг түүний шавь нар, өглөгийн эзэд, сүслэн дагагчдын хүчин чармайлтаар бичигт тэмдэглэж сударлаж авсныг "Бурханы зарлигийг хураагсан" гэж томъёолдог. Эн тэргүүн зарлиг хураагсан үе нь бурхан нирваан дүр үзүүлсний дараа жилийн зун цагт Ананда тэргүүтэн шавь нар нь анхан сударлан авсан гэж үздэг. Үүний хойно 110 жил болсны дараа дунд зарлиг хураасан гэх ба 300 жилийн дараагаар Наландар хийдэд олон зуун архад бандида нар эцсийн зарлигийг хурааж дууссан гэж үздэг байна.

Бурхан багшийн энэхүү зарлиг сургаалыг Трипятака буюу Гурван аймаг сав ном гэж нэрлэдэг. Үүнийг винай, судар, абидарма гэсэн гурван ангилалд хувааж үздэг байна. Энэхүү судар, дандарын эх зохиол болон түүнд гаргасан тайлбар сэлтийг төвдийн Лочин Ринчинсамбуу зэрэг хэлмэрч, гүүш нарын олон үеийн турш орчуулсан зарлиг, шастирын хэдэн зуун ном судрыг XIV зууны үеийн эрдэмтэн Нартан хийдийн гэвш Жамьян Бүдөн Ринчиндүб (1290–1364) нар 1320 хэдэн оны үед "Ганжуур", "Данжуур" хэмээх их цоморлиг номын гарчиг хийгээд эх зохиолыг эмхэтгэн сударласан ажээ. Энэ үеэс төвдийн олон сүм хийдийн Ганжуур, Данжуурын бар хэвлэл дэлгэрэх болжээ. Тухайлбал алдарт эрдэмтэн Бүдөн гэгээн "Цал Гүнтан хийдийн Ганжуур болон Шалу Сэрхан хийдийн Ганжуур, Данжуурыг эмхлэн гаргасны дараа энэ их цоморлиг ном бичмэл, дармалаар эрчимтэй дэлгэрч /Хишигтогтох, 1991, 1, 3, 47/ эхэлсэн бололтой юм.

Бидэнд энэ хир мэдэгдэж буй баримтаар монголчууд Ганжуур Данжуурын доторхи олон мянган зохиолоос XIV зууны эхэн үе гэхэд энэтхэг, төвд, уйгар зэрэг хэлнээс орчуулж хэвлэн нийтлүүлсээр ирсэн байна. Одоо энэ хоёр их цоморлиг номын утга чанар хийгээд түүний монгол орчуулгын талаар товч өгүүлье.

МОНГОЛ ГАНЖУУР

"Ганжуур" гэдэг нь "Зарлигийн орчуулга" гэсэн төвд үг юм. Төвд хэлээр Ганжуур ном маш олон удаа хэвлэгдсэн ажээ. Тухайлбал Нартан, Цал, Дэрэг, Литан, Лхас барын ганжуур гэж байдаг байна. Тэрчлэн монголд хэвлэгдсэн Хүрээ барын Ганжуур гэж бий. Энэ хүрээ барын Ганжуурын гарчгийг Унгарын эрдэмтэн Б.Геза хийж Де ли хотноо хэвлүүлсэн /Геза, 1980/ билээ.

Монголчууд Ганжуурын доторхи зарим зохиолыг дээр үеэс орчуулж эхэлсэн боловч бүрнээр нэгтгэн орчуулах ажлыг Цахарын Лэгдэн хааны (1604–1634) зарлигаар бандида Гунгаа–Одсэр, дархан лам Самдансэнгэ, Билигт Эрдэнэ дай гүүш, тойн Санрав нарын 50 гаруй хэлмэрчид 1629 онд орчуулж дуусгажээ. Лэгдэн хааны үед орчуулагдсан энэхүү Ганжуур 100 шахам жил гар бичмэлээр дэлгэрч байгаад Энх–Амгалан хааны зарлигаар 1717–1720 оны хооронд модон бараар хэвлэгдсэн ажээ.

Энэ тухай Архиа өвгөн Ната /1991, 246/ хэмээгчийн "Алтан эрих" хэмээх шашны түүхийн зохиолд: монгол Ганжуурын хэв бүтээх хааны зарлиг ёсоор "Долнуурын сүм дэх лам хуврагууд бүгд дор хоёр ёсны суртлыг заагч засгийн тэргүүн Ширээт ноён Цорж Да лам Ганжуурба Лувсанчүлтэм гэвш, Сөнөд бэйл Шири, Авга гүн Дамцаг тэргүүтэн–бэр эхэлж засаг засгийн хоёр хэлийг өгүүлэгч олон хэлмэрчид төвд Ганжуур–луга тохиолдуулж ариутган шүүгээд хэв–дор байгуулчухуй" гэжээ.

Одоо үед монгол дармал ганжуур монгол улсын Төв номын сан, Парисын Үндэсний номын сан, Өвөрмонголын номын сан зэрэг газар хадгалагдаж байна. Унгарын монголч эрдэмтэн проф. Л.Лигети Парисын номын сан дахь эхийг судалж монгол дармал Ганжуурын бүрэн гарчгийг /Лигети, 1942/ нийтлүүлсэн билээ.

Бичмэл Ганжуур мөн манай улсын номын сан (Зөвхөн эхний 70 боть нь бий), Санкт–Петербургийн Их Сургуулийн Дорно дахины салбарын номын сан, Буриадын Нийгмийн ухааны хүрээлэнгийн номын сан зэрэг газарт бий. Бичмэл Ганжуурын гарчгийг монголч эрдэмтэн З.К.Касьяненко (1993) бүртгэн гаргажээ.

Бичмэл Ганжуурын бүтэц зохиомжийн дараалал нь Бээжингийн шунхан дармал Ганжуураас өөр байдалтай юм. Үүний ялгааг таниулахын тул бичмэл, дармал хоёр эхийн агуулгын тойм

ангиллыг З.К.Касьяненко, Л.Лигети нарын гарчгийг баримтлан дор сийрүүлбэл:

Бичмэл Ганжуурын ГАРЧИГ	Дармал Ганжуурын ГАРЧИГ
I. Дандар	I. Дандар /Жүд/
II. Юм	II. Юм
III. Хорин таван мянгат	Хорин таван мянгат
IV. Арван найман мянгат	Арван найман мянгат
V. Найман мянгат	Түмэн шүлэгт
VI. Түмэн шүлэгт	Найман мянгат элдэв Билиг барамид
УП. Олонх	III. Эрдэнэ давхарлиг
УШ. Эрдэнэдавхарлиг	IV. Олонх
IX. Дүлба	V. Элдэв
X. Элдэв	VI. Дүлба

Ийм байдалтай юм. Чийнхүү агуулгын хувьд дарааллын зөрөөтэйгээс гадна бичмэл ганжуурын үг найруулга нь илүү хуучин шинжээ хадгалсны дээр тахил, төгсгөлийн үг нь бүрэн бүтэн байдалтай буюу дэлгэрэнгүй болохыг дээр дурдсан хоёр бүртгэлийг харьцуулан үзвээс тэр ялгааг хялбархан олж үзэж болно. Үүний жишээ болгон бид Ганжуурын "Элдэвийн" аймгийн IV ботийн төгсгөлийн үгийг авч үзье.

Энэ ботийн Дармал Ганжуур "Хутагт буяны үндсийг огоот баригч нэрт их хөлгөн судар" гэсэн номоор эхэлж "Хутагт найман мандалт хэмээх номын зүйлийн их хөлгөн судраар" төгсөж байхад бичмэл Ганжуур нь: "Хутагт их хөлгөн"–дор сүсгийг сайтар бясалгахуй нэрт их хөлгөн судар" хэмээх номоор эхэлж "Хутагт жаргалант орны зохиол нэрт их хөлгөн судраар" дуусч байна. Үүнээс гадна энэ ботийн дармал сударт төгсгөлийн шүлэг огт үгүй байхад бичмэл Ганжуурын "Хутагт оройдоо эрдэнэтийн өчигсөн нэрт их хөлгөн судрын" төгсгөлд бичсэн шүлгээс сийрүүлбэл:

Эрхэт Шигэмүнийн шашин мандуулагсан
Эрдэмтэн Шагжабагийн үндсэн лам нар
Өргөн хүндэлсэн энэ дэлхий дахины эзэн болсон
Эсрэн Чакраварди Тэмүжин–хаан орон суусан
Дөрвөн асанхи галав дор хураагсан буянаар
Хутагтан хуврагийг тахисны хүчээр
Хувилгааны дээд богд үндсэн лам нар оройгоор авшиг

Хотол үсгийг Богд баатар Чингис хааны (4) зарлигаар
Эрхин Шигэмүнийн номын төрийг даган жолоодогч
Эгнэгт зарлигийн ёсыг ухуулан өгүүлэгч
Энэхүү тивийн далай мэт их улст номын нүдийг нээгч
Эрдэмтний манлай Чойжи–Одсэр дархан лам Бандида

гүүшт (5) шүтэж

Өчүүхэн оюун чинээгээр Ананда Авуш гүүш орчуулаад
Сэцэн убаш Дайчин хиа хоёр бичив гэжээ. Энэ судрыг орчуулсан Ананда Аюуш гүүш бол 1586 онд монгол галиг үсэг зохиосон Харчины Аюуш гүүш байж болох юм. Мөн уг номын бичээч нь яруу найрагч Цогт хун тайжийн шүлгийг хаднаа буулгасан Дайчин хиа мөн бизээ.

Монгол бичмэл ганжуурын ёстой жинхэнэ эх бол Лэгдэн хааны үед бүтээгдсэн алтан үсгийн Ганжуур мөн болно. Болгомол хөх цаасан дээр алтан үсгээр цорын ганц хувь урлан бүтээсэн бичмэл ганжуурын энэхүү үнэт дурсгалын талаар Өвөрмонголын нийгмийн шинжлэх ухааны хүрээлэнгийн номын сангийн ажилтан Гуагийн /1991, , 74–80/ бичсэн "Монгол алтан Ганжуурын тухай танилцуулга" гэсэн өгүүллийг иш баримт болгон товч өгүүлье.

Цахарын Лэгдэн хааны зарлигаар 1629 оны үед орчуулж дууссан монгол Ганжуурыг Хөх хотын Ширээт зууд Лори дай гүүш, Мэргэн билигт, Сүрэн, Баян тэргүүтэн уран бичээчид биндэрьяагийн өнгөт хөх цааснаа алтан үсгээр бүтээж 213 ботиор сударлаж тахилын шүтээн болгон залсан ажээ. Алтан ганжуурын 213 ботийн бүтцийг тодорхойлбол:

- I. Юмийн 12 боть
- II. Дандарын 25 боть
- III. Хорин таван мянгатын 4 боть
- IV. Арван найман мянгатын 3 боть
- V. Түмэн шүлэгтийн 1 боть
- VI. Элдэв Билиг барамидын 1 боть
- УП. Найман мянгатын 1 боть
- УШ. Дүлбагийн 13 боть
- IX. Олонхийн 6 боть
- X. Элдэвийн 40 боть
- XI. Эрдэнэ давхирлагийн 6 боть
- ХП. Гарчигийн 1 ботийн хамт нийт 213 хэлмэли (боть) байв.

Энэ нандин судар Манж Чин улсын ноёрхлын үед Мүгдэн Махагалын сүмд хадгалагдаж байгаад хожим нь Пагба ламын бүтээсэн Махагал тэргүүтэн нандин бурхан шүтээнийг Гоминданы цэрэг эзлэн авах үед мөн сүйдэж үрэн таран болсон бололтой юм. Алтан ганжуурын олонхи ботийг японд аваачсан боловч газар хөдлөлийн улмаас олдохгүй болсон гэх яриа бас байдаг байна. Харин 1957 оны хавар Алтан Ганжуурын 20 ботийг Жодва хэмээх хүн эдүгээгийн Өвөрмонголын нийгмийн Шинжлэх ухааны хүрээлэнд авчирч өгсөн ажээ. Уг хорин боть ямар ямар аймагт холбогдох хэд хэдэн боть байгааг тодорхойлвол:

- I. Элдэвийн аймгийн 20.30.33,34, 36–р боть

2. Дандарын аймгийн 1, 10, 19, 21, 22, 25-р боть

3. Дүлбагийн 1. 2, 10, 12, 13-р боть

4. Олонхийн аймгийн 1 боть

5. Хорин таван мянгатын 3-р боть

6. Юмийн 12-р боть

Энэхүү Алтан ганжуурын орчуулга, тахил төгсгөлийн үг тэргүүтнийг бусад бичмэл, дармал ганжууртай харьцуулан судалбаас нэн чухал сонирхолтой ажил болохыг тэмдэглэе.

Монгол бичмэл, дармал Ганжуурын талаар проф. Ц. Дамдинсүрэн, Ш. Бира, В. Хайссиг, Хишигтогтох, Гуа, Д. Цэрэнсодном нарын судлагчид өгүүлэл бичжээ.

Монгол шунхан Ганжуурыг 1973 оноос Энэтхэгийн "Шата-Питака цувралын" 101-р ботиос эхлэн проф. Локеш Чандра (1973) гэрэл зургаар хэвлүүлж эхлэв.

Сүүлийн үед БНХАУ-ын Лионин мужийн хэвлэлийн хорооноос монгол бичмэл Ганжуурын хэдэн эхийг харьцуулан судлаад 1996 оноос хэвлүүлж байгаа ажээ.

Ганжуур ном нь ихэвчлэн Бурхан багшийн айлдсан зарлиг сургаалыг түүний шавь нар хийгээд хожмын мэрэгцүүл сударчлан буулгасан буддын шашны номлолын их цоморлиг юм. Гэвч түүний дотор ардын үлгэр домог, аман яруу найргаас эх үндэстэй элдэв домог, сургаалын шүлэг тэргүүтэн уран зохиолын түүхэнд авч хэлэлцэх зүйл нэлээд байдаг байна. Тухайлбал жинхэнэ уран зохиолын дурсгалд тооцож болох 500 орчим цадиг Ганжуурт байдаг тухай судлагчид тэмдэглэсэн буй.

Оросын эрдэмтэн Н. И. Конрад, "Өрнө, Дорно хоёр" гэдэг зохиолдоо "Буддын ном гэдэг зүйлийн дотор чухамдаа Энэтхэгийн аман зохиол, үлгэр, домог, туульсийн уламжлалын агуу их эрдэнэсийн сангаас үлэмжхэн орсон байна" гэж /Конрад, 1966, 321/ бичжээ. Үнэндээ бурхан, бодисадын намтар цадигийг зохиохдоо урд урдын төрөлдөө ингэж тэгж явсан гэж ардын үлгэр домгийн элдэв Өгүүлэмжийг ашиглан бичдэг байна. Энэ бол шашны зүтгэлтнүүдээс ардын урлагийн өв санг ашиглаж авах гээхийн арга билгийн ёсоор бүтээн туурвиж ирсний үлгэр гэж хэлж болно.

Ц. Дамдинсүрэн "Монголын уран зохиолын тойм"-ын П дэвтэрт Ганжуурын доторхи "Элдэв билэг баримт", "Олонхи", "Элдэв судрын" болон "Винайн ишийн" аймагт багтах олон ботиудад янз бүрийн домог, цадиг сургаалын зохиолууд нэлээд байгааг бүртгэн жагсаажээ. /Дамдинсүрэн, Цэнд, 1976, 388-390/

Энэ мэт зохиолыг орчуулагчдын зарим нь төгсгөлийн үгэнд нэр цолоо бичсэн байх тул хэн хэн ямар ямар зохиолыг орчуулсан тухай тойм нь мэдэгдэж байна. Ийм учраас монгол Ганжуурт ямар ямар уран зохиолыг хэн хэн орчуулсан тухай цөөвөр мэдээг авч үзье

1. Ганжуурын 61-р боть буюу "Элдэв судрын" П ботид байдаг төвдөөр "Жачир ролбидо", монголоор "Агуу ихэд цэнгэсэн нэрт" Бурхан Шигэмүнийн намтар зохиолыг Лэгдэн хааны зарлигаар Самдансэнгэ төвд хэлнээс монголчлон орчуулав Гэжээ. Энэ Самдансэнгэ бол Ганжуурын 52-р ботийн 244-р хуудас, 90-р ботийн 178-р хуудас зэрэгт маш олон удаа нэр дурдагдаж буй Чойжи-Одсэр (Номын гэрэл) гэдэг цолтой Дархан лам Самдансэнгэ мөн бизээ. Самдансэнгэ энэхүү "Агуу ихэд цэнгэсэн" судрыг ХIY зууны үеийн алдарт орчуулагч Шаравсэнгийн үлгэр жишээгээр монгол хэлээр яруу сайхан орчуулсан хийгээд "Зуун үйлт" хэмээх судрыг орчуулсан гавж Дай гүүш төгсгөлийн үгдээ "Тэнсэл үгүй их хэлмэрч Самдансэнгэ бандидаг" шүтэж орчуулаа гэж тэмдэглэснээс үзвэл тухайн үедээ нэр, нөлөө бүхий томхон орчуулагч байсан нь бэлхнээ мэдэгдэж байна.

2. Ганжуурын 89-90-р ботид "Лайжав" буюу "Зуун үйлт" хэмээх элдэв домог өгүүллэгүүдийн цоморлиг зохиол байдаг. Энэ нь үйлийн үрийн тухай номносон агуулгатай нэг зуун домог өгүүллэг багтаасан тул "Зуун үйлт" гэж нэрлэжээ. Үүнийг Монгол Ганжуурт бидний дээр нэр дурдсан гавж Дай гүүш Агванданпэл орчуулсан юм. Турфаны цуглуулгын монгол бичгийн дурсгалд энэ зохиолын тасархай хуудас байгаагаас /Цэрэнсодном, Тубе, 1993, 139/ үзвэл уг зохиол бүр ХIY зууны эхэн үед орчуулагдсан болохыг гэрчилж байна.

3. Монгол дармал Ганжуурын 90-р ботийн 179-430-р хуудсанд "Үлгэрийн далай"-н орчуулга "Шулуун онолт хэмээгдэх судар" гэсэн нэрээр нэрлэгдсэн буй. Төгсгөлийн үгэнд орчуулагчийн тухай тэмдэглэсэн зүйл үгүй юм.

Б. Я. Владимирцов Ленинградын бичмэл Ганжуурын төгсгөлийн үгэнд:

"Ширээт гүүш цорж орчуулав" гэсэн мэдээнээс үндэслэж "Үлгэрийн далайг" Гүүш цорж орчуулсан тухай өгүүлжээ. /Владимирцов 1927, 222/ "Эрдэнэ толь" хэмээх түүхэн зохиолд хар барс (1602) жилээс улаагчин хонин (1607) жил хүртэл Ганжуур номыг Ширээт Гүүш тэргүүтэн хэлмэрчид орчуулж байсан тухай онцлон тэмдэглэснээс үзэхэд гүүш цорж бол Ганжуурыг голлон орчуулагчдын нэг байжээ гэж хэлж болно. Гүүш Цорж "Үлгэрийн далайгаас" гадна Ганжуур номоос Юмын тэргүүн боть "Билгийн чанд хязгаар хүрсэн зуун мянган тоот" 45-р ботийн "Түмэн шүлэгт" зэрэг судрыг орчуулж төгсгөлд нь дэлгэрэнгүй сайхан шүлэг бичжээ. Бид ХҮП зууны эхэн үеийн нэрт орчуулагч Гүүш Цоржийн талаар хойно тусгайлан өгүүлэх тул энд зөвхөн Ганжуур номын орчуулгад түүний хэрхэн оролцсон тухай товч төдий дурдав.

4. Ганжуурын 91-р ботийн 1-364-р хуудсанд "Дүүрэн зуун ухааныг өгүүлэхүй" 364-368-р хуудсанд "Хутагт бурханы ухааныг

өгүүлэхүй" гэсэн үлгэр домгийн чанартай зохиолуудыг Тайиун Таюун Шикү гүүш монголчилсон байна. Тэрээр Ганжуурын бусад зарим судрыг орчуулсан төгсгөлийн үгдээ "Ихэд тохиолдуулагч хэлмэрч Тайиун тайун дархан шикү гүүш орчуулав" гэж бичсэнээс үзвэл туршлагатай сайн орчуулагч байсан байна. Мөн Ганжуурын 52-р ботид байдаг "Хутагт амарлингуйн өчигсөн нэрт" судрын төгсгөлийн үгэнд: "Самдансэнгэ Дархан лам дор шүтэж, санаж мэдэхүй чинээгээр Тайиун Тайун шикү гүүш саарал үгүй орчуулав. Шар могой жил дор сайтар хичээн бичив" /Лигети, 1942, 202/ гэжээ. Энэ төгсгөлийн үгэнд дурдагдаж буй "Шар могой жил" бол 1629 оны шарагчин могой жил бололтой. Үүнээс гадна СПБ-ийн бичмэл Ганжуурын Дандарын аймгийн 23-р ботийн төгсгөлийн үгэнд:

Эрдэмтний манлай Бандида, Дархан лам хоёрт шүтэж

Элдэв зүйл энэ үйлсийн Дандарис сударнугуудыг ану

Эзний зарлигаар Тайиун Таюун Шикү гүүш

Эм могой жил монголчлон орчуулав гэсэн бас нэгэн мэдээ байна. Энд дурдагдан буй эм могой жил нь аргын тооллын 1617 онтой тохирч байгаа юм. Дээр дурдсан баримтаас үзвэл Тайиун Шикү гүүш бол алдарт Гүүш Цорж хийгээд түүний дараахан үед байсан Дархан лам Самдансэнгийн цагт зохиол бүтээлээ туурвиж байсан ажээ.

Үүнчлэн монгол Ганжуурыг удирдан орчуулсан Гунгаа-Одсэр бандида тэргүүтэн олон гүүш хэлмэрчид монголын түүх бичлэг, ялангуяа шашин номын дэлгэрэлтийн тухай элдэв сонин мэдээ баримтыг өгүүлсэн хэдэн зуун бадаг төгсгөлийн шүлэг бичсэн нь монгол Ганжуурын доторхи уран зохиолын чухал дурсгалын нэг мөн болно. Бид тахил төгсгөлийн шүлгийн талаар энэ зохиолын Ш ангид тусгай бүлэг зориулан бичих тул энд давхардуулахаас зайлсхийснийг тэмдэглэе.

МОНГОЛ ДАНЖУУР

Данжуур хэмээх нь "Шастирын орчуулга" гэсэн төвд үг болно. Энэ нь эртний энэтхэг, төвдийн эрдэмтэн бандида нарын их, бага таван ухаанаар туурвисан 3400 гаруй зохиолын их цоморлиг юм.

Их таван ухааны номд "дотоод ухаан", "урлахуй ухаан", "Учир шалтгааны ухаан", "Тэжээхүй ухаан", "Дуун ухааны" тоолох ба бага таван ухаанд: "Зохист аялгуу", "Ёгт нэр", "Холбон найруулах арга", "Одон зурхай", "Дууриан бүжиг" тэргүүтэн ордог байна.

Данжуур номын их, бага таван ухааны зохиолоос ХШ-ГҮ зууны үед төвд хэлнээ орчуулж эхлээд ХҮ зууны эхээр тусгай цоморлиг болгосон байна.

Данжуурын доторхи ном зохиолоос монголчууд бүр ХҮ зууны эхэн үеэс орчуулж, тайлбар судалгаа хийж байлаа. Харин Данжуур номыг бүхэлд нь орчуулж хэвлүүлэх ажлыг ХҮШ зууны тэргүүн хагаст анхдугаар Жанжаа хутагт Агванчойндон (1642–1714) хоёрдугаар Жанжаа Ролбийдорж (1717–1786) нарын удирдлагаар монголын олон нутаг хошуудаас цугларсан 200 орчим хэлмэрчид асар богино хугацаанд амжилттай орчуулан дуусгасан ажээ. Ийм учраас гүүш нар энэ хоёр хутагтыг аль алиныг нь хамтатган дурдах буюу "Мэргэд гарахын орон" даягийг ч хоёр гэгээнтэй холбож шүлэглэсэн сонин баримт тохиолддог юм. Тухайлбал Данжуурын 77-р ботийн төгсгөлд:

"Эрхт эзэн амьтны тусад Данжуурыг орчуул хэмээн зарлиг болсонд

Эрдэмтний манлай хоёр гэгээн ба мөнхүү гэгээний

Зохиосон даяг болоод олон мэргэдэд шүтэж

Гүүш гэлэн Гэндэн орчууллаа" /Цэрэнсодном 1970,112/ гэсэн байна. Үүнээс гадна Данжуурын 85-р ботийн орчуулгын төгсгөлийн шүлэгт:

"Манзушири их богд эзний зарлигаар

Манлай дээд хоёр гэгээний өлмийд шүтэж бүрэн

Магадын мэргэн шидэт бандида номлогсон шастир үүнийг

Маш мохдог оюут урадын гэлэн Лувсаннамжил орчуулбай"

/Цэрэнсодном,1970,115/ гэсэн байна. Энэ дөрвөн мөрт шүлэг дөрвөн чухал мэдээг бидэнд хэлж өгч байна. Үүнээс дээр иш татан өгүүлсэн Данжуурын 77-р ботийн төгсгөлийн шүлэгт дурдсанчлан мөн I,II Жанжаа гэгээнийг хамтатган бичсэн нь анхаарал татаж, монгол Данжуурын орчуулсан түүхийг эрх биш эргэж нягтлахад хүргэж байгаа юм.

Монгол шунхан Данжуурын гарчгийн ботийн оршилд "Найралт төв хаан (1723–1735)–бэр бурханы шашин эрднийг хамаг амьтны тус жаргалангийн уг хэмээн таалж, огоот туулсан шашны эзэн Жанжаа хутагтын гэгээний зохиосон долоон боть сайн номлол үүнийг Данжуур эрднийн дотор оруулахыг зарлиг буулган оруулбай" хэмээсэн байна. Үүнээс гадна хааны зарлигт богд Зонховын бум зарлигийг хэв дор сийлэн Данжуур дотор оруулан орчуулах ажаамуу хэмээн айлдсанд тэр ёсоор болгож монгол Данжуурын тоо бичгийг (гарчиг) шинэ нэмсэн гэсэн бас нэгэн сонирхолтой мэдээ бий.

Гэхдээ Данжуур номыг орчуулах тухай хааны зарлиг чухам хэдэн онд гарсныг эл гарчгийн ботид тэмдэглэсэнгүй. Харин хэцүү То вангийн (1797–1887) "Оюун билгийн соёрхол" хэмээгч цагаан толгойн оршилд Данжуур номыг орчуулах тухай зарлиг занги гарсан он цагийг тодорхой мэдээлжээ. Үүнийг иш татвал: "... Найралт Төв Хан бэр хоёрдугаар (1724) онд хуучдын Билигт номын хаан ламыг тамга барьж бүхий үед зарлиг буулгаж Данжуур орчуулахад Номын

хаан-бэр ману багш бологсон Же ринбүчи (Богд Зонхова)-ийн сүмбүм 20 ботийг хамтаар орчуулсугай хэмээн айлдсан дээрх ёсоор болгож басхүү Жанжаа Агванчойндонгийн сүмбүм долоон ботийг хамтаар орчуул хэмээн зарлиг буулгаснаар цөм монгол үсгээр энэ мэт их хөлгөн судрууд орчуулсан тухай ертөнцийн ямрыг үзэх мэдэхүй дор хялбар бологсон" /Цэрэнсодном, 1969, 157/ хэмээсэн нь дээр өгүүлсэн Данжуурын гарчгийн мэдээг давхар батлаж байгаа юм.

Энэхүү мэдээнээс үзвэл монгол Данжуурын анхны төлөвлөж байсан эх нь 225 биш 150 орчим боть байжээ. Ингэж эртний энэтхэгийн шашин номын зүтгэлтэн нарын гаргасан "Их тэрэгний мөрийг" улам уужимсгаж төвдийн мэргэцүүлийн зохиолоор баяжуулах зорилттой байсан монгол Данжуурын нэгэн онцлог гэж хэлж болно.

Монгол Данжуурын гарчгийн оршил хийгээд То вангийн Цагаан толгойд өгүүлж буй дээрх мэдээнээс үзвэл Данжуур номыг орчуулж хэвлүүлэх хааны зарлиг Найралт Төв хааны хоёрдугаар он буюу 1724 онд гарсан байна.

Энэ үед бидний өгүүлж буй Жанжаа хутагтууд чухам ямар үүрэгтэй байсныг бас бодолцох учиртай. 1724 он гэхэд анхдугаар жанжаа таалал төгсөөд 9 жил болсон, хоёрдугаар Жанжаа хутагт Ролбийдорж дөнгөж долоон нас хүрч байсан цаг юм. Ийм учраас хааны зарлигийг хэн гардан авч чухам бодитой ажлыг удирдан хийж байсан бэ гэдэг асуудал зүй ёсоор анхаарал татдаг билээ.

Монгол Данжуурын гарчиг хийгээд бусад сурвалж мэдээнээс үзвэл хааны зарлигаар цол тамга соёрхогдсон Халхын билигт гүүш Номын хаан чухам Найралт төвийн 1724 оны зарлигийг хүлээж авч Данжуур номыг бүтээж туурвих үйлсэд хүчин зүтгэж байсан байна. Монгол Данжуурт Богд Зонховын хорин боть, анхдугаар Жанжаа хутагтын долоон ботийг оруулах санаачлагыг халхын билигт гүүш Номын хаан гаргасан байна.

Энэхүү Билигт гүүш Номын хааны талаар жаахан тодруулан авч үзье.

Номч мэргэн гавж Хамбо Гомбожавын /1961. 28/ "Монголчуудын төвд хэлээр зохиосон зохиолын зүйл" гэдэг өгүүлэлд хавсаргасан 208 эрдэмтэй лам нарын нэрсийн жагсаалтын 35-рт "Норовшарав. Сайн ноён хан аймгийн Дашдоо гүнгийн хошууны Чин сүсэгт номын хан 17-р зууны үеийн хүн. Зохиол нь долоон боть. Судар тарнийн тайлбар зан үйл. Бээжинд бартай" гэсэн байна. Норовшарав гэдэг нэрийг монголчилвол Эрдэнэбилиг гэсэн үг болно.

Ийм учраас бид монгол Данжуурын дотор: "Халхын гүүш Билигт номын хаан, Эрдэнэбилигт гүүш, Да лам Эрдэнэ билигт гэцэл" гэх зэргээр арай өөр өөрөөр нэр дурдагдаж буй хэлмэрч

болбоос нэг хүн бөгөөд чухамдаа Сайн ноён хан аймгийн номын хаан Норовшарав (1701-1768) мөн болов уу гэж санаж байна.

Юуны өмнө нэр цол, байсан цаг үе нь яг тохирч байгаагийн дээр Гомбожав хамбын бүртгэлд номын ханы сүмбүмийг Бээжинд бартай гэсэн нь бас анхаарууштай сонин баримт юм. Учир нь уг бүртгэлд нэр дурдагдсан 208 зохиогчоос ердөө дөрөвхөн хүний зохиол Бээжинд бартай гэж тэмдэглэгдсэнээс халх нутгаас Номын Хан Норовшарав, Зая бандид Лувсанпэрлээ хоёр л орж байгаа билээ. Данжуурын гарчигт тэмдэглэснээс үзвэл:

Билигт хаан нь хааны зарлигаар цол тамга хайрлагдсан шажны тамга барьсан их лам байсны хувьд ч түүний сүмбүм Бээжинд барлагдсан байх үндэстэй гэж санаж байна.

Бидний ажиглалтаар ер нь Данжуур номын нэлээд олон боть энэ Билигт гүүш (Норовшарав) номын хааны үед орчуулагдсан бололтой байгаа юм. Жишээлбэл Данжуурын 223-224-р ботид дамнан орсон эртний Энэтхэгийн хэл шинжлэлийн алдарт дурсгал Панины хэлний зүй түүний тайлбарыг Сумадишила (Лувсанчүлтэм) гэдэг хэлмэрч шороо нохой жил буюу өөрийн 25 насанд эхлээд төмөр хулгана жил орчуулж дууссан тухай маш тодорхой тэмдэглэжээ. Энэ хугацаа нь П Жанжаа хутагтын төрсний хойтон жил буюу 1718 онд эхлээд 1720 оны хулгана жил дуусгасан гэсэн үг болно.

Өөрөөр хэлбэл монгол Данжуурын орчуулгын ажил Ганжуурыг хэвлэж дуусах үе буюу Энх-Амгалан хааны төр барьж байсан сүүлчийн жилүүдэд эхэлсэн гэдэг нь олон баримтаас харагдаж байгаа юм.

Дээрх баримтаас дүгнэж хэлбэл монгол гүүш нар 1717-1720 оны үед Ганжуурыг хэвлэх үе юм уу түүнээс түрүүхэн Данжуур номыг бүрсэн орчуулах ажил нэгэнт эхэлсэн байжээ. Данжуурыг орчуулах эхэн үеийн ажлыг удирдан зохион байгуулж байсан хүн болбоос анхдугаар Жанжаа хутагт Агванчойндон ажээ. Ийм ч учраас Данжуурыг орчуулсан зарим хэлмэрч нар түүний зарлигийг шүтэж орчууллаа хэмээн дурдаж буй хэрэг бизээ. Үүнээс гадна өгүүлбээс зохих нэг чухал баримт бол түүнийг өөд болсноос хойш яг арван жилийн дараа гарсан хааны зарлигт Данжуур номд жанжаа Агванчойндонгийн сүмбүм 7 боть зохиолыг монголоор орчуулж хэвлэхийг дурдсан явдал юм.

Ер нь Найралт төв Хааны П он буюу 1724 оны зарлиг бол Данжуур орчуулах тухай гарсан хааны анхны зарлиг гэх үндэсгүй юм. Чухамдаа эл зарлигийн гол санаа нь Данжуур номын орчуулгын ажлыг Халхын билигт гүүш Номын хаанд даалгаж улмаар Богд Зонхова, Жанжаа хутагт нарын бүрэн зохиолыг монгол Данжуурт оруулж хэвлүүлэхийг зарлиг болгосон ажээ.

Бидний судлагаанаас үзвэл Монгол Данжуурыг орчуулж хэвлүүлсэн энэхүү бүтээл туурвилын их ажил гурван үе шаттай

явагдсан ажээ. Данжуур номын орчуулгын эхний ажил 1720-оод оны үед Ганжуурыг хэвлүүлэх үеэс өмнөхөн Энх-Амгалан хааны 50 оны (1711) орчим эхэлж, анхдугаар Жанжаа хутагт Агванчойдонг таалал болтол эрчимтэй явагдаж байсан бололтой байна.

Хоёрдугаар үе нь Найралт төв Хааны (1728-1785) төр барьж байсан үе буюу Билигт гүүш Номын хааны удирдан орчуулгаж байсан цаг болно. Харин энд нэг зүйлийг тэмдэглэж хэлэхэд Найралт төв Хааны зарлигаар Билигт гүүш Номын хааны Монгол Данжуурт оруулахаар бэлтгэсэн Богд Зонхова, анхдугаар Жанжаа хутагт нарын бүрэн зохиол Тэнгэрийн тэтгэсний үед П Жанжаа хутагт Ролбийдоржийн удирдлагаар хэвлэгдсэн Данжуур номын дотор яагаад орсонгүй вэ гэдэг асуулт гарч болно. Энэ нь зөвхөн цаг хугацаанаас шалтгаалав уу өөр ямар нэг учир байна уу гэдгийг нарийвчлан судлаж үзвээс зохих сонирхолтой асуудлын нэг юм гэдгийг тэмдэглэхийг хүсч байна.

Гуравдугаар үе буюу хамгийн шийдвэрлэх үе нь Тэнгэрийн тэтгэсний төр барьж байх цагт хоёрдугаар Жанжаа хутагтын удирдлагаар гүйцээн орчуулах, ариутган шүүх, хэвлүүлэх ажил зохиогдсон ажээ. Ийнхүү Данжуур номын монгол орчуулгыг ариутган шүүх барлах их ажил 1742-1749 оны хооронд ердөө долоохон жилийн дотор амжилттай биелүүлснийг Монголын соёлын түүхэнд гарсан тэмдэглүүштэй томхон үйл хэргийн нэг гэж зүй ёсоор үзэх учиртай.

Орчуулагч нарт их бага арван ухааны нэр томъёог нэгэн мөр болгон буулгахад хялбар дөхмийг бодож "Мэргэд гарахын орон" гэдэг төвд-монгол толь бичгийг 1748 онд хэвлэн гаргахад П Жанжаа хутагт Лалидабазарын (Ролбийдорж) удирдан зохиосон "Мэргэд гарахын орон" хэмээх толийг шүтэж орчуулсан тухай төгсгөлийн үгэнд дурдсан байх нь зүйн хэрэг болно.

Уг толь бичигчийн оршилд орчуулгын онолын зарим нэгэн асуудлыг хөндөж бичсэн нь сонирхолтой. Тухайлбал шүлэглэсэн зохиол, үргэлжилсэн зохиолын орчуулгын ялгавартай тал, хүн юмын бодгаль нэрийг орчуулгад хэрхэн үзэх, яруу найруулгын (зохист аялгууны) хийгээд элдэв ёгт нэрийн далд утга чанарыг хадгалан орчуулах гэх мэт нэлээд нарийн ширийн зүйлийг авч үзсэн нь зөвхөн Данжуур номыг орчуулагч нарт онолын удирдамж болсон төдийгүй дундад зууны үеийн монголын орчуулгын амьдралд чухал ач холбогдолтой чухам удирдамж болсон бүтээл гэж хэлж болно.

Данжуурыг орчуулахад дээр өгүүлсэн бэлтгэл ажлыг сайтар базаасны хүчинд уг зохиолыг цөөхөн жилийн дотор амжилттай орчуулж ариутган шүүж дуусгажээ. Гэхдээ монгол Данжуурт орсон бүх зохиол нь зөвхөн ХҮШ зууны дундуур цоо шинээр орчуулагдсан бус хуучин орчуулгыг найруулан засаад оруулсан нь бас бий. Үүний баримтыг Монгол Данжуурын зарим зохиолын төгсгөлийн үгс

гэрчилж байна. Тухайлбал: Данжуурын 114-р ботид Шантидевагийн "Бодичариявантара" гэдэг зохиолыг Чойжи-Одсэр бандидагийн 1305 онд орчуулсан эхийг Урад гүүш Билигийн Далай бага сага найруулан засаад хэвлүүлжээ.

Данжуурын 88-р ботийг орчуулсан Дай гүүш Агванданпэл уг ботийн 186-р хуудсанд: "Хуучин орчуулгыг энэтхэг судар-луга зэрэгцүүлж шүүн орчуулсан болой" гэж тэмдэглэжээ. Мөн ботийн 191-р хуудсанд "Энэтхэг судар эс олдож ямагт хуучин орчуулга болой" гэж дурдсан байна. Агванданпэлийн бичсэн энэхүү төгсгөлийн үгээс нэгдүгээрт: Данжуурт хуучин монгол орчуулгыг бага зэрэг найруулан засаад оруулсан, хоёрдугаарт: ХҮШ зууны үед Данжуурыг төвд хэлнээс орчуулахдаа самгарид эхийг бас харгалзаж, харьцуулан үзэж байжээ гэсэн хоёр чухал мэдээтэй бид танилцлаа.

Монгол Данжуур хэвлэгдэн гарсаар 200 гаруй жил болоход эрдэмтэд түүнийг хагас зуун жилийн тэртээгээс анхааран судалсаар иржээ. Ийм учраас бид монгол Данжуурын судлалтай холбоотой гол гол бүтээлийг товч танилцуулъя.

Б.Я.Владимирцовын /1926,31-34/ "Монгол Данжуур" гэдэг өгүүлэл нийтлэгдсэнээс хойш эрдэмтдээс монгол Данжуурын доторхи зохиолуудын талаар профессор Ц.Дамдинсүрэн Ф.Веллер, В.Хайссиг, Логеш Чандра, Хишигтогтох, С.Сэцэнбилэг, Д.Цэрэнсодном нар судалгааны өгүүлэл хэвлүүлсээр иржээ.

Манай судлагч нараас Данжуурын товч, дэлгэр гарчгийг хийх, түүний доторхи уран зохиолын дурсгалт бичгүүдийг судлах, хэвлэн нийтлүүлэх талаар хүчин чармайлт гаргаж иржээ. Монгол хэл бичгийн мэргэжилтэн Шагж 1920 хэдэн онд Судар бичгийн хүрээлэнгийн гишүүн Бат-Очиртой хамтран Данжуурын хураангуй гарчгийг төвд монгол хэлээр хийсэн байна. Тэрчлэн Монгол Улсын Их Сургуулийн профессор Ц.Дорж 1950 хэдэн онд монгол Данжуурын гарчгийг хийсэн нь Дели хотноо хэвлэгдсэнийг Ц.Дамдинсүрэн багш бид хоёр 1985 онд Боннын Их Сургуулийн номын сангаас олж үзэв.

Академич Б.Ринчин Монгол дармал Данжуурын дэлгэрэнгүй гарчгийг хийж эхлээд түрүүчийн хэдэн дэвтрийг Дели хотод хэвлүүлсэн байна /Ринчин, 1964, 1974/

ХҮШ зууны үед Данжуурыг монгол хэлээр нэгтгэн орчуулах ажилд Авгын дай гүүш Агванданпэл, түүний дүү билигт гүүш Лувсанлүгдэн, Урад гүүш Билигийн далай (Шаравжамц) Халхын гүүш Гэлэгжалцан, Лувсанжалцан, Зая бандид Лувсанпэрэнлэйн (1642- 1716) шавь Лувсанданзан, Онниуд бэйлийн хошууны гүүш Рашижамц, Раху хутагтын хувилгаан гэж олонд алдаршсан Сумадишила (Лувсанчүлтэм) нарын хэлмэрчид идэвхтэй оролцсон ажээ.

Данжуур хэмээх эл арван ухааны их цоморлигт Данжуурт байдаг зарим төрлийн цадиг "Уданварга", "Дармабада" гэх мэт шүлэг сургаалаас гадна түүнд огт байдаггүй эртний Энэтхэгийн гүн ухааны яруу найраг, жүжиг, уран зохиолоос олноор орсон байх тул уран зохиолын дурсгалаар Данжуураас илүү баялаг юм.

Үүнээс гадна Данжуурын дуун ухаан буюу хэл бичгийн аймагт багтах зохист аялгуу, холбон найруулах ухааны ном зохиолууд нь голцуу шүлэг найргийн онол, найруулга зүйн холбогдолтой дурсгал бичгүүдийг багтаасан байдаг. Ийм учраас Данжуурын орчуулга нь монголын сонгодог бичгийн хэлний найруулга түүний дотор уран зохиолын хэлний хэм хэмжээ, нэр томъёо зэргийг тогтооход чухал үүрэг гүйцэтгэснийг тэмдэглэх хэрэгтэй.

Одоо бид Данжуурын доторхи домог, цадиг, намтар, тууж, жүжиг, магтаал шүлэг зэрэг уран зохиолын талаар "Монголын уран зохиолын тоймын" П дэвтэр болон бусад бүртгэл, судалгааны мэдээг үндэслэн товч өгүүлье.

1. Данжуурын 74-р ботийн 627-628-р хуудсанд "Өлзий хутгийн шүлэг" гэсэн жижигхэн магтаал шүлгийг монгол шүлгийн маягаар толгой холбон урнаар орчуулжээ. Харамсалтай нь орчуулагчийн нэр үгүй юм. Мөн 84, 85-р ботид Хар охин тэнгэр, дөрвөн мутарт Махагала зэрэг бурхдын элдэв магтаал шүлгүүд байгаа юм. Үүнийг Авгын Дай гүүш Агванданпэл орчуулсан ажээ.

2. Данжуурын 88-р ботид буй "Наян дөрвөн шидтэний туужийг" Авгын Дай гүүш Агванданпэл (1700-1780) орчуулжээ. Агванданпэл бол эртний энэтхэгийн алдарт яруу найрагч Калидасын "Найман өлзийт шүлэг" 220-р боть дахь зарим үсгийн утга чанарын тухай өгүүлсэн судар (2-448-р хуудас) түүний тайлбар (541-665-р хуудас), "Иш үзүүлсэн Галавагийн гол судар" (665-762-р хуудас) хийгээд 222-р ботийн "Зөөлөн Цогтын дууны билиг чанар" (2-64-р хуудас), "Дохио таниулах аймаг" (64-564-р хуудас) зэрэг дуун ухааны гол гол зохиолуудыг орчуулсан байна.

Агванданпэл бас төвд уран зохиолын дурсгалд хамаарах "Жанжаа хутагт Лалидабазарын (Ролбийдорж) эртний төрлийн домог, "Саран хөхөөний тууж" зэрэг зохиолыг насан өндөр болсон хойноо (1770) орчуулж байжээ. /Хайсиг, 1954, 123-124/. Дээр өгүүлсэн жишээ баримтаас үзвэл Дай гүүш Агванданпэл гол төлөв хэл бичиг уран зохиолын дурсгалыг орчуулж байв.

3. Данжуурын 112-р боть дахь "Зохист ухааны жаран шүлэгтийн тайлбар" (2.349-р хуудас) зохиолыг Раху хутагтын тидши Сумандишила (Лувсанчүлтэм) орчуулжээ.

Энэ Раху хутагтын тидши Лувсанчүлтэм Данжуурын 223-224-р ботийн дуун ухааны хэд хэдэн зохиолуудыг бас орчуулжээ. Тухайлбал: Данжуурын 224-р ботид байдаг Паниний хэл зүйг эр

шороон нохой жил (1718) орчуулж эхлээд өөрийн хорин таван насны жил орсон төмөр хулгана жил (1720) дуусгасан тухай төгсгөлийн үгэндээ тодорхой тэмдэглэснийг бид дээр өгүүлсэн билээ.

4. "Бодичарияавадара" хэмээх гүн ухааны шүлэглэсэн томоохон зохиол Данжуурын 114-р ботид буй. Үүнийг Чойжи-Одсэр бандидагийн 1305 оны орчуулгыг Урад гүүш Билигийн Далай найруулан засаж Данжуурт оруулжээ. Урад гүүш уг судрын төгсгөлд: "Чарияавадара нэрт шастир үүнийг эртний мэргэн Чойжи-Одсэр маш сайтар монголчлон орчуулсныг нь эдүгээ хүртэл олонтаа салгаж бичихүй дор өчүүхэн илүү дутуу болсныг Жин жүс ("Ариун суурин") сүмийн Да лам Урад гүүш Билигийн Далай хуучин гурван монгол шастырыг гурван төвд шастир хийгээд гурван их тайлбар лугаа тохиолдуулан өчүүхэн эс нийлснийг нь Жанжаа хутагт эхлэн олон мэргэдээс асууж ариутган засаж" /Владимирцов, 1929, 170/ хэвлүүлсэн тухай өгүүлжээ. Энэхүү төгсгөлийн үгнээс орчуулгын ажлын нөр хичээнгүй хөдөлмөр харагдаж байна.

Данжуурын 179-р ботийн 1-192-р хуудсанд байдаг "Төрлийн цадиг" хэмээх үлгэр домгийн чанартай зохиолыг Билигийн Далай төвд, монгол олон судар тохиолдуулан орчуулсан тухай төгсгөлийн үгэндээ мөн зориуд тэмдэглэжээ. Данжуурын 66, 206-р ботийн зарим зохиолын ариутган шүүх ажилд тэрээр бас оролцсон байна. Гүүш Билигийн Далайн бас бус орчуулгын үйл ажиллагааны тухай В.Хайсигийн /1954, 202/ судалгаанаас үзэж танилцаж болно.

5. Данжуурын 150-р ботид байдаг "Ертөнцийн тийн ялгал" гэдэг үлгэр домгийн өгүүлэмж ашиглаж бичсэн судрыг Авгын гүүш Лувсанбямба гэдэг хэлмэрч орчуулжээ.

6. Бидний дээр өгүүлсэн Билгийн Далайн орчуулсан Данжуурын 179-р ботийн домог цадгийг нэгэн адил "Маш гийгүүлэгчийн цадиг" тэргүүтэн 26 үлгэр домгийн цоморлиг Данжуурын 180-р ботийн 1-273-р хуудсанд буй. Эл цадгийн төгсгөлд "хан хөвүүн Синги Шабрин багшийн зохиосон цадгийн эрх төгсөв" гэж тэмдэглэсэн боловч орчуулагчийн нэр бичсэнгүй. Харин уул ботийн төгсгөлд "хөх хотын хошууны сүмийн гүүш гэлэн Лувсанчойжин орчуулсан тухай мэдээ байна. Данжуурт орчуулагчийн нэрийг зарим үед зохиол бүрийн төгсгөлд бичдэггүй зөвхөн ботийн шувтаргад хамтатган бичдэг ёс бий. Үүнээс үзвэл дээр дурдсан 26 цадгийг Хөх хотын гүүш Лувсанчойжин орчуулсан байж болох юм.

7. Данжуурын 181-р ботийн 2-470-р хуудсанд "Бодисадын домгийг өгүүлсэн ороолдсон Галбарвасан модон" хэмээх том зохиол бий. Үүнийг Энэтхэгийн их зохист аялгууч Суба Индра зохиосон ажээ. Монгол хэлэнд Баруун Сөнөдийн гүүш Дамбадаржаа орчуулж товч төгсгөлийн шүлэг бичжээ.

8. Данжуурын 182-р боть нь Эртний Энэтхэгийн Ашвагоша (Ловон Даян гэж алдаршсан) зохиосон "Бурханы явдлыг үзүүлсэн" нэрт цадигууд буй.

9. Данжуурын 205-р ботийн 218-267-р хуудсанд эртний Энэтхэгийн яруу найргийн онолч Дандины "Зохист аялгууны толь" мөн ботийн 267-347-р хуудсанд Раднагарашантийн "Холбон найруулах эрдэнэ гарахын орон" түүний тайлбарын хамт бий. Энэхүү самгарид хэлний яруу найргийн онол, эвсүүлэн найруулах арга ухааны сонирхолтой зохиолуудыг Халхын гүүш Гэлэгжалцан орчуулжээ. Данжуурын доторхи "Зохист аялгууны толийн" орчуулгыг Б.Ринчен (1972) оршил өгүүлэлтэй гэрэл зургаар нийтлүүлжээ. Мөн Ш.Бира, Х.Гаадан, О.Сүхбаатар нар Дандины Зохист аялгууны толийн тайлбарыг судалж "Дурсгал бичгийн чуулган" цуврал бичгийн /1982/ XX ботид хэвлүүлсэн байна.

Үүнээс гадна хэлмэрч Гэлэгжалцан мөн Данжуурын 205-р ботийн 665-688-р хуудсанд байгаа эртний Энэтхэгийн алдарт яруу найрагч Калидасын "Үүлэн зардас" гэдэг зохиолыг орчуулахад оролцжээ. Уг зохиолын төгсгөлийн үгэнд: "Жибзун Дамба гэгээний шавь гэлэн Лувсанжалцан, Гэлэгжалцан хоёр монголчлон орчуулсан" тухай цохон тэмдэглэсэн байна. Энэ хоёр гүүш Данжуур номын бусад зохиолоос бас орчуулсан юм. Тухайлбал гүүш Лувсанжалцан 90-р ботийг, гүүш Гэлэгжалцан 25-р ботийг тус тус орчуулсныг тэмдэглэе. Уг зохиолын хуучин шинэ хэдэн орчуулгыг Б.Ринчен оршил бичиж хэвлүүлжээ. /Калидаса, 1963/ Данжуурын доторхи энэ мэт домог, цадиг, яруу найраг, хэл, уран зохиолын онолын холбогдолтой ном судрын орчуулга нь монголын сонгодог бичгийн хэлний хэв хэмжээг бүрэлдэн тогтооход чухал үүрэг гүйцэтгэсэн нь эргэлзээгүй болой.

Гутгаар бүлэг

МОНГОЛ ТҮҮХЭН СУРВАЛЖ БИЧИГ ДЭХ БУРХАНЫ ШАШНЫ УРАН ЗОХИОЛ

Түүхэн зохиолыг уран сайхны аргаар чимэглэн бичих ёс нь дундад зууны түүх бичлэгийн нэг өвөрмөц арга юм. Энэ нь чухамдаа түүх, уран зохиолын нарийн зааг ялгаа гараагүй нийлэг шинжийг хадгалсан онцлог тал гэж хэлж болно.

Монголд түүх бичлэгийн янз бүрийн арга байснаас сонин содон үйл явдлыг товчоолж бичих ("Нууц товчоо", "Алтан товч", "Эрдэнийн товч" г.м) хэлхэж бичих ("Эрдэнийн эрих", "Алтан эрих", "Болор эрих" г.м) ийм хоёр гол арга дундад зууны түүхэн сурвалж бичигт зонхилж байсан бололтой байдаг.

Монгол түүхэн сурвалж бичигт Бурханы шашны номлол суртахуунаар дамжиж буддын уран зохиолын арга хэлбэр, туурвилзүйн хэв маяг шашны дунд дэлгэрэлтийн үе буюу XIV зууны эхэн үеэс дэлгэрч эхэлсэн гэж хэлж болно. Тухайлбал Хубилай хааны үед төр шашны харьцааг зохицуулах зорилгоор зохиогдсон "Арван буянт номын цагаан түүх" хэмээх түүх, хуульзүйн бичгийн нэг тал нь төрийн ёс нөгөө тал нь шашны ёсны номлолын байдалтай зохиол юм. Бусад түүхэн сурвалж бичигтэй харьцуулахад шашны домог, уран үгс бага ашигласан боловч бас огт хэрэглээгүй биш юм. Тухайлбал хуульзүйн ёс суртахууны зарим зүйлийг сургаалын шүлгийг ашиглан:

Сайн үлгэрийг магад хуулиар эвдюү

Үнэн үгсийг худал үгсээр эвдюү

Магад үгүй үйл дор бүү шууд

Машид сайн үйлсийг хичээж сэтэг

/Лиүжин Сүе, 1981, 90/ гэх мэт холбон шүлэглэсэн мөр бадаг мэр сэр тохиолдоно. "Цагаан түүхийн" зарим хуулбар хувилбар дэвтэрт тэмдэглэсэн "Хөх түүх", "Улаан түүх", "Шар түүх" зэрэг сурвалж бичгийн зарим нь XIV зууны үед холбогдох тул бидний өгүүлэн буй "Цагаан түүх" бол Юань улсын эхэн үеийн шашны түүхэн зохиолын цорын ганц дурсгал гэж үзэх аргагүй юм.

Энэхүү шашны түүхэн зохиолын суурь тавигдсан баттай уламжлал нь ХҮИ зууны сүүл үеэр монгол оронд шарын шашин дэлгэрэх үед шашны түүх бичлэгийн зохиолд тогтолцоотой хөгжих нэг гол нөхцөл болсон байна.

ХҮИ зууны сүүл үеэс монголчууд Бурханы зарлиг сургаалын хамаг номыг төрөлх хэлээрээ бүрсгэн орчуулсан төдийгүй шашны түүхэн зохиол, намтар цадиг тэргүүтэн түүх уран зохиолын хосолмол шинжтэй зохиолыг чадамгай зохиож байсны зарим нь бидний үед уламжлан хүрч иржээ. Тухайлбал:

Гүүш Цоржийн "Чухал хэрэглэгч төгс утгат нэрт шастир", "Чакравардын Алтан хааны тууж", "Хураангуй Алтан товч" (1604) Лувсанданзаны "Алтан товч" (1634) Саган Сэцэний "Эрдэнийн товч" (1662) зэрэг ХҮИ-ХҮП зууны үед шил шилээ дарж гарсан түүхийн олон сурвалж зохиолуудыг нэрлэж болно. Үүнээс гадна зарим түүхчид зохиол бүтээлдээ бидний үед уламжлан ирсэн ирээгүй түүхэн сурвалжийг дурдсан сонирхолтой мэдээ баримт байдгийг анхаарах хэрэгтэй. Жишээ нь Ордосын түүхч Саган Сэцэн "Эрдэнийн товчийнхоо" төгсгөлийн үгэнд:

Түүнчлэн үзсээр утгат чухал хэрэглэгч хэмээх судар
Тийнхүү гайхамшиг үзэгдэхүй цэцгийн цоморлиг нэрт
шастир

Тэгшид чанар шалтгаан үндсийг ухуулагч улаан дэвтэр
Тэр мэт Сарба хутагтын зохиол хаадын үндэсний тууж
Эрдэмтний сэтгэлийг гийгүүлэгч Сичэглианг хэмээх хятад
шастир

Эрхийн дээд Чакравард хааны байгуулсан номын цагаан
түүх

Эртний монголын хаадын үндэсний их шар тууж

Эдгээр долоон судрыг үзэж энэ мэт хэмээн долоон зохиолын нэр дурджээ.

Бидний үед уламжлан ирсэн түүхийн зохиолын зонхилох хэсгийг түүх бичлэг, уран зохиолын дурсгал болох талаас нь проф. В.Хайссиг, Ш.Бира, Ш.Гадамба, Д.Цагаан нарын олон судлагчид ганц сэдэвт зохиол /Ш.Бира 1978, Хайссиг 1959/ тусгай өгүүлэл /Дамдинсүрэн, Цэнд, 1976, 93-151/ бичиж нийтлүүлсээр ирсэн байна.

Дээр өгүүлсэн судлагчдын дүгнэлт хийгээд тухайн үеэс уламжлан ирсэн түүхэн сурвалж бичгийн дурсгалаас үзвэл ХҮИ-ХҮП зууны үеэс бурханы шашны түүх бичлэгийн зохиол нь бие даасан төрөл зүйлийн шинжтэй болж иржээ. Энэхүү шашны түүхэн зохиол нь дан ганц монгол хэлээр гарч байсан бус төвдөөр "Хор Чойнжун" буюу "Дээдийн ном монгол орноо ямар мэт дэлгэрсэн ёс" гэсэн нэрийн дор Сүмба хамбо Ишбалжир, Дармадалай, Цэмбэл гүүш, Зава Дамдин зэрэг түүхчдийн төвдөөр бичсэн зохиол нь аман болоод бичгийн орчуулгаар түгэн дэлгэрч шашин номд бишрэлтэй бичигтэн

лам, хар нийтэд дэлгэрч тэдний түүх, соёлын боловсролд нөлөөлж байв. Эдгээр зохиолын монгол орчуулгын зарим нь бидний үед гар бичмэлээр уламжлан ирсэн нь бий.(6)

Энэ мэт монгол, төвд хэлээр зохиогдсон шашны түүх бичлэгийн нөлөөгөөр ХҮШ-ХІХ зууны үед гарсан монгол хэлт буддын уран зохиолын дурсгалуудыг сүүлийн үед өвөрмонголын түүхч эрдэмтэд эх бичгийн тайлбар сэлт дагалдуулан хэвлүүлж байгаа нь эрдэм шинжилгээний олон талын ач холбогдолтой юм.

Үнэхээр монголын түүх бичлэгийн зохиолд нэг шинэ үзэгдэл болсон шашин дэлгэрэлтийн түүхийг уран домог, шүлэг сургаалаар чимэглэн бичсэн зохиолын жишээ болгож Жаруудын Чойжамц гэлэн буюу Дарма гүүшийн бичсэн "Алтан хүрдэн мянган хигээст бичиг" (1739), Авгын засаг бээс Гомбованжилын зохиосон "Алтан эрих" (1817), Урадын дунд хошууны Равжамба Жамбадоржийн "Болор толь" (1849) зэрэг зохиолын талаар хойно товч өгүүлье.

1.АЛТАН ХҮРДЭН МЯНГАН ХИГЭЭСТ БИЧИГ

Дэлгэрэнгүй нэрээр нь хэлбэл "Есөн зүйл бүлэгт алтан урагтны тод түүх, алтан ястны сэтгэлийн цэнгэл буюу алтан хүрдэн мянган хигээст бичиг" хэмээх энэхүү түүхэн зохиолыг үлэмж билигт хэмээн алдаршсан Зуу одын чуулганы зарууд баруун гарын хошууны ширээт лам Дарма гүүш шороо хонин жил буюу 1739 онд туурвижээ. /Дарма. 1987, 348/

Монголын эрдэмтэн лам нар бүтээл туурвилдаа өөрсдийн нэр цолыг самгарид, төвд, монгол хэлээр-нааш цааш нь хөрвүүлэн нэрлэх буюу ёгт нэрийн аргыг ч хэрэглэх удаа бишгүй байх учир нэг хүний нэр өөр өөр бичиг зохиолд харилцан ондоо ондоогоор нэрлэгдэх тохиолдол цөөнгүй бий.

Энэчилэнгээр бидний өгүүлэн буй Дарма гүүшийн нэр нь монгол, төвд хэлний бусад бичиг зохиолд аяга тахимлаг буюу гэлэн Чойжамц гэсэн нэрээр гардаг юм. Энэ тухай проф.Чойжи "Алтан хүрдэн мянган хигээстийг" нийтлүүлсэн удиртгал өгүүлэлдээ: "Мэргэд гарахын орны өмнөх уг оршилд Дарма гүүшийн нэрийг Зарууд ширээт үлэмж билигт Эрдэнэ гүүш Чойжамц В.Хайссиг /1959, 135/ багшийн өгүүлэхээр Дарма гүүшийн бус нэр Зарууд гэлэн Чойжамц хэмээмэй" /Дарма 1987, 38/ гэжээ. Энэ мэдээг лавшруулах баримт бас монгол Данжуурын төгсгөлийн үгнээс ажиглагддаг юм. Бидний олж үзсэнээр Данжуурын 66-р ботийн "Дандрын хураангуй утга" тэргүүтэн судрыг Дарма гүүш орчуулж Урад гүүш Билигийн Далай нар ариутган шүүжээ. Тухайлбал уг ботийн төгсгөлийн үгд:

"Төвдийн хэлнээс монголын хэлэнд Зарууд гүүш аяга тахимлиг Чойжамц орчуулаад бас-бэр Ариун суурин сүмийн тэргүүн

лам урад Билигийн Далай хийгээд Урадын гүүш аяга тахимлиг Ёндонпунсагтан найруулж засаад сударт оршуулав" гэсэн байна.

Үүнээс үндэслэн өгүүлэхэд зохиогч Чойжамц буюу "Номун далай" гэдэг төвд нэрийнхээ эхэн хэсгийг самгаридар орчуулж Дарма хэмээн нэрийдсэн гэдэг нь тодорхой бөгөөд үүнийг "Алтан хүрдэт мянган хигээстийн" төгсгөлийн үгэнд:

"... Олон зүйл судар шастир түүхнүүдээс

Учир утга хэрэгтэй нугуудыг хавсран түүж

Олсон чинээгээр бичив. Ширээт гүүш хэмээх Дарма" /Дарма, 1987, 347/ гэж бичсэнээс бэлхнээ мэдэж болно.

Чингис богдын алтан ургийн удам угсааг хөөж бичсэн эл түүхэн зохиол нь дотроо зургаан дэвтрээс бүрэлдэж байгаагийн товч агуулгыг тоочвол:

1-р дэвтэрт: Анхан өгүүлэл хийгээд сав ертөнц тогтсон, шимийн амьтан бүтсэн Энэтхэг, төвд, монголын хаадын уг учир урьд дэлгэрсэн ёс тэргүүтнийг багтаажээ.

2-р дэвтэрт: Чингис хаан улс орныг эрхэндээ оруулсан хийгээд их ор сууж 22 он болсон тухай.

3-р дэвтэрт: Чингисээс суурь залгамжилсан Зүчи, Цагаадай хийгээд Өгэдэй ба Толуйгаас Сунтай хаан хүртэл Юань улсын 16 хаан ба Билигт хаанаас Лэгдэн хутагт хаан хүртэл умар дахь гагц Юань улсын эзлэгсэн 20 хааны төр шашныг ямар мэт тэтгэснийг өгүүлжээ.

4-р дэвтэрт: Богд Чингис хааны үр сад Батмөнх даян хаанаас салсан олон засаг мужийг даргалсан ноёдын угсаа залгасан түүхийг гаргав.

5-р дэвтэрт: Чингис богдын дүү нар Хасар, Бэлгүдэй, Хачигу, Отчигины үр үндэс салбар салааг өгүүлжээ.

6-р дэвтэрт: Энэтхэг, төвд, харь есөн өрлөг хийгээд арван түмэн улсын ялгал ба ойрад өөлдийн уг үндэс салбар салааг голлон бичсэн байна.

Энэхүү түүхэн зохиолын товч агуулгыг ажиглахад монголын их хаадын алтан ургийн түүх, харь шир овгийн түүх, гарал, хожим хойчийн удам угсааг голлон өгүүлсэн төрийн түүхэн тэмдэглэл шинжтэй юм. Гэвч Дарма (Чойжамц) гүүш бол Бурханы шашны их боловсролтой түүхчийн хувьд Дээдийн номын үүсэл гарал, дэлгэрсэн ёс, монгол орны шажин номын өрнөл, буурал тэргүүтэнд холбогдсон сонирхолтой домог, өгүүллэг, мэдээ сэлтээр хачирлан бичсэнийг товч танилцуулахыг хичээе.

Бурхан багшийн удам угсаа гарвалын түүхийг эртний Энэтхэгийн домгийн сэтгэлгээний ойлголт хийгээд түүнээс улбаалан хөгжсөн Вед шастиртай холбоо бүхий "Нарны садан", "Бурам модны язгууртай" холбон өгүүлжээ. Яагаад модны язгууртай болсон тухай элдэв сонин домог байдаг. "Алтан хүрдэн мянган хигээстийг"

нийтлүүлсэн түүхч эрдэмтэн Чойжи "Дээдийн тэмдэглэл" хэмээх хятад судраас "Бурам модны язгуурын" тухай нэгэн сонин домгийг тайлбар өгүүллэдээ хавсаргасан байна. Үүний утга нь: "Чакравардийн хаад уламжилсаар найман түм дөрвөн мянган хааны эцсийн хааны үед энэ хаан насан өтөлж үр үгүй тул төрийн явдлаа түшмэддээ тушаагаад өөрийн бие үсээ хярган гэрээс гарч олон шавь нартай бадарчлан явав.

Насан өндөр болсон учир явж эс чадах болсонд шавь нар нь өвсөн чингэлгэнд суулган модноо өлгөж явсныг анчин хүн үзээд цагаан шувууд хэмээн харваж алав. Цус нь газар тусч хойно энэ газарт хоёр суурь бурам мод ургав. Энэхүү бурам мод нарны илчээр боловсорч нэвчигсэн цагт нэг сууриас нэгэн хөвүүн гарч нөгөө сууриас нэгэн охин төрөв. Шавь нар нь сайтар асран тэжээгээд Бурам модот ба нарны садан хэмээн нэрийдэв" гэжээ. Ийнхүү бурханы дээд өвөг "Бурам модот" хэмээх овогтой болсон гэдэг байна.

Үүнээс гадна Дарма гүүшийн зохиолд монгол орон дахь хэдэн удаагийн шашин дэлгэрэлтийн түүхтэй холбоотой мэдээ баримт нэлээд байх боловч уран домог өгүүллэгийн аргаар шажин номын үүх түүхтэй Жамбадоржийн "Болор толь" шиг барьцалдуулан бичээгүй онцлогтой юм.

"Алтан хүрдэт мянган хигээстэд" монгол орон дахь буддын шашны дэлгэрэлттэй холбогдох зарим нэгэн онцлох мэдээ сэлтийн талаар товч өгүүлье.

Чингис хааныг Солонгосын улст морилон тэнд түдэн суусан Хулан хатныг өргөсөн тухай Лу "Алтан товч", Саган Сэцэний "Эрдэнийн товч" зэрэгт дэлгэр өгүүлсэн байх авч Чингис хаанд "Богд эзэн хэмээн цол өргөв" /Дарма, 1987, 73/ гэсэн энэ мэдээ тэр болгон тохиолддоггүй билээ. Энэ мэдээ хэдийгээр товч боловч анхаарал татах чухал санааг хөндөж байгаа юм. Тэр нь юу гэвэл эртний хүннү нарын төрийн түүх, соёл иргэншлийг уламжлан авсан хятан нарын голлон нутаглаж байсан Хөлөн далай хавийн монгол угсаатан нарын дунд Бурханы шажинтай байсны үр нөлөөгөөр тэр үеийн Солонгосын улс буюу эдүгээгийн Солон баргачууд Бурханы шашинтай байсны улмаас Чингис хаанд "Богд эзэн" гэдэг цол өргөсөн учиртай байж болох юм.

Монголын түүхийн бусад сурвалж бичгүүдэд Чингис хаан тангад иргэнд дайлаар одох үед төвдийн лам Сачин Гунгаанинбод (1092-1158) заллал айлтгасан мэтээр өгүүлдэг. Гэвч энэ нь цагийн хувьд хол зөрөөтэй байх тул Чингис хааны үед Сажийн лам нартай холбоо тогтоож байсан бол түүний хүү Жавзан Содномзэмо (1142-1182) юм уу үүний дараахь үеийн лам нартай холбоотой байж болох юм. Харин "Алтан хүрдэт мянган хигээстэд" Лозова Ананда Гарби хэмээх ламыг залсан тухай дурдаад "Зи хотын хойт зүгт Далай

дуурсах нэрт сүм барив" /Дарма 1987, 75/ гэсэн байна. Энэ Ананда Гарби нэр нь Гунгаанинбо гэдэг нэрийг самгаридоор орчуулсан бололтой юм.

Монголын түүхийн бусад сурвалжид мэр сэр үзэгддэг Бодь гөрөөсний домгийн тухай Дарма гүүшийн зохиолд ийнхүү дурджээ. "Мөн түүнээс Энэтхэгт очтол Чинда Арингийн даваанд Бисирү нэрт гагц эвэрт гөрөөс ирээд эзний өмнө гурвантаа сөгдөж мөргөсөнд эзэн зарлиг болруун: Энэтхэгийн очирт орон гэгч эртний дээд бурхан Шигэмүнийн төрсөн орон бөлгөө. Тэнгэр эцэг ятгасан дохио буй за хэмээгээд эгэж буув" гэсэн байна. Энэ домог "Юань улсын судар, Елүй Чүцайн намтарт буй" гэж эрдэмтэн Чойжи "Алтан хүрдэт мянган хигээстийн" тайлбар өгүүлэлдээ дурджээ. /Дарма, 1987, 97/ Дарма гүүшийн Бисирү гэж нэрлэсэн энэ ганц эвэрт гөрөөс нь хирс хэмээгч хамар дээрээ ганц эвэрт гөрөөсийг төвдөөр "бсэрү" (བཟུང) хэмээх "ба" угтвартай бичдэгийг галиглах маягаар тэмдэглэсэн бололтой юм. Харин Шар туужид монгол дуудлагаар "Серү" гэж бичсэнийг дашрамд дурдъя.

Зохиогч дундад зууны үеийн бусад түүхчдийн жишгээр шашны дунд дэлгэрэлтийн үе буюу Бурханы шашны улааны урсгал монгол оронд хэрхэн орж ирсэн түүхийг нэлээд дэлгэрэнгүй өгүүлсэн байна. Ялангуяа Хубилай Сэцэн хааны үед Сажийн Пагба ламд маш өндөр цол хэргэм хүртээж шашныг хуульчилсан тухай "Номын хаан хутагт лам хэмээн цол өргөмжлөн арван буяны засгийг дэлхий дахинаа явуулж төр шашныг хослон наран мэт бадруулан..." /Дарма, 1987, 117/ гэх зэргээр өгүүлжээ. Энд Хубилай хаан "Арван буянт номын цагаан түүх" хэмээх төр шашныг хослон барих хууль тогтоосныг онцлон дурджээ. Тэрчлэн Пагба ламын дараагаар Юань улсын үед монголд залагдан ирж байсан Сажийн олон лам нарыг тоочин дурдсан нь тэр цагийн шашин ном орчуулгын түүх зэргийг судлахад чухал холбогдолтой юм. Тухайлбал Өлзийтийн үед Манзу Гоха Раднахиту, хамгийг мэдэгч Чойгү-Одсэр (Чойжи-Одсэр) Буянт хааны үед Шири Бада, Гэгээн хааны үед Сажа Будда Шири, Есөнтөмөрийн үед Сажа Бунъяа Бада (Гава Содном), Туг Төмөр Заяат хааны үед Ананда Бадгара хэмээх ламыг, Тогоонтөмөр хаан Сажийн Ананда мади ламыг тус тус залж тахилын орон болгож байсан хэмээжээ. Энэхүү улааны шашны уламжлал Цахарын Лэгдэн хутагт хааны үед залгамжлан ирснийг Дарма гүүшийн монголын түүхийн бусад сурвалж тухайлбал "Шар тууж", "Эрдэнийн товч" зэрэгт гардаг мэдээтэй ойролцоогоор "Майдар номын хаан Югээр тэргүүтнээс Гүн нарийн очирт хөлгөний авшиг аван шашныг тэтгэн хойно Сажийн Шарав Данзин хутагтаас очир эрхийн авшиг авч Очир Дара хутагт лам хэмээн цол өргөв" /Дарма, 1987, 148/ гэжээ.

Мөн Лэгдэн хаан Гунгаа Одсэр хэлмэрч тэргүүтэн 33 гүүш нараар Ганжуур номыг орчуулган алтаар бичүүлсэн тухай өгүүлжээ.

Дашрамд тэмдэглэхэд Лэгдэн хааны үеийн монгол алтан Ганжуурын хорин боть эдүгээ Өвөрмонголын Нийгмийн шинжлэх ухааны Хүрээлэнгийн номын санд хадгалагдаж байгаа билээ. Энэхүү алтан ганжуурын тухай бид өмнөх бүлэгт товч өгүүлсэн тул үүгээр товчилъя.

Лэгдэн хааны Манжийн төрийн эсрэг тэмцэлд босч шарын шашинтай тэрсэлдсэн үйл явдлыг Чин улсын үеийн түүхчид элдвээр буруутган бичсэн байдаг. Дарма гүүшийн хувьд шашин номын утга чанараар "Үйлийн үр гүйцэлдэж боловсорсноор Лэгдэн хутагт хаан гэнэт баг хорт идээнээ шунахайран орсноос төрдөө төмөр далайн, төрөлдөө мэс барин" босч халхын Цогттой хавсарч шарын шашныг уг үгүй болгох" хэмээсэн гэж буруутгаад 43 насандаа Шар тал гэдэг газар тодорхой шалтгаангүй тэнгэр болов гэж тэмдэглэжээ.

Зохиогч Лэгдэн хааны хатад үр хүүхдийн хувь заяаны талаар монголчуудын "Мүгдэн Махгал" гэж ярьдаг Юань улсын үед бүтээсэн алтан Махгалын домогтой холбон өгүүлснийг товчлон сийрүүлбэл: "Лэгдэн хутагтын Дэлэгдэл тайху Сүйтэй Тайху их бага хоёр хатан Эзихонгор, Абнай хөвүүд нь улсаа сарнин тархааж үлдсэн 3000-аад хүнтэй гэдрэг эргэж сэтгэл нь машид сэнсрэн хохирч "Аль зүгийг түшвээс амаржих болов уу" хэмээн Пагба ламын хайрласан Гүр махгалын өмнө тахил өргөн "Аль зүг хандаваас тэр зүг дагая" хэмээн залбирч хоносны маргааш өглөө зүүн зүг хандаж бүхүйд баясан бэлэгшээж Мүгдэн хотыг зорин явж Манжийн хаанд дагаж орсон тухай өгүүлжээ. Энэхүү мэдээнд монголчуудын улааны шашны нандин шүтээн алтан Махгал бурхан яагаад Манж Чин улсын нийслэл Мүгдэн хотноо залрах болсон учир шалтгааныг өгүүлсэн нь сонирхолтой байна. Миний бие 1988 оны өвөл Тунляо хотын Багшийн дээд сургуульд лекц уншаад Бээжин буцахдаа Мүгдэн хотыг дамжин өнгөрөх ялдам тэр Мүгдэн Махгалын хөндий сүмийг харах завшаан тохиолдсон юм. Мүгдэнд аж төрөн суугаа цөөн монголчуудын заримтай золгон ярилцахад алтан Махгал бурханыг энд хэрхэн залж ирсэн хийгээд Гоминданы цэрэг Тайван руу дайжин дутаахдаа үүнийг авч явсан юм гэнэ билээ хэмээн бүүр түүрхэн хуучлаж байсан билээ.

"Алтан хүрдэн мянган хигээстийн" уран сайхны бас нэгэн онцлог гэвээс бусад түүхчдийн нэгэн адил уран тансаг шүлэг холбоогоор чимэглэн бичсэнд байдаг юм. Зохиогч Дорно дахины туурвин бүтээгчдийн уламжлал ёсоор зохиолынхоо эхэн адагт тахил төгсгөлийн шүлэг бичиж энэхүү түүхэн зохиолынхоо зорилго, утга чанар бичсэн цаг үе тэргүүтнийг урнаар өгүүлсэн байна. Гэхдээ зохиогч өгүүлэхүйн эрдмийг тэтгэгч оюун билгийн соёрхлыг бурхан тэнгэрт бус өнгөрсөн үеийн их хааддаа сүслэн мөргөжээ. Тухайлбал Тахилын шүлгийн төгсгөлд:

Амьтны тус жаргалан гарахуйн орон шүтээн нь

Аврагч бурханы шашин эрдэнэ мөн бөгөөд
Аль түүнийг туслан тэтгэгч төрийн эзэн ч мөн
Альмад түүний учир шалтгааныг мэдэх хэрэгтэй тул
Арсланы аугаагаас үлэмж хүчит бие дор
Арга билгийг өгүүлэн чадагч хурц хэл дор
Ариун ухаан оюуны гүнээ бодлогот сэтгэл дор

Аврал эрж мөргөмүү Чингис, Хубилай хаан дор" хэмээсэн байна.

2.АЛТАН ЭРИХ

Уг Зохиолын бүрэн нэрийг "Монгол орноо шашин төр тогтсон ёсыг сайтар өгүүлсэн тунгалаг ухаант залуусын хоолойн чимэг тунамал гэрэлт алтан эрих" хэмээснийг зохиогч төгсгөлийн үгэндээ тэмдэглэжээ.

Чухам шашны түүх бичлэгийн жинхэнэ жишээ гэж үзмээр эл зохиолыг Зүүн Авганарын архиа өвгөн Ната нэрт –бэр ХIY сайтар гарагсаны гал үхэр жил (1817) бичсэн гэжээ.

Одоо эл түүхийг туурвигч архиа өвгөн Ната хэмээгч чухам хэн болохыг тодруулж үзье. Өвөрмонголын түүхч проф. Чойжи "Алтан эрихийг хэвлүүлсэн удиртгал өгүүлэлдээ: Ната хэмээх нэр нь акад. Ш.Бирагийн өгүүлснээр Гомбо гэсэн төвд нэрийн самгарид орчуулга байж болох юм гэж үзээд улмаар уг зохиолын олон хуулбарын төгсгөлийн үг бүрийг нягтлан үзэж түүнд өгүүлсэн "Гуанг нинг ванг бөхийн 26-р үеийн ач...", "Номч Бэйсийн зохиосон шастир болой" гэх зэрэг мэдээнүүдийг бусад сурвалж бичиг, данс эвхмэл тэргүүтний баримтаар шалган нягтлаад энэ нь Чингис хааны дүү Бөх Бэлгүдэйн 26-р үеийн ач зүүн Авга нарын засаг хошууны бэйс Гомбованжил мөн болохыг батлан тогтоожээ.

Одоо уг зохиолын агуулга, уран сайхны талаар товч танилцуулъя. Энэ зохиол эхнээсээ аваад эцсээ хүртэл төр шашны түүхт явдлыг холбон өгүүлэхдээ төрөөс шашныг тэтгэн дэмжсэн, эсвэл шашны зүтгэлтнүүдээс хаад ноёдол үзүүлж байсан ач тус тэдний номын рид хувилгаан, хүчин чадлыг голлон өгүүлжээ. Энэ чанараараа уг зохиол нь чухам шашны түүх бичлэгийн зохиол гэж судлагчид үзэж байгаа юм.

Зохиогч үе үеийн түүхэнд товойж гарсан шашин номыг тэтгэгч хаад хийгээд тухайн үеийн шашны тэргүүлэх зүтгэлтэн хоёрыг зүйрлэн хэлбээс нэг тэрэгний хоёр дугуй мэт нягт холбон өгүүлсэн нь содон санагдана. Жишээлбэл: "Годан ноён ба Гунгаажалцан", "Хубилай хаан ба Пагба лам", "Алтан хаан ба Ш Далай лам", "Энх-Амгалан ба Жанжаа хутагт Агванчойндон", "Найралт төв ба гэтэлгэгч Лувсандамбийням", "Тэнгэр тэтгэгч ба

Жанжаа хутагт-Ролбийдорж" гэх зэрэг өглөгийн эзэн шашны зүтгэлтнүүдийн нэрсээс бэлхнээ ажиглаж болох юм.

Зохиолын бүтэц нь тэргүүн, дэд, гутгаар гэсэн гурван дэвтэрт ангилжээ. Тэргүүн дэвтэрт: Чингис хааны дээд өвөг Тамачи ханы үед төвдийн Дарма хаан (Ландарма 801-842 Д.Ц) шашныг сүйдлэхэд төвдөөс Мар овогт Шигэмүни гэлэн Жү овогт Буянтай гэлэн Зан овогт гийгүүлэгч гэлэн гурав дутааж монгол газарт ирсэнд Тамачи түүнээс банди болж Шагжашираб хэмээх нэр авсан гэх зэргээр голцуу монгол орон дахь шашны түрүү үеийн дэлгэрэлтэй холбоо бүхий зүйлийг өгүүлжээ.

Дэд дэвтэрт: Чингис хааны хүү Мөнх түүний дараахь Годан ноён Хубилай хаан, Хүлэг хаан тэргүүтэн Юань улсын үе буюу шашны дунд үеийн дэлгэрэлт болон хожуу үеийн дэлгэрэлтийн анхан цагийн шашныг тэтгэн мандуулагч Алтан хаан, Ш-IY Далай лам Эе эр засагч, Энх-Амгалангийн үед товойж гарсан шашны нэрт зүтгэлтнүүдийг голлон өгүүлжээ.

Гутгаар дэвтэрт: Бурханы шашны их бага таван ухааны хөлгөн судар Ганжуур, Данжуурыг орчуулж хэвлүүлсэн түүхээс эхлүүлээд өөрийн аж төрж байсан үеийг хүртэл шашин төрийн явдлыг нарийн тодорхой бичсэн байна.

Ната хэмээгч Гомбованжилын зохиолын хэл найруулга нь маш энгийн агаад уран яруу учраас үе үе уран зохиол уншиж байгаа юм шиг санагдана. Энэ бол уг зохиолын бас нэг онцлог тал гэж хэлж болно.

Одоо эл зохиолын доторхи шашин номын холбогдолтой домог цадиг тэргүүтэн уран зохиолын дурсгалын талаар товч өгүүлье.

Юуны өмнө зохиогч уламжлалт домгийн зарим нэгэн эртний ойлголтуудыг бурханы шашны домог зан үйлтэй холбон өгүүлсэн нь сонин содон санагдаж байна. Жишээ нь Чингис хааны дээд өвөг Бодончар богдыг тэнгэр гаралтай гэсэн домгийг өгүүлэхдээ: "Их шидэт Лайжидоржийн домогт: Усны эх цаснаас буусан, хүмүүний удам тэнгэрээс салсан хэмээн номлогсончлон бидний энэхүү Бета (монгол) улст Энэтхэгийн хүрдэн орчуулагч хааны үр төвд хаадаас салсан Боржигон ястны Добу мэргэн хэмээхийн Эүлүнг (Алун Д.Ц) үзэсгэлэн нэрт бэлэвсэн хатан бөлгөө.

Нойрсох бүр гэгээн гэрэл биед нь туссанаас шалтгаалж отгон хөвүүн лагшин төгөлдөр Бодончар эзэн мэндлэв" гэж "Нууц товчооны" доторхи хүний ер бусын төрөлтийн домгийн өгүүлэмжийг бурханы шашны гэрлийн домогт шилжүүлсэн байна. Энэчлэн эзэн Чингис хааны нэртэй холбоотой бат бэхийн бэлэгдэл болсон хүн төрөлхтөн чулууг эрхэмлэн дээдлэж байсны тусгал болсон домгийг "Алтан эрихд": "Бодончар эзний аравдугаар үеийн ач (Тэмүжин) бөгөөд анх хаан орноо суух цаг дор сэтгэл дор зохист нэгэн танихгүй

шувуу ирж ойр орчин эрэгцэн сууж "Чингис, Чингис" хэмээх хонхны дуу мэт яруу дуунаар өнө удаан донгодсон дор түшмэд элзийт бэлэг хэмээн мэдэж хааны нэр болгон өргөмжлөв" хэмээн мөн шашны бэлэгдлээр тайлбарласан жишээг дурдаж болно.

Зохиогч энэхүү түүхэн шастиртаа гэгээн хутагт лам нарын ер бусын чадал рид хувилгаан үзүүлсэн элдэв домгийг тус тусын намтар цадиг тэргүүтнээс жишээ татан өгүүлж үүнээс бусдыг тийм зохиолоос үзэж мэд хэмээн холбогдох судар бичгийг заасан байх нь гойд сонирхолтой юм. Тухайлбал зохиогч номын хаан Пагба лам, Зонховын шашныг умар зүг дэлгэрүүлэхэд гавъяа зүтгэл гаргасан гуравдугаар Далай лам, Жанчинцорж, Жанжаа хутагтууд зэрэг хутагт гэгээн нарын номын чадал, рид хувилгааны гайхамшигт эрдмээрээ хаад ноёдод бишрэлийг төрүүлж байсан элдэв домог, уран өгүүллэгүүдээр чамгүй хачирлаж бичсэн нь уг түүхийн уран сайхны нэг онцлог юм.

Пагба лам хаан, хатан тэргүүтэн ихэс дээдэст рид хувилгаан олонтаа үзүүлсний нэгийг уг түүхнээ дурдсан нь: "Нэгэн хурц илд авч ир! хэмээнээр илд өгсөнд –Би таван гишүүнээ таван язгуурт бурхан болгон адисламой. Та хаан түшмэд бүгд тэр таван язгууртын алиныг бишрэх болбоос тэр орноо төрөхийг залбир! Бас би бүхэл биеэ тугдам ширээн дээр талбимой. Түүнээ та учрах хэрэгтэй! хэмээн зарлиг болоод тэргүүнээ Бирозана мутар хийгээд өлмий лүгээ нөгөө дөрвөн язгуурт болгон адислав. Түүнээс хаан, хатан түшмэд нөхөр сэлт бүгд биеэр эргэл ба мөргөл хийж сэтгэлээ хотол төгсгөн ерөөл тавиад хүүр биед учирваас тугдамын ширээн дээр нь шунх (цус) өчүүхэн наалдсаныг үзээд хаан түшмэл тэсгэлгүй их дуун гарч залбирч өнө болтол рид хувилгаанаа эс цуцлагсанд хатан залбирч айлтгаруун:

– Ертөнцийн итгэл лам минь ээ рид хувилгаанаа түргэн цуцал! Тийнхүү эс цуцалбаас хааны зүрх хагарч халихад хүрмой хэмээгсэнд рид хувилгаанаа цуцлаж босов" хэмээжээ.

Бас Хубилай хаан Пагба лам хоёрын хойт төрөл хэмээгдэх Алтан хаан, Ш Далай лам Содномжамц хоёрын энэ ба урд төрлийн элдэв сонин учирлыг домог болгон өгүүлснээс иш татвал:

"Нэгэн өдөр Алтан хаан Сэцэн хун тайж хоёр ламтанд мөргөж суугаад маш ихээр сүсэглэн харж гайхах болсонд Богд лам:

– Та юуны тул намайг гайхаж хармой гэхэд хаан:

– Урьд миний толгой хөл өвчтэй тул морины халуун хэнхдэгэнд дүрвээс сайн хэмээхэд би морь алуулж хэнхдэгэнд нь хөлөө дүрж байхад дээш харваас огторгуйд нэгэн цагаан өнгөт хүмүүн өгүүлрүүн: "Хаан чи юуны тул энэ мэт нүгэлт үйл үйлдмөй" хэмээгээд үзэгдэх үгүй болов. Би түүнээс айж Төвдийн Асан ламаас зургаан үсэгт тарни заалгаж Гүми багшаар эрхх татуулан өдөр бүрд

108 унших болов. Эдүгээ үзвээс тэр хүмүүн лам чи лав мөн! Тиймийн тул үзэж гайхмой" гэв.

Бас хунтайж айлтгаруун:

– Би урьд нэг өдөр эхийн дэргэд морины мах идэж байтал миний гарт барьсан хутга гэнэт дээш үсрэн гараад миний өмнө үзүүрээр газарт хадаад унахуйд сочиж дээш харваас хар торгон дээл өмссөн махлаг дүрт нэгэн хүмүүн: "Чи юуны тул морины мах идмөй" хэмээн зэмлээд үзэгдэхгүй болов. Түүнээс хойш би морины мах идсэнгүй. Эдүгээ үзвээс Богд лам Чи мөний тул Богд хэзээнээс сахисан ажнуу хэмээн сүсэглэмөй хэмээгсэнд, Богд инээж зарлиг болруун:

– Хаан, ноён хоёрын хэлэх үг үнэн буй. Бид гагц энэ өдөр золголдсон бус эртнээс нааш олон учрагсан буй хэмээгээд урд урдын төрлийн цадигаас иш татан өгүүлж байна.

Дээр өгүүлсэн Ш Далай ламын хойт дүр Ёндонжамц Алтан хааны жич хүү Сүмэр дайчин хун тайжийн гэрт хувиран гийж элдэв сонин бэлэг тэмдэг үзүүлсэн домог яриаг бас оруулжээ. Тухайлбал бага сага үг хэлж чадах болсон үедээ Ганжуурын нэг ботийг зааж "Энэ миний цадиг" хэмээн айлдсаныг тайлж үзвээс дээд ном Цагаан Лянхуагийн доторхи Донёдшагбагийн(7) цадиг гарснаар хутагт нүдээр үзэгчийн хувилгаан бие лавтай мөн хэмээн цугаар бишрэв. Бас нэгэн өдөр олон сахигуулсануудын гэгээнийг үзэв хэмээн айлдсан ба төвдөөс ирсэн шавь нарын нэрийг тус тус дуудаж дээд дүрийн эрхийг таньж авсанд шавь нар ихэд сүсэглэжээ. Мөн дээд дүрийн хөргийг хуруугаар зааж "Энэ би байна гэснийг олон бүгдээр үзэж хамгийг айлдагчийн хувилгаан бие омтгойгүй мөн хэмээлцжээ гэх зэргээр IV Далай ламтныг монгол газраас тодруулсан элдэв сонин домог, хууч үг тэргүүтнийг өгүүлсэн байна.

Монгол орноо шарын шашин эрч хүчээ авсан үед Манж Чин улсын төр хүчирхэгжиж өвөр 49, ар 57 хошуудын хан, ван, ноёдууд ээлж дугаараар дагаар орох үед Жанжаа хутагтуудын нэр нөлөө үүрэг маш чухал байлаа. Ийм ч учраас зохиогч Энх-Амгалан хааныг жанжаа хутагт Агванчойндонтой, Найралт төв, Тэнгэр-тэтгэгч нарыг жанжаа Ролбийдорж нартай холбон бичсэн нь санаандгүй хэрэг биш юм. Ялангуяа Тэнгэр тэтгэгч, Ролбийдорж хоёрын ойр дотно харьцаа рид хувилгааны чадал үзүүлсэн домог тэргүүтэн нь Энх-Амгалан хаан, Өндөр гэгээн хоёрын дотносог харилцааг арга буюу санагдуулдаг юм. Тухайлбал бид II Жанжаа хутагтын үг зарлиг ямар их үнэ хүндтэй байсан тухай нэг домог танилцуулья.

Энэ Богдод маш их сүсэг бишрэлтэй нэгэн өвгөн хятад ноён гэнэт хааны цаазаар цавчиж алуулах ялд унажээ. Тэр ноён Гэгээнтэнд айлдахыг бодсон боловч огт завдаж чадсангүй. Тэр өдөр нь Богд, эзэн хаанд бараалхах үед Хутагтын мэлмий нь чилээрхэхийн дүр барьсныг эзэн болгоож "Юу үйлдвээс тус болох буй" хэмээсэнд

"Амьтны амийг аварваас тустай болов уу" гэсэнд эзэн ихэд яаран Чин Чан мений(8) нэгэн хиад "Энэ өдөр нэгэн ялт хүнийг алах бөлгөө. Чи түргэн одож амийг нь авартугай" хэмээсэн зарлигаар тэр хиа морин дээрээсээ "Бүү ал!" хэмээн хашгирсаар довтлон хүрэхэд яг алах цаг нь тулж бичиг дуудаад гурав мөргүүлэхээс хоёр мөргүүлээд байхад нь хүрч очиж амийг нь уучлагсан байна гэжээ. Энэ бол хааны зарлигийг няцааж хүний амь аварсан нь харавсан сумыг буцаахтай адил бэрх зүйлийн нэг тул Жанжаа гэгээний нэр нөлөө хичнээн их байсны жишээг дээрх домгоос мэдэж болох байна.

3.БОЛОР ТОЛЬ

Дундад зууны үеийн монголын түүх бичлэгийн нэгэн өвөрмөц дурсгал болох "Болор толь" хэмээх эл зохиолыг Өвөрмонголын Урадын дунд хошууны Гуйлыг хамгаалагч сүмийн тэргүүн лам Равжамба Жамбадорж (XIX зуун) шарагчин тахиа жил буюу 1849 онд бичжээ.

Жамбадорж энэхүү зохиолоо Урадын дунд хошууны засаг, Улаанцавын чуулганы дэд дарга Лхаванринчиний зарлиг заавраар бараг дөрвөн жилийн турш бичсэн тухай проф. Лиү Жин Сүэ 1984 хэвлүүлсэн "Болор толийн" оршил өгүүлэлд тэмдэглэсэн байна.

Зохиогч эл бүтээлээ туурвих болсон зорилго шалтгаанаа зохиолынхоо төгсгөлийн үгэнд тодорхой өгүүлсэн нь: Нэгэн зүйл урьдын мэргэдийн өгүүлсэнчлэн уг овог угсаагаа мэдүүлэхийн үүднээс хоёр зүйл бөгөөс "Цагийн доройтлоор залуу тойд шавь нар их шүн судар, таалал тайлбар, хайхрагчин цөөн. Хаа нэгэн хоёр үзэн суралцаа хэмээвч судрын утгыг зөвөөр олж сэдэвчлэн энэ чухал болсон тул хэн нэгэн монгол үсэг гаргасны төдийхнөөр үзэн мэдэж болохыг ёгт үгийн чимгээр хүлэгдэн өгүүлэхийн гэмээр гайхрал (гайхуулал Д.Ц.) үгүй болхи балмад үгээрбичив" /Жамбадорж, 1984, 588/ гэжээ.

Энэхүү төгсгөлийн үгний утгыг тодруулж хэлбэл шашны доройтлоор залуу лам, хуврагууд их хөлгөн судар түүний тайлбар тэргүүтнийг уншиж ухаарагч нар ховордсоны тул тэдэнд номын утгыг хялбар дөхөм таниулах зорилгоор хатуу ёгт үгээр бус эгэл жирийн үг хэллэгээр эл зохиолоо найруулан бичсэнээ илтгэсэн байна.

Жамбадоржийн гурван боть түүхэн зохиол нь бүтцийн хувьд I дэвтэрт Энэтхэг орноо оршин ном дэлгэрсэн түүх, II дэвтэрт хятад, төвдөд шашин дэлгэрсэн түүх, III дэвтэрт монгол орноо шашин хийгээд монголын их бага хаад ноёд шашин номын зүйлд хэрхэн хандаж байсныг голлон өгүүлжээ. Гэхдээ шашин ном дэлгэрсэн ёсыг өгүүлэхдээ дан ганц түүхэн баримтыг тоочин хэлхэх аргаар бус элдэв сонин уран домгийг шигтгэн бичсэнээрээ гойд сонирхолтой хийгээд

жинхэнэ шашны уран зохиолын дурсгал болж байгаа юм. Ийм ч учраас зохиогчийн ашигласан 18 зохиолын дотор "Ахуй их Цэнгэлт судар" (Бурханы намтар) "Абидармагийн гол", "Винайн судар", "Наян нэгэн шидтэний намтар", "Адишагийн намтар", "Же ламын намтар" (Зонховын намтар), "Галдан Чойжун", "Далай ламын гурван төрөл", "Жанжаа гэгээний хоёр төрлийн намтар", "Жамъяаншадавын дээд дүрийн намтар", "Туган гэгээний Думта", "Илтгэлийн шар зэвтэр" тэргүүтэн голцуу бурханы шашны гол гол сурвалж, намтар цадиг зэрэг уран зохиолын зүйлийг өргөн ашигласан баримт харагдаж байна.

Одоо бид түүхч Жамбадорж шашны уран домог, өгүүллэгийг зохиолдоо хэрхэн ашигласан тухай зарим баримтыг иш татаж товч өгүүлье.

Зохиогч Энэтхэг орноо шашин дэлгэрсэн тухай тэргүүн дэвтэртээ юуны өмнө эртний алдарт Рамана хааны үлгэр домгоос иш татан өгүүлснийг бид "Болор толийн" хэдэн бичмэл дармал эхээс авч доор товчлон сийрүүлье.

1. "Цайвар шарын балгасанд(9) олон хаан суусны сүүлчийн Арван тэрэгт хэмээгч маш их ид шидтэй түүний олон хөвүүдийн дотор Рамана хэмээгч нэгэн гайхамшигт эр харвах намнахдаа ид хавтай ажээ.

Тэр цагт мангасын оронд нэг гайхамшигт охин төрсөнд түүнийг зурхайчаар шинжүүлбэл "Үүнийг энд байлгаваас Мангасын орныг хоосон болгох шинжтэй буй" хэмээсэнд түүнийг зэс хайрцагт хийж усанд орхисонд тэр явсаар замбутивд тариаланд татсан усны сувгаар урсан ирснийг тариачин олж үзвээс нэг өчүүхэн үзэсгэлэнтэй охин байхыг авч тэжээж өсгөсөнд маш сайхан хүүхэн болсонд тэр тариачин "Энэ нь дүрс, билиг гайхамшиг тул бидний эгэл улсад үл зохих хэмээн хааны хөвүүн Раманад хатан болговоос зохих" хэмээгээд өргөсөнд тэрээр сайшааж Сита(10) хэмээн нэрлэж хатан болгов.

Тэр цагт эцэг хаан Асур нартай байлдаад тэдний мэс биед нь олон тусаж бэртэж шархтаж ирсэнд Кэкей хэмээгч хатан нь хаанаа эмчилсээр эдгээж авсанд хаан: "Кэкей чиний ачийг марталгүй хожим нэг дээдийг соёрхох буй" хэмээн айлдав. Хойно хаан Рамана хөвүүнээ хаан суулгахыг завдсанд Кэкей хатан урьдын зарлигийг сануулж өөрийн хүү Баратыг хаан суулгаад Раманыг 12 жилээр ойд суулгахыг хүссэнд хаан тэр ёсоор болгож Раманыг хатан нөхөр сэлттэй ойд хөөн явуулав. Рамана ойд сууж байтал тэнд бясалгал хийж суусан арш нарыг мангасын цэрэг ирж хөнөөсөнд Рамана тэднийг харваж дарсанд Арш нар харавсан бүгд онох, оносон бүгд үхэх, үхсэн бүгд тонилохын (тэнгэрт төрөх) адистэд хайрлажээ.

Түүний хойно мангасын хаан Раманын Сита хатныг авахыг хүсэж Раманыг холдуулах аргаар нэгэн алтан үст гөрөөс болон

хувилж ирээд зугадсанд Рамана хойноос нь хөөж явах зуур хойгуур нь мангасын цэрэг ирж хатныг авч одов. Рамана гөрөөсийг гүйцэлгүй эргэж ирсний хойно мангасыг хуурсныг мэдэж, хатны араас нэхэн явтал замд нэг муухай үнэртэй хүрэн шар ус уур гарган урсаж байхыг үзээд гайхаж түүний эхийг үзэхээр очсонд тэнд нэг хоёр бич аладдаад (тулалдаад) амарч суув. Тэр хоёрын хөлс гол болон урссан нь тэр байжээ. Тэр хоёр бичний нэгнээс Рамана "Та хоёр юуны учир байлдав дүү нарын нэр хэн буй" хэмээсэнд "Миний нэр Динсан (сайн хоолойт) түүний нэр Бали. Бид хоёр бичний хааныг булаалдаж байлдав. Урьд гурван өдөр ноцолдоод тэр дийлэм хиртэй болов. Та хаана өөд болном? хэмээсэнд "Би хатнаа мангаст булаалгаад түүнийг нэхэж явна" хэмээсэнд тэр Динсан бич: "Тийм бөгөөс та над нөхөр бол, би сүүлд танд нөхөр болсугай" гэсэнд Рамана нөхөр болохыг зөвшөөрч тэр хоёр бичийг тулалдах үед Динсангийн толгой дээр толь уяж тэмдэг болгосон учир Бали хэмээх бичийг алсанд Динсан бичний хаан болов.

Түүний хойно бичний хаан Динсан өөрийн түшмэл Хануманда гэдэг гурван нүдэт гайхамшигт бүрхий бичээ мангасын оронд явуулах болсонд тэр "Хүний хаан чи гарын бугуйвчаа над өг" хэмээн Рамана хаанаас бугуйвчийг нь аваад нэг үсрээд мангасын хот Ланкабурд хүрч үзвээс Сита хатан мангасын хааныг эс сүсэлсэн тул гянданд хориглож байв. Хануманда, Сита хатны дэргэд хүрээд "Намайг Рамана илгээв. Бид хоёр хамт явсугай" хэмээсэнд хатан эс итгээнд хааны тэмдэг гарын бугуйвчийг үзүүлсэнд "Би эндээс дутаан гарч хэрхэн чадах. Хаанд өөрийн биеийн хүч байх бөгөөс хүчээр дийлж авбаас зохистой хэмээн айлтгаж хүртүгэй" хэмээсэнд Хануманда нэг дэвхрээд Раманы дэргэд хүрч ирж учрыг өгүүлсэнд "тийм бөгөөс бид олон бичний цэрэгтэй хамтаар явсугай" хэмээгээд олон түмэн бичин цэрэг Ханумандай явж их далайг гэтлэн мангасын хааны хотод орж очвол мангасын хааны дүрс зүг зүгт олон мянгаар тусч чухам гол биеий нь ялгаж танихад бэрх болоход Хануманда шинжиж зааж өгсөнд Рамана мангас хааныг алав. Хануманда цэцэрлэгийн модыг булга татан үзүүрээр нь барьж савлан Сита хатныг гяндангаас авч Раманад тушаахтай хамт олон мангас Ханумандаг алахаар завдсанд тэр амархан гарах чадал байвч "Би нэгэнт таны гарт орж алагдах болов. Намайг эцгийн ёсоор алах уу эхийн ёсоор алах уу" хэмээсэнд энэ хэрхэн алахыг хэлдэг буй гэж асуухад "манай газарт эхийн ёсоор алах бөгөөс идээний гэрт суулгаад аманд идээ чихсээр хагалж алах, эцгийн ёсоор алах бөгөөс дөрвөн мөчийг хүлээд тостой ёргоор (даавуу) ороож гал ноцоож алах" хэмээсэнд тэгвэл эцгийн чинь ёсоор ална гэж бэлтгэв. Хануманда өгүүлрүүн: "Мангас та бүхэн бич миний үхэхийг үзвээс танд муу ёр болох тул гэр гэртээ далдалж суугтун" хэмээгээд мангас нарыг гэр гэртээ суух үед бич дэвхрэн явж хамаг балгадыг нэгэн

агшинд товрог болгон шатаажээ. Үүнийг монгол Рамаянын бусад хувилбаруудтай харьцуулан үзвэл хэд хэдэн бүлгийн утга санааг хураангуйлан нэгтгэсэн шинжтэй юм. Тухайлбал акад. Ц.Дамдинсүрэнгийн /1976, 73-106, 1979, 63-133/ нийтлүүлсэн "Тэжээл үйлдэгч хааны тууж" хэмээх ойрад монголын Рамаяны хувилбарын өгүүлэмжээс үзвэл, "Зандны ой дахь долоон бясалгалчны шид олсон" Ш зүйл, "Барасана нэрт бэлэгчийн" IY зүйл, "Тариач Линсагийн" Y зүйл "Бүдийг номхотгогч их бардийн" YI зүйл, "Бичний орон Сара шалтгаан" хэмээгчийн YII зүйл, "Хаан, хатан харц бүгд амраар жарган суусан" YIII зүйл тэргүүтний агуулгыг хураангуйлан багтаажээ.

Эртний Энэтхэгийн яруу найрагч Вальмикийн шүлэглэн найруулсан долоон бүлэг Рамаянын туулийн хувьд ч мөн энэ алдарт дууллын гол өгүүлэмж ба Рама хүү эцэгтээ хөөгдсөн нь, "Ойд Рамын амьдарсан ба Сита хатнаа булаагдсан нь", "Сармагчны хаан Сүгривийн нийслэл хотод Рамын байсан", "Рама ба түүний холбоотонтой тохиолдсон хачин явдал, Ланка аралд очсон тухай", "Рамана мангастай байлдаж дарсан тухай Айодхи хотод Сита хатнаа аваад буцаж ирсэн ба Рамын хаан ширээнд суусан тухай" гэсэн хоёроос зургадугаар бүлгийн утга санааг багтаасан шинжтэй юм. Энэ баримтаас үзвэл түүхч Жамбадорж Энэтхэг орноо шашин дэлгэрсэн тухай өгүүлсэн эл тэргүүн бүлэгтээ алдарт Рамаянын туулийн гол үйл явдлыг домгийн маягаар хураангуйлан өгүүлсэн нь илт байна. Яагаад шашин дэлгэрсэн түүхэн баримтын дотор туульсын зохиолын өгүүлэмжийг ашигласан бэ гэдэг асуулт гарч болох юм. Шашны домгийн ёсоор Бурхан Будда эрт урьдын нэгэн төрөлдөө Рамана хааны дүрээр явж байсан гэдэг үзлээр бол Рамана хааны тууж буюу Рамаянын дуулал нь чухамдаа Бурхан багшийн эрт урьдын домог цадигтай холбоотой ажээ. Үүнийг ч эрдэмтэй лам Жамбадорж сайн мэдэж байсан учир Рамана хааны энэ алдарт дууллын гол үйл явдлыг хураангуйлан шигтгэн оруулсны учир энэ буюу.

Монгол Рамаянын нэгэн хувилбар болох "Тэжээл үйлдэгч хааны туужийн" төгсгөлд "Рамана хаан Гаудам (бурхан буддагийн нэр) буй" /Дамдинсүрэн, 1976, 106/ хэмээн дурдсан баримтыг энд сануулъя. Зохиогч ийнхүү бурхан багшийн эрт урьдын төрлийн домог цадигийг өгүүлэхийн зэрэгцээ энэ галбыг эзлэн замбутивд өөд болон ирсэн цагийн олон сонин домог өгүүллэг бичсэнээс ганц нэгэн жишээ сонирхуулъя.

2. "Махамаян хатны зүүднээ Дүшидийн орны зургаан соёт цагаан зааны дүрээр өөд болон ирээд умайд хувилан заларсныг зүүдлэв". /Жамбадорж. 1984. 50/ гэжээ. Хатан эх ийнхүү Дүшид орны цагаан зааны дүрийг зүүдэлсэн нь тэнгэр язгуурт их хүн заяасны зөн билэгдлийг илэрхийлсэн утгатай бөгөөд түүний соёог зургаа

хэмээсэн нь эх болсон зургаан зүйл хамаг амьтныг бэлэгдсэн шинжтэй гэмээр санагдана.

Махамаян хатан зүүдний хойно бие нь ер бусын хөнгөн, амгалан сайхан болж өнгө зүс нь улам үзэсгэлэнтэй болж, хаан, хатан машинд баясаж нэгэн мэргэн бярман хүнийг залж зүүдний учрыг шинжлүүлвээс Бярман сайшааж "Энэ нь орд харшдаа сууваас Чакравадийн хаан болох, магад гарч тойн болвоос туулсан бурхан болох хөвүүн төржээ хэмээн шинжлэв. Чингээд арван сар дүүрсний хойно улаан морин жилийн хаврын дунд сарын аравнаа цайвар шар балгасанд 32 зүйл сайн бэлгэс ёр орж бүгдээр гайхалдав. Тэгтэл хатан Лүмбэний ой цэцэрлэгт одохыг хүсэн айлтгасанд хаан зөвшөөрч тэр ой цэцэрлэгийг маш үзэсгэлэн тэнгэрийн орны адил болго хэмээн түшмэдүүдэд зарлиг болжээ. Хатныг Лүмбэний их ой цэцэрлэгт морилон хүрэхэд тэндэх найлзуур модны намаа нахиа сэлт нь хатны зүг бөхийж, мөргөх байдал гаргав. Тэгтэл хатан баруун мутраар модны салаанаас бариад огторгуй өөд хараад суух байдал гаргасанд баруун сүвээнээс Бодисад орд харш (эхэсийг өгүүлж буй) луга мандмагц хурмаст тэнгэр газар хүргэлгүй тосч авч умайн тэр гайхамшигт орд харшийг тэнгэр нар орондоо шүтээн болгон залав. Ийнхүү Бурханы ер бишийн төрөлт, ид эрдмийн тухай үлгэр, домгийн маягтай уран өгүүллэг олон буй. Гэвч бид Бурхан багшийн намтар цадигийн талаар тусгай бүлэгт өгүүлэх тул түүнтэй давхардуулахаас зайлсхийж зөвхөн эхээс мэндэлсэн энээхэн хэсгийг товчлон өгүүлэв.

3. "Болор тольд" бурхан багшийг таалал болсноос хойш Бурханы шашинд гурвантаа хорлол болсон түүхийг мөн уран домог өгүүллэгийн аргаар сонирхолтой өгүүлжээ. Энэ нь чухамдаа шинэ хуучин шашин хоорондын тэмцэл, зөрчлийн хожмын цуурай гэж хэлж болох юм.

Нэгдэх хорлол нь: Дэрсүүдийн ловон Даян, Нагаржуна багш, түүний шавь Арьяндэв хоёрын үед гаргав.

Хоёрдахь хорлол нь: Дармазандра хааны үед Магадын орноо болов.

Гуравдугаар хорлол хоёр дахь хорлолын дараа дөчин жил болох үед шашны нурмыг дахин сэргээж магадын орны Наландарад сүм хийд барьж байгуулаад хурал номтой болох үед дэрсүүдийн хоёр гуйланч ирэхэд тэндэхийн бага банди нар угаадас цацах, нохой турхирах зэргээр шоглон доромжилсонд тэр хоёр өслөн сүм дуганд гал оруулж үнсэн товрог болгожээ.

Энэ гурван хорлолын тухай сонин домог өгүүллэг байдгаас Жамбалдорж нэгдэх дайсагналын тухай нэлээд дэлгэр өгүүлснийг хойно товчлон сийрүүлэв.

Бурханы шашны анхан хорлолын үед дэрсүүдийн талаас гарсан домогт эрдэмтэн болбоос Ловон Даяан юм. Тэрээр ухааны

таван орноо мэрэгжиж туйлд нь хүрээд дэрсүүдийн номоор явж Махашуаритай нүүр учирч, "Номоор үл дийлэхийн шидийг хайрал" хэмээсэнд умайгаас төрсөн хүмүүн дийлэхгүй болгон адислав" гэнэ.

Тэндээс Даян бэр Дорно зүгийн Бандида нартай уулзаж "Номоор тэмцэлдэх хэрэгтэй. Та нар дийлбээс би Ганга мөрнөө унаж үхье. Би дийлбээс таныг манай номын ёсноо оруулаад таны сүм хийдийн номыг шатаах" хэмээн мэлзээ хэлэлцээд номоор тэмцэлдэхэд Даян дийлж тэр газрын шашныг эвдэв. Түүнээс Даян омгорхож үүнийг эхдээ ярьсанд эх нь дотроо бурханы шашинд их сүжигтэй тул үүнийг нэг мэргэн хүнээр эс номхотговоос энэ бурханы шашныг эвдэж мэдэх учир өөр газар явуулъя гэж санаад хөвүүндээ: "Бурханы шашин хэмээгч морины биен чинээ бөгөөд дорно, өмнө хоёрын шашин морины чихний төдий ч үгүй. Тэднийг дийлээд мэргэн болж үл болох, мэргэн бандида хэмээгч дунд орны Наландарын хийдэд буй. Тэднийг дийлбээс сая мэргэн ажээ хэмээн би санаму" хэмээхэд Даян омгорхон Наландарын хийдийн зүг явав. Замдаа нэгэн эхнэр учирсанд "Шинакалдад одох зам аль буй. хэмээсэнд тэр эхнэр Ай хөөрхий хязгаар орны юм мэдэхгүй хүмүүн байна. Шинакала бус Шири Наландар гэдэг юм. Тэр орноо одох зам энэ хэмээн зааж өгөв. Даян явсаар хийдэд хүрч 1500 бандида нарт: "Би тэрсүүдийн Даян хэмээгч мөн. Та нартай ном хэлцэхийн тул ирэв. Та нар дийлбээс би Ганга мөрнөө унаж үхэх би дийлбээс та нарыг мань номд оруулаад таны сүм хийдийн ном дэвтрийг шатаасугай" хэмээсэнд Бандида нар "Шашин эвдэх хэмээн сударт номлогсон хүмүүн энэ мөн бөгөөд дорно, өмнийн бандида нарыг ч цөм дийлсэн тул бид ч үүнээ хариу хийх үгүй. Нагаржуна багшийг залбаас ямар" хэмээлдэн 30 хоног дээр хэлэлцэх болзоо тавив. Даян өөр орноос хүн ирүүлэхийг мэдээд хийдийн үүдэнд цагдан суужээ. Тэгээд хуврагууд шүтээнээс гарсан нэгэн хэрээгээр Нагаржунад бичиг илгээв. Нагаржуна шашныг эвдэхээр ирсэн Даяныг дарахаар явах гэсэнд шавь Арьяндэв явахаар болж хийдийн захад ирээд ус авсан хүний дүрээр дотор оров. Арьяндэвийг хуврагуудын адагт сууж байхыг үзээд "Энэ урьд үзэгдээгүй бөмбөгөр толгой хаана байсан буй" гэхэд Арьяндэв "Урьд үзэгдээгүй бөмбөгөр толгой хүзүүн дээрээ байсан буй" хэмээхэд Даян энэ надтай ном хэлэлцүүлэхээр дуудаж ирсэн хүн мөн буй гэж санаад нэгэн өчүүхэн бялзуухайн зузага атгаад "Энэ амьд буюу үхсэн буюу" гэхэд "Тэр чамасаа хамаатах" гэсэнд хариугүй болжээ.

Дараа нь хуврагууд Арьяндэвд "Тэр Даян үсэг гарах хавтгай тэнгэр (чулууны нэр, төвдөөр, хашиг) нэг охин, тогь гурваар хэлэлцэх юм гэнэ" хэмээхэд Арьяндэв "Тийм бөгөөс нэгэн ичгүүргүй увш, нэг ми (муур) хар тос энэ гурвыг бэлтгэ" хэмээв.

Маргааш нь болзол ёсоор хааны дэргэд хэлцэл болохоор цугларсанд Даян: "Энэ гагц нүдэт юу хэмээх буй" (Арьяндэв

өрөөсөн нүд нь сохорсон дүртэй байв) хэмээсэнд Арьяандэв айлтгав, "Рүүдор гурван нүд төгсөвч мөн чанарыг эс үзэв. Хурмаст мянган нүд төгсөвч мөн чанарыг эс үзэв. Арьяандэв Гагц нүдтэй боловч гурван сансрын мөн чанарыг хоцрол үгүй үзэв" гэсэнд Даян ичгүүрч үсээ сөргөөв. Тэгээд Даян "Чи надтай хэлэлцээд тэсэхгүй энэ тэнгэрийн бичигтэй хэлэлц" хэмээгээд тэнгэрээ хаясанд дээр нь хар тос цутгасанд үсэг эс гарав. Бас тотио үүнтэй хэлэлц хэмээн явуулсанд ми ирээд толгойг нь таслан идэв. Даян түүнийг үзээд "Амьтаны амь таслах хилэнцтэй гэдэг үгтэй харшлав" хэмээхэд Арьяандэв багш айлдав. "Миний тэр хилэнцийг бэлчирт минь багш Нагаржуна арилгаж байх" хэмээхэд Даян "Бусдын үйлийг бусад арилгах буй буюу" хэмээхэд Арьяндэв "Ай тийм бөгөөс бусдын хийсэн хилэнцийг бусад хураах буй буюу" гэхэд Даян хариу үгүй болов. Бас нэгэн охин илгээн талбигсанд ичгүүргүй Увш ирээд элдэв Муухай болхи үгээр хэлсэнд тэр охин ичиж дутаан одов. Энэ мэтээр ном асуулцан гурав дахин тэмцэлдэвч Даян мохож зөв бурууг ялгаж мэдэх хүнгүй болоход "Бидний үнэнийг мэргэн хүмүүн мэдсэнгүй тул тэнэг хүмүүнээс асууя" хэмээгээд үхэр хариулдаг хүнээс "Хэн дийлэв. гэж асуусанд тэр Арьяандэв дийлэв Хэмээв. Тэндээс Даян арга нь барагдсан "Эдүгээ бид ридээр тэмцэлдэе" огторгуйд хот мандал нэг нь зурж нөгөө нь баллах, нэг нь нисэж нөгөө нь хөөж гүйцэх рид үзүүлэхэд мөн Даян мохож арга мухардав. Дашрамд өгүүлэхэд огторгуйд хот мандал зурж түүнийг баллах рид хүчний энэхүү мэлээний тухай уран домгийг зохиогч Шантидевагийн намтрын хэсэгт маш сонирхолтой өгүүлсэн билээ. /Жамбадорж 1984, 174/ Чингээд Даян эцэст нь "Бурханы намтар", "Магтаал", "Эмийн судар" тэргүүтнийг зохиож Нагаржуна, Арьяандэв хоёрыг багш болгон шүтсэн ажээ.

Шашныг доройтуулсан энэ гурван хорлолын домгийг Энэтхэгээс гадна бас төвд монголын шашны дэлгэрэлтийн түүхтэй холбон өгүүлдэг байна. Тухайлбал "Жаран хаширын" суварга бүтээсэн тухай домогт энэ суваргыг бүтээхэд хүчин зүтгэсэн хамаг бүхнийг сайшаан шан харам ихэд хүртээсэн боловч шавар, шороо хамаг юмыг нь зөөж хүзүүгээ сэтэртэл бойлго хөллөж, хавиргаа гэрэлтгэл чулуу зөөж зүтгэсэн бухаа гомдоосны учир тэр шашинд гурван удаа хорлол хийнэ гэж тангараг тавьсны нэгдэх нь Ландарма, хоёр дахь нь Хэ Даян, гурав дахь нь ХХ зууны эхэн үеийн шашны доройтлыг гэж бас хэлдэг байна.

Тэрчлэн энэхүү тэргүүн дэвтэрт эртний Энэтхэгийн алдарт эрдэмтэн Зандрагүми, Давадагва, Гүндэсамбо, Пагбатогмид, Ловон Игнэн, Шантидева, Балданчойрог тэргүүтэн олон мэргэцүүлийн намтар түүхэнд холбоотой сонин домог өгүүллэг бичсэнийг дурдъя. Зохиогч хятад, төвдөд шашин дэлгэрсэн түүхийн хэсэгт: Тан улсын алдарт Тансан лам, түүний Энэтхэг орноо үзэж харсан элдэв

сонин зүйлийн талаар нэлээд дэлгэр өгүүлсний дээр төвдөд шашин дэлгэрсэн ёс түүнтэй холбоо бүхий уран домог хийгээд Цастын орны шашин номын мэргэцүүлийн талаар голлон бичжээ. Бид энэхүү уран домог, өгүүллэгүүдийн дотроос ганц хоёрыг төлөөлүүлэн товч танилцуулья.

Тан улсын Тансан (602-664) ламыг шашны ном залахаар Энэтхэг орноо аялан явах цагт Бурхан Шагжамүнийн нэр мөрөө үлдээсэн түүхт газар ив илэрхий байсан тул тэр алдарт Хуушааны замын тэмдэглэл маягаар монгол, нангиад хэлээр сонин сайхан зохиол гаргасныг Жамбадорж түүхч эл бүтээлийнхээ дэд ботид чамгүй ашигласан байна. Энэ нь хятад орон дахь шашин номын дэлгэрэлтэд холбогдохоос гадна эртний Энэтхэгийн шашны түүхэнд хамаатай сонирхолтой мэдээ баримт цөөнгүй бий. Тухайлбал Тансан ламын мөргөсөн Уснарын суврага, Хачийн орны бурханы шүд бүхий шүтээн Ашока хааны бүтээсэн нүгэл буяныг ялган тольдогч 12 алд чулуун багана, Бурхан багшийн шарил хайлсан газар тэргүүтэн ховор нандин шүтээнийг дурьдаж болно.

Зохиогч эл бүтээлийнхээ дэд бүлгийн зонхилох хувийг төвд оронд дээдийн ном дэлгэрсэн түүхэнд зориулахдаа бурхан Шигэмүнийн шашин Энэтхэг газраас умарт Цастын орноо дэлгэрсэн ёсыг домог үлгэрийн аргаар хэд хэдэн сонирхолтой өгүүллэгийг шигтгэн бичжээ. Үүний жишээ болгон юуны түрүүн "Хүзүүн сандалт хааны" домгийг товчлон өгүүлье.

Бурханы нярваан болсноос хойно дөрвөн зуун хорин нэгэн жил хэртэй болсон үед Шагжагийн язгуурт нэгэн өөр билигтэй хөвүүн төрөв. Тэр нь нүдээ доод зовхиороо аних, окоу хөмсөгтэй, лавай шүдтэй, хуруу нь галууны хөл мэт холбоотой, алгандаа хүрдний бэлгэс бүхий нэгэн хөвүүн төрсөнд эцэг эх нь муугаар сэжиглэж зэс хайрцагт хийгээд Ганга мөрнөө талбив. Түүнийг тариачин олоод тэжээж том болох цагт хөвүүн урьдын ирсэн түүхээ сонсож төвдийн Цастын орны Ярлха Санбо (Яриун Замба) хэмээх ууланд хүрч ирээд байсанд нэгэн өдөр Тангадууд уулаа тахихаар ирсэн 12 хүн тэр хөвүүнийг үзэж ихэд гайхалцан "Чи хэн буй" хэмээхүйд тэр төвд хэл мэдэхгүй учир "Замбу" хэмээн тэнгэр өөд заажээ. Тэр хүмүүс энэ ер бусын хөвүүн тэнгэрээс ирсэн биз, бид ноёноо болгоё хэмээлцэн модон дээр суулган дөрвөн хүн хүзүүгээрээ дамнаж аваачаад хаан болгон өргөж үүний улмаас "Хүзүүн сандалт Замбу хаан" хэмээн нэрийдэв. Тэр хаанаас хойш 25-р үе дээр Соронзон Гомбо (629-650 онд хаан суусан гэдэг) хаан сууж бурханы шашин дэлгэрүүлсэн хэмээдэг. Тэр цагт номын түшмэл Тами Самбадо тэргүүтэн 16 хүнийг Энэтхэг орноо ном бичиг сургахаар илгээж тэд Наландарын хийдэд мэргэн бандида нараас дуун ухааныг сайтар суралцаж "ланз үсгээр төсөөлж сав үсэг вардү үсгээр төсөөлж шар үсэг гаргав" /Жамбадорж, 1984, 272/ хэмээдэг. Үүнээс хойш

Цастын орны шашин номд сүйтгэл учруулсан Ландарма түүнийг дарсан Лхалунбалдоржийн домог хийгээд төвд хэлээр бурханы судар ном орчуулагч, туурвигч Жоу Адиша, Лочин Ринченсамбо, Бором багш, Ралозва, Марав, Мял богд тэргүүтэн олон мэргэцүүлийн намтар цадигт холбоотой сонин баримтуудыг өгүүлжээ. Зохиогч бурханы шашны цааз ёсноо шинэтгэл хийж Гадамбын ёсыг үндэслэсэн Богд Зонховын (1357-1419) талаар дэлгэрэнгүй өгүүлсэн боловч бид намтар зохиолын бүлэгт тусгайлан авч үзэх тул давхардуулахаас болгоомжилсон учрыг дурдсугай.

Түүхч Жамбадорж эл бүтээлийнхээ Ш дэвтрийг монголын шашин төрийн түүхэнд зориулжээ. Чингэхдээ зохиогч монголын төр шашны түүхийг туурвигч Лувсанданзан, Дарма гүүш зэрэг зохиогчдын нэгэн адил монгол дахь бурханы шашны дунд дэлгэрэлтийн үе буюу Хубилай сэцэн хааны төр барих үес, хожуу дэлгэрэлтийн үе буюу шарын шажны дэлгэрэлтийн үе хийгээд шашин дэлгэрүүлэхэд хүчин зүтгэсэн Түмэдийн Алтан хан, Халхын Автай сэцэн ханы үеийн шашин номын үйлсийн талаар голлон өгүүлжээ. Үүнээс бид зөвхөн уран домог, өгүүллэг шигтгэж бичсэн зарим жишээг иш татаж өгүүлье.

Зохиогч Юань гүрний их эзэн Хубилай сэцэн хааны үед алдарт Сажа Бандидын үеэл хүү Пагба ламыг залж ирсэн хийгээд шашин дэлгэрүүлэхэд тохиолдож байсан зарим нэгэн зөрчлийг өгүүлэхдээ уран домгийн маягаар маш сонирхолтой бичжээ.

Бас "Болор тольд" Пагба ламын эцэг Сономжанцан хэмээгч нь харын дүртэй нэгэн их югээр хүмүүн байсан бөгөөд хожим шид нь хэрхэн харьсан тухай өгүүлсэн буй /Жамбадорж, 1984-429/

Юань гүрний их хаан Хубилай, Пагба ламыг 17 настай байхад нь (1251) залж ирүүлж хан хатад, хөвүүдтэйгээ учран золгуулж үг хэлэлцэн суух үес хаан ламаас "Танай төвдөд их хүмүүн хэн гарав", "Танай газрын сайн эр гэгч хэн буй", "Их эрдэм сурсан хүмүүн хэн буй", "Тэр ламын эрдэм хэдий чинээ буй. Чи хэдүйг сурав" гэх мэт хэд хэд сорьж, сонирхсон маягийн асуулт тавьсны эцэст "Төвд улсаас цэргийн хуяг авах ба олноос алба татаас хураалгамай" хэмээн зарлиг болсонд Пагба лам хаанаас учирлан гуйж алба татааснаас чөлөөлж өгөхийг гуйсан боловч хаан "тэр огт үл болох хэрэг" хэмээн үл зөвшөөрсөнд лам "Тийм бөгөөс би төвдийн нэгэн банди энд ирж суусан хэрэггүй тул нутагтаа хариваас сайн бөлгөө" гэхэд хаан "харьж болно" хэмээв. Тэгтэл Замбуй(11) хатан хааныг ятган "Намайг санаваас энэ мэтийн банди чухаг. Таны урьдын шүтсэн өвгөн банди нарын эрдэм үүний эрдмийн өчүүхэн хувьд ч үл гүйцэх тул нутагт нь хариулалгүй лам, өглөгийн эзэн болж сууваас сайн ажээ" хэмээгээд суулгах болов. "Ер хутагт лам нь омог бардам ихэмсэг дүртэй тул түүний учрыг хаан асуусанд "Би урьд Энэтхэг, Төвд, Хятад тэргүүтнээ тахин хүндлэгдэж явсных"

хэмээгээд өмнөх төрөлдөө хаан явсан цадиг татан өгүүлсэн нь Соронзонгомбо, хятадын Тан улсын Тайзун хааны явдалтай нийлэх тул баахан баясав. Занбуй хатан улмаар хаанд "Энэ ламын нууц тарнийн авшиг бусдад үгүй" хэмээсээр өөртөө болон хаанд номын авшиг хүртээлгэхийг санаачилсанд хаан "ямар тангараг сахих хэрэгтэй" хэмээхэд лам хэлэв: "Авшиг авбаас лам суудлын эхнээ суух, биеэр мөргөх, хэлээр зарлиг юуг хүлээж сэтгэлдээ ламдаа муу үл санах энэ хэрэгтэй" гэсэнд хаан "Үүнийг би чадахгүй" хэмээсэнд хатан Занбуй: "Түүнд арга буй ном хүртэх цаг хийгээд хүн цөөн цагт лам эхлэн дээр сууж хаад хийгээд олон түшмэл цуглах цагт хаан эхлэн сууж шашин номын зүйлийн хэргийг ламын зарлигаар, төрийн зүйлийн хэргийг ламаас гадуур хийвээс болох асан боловуу" хэмээсэнд маш мэргэн санаа хэмээн бүгд сайшаав. Чингээд Пагба ламд 13 түмэн төвдийг албат болгон өргөн улмаар гурван орны номын хаан Тайшири цол өргөж хүндлэж байтал Гармавагийн нэгэн лам(12) огторгуйд завилан суух, хэрэм нэвт харах тэргүүтэн рид үзүүлсэнд хаан: "Эшийн эрдмээр хутагт лам илүү боловч онолын эрдмээр энэ халтар лам байна" хэмээсэнд Занбуй хатны сэтгэл тавгүйрхэн хааны энэ үгийг Пагба ламд хэлсэн төдийгүй хаанд рид үзүүлж бишрэл төрүүлэхийг санаачлан зохион байгуулав.

Хаан эхлэн хамаг түшмэд ихэс бүгдээр заларч чуулсанд лам бэр Занбуй хатнаа "Хурц илдийг авч ир" хэмээсэнд хатан нэг илд барив. Лам "Би таван гишүүнээ таван язгуурт бурхан болгон адисалсугай" хэмээгээд дээрх Архиа өвгөн Натагийн бичсэн "Алтан Эрхит" өгүүлсэн домогтой ижил зүйлийг дурдсан байна.

Үүний хойно Пагба хутагт чухамдаа төрийн багш болж асар их хүндлэл шан харам хүртэж нутаг залрахад нь төвдийн зарим мэргэцүүл бас төдийлөн таашаагаагүй нэгэн зөрчлийг Жамбадорж баримт гарган өгүүлжээ. Тухайлбал Пагба лам нутагтаа эгэн очоод 13 түмэн төвдийн эзэн болж суусанд Нартан хийдийн мэргэн Риграл хэмээгч лам хутагтыг үл тоомсорлох байдлаар ийн шүлэглэн хэлжээ: "Шашин эрдэнийн наран, Сажабагийн үүслээр бүрхэгдэв. Амьтны амгалан жаргаланг хаад ноёдын гарт алдав. Цөвийн цагийн хувраг тойд ноёдын төр ёсыг барив. Энэ гурвыг эс оносон тул хутагт бус гэж би бэр мэдэв" хэмээн айлдсанд хутагт лам хариу шүлэглэсэн нь: "Шашин дор дэлгэрэл буурал болох хэмээн бурхан өөрөө айлдав. Амьтны амгалан жаргалан гэгч өөр өөрийн үйлээр болдог. Бурхан бодисад алин дор алинаар номхотгох бөгөөс түүн доор түүнчлэн үзэгдэх ёстой. Энэ гурвыг эс оносон тул мэргэн бус гэж би бэр мэдэв" хэмээн гүн ухааны үүднээс ном хаялцан шүлэглэсэн сонин баримтыг зохиогч иш татан өгүүлсэн байна. "Болор толийн" Ш дэвтрийн төгсгөл хэсэгт Монгол орноо шарын шашин дэлгэрсэн эхэн үеийн түүхэн явдлыг нэлээд дэлгэрэнгүй өгүүлжээ. Ялангуяа Ш Далай лам Монголд залрах үес замд тохиолдсон элдэв сонин содон явдлыг

үлгэр домгийн маягаар өгүүлсэн баримтыг дурдаж болно. Гэгээнтнийг монголд морилоход ус мөрөн үерлэх, монголын чөтгөр, шулам, тэмээ, морь, хулгана тэргүүтэн элдэв амьтны толгойт хүн дүрстэн болж үзэгдсэнийг дарж номхоруулсан гэх юм уу орон нутгийн явдаг савдаг хүртэл угтан золгож, өргөл өргөсөн гэсэн домгууд нь угтаа шарын шашныг дорнод монголд дэлгэрүүлэх их үйлс ямарч саад бэрхшээлгүй аяндаа бүтчихсэн хэрэг биш, бөөгийн шашны харын зүгийнхний хорлол, эсэргүүцэлтэй тулгарч байсныг уран сайхны аргаар илэрхийлсэн хэрэг юм. Жамбадоржийн энэхүү түүх нь аман болоод бичгийн зохиолын уран сайхны арга хэрэглүүр, элдэв жишээ өгүүллэгийг өргөн дэлгэр хэрэглэснээрээ дундад зууны үеийн бусад түүхэн зохиолуудаас гойд онцлогтой гэдгийг бид дээр тэмдэглэсэн билээ. Зохиолын төгсгөл хэсэгт ч үүнийг батлах баримт олон байгаагаас бид алдарт "Хун гүнжийн домгийн" өгүүлэмжээр бичсэн Өндөр богд хэмээх нэр хэрхэн гарсан тухай өгүүллэгийг /Лиү Жин сүэ, 1984, 475/ жишээ болгон дурдаснаар энэхүү бүлгийг өндөрлөж байна.

Бидний дээр иш татан өгүүлсэн жишээ баримтаас авч үзвэл "Болор толь" болбоос дундад зууны үеийн Монголын бурхны шашны түүх бичлэгийн чанартай зохиолуудын дотроос урлаг, уран сайхны хувьд хамгийн баялаг нь гэж үзэх бүрэн үндэстэй юм.

ТЭРГҮҮН АНГИ

МОНГОЛ ОРНОО БУРХАНЫ ШАШИН ДЭЛГЭРСЭН НЬ

Тэргүүн бүлэг

ТҮРҮҮ ҮЕИЙН ДЭЛГЭРЭЛТ

Бурхан багш миний шажин "умраас умарт дэлгэрнэ" хэмээсэн зарлигийг мэргэцүүл тайлбарлахыг хичээсээр иржээ. Тухайлбал эхний умрыг төвдийн Үй Зан, хоёрдахь умрыг Андуугийн Лавран мөн гэж Лондол лам, Гүнчин Жамъяншадавын гэгээн хоёр айлдсан байхад хоёр дахь умар нь монгол орон мөн гэж Галсанжамц (1708–1758) далай лам номножээ. Ямар ч атугай бурхан багш өөрийн шашныг умраас умарт дэлгэрнэ хэмээн бивангирд (иш үзүүлэх) үзүүлсний учир монгол орноо шашин ном өнө эртнээс дэлгэрч ирсэн түүхтэй гэж шажны мэргэцүүл номнодог. Гэсэн ч монголд бурханы шашин хэдий үеэс ямар хүрээ хэмжээгээр дэлгэрч ирснийг нарийн тодорхойлсон зохиол хомсхон гарчээ.

Орчин үеийн монголын шашин судлалын зонхилох бүтээлүүдэд /Банзаров, 1957, Хайсиг 1966, Далай 1961, Ёнсог 1990/ Бөө мөргөлийн шашин хийгээд бурханы шашны хожуу үеийн дэлгэрэлтэд холбогдох шарын шашин буюу ламын шашны талаар голлон өгүүлсэн байна. Нэн ялангуяа бурханы шашны түрүү үеийн дэлгэрэлтийн тухайд бол Сүмба ханбо Ишбалжирын (1704–1788) "Энэтхэг, Хятад, Төвд, Монгол орнуудад дээдийн ном ямар мэт дэлгэрсэн ёсон Галбарвас модон", Цахар Лувсанчүлтэмийн (1740–1810) "Эрдэнэшийн сүмийн хөх дэвтэр", Ордосын түүхч Саган сэцэний (ХҮП.3) "Эрдэнийн товч" хийгээд ялангуяа Заваа Дамдины (1867–1937) "Алтан дэвтэр" гэдэг зохиолд өгүүлсэн цөөвөр мэдээнээс өөр тогтолцоотой судалгаа хараахан гараагүй байна.

Дээр цухас дурьдсан төвд монгол сурвалж бичгүүдээс гадна эртний хятадын түүх шастирт тэмдэглэж үлдээсэн мэдээ сэлт нь монгол угсаатны бурханы шашны уламжлалыг нэхэн судлахад асар их үнэ цэнэтэй хэрэглэгдэхүүн болно. Гэвч хятад хэлээр тэмдэглэгдсэн энэхүү түүхэн сурвалжийн эрээвэр хураавар мэдээг цөлбөн судлах ажил дутагдсаар байгааг тэмдэглэе.

"Баруун Ляо улсын түүхэнд" тэмдэглэснээс үзвэл Исламын шашин дэлгэрэхээс өмнө төв Азийн өргөн уужим нутаг нь Бурханы шашны хоёр дахь том өлгий нутаг байжээ. Үүний нэг тодорхой жишээг Уйгарын хаант улсын шашин номын уламжлалт их дурсгал бэлхнээ гэрчилж өгнө. Энэ зууны эхээр Түрфанаас олдсон олон мянган хуудас бичиг номын ихэнх нь уйгар хэлээр бичигдсэн бурханы шашины ном зохиол байгаа билээ. Дашрамд өгүүлэхэд энэ үеийн уйгар монголчуудын шашин номын түүх түүний харилцан нөлөөллийн асуудал ч өнөө шинжлэх ухаанд бүдэг бүрхэг хэвээр байна. Одоогийн судлаачдын баримталж буй үзлээр бол ҮШ-IX зууны үед Уйгарын хаант улс монгол нутагт ноёрхож байх цагт шашин ном тэр ч байтугай бичиг үсгийг ч монголчуудад дэлгэрүүлсэн гэж үздэг. Гэтэл монгол угсаатан Хүннү, Сяньби Нирун, (Жужан) зэрэг улс аймгууд цөм ямар нэгэн хэмжээгээр Бурханы шашинтай бичиг үсэгтэй байсныг судлагчид баталсаар байгаа билээ. Ийм учраас Уйгараас монголд үзүүлсэн нөлөөг ярихын гадна монголчуудын хариу нөлөөллийн асуудлыг бас судлах хэрэгтэй байгаа юм. Өөрөөр хэлбэл Уйгар монголчуудын эртний соёлын харилцан нөлөөллийг бодитойгоор авч үзэх хэрэгтэй гэсэн үг болно.

Монгол нутагт оршин сууж байсан түрэг хэлтэн нарын дотроос эрт дээр цагаас Бурханы шашинд орсон ард түмэн болбоос уйгарчууд юм.

Уйгарчууд Ил Тарвагатай Жунгарын элсэн цөлөөс одоогийн төв Халх, Сэлэнгийн сав нутгаар 120-иод оны орчим суурьшиж байжээ. Тэд монгол нутагт оршин суухдаа хэлбичиг, шашин суртахууны хувьд ул мөрөө үлдээснийг судлагчид тэмдэглэсээр ирсэн болой.

Чингис хааны өмнөх 320-иод жилийн тэртээ Хиргисчүүд Уйгарын хар балгасыг эзлэн авах үеэс тэд хэд хэдэн хэсэгт бутран нүүхэд гол хэсэг нь өөрсдийн уугуул нутаг Ил тарвагатай Эрээн хавиргын цаад талаар нутаглах болжээ. Үүнийг гэрчлэх нэг баримт болбоос эртний уйгарчуудын нийслэл Хар Хожо хотын тууринаас олдсон уйгар бичгийн баялаг дурсгал мөн болно. Зарим судлагчид монголд шашин ном дэлгэрүүлэх үйлэт Согд нар Уйгараас дутахгүй чухал үүрэг гүйцэтгэсэн гэж үздэг. Тухайлбал түүхч А.Амар /1989,75/ "Согд хэмээгч улс болбоос мөн баруун зүгээс ирж тэр цагт уйгарын нутагт худалдаа хийж байснаас гадна хоёр анги шинэ шашныг дэлгэрүүлжээ. Нэг нь Шагжамүнийн шашин ба нөгөө нь мөн баруун зүгээс ирсэн Мани хэмээдэг шашин Манийн шашин нь одоо хаа ч үлдсэнгүй. Гагцхүү монголд уул тахих, гал тахих нь хоцорсон хэмээдэг болой. Уйгар, түрэг, монголчууд тэр цагт цөм бөөгийн шашинтай байсан боловч Согдын багш нар монголын нутагт сүм, дуган барьж Шагжамүнийн шашныг дэлгэрүүлжээ" гэсэн байна. Мөн иймэрхүү санааг Зава Дамдин гавж "Алтан дэвтэртээ" дурдсан

байдаг. Амар сайд бол Зава ламын шавь байсан тул энэ санааг багшаасаа уламжлан авсан болов уу гэж бодогдоно. Үнэндээ гал тахих, уул ус тахих ёсыг бөө мөргөлтэй холбож үзэх нь үнэхээр эргэлзээтэй санагддаг. Жишээ нь "Галын тахилын сударт":

Бөрт чоно бүү довтолтугай

Бөө удган бүү учиртугай" гэсэн үг байдгийг дурдаж болно.

Монголчууд ХIY зууны эхэн үе буюу Чойжи-Одсэр бандида тэргүүтэн олон хэлмэрчид төвд хэлнээс Бурханы шашины судар, Дандарын ламаг номыг монгол хэлнээ хөрвүүлж байсан хийгээд хурал номын уншлагыг ямар хэлээр явуулж байсан бэ гэдэг бол онц сонирхолтой асуудал юм.

Монгол орноо шашин ном дэлгэрсэн түүхийг тоймлон өгүүлдэг "Хор Чойнжүн" буюу "Дээдийн ном монгол орноо ямар мэт дэлгэрсэн ёсон" хэмээх зохиолыг тууривсан Сүмба ханбо, Дармадалай, Цэмбэл гүүш нарын зохиолуудад зөвхөн дунд үеийн дэлгэрэлтийн түүхийг голлон өгүүлсэн байдаг бол харин Зава Дамдин гавж "Алтан дэвтэр" гэдэг зохиолдоо шашин номын түрүү үе ийн дэлгэрэлтийн талаар тусгайлан бүлэг зориулж бидний үед бараг төлөв уламжлан ирж чадаагүй олон сонин мэдээ баримтыг судар шастир хийгээд аман уламжлалаас иш татан өгүүлсэн нь эрдэм шинжилгээний онцгой ач холбогдолтой юм. Тухайлбал зохиогч "Алтан дэвтэр" гэдэг судрынхаа 107-р хуудсанд: "Тэр цагт монгол хүмүүс итгэл тэргүүтэн ном хурахдаа Энэтхэг хэлээр унших ба номлол, сонсгол үйлдэхдээ өөрийн хэлэнд Энэтхэг, Согд, Уйгар үгээр нэмэрлэн орчуулахын хамт зарлигийн номыг согод үсгээр бичдэг заншилтай байсан" гэжээ. Дамдин гавж энэ тухай өгүүлэхдээ энэ нь ганц өөрийн санал биш гэдгийг тэмдэглээд Сүмба Ханбо бандида ч "Өлзийт хаанаас дээш монгол хүмүүс шашины номыг уйгар хэлээр уншдаг болой" гэж номлосон хийгээд мөн Жамъяан лам Дандар "Бидний монголын номын хэлд Энэтхэг үг олон байдаг нь эрт цагт монгол хүмүүс анхан номын хэл сургагч Энэтхэгийн Азар хэл болох учраас юм" гэжээ. Ер нь эрт цагт монгол оронд Энэтхэг Азар нар морилж ирж шашин амьтанд тус бүтээхийн сацуу монгол лам нар ч тэрсүүд номтон хэмээгдэх Лаларын орныг нэвтрэн Энэтхэг газар хүрч таван ухааны номд суралцаж бандида болж ирээд шашины үйлдлийг гаргаж байсан гэдэг санааг дэвшүүлжээ. Төвд монгол хэлээр туурвисан шашины ном зохиолуудад Чингис хааны дээд язгуур Бөрт чоныг Энэтхэг төвдөөс бурханы шашин номыг уламжлан авсан гэдэг өмнө Энэтхэг төвдөөс бурханы шашин номыг уламжлан авсан гэдэг санаагаар монголчуудын гарлыг зориуд холбосон шинжтэй байдаг.

Монгол угсаатан эртний зарим овог аймгуудад нэлээд дээр цагаас бурханы шашин дэлгэрч байсны ул мөрийг илэрхийлсэн баримт мэр сэр буйгаас товч өгүүлье.

Монголын эртний овог аймгуудын дотроос Хүннү нар ямар нэг хэмжээгээр бурханы шашинтай байсан нь сүүлийн үеийн судалгаагаар нотлогдсоор байгаа юм. Түүхч нарын судалж тогтоосноор хүннү нарт бурханы шашин ямар нэг хэмжээгээр дэлгэрсэн ба төв болоод дундад азийн улс орнуудтай өргөн харилцаатай байсан нь буддизм улам өргөжин дэлгэрэх нэг таатай нөхцөл болсон байна. Ийм зам харилцаанаас гадна тухайн үедээ Ази дорно дахинаа хүчирхэг гүрний нэг болсон Хүннү эртний соёл их Энэтхэг улстай ямар нэгэн харилцаа холбоотой байсан байх гэх магадлал бий билээ. /Сүхбаатар, 1980, 78/ Гэхдээ хүннү нарт Бурханы шашин дангаар ноёрхож байсан гэсэн үг огт биш юм. Ийм ч учраас зарим түүхчид бөө мөргөлийн зэрэгцээ бурханы шашин дэлгэрч байжээ гэсэн таамаглал дэвшүүлсээр ирсэн нь чухам үнэн байдалд нийцэх санал гэж бид үзэж байгаа юм. Тухайлбал түүхч А.Амар /1989, 39/ "Хүннү нар бол бөө мөргөлтэй бөгөөд онгодыг эрхэлж тэнгэр нар, сар, газар, дэлхий хийгээд орчлон ертөнцөд тоо томшгүй хий биет албин зэтгэр байдаг хэмээн итгэдэг байсан бөгөөд ертөнцийн амьдрал бүхүй бодисыг бэлэгдэж тахихаар байгуулсан олон сүм нь Ордосын нутгаас өмнө Хатаны голын эрэг дээр нэлээд сүүлд хүртэл байсан хэмээхээс гадна зарим түүхэнд Хань улсын цэргүүд нь Хүннү цэргийн авч явсан бурханы хөргийг олсноор Хан улс бурханы шашин шүтэх болсон хэмээснийг үзвэл, Хүннү нар бас бурханы шашин шүтэж байсан мэт болно" гэжээ. Хүннү нарын үед дэлгэрч эхэлсэн Бурханы шашин нь дараа дараахи үеийн овог аймгуудад дамжиж ирснийг судлагчид тэмдэглэсээр иржээ. Тухайлбал проф. Ч.Жүгдэр /1987, 43/ "Хүннү нарын дунд дэлгэрч байсан Бурханы шашныг монголын бусад аймгууд цааш арган залгамжилж, тухайлбал Сяньби нар (II-IV зуун) Бурхан шашны зан суртахууны тухай сургаалыг ихэд чухалчлан үзэж, баримтлан бие лүүлж байжээ" гэсэн байна. Үүнээс гадна умар зүгийн монгол хийгээд монголжуу маягийн нүүдэлчин овог аймаг эртний Энэтхэг оронтой шашин номын харилцаа холбоог чухам хэдүй үеэс тогтоож байсан бэ гэдэг талаар нарийвчлан судалсан зүйл хомсхон боловч Энэтхэг монголын соёлын харилцаа өнө эртний уламжлалтай болохыг судлагчид ямар нэг хэмжээгээр тэмдэглэсээр ирсэн билээ. Акад. Ш.Бира /1984, 65/ Энэтхэг монголын соёлын харилцааны тухай нэгэн өгүүлэлдээ: Монгол, Энэтхэгийн түүхэн харилцаа чухам хэдийд эхэлсэн болохыг тодорхой хэлэхэд хэцүү боловч Монголд оршиж байсан Хүннү мэтийн эртний нүүдэлчин аймгууд эртний Энэтхэгтэй шууд буюу шууд биш харилцаа холбоотой байсныг гэрчлэх түүхийн зарим нэг баримт буй. Манай он тооллын эхний зуун жилүүдэд оршин тогтнож байсан Кушаны эзэнт гүрэн нь Энэтхэг болон Төв Азийн олон орныг нэгтгэн захирч байсан бөгөөд Кушан аймгийнхан нь угаас Төв Азиас гаралтай нүүдэлчин байсан

учир Төв Азийн нүүдэлчин ба суурьшмал улс түмний олон төрлийн соёл иргэншлийг найруулан бүтээсэн ажээ. Кушаны хаадын үед Энэтхэгт бурханы шашин их дэлгэрч улмаар Азийн орнуудад дэлгэрч байсан ба Энэтхэг ч өөрөө хөгжлийнхөө дээд цэгт хүрсэн байжээ. Кушаны эзэнт гүрний тухай түүний алдарт Канишка (Монголоор Ганига хаан) хааны тухай монголчууд сайн мэддэг байв. Монголчууд Ганига хааныг энэтхэгийн нөгөө нэг алдарт их хаан Ашокагийн (Монголоор Ашгоо хаан) буюу (Гаслангаас нөгчигсөн хаан) адил Бурханы шашныг дэлгэрүүлэгч "Өглэгийн их эзэн", "Номын хүрдийг орчуулагч", "Чакравардийн их хаан" хэмээн хүндэтгэн дээдэлж, түүхийн ном зохиолдоо багагүй бичсэн байдаг билээ. Монголчууд нь тэдгээр хаадыг "шашин ба хаан төрийн" тухай "хоёр ёсны" номлолыг анх буй болгосон хэмээн дээдлэн үзэж, өөрийн хаадын үлгэр дууриал болгохыг чармайж байжээ" гэсэн байна. Одоогоос 2000 гаруй жилийн тэртээ зохиогдсон алдарт Рамаяна хэмээх их туульс, мөн эртний Энэтхэгийн Викрамадити, Ража Боожа хааны үлгэртэй холбоо бүхүй Монгол "Бигэрмижид хааны тууж" "Арж Борж хааны шастир" буюу "Гучин хоёр модон хүүгийн үлгэр" тэргүүтэн олон зохиол монголд ямар замаар хэдүй үед хэрхэн дэлгэрсэн бэ гэдэг асуудал ч бүрэн шийдэгдээгүй байгаа билээ. /Дамдинсүрэн. 1977. 262/

Тэрчлэн монгол дахь Бурханы шашны дунд дэлгэрэлтийн үе буюу XIV зууны эхэн үеийн монгол судар номын хэлнээ нэгэнт нэвтрэн орж бараг харь гаралтай үг гэж мэдэгдэмгүй шахам ижилдсэн шүлэг (śloka), бадаг (pataka), бирд (prēta), тив (dvipa) гэх зэргийн шашин номын нэр томъёог бид ямар ч атугай бурханы шашны түрүү дэлгэрэлтийн үед л монгол хэлний үгсийн санд орсон болов уу гэж таамаглаж байгаа болно.

Хүннү нар хийгээд түүнээс хойших үеийн хүчирхэг нүүдэлчин гүрний эдийн соёлд холбогдох бурханы шашны зарим нэгэн дурсгалын талаар жаахан тодруулж авч үзэхийг хичээсүгэй.

1. ХҮННҮГИЙН АЛТАН БУРХАН

Хан улсын үед Хүннү нараас олзлон авсан алтан бурханыг түүхэнд "Хүннүгийн алтан бурхан" гэж тэмдэглэсээр иржээ. Үүний тухай хятад, төвд, монгол сурвалж бичгүүдэд бие биенээсээ уламжлан авсан болов уу гэлтэй адилавар мэдээ гардаг юм. Энэ тухай монголын эрдэмтэн лам нарын төвд хэлээр бичсэн түүхэн сурвалж бичгүүдэд арай дэлгэрэнгүй өгүүлсэн байдаг байна. Тухайлбал Дармадала /1995, 88/ гүүш "Монгол орноо дээдийн ном дэлгэрсэн ёсон" хэмээх зохиолдоо "Монгол оронд дээдийн номын эх олсон нь маш их урьд цагт болно. Хятадын хан улсын Y хааны (5-р хаан нь аргын тооллын өмнөх 156-140 оны хооронд байсан Зинди

болно. Д.Ц) үед Монголын эд хогшлын дотроос бурханы хөрөг олсон гэж номлосон байна. Тэр үед монгол оронд бурханы хөрөг байсан учраас олдсон. Хэрэв байхгүй бол юугаа олох вэ" гэсэн байна. Энэ тухай Зава Дамдин "Алтан дэвтэр" хэмээх зохиолдоо "Хятад, Төвд оронд шашин дэлгэрэхээс их урьд монгол оронд шашин дэлгэрсэн нь тодорхой агаад Чин улсын үед (Чин улс м.э.э 246-207) газар нутгийн хил хязгаараас шалтгаалан хямралдах үед хятад цэрэг монголын орон хийд, сүм, шүтээнийг эвдлэх, шатаах зэрэг зохисгүй зүйл олноор үйлдэж байсныг "Онъсон толь" (ᠣᠨᠶᠢᠰᠣᠨ ᠲᠣᠯᠢ) хэмээх хятад монгол манжийн түүх бичигт номносон хийгээд Хан улсын үед (Хан улс м.э.э 206 м.э 220) хятадууд монголоос булаасан газар нутагт одоо ч хийдийн үргэлжлэлийн заримыг хятадууд сүм хийд болгосон буй ба монгол хийдийн суурь, буйр хэмээдэг газар олон буй гэж хятад хүмүүс өгүүлдэг байна.

Бурхан нярваан дүр үзүүлснээс хойш нэг мянган жилийн дараа хятад оронд бурханы шашин дэлгэрчээ. Хан улсын Ү хаан Ү-ДИ (м.э 140 он 武定) хэмээгч монголтой байлдах үед эд агуурын дотроос бурхан Шигэмүнийн их алтан хөрөг олсон нь хятад орны чухаг дээдийн шүтээний анхных нь болжээ" /Алтан дэвтэр. 101-102 т/ /Бира, 1964, 32/ гэсэн буй.

Энэ нь Жанжаа хутагтуудын намтар "Чандманийн эрхэс" хийгээд Сүмба бандидагийн "Энэтхэг, хятад, төвд, монгол орнуудад дээдийн ном ямар мэт дэлгэрсэн ёсон галбарвасан модон" зэрэг төвд монгол бусад сурвалж бичгийн мэдээтэй адилаар юм.

Харин хятад сурвалж бичгийн хувьд арай тодорхой бололтой. Доктор Г.Сүхбаатар /1980, 78/ "Монголчуудын эртний өвөг" гэдэг зохиолдоо нангиадын Хань-Шүгийн мэдээг баримт болгон "МЭӨ 121 онд хятадын жанжин Хо Цюй -Бин Хөх нуур, Ганьсү орчим байсан хүннүгийн Сютү ванг довтлон түүний тэнгэр тахихдаа хэрэглэдэг алтан хөргийг(13) олзлон аваачжээ" гэсэн байна.

Хо Цюй-бингийн олзлон авсан нэг жангийн өндөртэй (3 метр орчим) энэ шүтээнийг Хан улсын эзэн хаан Ү-ди (м.э.э 140-87 он) ордондоо залж, тахилга хойлго хийдэггүй боловч, мөргөж хүж асаадаг байсан /Сүхбаатар 1980,79/ гэх тул төвд монгол сурвалж бичгийн мэдээг бид Хан Шүгийн баримттай тохирч байна гэж үзэж байна. Дээр дурьдсан хятад, төвд хэлний сурвалж мэдээнээс уламжлан дундад зууны үеийн монгол түүхчид энэхүү алтан хөргийг бас шашны түрүү дэлгэрэлтийн ул мөрийн иш баримт болгон өгүүлсэн нь бий. Тухайлбал өөрийгөө архиа өвгөн Ната хэмээн нэрлэдэг Зүүн Авга нарын засаг бээс Гомбованжил "Хятад Хан улсын бичиг дор монголчууд эр сайн тул хойно хорлуузай хэмээн нэг хэдэнтээ цэрэглэн дийлэх, дийлэгдэх, ээлжлэх боловч эцэс дор монголыг ялбай. Монголын эд дотор Шигэмүнийн алтан бие нэгэн их шигийг олж доторх ордонд үргэлж тахисан гурван эрдэнийн эн

тэргүүн болой" /Чойжи, 1991, 14/ гэжээ. Харин хүннү нараас Хан улсын олзлон авсан энэхүү алтан бурхан чухам хаана, Хэдүй үед урласан бүтээл вэ гэсэн асуултад судлагчид энэ хир тодорхой хариулт өгч амжаагүй бололтой. Бидний санахад түүх археологийн сүүл үеийн олдворуудаас үзвэл хүннү нар морь малын хударга хөмөлдрөг тэргүүтэн ердийн хэрэглээний зүйлдээ алтан чимэглэл хэрэглэж байснаас үзвэл /Наваан, Сумъяабаатар, 1987/ хүннүгийн алтан бурхан ч тэдний өөрсдийнх нь бүтээсэн урлан байхыг үгүйсгэх аргагүй юм.

Эрдэмтдийн судалгаанаас үзвэл Хүннү, Сяньби нарын дараа залган түүхийн тавцнаа гарч ирсэн монгол-нирун улсад (330-555 он) бурханы шашин дэлгэрч байсан байна. Тухайлбал нэрт түүхч Г.Сүхбаатар /1989, No219/ "Түрүү үеийн монголчуудын соёлын өв" гэдэг өгүүлэлдээ "Монгол-нирун улсад феодализм хөгжихийн хэрээр бурханы шашныг төрийн шашин болгон хэрэглэх шаардлага гарчээ. Барагцаалбал, 420-450 оны үед лам Дхармаприяг судар, шастир, зурхай мэддэг болохоор Нирун улсын төрийн багшаар томилон 3000 өрх соёрхсон. Энэ бол эртний Энэтхэгийн уламжлал юм. Монгол-нирун улсын арав гаруй хаан бурханы шашны уламжлалаар өөрийн нэрээс гадна өргөмжилсөн нэр хэрэглэж байв. Жишээлбэл 402-410 онд төр барьж байсан Жарун хаан санскрит хэлний "ария" гэх үгтэй утга дүйх "хутагтай" гэдэг өргөмжилсөн нэртэй байсан. Нируны зарим хаан "брахман" мэтийн санскрит нэртэй байв. Бурханы шашин Монгол оронд нэвтэрхийн хамт нирун-Монголчууд, энэтхэгчүүд хоорондоо харилцан энэтхэгийн эрдэм соёлын зүйл монголд дэлгэрч эхэлсэн. 552 онд умард Энэтхэгийн Удьяна улсын лам Наренда-Яша таван нөхөдтэйгээ Нирун улсын нутгаар явжээ. Хятадын Лоян хотод байсан Энэтхэг лам Раднаманти Энэтхэгийн таван ухаанд их мэргэжсэн хүн байсан Раднаманти Лоянд очсон нэг Нирун-монгол хүнийг их эрдэмтэй хүн гэж хүндэтгэн, өдөржин ярилцдаг байжээ" гэжээ.

Монгол угсаатны дундах буддын шашны түрүү үеийн дэлгэрэлтийн тухай түүхэн сурвалж бичиг хийгээд судлагчдын бичсэн мэдээ сэлтээс дутахгүй бас нэг чухал үнэ цэнэтэй баримт бол эртний даяанч нарын агуйн сүм, суварга, хад чулуунд бичиж сийлж үлдээсэн биет баримтууд болно.

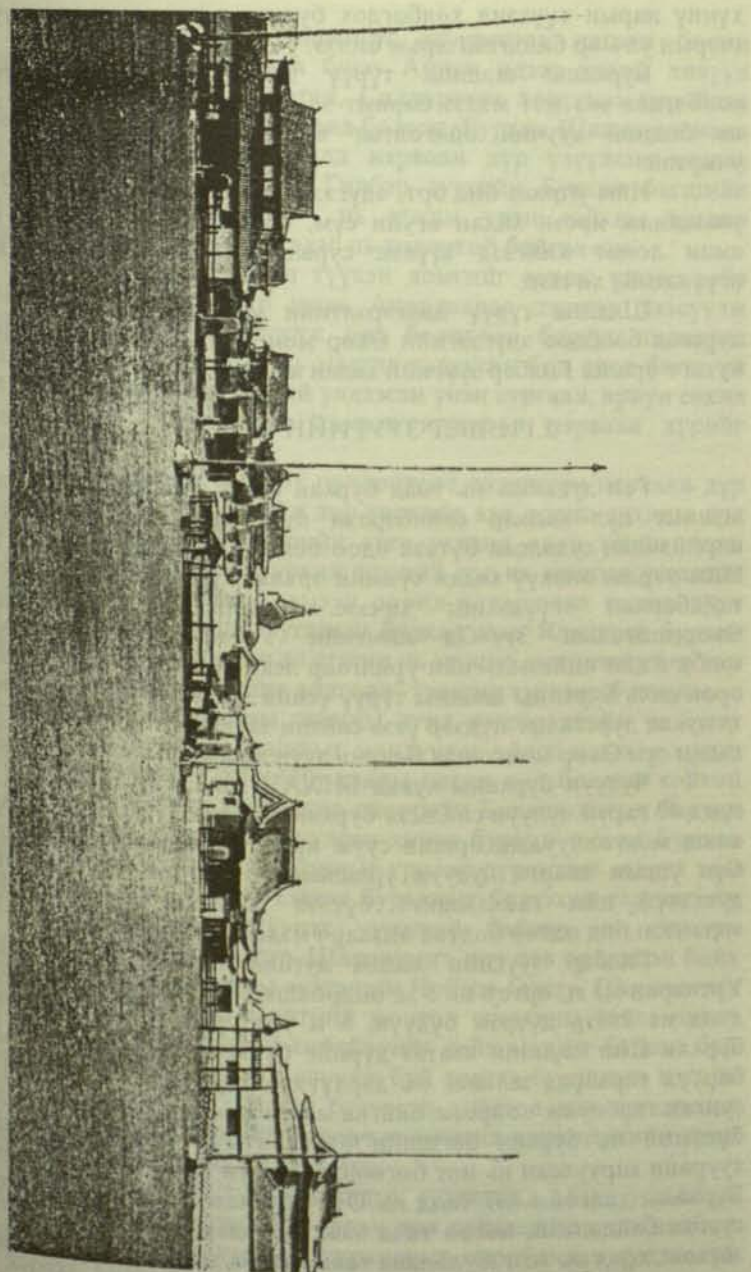
Бурханы шашны эртний хадан агуйн сүм, суварга, гэрэлт хөшөө, эд өлгийн зүйл тэргүүтнийг чухам хэдүй үед аль улсын түүх соёлд холбогдох дурсгал болохыг нарийвчлан судалж зөв тогтоох нь эртнийг судлагчид, шашны түүхчдийн чухал зорилт болж байна.

Бурханы шашны түрүү дэлгэрэлтийн үеийн ул мөрийн илэрхийлсэн шүтээний зүйлс зөвхөн ази дорно дахинд төдийгүй өрнөд, европын оронд ч байдаг бололтой. Проф. В.Хайссиг 1988 оны зун надтай Бээжинд уулзах үест Болгарын нэгэн ууланд европын

Гилбэр зуугийн агуйн сүмийн гадна төрх

Эрдэнэ зуугийн хийд

хүннү нарын түүхэнд холбогдох бурханы шашны нэгэн шүтээний газрын ул мөр байдгийг ярьж билээ.

Бурханы шашны түрүү дэлгэрэлтийн үеийн түүхэнд холбогдох энэ мэт мэдээ баримт эд өлгийн зүйлийг бүртгэж судлах нь бидний хуучин ойлголтыг өөрчлөхөд чухал баримт болох учиртай.

Ийм учраас бид эрт, эдүгээгийн монголчуудын нутаг орноо уламжилж ирсэн хадан агуйн сүм, суварга, орон хийдийн талаар аман домог хийгээд түүхэн сурвалжтай аль болохоор холбон өгүүлэхийг хичээе.

Шашны түрүү дэлгэрэлтийн үед холбогдох нэгэн чухал дурсгал болбоос эдүгээгийн Өвөр монголын Баарин зүүн хошууны нутагт орших Гилбэр зуугийн хадан агуйн сүм юм.

2.ГИЛБЭР ЗУУГИЙН СҮМ

Гол дуганых нь төвд бурхан багш нярваан дүр үзүүлж буй агшныг цул хадаар сийлбэрлэн бүтээсэн эл нандин дурсгалыг нарийвчлан судалсан бүтээл одоо болтол гараагүй бололтой байна. Ийм учраас энэхүү хадан сүмийн эрхин шүтээний учир холбогдлыг тайлбарлан өгүүлэхийг хичээе. Миний бие 1988 оны зун Өвөрмонголын Зуу-Од аймгийн Улаан хад хотын монгол хэлбичгийн нийгэмлэгийн урилгаар лекц уншихаар очих үед монгол орон дахь Бурханы шашны түрүү үеийн дэлгэрэлтийн хосгүй нандин эл чухал дурсгалыг нүдээр үзэх сайхан завшаан тохиосон юм. Энэхүү хадан сүм Өвөр монголын Баарин зүүн хошууны нутагт оршино.

Чулуун бурханы хувьд БНХАУ-ын Си Чуан мужийн Да дү сүмд 40 гаруй чулуун сийлмэл бурхан бий гэж дуулснаас биш эртнээс нааш монголчуудын оршин сууж ирсэн эл Хорчин тал нутагт Тан Сүн улсын аварга чулуун урлалаас үе нас хэмжээ хийцээрээ ер дутахгүй ийм гайхамшигт бүтээл байдгийг монгол судлалын эрдэмтэн бид өдгөө болтол анзаарч мэдсэнгүй явж иржээ.

Гилбэр зуугийн хадан дугана гурван тасалгаатай юм. Уртаараа 6,5 м, өргөн нь 5 м, өндрөөшөө 3 м зайтай гол дуганын төв дунд нь тэвэр дүүрэм бүдүүн, 6 м урт ургаа чулууг урлан сийлж бурхан Шигэмүнийн хэвтээ дүрийг бүтээжээ. Бурхан Шигэмүнийг баруун гараараа шанааг нь дэрлүүлж, зүүн гары нь ташаан дагуу сунган талбиулж нойрсож байгаа маягаар машид амирлангуй дүрээр бүтээсэн нь бурхан багшийн нярваан дүр үзүүлсэн тэр агшныг туурвин харуулсан нь илт бөгөөд, зохиомж нь маш сонирхолтой юм. Бурханы толгойн нэг талд нь Оточ бурхан эмийн манхагаа барьж, суугаа байдалтай, нөгөө талд ээж нь бадар аягатай рашаан барин зогсож, хөлд нь эцэг Судодана хаан энэлэн зовниж харуусан зогсоно.

Бурхан Шигэмүнийн намтарт өгүүлснээр цагаан бичин жилийн дөрвөн сард Судодана буюу Ариун идээт хааны хөвүүн болон мэндэлсэн. Эх Маяи хатан, Сиддаратна хөвүүнээ нярайлах цагт төрөхийн хүндрэлээс насан өөд болсон. Бурхан Шигэмүни наян сүүдэр зооглож улаан барс жилд нярваан дүр үзүүлсэн хэмээх баримтуудтай жишин санахуйд Гилбэр зуугийн Бурхан багшийн энэхүү цогцолбор том хөрөг нь чухам уран сайхны аргаар зохиомжлон туурвисан бүтээл гэдэг нь тодорхой байгаа юм.

Бурханы таалал болсон түүхэн домгийг сөхөж үзвээс хоёр бодь модны хооронд шадар шавь Анандаараа дэвсгэр дэвсүүлж толгойгоо умар тийш хандуулж өөд болохоор баруун талаараа хажуулдан хэвтэхэд шавь нар нь машид харуусан бид одоо багшгүй болбол яах билээ гэлцэхэд миний үлдээсэн үнэн сургаал, ариун сахил санваар та нарт багш болно хэмээн номноод нярваан дүрийг үзүүлсэн гэдэг.

Бурхан багшийн гаслант орчлонгоос ангижирч нярваан дүр үзүүлсэн энэ онцгой цаг мөчийн дүр төрхийг ази дорно дахины ард түмний уран баримал, сийлбэрийн арга ухаанд олон үеийн турш гайхалтай сайхнаар бүтээн туурвиж ирсний нэг нь монгол угсаатан хятан нарын нандин шүтээн хэмээн олонд алдаршсан гэгээн зуун буюу Гилбэр зуугийн хадан дуганын бурхад юм. Ялангуяа бурхан багшийн нярваан дүр үзүүлсэн эл агшин нь машид амарлингуй чухам л "Сар шиг талибуун далай шиг дөлгөөн" түвшин түглээр бүтээжээ.

Монгол дахь Бурханы шашны дунд дэлгэрэлтийн үе буюу Юань гүрний үед Бурханы шашныг мандуулах үйлст ихээхэн хүчин зүтгэл гаргасан Буянт (1285-1320) хааны насан өөд болсны хойтон буюу 1321 оны цагаагчин тахиа жил одоогийн Бээжин хотын баруун дүүрэг дахь Үнэрт ууланд байгуулсан хүрэл бурхан ч мөн Бурхан багшийн нярваан дүр үзүүлсэн агшныг урнаар дүрсэлсэн аварга том бүтээлийн нэг болно. Энэхүү хэвтээ бурханыг бүтээхэд тэр цагийн шашин номын үйлсэд тэргүүлэх үүрэгтэй байсан их хэлмэрч эрдэмтэн бандида Чойжи-Одсэр, Шаравсэнгэ нар лав оролцсон байх учиртай. Юань төрийн шашны зүтгэлтэн Чойжи-Одсэр, Шаравсэнгэ зэргийн эрдэмтэн лам нар ч эртний монгол угсаатны гайхамшигт шүтээн Гилбэр зуугийн чулуун сийлбэрийг сайн мэддэг байсан буй заа. Чингэж үзвээс бидний энд өгүүлж буй хэвтээ бурхадны нэгийг нь чулуугаар, нөгөөг нь хүрлээр бүтээсэн хийгээд цаг хугацааны хувьд 1200-аад жилийн заагтай боловч уламжлал шинэчлэлийн учир холбогдолтой гэж хэлэх үндэстэй байна.

Гилбэр зуугийн чулуун бурхадыг судлагчид хятан улсын үе ийн бүтээл хэмээн таамагладаг боловч энэ гайхамшигт цогцолбор шүтээнийг чухам хэдийд хэрхэн туурвисныг нарийвчлан судлаагүй эдүгээг хүрчээ. Бидний судалгаагаар Гилбэр зуу буюу агуйн сүм нь хятан улсын үед байгуулагдсан бус харин хятан гүрэн хойт Сүн улсад

цохигдон их үймээн самуун болох үед энэ сүм эзгүйрч дарагдсан бололтой юм. Агуйн сүмийн ам дамжсан намтар түүхээс үзвэл эл шүтээнийг бурхан багшийн мэндэлсний мянган жилийн ойгоор бүтээсэн гэх ба хаан хүү бодь модны дор зургаан жил бясалгал үйлдэж дөрвөн сарын арван тавнаа бурханы хутгийг олсны учир жил бүрийн дөрвөн сарын арван таванд Гилбэр зуугийн шүтээнд ойр хавийн ардууд цуглаж их эргэл мөргөл үйлддэг өнө эртний уламжлалтай агаад энэ заншил эдүгээ хүртэл үргэлжилсээр ирсэн гэнэ. Бурхан Шигэмүнийн төрсөн он цагийг дорно өрнийн бичиг сударт нэлээд зөрөөтэй өгүүлсэн байдаг. Төвд Монголын бичгийн мэргэчүүдийн туурвисан түүх шастирт өгүүлсэн цагаан бичин жилээс мэндэлсэн үеийг нааш нь улируулан хөөж бодвоос энэ 1996 оны улаан хулгана жилд 2900 гаруй жил болж байх бололтой. Үүнээс үзвэл Гилбэр зуугийн чулуун дуганын шүтээн нь одоогоос 2000-аад жилийн тэртээ хүчирхэгжиж байсан монгол угсаатан Хүннү нарын үе эс уламжилж ирсэн болов уу гэдэг сэтгэгдлийг төрүүлж байгаа юм. Хүннү нарт бөө мөргөлийн шүтээн зонхилж байсан боловч зарим овог аймаг нь бурханы шашинтай байсан баримт бий юм. Тухайлбал бидний дээр өгүүлсэн Хүннүгийн алтан бурхан хийгээд алдарт Дүн Хуаны агуйн дурсгалууд гэрчилж байгаа билээ.

Гилбэр зуугийн бичгээр уламжлан ирсэн мэдээнээс үзвэл агуйн сүм олон зуун жил тоос шороонд дарагдаж хүн амьтан огт анзаардаггүй байсныг одоогоос 260 гаруй жилийн тэртээ Жамъяаншадавын Гэгээнтэн Ар Хорчиноор залран явах үес Гэрэлт цагаан Зуу буюу Гилбэр зуугийн сүмийг нээж сэргээн шинэчилсэн гэдэг домогтой юм. Энэ гэгээн ламтан бол төвдийн алдарт эрдэмтэн гүнчин Жамъяаншадав (1648-1721) мөн болно. Зуу-Одын Ар хорчины Дагданбилиг ноёны Гүнсэнбадам хэмээгч түшмэл баруун газар явж Жамъяаншадав Гэгээнийг залж айсуй зуур Долоон мод хэмээх газар хоноглох болсонд шөнө дундын үест энэ Гилбэр зуугийн хадан уулнаас цагаан гэрэл дээшээ сацран гарах нь ламын нүдэнд тодхон үзэгдсэнд энэ лав эгэл газар биш гэдгийг мэдээд нутгийн хүмүүсээс "Танай энэ урд ууланд юу байх буй" хэмээн асуусанд "Энэ уулын хадан агуйд нэг үхсэн хүний чулуун хүүр буй" гэжээ. Чингээд Жамъяаншадав гэгээнтэн уулын агуйд хүрч очиж үзвээс бурхан багшийн нярваан дүр үзүүлсэн хөрөг байсанд машид сүсэглэн энэ бол эгэл хүний хүүр биш энэ галбын эзэн Шигэмүни бурхан мөн хэмээн олноо тунхаглажээ. Гилбэр Утайн адистэд цаглашгүйн учрыг сайшаан дэлгэрүүлсэн энэ үеэс "Гилбэрийн цагаан утай" хэмээн алдаршсан гэдэг. Чухам яагаад "Гилбэрийн цагаан утай" буюу "Дор газрын утай" хэмээн нэрлэгдэх болсон тухай товч өгүүлье.

Бурханы шашны үүсэл хөгжлийн тухай өгүүлсэн зарим ном сударт "Банчин Ринбүчийн айлдагсан нь: Бурхан багшийн үснэрээс

таван өнгийн гэрэл сацарснаас дөрвөн зүйл гэрэл нь хятад орноо тусжухай. (Тэр дөрвөн орон нь Утай шан, Нанхэ Ботала, Үмен шан, Сугуан тай шанг хэлдэг байна)

Нэгэн анги гэрэл нь монголын орноо туссан тэр бэр эдүгээ Гилбэр хэмээх цагаан утай энэ мөн болой хэмээжүхүй"(14) гэжээ. Бурханы үснэрээс гарсан таван өнгийн гэрэл нь таван Манзушири болон хувилж төрсөн учир энэ таван Утайн орны адистэдийн чанарыг адил хэмээдэг байна. Ийм ч учраас Гилбэр зуугийн Цагаан утайг монголчууд эрт дээр цагаас машид бишрэн шүтэж олон хошуу нутгаас мөргөлчид тасралтгүй цувж байсан гэдэг билээ.

Энэ домог юуг өгүүлнэ вэ гэвэл Доор газрын Утай буюу Гилбэр зууг Бурхан багшийн нярваан дүр үзүүлсний дараахан бүтээсэн гэдэг санааг илтгэж байна.

Харин хятад домгийн ойлголтоор бол эртний Жоу улсын Жао Вангийн 32-р он (Энэ нь аргын тооллын өмнөх 1020 он бололтой) цагаан бичин жилийн 4-р сарын шинийн найманд Бурхан багшийг мэндлэхэд Гилбэр зууг байгуулсан энэ газарт гэрэл туссан агаад тэр нь хожим 1000 жилийн дараа Хан улсын үед шашин дэлгэрэхийн бэлэг тэмдэг болсон гэж үздэг байна. /Зуу Одын сүм хийд, 1994, 278/

ХҮП, ХҮШ зууны зааг үеэр Жамъяаншадавын гэгээнтний дахин сэргээн мандуулснаас хойших Гилбэр Зуугийн хувь заяа ямраар явж ирсэн тухай товч өгүүлбэл: ХҮШ зууны эхэн үеэр хоёр Баарин хошуунаас Гилбэр зуугийн сүмд 20 лам шавилан суух болсон ажээ. Энэ цаг мөчөөс Гилбэр зуугийн сүм өсөн дэгжиж хоёр зуугаад хуврагтай, алтан ганжуур шүтээнтэй Өвөр монголын нэртэй томхон хийдийн нэгэн болсон түүхтэй. Баарин хошууны олонд Шагдар (1869-1929) "солиот" гэж алдаршсан авъяаслаг шог зохиолч ч энэ сүмээс гарсан билээ. Гэсэн ч 1960 хэдэн оны хятадын соёлын хувьсгалын хар шуурганд Гилбэр зуугийн сүүлд байгуулсан сүм дуганууд үнсэн товrog болжээ. Харин буурал түүхийн олон гунигт явдлыг ардаа үлдээсэн агуйн сүмийн энэ ховор нандин шүтээн бөх батынхаа гайхамшигаар аанай л эсэн мэнд үлдсэн байна.

Бурхан багшийн нярваан дүр үзүүлсэн агшныг гайхалтай сонин зохиомжоор урлан бүтээсэн эл нандин шүтээн нь монголчуудын Бурханы шашны түрүү дэлгэрэлтийн үеийн гал голомтын нэг мөн гэдэгт найдаж байна. 1989 оны 10-р сарын адгаар БНХАУ-ын Си чуань мужийн төв Чин дү хотноо болсон Гэсэр судлалын олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хуралд оролцох үест Баарину нэртэй хуурч Сампилноров гуайтай танилцах сайхан завшаан гарч түүний хайлдаг Гэсэрийн үлгэрээс хэлүүлж Баарин Гэсэрийн үйл явдал нь Бурхан багшийн намтар цадигтай учир холбоотой юм байна гэдгийг ухаж мэдээд мөнөөх Гилбэр зуугийнхаа бурхан багшийн хөрөгтэй уялдуулан бодох сэтгэл төрж билээ.

Өөрөөр хэлбэл Баарин Гэсэрийн үйл явдал нь Гилбэр зуугийн хадан дуганын бурхадын уран сийлбэртэй учир холбогдолтой мэт санагдаж байгаа юм. Ийм учраас монголчуудын Бурханы шашны түрүү үеийн дэлгэрэлтийн энэхүү чухал дурсгалыг бид аман уламжлалаар олон зууны тэртээгээс өдгөө үеийг хүрч ирсэн үлгэр туульсын өгүүлэмжтэй харьцуулан судлах хэрэгтэй. Ямар ч атугай Зава ламын "Алтан дэвтэр" тэргүүтэн бичгийн зохиолын монгол дахь шашны түрүү дэлгэрэлтийн мэдээг, Гилбэр зуугийн Бурхан багшийн аварга том сийлбэрийн биет баримтаар давхар батлаж байна гэж хэлэх бололцоог олгож байна.

3. ХЯТАН УЛСЫН ҮЕИЙН ХОЁР СУВАРГА

Их Ляо улс буюу Хятан гүрний холбоо 388 оны үед Вэй улсын цэрэгт цохигдож баруун, зүүн хоёр хэсэгт хуваагджээ. Үүнийг нангиад сурвалж бичигт Баруун зүүн Ляо гэж тэмдэглэж ирсэн бололтой юм. Түүхэн сурвалж бичгийн мэдээнээс үзвэл эрт дээр цагаас бурханы шашин дэлгэрч байсан Ляо голын(15) эх буюу Шар мөрний сав газраар нутаглах болсон нь бурханы шашин номд орох нэг таатай нөхцөл бүрдсэн бололтой байдаг. Гэхдээ Хятан гүрэнд Бурханы шашин дангаар ноёрхож байсан гэж судлагчид үздэггүй. Тийм ч бололцоо байхгүй гэдэг нь ойлгомжтой юм. Эрдэмтэн Х.Пэрлээ /1959,73/ "Хятан нар монголчуудтай холбогдсон нь" гэдэг зохиолдоо: "Онго (дээдэс), тэнгэр газар тайх ёс дэлгэрсний дээр Будда Кунзы, даосын шашин сурвалжит Хятан нарын дунд гүн дэлгэрч байжээ. Тэдгээр шашны дотроос буддын шашны лам, хийд хамгийн олон байжээ" гэж бичсэнээс үзвэл Хятан гүрний хэмжээгээр олон шажин дэлгэрч байсны дотор бурханы шажин зонхилж байсан байна. Баруун Ляо улсын түүхэнд тэмдэглэснээр тэдний өвөг удам нь 480-520 оны үед Бурханы шашинтай байсныг дурьдаад 983-1100 онд чухам бурханы ном ид дэлгэрч байсан гэжээ. Гэхдээ Ляо улсын үеийн монгол дахь Бурханы шашин нь Юань улсын ордны хэмжээнд шашин номыг эрхэмлэн дэлгэрүүлж байсантай төстэй юм шиг санагддаг. Жишээлбэл Ляо улсын До Зүн (1055-65) хаан өөрөө самгарид хэлд сайтар суралцаж шашны сургаал дэлгэрүүлж байв. Энэ үед хааны хатад гүнж нар ордонд сүм дуган бариулж шар будгаар нүүрээ өнгөлж, бурханы нэр цол зүүх зэргээр шашин номыг дэлгэрүүлж байсан баримт олныг дурьдаж болно.

Дорнод Ляо улс буюу Хятан гүрний хувьд Бурханы шашинны сүм суврага бариулах талаар ихэд алдартай ажээ. "Киданы нутгийн төв, өмнөд зүүн өмнөд хэсэгт оршин суугсадын дунд хот балгад, том сүм, өндөр суварга, чулуу, модон гүүр зэргийг цогцлон барих ухаан мэдлэг нэлээд хөгжиж байсны баримт дурсгал нь манай үед уламжилжээ. Кидан гүрэнд урчуудын тусгай яам байснаар бодоход

тэдний нутаг дэвсгэрт урлах ажил их хөгжиж дэлгэрсний гэрч юм" гэж /Дэрлээ, 1966, 160/ Монголын түүхийн тэргүүн ботид тэмдэглэжээ.

1994 онд Цогтын Цагаан байшингийн тууринаас олсон хятан бичигтэй тоосгыг бид сүм, дуганын зориулалттай болов уу гэж үзэж байгаа юм.

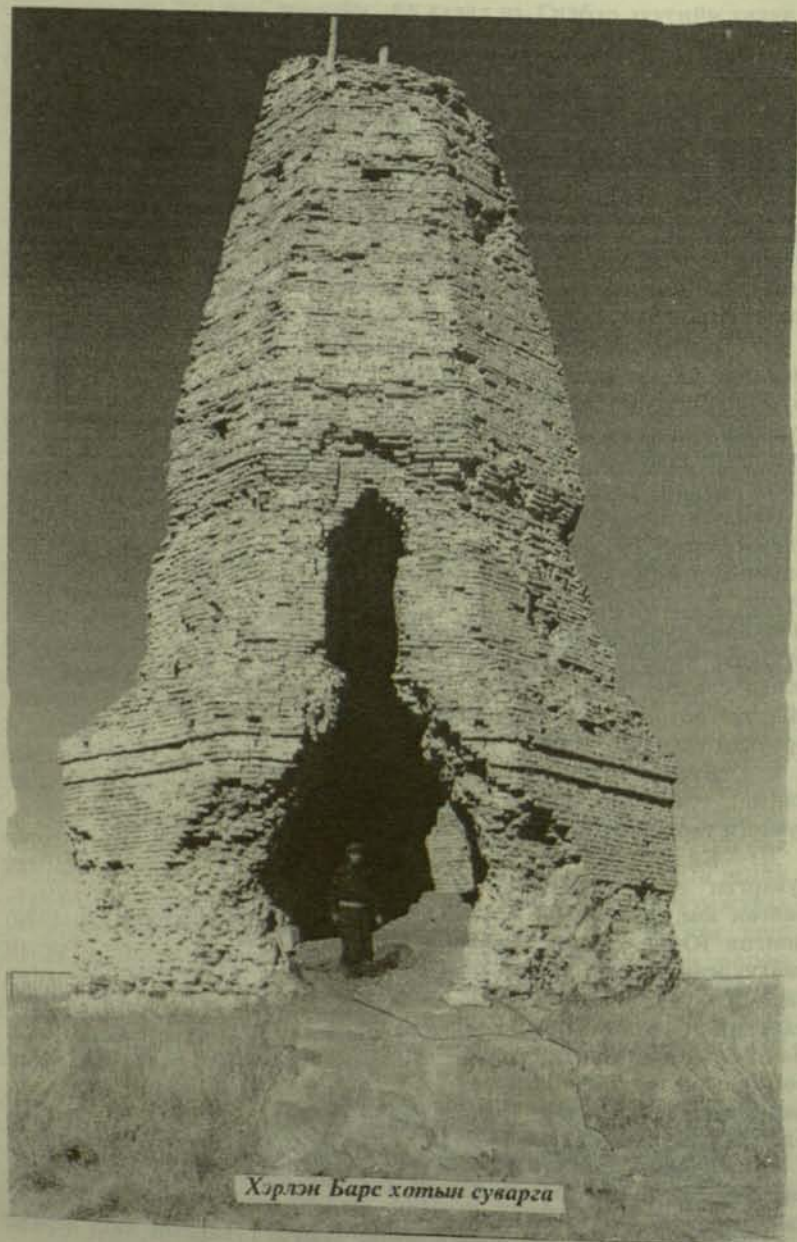
Монгол нутагт уламжлан ирсэн эртний суварга болбоос Хятан улсын соёлд холбон өгүүлдэг Хэрлэн голын урд хөвөөнд орших Хэрлэн барс хотын суварга, Өвөр Монголын Баарин баруун хошууны Жинчин цагаан суварга хоёр юм. Энэ хоёр суварга бие бие ийнхээ оройг харалцаж байдаг гэсэн домог ч бий.

Ер нь суварга бүтээх урлал дорно дахины уран барилгачид маш эрт цагаас шашны зан үйлтэй холбогдож гарсан түүхтэй ажээ. Бурхан багшийн намтар цадгийн дотор "Эрт тэнгэр бэр урлагсан суварга өндөр нь мянган алд ба бүдүүн нь 60 алд агсан нэгнийг тэр суваргын эзэн лус нугууд газрын дээр босгон үйлдэв" /Цадиг, 261 а/ гэсэн сонин мэдээ бий. Суварга хэмээх дорно дахины хөшөө дурсгалын энэхүү аврага бүтээл нь гарал үүслээрээ маш эртний уламжлалтай бөгөөд эртний Энэтхэгийн Варанасын орноо хүний билиг билгийн ухаанд анх суварга босгосон гэсэн мэдээ бий. Суварга бүтээх нь алдар гавъяат үйлс эрхэм нандин шүтээн тэргүүтнийг мөнхлөн дурсгахын үүднээс тусгай горим журмын дагуу урлан бүтээдэг учиртай ажээ. Шагжийн (1886-1938) /1994, 870/ тайлбар тольд суварга хэмээх үгийг "Бурханы заасан ёсоор дүрэм гаргаж үйлдэж дотоодод бурхан номын сан оршуулж бурханы тааллыг оруулан тахихуйг" хэлнэ гэж тодорхойлсон байна.

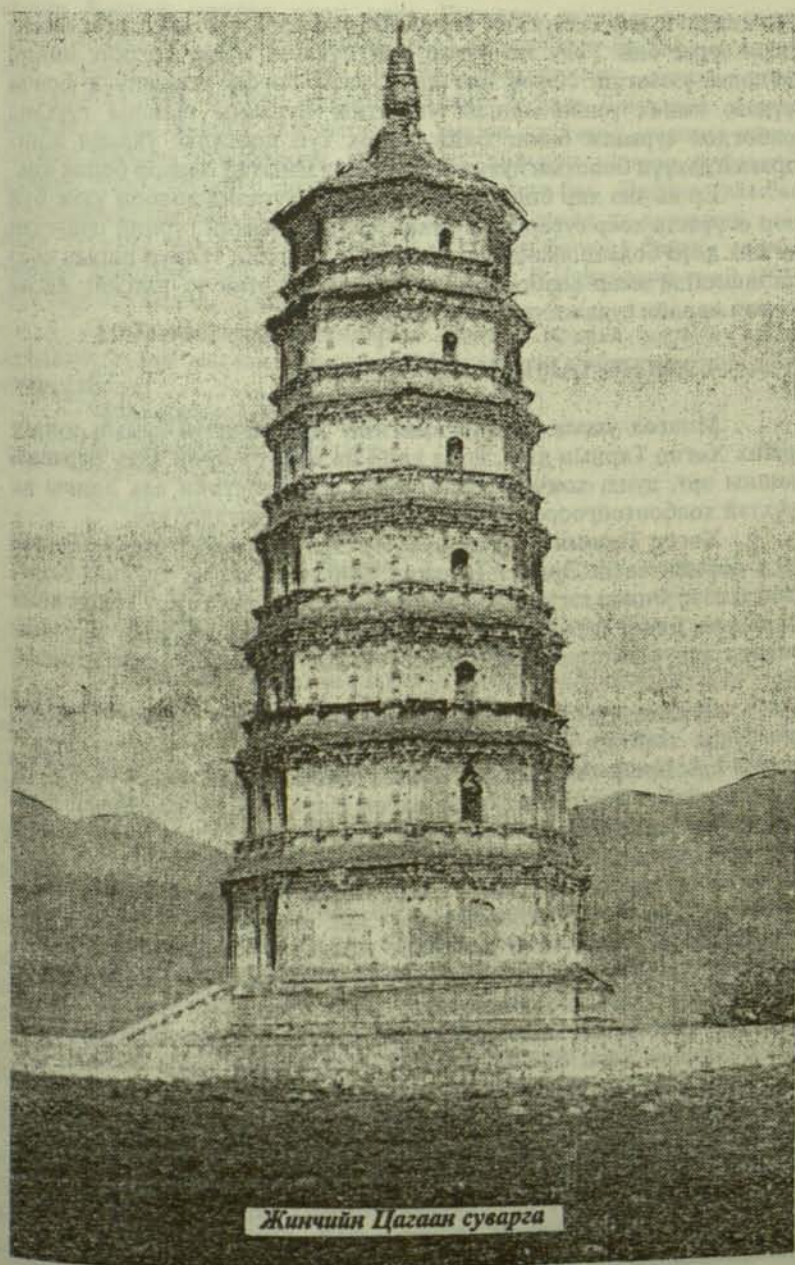
Бурхан багшийг таалал болсны дараа шарилын чандрыг найман хувь тэгш хувааж бүтээсэн найман суварга, дөрвөн орны их суварга тэргүүтэн нь энэхүү урлалын эртний дурсгалууд болно.

Бидний Хятан улсын түүхтэй холбон өгүүлдэг энэхүү хоёр суваргыг түүх, уран барилгын талаас нь нягтлан судлах хэрэгтэй байгаа юм. Тухайлбал Хэрлэн барс хотын суваргыг зарим хүмүүс монгол Юань гүрний сүүлчийн хаан Тогоонтөмөрийг (1320-1370) байгуулсан мэтээр ташаа ойлгож тэмдэглэсэн зүйл ч бий. Түүхэн үнэний хувьд Тогоонтөмөр 1368 онд Бээжингээс зугадан гарч одоогийн Өвөрмонголын Хишигтэний нутагт буй Барс хот буюу Инг Чанг фу-д нэг жил гаруй болоод 1370 оны цагаан нохой жил насан өөд болсон ажээ. Хэрлэн барс хотын энэ суварга олон зууны турш нар салхинд элж эвдэрч сувьдаг шунахайчуудын гараар цөлбүүлсээр одоо зөвхөн нурсан хана төдий болжээ.

Баарин хошууны Жинчин Цагаан суваргын хувьд гэвэл харьцангуй бүрэн бүтэн гэхээр боловч түүх дурсгалын харуул хамгаалалтад авч, дорвитой судалгаа хийсэнгүй. Харин 1990 оны хавар Бээжингээс засварлахаар очсон хүмүүс суваргын дээд асраас

Хэрлэн Барс хотын суварга

Жинчийн Цагаан суварга

108 жижиг хүрэл суварганд шүншиглэсэн их хэмжээний ном бичиг олсон сураг бий. Гэвч энэ тухай нийтлүүлсэн мэдээ сэлтийг миний бие олж үзсэнгүй. Хэрэв энэ яриа үнэн бөгөөс хятанчууд болон түүнээс өмнөх үеийн монгол угсаатны Бурханы шашны түүхэнд холбогдох сурвалж бичиг байж болох тул шинжлэх ухаанд шинэ хэрэглэгдэхүүн болохын хувьд асар их үнэ цэнэтэй олдвор болох юм.

Ер нь энэ хир бидний Хятан улсын түүхэнд холбон үзэж буй дээр өгүүлсэн хоёр суварга нь чухам үнэндээ Хятан гүрний цэцэглэн хөгжих хөрс болсон өмнөх үеийн Хүннү, Сяньби, Нирун нарын соёл иргэншилтэй ямар холбоотой, ямар уламжлалтай вэ гэдгийг өдгөө болтол нарийн судалсангүй явж иржээ.

4. ХӨГНӨ ТАРНЫН ӨВГӨН ХИЙД

Монгол улсын Булган аймгийн Дашинчилэн сумын нутагт орших Хөгнө Тарнын дээд, доод хийд нь монгол орон дахь Бурханы шашны эрт, дунд, хожуу гурван үеийн дэлгэрэлтийн аль алины нь түүхтэй холбоотойгоороо гойд сонирхолтой санагддаг юм.

Хөгнө Тарнын доод хийд буюу Эрдэнэ ханбын хүрээг Өндөр богд өөрийн багш Эрдэнэ Цоржид байгуулж өгсөн түүхтэй гэдэг. Чингэхлээр Өндөр гэгээний үед байгуулагдсан энэ хожуу үеийн хийд яахлаараа мянга гаруй жилийн тэртээх монгол орон дахь Бурханы шашны түрүү дэлгэрэлттэй холбоотой юм бол гэж санагдаж болох юм.

Дундад зууны үеийн монголын түүхийн зарим сурвалж бичгүүдэд төвдийн Ландарма (801-842) хааны үед монгол орноо гурван лам ирсэн гэх домгийн нэлээд бодитой маягаар өгүүлсэн нь буй. Тухайлбал өөрийгөө "архиа өвгөн Ната" хэмээн нэрийддэг зүүн авга нарын засаг бээс Гомбованжил "Алтан эрих" хэмээх зохиолдоо: "Батачи ханы 23 насны (804 он) Тамачи хан үүний үед төвдийн Дарма хаан шашныг сүйтгэхэд төвд газраас Мар овогт Шигэмүнийн гэлэн Жү овогт буянтай гэлэн, Зан овогт гийгүүлэгч гэлэн гурвуул(16) дутааж монгол газарт ирсэнд Тамачи түүнээс банди болж нэр нь Шагжа Шираб хэмээгдэв. Тамачийн 21 насны (825он) хөвүүн Хурц мэргэн хэмээх хаан болж тэр лам нараас авшиг увидасыг авч хааны ордондоо суусаар бүтээлийн туйлд хүрч шид олоод эцэстээ цогц бие тэвчилгүй огторгуйгаар нисч одсоны тул Бадмасанбо багшийн нэгэн бие хэмээн алдаршив. Тэр гурван лам нь монгол газар удтал суугаад Амдо, Хамба, Сару хулан (Мэргэн Гэгээн Сэргэлэн гэв Д.Ц) нэрт газар дор залрав. /Чойжи. 1991, 12/ гэжээ.

Монгол, төвд түүхэн сурвалж бичигт гардаг энэхүү мэдээ нь Ландарма хааныг дарж шашны нурмыг дахин сэргээсэн Лхаламбалдоржийн домогтой дуу дуугаа авалцаж байдаг нь маш

сонин бөгөөд монгол орон дахь Бурханы шашны түрүү үеийн дэлгэрэлийн түүхтэй холбоотойгоороо судлагчдын анхаарлыг татдаг юм. Монголчуудын дунд амаар уламжилсан домог үгэнд Лхаламбалдорж цагаан морийг хараар будаж Ландарма хааныг харваж алаад дутааж явж нэгэн их мөрөн гатлахад морины нь зүс цагаан болсон тул хөөсөн хүмүүс нь эндүүрч улмаар гүйцэлгүй алдсан гэж ярьдаг. Энэхүү домог үгэнд бас Эрдэнэ хамбыг Лхаламбалдоржийн хувилгаан байсан гэх бөгөөд уг хүрээний хоёр боть түүхэнд энэ талаар тодорхой өгүүлсэн баримт байсан гэж уг хийдэд шавилан сууж байсан өндөр настан В.Цэвэгдорж гуай (1915 онд төрсөн) бидэнд ярьсан.

Лхаламбалдорж, Ландарма хааныг мэхлэн харваж алаад дутаасан тухай магтаал шүлгээс В.Цэвэгдорж гуйн хэлснийг доор сийрүүлбэл:

"Жандан хангийн талаар

Жороо морины гүйдлээр

Зэвт сумаа онилж

Хэцэт сумаа татаж

Зэс гууль гол нь

Нийлэхийн ялдамд харвав

Түмэн түмэн цэрэг ардаас ирэхэд

Түдэв Ванчиг урдаас туслана

Таван түмэн цэрэг ардаас нь ирэхэд

Тарнын гол нүдэнд үзэгдэнэ" хэмээн Лхаламбалдорж дутааж явсаар одоогийн Хөгнө Тарнын ууланд ирсэн хэмээн өгүүлнэ. Ямар ч атугай энэ домгийн өгүүлэмж нь Ландарма хааны дараагаар шашны журмыг дахин сэргээхэд монголчууд оролцоотой байсны холын цуурай мөн биз ээ.

Энд нэг зүйлийг тодруулахад "Түдэв Ванчиг" хэмээх нь Хөгнө Хан уулыг хэлж байгаа бөгөөд төвд сангийн сударт энэ нэр гардаг байна.

Чухамхүү энэ домгийн бодит үнэний хувь нь юу вэ гэвэл Хөгнө Хан уулын өвгөн хийд болбоос төвдийн Боталын орныг дуурайлган бүтээсэн монгол дахь бурханы шашны түрүү үеийн дэлгэрэлтийн томоохон орон байсныг уулын энгэр өөд өгсүүлсэн барьсан арваад дуган сүмийн ором сорви гэрчилж байна. Үүний нөгөө талаар эртний уламжлалтай өвгөн хийдийг Галдан бошигтын дайны үед сүйтгэсний дараагаар энэ хийдийн нарийн нандин шүтээний олон дурсгал Эрдэнэ Ханбын хийдэд шилжиж очсон нь 1940-д онд сүм дуган тарах хүртэл бүрэн бүтэн байсныг тэнд шавилан сууж байсан өтгөс өвгөд батлан ярьж байна. Тухайлбал Лхаламбалдандоржийн Пүрэв, Ландармагийн зүрх бүхүй хар хадаг Мажиглавдангийн гандан, Жоу Адишагийн бадар аяга зэргэ сонин содон, нандин шүтээний зүйл олон байсан гэлцэнэ. Ямар ч атугай

Хөгнө тарнын өвгөн хийд болбоос монгол орон дахь Бурханы шашны түрүү дэлгэрэлтийн үед холбогдох улааны шашны томхон орон сүм байсны гэрч мөн болно. Шарын талыг илт барьсан Галдан бошигт энэхүү эртний уламжлалтай улааны шашны нэг гал голомт болсон Өвгөн хийдийг зориуд эрж хайж явж үнсэн товрог болгосон нь ч санаандгүй хэрэг биш юм.

Галдан бошигтын цэргүүд Хөгнө Тарнын өвгөн хийдийг сүйдлэх үед тэнд шавилан сууж байсан лам хуврагуудаас 200-аад хүн умар зүгт зугадан гарч одоогийн Байгаль нуур орчим нутгаар суурьших болсон нь Буриад зонд бурханы шажин ном дэлгэрүүлэхэд нөлөө үзүүлсэн мэдээ байдаг байна.

Монгол орон дахь Бурханы шажны түрүү үеийн дэлгэрэлтийн түүхтэй холбоотой газар орны тоонд Эртний Энэтхэгийн домогт Арши Жагар Падамбын нэртэй холбоотой Түвхэний агуйн сүм бас холбогдож болохоор санагдана.

5. ЖАГАР ПАДАМБЫН АГУЙ

Хутаг уулын ар царманд орших Түвхэн хийдэд бид 1995 оны зун хүрч очиж Өндөр Богдын бясалгал дияан хийж байсан бараг дөрвөн ханатай гэрийн чинээ зайтай агуйг үзэж сонирхсон билээ.

– Өндөр гэгээний бүтээлийн орон энэ хадан агуйд эрт урьдын дияанч нар сууж байсан болов уу хэмээн бидний асуухад уг хийдийн хувраг Б.Шагдарсүрэн ингэж хуучлав.

– Эрт цагт энэ нутагт Галзуу анчин гэж нэг сүрхий эр байсан юм гэнэ билээ. Тэр анчин энэ урд Хутаг ууланд ан гөрөө хийж явдаг байж. Тэгтэл орой болох үед тэртээх хадан цохионд бүрээ бишгүүрийн дуу гарахыг хэдэнтээ сонсож энэ өөд гарч үзэх гэсэн боловч хальтарч гулсаад ер болдоггүй байв. Нэг удаа хөл нүцэглээд авирсан чинь өөдөө гараад иржээ. Тэгсэн чинь лам нарын долоон жавдан суудал байх юм гэнэ. Дараад үзсэн чинь бүлээн байхаар нь хүн байвал гараад ир ээ гэсэн хэн ч гарч ирсэнгүй тэгэхлээр нь нэг жавдан суудлыг нь "би үүнийг чинь авлаа шүү!" гэж хэлээд гэртээ аваад иржээ. Тэр анчны гэргий нь маш их сүсэг бишрэлтэй хүн байсан тул "манай энэ нэг болохгүй юм аваад ирлээ" гэж бодоод нөгөөх жавдан суудлыг Зуугийн ламд аваачиж өгсөнд лам хэлжээ.

– Аа тэр орон чинь нээгдэх цаг нь болсон юм байна. Есөн эрдэнээр тарни ширгээгээд зүүн урд талаас нь цохиотох тэгвэл зам гарна гэжээ. Ингээд энэ зам гарсан гэдэг домогтой юм билээ хэмээв.

Уг домгийн санаа нь харагчин могой жил (1653) Түвхэн хийдийг байгуулагдахаас тэртээ өмнө лам хуврагууд энд бясалгал дияан хийж байсан уламжлалтай гэдгийг илэрхийлж байна. Адар, туурга нь галын утаа тортог болсон Түвхэний хадан агуйд хичнээн үеийн мэргэцүүл бясалгал хийж номын чадал олж байсныг товтой

хэлэх аргагүй юм. Зуугийн лам Дагвадаржай(17) буюу Балганшадвийдоржийн (1734–1803) бүрэн зохиолын доторхи Түвхэн хийдийн гүр дууллын тухай бичсэн зүйлд бидний өгүүлж буй эл бүтээлийн орныг Жагар Падамбын агуй гэсэн байдаг байна. Үүний тул бид энд дурдагдаж буй Жагар Падамбын талаар жаахан тодруулж авч үзье.

Гүүш Цоржийн орчуулсан буюу найруулж бичсэн гэх /Бира, 1978, 187/ "Чухал хэрэглэхүй төгс утгат нэрт шастир оршив" хэмээх судрын төгсгөл хэсэгт гэтэлгэгч Падамбын "Алтан эрх" нэрт шастирыг хавсаргажээ. Эл шастир нь миний номын санд хадгалагдаж байгаа "Чухал хэрэглэхүй" хэмээх бичмэл судрын 123–130-р хуудсанд байгаа юм. Уг сударт Жагар Падамбын тухай хэрхэн өгүүлснийг танилцуулах ялдамд түүний ирээдүй цагийн бошго үзүүлсэн сургаалаас товчлон сийрүүлэе.

"Энэтхэгийн газраас нааш Балбын газраас цааш Асури-а нэрт хадын хөндийд Падамба бурхан эрдэнэ хэмээх лам суух бөлгөө. Нанти Ананда хоёул золгохоор одсонд Падамба эрдэнэ лам гашуудалтайгаар хайлан суухуйд Ананда: – Богд чи юуны тул хайлмуй хэмээн өчвөөс

– Би Шигэмүнийн шажин нь сулран мөхөсдөхүй цаг болмой. Би түүний тул гашуудмой хэмээн зарлиг болов.

– Тийн бөгөөс хэзээ сулармой хэмээн асууваас үүр үл одмой түүнд бэлэг тэмдэг нь ямар болмой хэмээн өчвөөс

– Хойногш нэгэн цагт муу арга зальтан олон болох эрдэмтэн ардаас гэм эрмой. Муу үйл үйлдэгчдийг нөхөр болгомой. Ичгүүр үгүйгээр эд малыг олюу. Муу явдалтан догшрон, сайн сэтгэлтэнд муу нэр болмой. Туст их ачтаныг гэмтэн болгоюу. Ихийг бага жолоодюу. Хааныг харцас жолоодюу. Эрийг эм жолоодюу. Сайнаас муугийн эрх их болон итгэж үл бологдох. Сайн үйлдэгчнийг муугаар хариулмой. Өчүүхэн бөгөөтөл их эрхэн сэтгэмой. Өтгөсийн суудлыг залуус булаанам. Үл хураах бөгөөтөл баяжихыг хүснэ. Үл бүтээн бөгөөтөл шидийг хүснэ... Ачтаныг дайсан мэт үзнэ. Эцэг эхийг чөтгөр мэт үзнэ. Эм хүмүүн эрхэт болон үнэнч хүмүүнийг хуурамч хүмүүнээр түшмэл болгон төрийг эглэгч хүмүүн эвдэнэ. Буяны үйлд арга заль үүсгэнэ. Аль худалчийг үнэн хэмээмүү. Аль хуурамчийг сайн хэмээмүү... Хуурамч иргэнийг бурхан мэт үзнэ. Номч иргэнийг нүгэлт хэмээн үзнэ. Ном үйлдэгчийг гэм мэт үзнэм. Эцэг охин хөвүүнийг хуурна. Хан хүмүүн засгаа үл хүндэтгэнэ. Номч иргэн тангарагаа үл чадна. Ичгүүр хийгээд жигшүүр үл мэдэн... Идэш нь хор мэт явдал нь нохой мэт. Сэтгэл нь хорноос муу хилэнцийн үйлд баясна. Ашдын нэрийг өдрийн хүнснээс худалдана. Буяны үйлийг аргаар зайлуулна... Өөрийн гэмийг нууж бусдын гэмийг ил гаргамой. Сургаалын үгийг хориг аван тустныг гэмт болгоно. Мэргэдээс гэм эрэн тойд иргэн санваараа үл чадна. Тарнич тангарагаа үл чадна. Эм

хүмүүн биеэ үл эзлэнэ. Аль эрх ихт бусдын эд малыг булаанам. Гэргийтнийг лам болгож, тойн хүмүүн гэргий авна. Өтгөс нар үхэхийг хүсьюу. Шивэгчнийг хатан болгоюу. Номчноос худалдаачин үнэтэй. Эрдэмтнээс алт үнэтэй. Буруу гэмээс олзыг эрнэ. Идэж үл цадах, унтаж үл сэрэх, өөрөө эс өргөгдөж бөгөөтөл хүмүүнд намайг эс хүндлэв хэмээмөй. Бясалгал үгүй бөгөөтөл бүтээв хэмээнэ. Эс танигсан бөгөөтөл найралдомой, зохисгүй үйл үйлдэн, сэжигтэн бусдыг итгэмж барина. Амраг нөхдөө сэжигтэн болгом, тийм цаг ирвээс шажин бээр сулармой хэмээн зарлиг болов.

Ананда өчрүүн тэр мэт хүмүүн-лүгэ яахин нөгцмүү хэмээж өчөөс

– Тэр мэт хүмүүнийг бүү итгэ. Бүү зөвлөлд. Бүү золголцуул. Үйлэн дор бүү явуул. Хор бүү хүргэ. Үйл бүү хүргэ. Үнэн бүү барь. Ураг садан бүү бол. Бүү амрагла. Зүрхний үгээ бүү өгүүл. Эрдмээ бүү сурга. Нөхөр бүү болго. Бүү дагуул. Иргэний зэрэгт бүү суулга. Аргаар зайлуул. Асууваас эс мэдэв гээ. Буюу хэмээвээс үгүй гээ. Түүний идээг бүү ид. Эд малыг бүү ав. Тийм ардыг магтах, доромжлох хоёрыг бүү үйлд. Тэмцэх үгсийг бүү булаалд! Хүлцэнгүй сэтгэлээр нөгцөөгдөхүй хэрэг хэмээн зарлиг болбоос

– Тийн бөгөөс хүмүүний насны цаг нь хэдүй чинээ буй хэмээн өгүүлбээс түүний нас нь 56 настай буюу хэмээв.

– Тэдэнд бурханы шалтгаан буй буюу хэмээн өчөөс туулайд эвэр ургах, мэлхийд үс ургах тэр цагт бурханы шалтгаан болуу.

– Тийн бөгөөс тэр цагт ном үйлдэх иргэн-бэр буй буюу хэмээн өчөөс

– Ном үйлдэгчид олон буй бөгөөтөл ном-луга найралдах чухаг. Номч хэмээн заслаар явагчин олон буй. Эд мал дор дурлагч болон цаг бусын идээн үл идэж, дарс үл уун, гэргий үл аван, тийн хуурмагаар явагч олон болму. Ер ном үйлдье хэмээбээс ангижрагдахуй.

– Эдүгээ эдгээр амьтад хаа төрөх буй хэмээн өчөөс

– Усанд автагсан элс мэт тамд төрнө хэмээн номлов. Тийн бөгөөс тийм иргэнд ном номловоос ямар болму хэмээн өчөөс тийм иргэнд ном номловоос хилэнц хураахын шалтгаан буй хэмээв.

– Тийн бөгөөс дээд лам нарт залбирваас хаана төрөх буй хэмээн асууваас

– Номын ёсоор болбоос дээд төрлийг олжу. Залбирваас хилэнцээс зайлагдахуй хэмээн зарлиг болов. Бас чи сэтгэлдээ тогтоосугай хэмээн айлдахдаа тэр цагт ертөнцийн найман том үйлдэгчээс дайсан хийгээд саднаа тэвчигсэн билэг төгссөн ламыг олохуйяа бэрх буй. Зургаан үсгийг бясалга. Насад өөрийн сэтгэлээ түвшитгэн агуул, ном үйлдэгчийг хэн бэр алагчлан бүү сэтгэ. Ямарваа үйлд бусдын тусыг сэтгэ гэх зэрэг номлол сургаал айлдаад төгсгөлд нь "Гэтэлгэгч Падамба өөрөө зохиосон Алтан эрих нэрт

шастир төгсөв" гэжээ. Энэхүү "Алтан эрих" хэмээх шастирт өгүүлснээр бол Жагар Падамба арши, Бурхан багшийн дараахан үед байсан бололтой юм. Ингэхээр Түвхэн хан уулын өндөр гэгээний бясалгалд сууж байсан Жагар Падамбын агуй нь энэ ламын чухам аль дүртэй холбоотой болохыг тодруулбаас монгол орон дахь шашин дэлгэрэлтийн түүхийг судлахад нэг сонин баримт болох учиртай билээ.

Дарнатын гэгээний хойт дүр болох Өндөр гэгээний бясалгал хийж байсан энэхүү дияаны хадан сүм нь лавтай шашны дунд үеийн дэлгэрэлт, магадгүй бүр түрүү үеийн дэлгэрэлтийн үетэй ч холбоотой байж болох юм гэж үзэж байна.

Дэд бүлэг

ДУНД ҮЕИЙН ДЭЛГЭРЭЛТ

Монголын шашны түүхийн бичиг зохиолуудад Чингис хаан 45 насны улаан барс жилд төвд оронд дайлаар одох үед Сажа хийдийн лам Гунгаа-Нинбо-д элч зарж захиа бэлэг сэлтийг илгээхдээ "Миний бие одоогоор төрийн хэргийг төгсгөөгүй байнам. Төрийн хэргээ сайтар гүйцэтгээд лам таныг залж монгол газар шашныг дэлгэрүүлэе хэмээн зарлиг болсон нь шашныг хүндлэл үзүүлсэн гэж чухалчлан үздэг байна. Тухайлбал засаг бээс Гомбованжил (өөрийгөө архна өвгөн Ната хэмээн дурдсан) /Чойжи, 1991, 6-7/ "Алтан эрих" хэмээх зохиолдоо "Тэр цаг-дор монгол оронд шашин эс дэлгэрэвч шашны хүндлэл гарсан болой" хэмээн оновчтой тэмдэглэсэн буй. Он цагийн хувьд баахан авцалдаа муутай учир үнэмшил багатай юм. Энэ талаар Монголын түүхчид анхааран

сануулсан зүйл ч буй. Жишээ нь Дармадала гүүш "Монгол орноо дээдийн ном дэлгэрсэн ёсон" хэмээх зохиолдоо Чингис хаан Сачен Гунгаанинбод бичгийн мөрөөр заллага айлтгасан гэж Тууган гэгээн номлосон боловч Сүмба хамбын Чойнжунгийн номлолоор цаг үл тохирох тул Сажа Гунгаажалцанд заллага айлтгуулсан болов уу гэж бичсэн тул ажиглан үйлдтүгэй гэсэн байна.

Үнэхээр төвд монгол түүхэн сурвалж бичгээр үзвэл Сажа Гунгаа-Нинбогийн (1092-1158)-гийн байсан цаг үе нь огт таарахгүй байгаа юм.

Дарма гүүшийн "Алтан хүрдэн мянган хигээст" бичигт "Сажийн Лозова Ананда Гарби хэмээх лам чамайг залах билээ. Ертөнц төрийн үйл явдал минь дутуу тул эдүгээ эс залав. Би эндээс чам дор шүтмой. Чи тэндээс намайг сахи хэмээн бичиг бэлэг өргөж шашныг тэтгэх журмыг анх байгуулав" /Чойжи, 1987, 75/ хэмээгээд зарим бичигт "Далай дуурсих" нэрт сүм барив гэсэн мэдээ байдгийг дурдсан байна. Тэрчлэн бурхан багшийн мэндэлсэн Очирт суурин хэмээх ариун орноо Чингисийн цэрэг ороогүй учир шалтгааныг шашны уран домгийн өгүүлэмжээр тун эвтэй тайлбарласан буй. Тухайлбал мөнөөх Дарма гүүшийн түүхэнд: "Мөн түүнээс Энэтхэг дор очтол Ценд аригийн даваа давж очтол бисирү нэрт ганц эвэрт гөрөөс ирээд эзний өмнө гурвантаа сөгдөж мөргөсөнд эзэн зарлиг болруун: "Энэтхэгийн Очирт орон гэгч эртний дээд бурхан Шигэмүнийн төрсөн орон бөлгөө. Тэнгэр эцэг ятгасан дохио буй заа хэмээгээд эргэж буув" /Чойжи, 1987, 75/ гэжээ.

Зарим бичиг зохиолд харин түүний хүү Жавзан Содном Эмотай (1142-1182) Чингис хаан уулзсан буюу залал айлтгасан гэх мэдээ буй. Ийм ч учраас Годан хааныг 1246 онд Хөх нуурт Сажа бандид Гунгаажалцанг залахад тэрээр "Богд Содном эсмогийн бошго үзүүлсэн цаг энэ мөн бөлгөө хэмээн сэтгэж өөд болохыг ам авав" гэсэн байдаг (Цахар гэвшийн "Хөх дэвтэрт").

Тэр бошго үзүүлсэн зарлиг нь: "Хойд цагт дорно зүгээс харцага малгайт, гахайн хоншоор гуталт өглөгийн эзэн ирэх бөлгөө" гэсэн домгийн маягтай үг байдаг байна.

Өгэдэй хаан орноо суугаад Сажийн гудгаар Манзушири Дагбажалцан (1147-1216) ламыг заллал айлтгах бодолтой байсан авч насан өөд болсон учир бүтээгүй бололтой юм. Гэсэн ч эцгийн гэрээсээр хан төрийг залган авсан Өгэдэй хаан ч шашин номын үйл хэрэгт багагүй анхаарал тавьж байжээ. Үүний нэгэн баримт нь шашин номын сургаал ёсноо гарамгай мэргэжсэн Зүрчидийн Чу мэргэн түшмэлийг төр ёсны үйл хэрэгт ашиглаж байв. Чу мэргэн буюу Елүй Чуцай (1189-1243) нь угтаа Хятан гүрний Елүй омгийн хүн ажээ. Түүний намтрын талаар "Юань улсын судар" хийгээд бусад түүхэн сурвалжуудад мэр сэр мэдээ байдаг байна. /Мункуев, 1975, 33/

Хятан гүрэн (936-1125 оны орчим) мөхсөний дараа монгол угсаатан зарим хүмүүс нэг хэсэг нь Алтан улсыг, зарим нэг нь Сүн улсын эрхшээлд орсон бололтой. Елүй Чуцай өөрсдийн ураг төрлийн хоорондын зөрчил мөргөлдөөнөөс болж Сүн улсад зугадан орж хятад нутагт олон жил сууж хятад хэлбичиг, тэр үед ихээхэн нөлөөтэй байсан Күнзийн сургаал номд гарамгай сайн суралцаж мөн шүлэг найраг олныг зохиожээ. Зүрчидийн Алтан улс түүний боловсрол мэдлэгийг ашиглахын тул түшмэл болгон төрийн үйл хэрэгтээ хүчин зүтгүүлсэн байна.

Ийм учраас Зүрчидийн Чу мэргэн гэдэг болсон бололтой. 1215 оны үед монголчуудыг дагаж орсон энэ мэргэн түшмэлийг Чингис хаан, Өгэдэй хаан нар төрийг төвхнүүлэн засах ялангуяа сууршилт орны ард иргэдийг захиран засаглахад ашиглаж байсан ба /Дамдинсүрэн, тойм, 1957,80/ Өгэдэй хаан хятад эрдэмтдийн чуулганы ноёноор томилон ажиллуулав.

"Их монгол орноо дээдийн номын эх ямар мэт гарсан ёсон ба шашин эрдэнэ дэлгэрсэн ёсыг номлосон гайхамшигт шастирт": "Тайзу Өгэдэй мөн тэр хонин жилд дөчин хоёр насны шар хулгана жилд (1228) хятад монголын хаан тэрээр уужим дэлхий дахинд эрхшивч хятадын ёс цааз тэр нарийн нягтыг сайн хэмээн таалж Хянганы хязгаараас ирсэн их түшмэл Елүй Чуцай хэмээх дотоод ухаан хийгээд томъёоны ухаан ба таалал хийгээд хэлний зүйл олонд мэргэжсэн, зүрчид Алтан хаан бэр сургагсан нугуд хир тэнсүүлсэн цагт мэргэдийн суудалд багтаахуйн тулд зүрчид Чу мэргэн дор алдаршигсан түүнээ хятадын ёсны зурхай тэргүүтэн олон шастырыг үйлдүүлээд бусад олонд ч суралцсанаар хожим үед үзэх хийгээд сэрэмжлэн байсанд хүлцэнгүйн тэсвэр их, их хичээнгүй бөгөөд бат хянамгай (бол) боол зарц мөн боловч ноён болжуу хэмээн номлогсон мэт итгэмжлэхүйн дотоод түшмэдийн эрх" олгосон тухай өгүүлжээ.

Эл баримт нь Өгэдэй хааны төрийн бодлогод шашин номын үйл ажиллагаа ямар байр суурьтай байсныг гэрчилж байга юм. Түүхэн баримтыг үзвэл: Өгэдэй хаан өөрийн хүү Гооданг Гансү, Хөх нуур дорнод төвдийн нутагт илгээж тэр орон нутгийг эрхшээлдээ оруулахыг зорьж байжээ. Энэ нь эртний уламжлалт дээд монголын бурханы шашин, Сажийн ёсны шашинтай Гооданг танилцуулахад түлхэц болсон байна. Тухайлбал 1209 онд Гоодан зориуд элч зарж төвд орны шажин номын байдлыг үзэж судлуулж байсан байна. Ер нь XIII зууны сүүл үеэр монгол орноо бурханы шажин дэлгэрэх нийгэм улс төрийн тодорхой нөхцөл бүрдсэн гэдгийг бас бодолцох учиртай. Тухайлбал монголын эртний нийслэл Хар Хорумд газар газрын олон шашинтан иргэд цугларч байсны дотор Бурханы шашин чухал байрыг эзэлж байсан бөлгөө.

"Монголын эртний нийслэл Хар хорумд Өгэдэй хааны (1188-1241) үед барьж эхлээд Мөнх хааны (1209-1259) үед дуусгасан

буддын сүм ажиллаж байжээ. Тэр сүмийн дэргэд таван давхар өндөр суварга байсан бөгөөд суваргын дөрвөн талд бурхан багшийн баримал байрлуулсан байв. Хархорумд бурханы шашны 10 гаруй сүм байсан бөгөөд тэнд уйгар, монгол лам нар ном үзэж хурал ном хурдаг байв" /Бира. 1994, 35/ гэсэн мэдээг дурдаж болно.

ХП-ХШ зууны үед монгол орноо ноёрхож байсан бөөгийн шашны эрхтэн нар улс төрийн амьдралд хэт хутгалдаж зарим тохиолдолд хаан, ханлигуудтай байр булаалдахад хүрч байсны баримт жишээг "Монголын нууц товчооны" зохиогч Хөхөчү бөөгийн явдлаар өгүүлж энэ нь эцэстээ Чингис хааны засаг цээрлэлд өртөгдсөнийг дурдсан байдаг. Мөн Чингис хааны отгон хүү Тулуйн амийг ч чухамдаа бөө нар бүрлэгжээ. Бөө мөргөлийн шашны хоцрогдонгүй байдал ялангуяа удган, зайрангуудын энэ мэт бүдүүлэг үйл ажил нь үүнээс давуу боловсронгуй бурханы шашинд байраа тавьж өгөх бололцоог алхам алхмаар бүрдүүлж байжээ. Энэ байдал ч бурханы шашин дэлгэрэхэд бас нэг түлхэц болсон болов уу гэмээр байдаг.

Бидний ойлголтоор Бурханы шашин монгол оронд төвдөөр дамжиж бодитой дэлгэрсэн үе бол XIV зууны эхэн буюу Юань улсын Гоодан хаан (1237-1251), Хубилай (1215-1294) хааны төр барьж байсан цагт холбогдоно. Шашны түүх шастирт өгүүлснээр Өгэдэй (1186-1241) хааны хоёрдугаар хүү Гоодан хаан Сажа бандид Гунгаажалцан (1182-1251) хэмээх ламыг Энэтхэг орноо одож таван ухааны номд маш мэргэн болж төвдөд буцаж ирсэн гэхийг сонсоод тэр ламд 1244 оны үед залал айлтгаж элч илгээв.

Сажа Бандид улаагчин хонин жил (1247) өөрийн үеэлд хүү Пагба Чагна ноён хоёрыг дагуулж одоогийн Хөх нуурын Ланжу хотын хавь газар ирж бараалхжээ. Зарим түүхэн сурвалж бичигт энэ ламыг Бадма Санбогийн хувилгаан гэсэн үзэгдэнэ.

Цахар гэвшийн "Хөх дэвтэр" зэрэг зохиолд Сажа Бандидыг Монгол газар 7 жил сууж шашин номыг дэлгэрүүлэхэд их зүйлийг хийснээр өгүүлснийг үзвэл 1244 онд залал айлтгасан жилд ирснээр үзсэн бололтой байна.

Тэрчлэн монголын түүхийн сурвалж бичгүүдэд Сажа Бандидыг монголд морилсон тухай урьд Богд Жавзансодном Эзмогийн бошго зарлиг болсончлон умар зүгээс харцагын живир шиг малгайтай, гахайн хоншоор адил этгэр гутал өмссөн Дорда нэрт догшин элч ирж залал айлтгах цагт түдэлгүй түргэн морилогтун гэсэн захиасыг санаж 65 сүүдэртэй боловч алжаал зүдрэлийг хайхрал үгүй зорчсон хэмээх домог буй. Тухайлбал Баарины Дармадала гүүшийн "Монгол орноо дээдийн ном дэлгэрсэн ёсон" гэдэг зохиолд Сажа Бандидыг замын бэрхшээл зүдрэлийг үл харгалзан жарангурван нас туулсан луу (1244) жилд ноён Пагба, Чагна хоёрын хамт явж зам зуурын хувь төгс олон шавь нарыг

дараалан боловсруулсаар 65 нас гаалсан гал морин (1246) жил монголын хааны оршин байсан Ланжууд буугаад хойтон (1247) жил нь Гоодан хаан уулзаж учрах үед хаан сорихын тулд илбэчнээр балгас хувилуулж түүндээ залсанд Сажа Банчен нэгэн шүлэг ном айлдаж цэцэг цацсанд хувилгасан зүйл нь тэр хэвээрээ болсон тул Ланжуу хувилгаан аймаг гэж алдаршжээ гэх домгийг ишлэж хаан машид сүсэглэж багш, шавь бололцсон хэмээжээ. Мөн энэхүү түүхэнд "Сажа Банчен таван жил хүртэл энэ оронд шашин амьтны тус агуу их үйлдээд далан нас таалсан төмөр гахай жил Ланжуу хувилгаан аймгийн сүмд гайхамшигт олон шинж сэтгэлээр таалал төгсчээ" гэснээс үзвэл Сажа Бандида эргэж нутагтаа залралгүй суусаар монгол газар өөд болсон болов уу гэж үзмээр байдаг. Гэвч өөр сурвалжид түүнийг нутаг орондоо эргэж заларсан байдалтай өгүүлсэн ч буй. Түүний шарилыг хайлж Ланжуугийн хувилгаан аймгийн суварганд бунхалсан хэмээдэг.

Сажа Бандида монгол оронд Сажийн ёсны улааны шашныг дэлгэрүүлэхэд үе удмаараа хүчин зүтгэсэн ажээ. Түүний зохиосон хос ёсны сургаалын зохиол "Эрдэнийн сан Субашид" хэмээх зохиол нь монгол оронд маш их нөлөөтэй зохиол байлаа. Сажа Бандида 65 насны улаан морин жил монголд заларч ирээд: "Бурханы ёсыг дөрвөн зүгт нэгэн шүлгийг дууригсгаваас тэр нь маш тус хүргэсэн бөгөөд түүгээр зовлон нугуудаас тонилох болж. Хэн-бэр нэгэн амьтан дор нэгэн шүлгийг өгвөөс маш агуу их эрдэнийн өглөг тэр мөн" хэмээн айлдсан гэдэг. Тэгээд ч эрдэнийн агуу их өглөг болсон "Субашидраднаниди" буюу "Сайн үгт эрдэнийн сан" хэмээх алдарт сургаалын зохиолоо монголчуудад зориулан зохиосон гэх ам дамжсан үг буй. Үүнийг XIV зууны эхэн үеэр тарнич тойн Сономгара монгол хэлээр орчуулсан байна. Энэ үеэс эхлэн Субашид бол эртний Энэтхэгийн их эрдэмтэн Нагаржуна багшийн "Рашааны дуслын" нэгэн адил ихэд алдаршин дэлгэрч иржээ.

1. ХУБИЛАЙ СЭЦЭН ХААН ХИЙГЭЭД САЖИЙН УГСААНЫ ЛАМ НАР

Монгол орон дахь Бурханы шашны дунд үеийн дэлгэрэлтэд хамгийн их нэр нөлөөтэй байсан хүн бол Хубилай хааны багш барьсан Пагба лам Лодойжалцан билээ. Ийм учраас энэ ламын Шажин номын үйлсийн талаар жаахан дэлгэрэнгүй өгүүлье.

Пагба ламын намтраас монголчуудын дунд хамгийн өргөн дэлгэрсэн нь Жанжаа хутагтуудын урьд төрлийн цадгийн 10-р бүлэгт өгүүлсэн хэсэг болно. Энэхүү намтар зохиолыг Өвөрмонголын нэрт түүхч проф. Чойжи 1992 онд удиртгал тайлбартай хэвлүүлжээ. Үүний зэрэгцээ монголын түүхчид ялангуяа шашны түүхчдийн судар шастирт Пагба ламын намтар уран бүтээлд

холбогдох сонирхолтой мэдээ баримт олон буйгаас ишлэн өгүүлсүгэй.

Пагба хэмээх нь монголоор хутагт гэсэн үг бөгөөд энэ эрхэм цолоороо олонд алдаршсан юм. Тэрээр гурван настайдаа бурхан бүтээх аргын ном тэргүүтнийг цээжээр айлдаж байсныг бүгд шагшин гайхаж энэ лав Хутагт биз хэмээлцсэнээр Пагба хэмээн алдарших болсон гэж гүүш Дармадала /1995,97/ "Хорчойнжүн"-доо тэмдэглэсэн байна. Түүний сахил номын алдар нэрийг Догон Чойжил Лодойжалцан гэдэг. Пагба лам нь дээд Сажавагийн тав(18) хэмээхийн нэгэнд тоологддог Сажийн угсааны алдартай лам нарын нэг болно. Язгуур угсааг нь авч үзвэл Чингис хаан залал айлтгасан гэдэг домогтой Сачен Гунгаанинбо (1092-1158) дөрвөн хөвүүнтэй. Тэр нь: Гунгаабазар, Богд Содномземо, Дагбажалцан, Балчэн Одбүчэ нар болно. Отгон хөвгүүн Одбүчэ нь алдарт Сажа Бандида Гунгаажалцан, Санц Содномжанцан хоёрын төрүүлснээс Санц Содномжанцаны хөвүүн нь Хөхөгчин хонин жил (1235) төрсөн Догон Чойжил Пагба (1235-1280) лам болой. Санц Содномжанцан (1184-1239) бол харын дүртэй их югээр хүн байсан агаад 13 түмэн төвдийн орныг эрхэндээ оруулах сайн хүүтэй болохыг бурханаас бошго үзүүлсэн гэх сонин домгийг Жамбадорж "Болор тольдoo" /1984,249/ өгүүлжээ.

Хубилай хаан 1252 оны орчим Сажа Бандидаг ордондоо залж ирэхийг бодолхийлж байсан боловч тэр ламыг жанч халсныг сонсоод түүний үеэл хүү Пагба ламыг залж 1253 онд Шандү хотноо золгож багш, өглөгийн эзний анхны барилдлага тогтоосон байна. Улмаар Юань гүрнийг байгуулсан 1260 онд Пагба ламыг залж ирж улсын багшаар өргөмжилсөн их учир явдлын талаар Дарма гүүшийн "Алтан хүрдэн мянган хигээст" (1739) Жамбадоржийн "Болор толь" (1849) зэрэг түүхэн зохиолуудад нэлээд дэлгэрэнгүй өгүүлсэн байдаг. Пагба лам Юань улсын их эзэн хааны урилгаар монголд морилон саатах хугацаандаа шажин номын хэд хэдэн чухал үйлс бүтээснийг сурвалж бичгүүдэд тэмдэглэсэн байдгийг тодруулж авч үзье.

1.Хубилай хааны сүсэг төгөлдөр Занбуй гуа хатнаар дамжуулан хаан хатан тэргүүтэн ихэс дээдэс нарт номын авшиг хүртээн шашинд оруулсан явдал болно.

Хубилай хаан эхний үед ихэд болгоомжилж "Ламын зарлигаас үл давах тангараг сахих" тэргүүтэн нь хаан хүн бусдыг ахчлан дээдлэх ёс үгүй тул журамд үл зохилдоно гэж үзэж байлаа. Энэ байдалд Занбуй хатан ухаан зарж "Шажны зүйлд ламын зарлигаас үл даван төрийн газар хаан ахалбаас болох хэмээн" санал дэвшүүлсэн нь номын багш, өглөгийн эзэн аль алиных нь сэтгэлд нийцэн хаан номын авшиг ван хүртэж ламд өргөл өргөн "номын хаан хутагт лам" хэмээх цол өргөж хааныг ламтан "Мянган алтан

хүрдийг эргүүлэгч Чакраварди-сэсэн хаан" гэж харилцан бие биенээ ихэд алдаршуулсан болой.

Хубилай хаан Пагба ламыг маш их өргөмжлөн хүндэтгэж байсны нэг жишээ бол улаан хулгана (1276) жил Пагба ламыг буцахад хүү Чингим нь тэр ламыг хамгаалан нутагт нь хүргэж өгсөнд ихэд баясаж Ш хүү Чингимээр өөрийн суурь залгамжлуулахаар зарлиг болсон гэдэг.

2. Удаа дараахь авшигт хаанаар 13 түмэн төвд иргэдийг дархлан уул лам хуврагийг алба гувчуур үгүй болгон хөнгөлүүлжээ. Энэ их эрх дарх хямд хялбар бүтээгүй гэдгийг түүхэн сурвалжуудад бас тэмдэглэсэн байдаг. "Болор тольд" өгүүлснээр Пагба лам хаанд хандаж "Манай төвд хязгаарын хүмүүн тул газар нь бага, юм багатай бөгөөд цэргийн явдал ба алба тэргүүтнийг чадах үгүй тул хаан бэр айлдаж түүнийг чөлөөлөн хайрлах бөлгөө" хэмээсэнд "Тэр огт үл болох хэрэг" хэмээн эс зөвшөөрсөнд хутагт "Тийм бөгөөс би төвдийн нэг банди энд ирж суух хэрэггүй нутагтаа хариваас сайн" гэхэд хаан ч "Ай харьж болно" хэмээн айлдсан гэдэг. Хаан, хутагт хоёрын энэхүү хатуу харьцаанд мөн л Занбуй хатан зөөлөвч болж Пагба ламыг үлдээлгэсэн төдийгүй түүний рид хувилгааны чадлыг хаан тэргүүтэй хамаг ихэс түшмэлүүдэд үзүүлсэн сонин домгийн өгүүлэмжийг дээр удиртгал ангид өгүүлсэн билээ. Пагба лам хааны итгэл хүндэтгэлийг хүлээж Хубилай хаанаас эрдэнийн тамга, алтан ширээ тэргүүтэн үнэт эдлэл "Наран доорхи банди нарын төр явдлыг мэдэгтүн" гэсэн их эрх мэдэл хайрлав. Пагба лам ийнхүү нэр нөлөөгөө бэхжүүлсээр монголд бурханы шашныг машид дэлгэрүүлсний дээр монголын их эд баялгийг төвд орны шашин номын үйлст өргөх хүсэл зорилгоо бас биелүүлж чадсан ажээ. Энэ тухай "Пагба ламын эх эцсийн товчоо" хэмээх сударт Утайн оронд заларч тэнд жанч халахынхаа өмнөхөн "Баруун газрын бурханы шашин-бэр буянт монголын булгийн ус оргилох мэт эд агуурсны хүчин шимээр батад оршин дэлгэрч мандтугай" хэмээн мөргөл үйлдсэнийг тэмдэглэжээ. Энэ нь Пагба ламын монгол оронд морилон ирсэн өөрийн хүсэл зорилго, захиа даалгаврыг хэрхэн бие лүүлснээ бас нэгэнтээ эргэн санаж цэгнэн бодсон үг гэмээр санагдаж байна.

3. Юань улсын тэргүүн онд (1260) Пагба ламын бүтээсэн бас нэгэн гавъяатай үйлс бол монгол дөрвөлжин үсгийг зохиосон явдал болно.

Энд нэг тайлбар хэлэхэд 1269 онд Хубилай хааны зарлигаар нийт Юань гүрний улсын бичиг болгон зарласныг зохиосон он болгон ташаа ойлгож ирсэн шиг байна.

Харин акад. Ц.Дамдинсүрэнгийн 1000 жилийн харьцуулсан хүснэгтийн 1260 оныход "Хубилай дөрвөлжин үсэг зохиох зарлиг гаргав" гэсэн байх ба 1269 онд Пагба ламын зохиосон дөрвөлжин

Дадугийн Цагаан суварга

Аржийн уулын хадан азуйн зураг, бичээс

үсгийг нийт их гүрний албан бичиг болгон зарлав" гэж тус тус зааглан тэмдэглэсэн байна.

Хубилай хаан 1260 онд шинэ бичиг зохиохыг зарлиг болсон тухай мэдээг бид мэдэх боловч дөрвөлжин үсгийг чухам хэдийд зохиосон бэ гэдэг төдийлөн тодорхой биш байгаа юм. Ийм учраас дөрвөлжин үсгийн анх гарсан үүх түүхийн талаар товч авч үзье.

"Монгол бичгийн богд Пагба ламын эх эцсийн товчоо" хэмээх сударт: "Хубилай сэцэн Шизү хаан 46 насан сүүдэр Гуанвангийн(19) сууринд залгамжлан суугаад мөн цагаан бичин жилийн арван нэгэн сарын 15-наа монгол үсэг зохиолгох зарлиг буулгаад мөн сарын сүүл дор монгол үсэг зохион бүтээгээд айлтгасанд Шизү хаан нарийвчлан айлдаж хааны гэгээнээр төлөглөгсөнд ихэд нийцсэнээр их л баясан мишээж магтан сайшаагаад арван хоёрт(20) монгол үсэг зохиосон гавьяанд Улсын багш өргөмжилж улсыг хамгаалагч гүнгийн пүнлүгийн мөнгө торго, булга, оны тэжээл хүнсийг хэргэмийн ёсоор хайралбай" гэсэн байна.

Энэхүү мэдээнээс бид монгол дөрвөлжин үсгийг зохиох зарлигийг 1260 оны билгийн тооллын 11-р сарын 15-нд гаргасныг Пагба лам ёсоор болгон мөн сарын сүүлчээр төгсгөн хаанд барьжээ гэдгийг олж мэдлээ. Уг мэдээг эргүүлж бодвол Пагба ламын зохиосон дөрвөлжин үсгийг нэгэнт тэрлүүлсэн хойно хааны зарлиг гарч түүнийг баталгаажуулж өгсөн гэж үзмээр байна. Мөн эл мэдээнд тэр цагт оюуны хөдөлмөрийг зохих ёсоор үнэлж дээдэлж байсны баримтыг дурджээ.

Мөнхүү товчоонд өгүүлснээс үзвэл шинээр зохиосон үсгийг олон түмэнд сургах, сурталчлах ажлыг 1260 оны 12-р сараас эхлэн хуульчлан мөрдүүлж Пагба ламын удирдлагаар заах багш нарыг бэлтгэж зургаан сарын хугацаанд нэгэн удаа байцаан шалгаж сул ард ба эхнэр хүүхдэд хүртэл зарлан сургаж дэс зэрэг тогтоож сайн боловсорсон хэн боловч тэднийг эд таваар торго бүс, аму хүнсний шан хишиг хүртээх зэргээр хөхүүлэн дэмжиж байсны хүчээр нэг жилийн дотор монгол үсэг ихэд хөгжин дэлгэрч байсныг чухалчлан тэмдэглэсэн байна.

Ийнхүү дөрвөлжин үсэг зохиолгосон нь Юань гүрний доторхи олон үндэстнийг үсэг бичгийн талаар нэгтгэх бодлого байсан байж ч болох юм.

4. Пагба ламын товч намтарт "Эн тэргүүн монголыг шашинд оруулсан нь энэ богд лам болой" гэсэн нь санаандгүй хэлсэн үг биш бололтой.

Бурханы шашны Сажийн урсгал монгол орноо нэвтрүүлэхэд хаан хатад тэргүүлэн дээд давхаргаас нь эхлэн шашинд оруулж ялангуяа төр шашны харьцааг хуульчлан тогтооход энэ ламыг үнэхээр тэнцэх ханьгүй хутагт гэж хэлж болно.

Хубилай хааны хувьд ч гэсэн буддын шашны талаар анхаарал тавих болсон нь санамсаргүй хэрэг биш бөгөөд дан ганц хатны ятгалгаар болсон гэж хаарваас мөчид хэрэг болно.

Бурханы шашин болбоос судар номын шашин учраас суурин амьдралд шилжсэн төр улсыг засан төвхнүүлэхэд монголчуудын олон үеийн турш шүтэж ирсэн бөгөөд шашнаас илт давуу байсан нь тодорхой. Үүний дээр бөөгийн шашин өөрийн түүхэн тавилангаар умраас умарт дэлгэрч байсан бурханы шажинд байраа тавьж өгөх нөхцөл бүрдэж байсан тэр үед түүний эцэг Тулуйг бөө нар золиосонд гаргасан гунигт явдал ч Хубилайн үзэл бодолд нөлөөлсөн байж болохыг судлагчид анхааран тэмдэглэсэн байдаг.

Хубилай хаан "Бурхан номоор сэтгэлээ засаж бичгийн сургаалаар улсаа засахыг" гол бодлогоо болгож "Арван төрийн цагаан буянт номын түүх" хэмээх хуульзүйн бичгийг зохиолгосон байна. Цагаан түүхэнд шашин, хаант төр хоёрын ёс журмын тухай холбон өгүүлэхдээ: "Номын засаг үгүй бөгөөс амьтад тамд унаж, хааны засаг үгүй бөгөөс улс аймаг эвдрэх болж... үнэн номын засаг хивийн зангиа мэт алдраш үгүй. Хүнд хааны засаг алтан буулга мэт эвдэрш үгүй" хэмээн маш оновчтой зүйрлэн хэлсэн байдаг.

Юань улсын их эзэн хаан Хубилайг зуун найман сүм бариулж, бурсан хуврагуудыг албанаас чөлөөлж, бурханы шашныг өнөд мандуулсан гэж хорчойнжингуудад сайшаан магтсан байдаг. Гэвч Юань гүрний шашин номын агуу их бүтээл туурвилын чухам "уран барилгач" нь Пагба лам байсныг түүх шастирч бас тэмдэглэсэн нь буй. Юань улсын үед Пагба лам 11 жил залран суухдаа Утай Нанхай, Шандү, Да дү зэрэг газарт бурханы шашны сүм суварга олныг бүтээсний дотроос 1271 оны үед байгуулсан Дадүгийн алдарт цагаан суварга, анхан нь Утайд, залагдаж байгаад хожим нь Манж Чин улсад шилжиж Мүгдэн Махгал(21) гэж нэрлэгдэх болсон 8000 лан шижир алтаар бүтээсэн Махгал бурханы хөрөг тэргүүтнийг дурьдаж болно.

Пагба ламын шашин номын энэ мэтийн их хүчин зүтгэл нь Юань гүрний сүүл үед тухайлбал Тогоонтөмөр хааны үед шашин төрийн засаг цааз сулрахад эргэн дурсагдаж байсан төдийгүй түүний нэр нөлөөний цуурай нь ХҮ1 зууны сүүлчээр шарын шашин дэлгэрэх цагт ч эргэн дурсагдсаар иржээ. Тухайлбал дорнод Монголд шарын шашин дэлгэрүүлэхэд хүчин зүтгэл гаргасан Түмдийн Алтан (1507-1581) хааныг Хубилай хааны хувилгаан, Ш далай лам Содномжамцыг (1543-1588) Пагба ламын хувилгаан хэмээн өргөмжилж байсан байна.

Пагба ламын дараагаар Юань гүрний шажин номын үйлст маш их гавъяа зүтгэл гаргасан лам болбоос Чойжи-Одсэр бандида юм. Хайсан хүлэг хааны (1308-11) үед Сажа Чойжи-Одсэр ламыг

залж бурхан шашныг дэлгэрүүлэх ажлыг өргөнөөр зохиов Гэж судар номд тэмдэглэсэн байдаг.

Чойжи-Одсэр бол зөвхөн шашин номыг дэлгэрүүлэх үйлсэд хүчин зүтгэсэн төдийгүй монголын соёлд гарамгай гавъяатай эрдэмтэн юм. Түүний шашин номын үйлст хүчин зүтгэсэн олон талын ажил үйлсийг доорхи гурван зүйлд ангилан үзэж болмоор санагдана.

1. 1305 онд монгол хэлзүйн бичиг "Зүрхэн тольт" хэмээхийг зохиож бичиг үсгийг боловсронгуй болгосныг хожим хойч үеийн дуун ухаантан нар дурдсаар иржээ. Эл хэлзүйн бичгийн агуулгыг бид Данзандагвын "Огторгуйн маань" зэрэг сүүл үеийн бусад зохиолоор дамжуулан төсөөлж байлаа.

Харин Ш.Магваны /1995 нийтлүүлсэн/ "Зүрхэн тольтын хуулбар байж магадгүй" гэсэн өгүүллийн мөрөөр түүнтэй уулзан танилцаж "Монгол номын зүрхний тольт хэмээх үсгийн дохио оршвой"(22) гэсэн бяцхан судрыг олж үзэв. /Зүрхний толта, 1996/

Уг судар 29х8 см хэмжээтэй болгосон цаасан дээр хулсан үзгээр бичсэн ердөө 9 хуудас жижигхэн ном байв. Судрын эхэн, төгсгөлд "Нарны гэрэлд орхимжоо өлгөж монгол үсэг зохиосон" гэх Сажа Бандидаатай холбон өгүүлдэг домгийг дурдсанаас төгсгөлийн үгэнд өгүүлснийг товчлон иш татвал: "Номын зүрхний тольт хэмээхүй зуун үсгийг оюун төгсгөсөн Чойжи-Одсэр ном шашныг удиртуулан... ном шашныг далай мэт тэнхрүүлэн зохиовой. Би найман түм дөрвөн мянган номын үсэг дутагсан дор ам-бэр өчүүхэн оюут мэргэд дууриамуй хэмээн сэтгээд нарын туяан дор орхимжоо хөндлөн орхиж би-бэр насад гаргаж хамаг амьтанд дэлгэрүүлбэй" гэжээ.

2. Түүхэн сурвалж бичгүүдэд юуны өмнө түүний орчуулгын үйл ажлыг чухалчлан тэмдэглэж "судар шастирын хамаг номыг монгол хэлнээ хөрвүүлсэн" тухай дурдсан байдаг билээ.

Бидэнд энэ хир мэдэгдэж буй баримтаар Чойжи-Одсэр бандидагийн орчуулсан ном судраас Бодичария аватара, Банзрагч, Жамбалцанжид зэрэг цөөвтөр зохиол мэдэгдэж байгаа боловч Бурханы шашины их бага хөлгөн судрын сонгодог орчуулгын уламжлал тэр эрдэмтний үед нэгэнт буй болсон гэдэг нь судалгааны үр дүнд улам тодорхой болсоор байгаа билээ. /Цэрэнсодном, Таубе, 1992/

3. Чойжи-Одсэр бандидагийн орчуулгын ажлын ялангуяа магтаал, ерөөл, залбирал тэргүүтэн яруу найргийн хэсэг нь бурханы шашны номыг монгол хэлээр уншихад зориулагдаж байжээ. Ийм учраас түүний үед эрчимтэй хөгжиж байсан шашны номын гол гол уншлага урилгын талаар жаахан дэлгэрүүлж авч үзье.

Дундад зууны төвд, монгол түүхэн сурвалж бичгүүдэд "Сажа Номын Гэрэл (Чойжи-Одсэр) хэмээх өөд болон ирж урьд Пагба

ламын зохиосон дөрвөлжин үсгээр монголын хэлд ном орчуулж эс чадсан тул урдын Сажа Бандидын зохиосон үсгийн дээр сүүлт үсэг олныг нэмээд номыг орчуулгав. Үүнээс урагш монгол улс номыг уйгар хэлээр уригч болой" хэмээсэн байдаг. Эл мэдээнд Чойжи-Одсэрийн үед бурханы номыг монгол хэлээр орчуулахаас өмнө монголчууд уйгар хэлээр урьж байсан гэдэг санааг тодорхой хэлжээ. Үнэндээ Турфаны цуглуулгын дотор зонхилох хувийг эзэлдэг Уйгар ном судрын судалгааг үзэхэд Бурханы шашны нэр томъёоны хувьд зөвхөн цагаан толгойн эхний "А" үсгийг л сөхөж үзэхэд "Абидарма, абид, авшиг, аглаг, агнист, ад, адистэд, Аяга тахимлиг" гэх зэрэг монголтой адил төстэй өдий төдий нэр томъёо байдаг нь яавч учир холбогдолтой гэдгийн бас нэг гэрч гэж үзмээр санагддаг юм. Ийм учраас шашны түрүү дэлгэрэлтийн нэгэн үе монголчууд бурханы номыг уйгар хэлээр урьж байсан гэдэг мэдээг бид үнэний хувьтай болов уу гэж бодно.

Хайсан хүлэг хааны үед Чойжи-Одсэр бандида, хэлмэрч Шаравсэнгэ тэргүүтэн гүүш нар энэтхэг, төвд зэрэг хэлнээс бурханы шашны өдий төдий ном зохиолыг орчуулж байсны нэг гол зорилго нь хурал номын уншлагыг монгол хэлээр урих болсонтой холбоотой болов уу гэж бас санагдмаар байдаг. Үүний баталгаа болох зарим нэгэн баримтыг өгүүлбэл: 1902 оны орчим Тэнгэр уул, Эрээн хавиргын цаадах Турфан нутгийн Хар Хожо хотын туурийг Германы эртнийг судлагчид малтаж нээн олсон бичиг соёлын их олдворуудын доторхи монгол ном судрын зүйлд бурханы шашны хурал номын уншлагын түгээмэл судрууд "Ерөөлийн хаан" (Санжид Монлом), "Манзуширийн нэрсийг үнэхээр өгүүлэхүй" (Жамбалцанжод), "Билиг барамидын зүрхэн" (Шэрнин) зэрэг номын тасархай олдсоныг судлагчид нэгэнт оноон тогтоосон билээ. Сонирхолтой нь эдгээр судрыг хүмүүс биендээ авч явахад тохиромжтой өврийн жижиг эвхмэл судрын хэмжээгээр барласан нь бас уг номын зориулалтыг тодорхойлж байгаа гэлтэй. ХИУ зууны эхэн үед монголчууд ийнхүү бурханы шашны их бага хөлгөн судрыг орчуулж хэвлэж байсны дээр бурхадын магтаал, шашны дотоод номлол сургаалын талаар элдэв шүлэг дуулал бичиж байсныг мөнхүү Турфаны цуглуулгын монгол бичгийн дурсгал гэрчилж байгаа билээ. Тухайлбал гурван муу заяаны там, бирд, адгуусны орон хийгээд зургаан барамидын тухай маш сонин сайхан шүлэг дууллын хэдэн зуун мөр бадаг хэвлэгдэж байсны өчүүхэн хэсэг нь уламжлан иржээ. Энэ баримт нь монголчууд ХИУ зууны эхэн үе гэхэд Бурханы шашинд орж зөвхөн ном судар орчуулж байсан төдийгүй харин өөрсдөө номлох, бүтээх, туурвих хэмжээнд хүрснийг гэрчилж байгаа юм. Энэ үеэс уламжлан ирсэн магтаал, дуулал, сургаал тэргүүтнийг ажиглахад шүлгийн холбоц, үе нугалбар зэрэг нь маш нарийн хэмнэлттэй чухам л аялгуулан уншихад зохицуулсан гэмээр санагдана. Үүний жишээнд бид "Аяга

тахимлиг Чойжи-Одсэрийн аялгуу холбон магтсан" Махагали бурханы магтаал шүлгийн тухай товч өгүүлэе.

Чойжи-Одсэр бандида Сажийн ёсны гол шүтээний нэг дөрвөн мутарт Лхамо буюу Охинтэнгэрийг магтан дуулжээ. Энэхүү дөрвөн мутарт Лхамо бурхныг монголын улааны чиглэлийн сүм хийдүүдэд олон жил шүтэж ерөөл магтаал өргөсөөр ирсэн байна. Тухайлбал Лхамо бурханы нөхөр сэлт болох Гомбо буюу Махагалын монгол уншлагатай сүм Юань гүрнийг мөхсөнөөс хойш Бээжинд бүр хожуу болтол байсан гэдэг. Энэ уламжлал нь монгол орон дахь шарын шашны дэлгэрэлтийн үед ч үргэлжилж байсан гэж хэлж болно. Жишээлэхэд Автай сайн хаан халх монголд шарын шашныг дэлгэрүүлэхээр төвд оронд одож Ш Далай лам Содномжамцад бараалхаж Гомбогүр бурханыг залж ирсэн нандин шүтээн эдүгээ Эрдэнэ зуугийн хийдэд хадгалагдаж буй авч олны нүдэнд ил үгүй болой. Үүнээс гадна Эрдэнэ зуу хийдийн цогчин дуганд залаж байсан дөрвөн мутарт Лхам бурханы шинэчилсэн томхон шуумал хөрөг одоо хүртэл байдгийг дурдаж болно.

Одоо бид Чойжи-Одсэрийн дөрвөн мутарт Лхамо бурханыг гадна талынх нь галбир төрхөөс аваад рид хувилгаан сүр хүчнийг нь хүртэл яруу сайхан шүлэглэн дуулсан ХҮУ зууны монгол уншлагын нэгэн магтаалын жишээтэй танилцуулъя.

Махагалын магтаал шүлгээс

Дөрвөн гартэй нэгэн нүүртэй
Төгрөг улаан гурван нүдтэй
Төрөлхий ургагсан шар үстэй
Түгэл хүмүүнийг зуусан араатай
Урин гэмүүдийг огтолруун
Урд баруун гартаа үлдтэй
Олон сэжгийг тарааруун
Улам нөгөө гар дор гавалтай
Залуу турихан царайтай
Зааны арьсан цамцтай
Заримлан үхрийн арьсан дор
Залгагсан илт нуруувчтай
Баатар амьт арсланг
Баруун чихэндээ сүйхтэй
(Бараан эрээн могойг
Бас зүүн чихэндээ сүйхтэй)
Хар нугууд могой бүстэй
Хамгаа хий мэт хүчтэй
Гайхамшигт хүлэг хурд
Халзан илжиг хүлэгтэй

Хөх огторгуй дахь наранг
Хүйсний тусаар ургуулж
Хөлөө төмөр чөдрөөр
Хүсүүдэн чимэгсэн Махагали
Чиний дагуныг соносбоос
Чин Сүмэр таг-бар хөдлөөд
Цустан дайсадын зүрхийг
Чанараас шилгүүтгэгч Махагали
Амарлигсан сэтгэлт бөгөөтөл
Ад дотгодыг арюуттаруун
Агулагсан чанарыг үзүүлж
Алар-а хүргэгч Махагали
Элдэв Хувилгаан гаргаж
Эрхтэн тэнгэрс Асурисыг
Эсрэг өөртөө сөглтгөсөн
Эрдэмтэй богд Махагали
Сайбар одогсны илэт
Шашин номыг эвдэгчин
Самагу магуй сэтгэлтнийг
Самшиасугай гэгээн Махагали...

Чойжи-Одсэр Богдын үед бурханы шашны зарлиг, шастирын хамаг номыг эх хэлнээ орчуулахын хамт хурал номын уншлагыг ийнхүү монгол хэлээрээ найруулан зохиож урих болсон нь монголчууд бурханы шашныг үндэсний шашны хэмжээнд хүргэж чухамдаа буддизмд томхон шинэчлэл хийсний нэг жишээ гэж хэлж болно.

Ордосын түүхч Саган сэцэний "Эрдэнийн товчид" өгүүлснээс үзвэл Гамалагийн хөвүүн Есөнтөмөр (1303-1328) Сажа Буниа Бада хэмээх лам хийгээд монгол багш хэлмэрч Шаравсэнгэ хоёроор урьд орчуулаагүй ном судраас орчуулгах ажлыг хийлгэжээ. Ялангуяа хэлмэрч Шаравсэнгэ бол Бурханы шашны гол гол ховор чухал дурсгал бичгүүдийг монгол хэлнээ яруу тансаг буулгасан гарамгай орчуулагч юм. Гэвч Шаравсэнгийн намтар, төрсөн, таалал болсон цаг үе нь ч тодорхойгүй байгаа билээ /Поппе 1967, 11/

Бидний үед уламжлан ирсэн түүний орчуулгын зохиолын төгсгөлийн үгний мэдээнээс үзвэл Есөнтөмөр хааны хатны дурдагс наар Бурхан багшийн арван хоёр зохионгуй хийгээд түүний тайлбарыг орчуулжээ. Энэ хоёр зохиолын товч агуулга, орчуулгын ур чадварын талаар Бурхан багшийн намтар цадгийн тухай хэсэгт хойно өгүүлэх тул бид энд давхардуулан нуршсангүй. Харин энд нэг зүйл тэмдэглэхэд Шаравсэнгэ их хэлмэрч Чойжи-Одсэр бандидатай уран бүтээлийн ойр дотно холбоотой байсан нь тодорхой бөгөөд уран багш шавийн барилдлагатай ч байсан байж болохоор санагдана. Үүний баримт болгон бид Шаравсэнгийн орчуулсан "Бурханы арван

хоёр зохионгуйн" төгсгөлийн үгийг сийрүүлбэ: "Гайхамшиг бурханы арван хоёр зохионгуй хэмээгдэх үйлсийг нь олон монгол иргэн ухах туулах болтугай хэмээн урид олон төрөл нугуд дор удиргуулсны шашинд олон үйл үйлдсэн Бодисадва язгууртай Есөнтөмөр Хун-Шингийн(23) үнэн чин сэтгэлээр бас бас дуртган өгүүлснээр номыг гийгүүлэгчийн нэрээр нь Чойжи-Одсэр хэмээн алдаршсан багшийн багш тэр богдын байгуулсан төвдчин гол бичгийг Шагжалигуудын тойн Шаравсэнгэ бурханы бодь сэтгэл үүсэгснээс тэргүүлж зарлиг хураагсан дор хүртэл цоолдон гаргаж орчуулаад бас бэр язгуурын судар хийгээд-лүгэ тохиолдуулан монголчлон орчуулж оршуулбай" гэжээ. Энэ төгсгөлийн үгийг ахин дахин эргүүлэн үзвээс номыг гийгүүлж байсны учир "номын гэрэлд" буюу "Чойжи-Одсэр" хэмээн алдаршсан багшийгаа бурхан болсны нь хойтой голын дөрвөн бүлгийг нь цоолдон авч орчуулаад үндсэн судартай нь тулган тохиолдуулсан бололтой байна.

Түүнээс хойш Заяат хааны хүү Тогоонтөмөр (1318-1370) арван зургаан насандаа харагчин тахиа жил (1333) хаан орноо сууснаас хойш Сажа Гунгаа Лодой ламыг хос ёсоор төрийг тэтгэн 1368 оны их бослого хүртэл 35 жил Юань төрийг хаанчлан суув. Түүхэн зарим сурвалжид өгүүлснээс үзвэл энэ хаадын үед лам хуврагууд хятадын нэгэн айлын эзэн болгон суулгахад хуврагууд журамгүй явдал үйлдэж айл бэр буулгах ба охин мордуулахад дээж авах хэмээн самуун явдал үйлдэж хууль бусаар аашлах болсонд хятад улс нэлэнхүй сэтгэл урван эвсэлдэж илүү найман сарын 15-ны сар ургах цагт хуврагуудын толгойг огтолж сар тахив хэмээн өгүүлсэн буй. Үүнээс уламжлан хятадад эзвэн сарын баяр гэж ёслон тэмдэглэх болжээ. Энэ мэдээ нь монголын хаанчлалыг эсэргүүцсэн Хятадын бослого тэмцлийг илт зөвтгөх санааг илэрхийлэхийн хамт Юань гүрний сүүлчээр лам хуврагууд шашны цааз ёсыг алдагдуулж улмаар энэ нь улс гэрийг сүйрүүлэхэд нэмэр нэрмээс болсон гэдэг гашуун сургамжийг өгүүлжээ.

Юань гүрний сүүл үе буюу Тогоонтөмөрийн хаанчлалын үед шашин төрийн засаг цааз суларсныг эртний Пагба ламын үеэс бошго зарлигтай байсан мэтээр түүхэн сурвалжид тэмдэглэсэн үзэгдэнэ. Тухайлбал Тогоонтөмөр хааны муу ёрын зүүд барьсан тухай домгийг сийрүүлбэ.

"Цагаан үст хөгшин ирж өгүүлдүүн: Чи бэр өөрийн байшинг сахих сайн нохойг тэвчсэн бөгөөд гадаадын эргүү догшинг оруулж ирсэн тул түүнд арга юун сэтэгмү хэмээн ихэд хилэгнэн зэмлээд үл үзэгдэх болсонд түүнээс айн сэрж маргааш өдөр нь өөрийн ламд үүнийг айлдваас лам зарлиг болов. "Сайн нохой мэт өөрийн дотоод түшмэдийг тэвчиж эргүү догшин чоно мэт Жү вү Кэйг дотоод түшмэдийн эрхэнд хүндэлсний нөхцөлөөр хаан төрд муу гарахын ёс

мөн хэмээн зарлиг болсонд хаан түүнд арга юугаар тусламуй хэмээн айлдсанд лам ийн хэмээв.

"Урьд таны дээрх богд Хубилай Сэцэн хааны цагт өөрийн оройн чимэг Чойжал Пагба бэр гурван өдөр шөнө сэмээр уйлсанд хаан түүний учир шалтганыг айлдсанаар лам зарлиг болов "Хаан та бид хоёрын үед гарах хэрэг бус. Бидний хойнох хааны үеэс буюу аравны өнөд Тогоонтөмөр нэрт хааны үед бид хоёрын шашин төр хоёул буурахын учир шалтгаанаар уйлсан буй" /Чойжи, 1981/ хэмээв. Хаан хэдийгээр гурван эрдэнэд сүсэг төгөлдөр байсан авч Хятадын ил далд төрийн бодлого, дотоод тэмцэл хөдөлгөөн дээрх домогт өгүүлсэнчлэн Юань төр нэгэнт мөхлийн замд орсон ажээ. Үүнээс шалтгаалан төр шашин хоёрт ч ан цав гарах болсон байна. Тухайлбал Тогоонтөмөр хаан ламд (Гунгаалодой) хилэгнэж "лам чи өөрийн орондоо ангижрагтун!" хэмээсэнд лам сэтгэл маш баясан энэ мэт шашин төр амар оршихуйн үест намайг өөрийн орондоо од хэмээн зарлиг болж Сажийн зүгт эргэв" гэжээ. Энэ нь Юань гүрнийг мөхөхөөс өмнөх найман сар буюу 1367 оны дундуур болсон шиг байна. 1368 онд Юань гүрний төр мөхсөний дараагаар Мин улсын (1368-1628) зүгээс шашны талаар өөрийн өвөрмөц бодлогыг явуулж иржээ. Тухайлбал Мин улсын 3-р хаан Юнлогийн 62-р он буюу Шар хулгана (1408) жилээс төвдийн шарын шашныг үндэслэгч Богд Зонховыг (1357-1419) Бээжинд байн дахин заллал айлтгасан боловч тэрээр өөрөө өөд болон морилолгүй өөрийн шавь Жанчин цоржийг /1354-1435/ илгээжээ. Энэ Жамчин цорж болбоос Богд Зонховын шашны хаяаг тэлж хятад, манж, монгол орноо шарын шашинг дэлгэрүүлэхэд чухал үүрэг гүйцтгэсэн юм. Тийм ч учраас манж хятадад шарын шашныг өнөд мандуулахад хүчин зүтгэж ирсэн Жанжаа хутагтуудын урьд дүр гэж үздэг байна. Жич: буддын шашны дунд үеийн дэлгэрэлтэд холбогдох зарим нэгэн дурсгалын талаар доор товч өгүүлбэ.

2. АРЖИЙН УУЛЫН ХАДАН АГУЙН ДУГАНУУД

Буддын шашны түрүү болон дунд үеийн дэлгэрэлтийн түүхтэй холбоотой хадан агуйн оромж, дуган монгол оронд мэр сэр тохиолддог юм. Тухайлбал өндөр Богдын 1653 оны үед байгуулсан Түвхэн хийдийн хажуу дахь дөрвөн ханатай гэрийн чинээ зайтай хадан агуйг дурдаж болно. Энэ агуйд өндөн богдыг бясалгал хийж сэтгэлийн чадал олох цагаас тэртээ өмнө эртний дияанч наар сууж байсан тухай нутгийн лам нар одоо хүртэл хууч домог болгон ярьж байдгийг өмнөх бүлэгт өгүүлсэн билээ.

Монгол угсаатны нутаг орноос олдсон хадан дуганын хамгийн баялаг том нь Өвөрмонголын Их зуу аймгийн Отог

хошууны Арбас сумын нутагт орших Аржийн уулын хадан дуганууд болов уу гэж санаж байна.

Энэ Аржийн уул буюу Арвасын уулын хадан агуйнуудын нэртэй холбоотой сонин домгийг уг нутгийн лам Гүрдаваа Ринбүчи надад 1995 оны 10-р сарын 15-ны сайн өдөр хуучилсныг дор сийрүүлэе. "Уг нь таны Аржийн уул гэж нэрлэж байгаа тэр газар "аравазанади" гэсэн зургаан үсэг өөрөө гарч үзэгдсэн учир тэр зургаан үсгийн нэрээр нэрлэсэн орон гэдэг. Миний багад арвасын агуй гэж нэрлэдэг байлаа. Мөн тэнд Арвасын хийд гэж байсан. Энэ хийдийн тэргүүн лам Осор бандид гэж байсан. Тэр лам 17 жил хаждын бясалгал хийж суусан тул Хажид багш ч гэж дууддаг.

Энэ Арвасын агуй 6-р Далай лам Цаньянжамцын (1683-1746) үед Аравазанади хэмээх нэртэй байсан болов уу гэж санадаг. Энэ тухай 6-р Далай ламын намтарт байгаа байх. Далай лам би нэг "А" үсгээр эхэлсэн нэртэй газар сүм байгуулах учиртай юм хэмээгээд тийм газар хайж явсаар Арвасын агуйд ирсэн гэдэг. Тэгсэн чинь нэг эмэгтэй ордос даавуу гутал хийж Далай ламд өргөжээ. Ламтан "Аа энэ бэлэггүй хэрэг боллоо. Энд удаан сууж болохгүй. яв гэсэн үг байна" гэж бодоод мөн л "А" нэртэй газар эрсээр Алагшад ирсэн гэдэг юм. Лам үүргээ үүрч бадарчилж явсаар нэг өвгөн эмгэн хоёрын дунд хүрч ирж тэгсэн тэр хоёр хөл болж цагаан эсгий дэвсэж суулгажээ. Тэгтэл тогоотой сүү нь дэвэрч асгарч үүнийг ламтан машид бэлэгшээж энэ газар миний ламба дардаг орон мөн байна хэмээж яг тэр сүү дэвэрсэн газарт Алагша баруун хийдийн цогчин дуганыг байгуулсан гэдэг юм. Энэ домгоор бодвол Арвасын агуйн уг нэр нь "Аравазанади" гэх тарнийн үсгээр нэрлэсэн нэр нь хазгай дуудагдаж Арвас гэх болсон болов уу гэж би санадаг хэмээн Гүрдаваа ринбүчи айлдсан бөлгөө. Энд нэг зүйл тэмдэглэхэд бидний дээр өгүүлсэн хоёр агуйн нэг нь эртний Жагар орны зодчин Падамбын нэртэй холбоотой байхад нөгөө нь самгарид хэлний "аравазанади" (Arabazanati) гэсэн тарнийн үгээр нэрлэсэн байна. "Аравазанади" хэмээх нь таван Манзуширийн голын Шар Манзуширийн зүрхэн тарнийн үг болно. Бидний санавал энэ хоёр агуйн уг үүх түүх нь монгол орон дахь шашин дэлгэрэлтийн түрүү үед Энэтхэг газрын азар нар ирж ном номнож байсан түүхтэй холбоотой байж болох юм.

Аржийн агуйн нэрний хувьд гэвэл "Аравазанади" гэдэг самгарид гаралтай нэрийг нутгийн хүмүүс дөхөмчлөн "араваз-арвас" гэж товчлон нэрлэж байгаад уг үгийн гарал мартагдаж баахан тодорхой бус болох үед газар орны хэлбэр дүртэй холбохыг хичээл аржи (арзгай) гэсэн утгаар тайлбарлахыг оролдох болсон шиг байна. /Данзан ... 1990. 15/

1990-д оны үеэс Өвөр Монголын Багшийн Их сургууль, Нийгмийн шинжлэх ухааны хүрээлэн, Өвөр Монголын Их сургууль

зэрэг газраас хэдэн удаа Аржийн агуйг судлах шинжилгээний анги гаргаж ажиллуулсны үр дүнд уг агуйгаас олдсон эд өлөг, зураг хөрөг, үсэг бичгийн дурсгалын талаар өвөрмонголын "Монгол хэл утга зохиол" /1990. 2,3,4/ ... "Монголын судлал" /1990. 3/ зэрэг сэтгүүлүүдэд цуврал өгүүлэл нийтлүүлсэн нь эл чухал дурсгал бичгийг нээн судлах эхлэл болсон юм.

Агуйн хана, туурганд бичиж үлдээсэн бурхадын магтаал, залбирал тэргүүтэн бичгийн дурсгалыг эрдэмтэд судлаж үзээд цаг хугацааны хувьд голцуу Юань улсын үе хийгээд Мин улсын эхэн үед холбогдоно гэж үзсэн байна. Гэхдээ одоо үед ор сорив нь мэдэгдэж буй 60 гаруй агуй бүртгэгдээд байгаа Бурханы шашны соёл урлагийн энэ том цогцолбор нэг цаг үед буй болоогүй шашны эрт, дунд, хожуу дэлгэрэлтийн аль аль үетэй нь холбогдолтой гэсэн санааг судлагчид гаргаж байгаа юм. Жишээлбэл проф.Хас-Эрдэнэ, "Ордосын Аржай агуй ба түүний уйгаржин монгол бичээсийн тухай" гэсэн өгүүлэлдээ "Аржай агуйд үлдэж байгаа зарим ваар, тоосго нь Юань улсын үеийн барилгад харагдах ваар тоосготой адилавартай байна. Иймээс Аржай агуй бол нэг үеийн бүтээгдэхүүн биш түүнийг бараг умарт Вэй улсаас (Вэй улс аргын тооллын 220-264 онд тогтнож байв. Д.Ц) эхлэн ХҮ зууны үе хүртэл олон үед үүдэн бүтээгдсэн бололтой" гэжээ.

Эрдэмтэн Данзан нар /1990. 2,5/ "Аржай уулын агуй дахь соёлын үлдэцийн тухай байцаалт" гэсэн өгүүлэлдээ "Энэ Аржийн уулын хадан агуй болон олон нохойн чарга хэмээх газарт Сүн улсын (Сүн улс 960-1279 онд тогтнож байв Д.Ц) Ян Лиү Лэн хэмээгч жанжин олон цэрэгтэй хуарагнан сууж байсан гэдгийг мэдээлээд мөн энэ үеийн тухайлбал 1102-1105 оны хооронд гарсан хятад гуулин зоос олдсон тухай тэмдэглэжээ. Бидний бодвол Сүн улс, Алтан улстай аян дайн хийхдээ эртний даяанч нарын сууж байсан энэ газар орныг тулалдааныхаа нэг түшиц газраа болгож байсан байж болох юм. Өөрөөр хэлбэл Сүн улсын үе гэхэд энэ хадан сүм суварга дайн дажны хөлд өртөж байжээ гэсэн үг юм.

Судлагчдын нийтлүүлсэн хадан агуйн хана туурганы зураг хийгээд ялангуяа бичгийн дурсгалуудаас үзвэл олонхи нь Юань улсын үед хүчтэй дэлгэрч байсан Сажийн ёсны шашинтай холбоотой шиг байна. Аржийн агуйн бичгийн дурсгалыг судалсан эрдэмтэд ч 1307 оны "Тахимдагу бичиг" 1312 оны "Бодичария аватарагийн тайлбар", Мин улсын эхэн үеийн "Хуа И и юй" хэмээх толь бичгийн монгол үсгийн бичлэгтэй адил байна гэж тэмдэглэсэн байдаг.

Харин Бурханы шашны хожуу дэлгэрэлтийн үе буюу шарын шашин мандах үед эртний уламжлалт энэ Аржийн агуйн шүтээн ямар байдалтай байсан бэ гэдэг сонин асуудал юм.

ХҮИ зууны сүүл үеэр монгол орноо шарын шашин эрчимтэй дэлгэрэх үед энэ нутаг хошууны ноёд ч хуучин агуйн сүмийн

зэргэлдээ шинээр дуган сүм барьж байгуулсан бололтой юм. Энэ тухай Данзан нарын /1990, 2.5/ өгүүлэлд нэг мэдээ цухалзаж байна. Уг санааг бид утгачилан авч үзье. Аржай уул гэдэг нь: Их бага Аржай, Сүмт Аржай гэж хоорондоо нэг км орчим зайтай гурван адилавтар улаан хадан довцогууд байгаагаас өмнө талынх нь Сүмт Аржай нь ажээ. Энэ Сүмт Аржай бол Отог хошууны Банжүн ноёны шүтээний сүм байжээ. Банжүн ноёнтотой холбоотой домог яриа Ордост их байдаг тухай дурдаад "Сүмээ хамгаалахын тулд Цахарын халзан хаан, Халхын Цагаан хаантай байлдаж байсан" гэсэн сонирхолтой мэдээ дурджээ. Бидний бодлоор Банжүн ноёны домогт өгүүлж буй Цахарын Халзан хаан халхын Цагаан хаан хоёр бол Цахарын Лэгдэн (1592-1634) хаан, Халхын Цогт (1581-1637) хун тайж хоёр мөн бизээ. Учир нь энэ хоёр ноён Манжийн түрэмгийллийг эсэргүүцэхдээ үзэл суртлынх нь гол өмөг түшиг болж байсан шарын шашныг бас дайсагнан түйвээж байсан тухай сурвалж бичгүүдэд тэмдэглэсэн байх ба Ордос нутгийг ч бас зүгээр орхиогүй бололтой байдаг. Тухайлбал гүүш Лувсанлхүндэв "Билгийн зул" хэмээх түүхэн зохиолдоо: "Лэгдэн баатар хаан номын хаан мөн бөгөөтөл гэнэт зүрхэнд нь ад шургаж манай энэ Ордост цэрэглэн ирээд Бошгот жононгийн хатныг булаан авч төвдөд Шарын шашныг эвдэхээр Цомцгийн доторхи шүтээнийг аваад явж атал гэнэт Хөх нуурын Шар талд хөх нохой (1634) жил халив. Цомцгийн шүтээнийг модонд өлгөөстэй байсныг ахин авч цомцогт оршуулсан" гэжээ. Дээр өгүүлсэн мэдээ баримтыг эрэгцүүлэн үзвэл Арвасын уулын "Сүмт Аржай" гэж нэрлэж байсан Ордосын отог хошууны Банжүн ноёны шүтээний газар нь шарын шашны сүм дуганууд байсан бололтой. Тийм ч учраас Лэгдэн, Цогт нарын довтолгоонд өртөж сүйдсэн шиг байна. Эцэст нь тэмдэглэхэд Өвөр Монголын эрдэмтдийн Аржийн агуйн судалгааны материал ялангуяа бичгийн дурсгалууд нь бүрнээр нийтлэгдэх цагт Ордосын өндөрлөг дахь энэ хадан цохионы орон хийд монголын шашин номын түүхийн аль аль үед хэрхэн холбогдох талаар арай тодорхой өгүүлэх боломжтой болох болов уу гэж санагдана.

3. ДАДҮГИЙН ЦАГААН СУВАРГА

"Монгол бичгийн богд Пагба ламын эх эцгийн товчоо" хэмээх сударт Дадү балгасын баруун хойт уулын өмнө этгээдэд Мэргэн голын хөвөөнд их Дайфү (эмч) Лиү Бин Жүнтэй хамт газар шинжин үзэж зүсмэл чулуугаар хөндлөн гулд арван алдын дөрвөлжин чулуун сүм барьж сүмийн дөрвөн өнцөгт дөрвөн бага суварга цогцлон босгож дунд нь бумба хэлбэрийн нэгэн том суварга үүсгэн байгуулсан тухай өгүүлжээ. Энэ суваргыг бид цагаагчин хонин жил (1271) бүтээсэн Дадүгийн алдарт Цагаан суварга мөн болов уу гэж санаж байна.

Дадүгийн цагаан суваргыг тухай орчин үед нийтлэгдсэн тайлбар сэлтээс үндэслэн товч өгүүлье.

Цагаан суварга хэлбэр хийцийн хувьд эртний Энэтхэг маягийн суваргатай төстэй гэж үзэж байна. Байгуулагдсан түүхийн талаар янз бүрийн санал байх боловч Юань гүрний эзэн хаан Хубилай 1260 онд Балбын уран барилгачин Аниге хэмээгчийг урьж ирүүлж ордондоо олон арван жил ажилуулсан гэх ба уг суваргыг түүний удирдлагаар бүтээлгэсэн байна.

Эл суваргын цогцолборыг Юань улсын 8-р онд (1268) эхлүүлээд 16-р онд (1276) барьж дуусгасан ажээ. Суваргын үндсэн түүхий эд нь шавар, тоосго, чулуугаар босгосон боловч хаан харц хэн бүхний сэтгэлийг булаам гоо үзэмжтэй болсон тул удирдан байгуулсан Аниге дарханд хаан албат иргэд мал хөрөнгийн их хишиг шагнал хүртээсэн байна.

Газраас дээш 61 метр өндөр буюу орчин үеийн барилга байшинтай жишиж үзвэл арваад давхар байшинтай тэнцэх энэ сүрлэг том суварга нь үнэхээр Дадү хотын чимэг болж байв. Хубилай хааны "Алтан хотын Хас суварга" хэмээн гайхагдаж байсан энэ уран барилгыг зөвхөн хотын үзэсгэлэн чимэг болгосон төдийгүй төрийг төвхнүүлэхэд хос ёсны нэг тал нь болох шашин номыг тэтгэн дэлгэрүүлэх гол төв болгосон юм. Тухайлбал Цагаан суваргыг байгуулсны дараа хааны зарлигаар суваргын дөрвөн зүгт нум сум харвуулж, сум туссан газар хороо хүрээ татуулж их суваргын эргэн тойрон уудам талбайд олон арван сүм дуган байгуулжээ.

Энэ бол Монголын их эзэнт улсын үеийн олон шашныг дэмжих бодлогоос бурханы шашнаар хүний сэтгэлийг засах Хубилай хааны төрийн бодлоготой шууд уялдаатай юм.

Дадү-гийн цагаан суварга төвтэй Бурханы шашны энэ цогцолборыг хааны алтан ургийн шашин мөргөлийн үйл ажиллагаа, ёслол хийхийн хамт бурханы шашны ном судар орчуулах, бар хэвлэлийн газрыг бас энд байгуулжээ. Ялангуяа шарагчин туулай (1279) жил Хубилай хаан бүх хятадыг эзлэн өмнөд Сүн улсыг дагуулсны дараагаар "Их сахиусны түмэн амгалант сүм" гэдгийг байгуулсан цагаас Юань гүрний шашин номын нэг гол төв болсоор иржээ. Номын бар хэвлэлийн хувьд гэвэл Чойжи-Одсэрийн зохиосон Бодичария аватарагийн тайлбарын төгсгөлийн үгэнд: "Хааны зарлигаар хулгана (1312) жил зуны тэргүүн сарын нэгэн шинэд тэргүүлж Бодичария аватарагийн тайлбарыг Дадү дэх Цагаан суваргат их сүмд тамга цоолуулж мянган төгс тамгалуулж (хэвлүүлж) олноо түгүүлэв. Хоон Кин тэргүүн(24) он дор" гэсэн буй.

300 гаруй нүүр цаастай тэр том зохиолыг нэгэн удаад 1000 хувь хэвлэж тарааж байснаас үзвэл Цагаан суваргын их сүм нь тухайн үедээ монгол ном судар хэвлэлийн томхон төв байжээ. Үүнийг гэрчлэх бас нэгэн баримт гэвэл бүр хожуу үеийн хэлмэрч,

гүүш нар "Дадүгийн дармал судраас орчуулав" хэмээн төгсгөлийн үгэндээ тэмдэглэсэн байдгийг дурдаж болно.

Тухайлбал Монгол бичмэл Ганжуурын Элдэв судрын ХП ботид:

Далай мэт үлэмж сүсэг бишрэлт

Дамин сэцэн хааны дурдсан зарлигаар

Даган баясагч Гунгаа—Одсэр хэмээх хэлмэрч

Дадүгийн дармал судраас монголчлон орчуулбай гэсэн байна. Энэхүү төгсгөлийн үгний зурвас мэдээ нь магадгүй Дадүгийн Цагаан суваргад монголоос гадна төвд үсгээр Ганжуур тэргүүтэн ном бас барлаж байсныг дурдсан хэрэг юм.

Юань улсын ид цэцэглэлтийн үед Цагаан суварга төвт Бурханы шашны лам хуврагийн тоо долоон түмд (70000) хүрч байсан гэх мэдээнээс үзсэн ч уг хийдийн хэмжээ, нөлөөлөл ямар байсныг төсөөлж болох юм.

Гутгаар бүлэг

ХОЖУУ ҮЕИЙН ДЭЛГЭРЭЛТ

Монгол орны шашин номын дэлгэрэлтийн Ш үе нь Түмэдийн Алтан хаан (1507–1582) халхын Автай сайн хаан (1534–1586) хоёр Ш далай лам Содномжамцыг заллал айлтгаж Хөх хотын зуу, Эрдэнэ зуу хийдийг байгуулсан цаг үетэй холбож үздэг. Зонхова богдын шашныг монгол газар дэлгэрүүлэхэд Гүүш цорж, Нэйжтойн (1557–1653) ойрад Зая бандид Намхайжамц (1599–1662) халхын өндөр гэгээн Занабазар (1653–1723) хутагт лам Агваанчойжал Лувсанданзан /1639–1704/ халх зая бандида

Лувсанпэрэнлээ (1642–1715), Номын хаан Норовшарав /1701–1768/ нар ихээхэн хүчин зүтгэл гаргаж байжээ.

Бидний энд өгүүлж буй монгол орноо Бурханы шашны хожуу дэлгэрсэн буюу шарын шашны дэлгэрэлтийн түүх харьцангуй сайн судлагдсан гэж хэлж болно. Тухайлбал Монгол улсын түүхийн гурван боть зохиолд шарын шашин дэлгэрсэн тухай тусгай бүлэг орсон дээр энэ сэдвээр судалгааны ном зохиол олон арван өгүүлэл нийтэлжээ. Бидний энэхүү зохиолын зарим бүлэг тухайлбал өндөр гэгээн Занабазар, Түмэдийн Алтан хааны намтар зохиолын тухай өгүүлсэн хэсгүүд нь мөн монгол оронд шарын шашин дэлгэрсэн түүхтэй эрх биш холбоотой учраас монголд шарын шашин дэлгэрсэн тухайд товч өгүүлсний учир энэ болой. ХҮ1–ХҮП зууны зааг дээр монгол орноо шарын шашин дэлгэрэх гадаад дотоод хэд хэдэн нөхцөл бүрдээд байсныг юуны өмнө тэмдэглэх нь зүйтэй болов уу гэж санаж байна.

1. Богд Зонховын үндэслэсэн шарын шашин улам эрч хүчээ авч Мин улсад дэлгэрч улмаар умарт зүгийн манж, монголд сүрхий нөлөөлж эхлэв. Энэ нь төвд орны шашны нэр нөлөө маш хүчтэй болж алдарт гурван хийдээс (Галдан Сера, Барайбүн) номын мэрэгцүүл олноор гарч ирсэнтэй холбоотой юм. Энэ нь чухамдаа монгол орноо түрүү үед дэлгэрч байсан шашны ёс суларсан, бүдгэрч мартагдсан үед Богд Зонховын шашны шинэчлэл бол тухайн үедээ том дэвшил болсон билээ. Үүнийг шашны зүтгэлтнүүд ч өндөр үнэлдэг. Тухайлбал Цахар гэвш /ЭСХД.12/ "Эртний ариун номын зарим нь сулран задарсан ба зарим нь дарагдаж үгүй болсон. Заримд холимог хиртэй болсон бүгдийг ариутгаж дүүргэсэн ёс нь шарын шашны энэ ёс мөн бөлгөө" гэж хэлсэн байна.

2. Монголын ханлиг, язгууртнууд шарын шашныг ихэд таалан сонирхож, өөр өөрийн орон нутагт сүм дуган байгуулж лам хуврагуудыг сүслэн дээдэлж өөрсдөө ч өглөгийн эзэд болцгоож эхлэв. Энэ таатай нөхцөлийг манж хятадын дарангуйлагч нар маш овжноор ашиглаж төрийн бодлогодоо нийцүүлсэн нь шарын шашныг хуульчлан дэлгэрүүлэхэд гол хүчин зүйл болжээ.

3. IY Далай лам Ёндонжамцыг (1589–1616) монгол газраас тодруулсан нь санамсаргүй зүйл биш бөгөөд нэг ёсондоо буддын шашны хувьд монголчууд ямар хэмжээнд хүрснийг тодорхойлж өгсөн хэрэг юм. Өөрөөр хэлбэл ХҮ1 зууны сүүл үеэр урьдын мэргэн бандида Чойжи–Одсэр, хэлмэрч Шаравсэнгэ нарыг санагдуулам Гүүш Цорж шиг номын мэрэгцүүл гараагүйсэн бол Ш Далай ламын хойт дүр монголд хувидах байсан болов уу гэдэгт эргэлзмээр санагддаг. Энэ баримтыг тодруулахын тулд бид Гүүш Цоржийн намтраас сөхөж үзье. "Далай лам–бэр (Ш Далай лам Содномжамц Д.Ц) Бандида гүүш цорж шагнасан түүнээс Далай лам жанч халах тухай гэрээслэн бичиж үлдээсэн үг нь Бандида Цорж чиний бие

миний ширээн дээр сууж шарилын аливаа үйлтгээнийг төгсгөн үйлдэж миний хойт төрлийн хувилгааны биеийг зүүн тийш эртүгэй хэмээснийг хичээнгүйлэн дагаж тэр тухай Ширээт гүүш Цорж-бэр Зүүн зүгээс Ёндонжамц далай ламын хувилгааны биеийг эрж олоод багаас сувилан хүмүүжүүлж ном сургагсан тул Ширээт Бандида гүүш Цорж дээр бас өрлөг гэгч цол шагначуухуй" /Ширээт Гэгээний товч намтар, 1961/ гэжээ. Дээр өгүүлсэн баримтаас үзвэл Ширээт гүүш нь Ш Далай ламаас өндөр их итгэмжийг хүлээж түүний хойт дүрийг дорнод монголын зүүн орноос тодруулах гэрээслэлийг биелүүлсэн төдийгүй IY Далай ламыг асран хүмүүжүүлэхэд эрдэм ном сургахад зүтгэл гаргаж байжээ.

ХҮП зууны эхэн үеэр Монгол төвдийн шашин номын уламжлалт харилцаа ийнхүү сэргэж Бурханы шашны ном зохиолыг төвд хэлнээс орчуулах, Төвд оронд шашны гүн ухаан хийгээд ер их бага таван ухааны чиглэлээр явж суралцах болжээ. Ийнхүү монголчууд төвд хэл суралцаж байсны дээр төвд хүн бас монгол хэл сурч монголын утга соёлд хувь нэмэр оруулсан нь бий. Тухайлбал ХҮП зууны эхэн үеийн нэрт хэлмэрч Сажа Дондовыг дурдаж болно. Сажа Дондов Хэдийгээр төвд хүн боловч монгол газар өсөж торноод монгол хэлийг сайтар эзэмшиж улмаар төвд хэлнээс монгол хэлэнд ном судар орчуулах болсон тухай проф.В.Хайссиг /1959.35-36/ "Гэгээн толь" хэмээх зохиолын монгол орчуулгын төгсгөлийн шүлгээс иш татаж мэдээлсэн билээ. Уг төгсгөлийн үгд:

Энэ биеийг ологсон
Эрдэмт богдсыг дагаж
Өдий төдий аялгуу сурсан
Язгуур төвд болбоос бэр
Урьд заяаны хүчээр
Улам монголд өссөнөөр
Орчуулбай би Сажа Дондов
Монгол хэлээр

Энэ бол ХҮП зууны үеэс монгол, төвдийн соёлын харилцаа улам өргөжиж харилцан бие биедээ нөлөөлж ирсний нэг баримт болно. Үүнээс гадна монгол, төвдийн эрдэмтэд Бурханы шашны ном зохиолыг хамтран судлах буюу орчуулж байсан баримтыг бас Сажа Дондовын үйл ажиллагаанаас мэдэж болно. Тухайлбал Сажа Дондов Монголын алдарт орчуулагч Гүүш цоржтой хамтран Ордосын Бошгот Жонон (1565-1624) түүхий хатан Тайхал хоёрын дурдсанаар "Манигамбум" (Соронзонгомбо хааны буман зарлиг) гэдэг зохиолыг Улаагчин хонин жилийн (1607) сүүлчээр эхлээд шар бичин жилийн (1608) шинийн 8-нд орчуулж дуусгасан тухай төгсгөлийн шүлэгт дурдсан нь:

"Дөрвөн ногоон хи хулганын
Дөчин дөтгөөр дин хонин жилийн

Түгээмэл арван хоёр сард эхэлж
Түртгэл үгүй үү бичин жилийн хувь сарын
Алгуур явагч эзлэгсэн найман шинэд
Аялгуу төгс гүүш Цорж орчуулж
Аялгуулан Сажа Дондов Гүүш нөхцөлдөгсөнийг
Ариун бишрэлээр хатуужин хичээж төгсгөв" гэжээ.

Монгол орон дахь шарын шашны эрчимтэй дэлгэрэлтийн үед ар 57, өвөр 49 хошуунд олон зуун сүм хийдэд түм түмэн хувраг шавилан сууж зонхилон төвд хэлээр ном хурах, унших, бичих бясалгах болжээ. Энэ нь аажим аажмаар сүм хийдийн соёлын хүрэнзээс монгол бичгийг шахан гаргаж аливаа ном зохиол тэр ч байутгай өдөр тутмын ердийн хэрэгцээний тэмдэглэл төдийхнийг ч төвд хэлээр бичиж, хөтлөх болсон байна. Ийм учраас лам нарын дотор төвд хэлийг төрөлх хэл шигээ чадамгай эзэмшиж их бага таван ухааны аль аль чиглэлээр ном бүтээлээ төвд хэлээр бичиж туурвидаг лам нар цөөнгүй байв.

Гандан тэгчинлэн хийдийн тэргүүн хамбо агсан номч мэргэн гавж С.Гомбожав (1901-1980) ОУМЭ-ний анхдугаар их хуралд "Монголчуудын төвд хэлээр зохиосон зохиолын зүйл" гэсэн илтгэл тавьсан билээ. Зохиогч уг илтгэлийнхээ хавсралт болгож 208 хүний тухай мэдээлж үүнийгээ бүрэн бус гэсэн бөгөөд энэ нь магад юм. Гомбожав Хамбын гаргасан замаар судлагчид монголын төвд хэлт зохиолчдын бүтээлийг тал бүрээс нь нягтлан шинжлэх оролдлого хийж байгаа ажээ.

Зая бандида Лувсанпэрлээ (1642-1715), Сүмбэ Ханбо Ишбалжир (1704-1788) зэрэг нэртэй олон зохиолчид зөвхөн төвд хэлт монгол уншигчдын дотор төдийгүй Цастын оронд ч ихээхэн алдаршиж төвдийн соёл утга зохиолын түүхэнд бас нөлөөлж байсан байна.

Акад.Б.Я.Владимирцов /1920,91/ "Сүүлийн 200 жилд монголчуудын дундаас төвд хэлээр зохиолоо бичиж улмаар төвд оронд үлэмж өндөржсөн нэрт зохиолч, утга зохиолын зүтгэлтэн нар олон гарчээ" гэж тэмдэглэсэн байдаг.

Монголын төд хэлт зохиолчдын дурсгалд тулгуурлан буддын утга зохиолын судалгааг тусгайлан хийхээр төлөвлөж байгаа тул бид энэ талаар цухас дурдах төдий өнгөрөв. Мөн монгол орон дахь Бурханы шашны хожуу дэлгэрэлтийн үед холбогдох алдартай сүм хийд, эрдэмтэн лам нарын талаар энэ номын дэд ботид товч товч таницуулах учир бас цаг цаас хэмнэхийг хичээв. Чингээд энэ бүлгийн дагалдуулал болгож шарын шашныг дэлгэрүүлэх үйлст ихээхэн хүчин зүтгэл гаргаж зохиол бүтээлээ зонхилон монгол хэлээр туурваж байсан буюу төрөлх хэлээрээ бичиж, орчуулж, Монголын буддын утга зохиолд нэрээ мөнхжүүлсэн олон мэргэцүүлийг төлөөлүүлж Гүүш Цорж, Урадын мэргэн гэгээн, Цахар

гэвш, говийн Догшин ноён хутагт, буриадын Номын Ринчин нарын
намтар зохиолын тухай товч танилцуулахыг хичээв.

1. ГҮҮШ ЦОРЖ

ХҮҮ зууны сүүл ХҮП зууны эхэн үеийн шашны нэрт
зүтгэлтэн Гүүш Цоржийг зарим бичиг зохиолд Шришилаварбаба
хэмээх самгарид үгээр тэмдэглэсэн байх боловч нийтэд Бандида
гүүш цорж буюу Ширээт гүүш гэдэг цол гуншингаараа алдаршсан
ажээ.

Акад.Б.Я.Владимирцов /1927,217/ "халхын Цогт тайжийн
хадны бичиг" хэмээх өгүүлэлдээ "Гүүш Цоржийн намтрын талаар
одоогоор бид тун бага зүйл мэдэж байна" гэж хэлсэнчлэн 70-д
жилийн тэртээ бичиж байсан ойлголт эдүгээ үед ч онц их
өөрчлөгдөөгүй гэмээр санагдана. Гүүш Цоржийн дэлгэр намтрыг
бид олж үзсэнгүй. Харин Өвөрмонголын нийгмийн шинжлэх ухааны
хүрээлэнгийн номын санд "Хөх хотын газар орны зах хязгаар ба
Ширээтийн гэгээний товч намтар..." хэмээх бяцхан дэвтэр байсныг
1989 онд олж үзсэн юм. Уг дэвтрийн зөвхөн эхний хоёр хуудсанд л
Ширээтийн гэгээний анхдугаар дүр буюу бидний өгүүлж буй Гүүш
Цоржийн тухай товчхон бичжээ. Энэ нь бидэнд одоогоор мэдэгдэж
буй Гүүш Цоржийн цорын ганц намтар болох тул үүнийг бусад
мэдээтэй харьцуулж үзэхийн тул уг эхээр нь дор сийрүүлэе.

"Хөх хотын өрлөг ширээт хутагт эрт үед бошго зарлигаар
гэгээн Алтан хаан тогтоосон нь: Манай ширээт хутагт болбоос
эртнээс нааш хичнээн үеийн хувилгаан гарсныг шавь нар бид
тодорхой олж мэдэхгүй. Гагцхүү Банчин эрдэнийн гэгээний
зохиосон уг намтрыг урьд Гэгээн Алтан хааны үед манай лам
Ширээт хутагт-бэр Шидэт гавж хэмээн алдаршсныг Гэгээн Алтан
хаан өргөн хүндэлж Хөх хотын Гү Ми Зуу хэмээгч хуучин сүмд
суулгаж энэ орон дахь лам, хар улс дор ном сурган удирдаж
дэлгэрүүлсэнд газар бүрээс шавь болон ирснийг нь хураамжилснаас
гадна, Далай лам Содномжамц дор халхын Түшээт хан бас өргөн
хүндэлье хэмээн айлдсанд Далай ламд соёрхёон зарлигт энэ шидэт
гавж луга ялгалгүй лам билээ. Түшээт хан чи тахитуай хэмээн
соёрхчухай. Тэр үед Энэтхэг, тангад, монгол гурван зүйл хэлд маш
мэргэн бөгөөд монгол үсгийн дүрмийг зохион бадруулж дунд
зэргийн хураангуй гурван төгс Юмыг монголоор орчуулсанд мэргэн
хэмээн алдаршсан бөгөөд Далай лам-бэр "Бандида Гүүшри Цорж"
шагнасан. Түүнээс Далай лам жанч халих тухай гэрээслэн бичиж
үлдээсэн үг нь: "Бандида гүүшри цорж чиний бие миний ширээн дээр
сууж шарилын аливаа үйлтгээнийг төгсгөн үйлдэж миний хойт

төрлийн хувилгааны биеийг зүүн тийш эртүгэй" хэмээснийг
хичээнгүйлэн дагаж Далай ламын ширээн дээр суусан учирт Ширээт
Гүүш цорж хэмээн алдаршчухуй. Тэр тухай Ширээт гүүш Цорж-бэр
зүүн зүгээс Ёндонжамц Далай ламын хувилгааны биеийг эрж олоод
багаас сувилян хүмүүжүүлж ном сургасны тул Ширээт Бандида
Гүүш Цорж дээр бас өрлөг гэгч цол шагначухуй. Түүнээс Ширээт
гүүш Цорж жанч халаад дараа төрлийн хувилгаан нь Хөх нуурын
Даян овогт гийгсэн нэр нь Наваан Лувсанжамц хэмээн нэрийдчухуй"
гэсэн байна.

Гүүш Цоржийн тухай энэхүү товч өгүүллээс бид түүний
намтар бүтээлд холбогдох хэдэн чухал мэдээг олж мэдлээ.

1. Алтан хааны үед байсан Шидэт гавж, Ширээт гүүш хоёр
нэг хүн болохыг

2. Далай лам Содномжамцыг таалал төгсөний хойно
ширээнд нь залагдсаны тул "Ширээт гүүш" гэх болсныг

3. ГҮ Далай лам Ёндонжамцыг тодруулж улмаар асарч
хүмүүжүүлж байсны тул "өрлөг" хэмээх цол хүртсэнийг

4. Ширээт гүүш энэтхэг, төвд, монгол хэлнээ маш мэргэн
байсны дээр монгол үсгийн дүрмийн зохиол бичсэн зэргийг дурьдаж
болно.

"Ширээт гэгээний товч намтар" хэмээх эл дэвтэрт Гүүш
Цоржийн дараагаар хувилж гарсан бусад гэгээний намтрыг цухас
цухас дурьдаад Хөх хотын сүм хийдийн талаар товчлон өгүүлсэн
байна.

Гүүш Цоржийн намтар, уран бүтээлийн талаар
Б.Я.Владимирцов /1927, 219/ Цогтын чулууны бичгийн тухай хоёр
дахь өгүүлэлдээ эн тэргүүнээ дэлгэрэнгүй өгүүлсэн билээ. Дараагаар
нь В.Хайссиг /1975, 361-446/ Ш.Бира /1978,189/ Д.Цэрэнсодном /1987,
318/, Л.Хүрэлбаатар /1995, 60/ нарын судлагчид түүхэн сурвалж
бичгийн мэдээ баримтыг тодруулах, зарим зохиолын орчуулгыг нь
бусад хэлмэрчдийн бүтээлтэй харьцуулах зэргээр түүх, эх бичиг,
уран сайхны талаас нь анхааран судалжээ.

Түүхэн сурвалж бичгийн мэдээ баримтаас үзвэл түүний
орчуулгын анхны бүтээл нь 1578 онд сүүлчийнх нь 1618 онд
холбогдож байгаа билээ. Өөрөөр хэлбэл Гүүш Цоржийн орчуулгын
идэвхтэй үйл ажиллагаа нь ХҮҮ-ХҮП зууны зааг үед өрнөж байсан
бололтой байдаг. Тухайлбал Түмэдийн Алтан хааны шүлэглэсэн
намтар:

Тэгш номлогсон зуун найман Ганжуур номыг
монголын хэлээр

Тэр цагт Ширээт гүүш Цорж, Аюуш Ананд
Манзушири гүүш тэргүүтэн ба

Гайхамшиг гурван түмний хэлмэрч мэргэдээр
Хар барс жилээс улаан хонин жил хүртэл -бэр

Хамаг номуудыг бүрэн төгс орчуулж бүрүүн гэж дурьдсан байдаг. Энд өгүүлсэн мэдээг бусад түүхэн сурвалжтай дүйлгэн үзвээс Ширээт гүүш нарын олон хэлмэрчдийн 1602–1607 оны үед орчуулж эхэлсэн Ганжуур номыг Лэгдэнг (1592–1634) харагчин туулай (1603) жил хаан ширээнд суусны дараа 1628 оны үед зарлиг гаргаж төгөлдөржүүлсэн болой. Энэхүү Ганжуур номын орчуулгыг Алтан хааны ач хүү 1Ү Далай лам Ёндонжамцыг хар бар жил 14 сүүдэртэй Төвд орноо өөд болж Галдан Барайбун хийдийн арслант ширээнд залран суусан онд эхэлсэн нь ч тохиолдлын хэрэг биш болов уу гэмээр санагдана.

Гүүш Цорж болбоос дорнод монголд шарын шашныг дэлгэрүүлэхэд хамгийн их хүчин зүтгэл гаргасан ба Ш Далай ламын шавь, 1Ү Далай ламын монгол талын гол багшийн нэг нь байсны хувьд ч тэр цагийн шашин номын үйлст ар өвөр монголын аль алинд нь ихээхэн нөлөөтэй байжээ.

"Эрдэнэ зуугийн түүх" зэрэг сурвалж бичигт өгүүлснээс үзвэл Автай сайн хаан Халх монголд шарын шашин дэлгэрүүлэх зорилгоор Ш Далай лам Содномжамцыг залахад өөрийн төлөөнөө Шидэт гавж хэмээх ламыг илгээсэн гэдэг. Судлагчид энэ шидэт Гавж болбоос алдарт орчуулагч Гүүш Цорж мөн гэж үздэг бөгөөд намтарт нь ч үүнийг мөн болохыг нотлон өгүүлснийг бид танилцсан билээ. Үүнээс үзвэл Гүүш Цорж нь зөвхөн Дорнод монголд тухайлбал Түмэдийн Алтан хааныг шашинд ороход тус нөлөө болсон төдийгүй халх монголд шарын шашин дэлгэрэхэд ч Далай ламд жууч болж байжээ. Мөн Автай сайн хаан (1554–1586) Гүүш Цорж хоёрын шарын шашин номын үйл ажилтай холбоотой нэг мэдээг Монгол ганжуурын "Түмэн шүлэгтийн" төгсгөлийн үгэнд дурдсаныг сийрүүлбэл:

Номын шашин барьсан Амутай Сэцэн хаан
Ногоон Дара эхийн хувилгаан ухаж Юнхэн хатан хоёул
Саарал үгүй чин сэтгэлээр
Сачлал үгүй бурханы зарлиг Ганжуурыг
Сайтар дурдан орчуулахуй цаг–дор
Сэцэн хаан нирвааны хутаг оллоо гэсэн байна. Энд өгүүлсэн баримтаар Автай сайн хаан, хатныхаа хамтаар 1585–86 оны үед Гүүш Цоржид Ганжуур ном орчуулахыг дуртгал айлдаж байжээ. Үүнээс үзвэл ХҮ1 зууны сүүл үеэр Ганжуур номын зарим ботийг хэлмэрчид орчуулж байсан нь тодорхой байна.

Далай ламтан Шидэт гавж буюу Гүүш Цоржийн "Энэ Ширээт гавж лам над–луга ялгалгүй лам билээ. Түшээт хан Чи тахитугай" хэмээн зарлиг болсны дагуу Автай сайн хаан хийгээд түүний хойч үеийн хаад ноёд ч хүндлэн дээдэлж ном судар орчуулгах сүм хийд равнайлуулах зэргээр шашин номын хүндлэл үзүүлж байсан байна. Тухайлбал халхын ноёдын хүсэлтээр Эрдэнэ зууд уригдаж

ирж ном ёудар орчуулж байсан тухай бичмэл ганжуурын зарим ботийн төгсгөлийн шүлэгт Амутай (Автай) Сэцэн хийгээд эх Жүнхэн хатан бас Омбо үжүн Хун тайж давтан орчуул хэмээн дурдсанд

"Аху...

Ариу...

Адил...

Ам... их монгол улсын төв дор

Ариун сүшиг сэтгэлээр байгуулсан

Адилтгаш үгүй зуу эрдэнэ сүм дор

Амгаланар удаан сууж орчуулав" гэж бичсэнээс үзвэл Гүүш Цорж Эрдэнэ зуу хийдэд нэлээд удаан хугацаагаар сууж "Үлгэрийн далайг" орчуулсан бололтой байна.

Халхын Цогт хун тайж ч энэ уламжлалт харилцааг үргэлжлүүлэхийн тул Гүүш Цоржид элч зарж өөрийн эх Чин Тайху хатны хамтаар "Мялын намтрыг" орчуулуулсан билээ. Тухайлбал "Мялын намтар" хэмээх зохиолын төгсгөлийн шүлэгт:

"Гэгээн оюун билэг сайтар төгссөн

Хэлэлшгүй чанарыг огоот ухагсан

Хэлбэрэхгүй номын үйлийг гийгсэн

Хэтэрхийеэ Цогт хун тайж хэмээн алдаршсан

Эх хөвүүн хоёул чин зориг сэтгэлээр

Этүгүүлж орчуул хэмээн дурдсанаар

Эрдэнэ цогцлогсон энэ туужийг оршуулснаар

Эгнэгт хамаг дор тус болмуй хэмээн сэтгэгснээр

Бас бас сайтар урнаа найруулж

Баршгүй номын чанарыг төгсгөж

Балан монголын аялгуугаар сайтар тохиолдуулж

Бандида Ширээт цорж орчуулбай монголчлон найруулж"

хэмээн уран сайхан холбон өгүүлээд эцэст нь Хөндлөн Холч Чинсан, Эрдэнэ номч Сэндэн, Зоригт хиа эд гурван хүнийг элч болгон зарж илгээсэн тул морин жилийн (1618) цагаан сарын тэргэл өдөр Хөх хотын өмнөх "Номын тив" ("Бага зуу" гэдэг сүм бололтой) нэртэй харшид орчуулж дуусгасан тухай дэлгэрэнгүй мэдээлжээ.

Б.Я.Владимирцов /1927, 227/ Бага зуугийн сүмийг Хөх хотын Омбу хун тайжийг үндэслэсэн гэж тэмдэглэсэн байдаг. Энэ Омбу хун тайж болбоос монголын шарын шашны нэрт зүтгэлтэн Нэйж тойнтой (1557–1653) ойр дотно харилцаатай байсан ба Ганжуурын доторхи "Түмэн шүлэгтнийг" Бошгот номын Сэцэн хаан, Юнхэн хатан нарын хамт Гүүш Цоржид дуртгал айлтган орчуулуулж байсан /Касьяненко, 1993, 159/ өглөгийн эзэн буянтан хүний нэг байжээ.

Гүүш Цорж "Мялын намтраас" гадна "Мялын бум дуулал" хэмээх зохиолыг орчуулсан боловч ямар нэгэн шалтгаанаар дуусгаагүй ажээ. Үүнийг хожим нь Дай гүүш гүйцээж орчуулсан тухай төгсгөлийн шүлэгтээ:

"Тэнгэрийн тэтгэсний хорин нэгдүгээр гал хулгана жил
(1756)

Тэгш Өлзийт Майтын гол дор орчуулаад
Төгс Цогт дээдийн гэгээнээ барьж шүүлгээ
Тэр богдын шавь нарын танхай Дай гүүш нэрт би" гэж
бичжээ.

Эл төгсгөлийн шүлэгт нэр дурдагдаж буй Дай гүүш бол
ХҮШ зууны нэрт орчуулагч Авгын Дай гүүш Агванданпэл
(1700-1780) мөн бизээ.

Гүүш Цоржийн намтар уран бүтээл шашин номын ажил
үйлсийг нь тодруулахад түүний зохиол бүтээлийн төгсгөлийн үг,
шүлэг чухал ач холбогдолтойгоос гадна мөн тэр үеийн бусад зохиолч
хэлмэрдчийн бичсэн хэвийн тэмдгийн үг шүлгийг нарийн шүүж
үзвээс бас үнэтэй чухал мэдээ сэлт олж болох талтай юм. Тухайлбал
Ганжуурын Юмын аймагт багтах "Билгийн чанад хүрэгсэн зуун
мянган тоот" хэмээх судрын хэвийн тэмдгийн шүлэгт ХҮП зууны
эхэн үеийн орчуулагч Дорж Гарви, Мэргэн дайчин тайж нар монгол
орноо шашин ном дэлгэрсэн түүхийг товчоолон өгүүлсэн шүлэгтээ:

"Олон сонсогссон эрдмийн цогцсоор чимэгсэн
Умар зүгийн зүүн этгээдийн энэ аху газарт
Өгүүлэгчдийн манлай Ширээт гүүш Манзушири цорж
Үгсийг найруулан монгол яалгуугаар орчуулсан буюу
Тал хэлт Дорж Гарва нэрт Дэлгэр баньд хийгээд
Төгс эрдэмт Мэргэн дайчин хоёул ану
Дахиж аялгуусыг найралтайаа тохиолдуулж бүрүүн
Түгдрэл үгүй орчуулахуй дор сэлбэлцэн нөгцөлдөгсөн
буюу..." гэх зэргээр бичсэн хэвийн тэмдгийн шүлэгт "Зуун мянгат"
хэмээх судрыг Ширээт гүүш урьд нь орчуулсныг Мэргэн дайчин
тайж нар дахин үг аялгууг тохиолдуулан нягталж орчуулсан тухайгаа
тэмдэглэхийн хамт Гүүш Цоржийн туурвилзүйн эрдэм ухааныг
машид үнэлж "Өгүүлэгчдийн манлай Ширээт гүүш Манзушири
Цорж" гэж хэлсэн байна.

Аливаа ном судрын хэвийн тэмдэг, төгсгөлийн шүлэг нь
машид товчоолсон хураангуй түүх бичлэгийн шинжтэй байх тул уг
зохиолын гарсан он цаг зохиогчдын тухай үнэт чухал мэдээ
баримтыг агуулсан байдаг. Энэ ч чанараараа намтар түүх нь
тодорхой бус олон зохиолчдын бүтээл туурвилын тухай нарийн
ширийн мэдээг төгсгөлийн үгнээс хөөж гаргасан баримт өдий төдий
буй. Үүнтэй холбогдуулан бид Гүүш Цоржийн орчуулсан
"Маниганбумын" төгсгөлийн шүлгийн талаар хэдэн үг хэлье.

Төвдийн Соронзонгомбо (ҮП.3) хааны намтар, цадгийг
ХҮ-ХҮ зууны үед эмхэтгэн "Маниганбум" гэж нэрлэжээ. Энэхүү
томоохон намтар зохиолыг Гүүш Цорж Сажа Дондов Нар хамсан
орчуулсан байна.

Харин Маниганбумын монгол орчуулгын төгсгөлийн
шүлгийг судлагчид Гүүш Цоржийг бичсэн гэх боловч нарийвчлан
үзвэл Сажа Дондов бичсэн болов уу гэж санагдмаар байдаг. Үүний
тул уг зохиолын төгсгөлийн шүлгээс хэдэн бадгийг иш татаж
ярилцъя. Төгсгөлийн шүлгийн 46-49-р бадагт:

Бундарига мэт хирээс хагацагсан
Бодисад язгуурт төгс эрдэмт
Богд Соронзонгомбо хааны хувилгаан
Бошгот Чакравард номын Жонон хаан
Дээд гурван эрдэнийн ном шашныг
Тэмдэгтэйеэ оройн чимэг болгохын тул
Дара эхийн хувилгаан чин сүсэг сэтгэлт
Тайхал нэрт Юнхэн хатан хоёул
Орчуул хэмээн олон дурдагснаар
Олон сонсогсон Ширээт гүүш Цорж
Үргэлж амьтнаа тус болохыг сэтгэж
Урнаа найруулан монгол аялгуугаар орчуулбай
Тал хэлт Сажа Дондов гүүш-бэр
Тансаг үгсийг найралтайаа тохиолдуулж
Дэлгэрэнгүй утгасыг мэдэж эл
Түгдрэл үгүй нөхцөн орчуулсан буюу хэмээгээд мөн 55-56-р

бадагт

Дөрвөн ногоон гэн хулганын
Дөчин дөтгөөр дин хонин жилийн
Түгэмэл арван хоёр сард эхэлж
Түртгэл үгүй Ү бичин жилийн хувь сарын
Алгуур явагч эзлэгсэн найман шинэд
Аялгуу төгс гүүш Цорж орчуулж
Аялгуулан Сажа Дондов гүүш нөхцөлдөгснийг

Ариун бишрэлээр хатуужин хичээж төгсгөв хэмээн
тодорхойлсон эл төгсгөлийн шүлэгнээс бид хэд хэдэн чухал мэдээтэй
танилцаж байна. Эхний хэдэн бадагт Соронзонгомбо хааны
хувилгаан гэх Ордосын Бошгот Жонон (1565-1624) Тайхал хатны
хамтаар дахин дахин дурдагсны тул Ширээт гүүш уг судрыг
орчуулахад Сажа Дондов хавсрагсаныг дурдаад хойнох хоёр бадагт
уг зохиолыг улаагчин хонин (1607) жилийн 12-р сард эхэлж
орчуулаад шар бичин жилийн (1608) цагаан сарын шинийн найманд
Гүүш Цорж Сажа Дондов хоёр хамсан орчуулж дуусгасныг өгүүлжээ.
Үүний нөгөөтэйгүүр уг төгсгөлийн шүлэгт Гүүш Цоржийг "Олон
сонсогсон ширээт гүүш" гэх зэргээр хүндлэн өгүүлсэн байхад Сажа
Дондовыг "Тал хэлт" хэмээн даруухан хэлснээс гадна шүлгийн хэллэг
найруулга нь ч Сажа Дондовын бүтээл болов уу гэмээр байгаа юм.

Ер нь дундад зууны үеийн зохиогч, зохиогчдын тухай асуудал
бол яг таг зааглан тогтооход яггүй бэрхшээлтэй зүйлийн нэг болно.

Орчин үеийн зохиогч, зохиогчдын ойлголтоор авч үзвэл зохиосон гэж тэмдэглэсэн зүйл нь орчуулсан гэмээр. Гэтэл орчуулсан гэж тэмдэглэсэн зүйлийн дотор уг үндсэн эхэд огт байхгүй өдий төдий зүйл нэмсэн буюу бусад бичиг зохиолоос найруулан авч оруулсан зүйл бишгүй тохиолддог.

Ийм учраас дундад зууны үеийн орчуулгын зохиолын зохиогч, зохиолчдын тухай авч хэлэлцэхэд маш уян хатан ул суурьтай хандахыг судлагч биднээс тухайн баримт хэрэглэгдэхүүн шаарддаг юм. Тухайлбал бид Гүүш Цоржийн орчуулсан гэх "Чухал хэрэглэгч төгс утгат шастир" хэмээх шашны түүхэн зохиолыг жишээ болгон өгүүлж болох юм.

ЧУХАЛ ХЭРЭГЛЭГЧ ТӨГС УТГАТ ШАСТИР

Энэ зохиолыг Пагба ламын бичсэн "Шэ жа Рабсал" (ཤེས་ཐུན་པ་རབ་སྒྲུབ།) буюу "Машид гэгээрэхийн мэдэгдэхүүн" хэмээх зохиолын орчуулга хэмээн О.Ковалевский /1837, 13.242/ зэрэг эрдэмтэд үзэж байсныг акад. Ш.Бира /1978. 189-191/ дээрх хоёр зохиолыг харьцуулан шалгаж үзээд Гүүш Цорж Шэ жа рабсалыг ашигласан боловч түүнийг хэд хэдэн зүйлээр баяжуулсан тул тусгай бие даасан шинжтэй зохиол болсон гэж үзсэн байна. Ийм учраас энэ хоёр зохиолд нийлэх зүйл тэр болгон байхгүй бөгөөд зохиомж бүтцийн хувьд ч шал өмнөө болохыг акад. Ш.Бира баримт гарган тодорхойлжээ. Тухайлбал: "Пагба ламын бичсэнээр сав ертөнц, шим ертөнц Няроваанд хүрэх зам, үйлийн үр, илэт үл үзэгдэх ахуйн үндэс гэсэн таван ангилалд хуваасан бол Гүүш Цоржийн бүтээлд Бурхан багшийн зохионгуй хийгээд түүний номлол сургаал ертөнцийн үүсэл хөгжлийн зүйлс ба Бурхны сургаалын (Чухал утгасын) талаар зайлшгүй мэдвээс зохих юм гэхчлэн гурав хувааж болох юм" /Бира. 1978, 190/ гэсэн байна. Үнэхээр "Чухал хэрэглэгч төгс утгат шастир" (хойшид "Чухал хэрэглэгч" гэж товчлов) нь тодорхой бүлэг зүйлд хуваасан үгүй Бурхан багш энэ Замбүтивд заларч дөрвөн үнэний номыг номносноос эхлэн Бурханы сургаал түүний утга чанар нарийн ширийн ойлголтуудыг задлан тайлбарлах, энэ ертөнц замба тивийн зохион байгуулалт, цаг улирал, зургаан зүйл хамаг амьтдын орших орон энэтхэг, төвд, монгол орноо бурханы шашин ном дэлгэрсэн ёсыг өгүүлээд зохиолын тэг дундаас хойшид галав ертөнцийн эвдрэх ёс тэргүүтэн мөнх бусыг номнож, тэнгэр, нар, бодисад, бурхадын орших арилсан орон, дияны орон, бурханы бие лагшин хийгээд түүний сургаал номлол руу эргэн орж мөн задаргаа гарган тайлбарлах журмаар бичсэн дэс дараалалтай юм.

Проф. В.Хайссигийн /1965/ таамаглалаар 1587-1620 оны хооронд зохиогдсон "Чухал хэрэглэгч" нь монгол орон дахь шарын

шашны дэлгэрэлтийн түрүү үед холбогдох "Хор Чойнжүн" (монголд дээдийн ном дэлгэрсэн ёс) мяагийн зохиол болно.

Ийм ч учраас акад. Ш.Бира энэ зохиолыг "Монгол дахь шарын шашны дэлгэрэлтийн ахан үед гарсан түүх бичлэгийн бараг цорын ганц дурсгал" гэж хэлсэн нь үнэн байдалд нийцэж байгаа бөгөөд зохиолын зорилго чиглэл ч тухайн үеийн шашин номын хэрэгцээ захиалгаар зохиогдсон гэж үзмээр байдаг.

Уг зохиолын агуулга нь сав Шимийн ертөнцийн аливаа үзэгдэл юмсыг Бурханы номлол сургаалын дагуу маш ойлгомжтой үг хэллэгээр тайлбарласан нь санаандгүй зүйл биш бөгөөд уг зохиолын зорилго чиглэлд нийцэж байгаа гэлтэй. Тухайлбал эл зохиолд шашны ном зохиолд олонтаа тохиолддог тоо тогтоосон томъёоллын чанартай маш олон ухагдахууныг тайлбарласан байна. Жишээ нь

Гурван суртахуй

- Шагшабадын суртахуй

- Самадын суртахуй

- Билгийн суртахуй

Дөрвөн буруу сэтгэгч

- Мөнх бусыг мөнх хэмээн сэтгэгч

- Зовлонг жаргалан хэмээн сэтгэгч

- Бий үгүйг бий хэмээн сэтгэгч

- Ариун бусыг ариун хэмээн сэтгэгч

Таван хүчин

- Бишрэлийн хүчин

- Дурдахуйн хүчин

- Хичээнгүйн хүчин

- Самадийн хүчин

- Билгийн хүчин гэх зэрэг өдий төдий тоололт

томъёоллын чанартай хэллэгүүдийг тоочиж болно.

Бурханы шашны түүх бичлэгийн энэ дурсгалд уран зохиолын домог, цадиг, шүлэг тэргүүтнийг төдий л ашигласангүй. Харин энэ зохиолын ард бурхан багшаас хойш шажныг мандуулахад хүчин зүтгэл гаргасан алдарт эрдэмтэн Нагаржуна, Бором багш, Жоу Адиша, домогт арши Жагар Падамба шүлэг, сургаал, магтаал, ирээдүйг үзүүлсэн зохиол тэргүүтнийг эмхэтгэн найруулж хавсаргасан нь жинхэнэ шашны уран зохиолын дурсгал мөн болно.

Энэ дурсгалуудын хожмын бичгийн хүмүүс нэмсэн бус Гүүш Цорж өөрөө зохиолынхоо номлол сургаалыг олонд хүргэхэд нэмэр болгох зорилгоор дээрх сургаалуудыг орчуулж, найруулж хавсралт болгосон болов уу гэмээр санагддаг. Үүний баримт нь гэвэл:

1. Хэл найруулгын байдал нь Гүүш Цоржийн шүлэг зохиолтой ойролцоо яруу тансаг агаад маш ойлгомж сайтай утгачилсан маягийн орчуулга юм. Үүний зэрэгцээ хэд хэдэн

зохиогчийн өөр өөр шүлэг зохиол орсон гэхэд үг найруулгын жигдрэлтэй байгаа нь дээрх санааг лавшруулж өгч байна.

2. Зарим шүлэг зохиолын төгсгөлийн үгэнд дурдсан мэдээнээс үзвэл цаг хугацааны хувьд ч Гүүш Цоржийн байсан үетэй тохирч байгаа юм. Тухайлбал: Зохиолын 120-р хуудсанд "Энэ зууныг бас алагчлал үгүй бурхадын оронд хүрсэн ба сааралт эхийн умай дор насад хэвтэгч Банчин Эрдэнэ Сумади Дуаз өгүүлбэй" гэжээ. Энд дурдагдсан Сумади Дуаз бол Гүүш Цоржийн үед байсан 1Ү Банчин Лувсан Чойжигалцан (1570-1662) богд мөн болно. Зохиолын төгсгөлийн үгэнд:

Манзушири гүүш Ширээт цорж хэмээх
Манлай богд Шигэмүнийн шашныг
Мандсан наран мэт дэлгэрүүлэхийн тул
Магад найралтайяа орчуулбай гэсэн боловч монгол үндэстний зан заншил, уран зохиол, аман зохиолын онцлог шинжийг агуулсан зүйл цөөнгүй байгаа энэ билэг танхай бичгийн хүний бие сэтгэлийн оролцоо багагүй орсон гэдгийн баталгаа болж байна.

Одоо өөрийн хувийн цуглуулгад байгаа "Чухал хэрэглэхүй" судрын хулсан үзгийн бичмэл эхийг баримтлан уран шүлэг сургаалын талаар товч танилцуулъя.

Гүүш Цоржийн зохиолын хавсралт хэсгийн эн тэргүүнээ
Үнэн хэтэрхий гурван ач төгөлдөр лам ба
Үлэмж дээд Ядам бурхан хийгээд
Үргэлж зэртгэр арилгагч номын сахиулсан гурвыг эрхин гурван орон хэмээмүү гэхчилэнгээр гурав гурваар холбон "Гурван итгэл", "Ач хариулахуй бэрх гурав", "Магтагдахуй гурав", "Энэ хойтын жаргалыг бүтээгч гурав", "Дээдийг олсон гурав", "Олхуйяа бэрх гурав", "Үгүй болж үл болох гурав", "Хичнээн бүтээгдэхүй гурав", "Хилэнцийн гурван хүү сан", "Тамын гурван түлш", "Нүглийн хөрөнгө гурав", "Засах үл болох гурав", "Өөрөө зовлон авсан гурав", "Ичгүүр үгүй гурав", "Муу ёрын гурав", "Зовлон эхлэгсэн гурав", "Үр үгээгүү гурав", "Гурван мунхагийн мэргэнээ хуурсан гурав", "Тэргүүнээ үл даах гурав", "Даруйд магад үхэгч гурав", "Баригдахуй завдсан гурав" гэх зэргийн сайн, саарын үлгэр болсон 21 бадаг шүлгийг иш татан өгүүлдэд чухам авах, гээхийн ёсыг дурдан сануулж:

Сайн явдлуудыг шамдан аваад
Муу явдлуудыг тэвчин
Дунд нугуудыг ухаанаар шинжин явбаас мэргэний дотроос мэргэн буй хэмээжээ. Энэхүү гурвалсан сургаалыг зохиогч "Эн тэргүүн зүйл болой" /1026/ гэжээ.

Үүний дараахь "Нөгөө зүйлд" авах зохистойг авч гээх зохистойг гээх нь энэ ба хойт насны жаргалангийн үр гэдгийг олон

сайхан оньч мэргэн үгээр сургасан байна. Жишээ нь энэхүү нөгөө зүйлийн П бадагт:

Өвчин үгүйг хүсвээс идээг хэмжин барь
Шидийг хүсвээс тангарагийг сахи
Мэргэнийг хүсвээс сонсохыг эр
Жаргалыг хүсвээс бүхүй луга зохи
Баяныг хүсвээс өглөг өг хэмээсэн байна.
Үүний удаах Гутгаар зүйлд буяны шатыг шүтэх үйлст Мял,
Марав Богдын үлгэрээр өөрийгөө мэдэж ерөөлд туслахын чухлыг өгүүлж:

Өөрийн гэмийг өөрөө мэдэх бэрхийн тул
Өөр бус төгс оюутнаас асууж мэдмү хэмээгээд Гүүш Цорж эртний ерөөлийн хувь тавилангаар энэрэн сургасан найман шүлгээрээ учирснаа бэлэглэн өгүүлсэн нь

Гэтэлгэгч дээд лам нарыг бишрэн хичээ
Гэгээн гурван эрдэнийг сүслэн хичээ
Гэм буруу явдалтныг сурган хичээ
Гэнэсэн зовлонт амьтныг асран хичээ
Маш эрдэмт мэргэдийг дээжлэн барь
Манлай гурван эрдэнийг оройдоо барь
Магад ёст тангарагийг зүрхнээ барь
Муу зовлонтон амьтныг асран барь гэх зэргээр үүнийг олж үзэх хувь дохиохсон номын садан бид бүхнээ гэрээслэн сургажээ.

Дараагаар нь алдарт Нагаржуна багшийн номлол сургаалыг Бором багш хүлээн авсан хийгээд өөрийн болоод өрөөл хоорондын зохистой харьцааг голлон өгүүлж, хойно нь чухлын дотроос чухал болсон эрхэмлэн захих сургаалаа "зүрхний үг буй чи сонс!" хэмээн

Дайсан луга ханьцан чадхул гүн буй
Нууц үгийг хөвүүнээсээ нуувал гүн буй гэх буюу
Сүжиггүй шавийг шүтүүлхүл гэм
Нигүүлсэхүй үгүй ламыг шүтхүл гэм
Итгэлгүй нөхрийг шүтхүл гэм...
Ааш муутыг аргаар тэвч
Алинд чиг ам авахаа бүү урьт...
Муу үг дайсны даллага буй тасал
Олон үг гутамшгийн урилга буй тасал
Муу ааш дайсныг хураагч буй тасал
Сэжигт сэтгэл чөтгөрийн утлага буй тасал... гэх зэргээр Бором багшийн сургаалыг багцлан өгүүлдэд дараагаар нь Жоу Адашагийн зарлиг хэмээн суух зохистой орон ханилах зохистой нөхрийг зөв сонгох, ямагт өөрийн гэмийг муу цус мэт гарга, урьдаар өөрийг засаж дараа бусдыг сургах, цэвүүн цагт уур хилэн дэлгэрэхийн тул уур хилэнг дарах хүлцэнгүйн хуягийг өмс гэсэн байх ба нэг үгээр хэлбэл нүгэл хилэнцийг тэвчиж буянд шамдан яарахыг

Жоу Адиша Бодьгэрэл (Жанчив—Од) хэмээх тойнд сургасан хэмжээжээ.

Үүний нөгөөтэйгээр энэ сургаалд нүглийн харанхуйг таслагч зургаан барамидын утга чанарыг авчин гөрөөчний шинжээр шижин шүлэглэсэн нь сонирхолтой юм. Үүнээс иш татвал:

Өөрийн сэтгэлийн хөвүүнээ
Өглөг шагшабадын саадгийг агсаж
Үнэн хүлцэнгүйн хормсого дор
Хичээнгүй хатуу нумыг дүрж
Үлэмж дияаны уурхайгаар
Билгийн бүдүүн сумыг өрөөд
Үнэн сэтгэлийн хий хурдан
Морио засаж унаад
Арван барамидын олон өвчинг яаран мордуулж
Арга билиг хоёрын хөвүүн, охиноор засуулж
Амарлунгүйн замаар цуван явуулж
Алгасал үгүйн үзэсгэлэнт талд байлгаж
Тэр мэт олон авчинг муж хагацуулаад
Тийн уран аргаар тангараг болгон зөвлөж
Тэндээс бодь сэтгэлийн их үнэнээр төвлүүлж
Тэнсэл үгүй бэлгэ билгээр өд болгон захираад... гэх зэргээр уран яруу шүлэглээд төгсгөлд нь:

Алхуй дор арван хар нүгэл алму
Авхуй дор арван буянт цагаан номыг авмуй
Амгаланар харахуй дор гэгээн хоосны агаар харимуй за гэжээ. Энэ сургаалд нүгэлт гөрөөсийг алсан нь хилэнц бус буян болно гэсэн санаагаар авчныг зөвтгөж барамидын чанарт шилжүүлж шүлэглэсэн байна. Үүний дараагаар Банчен Лувсанчойжалцан (1570—1662) богдын энэхэн насны чөлөөнд алмайран хууралтгүй буян үйлдэхийн чухалыг сургасан сургаалыг шигтгээд зохиогч буян номын утга учрыг хураангуйлан

Мөргөж ханалтай биш гурван эрдэнийн зүг дор
Мултлаж талбилтай биш үхлийн эздийн цалмыг
Мөчиж өнгөрөөлтэй биш насны хэмжээг
Мөнхөрч оршилтой биш орчлонгийн жамыг гэх зэргээр товчоолон шүлэглээд төгсгөлд нь хүний ертөнцийн амьдралыг Равжаа хутагтын "Үлэмжийн чанар" луга адил таван мэдрэхүйн тааламжтай холбон

Үзэхүй сайхан өнгө нүдний чимэг
Үргэлж ханилсан амраг мань сэтгэлийн харамж...
Сонсохуй сайхан дуун чихний чимэг
Зохилдон учирагсан нөхөд мань амрагууд чимэг...
Амтат сайхан идээн хэлний тааламж
Амраглан дотнологсон нөхөд мань дурны тааламж...

Үнэстэхүй зохист сайхан үнэр хамрын хүсэл
Үнэн бат ханилагсан амраг мань санааны хангал...
Сэтгэхүй сайхан ялгал дурны дуртгал

Сэжиггүй нот ханилсан амраг мань зүрхний хангал... хэмээгээд энэ бүхэн солонго мэт замхран одох нь ертөнцийн жам гэдгийг хүний амьдралын бодит жишээн дээр маш ойлгомжтой хэлсэн нь Гүүш Цоржийн туурвих чадварын нэг онцлог гэмээр санагдана. Эцэст нь тэмдэглэхэд Гүүш Цорж "Чухал хэрэглэхүй" зохиолынхоо хавсралт сургаалыг эртний энэтхэгийг домогт арши Жагар Падамбын ирээдүйг өгүүлсэн "Алтан эрих" нэрт шастираар төгсгөжээ. Энэ зохиолын утга санааг бид дээр "Жагар Падамбын агуй" гэсэн зүйлд нэгэнт өгүүлсэн тул энд эс тайлбарлан бичив.

2. УРАДЫН МЭРГЭН ГЭГЭЭН

ХҮШ зууны үед шашин номын үйлст зохиол бүтээлээрээ товойж гарсан эрдэмтэй лам нарын нэг бол Урадын Мэргэн гэгээний гуравдугаар дүр Лувсандамбийжалцан (1717—1766) юм.

Ш дүрийн мэргэн гэгээн нь Улаанцавын чуулганы Урадын дунд гүнгийн хошуунд улаагчин тахиа (1717) жил мэндэлжээ. Хуучин данс эвхмэлд өгүүлснээс үзвэл "Далай лам, Банчин эрднээс лавлаад Энх—Амгалангийн 6-р (1721) онд үхэр жил гэгээн ширээнд залав" хэмээсэн буй. Тэрээр гэлэн сахил Жанжаа гэгээнээс (П Жанжаа хутагт Ролбийдоржийн үе таарах Д.Ц) хүртэхээр Долнуурт морилсон боловч золгож чадаагүй бололтой юм. Чингээд Рэгүва цэцнээс сахил хүртэгсэн тухай намтарт дурьдахдаа үүний улмаас лам Арьяабалын гэгээнтэн "Сүсгийн зориг Жанжаа гэгээн билээ. Хувь ерөөл Рэгүва гэгээнд ажээ" хэмээн айлдсан тухай намтарт тэмдэглэсэн байна. /Алтан Оргил 1989, 6, 149/ Мэргэний уг дансанд өгүүлснээр "Тэнгэрийн тэтгэгсний 31-р он нохой (1766) жил зуны эхэн сараас амаргүй байсаар зуны дунд сарын шинийн нэгэнд нярваан дүр үзүүлэв" гэжээ.

Урадын мэргэн гэгээн бол буддын их бага арван ухааны орны номд ихэд мэргэшсэний дээр авъяаслаг яруу найрагч, нэртэй сударч түүхч эрдэмтэн байсан байна. Тухайлбал түүний туурвисан "Алтан товч", "Мэргэн хийдийн шар түүх", "Мэргэн хийдийн хүрэн түүх" зэрэг зохиолыг судлагчид онцлон тэмдэглэсэн байдаг. /Гал луу, Жарантай, 1986, 2/.

Мэргэн гэгээний түүхэн зохиолын дотроос түүний өөд болохынхоо өмнөх жил туурвиж дуусгасан "Их монгол улсын үндсэн алтан товч тууж оршив" хэмээх зохиол нь ихэд алдартай билээ.

Зохиогч 1765 онд туурвисан "Алтан товч" хэмээх эл түүхээ 33 жижиг бүлэг болгож бүлэг тус бүрийн эцэст шүлэг шигтгэн бичжээ. Энэхүү завсрын шүлгийн зарим нэгийг нь сургаалын шүлгийн

хэлбэрээр бичсэн нь сонирхолтой юм. Жишээ нь Монголын нууц товчооны 45,46-р зүйлд нэр нь цухас гардаг Начин баатрын тухай өгүүлсэн 18-р бүлгийн төгсгөлд:

"Хүрдэн мэт орчлонгийн эргэлгээний дотор

Хүмүүн нь элдвээр төөрч явмуй

Хүнд сайныг дагаваас эрдэмтний зохиол

Хөнгөн мууг дагаваас мунхагтны самуун" хэмээн эргэлдэх орчлонд хүн амьдралынхаа зүг чигийг зөв замнах арга ухааныг сургажээ. Мэргэн гэгээний эл шигтгэл шүлэгт өгүүлж буй зүйлийнхээ утга санааг базаж дүгнэж яруу найргийн мөр бадгаар илэрхийлж байгаа нь хэлбэрийн хувьд "Рашааны дусал", "Панчатантра" зэрэг зохиолын үлгэрийн утгыг товчлон хураасан сургаалын шүлгийг санагдуулдаг юм. Монгол, төвд, хятад түүхэн сурвалж бичгийг өргөнөөр ашиглан туурвисан энэ зохиол нь дундад зууны монголын түүх бичлэгийн үнэт дурсгал болохыг проф. В.Хайсиг (1959). П.Б.Балданжапов (1970) нарын судлагчид нэгэнт нээн тодорхойлсон болой. Мэргэн гэгээний шашин номын олон талтай үйл ажлаас бид ганц хоёр зүйл дээр тогтож ярьж. ХҮП-ХҮШ зууны үеийн монгол утга зохиолын хэлд төвд хэл хүчтэй түрэн орж ирсэн. Тэр үед Сүмбүм (бүрэн зохиол) зохиолоо монгол хэлээр туурвиж байсан хуруу дарам цөөхөн лам нарын нэг нь Урадын мэргэн гэгээн юм. Түүний монгол хэлээр бичсэн шүлэг, сургаал, залбирал ерөөл тэргүүтэн нь ард олны дотор аман зохиол мэт ам дамжиж уламжилж, гар дамжин хуулбарлан хувилагдаж байсны дээр 1780-1783 оны үед Сүмбүм зохиол нь "Очир дар мэргэн дияанч ламын гэгээний зохиосон зарлиг номууд оршив" гэсэн гарчигтай нийтлэгдэж байжээ. Мэргэн гэгээн "Наадмын шүлэг хэмээх алтан сургаал" Усан булаг хэмээх алтан сургаал" "81 эхтэй шүлэг, дуу" хийгээд олон тооны сан тахилга, залбиралын шүлэг тэргүүтнээрээ буддын уран зохиолын сан хөмрөгийг баяжуулжээ. Мэргэн гэгээний орчуулгын шүлэг зохиол нь Их дуун хөрвүүлэгч Чойжи-Одсэр бандидагийн орчуулгыг санагдуулдаг юм. Учир нь бурханы шашны ном зохиолыг монгол хэлээр урьж байсан урьдын уламжлалыг тууштай хэрэгжүүлэхэд Мэргэн гэгээн өөрийн авъяас мэдлэгээ зориулж байжээ. Проф.Наранбат 1986 онд Бээжинд хэвлэгдсэн Мэргэн гэгээний зохиолын цоморлиг "Бум зарлигийн" удиртгал өгүүлэлд: Мэргэн гэгээний үйл ажиллагааны гол цогцос нь түүний туурвин оролдсон зохиол бүтээл болно." хэмээгээд "Мэргэн хийдээр төлөөлөгч болгосон Урадын баруун гүнийн хийдийн бусад газрын олон сүмээс ялгарах онцлог нь даруй буддын номлолыг системээр нь монгол хэлээр сурдаг байсан явдал бөгөөд үүний суурийг Мэргэн гэгээн Лувсандамбийжалцан тавьжээ". /Гал луу, Жарантай 1986.13/ гэж тэмдэглэжээ. Мэргэн гэгээний дэглэн боловсруулсан монгол уншлагын уламжлал нь эдүгээ хүртэл тасралтгүй үргэлжилсээр

сүсэгтэн олныхоо сонорыг мялаасаар иржээ. Одоо бид Урадын мэргэн гэгээний шинэчлэн дэглэсэн монгол уншлагын талаар жаахан дэлгэрүүлж авч үзье.

Миний бие 1972 оны эхээр Санкт-Петербург, тэр үеийн Ленинград хотноо эрдэм шижнилгээний томилолтоор хэд хоног ажиллах үед СПб хотын Их сургуулийн Дорно дахины салбарын номын санд Урадын Мэргэн гэгээний монгол Сүмбумын хоёр ботийг олж үзсэн цагаас ХҮУ зууны эхэн үеэс уламжлалтай хурал номын монгол уншлагын ХҮШ зууны дунд үеэр энэ гэгээнтэн сэргээн хөгжүүлснийг гадарлах болсон юм. Хожим нь Бээжингийн үндэсний хэвлэлийн хорооноос 1986 онд нийтлүүлж "Мэргэн гэгээн Лувсандамбийжалцаны бум зарлиг хэмээгдэх оршив" нэрт түүний шүлэг ерөөл магтаал тэргүүтэн 300 шахам зохиолын цоморлиг дэвтрийг олж үзэж уг ойлголтоо улам баяжуулсан билээ. Ялангуяа Урадын гэгээн сүмд багадаа шавилан сууж байсан өөрийн сайн танил проф.Наранбатаар тэндэхийн монгол уншлагын ая дангийн үлгэр загвар болгон богд Зонховын айлдсан "Мэгзэм" хийгээд "Махгалын дором", "Эрлэг хааны дором", хурлын уншлагын арван магтаалын нэгэн "Зонховын магтаал", "Шажин бадрангуй" хэмээх ерөөл тэргүүтний аялгууг дуу хураагуурт шингээн авч халх монголын Гандандэгчинлэн, Дашчойлин, Баруун хүрээ зэрэг хэд хэдэн сүм хийдийн хурал номын аялгуу хөгжимтэй харьцуулж үзсэн юм. Үүний үр дүнд Урадын Мэргэн гэгээний монгол уншлагын дэг ёс түүний шинэчлэлийн талаар цөөн хэдэн зүйл өгүүлэхийг зорьж байна. 1986 онд Бээжингийн Үндэсний хэвлэлийн хорооны нийтлүүлсэн Мэргэн гэгээний "Бум зарлиг" хэмээгдэх цоморлиг дэвтэрт орсон шүлэг, сургаал, ерөөл, магтаал тэргүүтнийг нягтлан үзвээс тэр цагийн монгол уншлагын дүр зураг түүний уламжлал шинэчлэлийн талаар бидэнд багагүй зүйлийг мэдээлж байгаа билээ. Бидний үед ам бичгээр уламжилж ирсэн Урадын баруун гүнгийн хошууны монгол уншлагын зүйлийг нягтлан үзвээс уншлага урилгын шүлэг дууллыг нь хоёр үндсэн хэсэгт хувааж үзэж болмоор санагдана.

1. Зарим нэгэн хангал магтаал тэргүүтэн уншлагын шүлэг дууллыг Мэргэн гэгээнтэн Төвд хэлнээс шад тэгшлэн монголоор уншиж урихад зориулж орчуулсан байна. Үүний жишээнд их, бага уншлагын зонхилох судрууд тухайлбал "Таван ерөөл", "Долоон догшид", "Зургаан барамид", "Найман даншиг", "Арван магтаал" тэргүүтнийг дурьдаж болно. Ийнхүү шад тэгшлэн орчуулахдаа шүлгийн мөр бүрийн үе нугалбарыг аялгуулан хайлахад зохилдуулан үгийн утга, дууны найрамжийг гойд нийцүүлэн найруулсан нь Мэргэн гүүшийн орчуулах эрдмийн их уран чадварыг илтгэх ажээ. Тухайлбал Жамьяан хачийн номлогсон Зонховын 160 шүлэг хэмээх дэлгэр магтаалын тэргүүн бадгийг авч үзье.

Чойгүй дүн мриг жанцан чанби гү

Чойпун жанти шидон догби сүн
Чойжин дан лай йөлва мэдби түд
Чойжи жалбо жалва Зонхова. хэмээсэн 9 үет шүлгийг:

"Номт дээл шар хувцад өмсөгсөн биетү
Номын цогц бүгдийг сонсогч зарлигту
Номын тивийн агаараас хэлбийшгүй сэтгэлч

Номын хаан хоёрдугаар ялгуугсан Зонхова" эл дөрвөн шадад монгол шүлгийн мөр тэгшлэх аргаар 15-16 үеэр тэнцүүлж холбон найруулсан байна.

Одоо бид төвдийн шүлэг дуулалд түгээмэл байдаг есөн үет эл бадаг шүлгийг Урадын Мэргэн гэгээн хэрхэн яаж орчуулсан тухай авч үзье. Үүнд төвд эхийн "Чой" буюу "Ном" гэдэг үгээр давтан холбосон зарчмыг хадгалахын хамт монгол шүлгийн сүүл холбох аргыг хослуулж "Биетү, зарлигту, сэтгэлтү" гэх зэргээр шадын эхэн адгийг хашиж холбосон нь аялгуулан уншихад тун зохистой болжээ. Энэ ч чанараараа уг магтаалын аялгуу хөг нь маш уянгалаг агаад төв намбалаг болсон байна. Дашрамд дурдахад Мэргэн гэгээний зохион дэглэсэн монгол уншлагын зөвхөн аялгуу хөгжмийн зүйлийг нь авч үзэхэд маш сонин агаад судлах эзнээ хүлээж буй чухал сэдвийн нэг гэж хэлмээр санагдана. Урад Мэргэн гэгээнтэн болбоос авъяас билэг төгөлдөр найрагч дуу шүлэг туурвигч байсны хувьд монгол уншлагын ая дангаас нь ардын дуу, холбоо шүлгийн хөг аялгууны эгшиглэн цохилгыг санагдуулам танил дотно хөгжим сонсогддог юм. Тэгэхдээ уншлага урилга бүрийн хөгжим нь номынхоо утга чанарт яв цав тохирсон давтагдашгүй өөр өөрийн өвөрмөц өнгө аялгуутай байдгийг тэмдэглэе.

Жишээ нь Богд Зонховын магтаал маш уянгалаг төв төвшин намбалаг шинжтэй байхад "Махгалын дором"-ын аялгуу нь ямар нэгэн зүйлийг угзарч татсан шинжтэй шулуун шударга аялгуу юм. Ийм аялгууг монголчууд "Соёолон морь өвс хазлах мэт шувтарч таталсан шударга аялгуу" хэмээн тодорхойлж байхыг миний бие 30-аад жилийн тэртээ Увс Ховдын хязгаарт шинжилгээний ажлаар явж байхдаа Дэжээлэнгийн хийдэд сууж байсан нэг ламаас сонсож билээ. Үүнээс үндэслэн хэлэхэд Мэргэн гэгээний монгол уншлагад хэдийгээр Энэтхэг төвд эхтэй номыг орчуулан хурж байсан ч шүлгийн айзам хэмнэл, аялгуу хөгжмийн хувьд төвд орны хурал номын уншлага хийгээд төвд хэлээр хурдаг монгол газрын дацан хийдүүдийн уншлагаас өөрийгөө ялгаруулах өвөрмөц өнгө аястай байжээ. Зарим нэгэн шүлэг, магтаалын аялгууны тоон ноотыг Б.Мөнх /505-509/ судалгаандаа оруулсан байна. Энэ бол Мэргэн гэгээнтний монголын буддизмд оруулсан нэг шинэчлэл гэж үзэхээс өөр аргагүй билээ.

2. Мэргэн гэгээн төвд хэлнээс уншлагын ном судар орчуулахын хамт бас сан тахил, ухиял-засал, өлзий ерөөл, магтаал тэргүүтэн голцуу шашны зан үйлийн чанартай өдий төдий шүлэг зохиолыг монгол хэлээр найруулж бичсэн ажээ.

Гэгээнтний тэр мэт уншлага, урилгын шүлэг нь маш нарийн айзам хэмнэл, эхэн адгийн сонсголт холбоц, үгийн чанга сулын цохилго тэргүүтэн нь яв цав нийцсэн байх тул уг номынхоо утга чанар, дүр төрхийг ч шүлгийн хэллэг, ая дан нь илэрхийлсэн байдаг. Жишээлбэл нар сарыг баригч аюумшигт мангас Рахын солх буюу урилгад:

Мангас Рагшид хаан Рахула
Ма ра за ша дөрвөн нигуртан
Маш олон нөхөд сэлт-бэр
Магад ирэн базар саманза

Балин тахил нүдний үзэгдэл
Баршгүй их жаргалыг
Баатар догшин тан дор өргөмү
Баяр цэнгэл дуун ниргэлнэ

Мянган нүдэн дайн дор бадар
Мэсэр мэсийг дайн дор буулга
Мэтэр тугийг дайн дор дарвиул
Муу хорт дайн дор сум тус... гэх зэргээр шүлэглэсэн буй.

Проф. Наранбат Мэргэн гэгээний "Бум зарлиг" хэмээх зохиолын эмхэтгэлийн удиртгал өгүүлэлд "Баруун гүнгийн эл сүмд уншдаг магтаал, дором, наманчлал, даншиг, хариулганууд, ухиял-мандал, алтан тахил, цавын тахил, өлзий оршил гэх номууд гол нь болж байна. Эдгээрийн нэлээдийг Мэргэн гэгээн өөрөө зохиосон бөгөөд бас зарим хэсгийг нь Мэргэн гэгээний дээд дүрийн багш нь төвд хэлнээс утгачлан орчуулж зохиосон түүнийг нь Ш дүрийн үед улам монголжуу болгож шад тэгшиллээ". /Галлуу.Жарантай. 1986, 21/ хэмээв. Ийнхүү мэргэн гэгээнтэн сан тахил, сацал, наманчлал, заллага даатгал, урилга, ухияллага, ачлал, залбирал, дурдатгал, хариулга зэрэг шашны дотоод ёс, зан үйлийн уншлага номыг монголоор найруулан зохиож уншуулах болсон нь монголын буддизмд томоохон өөрчлөлт шинэчлэлт болсон юм.

Ийм шүлгийн нэлээд хэсэг нь төвд эхийг эрх биш харгалзан зохиомжлон орчуулахын хамт зарим нэгэн шүлэг магтаал нь монгол ардын аман яруу найргийн ерөөл бэлгийн хэв маягийг санагдуулам уран тансаг байдаг нь чухам л уншиж цээжлэхэд ихээхэн дөхөмтэй байсан болов уу гэлтэй санагдана. Тухайлбал Дорлиг бурханы залбирал:

Өндөр хөх огторгуй

Өргөн шар дэлхий
Өнгө бүрийн зүгээс
Өлзий хутаг хурагтун
Хорт дайсан хулгай
Худал ховыг сөнүүл
Хахир зудыг арилга
Хутаг хишиг ирүүл хэмээсэн нь ардын уламжлалт хишиг даллагын шүлгийг санагдуулдаг юм.

Ийнхүү Бурханы шашны ном судрыг монголоор өргөн хүрээтэй урьж байсан нь дундад зууны монгол шүлгийн хөгжил ялангуяа түүний төрөл зүйлд чухал нөлөө үзүүлснийг нь тэмдэглэх хэрэгтэй. Үүний зэрэгцээ цай, манз барих, хишиг даллага авах, гал тахих тэргүүтнийг монгол хэлээр урих болсон нь шашны зан үйлийг ард түмний ахуй хэрэгцээтэй холбож өгснөөрөө монголын буддизмд Мэргэн гэгээнтний хийсэн бас нэг шинэчлэл гэж үзэх ёстой болов уу хэмээн санагдана.

Бид Урадын мэргэн гэгээний шашин номын өргөн хүрээтэй үйл ажлын дотроос хурал номын уншлагыг монгол хэлээр урьж байсан эртний уламжлалыг сэргээн хөгжүүлэхэд ихээхэн хүчин зүтгэл гаргаж байсан талаар голлон өгүүллээ.

Сүүлийн үед Өвөрмонголын Багшийн Их сургуулийн дэд проф.Б.Мөнх (1995) нарын эрдэмтэд Мэргэн гэгээний шүлэг зохиол, мөн зохиогчийн шашин номын үйл хэргийн талаар ганц сэдэвт зохиол бичиж "Мэргэн Гэгээний судлал" хэмээх цувралд нийтлүүлж байгаа нь эрдэм шинжилгээний үнэ цэнтэй чухал ажил болсныг тэмдэглэе. Ийнхүү Мэргэн гэгээний шүлэг сургаал нийтэд түгэн дэлгэрсээр байгаа тул бид энд зохиогчийн аль нэгэн бүтээлийн талаар тусгай өгүүлэл дагалдуулсангүй. Харин түүний шүлэг сургаалын талаар эл номын яруу найргийн ангид товч өгүүлэх болно.

3. ЦАХАР ГЭВШ ЛУВСАНЧҮЛТЭМ

Цахар гэвш Лувсанчүлтэм (1740–1810) болбоос ХҮШ–ХІХ зууны зааг үед амьдарч байсан авъяаслаг зохиолч, гарамгай орчуулагч, шашны том зүтгэлтэн эрдэмтэн байлаа. Түүний намтар бүтээлийн талаар проф.Ц.Дамдинсүрэн /1957, 1961, 1975, 15–18/ Ш.Бира /1978.48.92/ В.Хайссиг /1972.1–44/ болон Ч.Алтангэрэл /1967.5.–71/, Л.Хүрэлбаатар /1995, 102–119/ Д.Цэрэнсодном /1987.322–327/, Очи /1996/ нарын судлагчид нэлээд зүйл нийтлүүлжээ.

Цахар гэвшийн шашин номын үйлсийг гүнзгийрүүлэн судлахад түүний шавь Лувсансамдүвнямын 1817 онд бичсэн "Гэтэлгэгч дээд лам адилтгал үгүй ачит Богд Сумадишилаширибадрагийн(25) гэгээний ерөнхий зохиол намтрыг

товчийн төдий өгүүлсэн сүсгийн лянхуаг мишээлгэгч нэрт гэрэл дээд мөрийг гийгүүлэн үйлдэгч хэмээгдэх оршив" гэсэн төвд /Бира.1978.43/ монгол хэлээр нийтлэгдсэн намтар зохиол ихээхэн ач холбогдолтой.

Цахар гэвшийн шадар шавь Лувсансамдүвням багшийгаа таалал болсноос хойш долоон жилийн дараа уг намтар зохиолыг улаагчин үхэр (1817) жил туурвин дуусгажээ. Таван зуу шахам тал бүхүй долоон бүлэгтэй эл намтар зохиол нь тухайн үеийн шашин номын баялаг арвин хэрэглэгдэхүүнийг хамран өгүүлсэн тул ихээхэн ач холбогдолтой. 1960 хэдэн онд Доржжанцан ламыг Гандангийн номын санг эрхлэж байх үед энэ намтар байсан боловч төдөлгүй үгүй болоод хориод жил болж байна.

Цахар гэвш Цагаан бичин (1740) жилийн 8–р сарын 3–нд Цахарын хөвөөт цагаан хошууны Сайхан нуур хэмээх газар малчин Цэгонжалын ууган хүү болон төржээ. Цэгонжалын гэргий Намбаржалжид найман хүүхэд төрүүлсэн байна. Эднийхэн уг нь Ордос долоон хошуунаас дээр үед Цахар нутагт нүүж ирсэн Уйгуд овгийн хүмүүс ажээ. /Хайссиг, 1972.2/ Лувсанчүлтэмийг долоон настайгаас нь авга ах Хужим нь монгол бичиг зааж, уншиж бичиж сургаж. Дараа нь өөрийн хошуу нутгийн Бодь төв хэмээгч сүмийн Чайв Хутагт эрдэнэ Лувсанпэрэнлэйд шавь оруулж, энэ ламаас Лувсанчүлтэм гэдэг сахилын нэр хүртсэн боловч хожим нь олон нийтэд Цахар гэвш гэдэг нэрээр алдаршжээ. Тэрээр 1691 оны үеэс дорнод монголын шашны томхон төв болсоор ирсэн Долоон нуурт 15 настай очиж төвд, монгол хэл бичиг, шашны гүн ухааны номд шамдан суралцаж "Судар таринын номд мэргэн болсон байна" /Алтангэрэл, 1967.6/ Улмаар 1762 оны үеэс Юнхэгүний сүмийн цанид дацанд хурж, тухайн үедээ ихэд нэрд гарсан мэргэн гүүш Агванринчин, Мянган равжамба цорж Дондов, Ажаа хутагт Лувсандамбийжалцан, Жанжаа хутагт Ролбийдорж нараар ном заалгаж, тэдэнд ихэд тоогдох болсон байна. Тухайлбал, Ажа хутагтын толгойлж байсан орчуулгын хэсэгт гишүүнээр орсон төдийгүй 28 насандаа түүний бүрэн ботийг хэвлэлд бэлтгэх үүрэг хүлээж авчээ. Энэ үеэс Лувсанчүлтэм шүлэг зохиол бичих, ном судар орчуулах уран бүтээлийн ажлаа эхэлсэн гэж хэлж болно.

Цахар гэвш буддын уран зохиолын олон чухал дурсгал бичгийг монгол хэлнээ яруу тансаг орчуулж дундад зууны үеийн монголын орчуулгын түүхэнд шинэчлэл хийснийг акад. Ц.Дамдинсүрэн зэрэг эрдэмтэд судалсан авч түүний шашин номын бусад өргөн хүрээтэй үйл ажлын талаар тогтолцоотой туурвисан бүтээл хомсхон байна. Тухайлбал намтар цадиг, хүрээ хийд, ариун дагшин орны тухай бичиж туурвисан бүтээл, сүм дуган байгуулсан, номын бар хэвлэлийн газар буй болгосон, монгол хэлээр шашны номыг урих уншихад оруулсан хувь нэмрийнх нь талаар бид тойм

төдийхөн ойлголттой байгаа билээ. Иймийн тул цахар гэвшийн шашин номын тэр их олон талтай үйл ажлын зах зухаас нь ч болов танилцуулах зорилгоор бидний үед уламжлан ирсэн зохиол бүтээлээс нь төлөөлүүлэн зарим нэгийг нь танилцуулахыг зорьж байна. Түүний 50 насандаа туурвисан "Богд Зонховын намтрыг" бид хойно намтар зохиолын хэсэгт тусгайлан өгүүлэх учир энд "Сухавадийн орны зохиолыг өгүүлсэн үг, ариун орны эрдмийг тодорхой өгүүлэх билгийн толь", "Эрдэнэдөшийн Хөх дэвтэр" гэсэн хоёр зохиолынх нь тухай авч үзье.

АРИУН СУХАВАДИ БУЮУ АРИЛСАН ОРНЫ СЭДЭВТ ЗОХИОЛ

Бурханы шашны номлол ёсоор хүн энэ яваа насандаа сайн үйлийг бүтээж өглөг буяныг арвитгаваас хойт төрөлдөө ариун орноо төрнө хэмээн номлодог. Тэр ариун орон буюу арилсан орныг дээд тэнгэр нарын орших бурхадны орон хийгээд энэ Замбутивд бурхад ном номлогсон адисатэд оршсон орон гэж хоёр ангид хувааж болмоор юм.

Намтар зохиолын тухай өгүүлсэн бүлгүүдэд бурханы хутгийг олсон олон хувилгаад нар эрт урьдын болоод эдүгээх төрөлдөө буян хишгээ арвитгасан сайн үйлийн үрээр нярваан дүр үзүүлэх цагт хурмаст тэнгэр, Түшид тэнгэрийн орон тэргүүтнээ төрөл арилжсан гэх олон жишээг дурдаж болно. Үүний нэгэн адил эгэл жирийн хүмүүн ч үнэн чин сэтгэлээр сүсэглэж буян үйлдвээс Авид бурханы оронд төрөл арилжиж болдгийг "Очроор огтлогчийн тайлбарт" ийнхүү өгүүлсэн нь: "Бас бус нэгэн газар мах, дарс, сонгино, саримсаг тэргүүтнийг үл идэх тийм нэгэн эмгэн хүмүүн бөлгөө. Бурханы санваарыг үргэлж сахигч болоод Очроор огтлогчийг тасрал үгүй уншдаг бөлгөө. Унших цагт нүүр гараа угаагаад амаа зайлж биеэ хүжсийн усаар сүрчээд ариун цэвэр оронд сууж чин бишрэлээр уншсаны хүчээр хойно төрөл юүтгэхийн эцэс хүрсэнд тэр эмгэний хүүр хаа бүхүй тэр оронд хүжийн ба зандан агару тэргүүтний сайн үнэр анхилан гараад тэр эмгэн бэр Аминдева бурханы орон Сухавадид лянхуа цэцгээс төрж бүрүн. Хамаг бурхадны орныг тодорхойяа үзлээ. Билгийн чанад хязгаар хүрсэн Очроор огтлогчийн ач тусгаар эмгэний хүүрээс тэнгэр нарын сайн үнэр анхилсан Сухавадийн оронд төрсөн наймдугаар зүйл болой" /ООТ., 19 6-206/ гэжээ.

Одоо энэ Замбутивийн ариун дагшин орны талаар товч өгүүлье.

Хүн төрөлхтний орших Замбутивийн орныг юуны тул "Эрхин Замбутив" хэмээсний учрыг арилсан таван тансаг орон бүтэсний учир хэмээдэг. Ардын зарим дуунд "Энэхэн Замбутивийн

наран" хэмээдэг нь учрыг нарийн ухаагүйгээс гуйвуулагдсан байж болох юм. Тэр таван тансаг орон нь Замбутивийн хүйсэнд орших Очирт суурин хэмээхэд Сайн цагийн бурхад(26) удаа дараа ном номлогсон агаад "Очирт суурин" гэсний учир нь эрт цагт Эрдэнийн үс нарт бурхан ном номлох үед Хан хурмаст алтан очир буулгасны тул ийнхүү нэрлэгдсэн хэмээнэ. Илэд туулагсан Бурхан багш тэнд үл хөдлөх дияаныг бясалгаж очир мэт хатуужлыг олсон бөлгөө. Эрхин Замбутивийн зүүн зүгт Утайн ууланд Манзушири бурхан ном номлогсон, баруун зүгийн Үржин Хажидын оронд Бадмасанбо бурхан ном номлогсон, хойт зүгийн Шамбалын орноо лам Шарзанада ном номлогсон хэмээнэ. Энэ арилсан таван тансаг орны хойт зүгт орших Шамбал хэмээгч нь чухам эдүгээгийн аль газрыг зааж байгаа тухай "Болор толь" тэргүүтэн монгол төвд түүхэн сурвалж бичгүүдэд тэмдэглэсэн зүйл буй боловч судлагчид нэгдмэл саналтай болоогүй байгаа билээ. Энэ талаар акад. Ц.Дамдинсүрэнгийн /1987-198-233/ "үлгэр домгийн жаргалант орон" гэдэг өгүүллээс танилцаж болно.

Муу заяаны үйлийн үрээр там, бирд, адгуусны оронд төрж энэлэн шаналах, өлсөж ундаасах, зодож жанчуулах тэргүүтэн түмэн зовлонг эдлэхийн зэрэгцээ сайн буяны хүчээр бурхан тэнгэрийн ариун оронд төрөл арилжиж жаргалын дээдийг эдэлж болдог тухай жишээ үзүүлсэн зохиол бас буй. Ийм арилсан орны тоонд бидний хойно өгүүлэх "Сухавадийн орон" хийгээд акад. Ц.Дамдинсүрэнгийн нэрлэснээр "Үлгэр домгийн жаргалант шамбалын" орныг нэрлэж болно. Энэ хоёр орны аль аль нь хүн төрөлхтний хүсэл мөрөөдөл болсон жаргалант орон мөн боловч тэнгэр газарт агч энэ хоёр оронд зөвхөн орон зайн төдийгүй зарчмын ялгаа буй гэдгийг Ц.Дамдинсүрэн /1987. 207-208/ дээрх өгүүлэлдээ: "Сухавади бол Авид бурханы орон юм. Тэгэхлээр эр эм хүний янаг амрагийн харьцаа тэнд байхгүй, тэнд ажил хөдөлмөр тэмцэл хөдөлгөөн байхгүй, хүсэл мөрөөдөл ч байхгүй, нам гүм орон юм. Сухавади бол баруун зүгт байдаг тэнгэрийн орон гэдэг. Гэтэл Шамбалын орон бол тийм бишээ. Шамбал домгийн орон боловч дэлхийн хүн амьдардаг орон юм. Шамбалд үхэх төрөх гэж байна, янаг амрагийн харьцаа байна, ажил хөдөлмөр, байлдаан тэмцэл хүртэл цөм байна. Шамбалын орны жаргал бол хүн төрөлхтний жаргал юм. Сухавадийн жаргал бол бурхан бодьсад нарын жаргал юм" гэжээ. Одоо бид энэхүү тэнгэрийн орныг монгол зохиолчид хэрхэн төсөөлж дүрслэн өгүүлж байсныг танилцуулах зорилгоор Цахар гэвшийн бичсэн "Сухавадийн орны зохиолын" талаар товч өгүүлье. "Сухавадийн орны зохиолыг өгүүлсэн үг ариун орны эрдмийн тодорхойяа үзүүлэх билгийн толь" (хойшид "Билгийн толь" гэж нэрлэв) хэмээх шастир нь

Аврал дээд Авид бурханаа
Алгаа хавсран мөргөж бүрүн
Амгалант Сухавадийн орны зохиолыг

Амар мэдэх болгон өгүүлсүгэй гэсэн тахилын шүлгээр эхэлж, энэ орны газар шороо, мод, ус, лянхуа цэцэг гэр орон, эд агуурс, хүн зон, ширваг, Бодисад нар хийгээд Авид бурханы тухай болон Сухавадийн төрөх учир тавилан тэргүүтнийг арван зүйл болгон бичжээ.

Цахар гэвшийн 1775 онд бичсэн Сухавадийн орны тухай энэ зохиол нь бичмэл, дармалаар олны дотор үлэмж дэлгэрсэн ажээ. Проф. В.Хайссиг /1972.1.11/ "Монгол уран зохиолын түүхэндээ" XIX зууны үеийн хүүрнэл зохиолын төрөлд хамаарах нэг өвөрмөц сонин зохиол бол Лувсанчүлтэмийн 1775 онд бичсэн жаргалант орны тухай "Билгийн толь" мөн болохыг тэмдэглээд энэ судар монгол хэлээр 1786 онд гарсан гэжээ.

Миний номын цуглуулгад Цахар гэвшийн "Билгийн толийн" хоёр барын хэвлэл байгааг танилцуулбал:

1. Их хүрээнд хэвлэгдсэн эх болно. Уг судрын төгсгөлийн үгэнд "Цахар гэвш лам Лувсанчүлтэмийн зохиосон Диваажингийн орны гайхамшиг эрдэм ба мөн тэнд төрөхийг уг сэлтийг номлогсон энэ судрыг Эрдэнэ цэцэн далай чандмань тойн Шанжодва Гомбожав бэр сийрүүлж Их хүрээний номын хэвүүдийн хамт талбив" гэж бичжээ. Энэхүү Их хүрээний хэвлэл нь бидний хойно өгүүлэх Сүн жү Сы сүмийн бартай бараг зөрөөгүй тохирохын дээр уг үсгийн алдаа бараг үгүй сайн эх гэж үзэж болно.

2. Бээжин хотын Сүн Жү Сы буюу Ариун суурин хэмээх сүмд барлагдсан эх юм. Энэ хэвлэл нь үсгийн зурлага бичвэр тодорхой төвд гаралтай зарим үгийг төвдөөр нь хадмаллан бичсэн сайн талтай боловч уг үсгийн ихээхэн алдаа мадагтайг тэмдэглэе. Тухайлбал 3-р хуудасны ард "Цэцэг" гэхийг "Цацаг", "тунамал" гэхийг "тусмал" гэсэн 4-р хуудасны өвөрт "хэмхдэг" гэхийг "хэлхэдэг" "Нийт" гэхийг "Нэрийт" гэсэн, 6-р хуудасны энгэрт "Эрдэнэ" гэхийг "эдүй", "Үнэрт" гэхийг "Үнэрс" гэсэн илэрхий мадагтай үгс хэдэн арваар ажиглагдаж байна. Үүнээс гадна Цахар гэвшийн энэ зохиол Буриадын Онон, Цүгэл дацанд бас барлагджээ. Уг барын төгсгөлийн үгэнд: "Буяны садан Сумади Шила Шри бадарагийн гэгээнтний зохиосон Сухавадийн орны зохиол үүнийг Онон Цүгэлийн төгс буянт Өлзий хутгийн ном аривтгагч хийдийн шавь Вагиндра Сумади Галбаадра Дана нэрт бэр төвд лүгэ нийлүүлэн шүүж өчүүхэн засаад тийн гарагсан хэмээх шороо луу жилийн хаврын эцэс гал луу сарын арван тавны усан луу өдөр хэвийн модон дээр бичээд сийрүүлбэй" гэжээ. Энэ төгсгөлийн үгний мэдээнээс бид Сумади Шила буюу Лувсанчүлтэмийн зохиосон Сухавадийн орны зохиолыг буриадын эрдэмтэй лам Агванлуванжамба (1816-1872) буюу Дэлгэрийн

Галсанжамба хэмээгч үүнийг төвд эхтэй нь тулган нягтлаад 1866 онд Цүгэл дацанд хэвлүүлснийг мэдэж авч байна.

Бидэнд мэдэгдэж буй энэ хэдэн эхээс хамгийн алдаа мадаг багатай гэж үзсэн Их хүрээний барын хэвлэлийг баримтлан уг судрын үйл явдлыг товч танилцуулъя. Цаглашгүй гэрэлт Авид бурхан нь олон галбын урьд бурханы шашинд аягаха тахимлиг болсон цагаас хамаг амьтныг энэрэн нигүүлсэх бодь сэтгэл үүсгэж улмаар маш олон төрөлдөө өглөг өгөх шагшабад сахих, бясалгал бүтээл үйлдэх тэргүүтэн үлэмж их буян чуулганыг хурааснаар дээд Агинастын орноо өгүүтгэл үгүй номын биеийг олж илэд туулсан Бурхан болоод хамаг амьтнаа туслахын тулд цаглашгүй олон зүйл хувилгаан биеийг зүг зүгт сацруулсан бөлгөө. Тэдгээрийн нэгэн хувилгаан нь өрнө зүгт олон ертөнцийн цаана амгалант Сухавадийн орноо өөд болон агч Авид бурхан ажээ. Сухавадийн орны зохиолыг арван зүйлээр ангилан хуваасны анх тэргүүн

1. Газрын эрдмийг өгүүлэх нь: Сухавадийн орны газар шороо нь шүр, номин, биндэрьяа, шил, алт, мөнгө тэргүүтэн элдэв эрдэнэсийг талх болгон асгасан мэт мяралзан газрын олонхи нь гүдгэр, хотгор үгүй дэв тэгш агаад зөв зөөлөн өлөн мэт хөх өвс ургаад завсар зайд нь өнгийн цэцэг модод ургасан нь халуун хүйтэнд гандаж, гундсан нь огт үгүй хурц тунгалаг өнгөтэй бөлгөө. Мөн тэнд хайр чулуу, өгөр хожуул, балчиг шавар, харгана бут, шавгаг тэргүүтэн үзэмжгүй зүйл огт үгүй, эрдэнийн чулуугаар хээлсэн мэт үнэхээр нүдэнд үзэмжтэй, санаанд зохистой, сэтгэлд баясгалантай агаад нүцгэн биеэр хөрвөвч хатгах юм үгүй нь үлгэрлэвээс хөвөнгөөр дүүрэгсэн зузаан торгон олбог мэт бөлгөө. Бас тэнд цаглашгүй Авидын гэрлээр гийүүлж байх тул өдөр шөнийн ялгал үгүй үргэлж гэгээн тунгалаг агаад халах, хөрөхийн зовлон үгүй ийм сонин сайхан жаргалант орон буй хэмээгээд

Аврал Авидын ариун ерөөлөөс бүтсэн
Асар тансаг гайхамшиг энэ дээд орныг
Амгалант Сухавадийн орон хэмээн нэр эс өгвөөс
Ай тэр нэрийг эдүгээ аль газарт өгмүй
Аяа эндээс үхээд Сухавадийн орон дор
Авидын дэргэд төрөхийн үйлийг үйлдэл үгүй
Аль муу үйлээр насаа барбаас эл
Адгууснаас дээр үгүй биш үү нөхөд минь ээ хэмээн
сануулгын шүлгээр нэгдүгээр зүйлийг төгсгөжээ.

2. Модны эрдмийг өгүүлэх нь

Тэр орны нутагт долоон зүйл эрдэнээр бүтсэн модод жигдлэн ургасан ба тэр долоо нь алт, мөнгө, биндэрьяа, шил, цагаан шүр, улаан сувд, ашим гарби болой. Тэдгээр модод нь цул эрдэнээр бүтэх буюу үндэс, гол, навч нахиа, цэцэг жимс тэргүүтэн нь тус тусын эрдэнээр алаглан бүрдсэн байх ажээ. Тэдгээр модонд эрдэнийн хонх

тэргүүтэн элдэв чимэг хөгжмийн зүйл өөрөө бүтэж гаргасан нь найлзан, намилзаж яруу дуун уянгалах нь хэдүй чимээ үзэж сонсовч ханашгүй. Өглөө эртийн зөөлөн салхинаа тэнгэрийн хүжийн үнэр ханхалж мөчир салаа нь ганхалзан хөдлөхөд цэцэгс нь газарт унаад цэцэг дэлгэсэн мэт дээр нь гишгэхэд зөөлнөөр хөвсөлзөж газар дэлхий цэв цэвэрхэн ариун тунгалаг болмой. Тэдгээр модны цэцэгс унавч мод нь цэцэггүй үл болон даруй даруйгаар сайхан цэцэг залган бүтнэ. Зохиогч энэхүү номын эрдмийг өгүүлсэн зүйлийн эцэст

Үлэмж жаргалант Сухавадийн оронд

Үзэсгэлэнт ийм сайхан модод байхыг ч санаад

Үтэр бөгөөд тэнд хүрсүгэй хэмээх яарах сэтгэлээр

Үргэлж буяны үйлд хичээлтэй биш үү нөхөд минь ээ

Аюулт энэ орноос тонилохыг дурлавч тонилон эс чадаад

Амгалант тэр оронд хүрэхийг хүсэвч хүрэн эс чадсанаар

Аргаа бараад чиний орны эрдмийг өгүүлэв Би

Аварч тэр орондоо авч одон соёрхох Авид бурхан! хэмээн өөрийн сэтгэлийн ерөөлийг шүлэглэн өргөжээ.

3. Усны эрдмийг өгүүлэх нь

Тэр орны маш сайхан анхилсан элдэв зүйл усны гүн нь 12 бээр бөгөөд өргөн урт нь нэгэн бээрээс арав, хорь, гуч, дөч, тавь, зуу мянган бээрийн хэмжээтэй ч буй болой. Нэгэн бээр нь 4000 алдын хэмжээт буюу. Усны доор балчиг шавар үгүй алтан элстэй агаад амсаж үзвээс биед маш амгалан болох асар халуун хүйтэн бус намуун дөлгөөнөөр мэлэлзэн урсана. Усны дотор нь үлгэрлэж үл болох удвал, лянхуа, гүмүда тэргүүтэн сайн үнэрт элдэв өнгийн цэцэг дэлгэрч галуу, хун, ангир, гаранда, тоть, галандага, тогос зэргийн уран эгшиг дуугаар донгодогч олон шувууд нааш цааш нисэх эгшиг дуун гаргах нь огторгуй газрыг чимэх мэт ажээ. Бас тэндээс яруу эгшигт номын утгыг шүлэглэн номлох дуун гарах нь тэр орны хүмүүст ямагт бурханы номыг санахын сэтгэлээс үл хагацах болой. Тэдгээр шувууд нь Авидын ерөөлөөр бүтсэн хувилгаан мөний тул ердийн шувуудтай огт адил бус үзэсгэлэн төгөлдөр ажээ. Төгсгөлд нь зохиогч

Ууж ханашгүй амтат усанд

Удвал тэргүүтэн элдэв цэцгүүд мяралзаад

Уран эгшигт олон зүйл шувууд халин нисч байх тэнд

Удалгүй хүрэхийн тул шамдагтун нөхөд минь ээ хэмээн ерөөл талбисан байна.

4. Лянхын эрдмийг өгүүлэх нь

Тэр орноо долоон зүйл эрдэнээр бүтсэн элдэв Өнгийн лянхуа цэцгүүд газар дэлхийг бүрхэгсэн мэт буй. Тэдгээр лянхын хэмжээ нь зарим нь хагас бээр зарим нь бүтэн бээр түүнчлэн хоёр, гурав Хийгээд 5-10 бээр хүртэл хэмжээт байх ба Найман навчит 100 мянган навчит хүртэл олон янз буй. Тэдгээр лянх бүрээс элдэв өнгөт

солонго мэт мяралзсан гэрэл цагарч тэр гэрлийн чуулган нь 32 лагшин төгссөн алтан өнгөт бурхад арван зүгт тоолшгүй ертөнцийн оронд өөд болж тэдгээр ертөнцийн амьтдад ном номлон туслаж байхыг үзвээс үнэхээр гайхамшиг

Хүний хэлснийг чихээр сонсвоос ийм сонин болхул

Хүрч нүдээр үзвээс ямар сонин болов хэмээн санаад

Хүрэхийн тулд чин бат зориг сүсгийг төрүүлж

Хүчит буяны үйл дор хичээлтэй байнам биш үү нөхөд минь

Тэсэшгүй зовлонт там, бирд, адгуусны маш муу төрөлд

Тэргүүлэш үгүйгээс янагшү олон олонтаа төрж ихэд зовсон боловч

Түүнээ огт мартаж орхиод насад хар нүглийг үйлдэгч бид

бүгдээр

Тэр амгалант оронд минь түрвэл үгүй хүрэх нэгэн адис хайрлаж соёрх Лам Авид! хэмээн Сухавадийн орны эзэн бурханд соёрхол гуйжээ.

5. Гэр ба эд агуурс нийтийн эрдмийг өгүүлэх нь

Тэр орон элдэв эрдэнэсээр бүтсэн олон зүйл байшинтайгаас заримын багана нь улаан шүр, нуруу нь хөх биндэрьяа, дээвэр нь алт, хэрэм хажуу нь шил тэргүүтэн өгүүлж гүйцэшгүй буюу. Бас хаалга цонх нь элдэв зүйлийн эрдэнээр бүтсэн олон зуун мянган давхар түүнд гарах буух эрдэнийн шат хээ чимэг тэргүүтэн нь тун гайхамшигтай. Байшин гэрийн дотор сандал, суух ширээ, хажуулах ширээ тэргүүтнээ торгоор үйлдсэн олбог дэвсгэр талбиж анхилам үнэрт хүж, эрдэнийн эрх, цэцгэн хэлхээс, сайн үнэртний сүрчлэг, эрдэнийн ишт элдэв Сайхан шүхэр сэрүүцүүлэх саравч элдэв чимэг банжид, яруу дуут хонх тэргүүтнийг үзэмж төгөлдөр зүүж ер аливаа хэрэгцээт юм бүхэн тэнд байх ажээ. Бас дээр огторгуйд тэнгэрийн хөвүүд элдэв сайхан лабир татах ба эрдсийн шүхэр барих, сарлагийн сүүлээр үзэмжтэй зассан мэт шилбүүр барих, биба, лимбэ, олон чавхдаст тэргүүтэн тэнгэрийн элдэв яруу хөгжмийн эгшгийг дуурсгана. Манай энэ орноо хэдүй чинээ эрэвч үл олдох ховор нандин бүхэн тэр орноо эрэл үгүй олдох элбэг ажээ. Энэ тухай уг зүйлийн төгсгөлийн шүлэгт:

Манай энэ орноо хэдүй чинээ эрэвч олддоггүй хамаг сайн юмс

Манлай дээд тэр орноо элбэгээс эрэл үгүй олдох үүнийг ухаж мэдээд

Магад тэр орноо хүрч төрөхийн тул буян номд хичээбээс эл Маш хэрсүү цэцэн сайн эр гэгч тэр биш үү нөхөд минь ээ!

хэмээн уриалжээ.

6. Тэндэх ерийн хүмүүн нугуудын эрдмийг өгүүлэх нь

Тэр орноо халуун хүйтнээр энэлэн зовоогч там, өлсөн ундаасагч бирд, тэнэг мунхаг адгуус, юу ч үл чадах хорхой шавьж тэргүүтэн адгуусны зүйл хийгээд насад алалдан тэмцэлдэгч асар нарны энэ дөрвөн зүйл амьтан үгүй тул тэнд хэдгэнэ, шумуул, бөөс, хуурс ч үгүй гэнэ. Тэнд төрсөн хүмүүн муу заяаны төрөлд огт төрөхгүй бөгөөд эрхтэн дутуу, оюун билэг бядуу, буянд эс дурлаад хилэнцэд дурлах, худал хулгай, хэрүүл тэмцэл хийгч ба алиа шалиа явдалтан ч үгүй Авидын ерөөлөөр ухаан тунгалаг, эелдэг зөөлөн авирт сүсэг хичээнгүй эрдэм төгөлдөр болдог байна. Тэндэхийн хүмүүс эхийн умайгаас бус Бадам Лянхуа цэцгээс хувилж төрөөд Авид бурханы адистэд ба өөрийн буянаар рид хувилгаан төгсч ариун хутгийг олдог ажээ.

Тэндэхийн хүн өчүүхэн нялхас хүүхэд эсвэл өтөл хөгшид гэж үгүй 16,17 насны хир ид хав нь дэлгэрсэн орь залуугийн дүрээр явдаг гэнэ. Тэр орноо өвдөх, өтлөх эрх хүчин басагдах, айж эмээх, дутах гачигдах, сэтгэл зовж чилэх явдал үгүй, эзэд ноён албат боолын ялгал үгүйн дээр миний чиний орон газар гэж булаалдах ёсон үгүй ажээ. Тэндэхийн хүмүүн маш урт наслах ба үхэж егүүтгэх цагт амь тасрахын зовлон гэж үгүй, сүнс гарахын хамт хүүр нь үгүй болж одно. Улс амьтдыг нь тэнгэр хийгээд хүмүүн гэж хоёр зүйлд ангилах боловч гуа үзэсгэлэн байдал хувцас чимэг тэргүүтэн нь ав адилхан бас тэд бүгд таван зөн билэг төгөлдөр бөлгөө. Тэр таван зөн билэг нь

1. Нэг инчдэх зуур зуун мянган голди ертөнцийн оронд нисч хүрэх рид чадал,

2. Тэр төрлөөсөө урагш зуун мянган тоотон төрлөө тодорхой мэдэх.

3. Тэр орондоо байсаар атал зуун мянган голди ертөнцийн орны зовлон жаргалан бүхнийг үзэх тэнгэрийн нүдний зөн билэг.

4. Мөн тэр орноо зуун мянган голди ертөнцийн орноо бурхад ном номныхыг сонсох тэнгэрийн орны чихний билэг.

5. Бас зуун мянган голди ертөнцийн амьтад юу санаж бодож байгааг мэдэх бусдын сэтгэлийг мэдэх зөн билиг энэ тав болно.

Тэр орны хүмүүс идээн зоогийг зажилж үл идэх ба сэтгэлээрээ үнэр амт төдийхнөөр баясан хооллох ажээ. Зохиогч Сухавадийн орны хүний жаргалыг энэ мэт өгүүлээд:

Сацлал үгүй тансаг жаргалаар насад жаргавч

Саарал үгүй номын үйлд үргэлж хичээж чадагч

Самуурал үгүй чин зориг төгсгөсөн тэдгээр улсын дунд

Саарал үгүй хүрэхийн адистэд өгөн соёрх Авид бурхан! гэж ерөөл тавьсан байна.

7. Ширвагуудын эрдмийг өгүүлэх нь

Авидын гэгээний нөхөд нь Ширваг хийгээд Бодисад хоёр болно. Ширвагуудыг эрдэм ба рид хувилгааны чадлаар нь эрхин, дунд, адаг гурван зүйлд ялгана. Өчүүхэн эрдэмт нь гэхэд л 3000 ертөнцийн орны огторгуйн одод хэдүй болохыг нэгэн хоногийн дотор тоолж чадах ажээ. Ингэхдээр эрхин хийгээд дунд чадалтан ширвагуудын эрдэм хичнээн агуу болох нь тодорхой.

Тэд Ширвагууд зарим нь Авидын дэргэд ном сонсож зарим нь бусдад ном номнож байх ба зарим нь номын тул нааш цааш ниснэ. Тэдний биеэс нэгэн алдын төдий гэрэл цацарч нисванисын элдэв Аюулыг зайлуулах ажээ. Зохиогч энэ бүлгийн эцэст хуврагуудыг жаргалант тэр орноо одож тэр жаргалангаас нь өчүүхэн олон соёрхож байхыг залбираад

Авах гээх буян хилэнцийн ялгалыг үл мэдэх ба

Алимад өчүүхэн мэдэвч буян дор үл дуршин

Ашид нүгэл хилэнц дор шунасан хэдүй бүх амьтныг

Амгалант Сухавадийн орноо би-бэр хөтлөх болтугай хэмээн

ерөөжээ.

8. Бодисад нарын эрдмийг өгүүлэх нь

Тэр орноо хязгаарлашгүй эрдэм төгөлдөр олон бодисадва нар буй. Тэд сүсэглэгч хийгээд өширхөгч алиныг ч ялгалгүй тэгш сэтгэлээр энэрэгч нигүүлсэнгүй чанартай. Аливаа амьтныг тамд унахыг үзвээс өндөр элгэн хаднаас үр нь унах гэж байгаа юм шиг эхийн сэтгэлээр яран туслана.

Тэдний рид хувилгаан нь цаглашгүй биеэс нь зуун мянган голди бээрийн чинээ гэрэл сацруулж явах ба огторгуйд завилах зогсох, биеэсээ хур оруулах, биеэ олон хувилгах тэргүүтнийг тоочиж баршгүй. Тэнд Манзушири, Майдар, Самандабадра тэргүүтэн чухал найман бодисун ба дээд Нагаржуна багш Жоу Адиша, Богд Зонховагийн гэгээнтэн өөд болсныг судар шаштирт номлосон тухай Ажаа гэгээнтнээс сонссоноо дурьджээ. Цахар гэвш бас "Манай эндээс ажрагсан сайн лам нарууд тэр орноо Бодисадва Ширвагуудын дүрээр өөд болж байх олон буй магад болой" гэжээ.

Бодисадва нарын дотроос Авид бурханы ахмад хөвүүн мэт оршигч нь Хонсим Бодисадва хийгээд Очирбани хоёр болой гэж онцлон тэмдэглэсэн байна. Энэ нь их нигүүлсэхүй чанаараараа Бодисадын манлай болсон Нүдээр үзэгч ба нууц тарнийн ном бясалгагч бүтээгч бүхнээ шидийг бүтээгч эзэн мөний тул нууцын эзэн хэмээгдэгч Гартгаан Очирт хоёр Бодисадын явдлын чанад хязгаарт хүрсний учир ийнхүү онцолсон буй заа. Зохиогч эл бүлгийн төгсгөлд

Аврал дээд Арьябал хийгээд Очирбани тэргүүтэн

Ахуй их хэмжээлшгүй эрдэм лүгээ төгсгөсөн

Асар олон дээд Бодисун нарын чуулганд

Алгаа хамтатган мөргөм үү

Үтэр авран соёрх!

Эндээс үхээд сац Сухавадид төрж

Эрдмийн далайн дээд Бодисун нар лугаа уулзаад

Эрхин номын рашааныг олж өөр бусад бүгдийн

Эртнээс хүссэн хамаг тусыг бүтээх болтугай хэмээн айлджээ.

9. Авидын гэгээний эрдмийг өчүүхэн өгүүлэх нь

Сухавадийн орны төв дунд нь 1600 бээрийн өндөр мөчир салаа бүхэн нь элдэв зүйлийн эрдсээр чимэглэгдсэн гайхамшигт сайхан Бодь мод буй гэнэ. Тэр модны мөчир нь хөдөлбөөс маш олон ертөнцийн орноо сонсдох яруу дуун гармой. Уг дууныг сонссон амьтан хэзээд чихний өвчин үл болох, үнэрт нь үнэртвээс хамрын өвчин, жимсий нь амталваас хэлний өвчин ба гэрэл нь тусваас биеийн өвчин үл тусахын дээр түүнийг санасан төдийгөөр алгасангүй сэтгэл үл болох ажээ.

Тэр бодь модны дэргэд эрдэнээр бүтсэн таван өнгийн гэрэл цацарч байх арслант давцангийн дээр наран саран дэвсгэр дээр гурван хорын өвчнийг арилгагч Авид бурхан залран олон нөхдийн чуулганд 64 эгшигт зарлигаар ном номлон суух бөлгөө. Авидын гэгээний насны хэмжээ нь хэн ч хэлж үл чадах олон галав оршихын тул цаглашгүй наст Аюуш хэмээсэн ба гэрэл нь мөн хязгаарлашгүйн тул цаглашгүй гэрэлт Авид хэмээгдсэн ажээ. Зохиогч Авид бурханы галбир төрх өнгө жавхааг маш урнаар өгүүлээд эгшиг дууг нь дэргэдээс нь сонсоход асар чанга бус холоос чагнахад өчүүхэн бус агаад номлогсон ном нь сонссон амьтан бүхнээ өөр өөрийнх нь хэлээр уригсан болж сонсогдох увидастай гэнэ. Эл бүлгийн төгсгөлд зохиогч Авид бурханы нэрийг нь ахин дуурсгаж

Цаглашгүй олон амьтны гагцхүү аврал

Цаглашгүй эрдэм төгөлдөр Авид бурханаа мөргөм үү

Цаглашгүй зовлонгоор нэрвэгдэгсэн амьтныг

Цаглашгүй дээд амгаланд зохион соёрх хэмээсэн шүлэг өргөжээ.

10. Сухавадийн орноо төрөхийн шалтгааныг өгүүлэх нь

Сухавадийн орноо төрөхийн шалтгааныг Авидын нэрийг дурдан залбирах, тэнд төрөх дуршлыг хүчтэй төрүүлэх, ерөөл талбих, бас бус буяны үйлд шамдан хичээх энэ дөрвөн зүйлийг үйлдвээс тэнд төрнө хэмээн номлогсон бөлгөө.

Мөн орноо төрөхийн төлөө буян үйлдэх үйлст мөргөл залбирал тэргүүтнээс гадна ном бичих, хэв бүтээх зэрэг эрдэм соёлын үйлсийг дурдсан нь сонирхолтой юм. Энэ бол уян буяны

дотроос зохиогчийн эрхэмлэн дээдэлдэг буян нь болно. Тэрчлэн сар бүрийн шинийн найман арван таван, битүүний өдөрт дөрвөн Махаранзын тэнгэр нар ба, Боталын орны эх дагинас сахиуснууд Замбутивийг эргэж буян үйлдэгч нарт ивээл үзүүлэх ба цагаан сарын шинийн нэгнээс найман хүртэл Бурхан багш тэрсүүдийн зургаан багшийг номхотгосон, дөрвөн сарын 15-нд илэд туулж Бурхан болсон зургаан сарын шнийн дөрөвнөө номын хүрдийг эхэлж эргүүлсэн 9-р сарын 22-ноос тэнгэрийн орноос Замбутивд буусан өдөр, арван сарын хорин тавнаа Богд Зонховын гэгээн нярваан дүр үзүүлсэн энэ өдрүүдэд буян үйлдвээс илүү их ач тустай тул буяны зүгт хичээж хилэнцийг тэвчих нь Сухавадийн оронд төрөх шалтгаан болно хэмээжээ. Зохиогч эл бүлгийн төгсгөлд санамж болгон сэжгийг тэвчих үг, сүсгийг төрүүлэх үг, үнэрхэхийг орхих үг, шинжлэлийн үг, өөрийн учрыг өгүүлэх үг гэсэн энэ тавыг нэмж тодотгон өгүүлсэн байна.

1. Сэжгийг тэвчихийн учир нь Сухавадийн орны эрдмийг бурхан Шигэмүни "Эрдэнэ давхарлаг" нэрт судартаа Богд Зонхова "Дээд орны хаалгыг нээгч" шастиртаа номлогсон тул үнэн хэмээн итгэж болно гээд хэрэв үүнд сэжиглэх аваас "Бяунаа хулгайлуулсан мэт" хэрэг болно гэжээ.

2. Сүсэг төрүүлэхийн учир

Зохиогч үнэн сүсэг ямар хүчтэй болохын жишээ болсон хоёр сонин домог өгүүлснийг дор сийрүүлье.

1. Урьд нэгэн хүмүүн Лхасын зуу тэргүүтэн их адист орныг хэсэж мөргөхөөр одоохуйд эх нь тахиx нэгэн сайн шүтээнийг олж ир хэмээн захисан ажгуу. Тэр хүмүүн их орнуудад явахдаа түүнийг мартаад буцаж ирэх замдаа гэнэт санаж эхээ хуурах бодлогоор уулаас нэгэн хавтгай дүгрэг чулуу аваад түүнийг олон хив хадганд баглаж авч ирээд энэ нь маш их адист Арьяабалын хөрөг буй. Үүнийг нээж үзэлгүй чин сүжгээр сайтар тахь. Энэ ба хойтын хэрэг бүгд бүтэх хэмээж Богд лам нар айлдаж буй гэж өгсөнд эх нь хэдэн жил болтол үнэн сүжгээр өдөр бүр зул хүж бариад мөргөлийг хичээж үйлдсэнээс хойно нэгэн өдөр ийн хэмээн сэтгэрүүн: Хэрэв би хойт төрөлд энэ бурхан луга учирваас үл танихын тул үзсүгэй хэмээн санаад тайлан үзвээс дун мэт цагаан чулуунд маш нарийн сийлсэн 11 нүүрт Арьяабалын бие бөгөөд түүнээс хичийн үрийн төдий шарил олон бүтэж гарсныг үзээд маш сүжиглэж тахигсанаар хойт төрөлдөө Сухавадийн орноо төрлөө хэмээн номлосон бөлгөө. Тэр ч тахиx эмгэний сүжгийн хүчээс бус уулын чулуунд тийм адис хаанаас болох түүгээр болбоос бодитой бурханы дүрсийг бүтээсэн суумал хөрөгнүүдэд сүслэн тахисны тусыг юун өгүүлэх гэжээ.

2. Бас урьд нэгэн хүмүүн хол газраас нэгэн ламд тарнийн ном айлдсугай хэмээн бодоод тэр лам бус нэгэн орноо морилохтой таарч айлтгасанд лам мутраа гадагш дохиж "Мараназа" хэмээн зарлиг

болсон ажгуу. Тэр Мараназа хэмээсэн нь өчүүхэн хүлээ гэсэн зарлиг бөгөөтөл тэр хүмүүн түүнийг эс мэдээд гараа гадагш дохих нь мутар үйлдэх ёсон буйзаа. Маразана нь тарни байнам хэмээн санаад ламыг хүлээлгүй орондоо харьж ирээд гараа дохис дохис хийж Мараназа, мараназа хэмээн бясалгаснаар шидийг олов хэмээн номлосон буй бөгөөд тэрч түүний итгэсэн сүсгийн хүчин болой. Ламын ерийн зарлигийг ч ном мөн хэмээн бясалгаснаар шидийг олох бөгөөтөл номлогсон номыг нь бясалгасан тусыг юун өгүүлэх хэмээжээ.

3. Үнэрхэхийг тэвчихийн учир

Сурсан мэдсэнээрээ ихэрхэх, боох, бусдыг басамжлах тэргүүтэн нь утгаа омгоос гарах тул омгийг дарваас тэр мэт үнэрхэх явдал үл гарах ажээ. "Омгийн гүдгэр шилд эрдмийн ус үл тогтох" хэмээсэн ба хаврын цагт өндөр уулын үзүүрээс ногоо ургана уу аль доор дөхөмөөс ургана уу хэмээн номлогсон мэт" хэмээн зүйрлэн өгүүлээд би энэ мэт сайн болой хэмээн эрэмших омгийг дарваас үнэрхэх үгүй болжюу гэжээ.

4. Шинжлэлийн үг нь

Ер буруугаас зайлж зөвөөр явахыг хүсэгчид өөрийн явдал мөр, санаа сэтгэлээ шинжилж байхын ач тусыг олон сонин жишээ баримтаар тодорхой өгүүлжээ.

Зан ааль дөлгөөн, номхон, үймээн самуунд үл дурдах, бие сэтгэлийн хямрал бага болох, номд дурлах, номын үйлд зүдрэвч алжаалд үл бодох, хилэнцийг тэвчихэд улам дурших тэргүүтэн нь бурхад адислагсаны тэмдэг хэмээгээд хэрэв улам сүжиггүй болох, тачаангуй, урин улам ихдэх, нойр ихсэж номд дургүй болох, бусадтай тэрсэлдэх, олз хийгээд нэр алдарт дурлах, нүгэл хилэнцээс үл айх, бусдын нүдний өмнө их сүжигтэй номч дүр үзүүлээд, хэрэг дээрээ номыг үл хичээх, өөрийгөө шинжлэх санааг зүүний сүвэгчний чинээ ч үгүй болгоод бусдыг шинжилж өөчлөхийн санааг их хотын хаалганы чинээ болгох тэргүүтнийг сэтгэлийг нь шимнүс адислагсаны тэмдэг хэмээжээ.

Зохиогч эл зүйлийн төгсгөлд холбогдуулан маш олон судар номоос суралцахыг заагаад хэрэв биеэ шинжлэл үгүй задгай талбих аваас галзуу зааныг талд орхисон, өлссөн чоныг хонинд оруулсан мэт айх ичихийг умартах учир "хамаг номын үндэс нь өөрийн бие сэтгэлийг задгай үл талбих энэ мөн болой" хэмээн сургажээ.

5. Өөрийн учрыг өгүүлэх

Цахар гэвш "өөрийн учрыг өгүүлэх үг нь" хэмээх энэхүү төгсгөл өгүүлэлдээ уг зохиолын туурвсны учир шалтгааныг товч тодорхойлжээ.

Зохиогч өөрийн биеийг буяны үйл их бүтээсэндээ энэ зохиолыг туурвисан бус бусдад тус болж буяны садан болохын тул мэргэдийн зохиол бүтээлийг иш болгон өгүүлсэн тухайгаа маш даруухан агаад гайхалтай урнаар хэлжээ. Тухайлбал "Гяванг

хэрэглэгчид үхрээс гяван авах ба алтыг хэрэглэгчид шорооноос алт авах мэт миний эдгээр өгүүлснээс хэрэг болох үг буй болбоос ном хэрэглэгчид авах буй за" гэсэн байна.

Цахар гэвш эл зохиолынхоо төгсгөлийн үгэнд өөрийн багш Ажаа гэгээнтэн мэргэдийн эрхт Гүүш Цорж нарыг дурдаад "Мэдэхүй-дор хялбар болохыг эрхэлж бодож найруулав" гэж онцлон тэмдэглэжээ. Зохиогч Сухавадийн орны байдлыг хялбар дөт ухаарч мэдэхэд тус дэм болохыг эрхэмлэн зохиосноо онцлон хэлжээ.

Ер нь Цахар гэвшийн бүтээл туурвилын гол онцлог нь шашны утга ухаарал гүнзгий, задаргаа ихтэй нарийн хүнд ойлголтуудыг энгийн үгээр эгэл бидэнд ойлгогдохоор хялбаршуулан найруулдагт оршино. Энэ ч чанараараа Бурханы шашныг сүм хийд, лам хуврагуудын хашаа хүрээнээс халиулж эгэл жирийн харцуул борцуулын дунд дэлгэрүүлэх тэдний амьдрал ахуй хэрэгцээнд ойртуулж өгсөн гэж хэлж болно.

ЭРДЭНЭ ДӨШИЙН СҮМИЙН ХӨХ ДЭВТЭР

"Эрдэнэдөшийн сүмийн хөх дэвтэр" (Хойшид "Хөх дэвтэр" гэж товчлон нэрлэв) хэмээх эл зохиолыг хэрхэн бүтээсэн тухай төгсгөлийн ХП дэвтэрт хуврагууд шашин номоо сулруулалгүй хойт үеэс дагаж явахыг манай хошуунд Очирдара богд гэвш ламтан (Цахар гэвш)-бэр энэ мэт нэгэн хэрэгтэй хэмээсний дээр хамгийг айлдагч Ажаа гэгээнтний зөвшөөрөн өршөөгдсөн зарлигийг шүтэж "Очирдара богд гэвш ламтан мутраар бичсэн" хэмээгээд шарын шашин үүрд ариун цэвэр арван зүг бүхнээ тэлэн дэлгэрэхийг хүсэж хойч үед дагаж явтугай хэмээн энэхүү дэвтрийг сүм сүмийн газар үүрд хадгалуулан цаг цагийн хурал ба үе үе шар хар бүгдэд ухуулан сонсгож үүнийг дагаж явтугай хэмээн чандлан хадгалуулав. Сайшаалт-Ерөөлтийн 15-р он (1810) гэжээ. Эл төгсгөлийн үгнээс бид хэд хэдэн чухал мэдээг олж авч байна. Үүнд

1. Шашны цааз ёсыг султгахгүй байлгахын үүднээс эл зохиолыг Цахар гэвш зохиож өөрийн мутраар бичиж бүтээсэн.
2. Мөн зохиолыг өөрийн багш Ажаа (1740-1827) гэгээний соёрхлоор Сайшаалт-Ерөөлтийн 15-р онд (1810) зохиосон.
3. Шашны горим ёс, дэг журмыг сайтар таницуулах зорилгоор уг зохиолыг сүм хийдүүдэд тараалгасан зэрэг болно.

Цахар гэвш шашны эл түүхэн зохиолоо 71 насандаа буюу цагаан морин жил өөд болохынхоо өмнөхөн туурвиж дуусгасан учир шашин номын талаар түүний хойч үедээ үлдээсэн нэг ёсны гэрээс, захиас гэж хэлж болмоор санагдана. Зохиогч энэхүү бүтээлдээ Цахарын Хөвөөт цагаан хошууны Эрдэнэдөш нэрт газар байгуулсан нэгэн сүмийн түүхийг бичсэн бус Бурханы шашны гарал үүсэл, ёс цааз, сүм дуганы жаяг дүрэм, түүгээр ч үл барам жасын мал хөрөнгө

түүнийг хадгалах, арвитгах арга ухааныг хүртэл маш өргөнхүрээтэй олон талын асуудлыг хамран өгүүлжээ. Ийм учраас уг зохиолын үнэ цэнэ ач холбогдол нь өнөө үед ч чухал хэрэгцээтэй юм. Ялангуяа одоо үед шинэ тулгар байгуулагдсан сүм хийд шашны ном зохиолд эхлэн суралцаж буй баньд хуврагуудад Цахар гэвшийн "Хөх дэвтэр" бол чухам гарын авлага, сурах бичиг нь болох учиртай. Уг зохиолын бүтэц нь 12 бүлэг буюу 12 дэвтрээс бүрдэж байна. Одоо бид эл зохиолын бүлэг тус бүрийн товч агуулгыг танилцуулъя.

1. "Ном шашин гарсны он ба түүнийг дагаж явах хуврагуудын ёс тэргүүтнийг товчилсон бичиг" хэмээх 1-р дэвтэрт Амгалан сайны нарахын орон болсон шашин өнөд орших болтугай

Ариун дээд номыг эдлэгчид харш хорлол үгүй болтугай
Амьтны эгээрэн хүсэгсэн сайн үйлс номчлон бүтэх болтугай
Ашид нааш, цааш туслан асрах сайн санаанаас үл хагацах болтугай гэсэн ерөөлийн шүлгийг тахил болгон өргөж, Бурханы шашин хэрхэн үүссэн тухай товч өгүүлээд "Ямарваа хилэнцийг үл үйлдэх бөгөөд буяныг хотол төгсөөр эдлэх ба өөрийн сэтгэлийг огоот номхотгох энэ нь Бурханы шашин буй" хэмээсэн Шагжамунийн айлдсан зарлигийг ишлэн энэ гурван ойлголтоо задруулж дэлгэр сайхан тайлжээ.

2. "Хувраг хүн биеэ сахиж ариутгахын зүйл" хэмээх 2-р дэвтэрт тойн хувраг хүмүүн болбоос шашны ёс цаазыг дагах сахил санваараа эрхэмлэн хичээж буян номын үйлст амьтныг үлгэрлэн удирдах учиртайг тодорхой өгүүлжээ. Зохиогч энэ дэвтрийн төгсгөлд:

Амьтан бүгд асрахын сэтгэл-лүгээ төгсөх болтугай.

Алалдан хэрэлдэхийн нэр ч үгүй болох болтугай

Ашид өвчин үгүй жаргалан лугаа төгсөх болтугай

Ариун буянт үйлсээр өдөр шөнийг нөгцөөх болтугай гэх зэргээр хэдэн бадаг шүлгээр ерөөл тавьж "Хуврагуудын сахил санваар, уншлага, өөр бусдын тус үйлдэх ба хойшид шашин номын зан үйл сулдал үгүй тэлэн дэлгэрэх ба бие сэтгэлийг засаж буянт үйлсийг үүрд хичээх тэргүүтний "тулд бичсэн 10 дэвтрийн сүм сүм, сум сумд тушаан тараасан тухай тэмдэглээд төгсгөлд нь "Сайшаалт-Ерөөлтийн 15-р он төмөр морин жилийн сайн өдөр" гэжээ.

Энэ төмөр морин жил нь Цахар гэвшийн таалал төгссөн 1810 он юм.

3. "Бурханы шашин анх гарсан ба Энэтхэг, төвд, монгол орноо дэлгэрэгсэн тэргүүтний аймаг" хэмээх 3-р дэвтэрт бурханы шашин анх гарсан хийгээд Энэтхэг, төвдөд шашин дэлгэрсэн ёсыг товч дурдаад монгол орноо дээдийн ном гарсан түүхийг арай дэлгэрэнгүй өгүүлжээ. Тухайабл "Монголын нууц товчоонд" гардаг

Бөртэ чоно, Хоо маралын домгийг хувирган Энэтхэг төвдийн хааны язгуур угсаа (Төвдийн хааны)-тай холбож Хүзүүнсандагт хааны ҮШ үеийн Рэгүмсэн нэрт хааны нэгэн түшмэл нь хорлогдсоноор түүний гурван хөвүүн нь өөр орноо дутааснаас отгон хөвүүн Бурта Сау-а хэмээгдэх нь Күнбү нэрт газар одож Гуа марал хэмээх нэгнийг хатан болгон авч улмаар Монгол газар Байгал хэмээх мөрний хөвөөн дэх Бурхан Халдун хэмээх уулнаа хүрч ирээд тэндэх Бэда хэмээх аймаг түүнийг ноён болгон өргөмжилж Бөртэ чоно хэмээн алдаршив гэх юм уу түүний 9-р үед Добу мэргэн хэмээгч гарсан бөгөөд түүнийг нөгчигсөн хойно Нэгмү (Алан) Гуа хэмээх бэлэвсэн агснаас нэгэн цагт огторгуйгаас солонго ирээд биед туссанаар отгон хөвүүн Буданчар гарч түүнээс хойш мөн ес дэх үед Есүхэй баатарын бага хатнаас хар морин жилд Очирбанийн хувилгаан Тэмүүжин төржүхэй гэх зэргээр Бурханы шашны домог, бэлэгдлийн үүднээс өгүүлсэн байна.

Монгол орон дахь шашны түрүү үеийн дэлгэрэлтийн түүхэнд холбогдох энэ хэсэгт дээр өгүүлсэн домгийн шинжтэй зүйлээс гадна Чингис хаан Сажа Гунгаанинбод элч зарж "Шашин эс дэлгэрэгсэн боловч шашны хүндлэл гарсан болой" гэсэн анхаарууштай дүгнэлт хийжээ.

Шашны дараахь үеийн дэлгэрэлтэд хүчин зүтгэсэн Сажа Бандид Пагба лам, Чойжи-Одсэр бандида, Жамчин Цорж, Шагжа-Иш, Гүүш Цорж, Алтан хаан, Гунгаа-Одсэр бандида зэрэг олон мэргэдийн ажил үйлсийн талаар тоймлон өгүүлээд төгсгөлийн хэсэгт нь "Тэнгэрийн тэтгэсний 51-р он улаан морин жилд (1786) энэ сумын шар, хар нийтээр амбанд уламжлан эзэнд айлтгаж Цагаан уул нэрт газар сүм хийд байгуулж хурал тогтоов" гэж тэмдэглэсэн байна.

Монгол ном хэвлэлийн нэг гол төв болсон Цагаан уулын сүмийг Цахар гэвш 46 насандаа байгуулжээ.

4. "Хотол Баясгалант сүмийг анх байгуулсан он бас Их сан ба Ярнай сангийн мөнг ба мал зэргийн юмыг товчлон бичиж өргөх данс" хэмээх 4-р дэвтэрт сүмийн анх байгуулагдсан он цаг, уншлагын журам, хурлын цаг, сүм дуганд болсон зарим онцлох үйл явдал тэргүүтнийг хамран өгүүлжээ.

Уг сүмийг анх тус сумын Занги Цэрэндондог, Тэнгэрийн тэтгэсний 52-р он улаагчин хонин жилд (1789) гурван жан байшин бариад өөрийн сүсгээр хувраг залж мэгзэм уншуулж Богд Зонховын гэгээний дүрийг бүтээлгэж ламын гэгээнтнийг залж равнайлуулсан гэж тэмдэглэсэн байна.

Хотол Баясгалант сүмийн суурь нэлээд эрт тавигдсаныг энэ дэвтрийн эхэнд өгүүлэхдээ Бор толгой хэмээх газар гурван жан сүм бариад Шагжамуни, Майдар, Манзушири гурван бурхныг тахиж байх үед Энх-Амгалан хаан (1662-1722) анд явж байгаад Бор

толгойн сүмийг дайрч ирэхэд тэр сүмийн Равжамба лам нэг пяр өрөм өргөсөнд хаан тэр ламд тэмдэг бичиг хайрласан гэжээ.

Энэ дэвтэрт бас Цахар гэвшийн үед шашин номын үйлст зүтгэж явсан зарим хүмүүсийг тэмдэглэсэн буй. Жишээ нь Бор толгойн сүмийг байгуулсан Равжамба ламын шавь нараас Яринпил хүндийг дурджээ.

Миний номын цуглуулгад байгаа нэгэн бичмэл дэвтэрт мөнх бус хойт насны явдлыг санаж буянд шамдах тухай сэдэвт сургаалын шүлгүүд ба Равжаа хутагтын "Ертөнц авхайн жам" Жавзандамба хутагтын зохиосон "Орчлонгийн сав шимийн дуулал" хэмээх сургаалын төгсгөлд:

Цаглашгүй яруу тодорхой сургаал үүнийг

Цагаан уулын сүмд хэвд сийлэхүй дор

Цахар Хөвөөт цагааны хүнд Яринпил бичсэнийг олноо өргөгдсөний 14-р он (1924) хаврын дунд сарын сайн өдөр Халхын Сэцэн хан аймгийн Хатгин үйзэн Жүн ван Гомбосүрэнгийн хошууны Лутмөнх буулган бичив" гэснээс үзвэл Яринпил хүнд ном судар хэвлүүлэх ажилд оролцож байсан нь тодорхой байна.

Мөн эл дэвтэрт Цахар гэвшийн орь залуу үеийн шашин номын үйл амьдралтай холбоотой хэд хэдэн чухал мэдээг дурджээ. Тухайлбал Долнуурт хүрч Оннигуудын гүүш Цорж тэргүүтэй хэд хэдэн лам нараас бага сага ном сонсож улмаар Бээжингийн Юн хэ гүнгийн хийдэд сууж Жанжаа гэгээнтнээс зарлигийн ном сурч байгаад Тэнгэрийн тэтгэсний гучин гуравдугаар он Шар хулгана (1768) жил нутагтаа буцаж ирж төвд, монголоор ном урих, хөдөө орон нутгийн сүм дуганын хурал, уншлагын журмыг сайжруулах үйлст жасын хөрөнгө санхүүг цэгцлэх зэрэг ажилд үлгэрлэн зааварлаж байсныг өгүүлжээ.

Тэрчлэн орон сүмийн үйл амьдралд тохиолдсон онцлох явдлыг дурьдахад шинээр дуган байгуулах, овоо босгох, улаагчин хонин жил Жанжаа гэгээнтэн зууд залрах замдаа уг сүмд найм хоног саатаж ном унших газар орныг адислах зэрэг их үйл бүтээв гэжээ. Энд бас нэгэн зүйлийг тэмдэглэхэд хурлын уншлага урилгыг монгол хэлээр явуулж байсан тухай хэд хэдэн газар дурдсаны дотор уг сүмд гурван аймаг Юм тэргүүтэн монгол хөлгөн ном олон буй хэмээгээд Улаан барс жилээс (1806) эхлэн зуны Их хуралд монгол ном унших багш нар монгол хөлгөн номуудыг зургаан өдөр хурдаг гэсэн байна.

5. "Хурал хурж ном уншихын аймаг сүм цэвэрлэхүйн аймаг" гэсэн 5-р дэвтэрт юуны түрүүн лам нарын хурал номдоо бүрээ бишгүүрийн дугаар нэгэн зэрэг цугларахаас эхлээд суудалд суух, уг тодорхой яруу сайхан унших, цав манз барих, цэвэрч нямбай байдал тэргүүтнийг маш тодорхой өгүүлжээ. Тухайлбал хурлын уншлагын ая данг урьж буй номынхоо утга чанарт нийцсэн аялгуу хөгөөр урихыг чухалчлан тодорхой заахдаа: "Итгэл уншихын ая нь Чин

зоригт шавь, ламдаа үнэн үгээ айлтгах мэт, Дара эх уншихад хөвүүн нь эхдээ янаглах мэт ба Цагаан шүхэрт уншихад арслан бар тоглон харайлгах мэт, Билиг барамид уншихад их мөрөн оргилон урсах мэт" яруу аялгуугаар хөгжим, хөдөлгөөнд яв цав нийцүүлж үзэх, сонсохуй дор хүний сэтгэлд баясгалан, амгалан төрөхөөр үйлдэхийг нарийн зааварлан бичжээ.

Зохиогч энэ дэвтрийн дэд хэсэгт Бурхан шүтээнийг арчиж цэвэрлэх, өрж залах тахил балин засах тэргүүтэн дотоод зан үйлийн зүйлийг голлон өгүүлсэн байна. Чингэхдээ аливаа зүйлийг тогтоосон журмаас дутаалгүй ариун цэвэр аль сайнаар үйлдвээс энэ ба хойтод ач тус цаглашгүй их, харин буруу дутуу хийвээс алдал үгүй нүгэл болох тул үүнийг алба хэмээн саналгүй буян хэмээн бодож хичээн үйлд хэмээн номножээ.

6. "Гадаад дотоодын аливаа үйлийг мэдэх хэрэгтэй зүйл" хэмээх 6-р дэвтэрт сүмийн гадаад дотоод ажил явдлыг төв Шударга ёс журмын дагуу явуулахыг үлгэрлэн өгүүлжээ. Өөрөөр хэлбэл нэг ёсондоо орон хийдийн аж ахуй зүй зохистой хөтлөн явуулах тухай заавар зөвлөмж гэж хэлж болно. Тухайлбал сангийн эд малыг хувьдаа завших, сангийн хөрөнгөөр бусдад нүүр тал засах, үнэнч шударга хүнийг хяхаж хавчих зэрэг хэргэмээр нь бус мэдлэг чадвар, үнэн зүтгэлээр нь үнэлэх зэрэг нийгмийн харьцааны олон чухал асуудлыг энэ хэсэгт өгүүлээд төгсгөлд нь хорон санаат муу хүний үгээр ажил үйлсийг явуулбаас ховор хомс болж самуурах аюултайг анхааруулжээ.

7. "Даамалын захирах зүйлийн бичиг" хэмээх 7-р дэвтэрт: Сүм хийдийн даамал хүний хариуцах ажил үүргийн зүйлийг тухайлан өгүүлжээ.

Сүмийн даамал нь баньд шавь нарын хичээл сурлага хүмүүжил цав цай, жасын мал хөрөнгийн хариулга маллагаа, сүү сааль цагаан идээ бэлтгэх тэргүүтэн голцуу аж ахуйн ажлыг эрхэлдэг байна.

Зохиогч сүм дуганын дотоод зохион байгуулалт, хурал номын зан үйлийн талаар нарийн мэдлэгтэйгээс гадна мал аж ахуйн талаар асар өргөн ойлголттой байсан нь энэ хэсгээс илт харагддаг юм. Жишээ нь "Сангийн мал хариулах улсын ёс, журмыг тогтоосон аймагт" сүмийн сангийн адуу, тэмээ хариулах хүмүүн хаврын хоёр сараас дөрвөн сар хүртэл эр морь /бүдүүн морь/ унуулмой. Зургаан сараас найман сар хүртэл шүдлэн үрээ, даага унуулмой. Найман сараас арван сар хүртэл хязаалан соёолон морь унуулмой. Арван сараас 12 сар хүртэл тором, тайлаг унуулмой гэжээ.

8. "Хотол Баясгалант сүмийн Их сангаас сүмийн үйл ба хурлын цав манз тэргүүтэнд зарсан юмны данс" хэмээх 8-р дэвтэрт Малын зүс хүйсийг нарийн тодорхойлсон данс бүртгэл, сүм дуган хурал номын хэрэгцээнд худалдаж авсан эд өлгийн зүйлийн үнэ

өртөг тэргүүтнийг тодорхойлсон бүртгэл тооцооны тэмдэглэл зэргийг хамруулсан байна.

9. "Хотол Баясгалант сүмийн Ярнай сангаас сүмийн үйл ба хурлын цав Манз тэргүүтэнд зарсан юмны данс" хэмээх 9-р дэвтэрт Ярнай сангийн хөрөнгийн зардлын тооцоог өгүүлжээ. Харин Ярнай сан хэмээгч нь ердийн сүм хийдийн жас сангаас ямар ялгаатай болохыг авч үзье. Ярнай (*ᠶᠢᠷᠨᠠᠢ*) хэмээх нь "Зуны орон" гэсэн төвд гаралтай үг бөгөөд зуны дулаан улиралд Винайн ёсны гэгцэл, гэлэн сахилтан лам нар урт хугацаагаар (45 хоног, 90 хоног) бясалгал нямба хийж суухыг хэлнэ. Энэ нь тодорхой нэгэн орон зайд хэмжээт газар хэмжээт цагаар нарийн дэг журамтай суух ба энэхүү Ярнайд суух лам нарын хэрэгцээнд зориулсан хөрөнгийг Ярнай сан гэдэг бололтой юм.

Ярнайд олон хоног сараар маш их хатуужил тэвчээрийг эдлэн суух тул номын чадал олон сайн гэлэнгүүд голцуу суудаг байсны жишээнд Бурхан багш 41 сүүдэртэй тэнгэрийн орноо эхийнхээ дээд төрөл авсан газар 90 хоног Ярнайд суусан гэх ба Богд Зонховыг хулгана бил (1396 онд 40 сүүдэртэй) Сэрчойндон хийдэд Ярнай сахисан гэж намтарт нь тэмдэглэсэн буй.

10. "Тэнгэрийн тэтгэсний 2-р онд (1737) манай хошууны доторхи нийт лам нарыг анх байцааж 404 хуврагт тэмдэгт бичиг олгосныг сийрүүлсэн данс" хэмээх 10-р дэвтэрт Цахар хошууг захирах нийтийн даргын тамгыг хамаарах газраас Гадаад Монголын төрийг засах явдлын Яаманд лам нарын тэмдэгт бичиг олгохыг гуйж илгээсэн бичиг түүний хариу зэргийг сийрүүлж оруулжээ.

Лам нарт байцаах тэмдэг бичиг үгүй сул маягийн лам олшрох нь эмх журамгүй байдал буй болох тул тоонд тохирсон дагуу лам нарт тэмдэг бичиг олгох нь лам, харын харьцааг зохицуулах чухал үүрэгтэй байсан бололтой юм. Ийм учраас лам нарын төрх байдал, нас сүүдэр, царайны өнгийг хүртэл заасан тэмдэгт бичиг олгож тэдний ажил алба аливаа бүхнийг баталгаажуулж байжээ.

11. "Сийрүүлсэн данс" хэмээх 11-р дэвтэрт үндсэндээ "Эрдэнэдөшийн сүмийн" товч түүхийг өгүүлжээ. Анх Эрдэнэдөш хэмээх ууланд монгол гэр цацар барьж цөөвтөр лам нар гурван цагийн бурхад тахиж хурал ном эхэлснийг Тэнгэрийн тэтгэсний 58-р онд (1793) ваар тоосгоор 55 жан сүм байгуулах хүсэлт гаргаж сүмийн нэрийг шагнаж да лам нэг хийгээд 15 хуврагт гэрээс гарсан ламын тэмдэг бичиг олгохыг хүссэний дагуу Гадаад монголын төрийг засах Яамнаас Тэнгэрийн тэтгэсний 59-р онд (1794) хариу айлдсан бичигт хүсэлтийг ёсоор болгож нэр шагнах ажаамуу хэмээсэн байна. Энэ шийдвэрийн дагуу "гэрээс гарсан тэмдэгт бичиг олговоос зохих 15 хуврагийн нэр, сахил, царай зүс нас байдлыг хоёр дэвтэр данс үйлдэж, нэгэнд тамга дарж, цагаан цаас нэгэн дэвтрийг хамт хошууг захирах сайдын Яаманд өргөн хүргүүлсүгэй" гэжээ. Ингээд Да лам

тавих лам хийгээд тэмдэгт бичиг олговоос зохих 15 ламын бүртгэлийг сийрүүлсэн байна. Лам нарыг тодорхойлсон байдал нь: "Гэлэн Даржаа 55 настай, бие тэгш, улаавтар царайтай" гэх зэргээр хүн бүрийг данслан бүртгэсэн байна.

12. "Хөвөөт цагааны Цахар хошууны Хотол Баясгалант сүмийн лам нарын нэрийн тоо, сүм байгуулсан уг эх лам нарын цааз хуулийг бичсэн данс" хэмээх 12-р дэвтэрт лам нарын тангараг сахилаа хичээх ёс цаазыг хаа ч явлаа гэсэн хувраг хүн үл султгаж байхыг заагаад хэрэв Ёс журмыг зөрчвөөс зохих шийтгэл оноохыг хуульчлан заажээ. Гэхдээ адил хэрэг үйлдэхэд их мяндаг тушаалтай лам нарт оногдох торгуул шийтгэлийг илүүтэй тусахаар заасан байна. Жишээ нь лам нар өөрийн суух гэртээ эхнэр хүн явуулбаас тэргүүн лам болбоос хоёр есөн (18) мал, дэмч болбоос нэг ес, гэлэн банд нар болбоос таван мал гэжээ. Энэ нь хүлээсэн үүрэг, үлгэрлэх байдал хийгээд хөрөнгийн чадал чинээг харгалзаж байсан бололтой юм.

Эл дэвтрийн төгсгөлийн хэсэгт шашны цааз ёсыг султгал үгүй хойч үе авч явахыг сургасан энэ мэтийн зохиол хэрэгтэй хэмээн Очир дар Богд гэвш ламтан айлдсаныг Ажаа гэгээн зөвшөөрөн дэмжсэнд Богд гэвш ламтан мутраар бичсэн гэж уг зохиолын туурвисан түүхийг товч өгүүлснийг бид дээр дурьдсан билээ.

Энд нэг зүйл тэмдэглэхэд Цахар гэвшийг "Богд гэвш ламтан" гэж хоёр ч удаа дурдсан нь анхаарал татна. Үүнд тайлбар болгоход Цахар гэвш Богд ламын намтрыг маш нарийн ховор мэдээ сэлт оруулж гайхалтай сайхан бичсэн тул төвдийн зарим мэргэд энэ мэт нарийн зүйлсийг мэдэж бичсэнээс үзвэл манай Богдын хувилгаан биз гэж хэлсэн гэх домогтой холбоотой болов уу гэж бодогдоно.

Зохиогч уг дэвтрийн төгсгөлийн хэсэгт бурханы шашин хэрхэн үүссэн тухай тэргүүн бүлэгт өгүүлсэн хэсэг ба Бурхан багшийн Винайн сударт шашин хэмээгч чухам юуг хэлэх вэ гэсэн тайлбарыг 1-2-р дэвтэрт задруулан тайлбарласныгаа бага зэрэг товчлон өгүүлж буян хилэнцийн ач тус, хор хөнөөлийг ахин нэг сануулсан байна.

Эцэст нь тэмдэглэхэд Цахар гэвшийн "Эрдэнэдөшийн сүмийн хөх дэвтэр" болбоос тухайн үеийн шашин номын ёс цааз сулрах үед нийгмийн хэрэгцээ шаардлагаар гарсан чухал зохиолын нэг мөн болно.

Цахар гэвшийн туурвисан арван боть сүнбүмийн 200 гаруй том, жижиг зохиолыг бүхэлд нь авч үзвэл XIX зууны эхэн үеийн монголын буддизмд асар их нөлөө ач холбогдолтой ажээ. Зохиогч намтар, цадиг, тайлбар зохиол тэргүүтэндээ ардын үлгэр домгийн өгүүлэмжийг өргөнөөр ашигласанчлан "Гал тахиx зан үйл баясгалан гарахын орон", "Түүний сүүний цацлын ёсон" гэх зэрэг шүлэг магтаалаараа шашны зан үйл, билэг чанарын зүйлийг ардын ахуй

амьдралын бодит хэрэгцээ, хэрэглээний урлагт ойртуулж өгсөн байна. Энэ чанараараа Цахар гэвчийн шүлэг, сургаал, магтаал, тайлбар тэргүүтэн олон зохиол нь зөвхөн сүм дуганы явцуу хүрээнд үлдсэнгүй малчин ардын айл гэрээр түгэн тархаж чухам нийтийн хүртээл болж чадсан юм. Энэ нь түүний шашны шинэчлэлийн бодлоготой ч холбоотой байсныг бас тэмдэглэх хэрэгтэй.

Бид "Бурханы шашны хүүрнэл зохиол" хэмээх дараахь ангид Цахар гэвчийн бүтээл туурвилаас "Бүхнийг айлдагч Богд Зонховын намтарыг ойлгомжтой өгүүлсэн сайн амгалан бүхэн гарахын орон" хийгээд Сажа Бандидын "Субашидийн" тайлбар "Чандманийн түлхүүр" зэрэг зохиолын талаар өгүүлэх болно.

4.Ү НОЁН ХУТАГТ ДАНЗАНРАВЖАА

Равжаа (1803–1856) хутагтын шүлэг зохиол ялангуяа иргэний чиглэлтэй уянгын дуу шүлэг тэргүүтэн нь чамгүй сайн судлагдсан гэж хэлж болно. Гэвч түүний үзэл санаа шашин номын баримтлал, ёс, буддын олон салбар ухааны өргөн хүрээтэй мэдлэг тэргүүтнийг нь тэр бүр нарийвчлан судлаж хараахан амжаагүй шиг байна. Ийм учраас бид XIX зууны дунд үеийн монголын буддизмд оруулсан хувь нэмэр, түүний шашин номын үзэл санаа шүлэг найрагт нь хэрхэн тусгагдсан тухай Равжаа хутагтын голцуу өөрийнх нь шүлэг зохиолоос ишлэн өгүүлэхийг хичээе.

Ноён хутагт бол монгол орон дахь шарын шашны мандал бууралтын зааг үед аж төрж явсан Бурханы шашны улааны чиглэлийн том төлөөлөгч билээ.

Бүхэлдээ монгол оронд шарын шашин зонхилж байсан тэр үед агуу их билэг танхай найрагч Равжаа хутагтад тухайн үеийн нийгмийн амьдралд хэрхэн зохицож, ямар байр суурьтай байсан бэ гэдэг бол гойд сонирхолтой асуудлын нэг юм.

Ноён хутагтын эцгийн гал голомт өөрөөр хэлбэл Дулдуйт ажаагийнх Лхамо (Махагали буюу Их хар охин тэнгэр) шүтээнтэй байсан учир тэрээр намтар зохиолдоо Лхамын нэрийг цээрлэж "Ама" гэж бичиж байжээ. Харин хутагтын хувьд Лхамо бурханы нөхөр сэлт Гомбо буюу Махгал бурханы шүтээнтэй байсан бололтой юм. Махгал бол улааны буюу Сажийн ёсны гол шүтээн мөн болно. Автай сайн хаан Эрдэнэ зууг байгуулахад Гомбогүр бурханыг залж ирсэн тул Эрдэнэзуугийн эрхэм нандин шүтээн нь домогт Гомбо гүр бурхан гэдгийг нийтээр мэднэ. Равжаагийн зохиолын түүврийг сөхөж үзэхэд:

"Эцэг богд Махгал"

"Элдэв Сайны бэлэг"

Энэ Махгалын жанлав мөн"

"Итгэл Махгал" "Богд лам Махгал минь"

"Хэтэрхий аврал бүгдийн
Хилэн дүрт Богд Их харыгаа"(27)

"Аврал бүгдийн хураангуй

Ачит Махгал"

"Аюулт сансраас аврагч

Аймшиг дүрст Махгал"

"Итгэлт лам Гомбыгоо(27)

Эгээрэн горьдон залбирна"

"Магад таньж өөрийн сэтгэлийг мэдвэл

Махгалын бэлэг билэг холгүй ойрхон гэнэ".

"Хэтэрхий нигүүлсэгч Махгал минь

Хэзээ насад үл орхино"

"Алсдаа мөн бусыг

Алдалгүй харагч Махгал"

"Завагт хийсэн хүүхдийн идэш

Залбирч санавал Махгал" /Равжаа 1962, 66, 75, 87, 90, 94, 111, 117, 120, 122, 125, 142/ гэх зэргээр МАХГАЛЫН ид хүчээр эрдэм чадлыг магтан дуулсан бадаг олон байгаа нь санамсаргүй зүйл биш юм. Богдын хүрээний нэгэн шүлэгч Равжаад зориулж зохиосон бололтой "Говь ноён хутагт /Равжаа 1962, 275/ гэдэг шүлэгтээ:

Дарнатын гэгээнтэй

Далан таван Махгал

Махгалын шүтээнтэй

Манзуширийн рашаантай

Манай нэгэн лам

Говь ноён хутагт хэмээн маш тодорхой дурджээ.

Энэчлэн "Бурхан бүгдээс илүү" хэмээх шүлэгтээ: улааны ёстой улбаа холбоо бүхүй нинмавагийн шашныг үндэслэгч ловон Бадамжунайг машид дээдлэн

Бурхан бүгдээс илүү ачтай

Богд лам Бадмасамбова

Бодит миний зүрхний төв дунд

Бодийг хүртэл насад цэнгэгтүн гэсэн ерөөл тавьжээ.

Равжаа тухайн нийгмийн дээд давхаргынхан ялангуяа шарын шашны ихэс лам нартай сөргөлдөж байсан нь дан ганц шашны урсгал чиглэлтэй холбоотой бус шашны цааз ёсны сулрал доройтолтой ихээхэн хамаатай байжээ. Жишээлбэл "Аврал бүхэн хурсан" гэдэг шүлэгтээ:

Ачит эх болсон амьтны зовлон

Ахуй орчлонгийн нэн хуурамчхан байдал

Агуу цогт Мунийн шашны доройтол энэ гурвыг санахад голоосоо гашуудна. /Равжаа, 1992, 380/ гэж бичсэн байна.

Бурханы шашны утга чанарыг хүний ой тойнд хүргэж хүртээхэд уран зураг, баримал шуумал тэргүүтэн урлагийн бүтээл,

яруу сонсголонт хөгжим тэргүүтнээр сүсэгтэн олны мэлмий сонорыг мялааж сэтгэлийг нь татаж байсанчлан уран тансаг шүлэг үгийн ид шидээр шашин номын үйлст Равжаа хутагт онцгой хувь нэмэр оруулсан найрагч юм. Яруу найргийн онолч зохист аялгууч Ажаа Ёнзон Янжингавилодой (1740–1827) "Зохист аялгууны шастир сувд эрих" гэдэг зохиолдоо: "Төрөлхийн их авъяас билэг ба яруу найргийн шастир түүний онолоор бичсэн урьдын түүх, домог, ёгт нэр тэргүүтэн ухааны орныг олонтаа сонссон, эрдэм хийгээд үргэлжийн их хичээнгүй гурав нь яруу найраг хотол чуулган төгсөхийн үндэс мөн" гэж хэлсэнчлэн тэр гурван чанар тэгш заяасан найрагч бол говийн догшин ноён хутагт Данзанравжаа мөн болно.

Ийнхүү Равжаа хутагт билэг авъяасаараа ч номын чадлаараа ч тэнцэх ханьгүй нэгэн байсан тул тухайн үеийн ихэс лам, мэргэдүүд зарим нь багш барьж (Дандар лхарамба) зарим нь ойртон нөхөрлөхийг хичээж (Ү богд Чүлтэмжигмэд) зарим нь зайгаа барьж болгоомжилж (Жадрын хамбо буюу Агваанхайдав) байсан нь санамсраггүй хэрэг биш байжээ.

Түүний бичсэн шашны гүн ухааны бясалгал, ухаарал эрэгцүүлэл, сургамжийн чанартай "Хиргүй тунгалаг", "Ертөнц авхайн жам", "Цагийн жамыг тодруулагч цаасан шувууны сургаал" тэргүүтэн олон шүлэг найраг нь бүтэц зохиомж, сэтгэл сэрхийлгэм өвөрмөц хэллэг яруу тансаг найруулгаараа үнэхээр бусдаас онцгой ялгардаг юм. Энэ ч чанараараа шашны номыг монгол хэлээр аялгуулан урихын үлгэрийг урадын Мэргэн гэгээний нэгэн адил бодитой үлгэр үзүүлсэн найрагч билээ. Тухайлбал түүний шүлэг найргийн зарим нь маани хөгжөөх аялгууны хөг анир сонсогдох шиг санагддаг. Үүний жишээ болгож "Аврал гурван чухаг" гэдэг шүлгээс хэдэн бадгийг доор сийрүүлэе.

... Маанийн зургаан үсгийг
Магтан урин уншваас
Магад халуун тамд хүргэлгүй авар (Дараа нь "Ом ма ни пад мэ хум" гэж дөрвөн удаа уншина.)
Хүчит зургаан үсгийг
Хөгжим болгон уншваас
Хүйтэн тамын зовлонд
Хүргэлгүй авар (маани дөрвөн удаа унших)
Ачит зургаан үсгийг
Аялан шүлэглэн уншваас
Арван найман тамаас
Аюулгүй авар (маани дөрвөн удаа унших)... гэх зэргээр шүлэглээд энэ маанийн нэр нь "Аврал гурван чухаг"(29) бий. Эгшиглэн шүлэглэн аялав гэснээс үзсэн ч чухам аялгуулан урихад зориулан зохиосон нь тов тодорхой байна. Өөрөөр хэлбэл хурал номын уншлага урилгын хувьд урдын тогтсон тэгийг үг үсэгчлэн

дагаж байсан бус өөрийн шинэчлэлийг зоримог хийж байжээ. Тухайлбал "Равжаагийн байгуулсан Хамарын хийдэд "Жамсран" зэрэг дошидын уншлагын аяыг чонын улилтыг дууриалган авч байсан бол "Хондосүндог" гэдэг зан үйлийн тэнгэрийн орны данигасуудад тахил мандал өргөж баясгах уншлагыг "Сэргэлэн зант цагаан" дууны аяар үйлдэж "Жод лүйжингийн" ая юм уу "Төрж өсгөсөн гөрөөс" зэргийн ая дангаар ягнаж байсан" /Хүрэлбаатар, 1996, 131/ зэрэг олон баримт дурдаж болно.

Дээрх баримт юу харуулна вэ гэвэл Равжаа хутагтын монгол хэлээр туурвиж байсан шүлэг найргийн нэг хэсэг нь эртний их бандид Чойжи-Одсэр, хожуу үеийн Урадын Мэргэн гэгээн нарын нэгэн адил монгол хэлээрээ юм уу монгол ахуй нөхцөлдөө машид нийцүүлэн шашин номыг урьж дэлгэрүүлэх үйлст зориулж байжээ гэж хэлж болно.

Равжаа, Богд Жавзандамбын Ш дүрээс эхлэн төвдөөс залж байсныг төдийлөн таалж байгаагүй бололтой. Энэ нь монгол хүн монголынхоо шашин номын эзэн байх ёстой гэсэн санаа юм. Тухайлбал "Замбутивийн нар" гэдэг шүлэгтээ:

Замбутивийн нар нь
Жавзандамбын гэгээн бий
Зандан хөх үнэр нь
Дэлхий дүүрээд тунална
Тайга нь өндөр ууланд
Тахиа шувуу цуглана
Таниа нь үгүй түвдээс
Энд бид залав
Илтийн голын дэнжид
Өнгийн шувуу цуглана
Элэг буруу түвдээс
Энд бид залав. /Равжаа, 1962, 133/ гэсэн буй.

Гэхдээ Равжаа хутагт Ү Богдыг залж ирэхэд мандал өргөж шүлгээ зориулж байсан бололтой байдаг. Равжаагийн "Бударч харагдагч" хэмээх Богдод зориулсан шүлгийг бид Богд хаант монгол улсын сүлд дуулал болж байсан "Зуу лангийн жороо луус" гэдэг дууны эх мөн болов уу гэж үздэг юм. /Цэрэнсодном, 1993/, Дашрамд тэмдэглэхэд Ү ноён хутагт, Ү богд Данбижалцанбалсанбуу (1815–1841) хоёр ойр дотно хувийн харилцаатай байсан бөгөөд уран бүтээлийн холбоотой байсан байж ч магадгүй байна. Ү Богдын намтарт өгүүлснээс үзэхэд хориод насны үедээ бие нь чилээрхэх цагт ноён хутагтыг залж ирж ном гүрэм айлтгуулж байсан мэдээ буй. Тэрчлэн Равжаагийн зохиосон шүлэг, дуунуудад Богд ламтай холбоотой олон зохиол байгаагаас "Гайхамшигт Богдыгоо", "Эртний их буянаар", "Бударч харагдагч" зэрэг шүлгээ Ү богдод зориулан зохиосон байж болох юм.

Равжаа хутагтын бидний үед уламжлан ирсэн шүлэг зохиолын дотроос "Эрдэнэ догшин ноён хутагтын сургаал оршив" хэмээх бяцхан сударт өөрийн хувилгааны биеэс эхлүүлээд эх болсон зургаан зүйл хамаг амьтан, сав шимийн ертөнц, бурхадын арилсан орон, диваажингийн түүх, буян нүглийн утга чанар тэргүүтэн Бурханы шашны сургаал номлолын гол гол санааг товчоолон өгүүлжээ. Энэ судар Равжаагийн зохиолын эмхэтгэл түүвэрт орж урьд өмнө нь хэвлэгдэж байгаагүй тул бид монгол кирилл бичигт буулган хойно сийрүүлэв.

Уг сургаалын утга чанарыг уншигч та улам гүнзгий ухаарахад тань тус болгох зорилгоор хойнох хэдэн зүйлээр товч тайлбар хийхийг хичээе.

1. Юуны түрүүн дурьдахад ноён хутагт сургаалынхаа эхэнд түүний намтар цадигт огт дурдагдаагүй өөрийн хувилгааны чанарыг өгүүлсэн нь тун сонирхолтой санагдана. Тухайлбал уг сургаал "Дргшин ноён хутагт би Их нигүүлсэгчийн хувилгаан бөлгөө" гэсэн үгээр эхэлж байна.

Их нигүүлсэгч хэмээх нь төвд хэлний "Түгжэченбо" гэдгийн үгчилсэн орчуулга бөгөөд чухамдаа Хонсим бодисадын ёгт нэр болно. Хутагт энэ санаагаа лавшруулан Нанхэ Боталын орноос бууж ирсэн Манзушири эцэгтэй гэтэлгэгч Дара эхтэй, төгс цогт Галиндэва Хатантай хэмээгээд Галбын говийн ард Дүнжэнгарбогийн өөрөө бүтсэн оронд нялх долоон наснаас эхлээд далан нас хүртэл олон үндэсний дияанчыг бясалгав хэмээсэн байна. Энд намтраас зөрөөтэй мэт санагдах нэгэн зүйл бол хутагт 56 насандаа жанч халсан байтал "далан нас хүртэл дияаныг бясалгав" гэсэн үг болно. Энэ нь хутагтын намтар цадигтай уялдуулан үзвээс бас учиртай үг шиг санагдана. Тэрээр могой жил (1809) долоон насандаа Онгийн голын хувилгаан лам Ишдонойлхүндэвээс санваар хүртэхээр явахдаа хүрээ орж явсан хувилгааныг Наран хэмээх газар тосон уулзаж "далан нас хүрсэн нэгж өвгөний хамт хувилгаан Ишлхүндэвээс нэгэн зүйл убшийн санваар хүртэхүй дор намайг далан сүүдэр хүрэх билэг болов гэж айлдсан..." /Лхагвасүрэн, 1993, 154/ гэх мэдээтэй учир холбогдолтой болов уу гэж бодогдоно.

2. Хутагтайн бие барс (1854) жилийн хаврын тэргүүн сарын 15-наа зүүд барьж зургаан зүйл хамаг амьтны орон бүхнийг алганы толион дээрээ байгаа мэт тов тодорхой үзсэн тухайгаа өгүүлжээ. Энэ хэсэгт хүний орчлон ялангуяа арилсан орнууд бурхан бодисад нарын ном номносон ариун дагшин газар орон хийгээд Шамбалын орон тэргүүтнийг тодорхой өгүүлжээ. Тухайлбал Шамбалын орны "Тэр үед Богд Банчин Эрдэнийн гэгээн болбоос Эргэдэндагва нэрт Чакравадын хаан болохын үе Эрдэнэ Бандид хутагт болбоос халх монголын цэргийг тэргүүлсэн Даваасамбуу хэмээх хаан явмой.

Эрдэнэ ноён хутагт би түүний Эрэгдэн хэмээх түшмэл явмой" гэх зэргээр ирээдүйг зөгнөн бичжээ.

3. Ноён хутагтын сургаалын бас нэг гол санаа нь буян нүглийн өдөр шөнө мэт ялгаа заагийг номлож нүгэл хилэнцийн хор хөнөөл түүнээс зайлах арга зам, буянд хэрхэн шамдах тухай захиа сургамжаа айлджээ. Зохиогч энэ хэсэгт "Үйлийн үрийн толь", "Хиргүй шил болор эрих", "Чойжид дагинын тууж" зэрэг төвд мойгол үйлийн үрийн бичиг зохиолоос ашиглаж бичихийн хамт монгол амьдрал ахуйгаас ургуулан гаргаж ирсэн маш сонин санаа зүйрлэл ч цөөнгүй буй. Жишээ нь

"Гэрээ салхинд унана гэж

баганадахдаа яасан хэрсүү байна

Гэнэт үхлийн эзэн ирнэ гэж

залбирдаггүй тань яасан мунхаг байна

Хийсэн дэнгээ бөхөхийн урьд

үйлээ хичээн хийдэг байтлаа

Үхлийн эзэн ирэхийн урьд

үнэн буян номыг үйлдэлтэй л гэх зэргийг дурьдаж

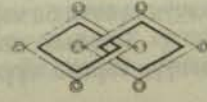
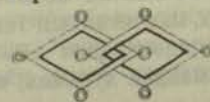
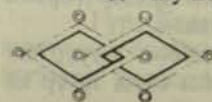
болно.

Зохиогч энэхүү сургаалдаа уран сайхны оновчтой адилтгал, урнаар өгүүлэх өөрийн онцгой эрдмийг ашиглаж бичсэн тул зохиолын утга санаа нь хэнд ч ойлгогдохоор яруу тодорхой болжээ гэдгийг хэлмээр байна. Равжаа өгүүллрүүн:

"Нар үүл хоёр огторгуйн агаараас гардаг. Буян нүгэл хоёр өөрийн сэтгэлээс тодордог. Бурхан хэмээхийг бусдаас эрэхийн хэрэггүй. Өөрийн сэтгэл хоосон чанарыг оноод эх хамаг амьтныг энэрэл сэтгэл үүсгэж явбаас бурхан тэр болмой" хэмээжээ.

Зохиолынхоо төгсгөлд энэхүү сургаалаа Манж чин улсад захирагдагч нийт иргэд тухайлбал манж иргэн, ордос, сөнөд, цахар, дөрвөд, барга, солоон, халх монгол, өөлд, торгууд, урианхай зэрэг олон ястан үндэстэн нарт зориулан зохиосноо тэмдэглээд сахил санваар, тангараг ёсоо хичээн, дагаж явахыг нэг ёсондоо гэрээслэн захижээ.

Эрдэнэ ноён хутагтын энэхүү сургаалыг та бүхэн уншин танилцаж өөр өөрсдийн оюун ухаандаа тунгаан болгоохыг хүсэж орчин цагийн монгол хэл аялгуунд буулгаж сийрүүлэв. Ялангуяа Бурханы шашны номлол сургаалыг жинхэнэ ёсоор нь ухаарахыг хүсэгч оюутан, оюунтан (аспирант), судлагч нарт урдын улиг болсон "тухайг" ярьснаас эх зохиолоос нэгийг боловч нэмж хасалгүй уг эхээр нь танилцуулбаас эрх биш илүү наалдацтай байх болов уу хэмээн бодсон учир минь тэр ээ.

ЭРДЭНЭ ДОГШИН НОЁН ХУТАГТЫН СУРГААЛ ОРШИВ

Их нигүүлсэгч дор мөргөмүй.

Догшин ноён хутагт би Их нигүүлсэгчийн хувилгаан бөлгөө. Нанхай Боталын орноос бууж ирсэн анх тэргүүн баруун зүгийн арилсан Сухавадийн оронд Аминдэва бурханы дэргэд сэтгэлийг үүсгэж авсан бодисад бөлгөө. Манзушири эцэгтэй гэтэлгэгч Дара эх эхтэй. Төгс цагт Галиндэва хатантай Галбын говийн ард Гүн Бондунжангарвын хийдэд хүрч Бадамсамбуу өөрөө бүтсэн оронд нялх долоон наснаас эхлээд далан насан хүртэл олон үндэсний дияаныг бясалгасан догшин Ноён хутагт би бөлгөө. Надад ядам Хаянхярваа нүүрээ үзүүлсэн нар Хажидмаа тэргүүлэн 108 баатар дагинас сахисан Сүмбэр уулын зүүн хойд зүгт Марз мөрний тэртээ Чун улаан хаданд оршигч зэс улаан биет, харсан нүдээ цавчилгүй дайсан шимнусыг тасар ширтэгч, тачигнасан дуугаа тасралтгүй дайсан тоггорын тархийг хагалагч, баатар зүрхт шимнусыг барилдуулан мунхруулагч, бага бага хөх хөх нөж унагаад, уушги зүрхийг цусан цэнгэл болтол улаан хөөс цувартал сорогч гучин хоёр Банзарагму Баранагийн итгэлт нөхөдтэй бөлгөө. Долоон зуун шавь нартай Догшин ноён хутагт би, эх хамаг амьтны тусын тулд барс жилийн хаврын тэргүүн сарын арван тавны өдөр бэлгэ билгийн дагинаст номын чонхорыг өргөж баясгалант хуримыг үйлдээд, тэр шөнийн зүүдэнд болбоос Арслант уулын оргил дээр гарч зэс өнгөт цогт орд харшинд хүрч Бадамсамбуу өөд болоод, ухааныг баригч олон дагинас гунхалзаж найгаад элдэв зүйлээр бүжиглэж байхыг Эрдэнэ ноён хутагт би үзэв. Энэ зургаан зүйлийн амьтан миний алганы толион дотор толины доторх дүрс мэт тодорхой байна билээ. Тэнгэрийн оронд төрөгч амьтан болбоос хүслийн эрхээр төрөөд унтах мэт сэрэмж үгүй жаргаад үхэхэд дорогш муу заяанд унадаг л Асури нарт төрөгч амьтан болбоос найдангуйн эрхээр төрөөд бүрэн эдлэл гүйцэд газар нэвтлэгч эрдэнийн галбарвасун модыг булаалдаад хан хурмаст тэнгэрийн түшмэл дөрвөн Махаранзын эрх ягшисын ноёнд найман Жамбал тэргүүтэн Бясман тэнгэр, алжаалыг сэргээгч дайсан тэнгэр Эрмүндэнд ах дүү есөн тэнгэрт хувилж төрмөй. Асури нар алалдах тэмцэлдэхийн зовлонг үзмүй. Адгуусанд төрөгч амьтан болбоос мунхгийн эрхээр төрөөд хэлгий мунхаг нэг нэгийгээ идэхийн зовлонг үзмөй. Бирдийн оронд төрөгч амьтан болбоос хармын эрхээр төрөөд өлсч ундаасах үгүйрэн адуурахын зовлонг үзнэм.

Тамын оронд төрөгч амьтан болбоос уурын эрхээр төрөөд халуун хүйтэн ба хэрчигдэх, цавчигдахын зовлонг үзнэм.

Зуурдын хавцгайд хавчигдагч амьтан болбоос язгууртны хөвгүүд гэргий хүүхэд эд малдаа хурьцах, язгууртны охид эр үр эд

агуурсандаа хурьцсаны эрхээр төрөөд айн цочих, далдлан нуухын зовлонг үзнэм. Хүмүүний оронд төрөгч амьтан болбоос омгийн эрхээр төрөөд өтлөж, өвдөх, үхэхийн зовлонг үзнэм. Хүмүүний орныг товчлон хурааваас Сүмбэр уул, дөрвөн тив бөлгөө. Ямар дөрөв Буй хэмээн ялгаваас зүүн нэгэн зүгт үзэсгэлэн биет тив. Бие ийн хэмжээ өндөр нь жаран найман тохойн чинээ. Насны тоо хоёр зуун тавь. Өмнө нэгэн зүгийн Замбутивийн хүмүүний биеийн хэмжээ дөрвөн тохойн чинээ. Насны тоо зуугаас нааш магад үгүй. Баруун нэгэн зүгт өөр Бүрэн эдлэлт тив. Биеийн хэмжээ арван зургаан тохойн чинээ. Насны тоо таван зуу. Хойт нэгэн зүгт Муу дуут тив. Биеийн хэмжээ гучин хоёр тохойн чинээ. Насны тоо мянган насыг чадмой. Цаг бусын үхэл үгүй бөлгөө. Юуны шалтгаанаар муу дуут тив хэмээвээс, эд бүрэн эдлэл нь тэнгэр лүгээ тэн сацуу боловч үхэхийн өмнө долоо хоногийн урьд эрдэнийн галбарвасун мод нь хувхайрнам. Өмссөн хувцас нь хир тогтмуй. Үзэсгэлэнт царайнаас үнэрт хөлс гармой. Ураг төрөл нь хол дутаамой. Гуниглан гаслаж үхээд гурван муу заяанд одмой. Тиймийн тулд Муу дуут тив хэмээмөй. Ямар шалтгаанаар Замбуутив эрхин хэмээмөй. Ямар тав хэмээвээс Замбутивийн хүйсэнд Очирт суурийн оронд сайн галавын бурхан Орчлонг эвдэгч, Алтан чадагч, Гэрэл сахигч, Шигэмүни энэ дөрвөн бурхан удаа дараа номын хүрдийг эргүүлсэн. Дараа Майдар бурхан тэргүүлэн мянга бүрнээр эргүүлж гүйцмөй. Ямар шалтгаанаар Очирт суурь хэмээвээс эрт цагт Эрдэнийн үсү нэрт бурхан ном номлохын үед хан хурмастын алтан очир бууснаар Очирт хэмээсэнд Илэд туулсан тэнд орших үл хөдлөх дияаныг бясалгаамой. Зүүн нэгэн зүгт Утай Шангийн ууланд Манзушири бурхан номыг номлосон. Өмнө нэгэн зүгт Боталын оронд Аръяа Логшири бурхан номыг номлосон. Баруун нэгэн зүгийн Үржин хажидын оронд хүрч Бадмасамбуу бурхан номыг номлосон. Хойт нэгэн зүгийн Шамбалын лам Шарзанада номыг номлосон. Тэр үед Богд Банчин Эрдэнийн гэгээн болбоос Эрэгдэндагва нэртэй Чакравадын хаан болохын үе Эрдэнэ бандида хутагт болбоос Халх Монголын цэргийг тэргүүлсэн Даваасамбуу хэмээх хаан явмой. Эрдэнэ ноён хутагт би түүний Эрэгдэн хэмээх түшмэл явмой. Эзэн тэнгэр Чингис Богд хаан заяагч Очирбанийн дүрээр залармой. Жан Шанбалд Эрэгдэндагвыг ном номлохын үед Богд Зонховын гэгээн энэ орноо өөд болж Сүмбэр уулын арван хоёр тивд Бурханы шашныг насан мэт дэлгэрүүлмой. Миний сургаалыг сонссон амьтан тэр үед миний нөхдийн тэргүүн болж төрөх болтугай. Энэ явдал болбоос эртнээс илэд туулсан Шигэмүни бурхнаас илэрхий бошготой бөлгөө.

Гүрү Бадмасамбуугийн бадмалянхуа цэцгээс хувилж төрсөн шалтгаан болбоос Үржин Хажидын орноо баруун хойд зүгийн этгээдэд Дэннэхог далайн дотор тэрэгний дугуйн төдий лянхуа

цэцгээс хувилаад найман наст нялх хүүхдийн дүр ёсыг бариад дээр нь саран мэт нүүрээ мишилээд байхад тэргүүн дээр Абида бурхан титэмтэй тэгш мянган мутартай лам Арьяабал өөд болж ирээд үхэлгүй насны шидийн рашааны алтан хумхыг барьсан Аюуш бурхнаар авшиглаад ариун орны тэнгэр дагинасыг элдэв зүйлийн тахилыг өргөх эрдэнийн Ноён хутагт би үзээд Индүрбүд хаан ч үзвэй. Тэр өглөгийн эзэн хаан болбоос үнэн сүсэг сэтгэлийг үүсгээд үр болгон залгах хэмээх атал Үржин бадмасамбуу ордны тус газарт өөрөө нисч өөд болоод үзэсгэлэн гэрэлт хатныг өөрт тогтоов. Тэрс буруу номт Балба Тангад хоёр хааныг номхотгоод Жонму Иши, Чожин Лхажанмандарваа хоёр гуа авхайг нууц эхэд шүтээд илэд туулсан бурханы хутгийг олов. Тэр үеийн Индүрбүд хаан болбоос Эрдэнэ Бандида хутагт мөн бөлгөө. Олхуйяа бэрх эрдэнэт хүмүүний биеийг олоод уулзахуйяа бэрх бурханы шашин лугаа уулзаад удамборын цэцэг мэт олдох бэрх очирт хөлгийн ном луга учраад ийм гурван бэрх лүгээ төгссөн хувьтай бөлгөө. Удамборын цэцэг хэмээгч нь болбоос Энэтхэгийн Очир суурийн ууланд ургадаг бөлгөө. Түүний шалтгаан болбоос хан хурмаст тэнгэрийн Амгалан тэтгэгч хэмээх хатан хамаг амьтны тусын тулд биеэ угаасан ус нь мөн чанарт суурьт найман гишүү төгөлдөр далай болон тогтоод түүний төв дундаас ургадаг бөлгөө. Эртний Гашиб бурханы үед шар өнгөтэй, Шигэмүни бурханы үед цагаан өнгөтэй, ирээдүй Майдар бурханы үед улаан өнгөтэй болох бөлгөө. Үүнийг Хиргүй шил эрх судраас номлосон буй. Нүүрний хиртэй, хиргүй хоёр толинд үзээд угаадагтайгаа адил, дээд номын толинд үзээд буян нүгэлийн хоёр заяаг авах гээхийн ялгалыг ажиглаж явалтай. Гэрээ салхинд унана гэж баганадахдаа яасан хэрсүү байна. Гэнэтийн үхлийн эзэн ирнэ гэж залбирдаггүй тань яасан мунхаг байна. Алж нядлахдаа ай тэнгэр лус найман аймаг гэж залбирахдаа яасан дасамгай байна. Аюулт үхлийн эзэн ирнэ гэж аврагч гурван эрдэнэд залбирдаггүй нь яасан арчгүй билээ. Хийсэн дэнгээ бөхөхийн урьд үйлээ хичээж хийдэг байтлаа үхлийн эзэн ирэхийн урьд үнэн буян номыг үйлдэлтэй л. Хот хүрээндээ чоно хулгай орно гэж бэхлэж манахтайгаа адил хойт төрөл ирнэ үхэл болно хэмээж сахил санваараа хичээлтэй л, Удган эрвээхэй зулын гэрэлд тачаасаар түлэгдэж үхэхийг үзэв. Эрдэнэт хүмүүн та-нугууд минь нэг нэгнээсээ илүү эд мал буйг уулгалан булаагаад эзэн хааны цаазанд орж энэ биеэ алдмой. Эрвээхэй зулын гэрэлд орж үхэгч шалтгаан болбоос урьд төрөлдөө хүн явж хүсэлт тачаангуйн эрхийг элдээд олон хүнээс нуухын тул зулын гэрлийг жаргуулаад нэг мянган галав дуустал харанхуй тамд төрөөд энэ ертөнцийн эрвээхэй болж төрсөн нь тэр болой. Үүнийг үйлийн үрийн толиос номлосон буй. Түүнийг мэдвэл Их Зуу шүтээн ба хийд сүм ба дацан хурал ба чулуун агуйн дияан ба бацаг тусын өдөрт онол наманчлалын судар, түүнчлэн ирсэн найман оточийн мөргөл Сайн

явалт ерөөлийн хаан эдгээрийн бүгд алин болох нэгийг ариун төрлийн хуврагаар уншуулаад эрхин баян болбоос нэг мянган зул, дунд баян болбоос зуун зул, адаг баян болбоос нэгээс арав хүртэл зулыг өргөж, зуу мянга, түм, бум хүртэл өргөж мөргөвөөс арилах болмой. Энэ нүглийг гэмшиж эдгээр буяныг шүтэх болбоос Эрдэнэ ноён хутагт би Их нигүүлсэгчийн нүдээр үзье. Уулнаас буусан үе рийн ус талдаа хүрч тогтдог. Өчүүхэн тоосны төдий хүмүүн танууд амь зууж, аж төрөх гэж явсаар энэ насыг бармой. Аюулт үхлийн эзэн ирэхдээ огторгуйн аянгаас хүчир, хүний биеийг алдахдаа цахилгаан гялбалзахаас түргэн. Буян үйлдсэн Их нигүүлсэгч Хонсим бодисадва өмнөөс угтаад гэтэлгэгч Дара эх хойноос хашин аймшигт зуурдын хавцгайгаас гэтэлгэн эх болсон хамаг амьтныг сансрын далайгаас тонилгоод арилсан Сухавадын оронд Аминдэва бурхны дэргэд алтан лянхуа суурь дээр суулгаад төгс жаргалангийн биеэр цэнгэж, илт туулсан бурхан болохыг үзэв. Нүгэл үйлдсэн болбоос үхэр толгойт эрлэгийн элч цаламдаж хөтлөөд сармагчин толгойт эрлэгийн элч илд далайж туугаад зүүний сүвэгчийн төдийхөн хавцгайн замаар оруулаад хар цагаан замын бэлчирт Эрлэг номун хаан суумой. Аймшигт эрлэгүүдийг аргалаад гарья гэвч заяаны толиноос завсарлаад гаргадаг үгүй л. Замбага цэцэг элэвч эгэл өвснөөс үлэмж байдалтай. Тойн хуврагууд сахил эвдрэвч эгэл хар хүмүүнээс үлэмж байлтай. Эгэл хар хүмүүн их омогтой эд таваараар эрхэм баялаг ч болсон уул унасан мэт Аюуш тамд унав гэдэг. Тойн хувраг үйл хүчээр ерөөлийн эрхээр тонилов гэдэг. Үүний ялгалыг хааны сургаалаас мэдээрэй. Нар үүл хоёр огторгуйн агаараас гардаг. Буян нүгэл хоёр заяаны үйл, өөрийн сэтгэлээс тодордог. Бурхан хэмээхийг бусдаас эрэхийн хэрэггүй. Өөрийн сэтгэл хоосон чанарт оноод эх хамаг амьтныг энэрэх сэтгэл үүсгэж явбаас бурхан тэр болмой. Нэг жигүүрт шувуу огторгуйд нисэж үл болох, хоосон чанарыг оловч энэрэх сэтгэлгүй болбоос бурхан үл болох. Эрлэгийг шимну гэвч бусдаас эрэх хэрэггүй өөрийн үйлээс бүтдэг л. Арван лүү архи уувч согтохын аюул үгүй. Арван догшидыг ирэвч аюулгүй суугаад анд нөхдөө болгомой. Эрдэнэ ноён хутагт миний энэ сургаалыг Манзушири Богд хаанд захирагдсан Манж иргэн, Ордос, Сөнөд, Цахар, Дөрвөд, Барга, Солоон, Халх монгол хан харц гүрний улс Өөлд, Торгууд, Урианхай хүртэл сонсогтун. Ер хүмүүн миний энэ сургаалаар явах болбоос тэнгэрийн тааллыг дагамой. Харцсын хүмүүн болбоос эзэн хааны хууль ёсыг дагаж аливаа хэргээ бүтээж явмой. Эхнэр хүмүүн болбоос миний хатан Галиндэвийн тааллыг дагаж ханилсан эрдээ хайртай төрсөн үрдээ сургамжтай, үгээгүй ядуу амьтанд өглөгтэй гэр орныг тэтгэгч, тэнгэр дагинас тэр болмой. Гэрийн эзэн үгүй болбоос албын нутаг, цэрэг зэвсэг бус хүмүүний болмой. Гэр захирах эхнэр хүмүүн үгүй болбоос үр хүүхэд нь хүмүүний зарц болмой. Эд идээ нь бусдын олз болмой.

Шарын шашин, улааны шашин, хөхийн шашин нь хуушаан хуврагууд нь ном сургаалаа хичээгээд сахил санваараа сахиад явах болбоос Шигэмүни бурханы шавь тэр болмой. Үлгэрлэвээс нүдтэй хүмүүн өндөр хавцал хадан дээрээс харайгаад оломгүй далайд унаваас хэзээ тонилох буй. Эрдэнэт хүмүүн танууд очирт хөлгийн номд оршоод тангараг буурч явснаар очирт тамын орноос тонилох заяа хэзээ байх буй. Жамбалдорж номын хааны гэгээний зарлигаас тангараг их эвдэрсэн гэх болбоос очирт багшдаа нуулгүй айлтгаж Ядам бурханы авшгийг ав. Дунд зэргээр эвдэрсэн болбоос өглөгийн төлөөсөөр ханга. Адаг зэргээр эвдэрсэн болбоос номын чонхор үйлд. Эдгээрийг эс чадавч Базарсадыг босгоод зуун үсгийг бум уншваас сэлбэрэх болмой. Тангараг сахисан эс сахисны ялгаврыг, эртний Чойжид дагинын туужаас мэдээрэй. Авшигийг өгөгч лам болбоос эцэг тэр. Авшиг дурдагч хүмүүн болбоос эх тэр. Энэ хоёртой болбоос хэлбэрэхийн арга үгүй. Үлгэрлэвээс усны дотроос түймэр гарсан мэт, биш бусадтай уридах увидасаар хэлбэрч болмой. Тангараг буурсны гэмээр тэнгэрийн аянга буух гэр орон нь гал түймэрт шатах, ус үер авах, хий салхинд унах, галзуу чоно урах цээр өвчин болох, төрөл зуураа авалцах хулгай дээрэм ган зудын аюул болмой. Иймийн тул эв тангарагаа хичээлтэй.

Огторгуйд байгаа одыг алиныг нь тоолж барагдан би. Орчлон тэргүүлэшгүйгээс үйлдсэн аль төрлийг тоолоод мэдэгдэн би. Энэ гэгч монголчуудын сургаал бөлгөө.

Ум мани пад мэ хүм.

5.НОМТЫН РИНЧИН

Олонд Номтын Ринчин гэж алдаршсан буриадын XIX зууны үеийн шашин номын нэрт зүтгэлтэн Сумидирадна буюу Лувсанринчин (1820–1897) нь төмөр луу жил /Баяртуев, 1985, 71–78/ Хорь аймгийн нутагт мэндэлжээ. Хорийн аймгийн засаг захиргааны 1865 оны данс бүртгэл тэмдэглэснээс үзвэл Хорь буриадын Худай овгийн хүн бололтой байна. Энэ нэрийг буриадын "Угийн бичигт" /Сумъяабаатар, 1966, 62/ шүүж үзэхэд /Баргабаатар Хоридай мэргэн Хуацай Батонтор/ Аблай, Бямба, Балчуу, Дагдан, Номт Ринчин гэсэн нэр гарч байгаагаас үзвэл Хуацай овогт хамаарах мэт. Харин Ринчиний дараахь үеийг залгаж бичээгүй зогссон нь анхаарал татах баримт юм. Учир нь Лувсанринчин бол Хорь буриадын Агын дацангийн ширээт лам байсан тул шашны зүтгэлтэн хувраг хүний хувьд сахил санваарын ёсыг дагаж гэргий авч хүүхэд төрүүлээгүй байж болох юм гэсэн таамаглал ч бий. /Цэрэнсодном, 1978, 160/. Гэтэл сүүлийн үеийн судалгаанаас үзвэл Ринчин 45 насны үедээ сахил санваараа орхиж Тагар ноёны охин Байнжил хэмээгч бүсгүйг гэргий болгон Эрхилиг гэдэг жижиг тосгоноо суурьшсан гэх мэдээ бий.

Ийнхүү хар болсон нь тухайн үеийн шашин номын дэг ёсны бууралттай ч холбоотой байж болох юм.

Лувсанринчин бол XIX зууны сүүл XX зууны эхэн үеийн буриадын Бурханы шашны зүтгэлтэн Дэлгэрийн Галсанжамба (1816–1872) Төгөлдөрийн Галсанжамба (1815–1871), Цэвэгийн Гомбожав (1873–1930) нарын нэгэн адил бурханы шашныг умраас умар зүгт дэлгэрүүлэхэд хүчин зүтгэж явсан билэг танхай эрдэм билэгт буриад лам нарын нэгэн байжээ.

Түүний орчуулгын үйл ажлын талаар акад. Ц.Дамдинсүрэн, Б.Ринчин болон Т.Пагба, Ц.Дугарнимаев, Д.Цэрэнсодном, Ц.Хадаа нарын судлагчид нэлээд зүйлийг бичиж нийтлүүлсэн боловч Ринчиний шашин номын олон талт их бүтээл туурвилыг нэг бүрчлэн бүртгэн судлаж хараахан завдаагүй байна. Бид Номтын Ринчиний монголын умар зүгт бурханы шашныг дэлгэрүүлэхэд гаргасан гавъяа зүтгэлийн талаар голлон өгүүлэхийн хамт түүний утга зохиолын үйл ажлыг товч танилцуулахыг зорьж байгаа юм.

Ринчин долоон насны үедээ Дээд Үдийн орос сургуульд суралцаж байгаад арваад насандаа Чулуутын хийдэд шавилан сууж монгол, төвд, самгарид бичигт шамдан суралцах болжээ. Түүний төвд, самгарид зэрэг дорно дахины хэлбичигт гүнзгий суралцахад Агын Цүгэл данцангийн анхны ширээт лам Лувсандондов их ачтай байсан гэдэг.

Билэг авъяас төгөлдөр Номтын Ринчин дөнгөж гучаадхан насандаа Цүгэл дацангийн хамбо лам болж 1857 оноос ширээт ламаар өргөмжлөгдсөн байна.

Номтын Ринчиний уран бүтээлд орчуулгын ажил чухал байртай юм. Түүний орчуулсан зохиол бүтээлийг шинжилж үзэхэд 1.Шинээр орчуулсан. 2. Хуучин орчуулгын үг найруулгыг бага сага өөрчлөн засаад барлуулж хэвлүүлсэн ийм хоёр чухал ажил хөдөлмөр ажиглагддаг юм. Жишээлбэл Бодичарияватарагийн Х бүлгийн орчуулгыг үзэхэд Чойжи–Одсэр, гүүш Билэгийн Далай нарын орчуулгаас огт өөрөөр шад тэгшлэн толгой холбож уран сайхнаар орчуулсан байдаг. Номтын Ринчин уг зохиолын зөвхөн Х бүлгийг орчуулсан бус нийт арван бүлгийг туушид нь орчуулсан болов уу гэж санана. Миний бие 1972 онд Москва хотын улсын номын санд Бодичарияватарагийн шад тэгшлэн яруу сайхан шүлэглэсэн орчуулгыг олж үзсэн юм. Гэвч тэр судрын төгсгөлд орчуулагчийн тухай ямарч мэдээ үгүй байв.

Номтын Ринчиний энэ зохиолын орчуулгын байдалтай танилцахын тулд "Зорин ерөөх Х бүлгийн" төгсгөлийн хэсгээс хоёр бадаг шүлгийг Билэгийн Далайн орчуулгатай харьцуулж үзье.

1. Билэгийн Далайн орчуулга:

/56/ Амьтан ямар–бэр зовлон ану болбоос

Тэр бүгд над дор болтугай

Бодисадвагийн хуврагуудын хүчээр
Амьтан жаргалангаар явах болтугай
157/ Амьтны зовлонгийн гагцхан эм нь

Хамаг жаргалангуудыг төрүүлэгч
Шашин ном хүндлүүлээд олз-луга
Нэгнээ өнөд агуу болтугай

2. Номтын Ринчиний орчуулга:

156/ Амьтны зовлон хэдүй буй болбоос
Аль тэдгээр над дор боловсрох болтугай

Ариун бодисадвагийн буян бүхнээр
Амьтан жаргаланг эдлэх болтугай

157/ Амьтны зовлонгийн гагц эм нь

Амгалан бүхний гарахуйн орон

Ариун шашин олз ба хүндлэл-лүгэ сэлт

Асар өнөд орших болтугай Энэ хос хоёр бадгийг жишиж
үзэхэд Номтын Ринчиний орчуулгад шүлгийн үе нугалбар холбоц
тохируулсан учир уншихад яруу сонсголонтойгоос гадна утга
ухаарлын хувьд ч энгийн ойлгомжтой болсон байна.

Үүний нөгөөтэйгүүр Ринчин бурханы шашны уран зохиолын
хэд хэдэн судар номын урьд өмнө гарсан орчуулгын үг найрлагыг
бага сага засаж найруулаад Онон, Цүгэл дацангийн барханаар
хэвлэн нийтлүүлж байжээ. Ийм зохиолын жишээнд Сажа
Бандидагийн "Эрдэнийн сан Субашидын" орчуулгыг дурдаж болно.
Номтын Ринчин чухамдаа Цахар гэвшийн орчуулгыг гол болгон
баримтлахдаа яг мухар сохроор дагасан бус зарим нэгэн утга
ухаарлын хувьд эргэлзээтэй буюу мадагтай зүйлийг найруулан
засахыг хичээжээ. Жишээ нь Цахар гэвшийн орчуулгын 8-р бадгийн
4-р мөрний "Эрвээхэй зөгий" гэснийг "Эгэл зөгий", 28-р ботийн 3-р
мөрний "Тэмээ үхэр" гэснийг "Тэнэг үхэр" хэмээн төвд эхтэй нь
дүйцүүлэн утга ялгаруулан буулгасан мөр бадаг цөөнгүй байдаг
байна.

Үүнээс гадна Номтын Ринчиний уран бүтээлд дундад зууны
үеийн зохиогч зохиолчдын байр сууринаас авч үзвэл зохиомжлон
орчуулсан буюу эвлүүлэн найруулсан гэж хэлмээр түүний нэртэй
холбоотой нэлээд зохиол байгааг судлагчид энэ хир тэр бүрийг
хараахан нягтлан судлаагүй байна. Жишээлбэл "Рашааны үсэрбүр",
"Маш цагаан шат", "Архины номлол", "Эрдэнийн үзэсгэлэн эрих",
"Гурван эрдэнийн судрын тайлбар", "Хаврын хатны сонин дуулал",
"Алтан эрих", "Алтан түлхүүр", "Чарияаватарын ерөөл" гэх зэрэг
зохиолыг дурдаж болно. Зохиогч эдгээр зохиолын төгсгөлийн үгэнд
"Гурван сэтгэхүйт Сумадирадна, Үтэл нэгэн гурван сэтгэхүйн
Ринчин, Эгэл нэгэн бүхүсүгүба Радна, Барама Радна нэрт танхай
нэгэн" бичив, найруулав хэмээн тэмдэглэсэн байна. Номтын
Ринчиний энэ мэт буддын уран зохиол, шүлэг сургаалыг

тайлбарласан буюу эгэл төрөлхийтэнд хялбар дөхөм болгон
найруулсан зохиолууд нь чухамдаа бурханы шашныг умраас умарт
дэлгэрүүлэхэд чухал нөлөө үзүүлсэн гэдэг нь илэрхий билээ.

Бид зохиогчийн найруулан бичсэн ийм зохиолын байдалтай
таницуулах зорилгоор:

Хөгшин залуу хоёрын хэлэлцсэн домог

Хөгшин эцэг эхийн ачийг сануулахын учир

Хүсэж дээд ном-дор дуртгах шүлэг

Хөхөө буюу хаврын хатны сонин дуулал нэрт оршив гэсэн
зохиолыг авч үзье.

ХАВРЫН ХАТНЫ СОНИН ДУУЛАЛ

Миний бие 1971 оны өвөл Санкт-Петербургийн Дорно
дахины хүрээлэнгийн номын сангийн бичмэлийн хөмрөгөөс Номтын
Ринчиний эл зохиолыг олж үзсэн юм. Энэ нь дунд гарын модон
бараар хэвлэсэн 35 хуудас шүлэг, мөсөр үг (хүүрнэл) холимог
томоохон зохиол юм. Зохиолын агуулгыг товч танилцуулбал:

Цөл шил газар өтөлж, зөнөсөн нэгэн өвгөн хэвтэж байтал
идэр залуугийн омог нь багтаж ядсан нэг залуу хүрч ирээд

- Чиний явах, суух тэргүүтэн чинь хүнтэй адилгүй
жигшүүртэй байна гэхэд өвгөн хариуд нь

- Би хэдэн жилийн өмнө чамаас илүү бардам түрэмгий байв
гээд

Гүйвээс хүлэг морь гүйцэхийн хэртэй

Хөөж намнаваас буга гөрөөсийг тогтоож барихын хэртэй

Хөнгөн цовоо бушуу минь шувуу мэт

Хүсэл мөрөөдөл жаргал эдэлсэн минь тэнгэр мэт явлаа
хэмээн өөрийн залуу зандан цагийн хөнгөн цовоо, жаргал цэнгэлтэй
амьдралын үеийг дурсаж би тэр цагт үхэх байтугай өтлөхийн тухай ч
огт санаандгүй явав. гэтэл одоо:

Үхлийн эзний амны уурыг сацсан хяруу

Үргэлж толгой дээр цэвцийн тогтов

Магадтайяа үхлийн эзэн эрлэг-бэр

Магнайд нөгчигсөн насны тоог тэмдэглэн зурсан нь энэ буй
гэхчилэн цал буурал толгой, атираа суусан дух магнай тэргүүтнээрээ
жишээ авч

Эдүгээ намайг элэглэхийн хэрэггүй

Энэ өтлөхийн зовлон хэнд ч ялгаагүй ирнэ хэмээн Бурхан
багшийн дөрвөн үнэний сургаалын нэгэн болох өтлөхийн шалтгаан
нөхцөлийг өөрийн биед тохиосон зовлонгоор үлгэрлэн өгүүлж үзэх,
сонсох, амтлах тэргүүтэн таван мэдрэхүйн доройтлыг мөнх бусын
хуулиар маш ойлгомжтой тайлбарлан

Аман дахь шүдний эрхис унагсан энэ минь

Аль бас дахин ургахын тул шүдлэгсэн бус
Амтатныг идсэн энэ насны идэш гүйцсэн тул
Алгасал үгүй идэгч багажийг хураагсан бөлгөө...
Замдаа ширтэн бөхийн явагч энэ минь
Замдаа хятад зүү алдаад эрсэн бус
Залуу идрийн чандмань ба дургалыг газарт
Завхран алдсаны байдал бөлгөө гэх зэргээр учирлан өгүүлэвч

ойворгон залуу өвгөний үгийг үл тоомсорлож

-Хүмүүн бүхний элэглэхийн орон

Хөгшин нохойноос дор эргүү тэнэг

Хүлтгэр чамтай адил зөнөг мунхаг болтол

Хөгшрөн суухаас урьд үхвээс сайн бөлгөө гэхэд

Хал эдэлсэн өвгөн хариуд нь:

-Үхэлгүй урт наслахыг хүсэх атал

Өтлөхөөс үхэхийг сонгосон чинь тэнэг

Үхсэн хойноо жаргал эдлэх бэрх

хэмээн сөргүүлэн гартаахад омог бардам залуу улам эрэмшиж:

-Хорлох цэцэрхэх санаатай ажгуу чи

Хоол хувцасны дарамт чөтгөр

Хоёр хөлөөр биеэ даахгүй бирд мэт чи

Хувьт намайг сургах үг чамд буй ажаам гэж сөргөөхөд өвгөн:

-Чиний амнаас гарч буй үгс бол дээрэнгүй сэтгэлээр бусдыг басамжлахаас үүсдэг омог хэмээгч мөн болно гээд чухам омог гэгч юу болох ямар ямар омог байдгийг омог, үлэмж омог, омгоос гарах омог, илтийн омог, өчүүхэн хэмээн сэтгэх омог, буруу омог гэх зэргээр задлан тайлбарлаж "доорд хүнээс би хэтэрхий ялангуйт болой хэмээн сэтгэж сэтгэл омогших, өөртэйгээ сацуутнуудаас ч би ялангуйт хэтэрхий болой хэмээн сэтгэж" омог ба үлэмж омог тэргүүтэн бас бус омог үүсэх шалтгаан нөхцөлийг тайлбарлан өгүүлээд "Эрдэнийн эрх" хэмээх зохиолоос

Омгоор муу язгуурт болох

Овтож атаархахуй-бэр сүр өчүүхэн болох

Урин хилэнгээс муу өнгөт болох

Оюутан мэргэдээс үл асууснаар тэнэг мунхаг болох шүлгийг

иш татан омгийн хор уршгийг дүгнэн хэлжээ. Тэрчлэн омгийг үүсгэх гол шалтгаан нөхцөл нь уур хилэн болохыг тодорхойлж уур омгийн уринт сэтгэлээс болж нэгэн насны турш бүтээсэн буянт үйлсийг ганц хормын дотор галдах мэт үгүй болгох үйл байдгийг санаж хүлцэнгүйн чанарт шамдахыг эрхэмлэн захиж сургаснаар зохиолын эхний хэсэг шувтарч байна.

Зохиолын шүлэглэсэн гарчигт:

Хөгшин залуу хоёрын хэлэлцсэн домог

Хөгшин эцэг эхийн ачийг сануулахын учир... гэсэн буй. Үүний дагуу зохиогч энэхүү сургаалынхаа хоёр дахь хэсгийг эцэг эхийгээ ачлахын тус эрдэм тахимдуу ёсноо зориулжээ. Зохиогч эх эцгийн ач тусыг магтан дуулахдаа өөрөөсөө өмнөх олон мэргэцүүлийн сургасан зохистой сайхан шүлэг сургаалуудаас ишлэн өгүүлжээ. Жишээлбэл Ш Жанжаа хутагт Ишданбийжалцан (1787-1846) Хөх морин жил (1884) эхийгээ өөд болоход:

Аяа эжий минь хөвүүн намайг юугаа орхиод

Арилагсан дагинасын орноо ажрах чинь энэн буюу

Амтат хөхөө хөхүүлж тэжээсэн хөвүүнээ

Алс өнө хол газар илгээж орхиод

Амраг намайг юугаа өсөд хол тэвчиж

Ачлуулал үгүй ажрах чинь юун... гэх зэргээр харуусан бичсэн шүлгийг бүхэлд нь иш татаад "Тэр мэт дээд богд мэргэд нар эцэг эхийн ачийг санаж хариулахын тулд хичээдэг сайн цадигийн хойноос дагахыг шамдтугай" хэмээн өтөлсөн өвгөнийг өгүүлэхэд эмнэг хангал мэт омголон залуугийн сэтгэл сая уясаж үнэхээр таны өгүүлсний үнэн учрыг ухаж мэдэв гээд:

Өтөлсөн өвгөнийг зөнөг боловч хүндэлсүгэй

Өөрийн төрсөн эцэг эхээ

Үргэлж алхивч адис хэмээн санасугай

Хэлээр хэзээ ч зэмлэж донгодсон нь

Хэрцгийлэх муу саналы минь толгой дор аянга болтугай хэмээн тангараг талбиж эцэг эхээ ачлан хүндлэхийг өтөлсөн өвгөнд амлаж байна.

Номтын Ринчиний харилцан ярианы хэлбэрээр бичсэн энэ зохиолд "Зөөлөн нь хатуугаа идэж, зөв нь буруугаа дийлдэг" гэсэн гүн утгат санаагаар эцсийн эцэст өвгөнийг үл тоомсорлогч залуу өвгөнөөс сургаал хайрлахыг хүсэхэд өтөл өвгөн эхлээд эгэл харын амьдралын "Сар өдрийн хүнс болох" сургамжит сайхан үгээр амлуулаад эцэст нь:

Жаргавч бүү эрэмш гурван эрдэнийн ач дор үз

Зововч бүү муулан гонсой, өөрийн үйл хэмээн сана

Магтахуй дор бүү баяс, буян доройтох

Муушаах дор бүү уурла хилэнцийг арчих шүүр хэмээн бясалга хэмээн чухам хэлэх гэсэн санаагаа хүргэж чадаж байна.

Энэ зохиолын утга санааг дүгнэн хэлбэл өтөлсөн өвгөнийг басамжлагч омголон залуугийн дүрээр шашин номын ёс огт үл мэдэгч хээр талын анчин гөрөөчин, эгэл малчин хар хүнийг төлөөлүүлэн гаргаж тэдэнд бурханы шашны үнэн утга чанарыг яаж хүргэж хүртээх вэ гэдгийг зохиогч ийнхүү уран сайхны аргаар илэрхийлсэн гэж үзмээр санагдана. Үүнийг гэрчлэх бас нэг баримт бол уг зохиолын төгсгөлд зохиогч:

Энэ мэт хөгшин залуу хоёрын

Ийн өгүүлэлдсэн ёсоор хэлэлцүүлж

Эгэл би мэтэс номоос халуурагсдыг

Эрхэм буянт номын зүгт дуртгамой гэж хэлсэн үг болно.

Эцэст нь уг зохиолын зохиомж, бүтцийн талаар хэдэн үг хэлье.

Номтын Ринчин энэ зохиолынхоо ерөнхий өгүүлэмжийг төвдийн зохиолч Гүнтэн гэгээн Гончигданбийдонмэгийн (1762–1823) "Хал амссан өвгөний яриа сэтгэл уйсах улаан хөтөлбөр" хэмээх сургаалын шүлгийг загвар болгосны дээр Нагаржунагийн "Эцэг эх тэргүүтэн бишрэх зохистойг тахих", "Эрдэнийн эрих", "Чандманийн эрих" зэрэг зохиолууд болон "Авах гээхийн дөрвөн мөрт шүлэг" Ш Жанжаа гэгээний эхийгээ насан өөд болоход харуусан бичсэн шүлэг тэргүүтнээс ишлэн авч найруулан зохиожээ. Ийнхүү өмнөх мэргэцүүлийн номлолыг даган баясаж чухам аль нь өөрийнх нь үг болохыг мэдэхэд бэрхтэй эвсүүлэн найруулж бичдэг арга бол дундал зууны үеийн зохиол, зохиогчийн нэг өвөрмөц онцлог гэж үзмээр байдаг.

Зохиогч эл сургаалынхаа төгсгөлийн үгэнд "Энэ өтлөхийн зовлонгоос уйтгар төрүүлж дээд Богдсын ном дор дуртгах шүлэг хаврын хатны сонин дуулал нэртийг гурван сэтгэхүйт (идэх, унтах, бие засах төдийхнийг хэлдэг) Радна-бэр бичив" хэмээн дээд Богд мэргэцүүлийн дуртгасан шүлэг зохиолын мөрөөр бичсэн гэдэг санаагаа толдорхой хэлсэн байна. Номтын Ринчиний найруулан бичсэн "Хаврын хатны сонин дуулал" нь XIX зууны үеийн монголчуудын өөрийн өнгө аястай буддын уран зохиолын өвөрмөц төрлийн нэг мөн болно. Энэ мэт хал амссан өвгөний үг сургаалаар ертөнцийн номын утга чанарыг илэрхийлсэн шинжтэй зохиолын жишээнд "Оюун сэтгэлт өвгөн ноёны тууж" /Отгонбаатар, 1990, 1/ хэмээх сургаалыг оруулж болох ба "Хаврын хатны сонин дуулалтай" харьцуулан судлаваас сонирхолтой юм.

БУРХАНЫ ШАШНЫ СЭДЭВТ

ХҮҮРНЭЛ ЗОХИОЛ

Тэргүүн бүлэг

НАМТАР ЦАДИГ

1. БУРХАН БАГШИЙН НАМТАР ЦАДИГ

Монголын эрдэмтэн зохиолчид эрт дээр цагаас Бурхан багшийн намтар цадигийг орчуулах хэсэг бүлгээр буюу бүрэн бүтнээр бичиж туурвисаар иржээ. Бидэнд энэ хэр мэдэгдэж буй баримтаар Бурхан багшийн нэлээд түрүү үеийн намтар болбоос Чойжи-Одсэр бандидагийн төвд хэлээр зохиосон "Арван хоёр зохионгуй" хэмээх судар болно.

Монголын түүхчид шажин ном дэлгэрсэн ёсыг Энэтхэг төвдөөс эхлэлтэй хэмээх үзлийн дагуу орчлон ертөнцийн үүсэл хөгжил, эртний хаадын дараалан гарсан үүх түүх, шашны үүсэл хөгжлийг өгүүлэхдээ Энэтхэг, төвдийн хаадын уг язгуур хийгээд энэ галбын шажны эзэн Шагжамүнийн намтар цадигаас сонин содон зүйлийг иш татан өгүүлсэн байдаг. Үүний тул бид монгол түүхчдийн хураангуйлан бичсэн Бурханы цадигаас иш татан өгүүлэхийг хичээе: Бурхан багшийн омог угсаа нь "Гаудам омогтой Шагжалигууд хэмээн алдаршсан" бөлгөө. Үүний Гаудам хэмээх нь эрт цагт Гашиб бурханыг ндмын хүрд эргүүлэх цагт байсан Гэргэр хааны удам угсаа 100 хаан суусны сүүлд Навазан хэмээх хаан гарсаны хоёр хөвүүнээс ах Гаудам нь Хар царайт хэмээх аршийн дэргэд тойн болж дүү нь эцгийн ширээг залган суусан боловч түүнд үр заяасангүй. Гаудам арши багшдаа "Энэ ууланд цав Олдохгүй тул хотын ойр очиж бясалгал үйлдсүгэй" хэмээсэнд Багш нь "Хөвүүн минь хотын ойр зовлон олон биш үү" хэмээн ятгавч Гаудам өвсөн гөрмөлөөр гэр барьж хотын захад цав цай элбэгтэй суух болов. Тэр үед Биндэрьяа нэртэй нэгэн гуа үзэсгэлэнт янхан эм олныг цуглуулж биеэ худалдаж байв. Тэгтэл Маралхай нэрт нэгэн худалдаачин тэр янханд гарын бөлзөг чимэг өгч "Энэ шөнө чамтай жаргасугай" хэмээн ам авсан боловч өөр нэгэн худалдаачин ноёныг үзээд ам буцсанд(30) урьд наймаа таарсан тул хилэгнэж Биндэрьяаг хөдөө цэцэрлэгт зарц хүүхэнтэйгээ ирэхэд нь сэлмээр толгойг нь огтлон дутаав. Зарц

хүүхэн нь Биндэрьяаг аллаа! Хэмээн их дуугаар бархирсанд олон улс цугларахад Маралхай цустай илдээ Гаудам тойны гөрмөлийн үүдэнд оржиж зугаджээ. Тэдгээр улс мөрөөр нь мөшгөж цустай илдийг гөрмөлөөс олж Гаудам тойныг барьж яаманд хүргэсэн боловч үг эс дуугарсан тул амьдаар нь шор модонд өлгөв. Үүнийг Хар царайт (Харшидабани) багш нь дуулаад эргэж ирж шоронд өлгөгдсөнийг үзэж "Хөвүүн минь их зовж байна уу" хэмээсэнд Гаудам "Гадаад бие минь өвдмөй. Сэтгэл огт өвдөхгүй байнам. Миний үг үнэн болбоос багшийн минь хар өнгө нь арилж алтан өнгөт болтугай" хэмээснээр үнэний хүчээр үгийн ёсоор бүтэж Харшидабанийн бие алтан өнгөт болж тэр цагаас хойш Сувархадабани буюу Алтанцарайт хэмээн алдаршив. Гаудам шоронд өлгөгдөж байхдаа нэгэн дусал алдсанаас өндөг бүтжээ.(31) Түүнийг нь Сувархадабани арши олж бурмын модны салаан дээр тавьж нарны гэрлийн элчээр амь орж нэгэн хөвүүн бий болсон ба хожим Гаудамын хөвүүн нарны садан Бурмын модот хэмээн алдаршсан гэдэг.

Шагжа хэмээх нь тэр өндөгнөөс төрсөн хөвүүний дараахь зуухаа хаан Кабилиг балгасыг эзлэж суухуй дор баруун гараар зааж "Шагжа шагжа" хэмээсэн үг нь "чадагч" гэсэн утгатай бөгөөд Шагжа нарын язгуур үүнээс үүсэлтэй гэдэг. Энэ үеэс Шагжа хэмээх овог гарсан гэдэг байна.

Бодисад хаан хүү (Бурхан багш) төрөхдөө 500 шагжалигууд бүхнийг сүрээр дарсны тул эцэг нь "Шагжалигийн чадагч" буюу Шагжамүни хэмээн нэрлэсэн гэдэг. Бурхан багшийг эхээс мэндлэх тэр цагт Судадани хааны харьяат албат нараас 500 хөвүүн төрж 500 гүү унагалж 500 үнээ тугалж хамаг сангийн гэр эрдэнэ эд таваараар дүүрч Цайвар шарын балгас ой цэцэрлэгээр дэлгэр сайхан болсонд хаан эцэг ихэд бэлэгшсэн энэ хөвүүнд ямар нэр өгвөөс зохилтой хэмээн бодож мэндлэхүйн хамт ийм олон зүйл хэрэг бүтсэний тул Артасиди(32) (төвлөөр: Шонудондов, монголоор залуу бүтээлч гэсэн утгатай) хэмээн нэр хайрлав. Бурхан багшийн энэхүү багын нэрээр нэрийдсэн Артасиди хан хөвүүний тууж нь монголд бичмэл дармалаар өргөн дэлгэрсэн зохиолын нэг юм. Тухайлбал Ү Банчин Лувсан-Ишийн (1663-1737) зохиосон Бурханы урьд төрлийн элдэв сонин домог цадигийг өгүүлсэн зохиолыг нэрлэж болно.

Монгол сударчид шашны түүхэн зохиолд Бурхан багшийн намтар цадигаас гол гол явдлыг товчоолон өгүүлсэн байх тул Ордосын түүхч Лувсанлхүндэвийн улаагчин үхэр (1757) жил зохиосон "Билгийн зул" хэмээх шастир тэргүүтэнд өгүүлснийг баримжаа болгон бас бус зохиолч нь тодорхой бус түүхэн зохиолтой уялдуулан товч өгүүлээд ард нь Чойжи-Одсэр богдын зохиосон "Бурханы арван хоёр зохионгуйгаас" цоолдон авсан голын гурван бүлэг, түүний тайлбарыг танилцуулах болно.

МОНГОЛЫН ТҮҮХЭН СУРВАЛЖ ДАХЬ БУРХАН БАГШИЙН ХУРААНГУЙ ЦАДИГ

Ариун идээт Судадани хааны хөвүүн болж Бурхан Шагжамүни цагаан (төмөр) бичин жилийн дөрвөн сарын шинийн долооноо бархасбадь гаригийн өглөө мэндлэв. Хан хөвүүн Лүмбинийн(33) их ой Цэцэрлэгт эх Махамаяигийн баруун сүвээнээс орд харшийн хамт мэндлэхэд нь Хурмаст тэнгэр газар хүргэлгүй тосч авч тэр хэвлийн ордыг нь Асар тэнгэрийн орон шүтээн болгон залсан ажээ. Түүний хойно долоо хоноод хатан эх нярваан болж 33 тэнгэрийн оронд төрөв хэмээх ба хэрэв Эх урт насалбаас хожим Бодисад хаан хүүг гэрээс гарч тойн болохоор одоход тэсэлгүй зүрх нь хагарах гэх буюу бас бус шалтгаан хэлсэн ч буй. Хаан хүүг өсгөхөд хөхөө хөхүүлсэн эх найм, тэжээж тэнхрүүлсэн эх найм, тоглуулж наадуулсан эх найм, өтгөн шингэнийг нь арчиж цэвэрлэсэн эх найм гэх ба найман найм 64 эх өсгөн бойжуулсан гэж Монголын алдарт эмч Лүнрэг-Дандар монгол анагаах ухааны түүхэн зохиолдоо тэмдэглэжээ. Мөн хаан хүүг бага залуу наснаас нь бичгийн багшийн дэргэд ном эрдэм үзүүлж тоо зурхай, урлахуй ухааны эрдэмд суралцуулж гайхалтай мэргэн болов.

Шагжийн язгуурын зарим нэгэн нь Залуу хүү хаан төрийг бариваас Чакравардийн хаан болно хэмээснээр хатан авч өгч 29 сүүдэр хүртэл гэртэн гэргийтний амьдралаар хаан ордонд жаргаж суужээ. Бодисад хаан хөвүүн 29 сүүдрийн шар хулгана жил хүртэл хан орноо сууж байгаад орчлонгийн дөрвөн далайн зовлонг (өтлөх, өвдөх, үхэх, төрөх) магад санаж гэрээс гарч мөн жилийн 4-р сарын наймнаа тойн болж Жанан хөтөч буцсан суваргын өмнө өөрөө үсээ дүйлж дээш өргөснийг тэнгэр нар орондоо залж аваачсан гэх ба үс нарын хурим гэж цаг цагт хийдэг хэмээнэ.

Тэндээс Ниранзана хэмээх мөрний захад хатуужил бэрхийг эдлэж зургаан жил дияанд сууж 35 сүүдрийн хөх морин жилийн 4-р сарын 15-нд амьтныг удирдахын тул илэд туулсан бурхан болж мөн жилийн зургаан сарын шинийн дөрөвнөөс номын хүрдийг эргүүлж шавь нартаа дөрвөн үнэний тухай ном айлджээ.

Дөчин нэгэн сүүдрийн цагаан хулгана жил 33 тэнгэрийн орноо өөд болж эхийн ариун хутгийг зохиогоод мөн жилийн намрын сүүл сарын 22-нд Хашийн их балгаснаа тэнгэрээс буув. Түүний хойт цагаагчин үхэр жилийн хаврын тэргүүн сарын шинийн нэгнээс эхлэн 15 хүртэл Ширвасун ($\frac{3}{2} \times 45$) балгаснаа их рид хувилгаанаар тэрсүүдийн зургаан багшийг номхотгож, их бага хөлгөн ба таринын ном тэргүүтнийг сайтар номложээ. Ялангуяа 56 сүүдрийн хөхөгчин туулай жил монголын анхан сарын шинийн нэгнээс найман хүртэл гайхамшигт рид хувилгаан олныг үзүүлсэн хэмээжээ.

Наян нэгэн сүүдрийн цагаан луу жилийн гурван сарын 15-ны номын хаан Даваасамбуу тэргүүтэнд Цагийн хүрдэн Дүйнхорын үндэс номлож, 4-р сарын эхээр тэрсүүдийн 120 настай Субадур хэмээхэд санваар хайрлаж мөн сарын 15-ны үүр гийхийн үед нярваан дүр үзүүлэв.

Бурхан багшийн амгалангаар ажирч нярваан дүр үзүүлсэн тэр агшинд зориулсан урлагийн бүтээл, тайлбар сэлт цөөнгүй буй. Тухайлбал 2000-д жилийн тэртээ хадан агуйд урлан сийлбэрлэсэн Гилбэр зуугийн хэвтээ зуу, Бээжингийн баруун үнэрт уулын зэс цутгамал зэргийг дурдаж болно. Гүүш Дармадала /1995, 24/ Монгол орноо дээдийн ном дэлгэрсэн тухай зохиолдоо: "Бас бус ялж төгс нөгчигсөн бурхан эцсийн зохиолыг үзүүлэх үед Өвст балгасны бөхчүүдийн оронтой ойролцоо сайхан үнэрт хос модны хооронд ширээ засаад тэргүүнээ умар зүгт харуулж баруун сүвээгээрээ хэвтэж муу гаслангаас нөгцөх хуран мэдлийг зохиож таалал барьсан нь ч шашин умраас умарт дэлгэрэхийн билэг шүтэн барилдлага мөн" гэжээ. Зарим сударт өгүүлснээр бурханы шавь Анандыг шулам адислаж багшийгаа таалал төгсгөхгүй байхыг хичээн залбирал үйлдүүлээгүйн учир нярваан дүрийг үзүүлсэн гэх нь ч буй. Чухам яагаад ингэж үзэх болов оо гэвэл Бурхан багш амьтныг зуу наслах цагт энэ Замбуутивд өөд болж ирсэн тул уг нь зуу хүрэх байсан гэдэг ойлголт байсан юм. Гэхдээ үүний хариулт болгосон голч тайлбар нь хамаг амьтнаа мөнх бусын ёсыг үзүүлж "Энэ мэт үүдсэн бүхэн эвдрэх номтой болой" хэмээн эцсийн зарлигаа айлтган ажирсан хэмээдэг. Мөн Бурхан нярваан дүр үзүүлэхдээ дотоод шавь Ананда тэргүүтэн нөхөддөө: "Аягаха тахимлагууд зарлигийг минь хураах цагт эн тэргүүн эхэнд нь Ийн хэмээнэ миний сонссон нэгэн цаг дор" хэмээх ба аялгуусыг найруулах. Эцэст даган баясалцахуй үгс дор сайшаалдмуй" /Намтар, 13 а/ хэмээн зарлиг болжээ. Энэхүү зарлиг ёсоор Бурхан багшийн айлдсан олон номыг ой тойндoo шингээж хас хайрцаг мэт хадгалан тогтоогч Ананда тэргүүлэн алга хавсран "Ийн хэмээн миний сонссон нэгэн цаг дор ялж төгс нөгчигсөн(34) бурхан Варнасад оршвой" хэмээх тэргүүтнээр анх хүрдний номыг эхлэн айлдахад бие биенээс энэ мөн буй за үүнээс илүү дутуу алин болохыг хэлэлцэн шүүж судрын аймгийг Ананда, винайн аймгийг Убли, абидармагийн аймгийг Махашива тэргүүтэн шавь нар нь хураангуйлан энэхүү гурван аймаг сав Номыг сударласан гэдэг билээ. Нэн ялангуяа Ананда болбоос он удаан жил Бурханы дотоод шавь болж дагаж явсан хийгээд зарлиг сургаалыг нь хожим хойч үед үлдээхэд маш их гавъяа зүтгэл гаргасан нь түүний найман алдаа хэмээгчээс нь хол давуутай бөлгөө. Үүнийг гэрчлэх нэг баримт бол Бурхан "Анандыг үгүйд ном номлохгүй" хэмээн зарлиг айлтгасан хэмээдэг. Энэ тухай Энх-Амгалан хаан Өндөр Богдоос "Цагаан шүхэрт оройгоос гарсан гэх ямар учир буй" хэмээхэд Гэгээнтэн:

"Цагаан шүхэртийн оройгоос гарсан учир болбоос Бурхан Шагжамүни тэнгэрийн оронд залрахад Ананда бараа болсонгүй бөгөөд Бурхан Анандыг үгүйд ном номлохгүй гэсэнд оройгоор цагаан шүхэрт ном номлогсон учир тэр бөлгөө" хэмээн хариулсан буй.

БУРХАНЫ НАМТАР ЦАДИГ ДАХЬ РИД ХУВИЛГААНЫ ТУХАЙ ДОМОГ

Бурхан багшийн товч, дэлгэр намтар зохиолд түүний агуу их рид хувилгаан номын чадлыг үзүүлсэн элдэв уран домог, өгүүллэг цөөнгүй буй. Бүр эхээс мэндлэхийн өмнө Түшид тэнгэрийн орноос зургаан соёт зааны дүрээр өөд болж ирээд Махамаян хатны хэвлийд шингэлээ хэмээн эхдээ зүүд бариулсан домгоос эхлээд олон сонин хэсэгчилсэн өгүүллэг шигтгэж бичсэнээрээ жирийн түүхчилсэн намтраас гоц гойд ялгаатай юм. Тухайлбал Бурхан багшийн шүдээ чигчийлж байсан модноос долоон эрдэнийн шинж бүрдсэн гайхамшигт мод урган цэцэглэсэн гэх буюу цагаан сарын шинийн гурванд тахил өргөх ёслолын үед амны сэрүүцүүлгийн усаа газарт асгахад 200 бээрийн их нуур үүссэн гэх зэрэг рид хувилгаан үзүүлсэн нь өдий төдий бий. Ийнхүү үлгэр домгийн маягтай хэтрүүлэлт зүйлээс гадна түүний бодит амьдрал бодгалын хувьд байж болох сонирхолтой мэдээ ч цөөнгүй байдаг. Жишээлбэл Ганжуурын "Жачир ролбийдо" хэмээх сударт "Бурхан багш бага насандаа 16 орны хэл сурсан бөгөөд хятад, орос, хүннүгийн хэл бичиг мэддэг байсан" гэх нь хэрээ, шаазгай, галандагын хэл мэддэг гэдэгтэй огт адилгүй бөгөөд анхаарууштай сонин мэдээ мөн болно.

Одоо бид Бурханы рид хувилгааны хүчин чадлыг илэрхийлсэн цөөвтөр домгийг XIX зууны үеийн Бурнадын эрдэмтэй лам Галбабадрадана буюу Төгөлдөрийн Галсанжамбын орчуулсан "Ялж төгс нөгчигсөн чадагчийн эрхтийн зохиол товчийн төдий өгүүлсэн үзсээр туст маш баясгалант-луга сэлт бэр сүслэхийн нарыг зуун зүгт ургуулагч хэмээгдэх оршив" нэрт цадигийг бусад товч дэлгэр намтар зохиолуудтай жишэн үзэж доорхи хэдэн домог, өгүүллэгүүдийг түүвэрлэж авав.

Зааны төхөм

Бодисад Хаан хүүг ид хавын эрдэмд суралцаж байх цагт түүнтэй тэрсэлдэгч Дивадэд- бэр эр чадлаа гайхуулж нэгэн том зааныг дэлдэж алав. Бодисад түүнийг үзэж тийн бөгөөс би ч бас хүчээ тэнсүүгэй хэмээн таалж тэр зааныг сүүлээс бариад өргөж хол хаяснаар долоон давхар төмөр хүрээ, мөн долоон давхар гууг өнгөрсөн нэгэн хүрсийн(35) төдий хол газар унагаад тэнд нь төхөм

гарсан тул хожим нь зааны төхөм хэмээж алдаршсан ба тэр газар суварга босгосон гэдэг.

Сумны усны худаг

Тэндээс залуу Шагжа нар нум сумны эрдэм тэмцэлдэхүйд долоон дал модон ба долоон төмөр хэнгэрэг нэгэн төмөр гахайн дүрснүүдийг бүлэн (харвалтын бай) болгон байгуулж тус тус сум харваснаар Дивадэд нэгэн дал модыг нэвтлэв. Нанди-бэр хоёрыг нэвтлэж түүнээс бусад нь бүлэнг нэвтлэн эс чадав.

Бодисад-бэр төмөр сум харавсанаар бүлэн бүхнийг нэвтлэн бас сум нь өсөд одож газар нүхлэн тэр нүхнээс нь лус нар хотол төгөлдөр сайн усыг гаргаснаар сумна үсил, худаг хэмээн алдаршиж түүн дээр бас суварга үүтэгсэн хэмээмэй.

Сайн цагийн мянган бурханы ширээ

Шагжамүни илэд туулагсан бурхан болсоны дараа үл итгэгсэдийг итгүүлж үл засагсадыг дагуулж ном номлогсонд тэдний үс, сахал нь өөрөө унаж гэлэн болцгоогоод Бурханы өлмий дор мөргөн наманчилж багш болгон шүтэцгээв. Шагжамүнийн номын хүрдийг эргүүлэх газраас 1000 бурханы 1000 ширээ гарсанд Бурхан түүний дэргэд өөд болон хүрч уридын залсан гурван бурханы ширээг хүндлэхүйн ёсоор эргэн айлдаж дөрөвдүгээр ширээн дээр өөд болон заларсанд Бурханы биеэс их гэрэл гарч их мянган ертөнцийн орныг дүүргэн газар дэлхий зургаан зүйлээр дэнслэн хөдөлж амьтны зовлон бүхэн барагдаад их амгалант болов. Их Эсэрва тэнгэр тэргүүлж олон тэнгэр нар Замба мөрний алтаар үүдсэн 1000 хигээст хүрдийг өргөж, номын хүрдийг эргүүлэхүйеэ дуртгав. Бас бус хурмаст ба олон голди тэнгэр хүмүүс бүхэн номын хүрдийг эргүүлэхийг дуртган залрав. Тэр даруйд ойгоос хоёр бодь гөрөөс ирээд тэр хүрдний үзүүр харан зогсов. Үүний улмаас сүм дуганын оройд Бурхан багшийн эргүүлсэн номын алтан хүрдний хажууд хоёр бодь гөрөөс бүтээх болсон ажээ.

Арсланг амарлиулсан домог

Нэгэн удаа аглаг хээр газарт Бурхан багш хамаг хүмүүсийн өмнө нь өөд болон ажирах цагт нэгэн үст арслан шилбэлзэн гүйж Багшийн гэгээний өмнө хүрч ирсэнд баруун мутрын алганаас таван үст арсланг хувилган тавьсанд үнэрийг авсан төдийхнөөр тэр дутаан одов. Дөрвөн зүгт нь галаар тойруулан хувилгаснаар дутаах газаргүй болон жич эцэж ямагт багшийн өлмийн дэргэд амарлингуйгаар байх болсонд Бурхан багш түүнд мөнх бус тэргүүтэн

ном үзүүлснээр тэр идээ идэлгүй байсаар үхэж дөрвөн Махаранзын язгуурын тэнгэрт төржээ.

Хүчний хөвүүн Бингали загаснаа төрсөн домог

Ялж төгс нөгчигсөн Вайшилийн бичний цөөрмийн захын давхарлиг байшинд суун авай. Тэр цагт 500 загасчин дорно зохист мөрнөө их өгөөш ба өчүүхэн өгөөш хэмээгдэх хоёр загасны өгөөшийг ээлжлэн тавьсанд нэгэнтээ цагийн хурим болж загасны мах худалдан авагчид олон болохыг мэдэж хоёуланг тавьснаас өчүүхэн загас ба яст мэлхий тэргүүтэн амьтдын үрийн цогцын төдийг ч барив. Их далайгаас ирсэн матар загасны язгуурт нэгэн унтсаныг барьж өгөөшийг татсанаар тэр нойроос сэрж тэд 250 хүнийг урсгалын зүгт аваачив. Тэд нөхдөөсөө өмөг эрж нөгөө 250 загасчинтайгаа элбэн таттал эс чадан тэдгээр ч бас өмөг эрж олон зуун мянган тоот ард нөхцөн татсаар өгөөшөө эвдсээр тэр загасыг хуурай газар гаргав. Тэр матар загаснаа арван найман толгой буй бөгөөд заан, морь ба тэмээ, илжиг, үхэр, бич, арслан, барс, өтөг, шар өтөг ба хархул, мигуй, нимах хонин гөрөөс, махе хийгээд гарай ба нохой толгойтой бөгөөд 36 нүдтэй буй. Түүнийг олон ардууд үзэхээр цуглав. Бурхан багш ч энд амьтнаа тус болохын тул өөд болон ирж тэнд бэлдсэн дэвсгэрт сууж 500 загасчдад уснаас гаргасан амьтдаа тавигтун хэмээн зарлиг болж тавиулав. Тэр матар загас хүний хэлээр хэлэлцсэнд Бурхан багш:

– "Чи Бингали мөн үү" хэмээсэнд загас "Би Бингали мөн" хэмээгээд өөрийн хилэнц зовлонг өгүүлж уйлав. Тэндээс ялж төгс нөгчигсөн зарлиг болруун: "Нигүүлсэхүйг ялгуусан надад сэтгэлийг сайтар сүслэн үйлд. Адгуусны төрөл үүнээ тачаахуйгаас хагацагтун. Тэндээс өндөр язгуурт одох болмуй" хэмээхэд тэр загас ч Бурханаа сүслэл үйлдэж Багш-бэр ч ном үзүүлэв.

Ананда түүний шалтгааныг өчигсөнд: Эрт цагт Гашивын шашинд өгүүлэхүй мэргэн хүчний хөвүүн Бингали хэмээгдэх нэгэн бирман өөрийн эхтэй хамсаж "Аягаха тахимлагууд заан толгойт чи бэр юу мэдмөй" хэмээх тэргүүтэн хочлол тавьсны үр хэмээн зарлиг болсноо тэр матар загас Бурхан багшид сүсэглэсээр үхэж сайн төрлийг олсон хэмээнэ.

Бярманы хөвүүн Балтын домог

Ялж төгс нөгчигсөн Дуут орны Аршийн ойд суухуй цагт олон хуврагуудын бадар аягыг ил талбигсанд нэгэн бич модноос бууж тэнд одсоныг Аягаха тахимлагууд үзэж бич бадар аягыг эвдүүзэй хэмээн сэжиглэж няцуулах гэсэнд Бурхан багш энэ бичний

дуртгал төгөлдөр мөнний тул бүү няцаагтүн хэмээн зарлиг болж тэндээс тэр бич ялж төгс нөгчигсөний бадар аягыг аваад сал модноо авирч батгана хорлол үгүй тунгалаг бал авч бадар аягыг дүүргэж найлзуур модноос буугаад багшид өргөвөөс эс авав. Тэр бич нэгэн этгээдэд одож үхсэн амьтны нарийн гишүүнүүд байсныг түүж арилгаад дахин өргөсөнд мөн эс авбаас бас бадар аягыг авч нэгэн хязгаарт одоод ариун усаар цавдаж өргөвөөс багш-бэр мутартаа авч зооглон айлдав. Түүнээ тэр бичин баясан бишрэхүй-бэр бүжиглэн үйлдээд багшид сүсэглэсээр худагт үхэн егүүтгэж мөнхүү тэр балгаснаа зургаан үйлд хичээгч нэгэн бярмань гэргийн умайд төрөл авч тэр хойно нь нярайлах цагт балын хур бууж түүний нэрийг Баашитагийн хөвүүн Балт хэмээн нэрийдэв. Тэр хойно тойн болоод өдөр бүр гурав гурван бадар аяга бал төвөггүй олж анхныхыг нь бурханд, хоёр дахийг нь хуврагт өргөж гуравдахийг нь өөрөө нөхөр лүгэ эдлэгсээр архадын хутаг олсон бөлгөө.

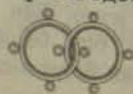
Рахула хөвүүн тойн болсон домог

Бурхан багш хаан эцгийн балгаснаа зорчих цагт нэгэн өдөр олон хатдын ордонд залрав. Тэр үед Ригжмаа хатан эр хүнийг эрхэндээ оруулж салгахгүй болгох нэгэн эм найруулж идээнд холиод хөвүүн Рахулидаа "Чи энэ идээг аваачиж өөрийн эцэгтээ өгөгтүн" хэмээсэнд Рахули түүнийг аваачиж Бурханаа өргөжээ. Түүнийг бурхан авч айлдаад гэдрэг Рахулид идүүлэв. Рахули түүнийг идээд Бурханаас салахгүй болж хаа явсан газар нь дагаж уйлаад болохгүй хамт явах болсонд Бурхан Рахулийг Шарибударийн өмнө тойн болгов. Тэр хойно нь ариун үрийг олоод шажныг тэтгэгч нэгэн гайхамшиг байлдагч болсон хэмээнэ.

Бурхан багш тэнгэрийн орноо заларсан домог

Шагжамүни 41 сүүдэр зооглосон үед 33 тэнгэрийн орноо өөд болж эх Махамаягийн дээд төрөл авсан тэр орноо яарнай(36) хийж гурван сар шахам суусанд Модгалжибү(37) нэхэж очоод Бурханыг нааш Замбутивд залрахыг айлдсанд Бурхан-бэр зөвшөөж ийн айлдав. "Би энд есөн сарын 15-наа ярнай төгсөөд хойно нь долоо хоноод замбутивд одсугай" хэмээн зарлиг болов.

Тэндээс тэнгэрийн тэр орноос эрдэнийн гишгүүрээр заларч, заримдаа рид хувилгаанаар заларч өөд болон ирэв. Тэр үед бүтээсэн зандан Зуу бурханыг, угтаж амар эрэх тэргүүтэн олон зохиол айлдсан шүтээн одоо Бээжингийн Зандан зуу мөн амой.

Үхэрч Нантийн үлгэр

Өмнө зүгийн Ганга мөрний захад ажирваас нэгэн Аягаха тахимлаг-бэр товч хураангуй номоор архадыг олохыг номлон соёрхох хэмээн өчсөнд Гангын уснаа нэгэн мод урссаныг үзэж энэ цаад зах наад зах ба дунд нь эс тогтон хуурай газар үл гаран хүн ба хүн бусад үл баригдан эс ялзарваас далайд орох больюу. Түүнчлэн чи ч цаана наана үл тачаах тэргүүтнээс нярваан дор орох больюу. Товчлон хураасан түүний утга нь архадыг олбой. Түүний ойр Нанти хэмээх нэгэн үхэрч өвгөн үхрээ идүүлэхийн зуур таягаа газар тулж сууваас тэдгээр номыг сонсож байсан нэгэн мэлхийн ар зоонд таяг нь тусч мэлхий тэр даруй үхэж дөрвөн Махаранзын язгуурын тэнгэрт төржээ. Тэр үхэрч Нанти тойнд "Би ч цаад наад захад үл тогтохуйгаас үл ялзран үйлдэхийн тул Тойн болгон соёрх" гэсэнд "Үхрээ эзэнд нь тушаасан буюу. Эс тушаасан болбоос өөр өөр орноо одох тул тушаах хэрэгтэй болой" гэв. Тэндээс үхэрч Нанти номын их хүчин олж "Айв айв хэмээхүй их дуун гаргасаар одсоноос танилцсан 500 үхэрчин лүгэ учирч "Юунаас айв" хэмээн асуусанд "төрөх, өтлөх, өвдөх, үхэхээс айв" хэмээснээ тэд нөхөд няцав. Тэндээс Нанти-бэр үхрээ эзэн тус бүрт нь тушаан 500 үхэрчин нөхдийг хөтөлж Багшийн гэгээний өмнө ирж тойн болон ном сонссоноор таван зуугуулаа тэндээ архадыг олжээ.

Тэрсүүдийн 120 наст мэргэн багшийн домог

Бурхан багш 46 жил номын хүрдийг эргүүлж төгсгөн Завчог (འཇམ་དཔལ་ལྷན་པོ།) хэмээх балгасанд өөд болох цагт тэрс номын нэгэн гайхамшигт мэргэн багш 120-нас хүрсэн Рибсан хэмээгч удамбор цэцэг Бурханы буянаар цөөрөмд ургасныг мэдээд ихэд бишэрч "Тэр Гаудамыг нярваан болохоос нь өмнө би уулзах хэрэгтэй. Энэ ертөнцөд түүнтэй адил мэргэн хүмүүн үгүй тул номын утгаас сэжгээ айлтгаж лавлах хэрэгтэй" хэмээн Завчог балгаснаа бурханы заларсан газарт хүрсэнд Ананд Рибсоныг гурвантаа хориглон Бурхантай эс уулзуулсанд "Аяа би-бэр Рибсонтой үг хэлэлцэхийн эцэс болсон тул нааш ирүүл" хэмээн Бурхан зарлиг болж уулзалдан харилцан ном хэлэлцэж ялангуяа Рибсон Бурханы айлдсан номын утгыг сайтар онож сахал үс нь өөрөө унаж гэлэн болж тэр даруйд Бурхан багшийн нярваан болохыг үл үзнэ хэмээж Рибсон урдаар нярваан болов гэдэг.

БУРХАН БАГШИЙН 12 ЦОХИОНГУЙ

Бурхан багш Түшид тэнгэрийн орноос энэ замбутивд бууж эхийн хэвлийд орсноос эхлээд нярваан дүр үзүүлэх хүртэл түүний намтар цадигийг 12 бүлэг болгон хураангуйлсан түүхийг төвдөөр

"Задва жүни" (ᠵᠠᠳᠠᠪᠠᠵᠤᠨᠢ) гэх ба үүнийг монголоор "Арван хоёр зохионгуй" хэмээн үгчлэн оруулдаг байна. Энэхүү 12 бүлэг буюу зохионгуйн нэрийг сийрүүлбэл:

1. Түшидийн (төгс баясгалант тэнгэрийн орон) орноос өгүүтгэх.
2. Хэвлийд орсон (38)
3. Эхээс мэндлэх
4. Хатадын нөхөд лүгэ цэнгэх
5. Урлахуйн оронд мэргэжиж
6. Гэрээс илэд гарах
7. Хатуужил эдлэгсэн
8. Бодь модны дэргэд одогсон
9. Шимнусын аймгийг дарагсан
10. Илэд бурхан бологсон
11. Номын хүрдийг орчуулах
12. Гаслангаас нөгчигсөн буюу нирваан дүр үзүүлсэн зэрэг болно.

Энэ хэр бидэнд мэдэгдэж буй баримтаар "Бурханы 12 зохионгуйгаас" Монголчуудын туурвисан анхны зохиол нь Чойжи-Одсэрийн төвдөөр бичсэн цадиг болно.

Энэ зохиол бидний үед уламжлан хүрч ирсэнгүй. ХИУ зууны эхэн үеийн нэрт хэлмэрч Шаравсэнгийн монголоор орчуулсан дэд дэвтрийн бичмэл эх Санкт-Петербургийн Их сургуулийн номын санд хадгалагдаж байгаа билээ. Шаравсэнгэ уг номын төгсгөлийн үгэнд Есөнтөмөр (1276-1328) хааны хатны дурдсанаар Чойжи-Одсэр багшийн төвд хэлээр бичсэнийг Бурханы бодь сэтгэл үүссэнээс, зарлиг хураасан дор хүртэл цоолдон орчуулсан тухайгаа тодорхой тэмдэглэсэн юм. Энэ мэдээнээс үзвэл тэрээр уг зохиолоос зөвхөн гол гурван бүлгийг сонгон орчуулжээ. Бусад найман бүлэг нь монгол хэлээр орчуулагдсан эсэх нь тодорхойгүй. Энэ зохиол нь шүлэг, үргэлжилсэн үгийн холимог хэлбэрээр уран сайхны олон аргыг чадамгай ашиглаж бичсэн сонирхолтой зохиол болно. Үүнээс гадна хуудас бүртээ зохиолын онцлог үйл явдлыг харуулсан уран зурагтай юм. Энэ нь тэр үеийн монгол номын зураг чимэглэлийн аргыг судлахад ч сонирхолтой хэрэглэгдэхүүн болохыг тэмдэглэе. Уг зохиолын талаар Б.Я.Владимирцов "Панчатантрын монгол үлгэрийн цоморлиг" гэдэг номынхоо удиртгал өгүүлэлд "Юань улсын үеийн хуучин орчуулуудаас Шаравсэнгийн монголчилсон "Бурхан багшийн арван хоёр зохионгуйн" хоёрдугаар ботийн орчуулгыг тэмдэглэх хэрэгтэй" /Владимирцов 1921, 13/ гэж дурдсан байна. Б.Я.Владимирцовын энэ чухал мэдээний мөрөөр сүүлийн үед хэд хэдэн судлагчид ажиллаж уг зохиолыг хэвлэн нийтлүүлэх, орчуулах зэргээр нэлээд зүйлийг хийжээ. Ц.Дамдинсүрэн "Монгол уран

зохиолын тоймын" 1-р дэвтэрт уг зохиолын талаар бас хэдэн чухал мэдээ дурдсан юм.

Мажар улсын монгол эрдэмтэн Л.Лигети Чойжи-Одсэрийн "Бурханы 12 зохионгуйг" эрдэм шинжилгээний галиг үсгээр сийрүүлж оршил өгүүлэлтэй 1967 онд хэвлүүлсэн байна. Уг зохиолын талаар "Бурханы арван хоёр зохионгуйн монгол хувилбарын тухай" гэсэн өгүүлэл бичиж Мажарын "Дорно дахины судлал" цувралд хэвлүүлжээ. /Лигети, 1967, 59-73/, Мөн энэ үед Н.Поппе "Бурханы арван хоёр зохионгуйг" судалж, англи орчуулгатай хэвлүүлсэн юм /Поппе, 1967/. Н.Поппе эл номынхоо удиртгал өгүүлэлд Бурханы 12 зохионгуйгаас цоолдон орчуулсан дөрвөн бүлгийг Данжуурт байдаг эхтэй харьцуулан судалж үзээд "Чойжи-Одсэр шинээр бичсэн зохиол бус, харин "Агуу ихэд Цэнгэсэн нэрт судрыг товчилж, тэр дотроос шүлгийн мөр бадаг, нарийн хэсгүүдийг нь сонгож авах маягаар е рөнхий агуулгыг нь хамруулсан байна" /Поппе, 1967, 17/ гэж үзжээ.

Бидний ажиглалтаар Чойжи-Одсэр "Бурханы арван хоёр зохионгуйг" бичихдээ мэдээжийн "Хутагт агуу Их цэнгэсэн нэрт судрыг" ашигласан нь лавтай боловч арай уг зохиолын хуулбар гэж үзэж болохгүй юм. Учир нь түүний монгол ахуй нөхцөлд тохируулан боловсруулалт хийсэн нь Шаравсэнгийн орчуулгаас ажиглагддаг юм. Харин "Агуу ихэд цэнгэсэн нэрт судрыг" ХҮП зууны үед хэлмэрч Самдансэнгэ орчуулахдаа Шаравсэнгийн орчуулгаас, ялангуяа шүлэглэсэн хэсгийг авч ашигласныг Л.Хүрэлбаатар олж ажиглажээ. /Хүрэлбаатар, 1985/

Чойжи-Одсэр бурханы цадигийг зохиохдоо энгийн үгээр түүхчилж бичсэнгүй, уран сайхны аргаар дүрслэн бичсэн нь гойд сонирхолтой юм. Зөвхөн цоолдон орчуулсан энэ бүлэгт гэхэд л хөгжөөнтэй, уйтгартай, сүр жавхлантай байдлыг уран, хошноор өгүүлсэн 1100 гаруй мөр шүлэг байна.

Бусад бүлгүүдийг ийм маягаар бичсэн гэж үзвэл Чойжи-Одсэр уг зохиолоо 3000 гаруй мөр шүлгээр чимэглэж зохиожээ гэж таамаглаж болох юм. Зохиогч аливаа дүр, дүрслэлийг гаргахдаа адилтгал зүйрлэлийг өргөн хэрэглэжээ. Жишээлбэл: Зовлонд учирсныг "Хумхан дор орсон зөгий мэт", тогтворгүй сэтгэлийг "Намрын цаг дахь үүл мэт", ээлжлэн солигдох хөдөлгөөнийг (үхэх, төрөх ёс) "Бүжигч хүний гар мэт" гэж уран сайхан зүйрлэж хэлсэн нь олон бий.

Энэхүү цадигийн үйл явдал уран шүлгийн байдалтай танилцуулах зорилгоор гол гурван бүлгийг доор товчлон сийрүүлэв.

ҮГ БҮЛЭГ

"Амьтны төрөх үхэхүй бүжигч хүний гар мэт
Амьтны амин огторгуйд гялбах гялбаа мэт

Үтэр одмуй уруу түргэнээ урсах усан мэт /46/ үнэхээр хүний төрөх үхэх нь орчлонгийн настай харьцуулбал нүд ирмэхтэй адил юм.

Залуу идэр элэгүүр дориун бүхүйдээ

Жад бусдад таалуулан агсан-бэр

Өтөлж насанд хүрсэнд

Өөрийн ураг-бэр тэвчигдэн буй" хэмээн орчлонгийн хуурамч мөн чанарыг нэгэн биеийн өсөх, өглөх насны өнгөөр үлгэрлэж өгүүлжээ. /56/

Түшидийн тэнгэр орноос Шири Дева (Ширэндэв) нэрт тэнгэрийн хөвүүн Судагани хаанд шүлгээр зүүд бариулж

- Бодьсад хан хөвүүн чинь алтан шар дээлийг өмсөж хамаг тэнгэр нараар хүрээлүүлж гэрээс гарах цаг боллоо хэмээн мэдүүлэхэд хаан нойроос сэрмэгц

- Хөвүүн хатдын дотор байна уу хэмээн асууж байдаг. Энэ ч хүү гэрээс гарахын бэлэг ёр хэмээн үүд хаалгыг машинд чангалуулж байна.

Үүнээс хойхно хаан хүү Цэцэрлэгт зугаацахаар дорно хаалгаар гарч одох үест ариун орон дахь тэнгэрийн хөвүүн нэгэн өвгөн болон хувилж ирснийг Бодисадва үзэж өөрийн жолоодогч Саратигаас(39) ийн асуув

"Үсэн сахлан цайж

Үлэмж маш бөхийгсөн

Аман дахь шүдээ барж

Асар маш сарьсалсан

Судал гүрэл ил болж

Сорби бэрээ шүтсэн

Иг иг хэмээн ханиаж

Ирхэрэхүй дуут энэ юун буй" хэмээсэнд Сарати:

"Үлэмж идэр цаг дахь эрдмээ барж

Өөрийн ургаар шуулагдсан

Үхэл дор ойр болсон

Өглөхүй хэмээгдэх энэ буй" хэмээхэд хаан хүү орчлонгийн дөрвөн үнэний нэгэн өглөхүй хэмээх юу болохыг мэдрэв. Тэндээс бас нэгэн цагт хаан хүү өмнөд хаалгаар гарч одох цагт замын хажууд энэлэн шаналан хэвтэх өвчит хүмүүнийг үзэж асууруун:

- Өнгө царайгаа алдаж

Үсэн сэгсийгсэн

Үтэл үтэл амьсан ядан онгож

Үлэмж асар маш турсан

Буртаг дор будуулж

Босох хүчин барсан

Хээлээ нарийдаж

Гэндээч энэ юу буй" гэхэд Сарати:

Эрхтний хүчин шантарч

Өвдөх хатгуулахаар зовж

Эрлэг хааны зүгт зүглэсэн

Өвчин хэмээгдэх энэ буй" хэмээн орчлонгийн дөрвөн үнэний нэгэн өвчин хэмээхийг таниулав.

Бас нэгэн цагт Бодисадва өрнө хаалгаар гарч одоход Эсэр тэнгэр үхсэн хүн болон хувилж зарим нь уйлан зарим нь өвчүүгээ дэлдэн бүхүй зэргийг үзээд хан хөвүүн Саратигаас асууруун:

-Үл хөдлөн гэдрэг хэвтэж

Олноо тэн-дор эргүүлсэн

Үсээ цуцалж элдэвчилсэн

Уйлаад ардаар дагуулсан

Асар олноор хүрээлүүлж

Авч одохуй энэ юу буй" хэмээхэд Сарати:

-Урагшид эцэг эх тэргүүтэн

Үр садад эд таваар хийгээдийг

Үл олж үзэх

Үхвэй хэмээх энэ буй гэж орчлонгийн дөрвөн үнэний нэгэн үхэх гэгчийг таниулав.

Бас нэгэн цагт умарт хаалгаар гарч одох үест

Ал шаравыг өмсч

Гартаа бадар баригсан

Омог үгүй амарлингуй явалт нэгнийг үзээд хан хүү

- "Энэ хэн болов" хэмээн асууваас:

-Тачьяангуйн жаргаланг тэвчиж

Дээд амарлигсан хутгыг эррүүн

Гагц бинвадад дулдуйдагч тойн хэмээгдэх энэ буй гэхэд

Тойны зүгт жолоогоо татуулж

Ариун винайн явдлыг хэлэлцэж

Гэртээс гэргүй гарахыг хүсэж

"Би-бэр үүнийг хүснэ" хэмээн хан хүү үнэн санаагаа Саратид өгүүлж байна.

Энэ цагаас хойш хааны ордны их хүрээлэнд хун галуу тэргүүтэн үл донгодон цээлийн ус ширгэн цэцэг навч үл дэлгэрч, хуур цоорын дуу тасарч уйтгар бүрхэх болов. Ингэхэд Судагани хаан одоо чухам хан хүүг харуулдаж хандах цаг болов гэдгийг ухаарч хана хэрэм, харуул манааг чангалж өнгөт охидоор хөгжмийн дуу үл тасалдуулан хөгжөөвч тэр бүхэн талаар болдог.

Хан хүүгийн хатдаас Гобика, Яшондари тэргүүтэн газар хөдлөв, үс үргэв, шүд ойчив, сар унав, одод уйлав хэмээн чухам үнэнийг ёрлон зүүдлэвч Бодисадва тэр бүхнийг өөрөөр тайлж өрөөлийг тайтгаруулж байлаа.

Түдэлгүй хан хөвүүн хамаг амьтны тусын тулд гэрээс гарах цаг минь боллоо хэмээн учирлан эцэг, Судагани хааныг түнэр хар

шөнийг гэгээ гэрлээр гийгүүлэн айлтгаж арга буюу зөвшөөрөхөөс өөр аргагүйд тултал өчсөнд хаан "одтугай" хэмээж ам алдав. Гэвч хаан харуул манааг чангалж, хаалга үүдээ бэхлэн хан хүүг саатуулах бүхий л аргыг хийхэд Эсэр хурмаст тэргүүтэн олон тэнгэр нар Бодисад хан хүүг хамаг амьтны тусын тул гэрээс гарч дээргүй дээдийн хутгийг олоход дэмжин тэтгэж огторгуйгаар нисгэн одуулбай.

Бодисад аглаг газар Гандаг агтаас бууж эдлэл чимгээ эргүүлэн өгүүлж ор ганцаар үлдэхдээ

Төрөхдөө гагцаар төрж

Үхэхдээ гагцаар үхьюу

Зовлонг гагцаар даах эл болбоос

Орчлонд нөхөр хэмээгдэх хаа буй" хэмээн айлдаж байдаг.

Чухам ингэж бие сэтгэлийн хатуужлыг эдлэж очир ишт илд мэсээр үсээ дүйлж ал шарыг өмсөж аглагт суух болов.

Ийнхүү хан хүүг тойн болгосонд тэнгэр нар баясалцагсан дуу нь Агнистын орныг хүртэл дуурсаж

"Дээрээс цэцгүүд орж

Дэлхий газар дэнслэгсэн... хэмээн нэгэн талын баясал үүдэхэд хааны орд харшын дотор

Уйлан хайлан урихуй

Үхэхдийн үсээ нисгэхүй

Энэлэн шаналан гаслахуй

Өвчүү өвдгөө дэлдэхүй...

Хөдөөд хоцрогсон загас мэт

Хөрвөн дүүлэн уйлахуй" гэх зэргээр уй гашуу энэлэн шаналан буйг ой тойнд буумаар яруу тод зурагласан байна.

Ялангуяа амьдын хагацал болж гансарч үлдсэн хатдын өрөвдөлтэй байдлыг яруу найргийн адилтгах хийгээд сөрөгцүүлэх аргаар зөвхөн өнгөн талыг бус дотоод мөн чанарыг нээж гаргасан маш олон хүчтэй мөр бадгууд буй. Тухайлбал эл ҮИ бүлгийн төгсгөлийн хэсэгт:

Хатуу алтаар торлож

Хамаг эрдэнэсээр чимэгсэн

Гайхамшиг гилбэлэн бүхүй харш чинь

Харлаж гэрэл үгүй болбой ни

Дэлгэрч байн агсан цэцгүүд бэр

Тэнд донгодон агсан шувууд бэр

Тэнгэрт гарав уу газарт оров уу

Тэд бэр үл үзэгдэм ни

Үзэсгэлэнтэн яруу дуутан

Уртаа дэрвэлзэхүй дээлтэн

Урд баясгалан төрүүлж агсад-бэр

Эдүгээ уйлалдахуйн нөхөр болбой ни

Читир(40) эрдэнэсийн чимэгтэн хатадын

Чимэг ануу цус нулимс үзэгдмүй

Чихэн дор зохист хуурын дуу урваж

Жингэнэх уй дагуун сонсдмуй" хэмээн оргилж, цалгиж байсан ордны амьдралыг уйтгар гунигийн манан бүрхсэнийг ийнхүү урнаар өгүүлжээ.

ҮП БҮЛЭГ

Энэхүү ҮП бүлэгт Бурхан багшийн бэрхээс хатуужин (зургаан жил) суусан явдлыг өгүүлжээ.

Бодисад хан хөвүүн тойн болж аглагт хатуужлыг эдлэн суусан зургаан жилийн явдлыг маш товч боловч хамгийн эгзэгтэй талаас нь үнэмшилтэйгээр өгүүлсэн нь намтар туурвигчийн гол ололт гэвээс зохино. Хан хөвүүний хатуужил эдлэж суусан явдлыг эгэл хүмүүний бие цогцост буулган бодвоос арга бачит шимнусын хэлснээр хүн гэдэг амьтанд

"Үхэхийн шалтгаан мянга илүү

Амьдрахын шалтгаан нэгээхэн-бэр буй" боловч чухам чадал хүчээ шавхан дайчлаж чадваас ямар их хүч нөөц байдаг юм бэ гэхээр тэнгэр нарыг ч бишрүүлэхээр тэнхэл бий гэдгийг эл бүлэгт өгүүлж байна.

Түүнийг аглагт дияан хийж хатуужил эдлэж идээ ундаа сойж өдөрт нэгээхэн арцын үр ганц тутрага төдийхөн зооглож суухад тэнгэр нар хүртэл тэсгэл алдаж Бодисадын дэргэд ирж өөрсдийн идээнээс "Шар усны нүхээр нь оруулсугай" хэмээхэд үүнийг идээн үл иднэ хэмээн амалсан амнаасаа няцаж худал хэлсэн хэрэг болно. Худлаа хэлэх нь хутагтад харш, худлаа хэлэх нь муугийн үүд, худал хуурмагаар ертөнцийг аргацааж үл болно гэсэн үнэний мөрийн сургаалаа айлдаж үгэндээ хүрэхийн үлгэр үзүүлж аймшигт тураалыг эдлэн суудаг билээ.

Ийнхүү Бодисад хан хөвүүнийг хатуужлыг эдлэн суухад эх Махамаяи хатан тэнгэрийн орноос ирж

"Үсэн-ийэ зүсэн-ийэ нисгэж

Өр зүрх өвдөх мэт уйлж

Үхэтхийн газарт хөрвөж" уйлж хайлан байхад хан хүү хэн буй хэмээн асуусанд хатан өгүүллүүн

"Аяа очир мэт хээлдэгэн

Арван сар өргөгсөн

Ачит эх буюу би

Амраг хөвүүнийхээ тулд гасалмуй би" гэх зэргээр эх хөвүүн хоёр харилцан шүлэглэж хан хөвүүний сэтгэлийн тэнхлийг мэдэрч бишрэн баясч тэнгэр нарын мандарвагийн цэцэг сацаж гурвантаа тойроод өөрийн орондоо ажрах нь Гэсэр хааныг зовж зүдэх цагт

тэнгэрийн орноос эгч нар нь тэтгэн дэмжиж байх үйл явдлыг санагдуулна.

ҮШ БҮЛЭГ

Бодисад хан хөвүүн аглагт сууж хатуужлыг эдэлсэн нь чухамдаа дээргүй дээдийн хутгийг олж бурхан болохын замыг нээсэн ажээ.

Тэрээр бодь модны дор өвсөн дэвсгэр дээр бат бэх завилан сууж бясалгал үйлдэн номын хүчээр хамаг нясвааныг амарлиулж, амьтны сэтгэлд амгаланг төрүүлж, гэрлээр гийгүүлэхэд

Эрт нөгчигсөн Гаргасунди
Ганагамүни, Гагшиб тэргүүтэн
Гурван сайбар одогсон бурхан
Бурхан болохуй цагт
Энэ мэт гэрэл болж

Энэ орныг гийгүүлж бөлгөө хэмээн лусын орон баясав.

Бурхан багшийн цадгийн энэхүү ҮШ бүлэгт бодь зүрхнээ одож рид хувилгаан үзүүлснийг өгүүлжээ.

Бодисад хан хүүг бурхан болох замд амармагийн ертөнцийн эзэн чибилт шимнус түүний хөвүүд элдэв саад тотгор хийсэн боловч тэдний оролдлого бүтэлгүй болж 32 зүйлийн муу ёрын зүүд зүүдлэх болсонд чөтгөр шумнасууд зөвлөлдөж байна.

Зохиогч бурханы хутаг мөрд түйтгэр болсон энэхүү элдэв шимнусын дүр төрхийг маш уран яруу сүр хүчин төгөлдөр үзүүлсэн нь анхаарал татахгүй байх аргагүй юм. Үүнтэй таницуулах зорилгоор хэдэн бадгийг сийрүүлъя.

"Үлэмж баатар хүчтэн
Үзэшгүй догшин царайтан
Үлд (илд) жад элдэв мэс барьсан
Урид тэнгэр хүмүүнээс үзэгдсэн
Чонхор манхар магнайтан
Чудар будар тариатан
Даравгар их амтан
Дал өвчүүн дүр нүүртэн
Чөнхийгсөн өндөр хамартан
Цогшсон гал мэт нүдтэн
Ярзайсан муруй шүдтэн
Илд бүги чихтэн
Сэрээ шивээн дүр адил
Сэрвийсэн шар үстэн
Унжгай урт уруултан
Улаан жилбэлсэн хэлтэн
Матар гарьд хошуутан

Маги үхэр толгойтон
Заан, морь, үнэгэн
Заримууд арслан барс тэргүүтэн
Тэргүүн үгүйтэн тэргүүн олоотон
Тэгүүнчлэн гар хал олоотон

Хөл гарын үес дор
Гүрийтэл могой ороогсод
Хамар амны нүхдээс
Хар нугууд могой гаргахуун
Тулам намух(41) хээлтэн
Хээл дүр-ийэн ам шүдтэн
Хохимой ясан биетэн
Хуруудаар толгой доор эрхтэн
Заримууд бүхүй хүмүүнийг залгихуун
Заримууд бөөр элэг идхүүн"... гэх зэргээр элдэв янзын

шимнусын этгээд сонин дүр төрхийг хөгжөөнтэй зураглан өгүүлжээ.

Дээр өгүүлсэн шимнусын дүр байдлыг ажиглахад Бурханы шашны буруу номтон хэмээн үздэг Хүнхээрийн улсын (Түрэг) дүр байдлыг санагдуулам

"Чөнхийгсөн өндөр хамартан
Цогшсон гал мэт нүдтэн..." гэх буюу
"Сэрээ шивээн дүр адил

Сэрвийсэн шар үстэн" ... гэх зэргийн мөр бадаг тохиолдож байхын дээр монголын бурханы шашны боловсролтон нарын ном зохиолд буруу номтон лал буюу Лаларын дүр төрхийг "Тэр асар том биетэй толгойгүй мөрөндөө нүдтэй, бэлхүүсэндээ амтай, гартаа хурц төмөр шилбүүр барьсан..." /Зава Дамдин, "Алтан дэвтэр"/ гэж өгүүлсэн бол бидний авч ярьж буй "Арван хоёр зохионгуйд"

"Даравгар их амтан
Дал дүр өвчүүн дүр нүүртэн" гэх юм уу
"Тулам намух хээлтэн

Хээл дүрийн ам шүдтэн" хэмээн дүрсэлснийг жигшин үзэж болно.

Тэрчлэн шимнус нарын сүр хүчин, ид шидийг маш хүчтэй дэврүүн үзүүлсэн нь ийм аймшигт дайсныг даран номхотгосон бурхны рид хувилгааны эрдэм чадал ямар их болохыг уран сайхны логик дүрслэлээр үнэмшилтэйгээр үзүүлж чадсан байна.

Хэдийгээр шимнусын
"Сүрхий хашгирах дуун дор
Сүмэр уул хөдлөх мэт
Түвэгнэх хүлгийн анир нь
Төгрөг дэлхийг хагалах мэт" гэх буюу
"Хээлээ хага татаж

Гэдсээ үзүүлж айлгахуй" гэх зэргээр хирдхийн цочмоор аймшигийг үзүүлсэн авч хатуужлыг эдлэн бат бэх суудлаар суусан Бодисадыг шар үсийн төдийхнийг ч хөдөлгөн эс чадаад сүүлдээ шимнусын хөвүүд өөр хоорондоо маргаж мэтгэж, зөвшиж зөвлөж цагаан тал нь сайлж, хар тал нь муулж элдэв хоёроор үзсэн боловч Бодисад хан хүүгийн Сүмбэр уул мэт суурьтай, ургамал наран мэт гэрэлтэй, дэлгэр саран мэт амарлангуй, дэлгэмэл лянхуа мэт дөлгөөн мишээж суух сүр жавхланд эрс нь сүрдэж эмс нь тачааж арга буюу дуу шүлэг өргөн магтаж биширч дагах болсныг өгүүлж

"Хаврын сайн цаг болж ирсэнд
Хамаг мод цэцэглэж бүхүйд
Гайхамшигт лагшинт чам-луга
Хамтдаж жаргая хэмээн ирэв бид
Тэргэл саран нүүртэн
Дэлгэрсэн лянх нүдтэн
Тэнгэр нарын дурыг булаагч
Төгс төрөлхийтэн буюу та
Занднаас сайн үнэртэн
Читир эрдэнэсээр чимэглэн
Чиний миний залуудаа
Жаргалцая хэмээн ирэв бид
Болсон бимбийн уруултан
Бүлтийсэн чийрэг хөхтөн
Хүйсний дор давхар хөвчтөн
Хүсэгдэхүй манийг үзэн соёрх..." хэмээн элдэвчлэн ятгагсан энэ мэтийн шүлэг дуунд Бодисадын сэтгэл үл хөдлөн хариуд нь:

—Ийм тачаангуй зовлонгийн үндэс буй
Эд мунхагуудыг гэмд оруулагч буй
Хужирт ус ууж төд ундаасах мэт
Гоо хатадтай жаргалдваас түүнчлэн буй гэх буюу илбэдэх мэт охидын инээх нүд нь усны цэврүү мэт төдхөн замхрах, илт үзэгдэх чийрэг хөх нь урихдах өгөөш мэт хэмээн чухам үнэнийг нээн хэлж шимнусын охидыг мухардуулж байна.

Чингээд хурмаст тэнгэр тэрч байтугай шимнусын язгууртан хүртэл түүнд тахил табиг өргөн бишрэн дагаж
Шулуун зөөлөнд хурьцах үгүй
Ширүүн хатууд хилэгнэх үгүй
Үл мунхрах билэгтэйн тулд

Өчүүхэн хэн бэр хөдөлгөн чадах бус хэмээн түүний сэтгэлийн мөн чанарыг арга буюу үнэлж байна. Эцэст нь товчоор дүгнэн хэлэхэд гартаа илд мэс барилгүй, цэрэг зэвсэг хөдөлгөл үгүй гагц өөрийн биеэр асар хүчит шимнусын аймгийг дарж дагуулсан энэ гайхамшгийн гайхамшиг нь юунд байна вэ гэвэл гагцхүү бат бэх сэтгэлийн тэнхэлд байна гэсэн ойлголт гарч байгаа юм.

ШАРАВСЭНГИЙН ОРЧУУЛСАН "АРВАН ХОЁР ЗОХИОНГУЙН" ТАЙЛБАР

Миний бие хэдэн жилийн өмнө Ховд аймгийн харъяат үлгэрч Натарын Янжив (1914 онд төрсөн) гэдэг өвгөнд хуучны маш ховор ном хадгалагдаж байгаа сургаар уулзаж заримыг нь худалдан авч өөртэй нь тохиролцсоны дагуу заримыг нь хуулж авч буцааж өгсөн юм. Эдгээр номын дотор "Арван хоёр зохионгуйн тайлбар" хэмээх эртний чухал судар байв. Уг судрын төгсгөлийн үгийг уншиж үзвээс "... Гайхамшиг бурханы арван хоёр зүйлт Дувадаса кар (S.Dvadasa kara) хэмээгдэх үйлсийг нь олон монгол иргэнэл төрөл нугууд дор удирдуулсаны шажин дор олон үйлийг үйлдэгсэн Бодисун язгууртан Эсэн Турамиш (Эсэн Төмөр) Хун Шиү (Хуан Хоу 皇后) -ийн үнэн чин сэтгэлээр бас бас дуртган өгүүлэгдэхүй Шагжалигуудын тойн Шаравсэнгэ монголчлон орчуулж олон зүйл бичгүүд дор тохиолдуулж оршуулбай" хэмээжээ. Эл төгсгөлийн үгийг Чойжи-Одсэрийн төвд хэлээр бичсэн "Бурханы арван хоёр зохионгуйн" Бурханы бодь сэтгэл үүссэнээс зарлиг хураагсан дор хүртэл цоолдон авч орчуулсан ХҮУ зууны эхэн үеийн нэрт хэлмэрч Шаравсэнгэ "Бурханы арван хоёр зохионгуйн үндэс, Тайлбар хоёрын аль алиныг нь Эсэн Төмөрийн хатны дурдагсанаар орчуулсан болох нь мэдэгдэж байна. Бидний өгүүлж буй "Арван хоёр зохионгуйн" тайлбар нь мөн л Бурхан багшийн бодь сэтгэл үүсч ном номнож рид хувилгаан үзүүлсэн, 33 тэнгэрийн орноо ажирсан, тэрсүүдийн зургаан багшийг номхотгосон тэргүүтэн энэ төрлийн их үйлийг нь голлон өгүүлжээ. Үүний зэрэгцээ Монголжибүү, Шарибүү, Ананда тэргүүтэн шавь нар тэдний эрт урьдын төрлийн шүтэн барилдлагын тухай сонин домог цадиг ишлэсэн зэрэг нь үндсэн зохиолын утга санааг тодосгоход чухал ач холбогдолтой байдаг билээ. Ийм учраас бид уг тайлбараас үндсэн зохиолд үгүй буюу байвч түүнээс дэлгэр эсвэл өөрөөр өгүүлсэн зарим нэгэн домог, өгүүллэгийн зүйлээс товч танилцуулъя.

Шагжалигуудын язгуурын домог

Шагжалигууд бидний урьдын овог язгуурын тухай Бурханаас асууж мэдьс хэмээлцэж асуусанд Бурхан багш өөрийн язгуурыг өөрөө магтах нь зохисгүй хэмээн сэтгэж Модгалванид Шагжалигуудын язгуурыг номлож өг хэмээн зарлиг болсонд Махасабади (Махасамали) хаанаас Рахули хөвүүнийг хүртэл бүгдийг илэд өгүүлжээ. Үүнээс бид Гашиб бурханы үеэс залгаж ирсэн Гаудамын язгуурын тухай домгийг доор сийрүүлъя.

Гирги хааны хөвгүүн Сужади түүний урагт Будалан балгасанд зуун хаад болсоны эцэс нь Гэрэни нэртийн Гаудам, Бирадуважи нэрт хоёр хөвүүн бөлгөө. Гаудам өчүүхнээс сансраас сэтгэл уйдаж гэртээс гарч Харшандивибани нэрт таван зөн билэгт аршийн зэргэд арш нарын ёсоор хатуужин сууруун. Хойно дүү Биридуважи нь хаан орон суув. Тэр цагт Будалан балгасанд Мархали нэрт хулгай хүмүүн Бадири нэртэй олноо чуулагч дагуулагч эмийг найдангуй сэтгэлээр алсан цуст илдийг Гаудам аршийн гөрмөлийн үүдэнд огоорч дутаасны тул Гаудам аршийг алав хэмээн түүнийг барьж одож Бирадуважи хаанд хүргэвээс үнэн худлыг онохуй билэг үгүй тул түүнийг алав хэмээж амьдаар шоролт тэлүүлэв. Тэр цагт Харшандивибани арш түүнийг мэдэж дэргэд нь хүрч "хөвүүн минь юу болов яртах (шархлах) бүү болтугай" хэмээн өгүүлсэнд Гаудам арш өгүүлрүүн: "Миний хилэнц буй заа. Бие минь яртахаас сэтгэл минь яртагсан үгүй. Энэ үг минь үнэн бөгөөс багшийн минь бие алтан өнгөт болох болтугай" хэмээн өгүүлдэд Харшандивибани аршийн хар өнгө нь хувилж алтан өнгөт болсноор түүний хойно урьд нэр нь устаж Алтан өнгөт хэмээн Суварадивибани хэмээх болов. Тэндээс багш нь зөн билгээрээ үзэж өгүүлрүүн: "Хөвүүн минь аль тэр Чакравад хааны ургийг сэтгэж амармагийн сэтгэлийг үүсэгтүгэй хэмээгсэнд Гаудам арш амармагийн сэтгэлийг ивэлгэж цагаан өнгөт хоёр дусал цусан сэлтийг дусааснаас хоёр өндөг болов. Суварнадивибани арш нарны гэрлээр болгосноос хоёр хөвүүд төрөв. Түүний тулд нарны ураг, Гаудам аршийн хөвүүн хэмээрүүн гэсэн болой.

Махамаян хатан

Субирабоди хаан Шигану хаантай ураг худ бололцохыг хүсэж явтал Лүмбини хатан хөл хүнд болж сар хоног нь гүйцсэн хойно үлэмж маш үзэсгэлэн төгс нэгэн охин төрсөнд гурван долоо хорин нэг өдөр хотол иргэдийг цуглуулж хуримлаж нэр өгөхдөө энэ нь Вишу-а гарми тэнгэрийн хувилгаан буй хэмээлдэж Маян хэмээн нэрийдэв. Шинж бэлэг мэдэгчид энэ охиноос хүрдэн орчуулагч Чакравад хаан төрнө гэж өгүүлэв. Түүний хойно уридах охиноос үлэмж гуа бас нэг охин төрвөөс урьдахын адил хорин нэг хоногийн хурим хийх үед нэр өгөхдөө эгчээсээ үлэмж гуа бүхүйн тул их хувилгаан буй хэмээж Махамаян хэмээж нэрийдэв. Түүнийг үзмэрчин үзэж үүнээс их эрсийн 32 лагшин төгсөгсөн Чакравад хаан төрөх хэмээн өгүүлэв. Түүний хойно Субирабоди хаан Шигану хаанд элч илгээж "Дээд төрөлхийтэд төрсөн Маян, Махамаян нэрт хоёр охин минь буй. Эднээс алиныг таалбаас Судудани (Судадни) хөвүүнээ гуйтугай" хэмээн төрөлхийн бэлгэснийг төгс өгүүлж илгээгсэнд Шигану хаан ихэд баясаж хоёр охины өмнөөс төгс билэгт

Чакравад хаан төрөх бөгөөс тэр охиныг урид өгч илгэтүгэй хэмээн хариу илгээсэнд бага охин Махамаяныг 500 хүн үдэж хүргүүлэв. Хатны язгуурын түүх ийм ажээ.

Хөвүүн эцгээ таньсан домог

Аль цагт Шагжамүни бурхан болсон зургадугаар онд Хабилиг балгасанд ирж хамаг Шагжалигуудыг номд оруулсны хойно Бурхан нэгэн өдөр хатдын дотор цайлж суух цагт Ясундари хатагтай нэгэн шидэт идээ оюуманыг Рахули хөвүүнд "Үүнийг эцэгт өгч ир" хэмээн зарж илгээв. Бурхан түүнийг мэдэж өөртэйгээ ав Адил 500 бурхан болон хувилж суусанд Рахули хөвүүн ирж мөн бодит Бурханыг таньж Оюуманыг өгсөнд түүнийг Рахули хөвүүнд идүүлбээс тэрээр Бурханы хойноос дагаж одов. Тэндээс Бурхан Рахули хөвүүнийг Шарибударид дагуулж өгч тойн болгоод Аягаха тамимлэгүүдэд "Рахули миний хөвүүн буюу. Гагц энэ төрөлд намайг эцэг хэмээн танигсан бус. Эрт нөгчигсөн холын цагт холын би Махачуури нэрт их хулгай болон төрж эцэг нь болсонд үүнчлэн намайг таньж байсан хэмээх цадгийг дэлгэрэнгүй номлож өгч бурханы хөвүүн бус хэмээх олон Шагжалигуудын сэтгэлийн сэжгийг язгуураас тархаан үйлдэв.

Бурханы дүү Нанти тойн болсон домог

Бурханы дүү Нанти нэрт бөлгөө. Гэргий нь Сүндари нэрт гоо үзэсгэлэнт бүсгүй агаад тэрээр түүнийг маш ихэд таалдаг байв. Ялж төгс нөгчигсөн бурхан Анандыг дагуулж Хабилиг балгасанд хүрч бинвад гуйж Нанти хөвүүний харшийн хаалганд сууж биеэсээ алтан өнгөт гэрэл талбин гийгүүлсэнд гадна бурхан ирсний бэлэг буй хэмээн сэтгэж Нанти яаран гарах гэсэнд хатан Сүндари "Бурхан үүнийг тойн болгох буй" хэмээн санаж хормойноос нь татаж бүү гар хэмээн ятгаваас "Би мөргөөд мөн даруй ирсүгэй" хэмээвээс хатан нь нулимсаараа магнай дунд нь хуруугаараа дарж "Үүнийг хатахаас өмнө харьж ир" хэмээн илгээв. Нанти гарч Бурханаа мөргөөд бадар аягыг авч бинвад баригсанд өөрөө ч Анандаар ч эс явуулсанд бурханыг дагалдан явж дэргэд нь хүрвээс тэрээр бинвадыг идэн соёрхож сархалдыг Нантид өгч "Нанти чи тойн яахан үл болмуй" хэмээн өгүүлсэнд Нанти бурханы зарлигийг даван ядаж өөрийн эрхгүй "тойн болсугай" хэмээн ам алдав. Тэндээс Бурхан Анандыг зарж үс дүйлэгчийг (авагч) нрүүлж үс авахуулах болсонд тэр үс дүйлэгчид Нанти өгүүлрүүн: "Би Чакравад хаан болох ёстой буюу. Одоо чи миний үсийг дүйлбээс хэзээ хаан болсон цагтаа гары чинь огтолно" хэмээсэнд тэр айж эс дүйлэв. Үүнийг Бурхан мэдэж "Нанти чи тойн үл болох уу" хэмээвээс "Болох буй" гэхэд Бурхан өөрөө

тэргүүн дэх үсийг дүйлж тойн болгосонд Нанти "Би нэгэнтээ бишрэлээр тойн болсон мэт боловч шөнө болгоод буруулан одсугай" хэмээн сэтгэхийг Бурхан мэдээд мөрт нь нэгэн их нуур хувилгав. Нанти амраг нөхрөөсөө хагацан үхсэнээс маргааш одсугай хэмээн сэтгэж шөнө Сундариг санан зовж хоноод үүр цайлгасанд Бурхан үүнийг ухаж маргааш нь Сүм гэрийн газар арчиж цэвэрлэх хаалга хааж, нээх үйлийг тушаав. Нанти тэр ажлыг яаран хийж Аягаха тахимлэгүүдийг бинвад гуйн одох чөлөөнд Сундарийн дэргэд хүрсүгэй хэмээн түргэлэхийг мөн Бурхан мэдэж нэгэн гэрийг арчаас нөгөө гэр хогоор дүүрч, нэгэн хаалга хааваас нөгөө нь нээгдэх адистэд хийснээр дуусган ядав. Тэгээд Сундарийн дэргэд хүрэхээр их замаар Бурханаас нууж одвоос Бурхан гэнэт өөдөөс нь гарч ирж арга буюу хойноос нь дагаж ирэв.

Тэндээс Бурхан багш Нантийн Сундарид шунагсан сэтгэлийг нь хариулах үйлийг үйлдсүгэй хэмээн сэтгэж харш дээлийнхээ үзүүрээс бариулж Хандаманда уулнаа хувилгааны хүчээр нисэн одож хүрсэнд нэгэн сохор бичин таарсанд түүнийг Нантийд үзүүлж "Нанти! Сундари энэ бич хоёрын аль нь үзэсгэлэнтэй буй" гэсэнд "Сундари үзэсгэлэнтэй" хэмээсэнд мөн хувилгаанаар 33 тэнгэрийн орноо одож тэндэхийн орд харшийг тойрон үзвээс тэнгэрийн олонхи охид хөвүүд элдэв жаргалангаар жарган суухыг үзэв. Өөр нэгэн харшид хөвүүд үгүй дан охид байхыг үзэж Нанти: "Тан дор тэнгэрийн хөвүүн үгүйн шалтгаан юун" хэмээвээс тэд өгүүллүүн: Бурханы дүү Нанти тойн болж ариун явдлаар явж нөгөө төрөлдөө энд ирж эзэн минь болох тул бид хүлээж сууна хэмээвээс Нанти машид баясаж Бурханы дэргэд хүрвээс Бурхан зарлиг болруун: "Нанти тэнгэр нарын охид Сундарийн алины нь төрөлх дээд буй" хэмээвээс "Эднийг үзвээс Сундари минь ууланд үзсэн бич-лүг адил болов" гэв. Бурхан ариун явдлаар явагтун хэмээн зарлиг болсонд бишрэн баясаж тэнгэр нарын төрөлхийн сайныг хүсэхүй нэрт шагшабадыг сахих болов. Тэндээс бас магад гарахуйн Шагшабадыг сахиулахын тул Аягаха тахимлэгүүдэд Бурхан зарлиг болж Нанти луга суудал, аяга, сав тэргүүтнийг бүү холилдуул хэмээв. Мөн Бурхан багш рид хувилгааны хүчээр тамын орноор дагуулан одож жанчих, дэлдэх, огтлох, эвдлэх, цавчих, ширгээх, түлэх, чанах тэргүүтэн зовлонгоор дүүрсэн амьтдыг үзээд бас нэгэн их тогоонд ус буцалсаар атал чанагдах амьтан үгүйг үзэж Эрлэг хааны ардаас үүний учрыг асууваас тэд өгүүллүүн: "Бурханы дүү Нанти тэнгэр нарын төрөл хүсч ариун явдлаар явмой. Тэнгэр нарын жаргалангаар нэгэн төдий жаргасны хойно буянаа барж энэ дотор ирнэ түүнийг хүлээнэ бид гэхийг сонсож айн дутааж Бурханы дэргэд одвоос тамыг үзэв үү хэмээн асуусанд царай зүсээ алдаж арай ядан байхад Бурхан, Нанти тэнгэр нарын төрөл хүсэж Шагшабадыг сахигчид энэ мэт гэм

болоод үүнээс бус гэмүүд олон бүхүйн тул ямагт нярваан болох итгэлээр магад гарахуй шагшабадыг сахихыг номлов.

Бурхан багш хувилгаан дүр үзүүлсэн нь

Нэгэн цагт Рид авагч нэрт Убашанз Бурханы хөл дор мөргөж өчрүүн Тэрс номтон луга би рид хувилгаанаа тэмцэлдээ хэмээн өчвөөс зарлиг болруун: "Рид авагч аа чи чадах буюу тийн бөгөөс надтай тэмцэлдтүгэй" хэмээхэд Рид хувилгааныг би эс үзүүлбээс Гаудам тойн рид хувилгаан үгүйн тул тидши нар нь үзүүлэв хэмээх тэд түүгээр би үзүүлсүгэй хэмээв.

Тэндээс ялж төгс нөгчигсөн бурхан Бирасанжи хаанаа зарлиг болруун: "Их хаан түүнчлэн ирсэн тэрс номтон луга дээд хувилгааныг үзүүлбэ хэмээн хэн дуратган өчмүй хэмээбээс Бирасанжи хаан суусан орноос босч Бурханы зүг алгаа хамтатган сөгдөж өчрүүн: "Ялж төгс нөгчигсөн Бурхан хамаг тэнгэр хүмүүнийг баясгаад хамаг тэрс нугуудыг үгүй болгохын тул тэр мэт их хувилгааныг үзүүлэн соёрх хэмээн өчвөөс тэндээс Ялж төгс нөгчигсөн бурхан суусан орноос үл үзэгдэн одож дорно зүгийн огторгуйд явах, байх, суух, хэвтэх дөрвөн явдлын хувилгаан үзүүлэв. Тэндээс гал язгуурт дияанд тэгш оролцож биеэс элдэв өнгөт гэрэл гаргаж, дээд хувиас ус гаргав. Тэрчлэн дорно ямар болбоос түүнчлэн өмнө өрнө умарт түүн дор адил хувилгаан үзүүлж эргэж давцандаа сууж нэн их буянт баруун мутраа газар хүргэж газраас тэрэгний хүрдэн чинээ их лянхуа гарган ирж зүрхэн дор нь бурхан суулгаад сац дөрвөн зүг найман зовхис Агинаст дор хүртэл тоо томшгүй лянхуа гарч лянхуа бүрийн зүрхнээ элдэв өнгө дүртэн бурхан сууж ариун гэгээн билэг тэмдэг үзүүлсэнд тоо томшгүй тэнгэр хүмүүн нүдээ үл салган бишрэн гайхаж бүгдээр мөргөн сөгдөв.

Бурхан багш гучин гурван тэнгэрийн орноо

Бурхан багш аглаглахуйн тулд 35 тэнгэрийн орноо одож Бат гамбал гүрү хийгээд Биразадага Кэбиданга модноос асар хол бус зуны бэхжэн сууж эх Махамаяи хатан тэргүүтэн тэнгэр нарын аймагт ном номлов. Гурван сар болсны хойно дөрвөн аймаг хуврагууд Модгалвани архадад өгүүллүүн "Бид бурханаас хагацаад өнө болж, Бурханаа үзэхийг хүсмой. Бурхан багш нигүүлсэн сэтгэж энд суун соёрхвоос ном сонсон чадмой. Тэнгэр нарын газар аваас бид тэнд хүрэн ядмой" гэсэн тул Модгалвани архад хувилгаанаар одож тэнгэрийн оронд хүрээд Бурханы хөлд мөргөж гурвантаа тойрч суув. Тэндээс Модгалвани архад ялж төгс нөгчигсөн Бурханы эдгээр бүх элдэв Тэнгэр нар гурван эрдэнэд итгэж Шагшабад сахиснаар энд төрөв үү хэмээбээс тэнгэр нар өгүүллүүн: "Тэр түүнчлэн буюу"

хэмээгээд суртахууны хутаг дохиож үл үзэгдэн одсонд Модгалвани босч дөрвөн аймаг хуврагудын өчгийг өчөөс Бурхан зарлиг болруун: "Энэ өдрөөс долдугаарт Сэнгүн балгасны Удамбор цэцэгт ойд ирнэ хэмээн тунхаглаж өг" хэмээн зарлиг болсонд Модгалвани архад мөн даруй бууж ирж дөрвөн аймаг хуврагуудад тунхагласанд тэд Сэнгүн балгаснаа одож Удамбор цэцэгт ойг цэцэг, хүжээр дүүргэж тэнгэр нарын цэцэрлэг мэт болгов. Тэр цагт Бурхан багш 33 тэнгэр нарын газрыг номын баясгалангаар баясгаж тэндээс Түшид тэнгэр дээр доор зүг зүгийн тэнгэрт одож, амармагийн тэнгэр хийгээд өнгөт ертөнцийн тэнгэр нар луга нэгэн Агинастад одож тэднийг номоор баясгаж тэндээс Замбуутивд буумой хэмээх тэр цагт хурмаст тэнгэр өчрүүн: "Ялж төгс нөгчигсөн Бурхан замбуутивд одоход хувилгаанаар уу хөлөөрөө юу" хэмээвээс хөлөөрөө хэмээн зарлиг болсонд тэнгэр нарын эрхэт Хурмаст Вишвагарма тэнгэрийг ирүүлж ялж төгс нөгчигсөн Бурхан замбуутивд буух алт, биндэрьяа, хасаар гурван зүйл гишгүүр хувилга хэмээвээс Вишвагарма тэнгэр одож ёсоор бэлтгэв. Бурханыг эрдэнийн гишгүүрээр буухад баруун этгээдэд алтан гишгүүрээр Асар тэнгэр тэргүүтэн өнгөт ертөнцийн тэнгэр нар молцог дэвүүр барьж явав. Зүүн этгээдийн хас гишгүүрээр Хурмаст тэнгэр тэргүүлэн Амармагийн тэнгэр нар шүхэр барьж явав. Тэндээс Бурхан сэтгэрүүн "Би ямагт явж бууваас Гаудам тойн тэнгэр нарын охидод хурьцаж рид хувилгаан эвдрэх болуузай" хэмээн санаж нэгэнтээ хөлөөр нэгэнтээ хувилгаанаар явж буув. Тийн бууж ирэхэд хүний газар ойр болж 12 бээрийн чанад болсонд хүний үнэрт, тэнгэр нар дасан ядсанд Ялж төгс нөгчигсөн Бурхан түүнийг ухаж занданы үнэр болгон хувилгав. Бас хүний тачаангуй сэтгэлийг үл төрүүлэхийн тул эр хүнд тэнгэр нарын хөвүүдийг эм хүнд тэнгэр нарын хатдыг үзэгдэх болгосон хэмээнэ.

Нэгэн удаа хувилгааны манлай хэмээх вивангирид авсан Модгалвани рид үзүүлэх мэлээнд Шарибударид гартсанд Аягаха тахимлэгүүд гайхан Бурхан багшид өчөөс ийн зарлиг болруун: "Аягаха тахимлэгүүдээ гагц эдүгээд бус эрт урьд Шарибудари Модгалванийг үүнчлэн олонтаа доройтуулсаныг номлосугай сонсогтун хэмээгээд эрт урьдын төрөлдөө энэ хоёр архадын сөргөлдөн агсан явдлыг үзүүлж хэд хэдэн сонин үлгэр домог өгүүлснийг бид мөн ойлгомжтой болгохын үүднээс гарчиг тавьж товчлон сийрүүлэв.

Зураач модоч хоёр

Эрт хол нөгчигсөн цагт Дундад улст (Төв Энэтхэг) нэгэн мэргэн зураач бөлгөө. Тэр зураач ангид одож Жадрайси нэрт улст хүрсэнд нэгэн мэргэн модоч хүмүүний гэрт хоног гуйж хоносонд тэр мэргэн модоч модоор нэгэн охин үүтгэн хийж талбигсанд мөнөөх

хоноц унтахаар оронд орж охиныг чангааваас үл дуугарсанд энэ охин надтай хоноглох дуртай байна хэмээн сэтгэж татаж авч тэвэрсэнд модон хүн болохыг мэдэж ичсэндээ болж босоод үүдний хажуу хавтсанд хүрч боож үхсэн хүн болгож зураад өөрөө нуугдав. Өглөө нь гэрийн эзэн эрт босч зочин хүмүүнийг удтал босч ирэхгүй байсанд гайхаж орж үзвээс үүдний хажууд боож үхсэнийг мэдэж айж мэгдэж юуны учир өөрөө боож үхэх болов хэмээн үзвээс модон охин орноос унасныг харж үүнийг үнэн охин болгож татаад мод болохыг мэдээд ичсэндээ боож үхсэн ажгуу. Надад хэл ам болуузай хэмээн сэтгэж яарч сандарч тэр улсын хааны дэргэд хүрч өгүүллүүн: Үдэш миний гэрт ганц хоноц хонож өөрөө боож үхэв хэмээвээс хаан олон ноёдоор үзүүлэхээр илгээж үзүүлбээс зурсан хүн байсныг үзэж хотлоор инээлдэв. Тэгтэл нөгөө хоноц хүн гарч ирж өгүүллүүн: Өнгөрсөн үдэш чи намайг дөнгөж ичээв. Би чамайг олны өмнө ичээлгэж чадлаа хэмээсэнд тэр модоч ичсэндээ юу ч дуугарч эс чадав. Тэр цагийн зурагч Шарибудари буюу модоч нь Модгалвани буюу.

Гэр зураач гэгээн болгогч хоёр

Бас энэ хоёр эрт цагт нэгэн улст хоёулаа мэргэн зураач болон төрсөнд тэд мэлээ тавьж хаанд хүрвээс тэр хаан нэгэн гэр зуруулах болов. Нэгэн нэгэндээ үл үзэгдэхийн тулд тэр хоёрын завсар хөшиг татаж зургаан сар болтол нэг нь хичээн зурж нөгөө нь үл зуран ямагт гэрийн хавирга хаяаг арчиж сүрчиж гэгээн болгохыг хичээв. Тэгээд зургаан сар болсонд хаад ноёд нөхдийн хамт ирэх зуур хөшгийг авч ил гаргаваас нэгний нь зурсан зураг нөгөөгийн арчиж сүрчиж гэгээн болгосон гэрийн хавиргад үзэгдэж үнэн зурснаас үлэмж илүү гялбалзан байхыг үзэж хотлоор түүнийг гайхалдан сайшаагдсанд зурсан нь гартав. Тэр цагийн зурагч нь Модгалвани буюу гэрийн хавирга арчиж гэгээн болгогч нь Шарибудари буюу.

Санги Логиди хоёр арш

Эрт Барахан балгасанд Брахмадади хааны үед энэ хоёр нэг нь Санги нөгөө нь Логиди нэрт хараалч ерөөлч арш болон төрсөн тэр цагт их хур орж шалчиг болсонд Санги арш халтирч унаж хөндий чөмгөө хугалж хорсол төрснөөс 12 жил хур бүү ортугай хэмээн хараал тавьсанд Логиди арш хур оруулж ичүүлэв. Логиди Шарибудари буюу.

Бас нэгэнтээ Санги арш Логиди аршийн үсийг нь хэмжигсэнд Логиди арш ерөөрүү: Наран ургангуут толгой чинь хагарах болтугай хэмээвээс Санги арш тийн бөгөөс наран бүү ургатугай хэмээн ерөөсөнд наран эс ургаснаар олон иргэн өөрийн Санги аршид залбирваас өөрийн толгойгоо хагарахаас айж наран эс

ургуулав. Логиди аршид залбирсанд тэр шавраар Санги аршийн толгойг хийж наран ургуулаад шавраар хийсэн тэргүүнийг хагалж ичүүлэв. Санги арш Модгалвани букуу.

Ясч, зурагч хоёр

Бас Модгалвани ясч болон төрж, Шарибүдари зурагч болон төрсөнд ясч ясаар хийсэн нэгэн шанага тутрага аваачиж зураачийн эмд эрдээ будаа чанаж өг хэмээж өгвөөс зурагчийн эм үл ухан үнэн тутрага хэмээн санаж түлээ усаа бартал буцалгасанд тутрага бишийг сая ухаж намайг ичүүлэв хэмээн мөн даруй одож гэрийн дэргэдэх худагт нь нохой унаж үхсэн маягаар зурж тавьсанд ясч ирж "тутрагаа идэв үү хэмээвээс" зурагч "Нөхөр минь ирсэн чинь сайн. Тэр худгийн уснаас авч харигтун" гэсэнд ясч ус авахаар худагт хүрвээс дотор нь нохой унаж үхсэн мэтийг үзэж хамраа бөглөн унав. Ер жаргал, зовлон бүгд буян хилэнц больюу хэмээжээ.

2.БОГД ЗОНХОВЫН НАМТАР

Монголын эрдэмтэн зохиолчдын дотроос Цахар гэвш Лувсанчүлтэмийн 50 насны үедээ (1790) туурвисан "Хамгийг айлдагч Богд Зонховын (1357-1419) цадиг мэдэхүй хялбараар өгүүлсэн сайн амгалан бүхэн гарахын орон" хэмээх намтар зохиол нь зөвхөн монголчуудын төдийгүй Цастын орны мэргэцүүлийн гайхамшиг болсон алдарт бүтээл юм.

Энэ зохиол нь Цахар гэвшийн байгуулсан Цагаан уулын сүм хийгээд Агын Дэчэнлхүндэвлин хийдэд барлагдаж олонд дэлгэрсэн ажээ.

Бидэнд энэ хэр мэдэгдэж буй баримтаар эл намтар зохиолын талаар Германы эрдэмтэн Р.Кашевский "Ламын шашны Богд Зонховын амьдрал" (1357-1419) гэсэн диссертацийг 1967 онд бичсэн ажээ. /Кашевский, 1967/ Бид эхлээд энэхүү намтар зохиолын товч агуулгыг танилцуулъя. Зохиогч Богд Зонховын төрлийн цадиг, түүний энэ насны намтар хийгээд шадар шавь нарынх нь тухай хоёр бүлэг зориулж дэлгэр сайхан өгүүлжээ. Уг зохиолын есөн бүлгийн товч агуулга нь:

I бүлэг Богдын дээд төрлийн үеийн намтрыг товч өгүүлсэн 21 хуудас (хойшид х. гэж товчлов)

II бүлэг Хувилж гарсан үе хийгээд өчүүхэн цагийн зохиол тойн болосн ба дашрамд Богдын бага цагийн багш цорж Дондовринчиний намтар сэлтийг өгүүлсэн 27 х.

III бүлэг Сургуульд суралцаж судрын аймаг тэргүүтэн ухааны орон бүхнээ мэргэн болсон ба Сарасвадийн гэгээнийг дагасан мөн Римдаба ламын онолыг товч өгүүлсэн зэрэг 44 х.

IV бүлэг Аяга тахимлигийн санваар авсан аймаг сав номыг (Ганжуур, Данжуур) шинжлэн үзсэн, олон хуврагуудад ном номолсон ба Манзуширийн гэгээнийг илэд үзэж олон зүйлийн увдис ном олсон ба ялангуяа тарнийн номд мэргэн болсон хийгээд дашрамд Умаба ламын намтрыг товч өгүүлсэн зэрэг 56 х.

V бүлэг Аглагт бясалгал бүтээлийг эрхлэн үйлдэж маш хэтэрхий онол эрдэм олсон тэргүүтнийг өгүүлсэн 137 Х.

VI бүлэг Зуугийн их шүтээнийг гаргаж, Галдан хийдийг байгуулсан тэргүүтэн шашин амьтны тусыг ямраар зохиосон зэргийг өгүүлсэн 123 х.

VII бүлэг Няровааны дүр үзүүлсэн үе ба хувилгаан дүрийн зохиол хийгээд энэ дүрийн үед зохиосон номын товъёог, эрхин шавь нарынх нь тоо сэлтийг өгүүлсэн 75 х.

VIII бүлэг. Богд ламын шашныг залган авч дэлгэрүүлсэн Жалцав, Хайдав Хоёрын намтар ба дашрамд Галдан ширээнээ суусан лам нарыг товчийн тодий өгүүлсэн 71 х.

IX бүлэг. Шашин номын ёсыг дэлгэрүүлэхэд хүчин зүтгэсэн Жамьяан цорж, Жамчен гэгээнтэн, анхдугаар далай лам Гэндэндүб тэргүүтний намтар зохиолыг өгүүлсэн 70 х. хийгээд нийт 624 хуудас зохиол болно.

Цахар гэвш Богд Зонховын намтрыг цулгүй түүхчлэн өгүүлсэнгүй тахил төгсгөл, завсар үеийн шүлэг, өөрийнх нь сургаал найраг элдэв домог үг тэргүүтнээр хачирлан туурвилзүйн өндөр түвшинд бичсэн нь үнэнхүү бишрэлийг төрүүлдэг билээ.

Асар олон зүйлийг өргөн цар хүрээтэй хамран өгүүлсэн Богд ламын эл дэлгэр намтрыг энэ багаахан зайд бүрнээр танилцуулж яавч чадахгүйн улмаас юуны өмнө уран домог, яруу шүлэг тэргүүтэн уран сайхны сангаас нь жишээ болгон өгүүлэхийг хичээсүгэй.

ТЭРГҮҮН БҮЛЭГ

Агуу их хоёр чуулганы явдлын дорнох уулын үзүүр Аврал ялгуугсадын хөвүүн өгүүлэхүйн сарны гэгээ мандаад Арслан богд Шигэмүнийн шашин гүмүдгийн цэнгэлийг дэлгэрүүлсэн гайхамшигт эрдэмт

Амьтны зүрхний харанхуйг арилгагч Богд лам ялгуух болтугай" гэсэн бадаг шүлгээр эхэлж, чухамхүү сүсэг зориг барьж намтрыг хичээж туурвих болсон тухайгаа:

"Амтат сайхан нуур далайд цагаан галуудын чуулган Ашид баясахаар эрэгцэн хурж ханатал эдлэхүй мэт Аврал Богдын намтар зохиолыг мэдэж сүсэглэн чадах хувьтанд

Асар баясах сүсгийг нэмүүлэхийн тулд ч хичээх дуршил
төрөв" гэх

зэргээр тахилын шүлэгт яруу сайхнаар өгүүлээд эдүгээгийн Богд Зонхова нь эрт урьдын төрөлдөө Бодисадва, Бандидагийн дүрээр явсан домог цадигийг нэхэн өгүүлээд түүнийг мэндлэх цагт эцэг Дарначи (Дархан Дархач) эх Ачой нар нь элдэв сонин зүүд совин барьсан тэргүүтнийг сонирхолтой бичжээ. Тухайлбал зөвхөн Богдын нэрийн үүх түүхийн талаар гэхэд маш сонин тайлбар буй. Богдын олонд алдаршсан Зонхова хэмээх нэр нь монголоор орчуулбал Сонгинын ам гэсэн газрын нэр агаад тарнийн нэр нь Үйлийн очир буюу Гармабазар гэх бөгөөд Сайн-Оюут хэмээн алдаршсан Лувсандагва хэмээх нэр нь төвдийн дорнод Амдо оронд шашныг мандуулах нэгэн хөвүүн төрөх түүнд миний нэрийг өг гэж Чим овгийн их мэргэн шидэт лам Лувсандагва хэмээх лам бошго үзүүлсэн учир гэцэл санваар хүртээхэд нь тэр ламын нэрийг хайрласан гэдэг. Энэ бүлгээс бид Бурхан багшид лусын хаанаас өргөсөн цагаан лавайн домгийг жишээ болгон танилцуулъя.

Цагаан лавайн домог

Олон галвын тэртээ хөх маргад эрдэнийн өнгөт Ялгуулсан эрхтийн охь хэмээх бурханы үед Чин зоригт Бодисад гэж байжээ. Ялгуулсан эрхтийн охь Бурхан багш, Чин зоригт Бодисад нь эдүгээх Богд Зонховын гэгээн юмсанжээ. Энэ домог нь бурхан, бодисад хоёрын эрт урьдын ерөөл шүтэн барилдлагатай холбоотой юм. Одоо энэ домгийг намтар зохиолоос сийрүүлбэл: "Тэр цагт Шигэмүни бурхан олон нөхөр сэлт Анабад далайн захад зуны оршил дор өөд болж суусанд Анабад лусын хаан-бэр Бурханд нэгэн цагаан лавай өргөв. Тэр лавайг мөнхүү тэр зуны хурал ба Хачир шувуу цугласан уул тэргүүтэнд хурал хурахад үлээх хурлын бүрээ болгож агснаас бурхан олон нөхөд сэлт Хачийн орноо өөд болж ахуй цагт Бурхан багш-бэр Маха Модгалванид ийн зарлиг болруун. Чн рид хувилгаанаар улаан нүүрт төвдийн орноо одоод Түридхү (Браг-рибү?) нэрт ууланд энэ лавайг сан болгон нууж тавь. Хойно ирээдүй цаг дор лянхуан үнэр төгссөн энэ Аяга тахимлиг-бэр тэр орноо Сумади гирди (Лувсандагва) нэрт аяга тохимлиг болоод судар тарни хослон барилдсан шашныг дэлгэрүүлэх болмой. Тэр цагт энэ лавайгаар хурлын бүрээ болгох болмой. Тэр орноо Ганабади бичний дүрээр буй тул энэ лавайг түүнд тушааж сахиулагдахуй хэмээн айлдсанд Маха Модгалвани-бэр түүнийг авч ирээд эдүгээ Гандан хийдийг барьсан уулын хаданд нууж талбив. Богд Зонховын гэгээнтэн Гандан хийдийг байгуулах цагт тэр лавайг хаднаас авсан бөгөөд энэ лавай нь эдүгээ Барайбун хийдэд тахиж буй болой" /Зонховын намтар, 1, 10а-б/ гэсэн байх ба хойно Лхасын зууг

байгуулсан тухайд мөнхүү цагаан лавайн домгийг эргэн сануулж "вивангирд үзүүлсэн энэ лавай хийгээд түүнтэй ойр нэгэн хаданд эрлэг номун хааны нүүрийн дүрс байсан хоёулыг олонд үзүүлэлгүйгээр сангаас гаргаж өргөв. Энэ хоёр адист шүтээнийг хаднаас гаргаж авсан нь судар тарнийн ном дэлгэрэх тэргүүтэн маш их учир буй бөгөөд хаднаас авсан ором нь эдүгээ хүртэл тодорхой буй" /З.Н.ҮИ-38 а/ хэмээсэн байна.

ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ

Богдыг мэндлэхэд эх эцэгт нь зүүд мэдүүлсэн, Донровринчин ламын бэлэг төлөг тавьж шинжсэн, хүйсийг нь огтлоход цус туссан газраас цагаан зандан мод ургасан гэх мэт олон сонин домог, өгүүллэгээр чимэж Цорж лам Дондовринчин, мэргэн шидэт лам Лавсандагва нарын намтартай холбон элдэв янзын халил хийж бичсэн нь намтар зохиогчийг чухам л "илүү, дутуу, эндүү гурваас хагацсан" оньчтой туурвигч байсныг гэрчлэх ажээ. Бид энэ бүлгийн домог, өгүүллэгүүдээс "Жанчун хад", "Өвсөн гэрийн домгийг" танилцуулъя.

Жачун (42) хад

Түүнээс Жачун орныг эрэхүйеэ өөд болоод Шачун хад үзэгдэх нэгэн айлд хүрч байтал тэр айлд маш хэдэр догшин зант нэгэн эмгэн байдаг тэр-бэр өөрийн боол эхнэртээ ийн өгүүлрүүн: Жачун хадаас бороо орж айсуу. Хатаасан арвайнуудыг түргэн хураа хэмээн захирч байхыг сонсоод Цорж лам бэр эмгэний дэргэд өөд болоод "Жачун хад хэмээх аль буй" хэмээсэнд эмгэн уурлах байдлаар царайгаа атриулан занхуйн хомхойгоор хадны зүг зааж ямар хэрэг үйлднэм чанадах түүнийг хэлдэг хэмээн агсчин байж зааж өгчихүй. Тэр эмгэн нь хилэнгийн ууралт Бэрингүди охин тэнгэрийн хувилгаан мөн бөгөөд Жачун хийдийн газрыг зааж өгөхүйн хамтад газрын эзэд ба номд харшлагч ад дотгорнуудыг номхотгогсон буй хэмээмой. Түүнээс Жачунгийн зүг өөд болохуй дор хатны голыг (Шар мөрөн) гатлах тул голын хөвөөн дор хүрээд үзвээс ус маш их бөгөөд шавь нар бүхэн айх болсонд Цорж лам усны чанад хөвөөн дор хүртэл зам дэлгэгсэн мэт мөсөн хувилгаад түүн дээгүүр шавь нар ачлага сэлт бүгд амар гарч Жачун хадны дэргэд хүрээд лам ном айлдаж суув. Тэр завсар судар ном ачсан нэгэн луус явж одоод тэр хадны ардах уулын хажууд эрдэнэт лусын хааны орон зүлгэн ба хэсэг бусад модот нэгэн булаг байсан түүнээ хүрч ус уугаад хэвтчүхүй. Түүнийг шавь нар үзээд авч ирсүгэй хэмээж ямар арга үйлдэвч босол үгүй хэвтээд байсны учрыг ламтнаа айлтгагсанд лам-бэр "Би суух газраа эндүүрсэн амой. Миний хийд байгуулах орон нь луус хэвтсэн тэр

газар ажгуу хэмээн айлдаад тэнд өөд болбой. Анханд тэр зүлэгний дээр нэгэн сүм бариад Ямандаг, Махагала тэргүүтэн олон сахиулсныг бүтээгсэн буй. Тэдгээр шүтээнүүд нь маш их адистэдэт бөгөөд тэр орны хүмүүс тэдгээр сахиулсны өмнө тангараг үйлдвээс зөв буруугийн тэмдэг илэд мэдэгдэж байдаг болой.

Өвсөн гэрийн домог

Богд Зонхова багш Дондовринчин ламыг дагаж тэр Жачун орноо өөд болж суухуй дор өвсөн гөрмөл гэр бариад түүндээ сууж бясалгал бүтээлийг олонтаа айлдсан бөгөөд хойно сургуульд өөд болохуй дор морилохуй луга Цорж ламтан гадна гараад өнө болтол харж байвч Богд Зонховын гэгээнтэн гэдрэг буцаж харалгүй залрагсанд Цорж ламтан хилэгнэхийн дүр барьж ийн айлдруун: "Лувсандагва явахдаа намайг гэдрэг харж үзэлгүй явсан нь миний ачийг эс санасан байнам. Өвгөн багш юугаа эс санасны тул энэ өвсөн гэрийг хадны халил руу хаяж орхи" хэмээн зарлиг болоод ордондоо өөд болов. Шавь нар нь зарлигийн ёсоор хаяж орхисонд газар уналгүй хөндий дээр тогтоод өвсний сүлжиж гөрсний завсарнуудаас таван өнгийн солонго татаад Манзушири бурхад үзэгдэв. Түүнийг үзээд бүгд гайхан сүсэглэж урт модоор тэр гэрийг өлгөж авахын арга үйлдэвч аван эс чадаад Цорж ламтнаа айлдсанд хэсэг болтол хилэгнэсэн мэтээр юм эс айлдав. Түүнд бас айлдсанд "Одоо авъяа" хэмээн зарлиг болж өөд болоод нэгэн богино модоор өлгөж аваад урьдын оронд нь тавьж ийн айлтгав. Лувсандагва минь Арабазана(43) бүтээсний тэмдэг буй. Гэдрэг эс харсан нь намайг эс санасан бус энэ төрөлдөө Амдод буцаж үл ирэх бөгөөд ертөнцийг хэрэглэл үгүй ямагт номд цулайдахын тэмдэг буй хэмээн их баясахын дүрээр зарлиг болчухуй. Тэр учрыг сонссон сүсэгтнүүд Арабазанагийн бүтээлийн ордонд их бишрэлээр эргэл мөргөл үйлдэх маш олон болсон бөгөөд улмаар мөргөлчнүүд адис шүтээн хийхийн тул ордонь өвснөөс сугачиж авах болсонд ордны гадуур тоосго тэргүүтнээр бүрхэж суварга босгосон нь Жачун хийдэд эдүгээ хүртэл буй бөгөөд маш их адистэдэт шүтээн болой. Энэ суврагаас цаг цагт солонго гэрэл цацрахыг олон амьтан илэд үздэг буй. Цорж ламтан хилэгнэхийн дүрээр ордыг хаяулсан нь Богд Зонховыг ихэд хайрлахуй дор атаархагч зарим шавь нарт итгэхийн сүсэг төрүүлэв. Богдын эрдмийг алдаршуулах олон амьтанд туслахын тулд тийм дүр үзүүлсэн амой гэжээ.

ГУРАВДУГААР БҮЛЭГ

Сургуульд суралцаж судар, таринын аймагт мэргэн болсон хийгээд богино хугацаанд эмийн ухаанд илт сайн болсон. Цал Гүнтан Гончигжав, Римдева лам, Донсан хэлмэрч, Намхайсамбуу

зэрэг мэргэцүүлээс нууц тарни умын ном, намделын тайлбар, яруу аялгууны толь галаба зандрабаг заалгаж дуун ухаан тэргүүтэнд ихэд мэргэн болсон ба олон газраар хурлын хэслэг хийж ном тавих, хэлэлцэх тэргүүтний тухай голлон өгүүлж Богд Зонховын айлдсан магтаал сургаал зэргээс ишлэл болгон бичжээ.

Богд ламтан хориод насны үеэс оюун ухаан хэтэрхий, өгүүлэх номлох, туурвихад мэргэн хэмээх нь мэдэгдэж Бүдөн (1290-1364) Ринбүчийн залгамж шашны эзэн болох нь илэрхий болсон байна. Бид энэ бүлгээс доорхи хоёр домгийг жишээ болгон толилуулъя.

Самадийн багана

/Лувсандагва/ Нэгэн өдрийн манзны хуралд өөд болоод олон хурлаар билиг барамидын бясалгал үйлдэж билиг барамид уншихуй дор энэ Богд ч билиг барамидын үгсийг аманд айлдаж уншин өнгө үгүй, сэрэхүй үгүй хэмээх тэргүүтний утгыг бодож хамаг ном бүгд үзэгдэн бөгөөтөл мөн чанар нь баримтлах юм үгүй хэмээн бясалгагснаар үзэх сонсох тэргүүтэн гадаад мэдэл бүгд дарагдаад баримтлах юм үгүй хов хоосны агаар дор сэтгэл нэгэн үзүүртэй тогтогсноор олон хуврагууд ном унших ба билэг барамидын шумнасын хариулга үйлдэж алга таших ба манз барих зооглох ба хурал тарах тэргүүтнийг өчүүхэн ч мэдэл үгүй суусаар агсанд гэсгүй ирээд "Олон хурал тарлаа. Чи ганцаараа суух юун буй" хэмээн Богдын жанчнаас татсанд Богдын бие хөдлөхүй лүгэ аран дор түшсэн багана нь мурийж тачигнан дуу гарснаар тэр гэсгүй машинд сочин айж "Би эс мэдэж буруу үйлдсэнээ наминчилмуу" хэмээн мөргөв. Түүнийг Жормолун хийдийн хуврагууд нийт сонсож гайхамшиг их шидийг олсон ажгуу хэмээн сүсэглэж магтах болсон бөгөөд тэр баганыг самадын багана хэмээн нэршив.

Өөрөө өвчнөө амирлуулсан домог

Богдын бие номын зэтгэр мэтээр голын хийгээр цээж нь амаргүй болж ихэд чилээрхэв. Тэр чилээ нь өнө удаан үл амарлих болсонд бясалгал бүтээлээр мэргэжсэн нэгэн бясалгагчийн дэргэд өөд болж увьдас заалгаж бясалгавч эс туслав.

Тэндээс Диваажинд өөд болж 17, 18 хэртэй сайн эмч нар цуглаж үзүүлсэн боловч эм ба өвчний ялгалыг сайтар ялгаж эс чадав. Үүний улмаас Богд өөрөө эмийн ялгал заагийг гаргаж хэлсэнд тэр эмч нар гайхалдаж "Манай төвдөд цорж Зонховаас илүү эмч огт үгүй ажтуу" хэмээцгээв.

Хойно нь 21 насны могой (1377) жил Сажийн дорнох лаврангийн нэгэн өвгөн гэвшийг тарнийн увидаст мэргэн гэх тул Римдэба лам тэр гэвшид айлдаж захиад Богд Зонховад тэр гэвшээс

увидас авч бясалгаваас биеийн чилээн дор тус болох хэмээн айлдсанаар тэр ламаас увидас аваад Эрдэнэ довцогийн лаврангийн ар дахь уулын агуйд сууж саармагийн "ха" () үсгийг унших тэргүүтнийг нэгэн хэсэг айлдсанаар биеийн чилээ үлдэл үгүй арилж маш амар тунгалаг болов.

Саармагийн "ха"-г унших увидас нь: цээжин биеийг усаар угаагаад өөрийн биеийг Ядам бурхан болгон бясалгасны сүүлд өөрийн өмнө нэгэн цагаан "э" үсэг байсныг санах бөгөөд өөрийн бие дэх өвчин бүгд зүг зүгээс хурж зүрхний тус дор нэгэн хар өнгөт "ха" үсэг болсныг санах буй. Түүнээс хоёр гараа жийлгээд (тэнийлгээд) дээрх хий нугууд оройгоос дорогш цуглаад доорхи хий нугууд хөлийн улаас дээш цуглаж зүрхний тус дор "ха" үсгийн гадуур бөөрөнхий гуу мэт болж байсныг санаад амьсгалын хийг гаргал үгүй хэсэг болтол зогсооно. Тэндээс аман дор "ха" хэмээн өгүүлэхүй цаг дор зүрхэн дэх "ха" үсэг амны хий лүгээ хамтад гарч өмнөх "э" үсэгт шингэв. "Э" үсэг солонго арилсан мэт арилав хэмээн санаж бясалгах буй. Тэр мэт олонтаа бясалгаваас гол зүрхний хий ба хий цусаар цээж бөглөх өвчин нугууд дор маш их туст гүн увидас болой гэсэн буй.

ДӨРӨВДҮГЭЭР БҮЛЭГ

Дуун ухааны дуршил мэдлэг аривжиж яруу аялгуу, ёгт өгүүлэл завсар барилдуулах тэргүүтэнд гойд мэгэшиж элдэв шүлэг сургаал тэргүүтэн зохиож Ганжуур, Данжуур их хөлгөн судрыг судлаж алдарт "Алтан эрх" хэмээх зохиолоо хорин хэдэн сүүдэртэй эхлэн зохиогоод 31-ний туулай (1387) жил туурвиж барсан уран бүтээлтэй нь холбоотой олон чухал баримтыг өгүүлжээ.

Мөн эл бүлэгт Богд ламыг олноор номын хаан мэргэдийн манлай хэмээн нийтээр үнэлэх болж 29 насны үеэс "Шар өнгөт малгай өмсвөөс шашин хиргүй болно" хэмээн иш үзүүлж шинээр ёс тогтоож эхэлсэн буюу Бурханы шашинд шинэчлэл хийсэн агуу үйлсийг нь өгүүлэхдээ бусдыг сургах бусдаас суралцах баялаг жишээ баримтаас тулгуурлан бичсэн байна. Тухайлбал Цал хийдийн төгс онолт лам Ишжамц, алдарт Умаба лам (чухам нэр нь Чунруй Сэнгэ), Зандрагирди лам, үлэмж ойт Шаравсэнгэ лам тэргүүтэн номын садан мэргэцүүлтэй багш шавь барилдсан ёсыг өгүүлжээ.

Эл бүлэгт өгүүлж буй бас нэгэн сонирхолтой мэдээ бол Богд Зонхова 30-аад насны үед умар зүг монгол нутгаар ном номлож явсан гэж үзмээр ойлголтыг өгүүлсэн байна. Тухайлбал эл бүлгийн 19-20-р хуудсанд: "Цонж хотын Алдар Эрдэнэ хэмээх ноён-бэр энэ Богдод үнэхээр сүсэглэж өөрийн орондоо залахын айлтгалыг урьд хожид олонтаа айлдсанаар Нэмэх голын зүг өөд болов" гэх буюу "Түүнээс Нэмэх голын зүгт өөд болоод Монхар ()

хэмээх орноо сууж ном сонсохуйяа хурагсад дор олон ном номлов гэсэн сонин мэдээ буй. Энэ нь бидний таамаглалаар одоогийн Алаша хавийн газар нутгийг өгүүлсэн байдалтай юм. Ямарч атугай Монхар хэмээх орны нэрийн "Мон" хэмээх үндэс нь "монгол" гэдэгтэй тохирч буйг нягтлах хэрэгтэй бөгөөд төвдүүд монголыг "хор" хэмээдгийг "монгол" гэдгийг "гол" "хор" хоёр холбоотой гэсэн зарим судлагчдын саналыг үүнтэй уялдуулан бодоход илүүдэхгүй юм. Үүнээс гадна Богдын намтрын Ү бүлгийн 95-р хуудсанд: "Бас нэгэн завсар монголын хааны хөвүүнд хайрлагсан бичиг ану" хэмээгээд: "Эрхин бие нь бусдын тусын санаагаар үзэсгэлэн буй заа. Маш мяралзсан хувцсаар бус эрхин чих нь сайн номлолыг сонсохуй бэр үзэсгэлэн буй за. Алтан сүйхээр бус, эрхин мутар ану өглөг дор орохуй-бэр үзэсгэлэн буй за. Хонхот бугуйвчаар бус эрхин зуун буянаар үлэмж өндөр болсон хүмүүний эрхт болсон тэр ялгутугай" хэмээн эд мөнгөөр бус эрхин буянаар чимэглэхийг сургаал болгон шүлэг айлтгаснаас үзвэл Богд ламтан монголын хаад ноёдтой харилцаа холбоотой байсан гэдэгт эргэлзэх зүйл үгүй юм./С.Баянцагаан, Д.Цэрэнпил, 1989, 199/

Шүдний домог

Манзушири бурхан Богд ламд хожим нэгэн үед шүд чинь унах буй. Түүнийг Хайдав Ринбүчид өгч түүнээс аригдагсан шарилыг нийт бүхнээ өгч түгээ хэмээн бошго үзүүлжээ. Энэхүү шүд унасан домгийг бүрнээр ухаарахад хойно ҮI бүлэгт өгүүлсэн домогтой холбож үзвээс улам утга төгөлдөр болох тул үүнийг эвсэлдүүлэн сийрүүлъя.

"Манзушири бэр эдүгээ насан нэмсэний тул хойно Чойлон хийд дор суухуй нэгэн үед чиний нэгэн шүд унах буй. Түүнийг Хайдавгэлэгбалсанд өгөөд түүнээс аригдагсан шарилыг нийт бүхнээ түгээ. Эцэс дор гахай (1419) жилийн арван сард энэ биенийг арилжиж бус орноо учрах болмуй. Тэр цаг дор биез бүхлээр тавиул. Түүнээс 300 жил өнгөрсний хойно Ядам бурхан бошго үзүүлсэн Эрдэнэ номун хаан хэмээх Бандида бэр цогц бие түүнийг Энэтхэгийн Магада орон ба Очирт суурийн орноо залах болмуй. Тиймийн тул шүднээс аривдсан шарилыг түгээхийн учир тэр буй хэмээн айлдчухуй" /ҮY-43а-б/ Үүний тайллыг ҮI бүлэгт өгүүлсэн нь: "Хайдавринбүчи-бэр Богд Зонховын гэгээнээ айлтгаруун. Энэ шөнө Богд ламтан бошго үзүүлэхийг зүүдэлсний тул дөрвөн үндэсний утгыг хураасан Очир дарын мөрийн зэргийг номлон соёрх хэмээн айлтгагсан дор Богд-бэр ч тэр сайн хэмээн айлдаад гүн нарийн олон ном хайрлав. Тэр цаг дор нэгэн өдөр нарны гэрэл хурц болон Богдын өмнөөс нэгэн гэрэл гарч огторгуй дүүрэхийг бүгдээр үзэв. Тэр ч заримууд нь солонгын гэрэл болгон үзэв. Жалчавын гэгээн ба

бинай баригч, Хайдав Ринбүчитан Богдын нэгэн шүд унахыг үзэв. Богд-бэр: "Үзэсгэлэнт Сүмбэр уулын дэргэд алтан уул мэт агч үнэхээр тэнцэхүйн хань үгүй Гэлэг чам дор өгсүгэй" хэмээн айлдаад тэр шүдийг Хайдав Ринбүчи дор хайрлав. Түүнээ Жалцав Долзан тэргүүтэн бэр "Биднээ үл соёрхохын учир юу буй" хэмээн айлтгагсанд: "Тан дор үл өгөх бус Хайдавлэлэгбалсан нь эртний үйлийн барилдлага их бөгөөд төгс хувьт бөлгөө. Манзушири бэр бошго үзүүлсэн ч буй. Тарнийн номуудыг номлогсон учир ч тийм болой. Та нугууд долоон хоног болтол залбирал үйлд! Тан дор өгч болно хэмээн айлдав. Хайдавринбүчи-бэр тэр шүдийг өөрийн суух гэртээ аваачаад эрдэнийн гуу дор залж тахил өргөн залбирснаар гэрийн дотор гэрлээр дүүрэв. Түүнээс долоо хоносон цаг дор Богд-бэр шүдийг авч ир хэмээн айлтгаад тахилыг сайтар бэлдэж нээснээр тэр шүд нь Манзуширийн бие болж бүтчүхүй. Түүний тэргүүн ба мутрын завсарнуудад шигтгээ талбигсан мэт олон шарил бүтэж гарав.

Манзуширийн оройгоос бүтсэн дун өнгөт шарилыг Бавуудорж ламд хайрлав. Манлайн шил өнгөтийг Жалцавт өгөв. Хоолойн алтан өнгөтийг Буяширид өгөв. Зүрхний биндэрьяа өнгөтийг Бинай баригчид өгөв. Манзуширийн бие ба үе гишүү дор мянга хоёр шарил бүтсэнийг тэнд агсан шавь нар бүгдэд түгээв. Эдүгээ тэдгээр шарилаас уламжилж аригдагсан шарил нь заяатан-нугуудын тахилын шүтээн болох больюу хэмээн айлдаад шүдний бие Манзушири болсныг мөнхүү Хайдав Ринбүчид хайрлав. Тэр мэт шүдээ хайрлагсан намтар энэ нь их намтрууд дор тодорхой гарсан үгүй бөгөөд нэгэн өчүүхэн сударт номлогсон боловч аль жилд хайрлагсан нь тодорхой үгүй тул энэ завсар оруулж бичсэн нь зохистой мөн бусыг мэргэд шинжтүгэй" /П-41 а-43а/ хэмээн Цахар гэвш эл домгийн төгсгөлд өгүүлжээ.

ТАВДУГААР БҮЛЭГ

Олхачойлун хэмээх хадан агуйд дияанд сууж бясалгал хийж хатуужсан, их шидэт Намхайжамц, хэлмэрч Лодоншарав хийгээд өөрийн шадар хоёр шавь Дармаринчин гэгээнтэй 41 насны үхэр (1397) жил Хайдав Ринбүчитэй 51 насны гахай (1407) жилд тус тус учирсан тухай, гурван төрөлхийтний мөрийн үүднээс сайн хувьтийг бурханы хутаг дор удирдахын ёсыг дэлгэрэнгүй номлогсон их мөрийн зэрэг "Ламримчемо" зохиожээ.

Үүний зэрэгцээ "Манзуширийн номлол шүлэг" түүний тайлбар "Шагжамүнийн магтаал", "Гурван аймаг сав номын тухай шүлэг" зэрэг олон шүлэг сургаал, номлол, захиа бичиг, ерөөл, айлтгал бичсэн тухай маш дэлгэр өгүүлсэн буй.

Энэ Богдын алдар, зүг бүхнээ дэлгэрч байх энэ цагт хятадын Мин улсын хаан заллал айлтгаж алтан бичиг олон зүйлийн өргөл билэг хүргэсэн боловч аглаг дор бясалгал үйлдэж буй хэмээн эс морилсон тухай өгүүлээд хожим нь өөрөөс ялгал үгүй их номч шавь Жамчин цоржийн (1354-1435) гэгээнийг илгээсэн тухай тодорхой дурдсан байдаг.

Бид энэ бүлгээс Богд ламын эрдэм чадал рид хувилгааны хүчийг сорьж сонжсон утгатай хоёр домгийг танилцуулъя.

Шидтэнд шид үзүүлсэн домог

Тэндээс Намхайжамц лам бэр Богд Зонхова танаа мэдүүлсэн нь "Миний энэ орноо хэрхэвч нэгэн үе өөд болохыг гуюуму. Зарлиг ном айлтгахын хүсэл ч буй бөгөөд насан уртдахын билэг зохиох тэргүүтэн айлтгалын зүйл ч буй бөлгөө" хэмээн их шимдлээр айлтгасан бичиг бариулав. Тэндээс Богд Зонхова өмнө хадын Браво хийдэд залрав. Тэр үед нэгэн өглөө Намхайжамц ламд Майдар өөд болж ирэв хэмээх тодорхой дуун сонсдов. Тэр цагт Богд Зонхова-бэр Жамори хэмээх уулын хажууд хүрэхийн үе ажгуу. Тэр орой нь зургаан сарын шинийн дөрвөн Бурхан багшийн гэгээн номын хүрдийг эргүүлсэн өдөр буй. Түүнээ Намхайжамц лам-бэр утгаж өөд болоод Богд Зонховыг гэрлийн дор маш үзэсгэлэнт Манзуширийн дүрээр үзэв. Энэ Богд бэр Намхайжамц ламыг догшин Очирбанийн биеэр үзсэн бөгөөд түүний хэвлий нь маш их биндэрьяа эрдэнэ мэт тунгалаг хөх эрээн могойгоор чимснийг үзэв. Энэ нь Богд Зонховын номхотгогдохуун үйл уридаас ч улам ихэд дэлгэрэхийн тэмдэг буй хэмээн номлочухуй. Тэр цаг дор солонго гэрлийн гэр зүг бүхэнд түгээмэл болоод цэцэгнийн хур оров. Түүнээс хамтад заларч сүм дор хүрэв.

Энэ жил их шидэт Намхайжамц лам 70 нас хүрсэн буй. Тэр үдэш Богд Зонхова бэр Их шидэт ламаас лам ёгийн хөтөлбөр айлтгаж авахуй дор энэ Богдод Очирбани бодитой ирж шингэв. Арван тавны өглөө Намхайжамц ламд Очирбани бэр "Майдар дор суртлыг төгссөний номлолгоог айлтга" хэмээснээр Намхайжамц лам-бэр Богд Зонховад суртал төгссөнийг номлохыг айлтгах хэмээснээ Богд-бэр Ядам зарлиг болов уу хэмээн асуусанд тийн бөлгөө хэмээн айлдчухуй. Түүнээ Богд Зонхова бэр их шидэт Намхайжамц эхлэн олон хуврагуудад суртал бүхнээс төгссөнийг номлов. Ном сонсохуй цаг дор их шидэтийн үзэгдэл дор Богд Зонховын тэргүүн дээр Майдар, баруун мөрөн дээр цагаан Манзушири, зүүн мөрөн дээр Сарасвади охин тэнгэр өөд болж байх ба дөрвөн мутарт Махагал хийгээл зургаан мутарт Махагал эхлэн сэтгэш үгүй олон дагинас номын сахиулсан тойрон хүрээлж байх ба цагаан зүгт баясагч тэнгэр чөтгөр ба олон хүмүүн бусыг чуулган ном

сонсож байхыг үзэв. Бас Намхайжамц лам бэр Банзрагчийн ван чинан ба бодь сэтгэл үүсгэхүйн зан үйлийг айлтгаж авав. Богд Зонхова их шидэт ламаас олон бурхадын ван жинан авсанд Богд Зонховад гавал дүүрэн рашаан өргөхөд рашааны хөөсний дотор Манзушири, Жамбал, Биширбани нугууд байхыг үзсэн тэргүүтэн гайхамшигт шид тэмдэг олон болсон нь өгүүлж гүйцэшгүй буй.

Богд Зонховын үзэгдэл дор их шидэт ламын тэргүүн дээр Шигэмүни, баруун мөрөн дээр Очирбани зүүн мөрөн дээр Цагаан шүхэрт өөд болж байхыг үзэв. Энэ нь Богдын үйлс бүхэн зэтгэр үгүй таалалчилан бүтэхийн тэмдэг мөн хэмээн номлочухуй. /Ү-24 а -26 б/

Жалцав Гэгээнтэй золгосон намтар

Их багш Дармаринчиний гэгээн-бэр арван бэрх гол судрын хурлын гэлэгийг зохиож төгсгөөд Богд Зонховын яруу алдар ихийг сонсож бэрх оньсон утгын зүйлээс эсэргүүцэн хэлэлцэж сэшиг таслахын тааллаар ирэв. Түүнээ Богд Зонхова шавь нар сэлтээр хөгжим тэргүүтэн хүндлэлээр угтаад Богд өөрийн дэвсгэр лүгэ адил дэвсгэрт суулган номын утгын зүйлээс найралдах үгсийг айлдалцав. Дармаринчиний гэгээн бэр олон зүйл бэрх оньсыг асуухад Богд-бэр алинд ч түрбэл үгүй хариу талбивай. Богд-бэр ухаантанд сэшиг төрөлтэй бэрх утгаас сэшиг гарган айлдахуй дор Дармаринчиний гэгээн бэр хариу талбихын самбаа эс болсны тул Богд Зонхова бэр дөрвөн муулалын гүн оньсон ба Дармагирдийн зохиосон намдилаас иш татаад намдилын ухааны мөр дор шүтэж бурханы сайн зарлиг бүгд тонилохыг хүсэгчдэд орхиж үл болох увидас мөний учир ба бүгдийг хуйлуулж анхааран авахын оньсныг өчүүхэн төдий айлдсанд номын нүдэн төгсөгсөн хурц ухаант мэргэн тэр-бэр сайтар мэдээд ийм гайхамшигт буяны садан бэр ийм номыг номлохуй дор дэвсгэрт суух зохистой бус хэмээн айлдаж дэвсгэргүй дор сууж зарлиг сонсон Богдын айлдсанаар гайхамшиг их утгыг мэдэж сэшиг таслагсандаа баясах ба энэ Богд нь ялгуусан сайн зарлиг хоцрол үгүй нэгнээ нийлүүлж номлохуй дор их хүчит ерөөл бүтсэн хамгийг айлдагч лам мөн ажгуу хэмээн сүслэхийн сүсэг төрж үл болох мэт хатуу хүчтэй төрснөөр тэсэл үгүй нүднээс нулимс асгарах болов. Түүнээс зарлиг төгссөний сүүлд босч олонтаа мөргөөд Богд Зонховын өлмийн дор тэргүүнээ тулган ийн өчив. "Дээд Богд лам танаа гуюун айлдах ану. Эдүгээ би Римдеба ламтанаа учраа айлтгаад Богд таны өлмийн лянхуа хэзээ бат орштол бие лүгэ сүүдэр мэт хагацал үгүй шавь болон дагахыг хүсэх тул нигүүлсэн соёрх хэмээн үнэн сүсгийн аялгуугаар айлтгагсанд Богд Зонхова бэр ч ихэд нигүүлсэж өршөөн айлдав. Энэ жилд Дармаринчиний гэгээнтэн 34 настай бөгөөд энэ үеэс хойш энэ Богдод шавь болж үргэлжид дагасан буй. Богд нярваан болсны хойно Богдын ширээнээ сууснаар ялгуугсаны орон

Жалцав Цорж Дармаринчин хэмээн ихэд алдаршсан бөгөөд шарын шашныг ихэд дэлгэрүүлсэн бөлгөө. Энэ ламыг ирэхүйд их хүндлэлээр угтах тэргүүтнийг зохиосон нь хойно энэ лам-бэр Галданы ширээнээ сууж шашин дор ихэд туслагсаны тул түүний бэлгийг зохиосон бололтой. Бас Дармаринчиний гэгээнээ Богд Зонхова-бэр зооглосон хувцсаа хайрлалаа(44) хэмээн номлогсон ч буй болой. /Ү-416 - 43 б/ гэжээ. Богдын ширээг залган суусан шавь Жалцав Дармаринчиний намтартай дэлгэр танилцъя гэвээс энэхүү намтар зохиолын ҮШ бүлгийн эхнээс үзэж болно.

ЗУРГАДУГААР БҮЛЭГ

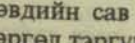
Их ерөөл зохиосон тэргүүтэн олон зүйлийн бүтээл туурвилаас гадна сүм дуган орон шүтээнийг шинэчлэн сэлбэх шинээр байгуулсан ялангуяа шашны шинэчлэл тэргүүтэн эрхийн үйлсийг товойлгон өгүүлсэн буй. Тухайлбал Лхасын зуугийн бүтээл ягчасыг дарсан дөрвөн сүмба эртний уламжлалт нандин шүтээний түүх цадиг, олон бурхадын хот мандал бүтээж тахин шүтэх зан үйл, хурал номыг тогтоосон нь Зонховын дөрвөн их зохиолын нэг нь хэмээдэг болой.

Энэ бүлэгт бас өөрийн эрхин шавь Жамчин цоржийн гэгээнийг шарын шашныг дорно зүгт дэлгэрүүлэхээр Мин улсад илгээхээр шийдэж шашин амьтны тусын тулд ямар ёсон үйлдэхийг нарийн нягт айлдсан. Далай ламын дээд дүр Гэндэндүв /1391-1474/ шавь болж багш барьсан. Бодь лам, Мэнгэр гавж тэргүүтэн лам хар олон хүмүүсийн асуулт захианд хариу айлдсан зэрэг сонин содон явдлыг өгүүлжээ. Товчоор хэлбэл эл бүлэгт Богдын энэ насны амьдралын сүүлийн 10 жилийн түүхийг элдэв домог, өгүүллэг тэргүүтнээр хачирлан бичсэн нь голцуу ховор нандин шүтээний үүх түүхтэй холбогдож байгаа билээ. Үүний жишээ болгон хэдэн домгийг хойно сийрүүлэе.

Их бага хоёр зуугийн домог

/Их бага хоёр залуугийн/ анх бүтээсэн учир нь: Шигэмүни бурхан Зида хөвүүний сэцэглиг дор өөд болж суухын нэгэн үед Манзушири бэр олон амьтны буян хураах шүтээнийг байгуулахын учрыг айлтгагсан дор Бурхан багшийн амнаас гэрэл гараад Эсрү-а, Бишнү, Хурмаст, Бишу-а Гарма луга дөрвөн тэнгэрт тусав. Тэдгээр-бэр Бурханы адисаар самбаа билэг төрж Бурханы дэргэд ирээд өөр бусдад агуу их тус болохын тулд шүтээн байгуулсугай хэмээн айлтгав. Тэндээс Эсрүн тэнгэр-бэр тэнгэрийн орны элдэв Зүйл эрдэнэсийг цуглуулсныг Бишу-а Гарма-бэр тэдгээрийг нийлүүлэн хайлж Шигэмүнийн номын биеийн шүтээн нэгэн

сувragыг бүтээв. Тэр суварга нь эдүгээ Удяаны оронд дагинасын шүтээн болж буй хэмээмөй. Тэндээс Бишнү тэнгэр-бэр лусын орны элдэв Эрдэнэсийг цуглуулснаар Бишуа-а Гарма-бэр Шигэмүнийн төгсжаргалангийн биеийн шүтээн Их цаст далай хэмээх нэгэн бурханыг бүтээв. Энэ бурхан нь эдүгээ гадаад далайд гараг одон тэргүүтэн хүмүүн бусдын тахилын шүтээн болж буй хэмээмөй. Тэндээс Хурмаст тэнгэр-бэр Индаранила хийгээд Дуванка тэргүүтэн тэнгэрийн элдэв эрдэнэс ба алт, мөнгө, сувд, шүр тэргүүтэн хүний элдэв зүйл эрдэнэсийг цуглуулснаар Бишу-а Гарма-бэр Шигэмүнийн гэгээний хувилгаан биеийн дүр их, дунд, өчүүхэн гурван шүтээнийг бүтээв. Түүнээс их нь Шигэмүнийн гэгээний хорин таван насны биеийн хэмжээт /нь/ эдүгээ 33 тэнгэрийн орноо тэнгэрийн шүтээн болж буй. Дундах нь Шигэмүнийн гэгээний 12 насны биеийн хэмжээт. /Үүнийг/ анхан хурмаст-бэр тэнгэрийн оронд залаад түүнээс Удяаны орон, Энэтхэгийн орон, Хятадын орнуудад залсан бөгөөд эдүгээ Лхасын Их зуу хэмээн алдаршсан энэ буй. Өчүүхэн нь Шигэмүнийн гэгээний найман насны биеийн хэмжээт улмаар Балбын оронд залрагсан бөгөөд эдүгээ Лхасын зуу хэмээн алдаршсан энэ буй. Эдгээр шүтээнүүдэд Шигэмүни бурхан өөрөө аравнай айлдаж адислагсны тул бодит бурханы гэгээн лүгээ ялгал үгүй маш их адистэдэт буй.

Энэ хоёр Зуу шүтээнийг төвдөд ямраар залсны учир нь: Шигэмүни бурханы хувилж төрсөн цагаан бичин жилээс 1588 жил төгсгөөд 89-р шарагчин үхэр жилд төвдийн оронд Шударга бат огторгуйн уул нэрт хаанд нэгэн хөвүүн төрөв. Тэр хөвүүний орой дээр нь Авид бурханы бие бодитой бүтэгсэн лагшин бэлэг хотол төгссөн бөгөөд төрөхүй цагт гайхамшигт олон тэмдэг болчухуй. Тэр хөвүүний нэрийг Түмэн ивээлт шударга бат хэмээн нэрийдэв. Тэр хөвүүн 13 насан дор хан төрийн ширээнээ суусан бөгөөд тэр цагт арван зүгийн хамаг бурхад Бодисадва нар огторгуй дор эргээд эрдэнийн хумхат рашаан усаар авшиг өгөн өлзий өгүүлж цэцгийн хурыг оруулав. Тэр орон нь эдүгээ Галдан хийдийг байгуулсан энэ орон буй. Тэндээс тэр хаан-бэр Томи Санбода нэрт түшмэлийг Энэтхэгт илгээж эрдэм сургагсанаар төвдийн сав үсэг, шар үсгийг шинэ зохиогоод Бангон () мөргөл тэргүүтэн хэдэн судрыг төвдөд орчуулав. Тэндээс хаан-бэр албат иргэн бүгдийг арван цагаан буянаар явах ба гурван эрдэнийг шүтэх ба маани унших тэргүүтэн сайн журмыг тогтоон цаазалснаар шударга бат дөлгөөн Соронзонгомбо хаан хэмээн алдаршив. Маани унших журам тогтсон тэр нь улмаар Монголд дэлгэрээд нийтээр маани мэдэж унших болсон энэ буй. Тэр цагт Балбын орноо Гэрлийн хуяг нэрт хааны хүүхэн /охин/ Бирингүти охин тэнгэрийн хувилгаан Түмэн гуа нэртнийг Соронзонгомбогийн хатан болгон залав. Тэр хатан ирэхдээ дээр өгүүлсэн Шигэмүнийн гэгээний бага дүр, Майдар, Дар эх ба

биндэрьяа эрдэнийн бадар аяга эхлэн элдэв эрдэнэ, эд таваарын зүйлсийг хаан эцгээсээ гуйж авч ирэв. Тэр бурхан багш нь Хурмаст бүтээсэн гурван бурханы доторхи найман насны хэмжээт Шигэмүнийн гэгээн мөн бөгөөд Зуу Агшубин Очир гэж ч өгүүлдэг буй. Майдар нь Замбутив дахин хоёр түм наслахуйн цагт Дивангар бурханы шавь Гиргир нэрт хаан бэр бүтээсэн Гашив Бурхан-бэр аравнай айлдагсан буй. Дар эх нь зандангаар бүтээсэн бөгөөд энэ шүтээнүүд нь нааш ирэх замд хад ус тулалцсан бэрх газар өөрөө өөд болж явсан ба гэрэл сацрагсан тэргүүтэн гайхамшигт шүтээн буй. Биндэрьяа бадар аяга нь хамаг хүслийг хангагч чандмань мөн бөлгөө. Тэндээс Түмэн гуа хатан-бэр Биндэрьяа аягыг элдэв идээгээр дүүргэж эрдэнийн ширээн дээр тавиад залбирснаар барагдашгүй идээ ундаа тэргүүтэн гарав. Олон улст тэдгээр идээ ундааныг өгч их орд харж байгуулав. Тэр ордын орчин тойрны гэрүүд нь 999 тоот бөгөөд үзүүр дор хааны суух орд лугаа мянган тоот буй. Тэдгээрийн ирмэг хөвөөг эрдэнээр чимэх ба яруу дуут хонх ба улаан хиурт жад тэргүүтнээр чимсэн хурмастын ордон луга тэнцэх буй. Энэ ордны орон нь Хонсим бодсадын сүлд уул бөгөөд энэ ордныг Бодалын орд хэмээдэг. Эдүгээ Далай ламын гэгээнтэн өөд болж байдаг буй.

Тэндээс хятадын Тан Тай-зун (太宗) хааны хүүхэн, ногоон Дар эхийн хувилгаан Ү-Шин гүнжү хэмээхийг хатан болгон залав. Тэр хатан залрахдаа зуу Шигэмүнийн гэгээн хийгээд эрдэнэ эд таваарын зүйлийг цаглаш үгүй авч өөд болов. Хятадын хааны нэр Тан Тай-Зүн хэмээх нь арслан хүчит хэмээсэн бөгөөд гүнжийн нэр Ү-Шин хэмээх нь Далайн лянхуа хэмээсэн буй. Энэ Зуу Шигэмүни нь дээр өгүүлсэн хурмастын бүтээсэн 12 насны хэмжээт Шигэмүнийн дүр мөн бөгөөд эдүгээ Лхасын Их зуу хэмээн алдаршсан энэ буй. /YI-21a-24b/

Арьяабалыг залсан цадиг

Хаан, хатан хамаг амьтныг амарлиулахын тулд сүм барихыг таалж ядам бурханд залбирсан дор хааны биеийн хэмжээ лүгэ сацуу Арьяабалын дүрийг бүтээвээс хүссэн хэрэг бүтмөй хэмээх нэгэн дуу сонсдов. Тэндээс тэнгэр нар дурдагсанаар шүтээний дотор залах адист юмны зүйлийг олохын тулд Соронзонгомбо хаан-бэр хөмсөгний завсраас нэгэн гэрэл гаргав. Тэр гэрлээс оюуны гарахын орон нэрт хувилгаан Аягаха тахимлиг гараад Энэтхэгийн өмнө зүг дэх Удвал гэсэр нэрт хааны орноо хүрэв. Рид хувилгаанаар тэр хааныг сүсэглүүлээд хаан ба олон цэргийг дагуулж Шингалын далайн хязгаар хүрвээс хаданд өөрөө бүтсэн Касарбани Хонсим бодисадва буй ажгуу. Тэр хадын аран дор элсний дээр олон заан хэвтэж байх бөгөөд тэдний дотор улаан хамарт нэгэн заан дорно

зүгт хандан хэвтэж байв. Түүнд хаан цэрэг бүгдээр хашгиран довтолсонд тэдгээр заанууд үргэн дутаав. Тэр улаан хамарт заан хэвтсэний доторхи газрыг малтаснаар Могойн зүрхэн нэрт зандан мод гарав. Тэд модноо 4 судал байсныг дагаж хагалбаас гэрэл бадрагсан 11 нүүрт Арьяабал гарсныг аваад тэр зандангаас ч өчүүхэн авав. Бус зандан модыг 108 бурхан бүтээ хэмээн тэр хаанд өгөв. Тэндээс бас Күширха нэрт зандан модыг авахаар одвоос хорт могой ороож байн ажгуу. Түүнээ заар өвсний үнэрийг талбигсаар могой нь зайлж одов. Тэндээс тэр зандан модыг огтолж авав. Тэндээс удвал гэсэр хааны хотын ойр лянхуа хүрдэт хэмээх суваргын бумбаны дотроос долоон Түүнчлэн ирсний шарилыг нэгэн шин аваад ормыг нь бөглөн тамга дарж тавив. Тэндээс далайн хойгт хүрвээс нэгэн хэсэг өвс байсны өвс бүрийн дээр бурхад суухыг үзээд түүнээс нэгэн хэсгийг авав. Тэндээс Найранзана мөрний хязгаар хүрвээс элсний дээр олон бурхад суухыг үзээд элснээс нэгэн шин авав. Тэндээс Бодь модны навч ба найман их адистэдт орны шороо ба энэтхэгийн орны олон зүйл их адист шороо, чулуу тэргүүтнийг авч ирээд Соронзонгомбо хаанаа өргөв. Хаан-бэр тэр Арьяабалын гэгээнээ тахил өргөж залбирагсанаар тэр бурханы зүрхнээс гэрэл гараад Энэтхэг, Балба хоёрын ой дахь Хари зандан нэрт нэгэн модноо тусав. Тэндээс хувилгаан Аягаха тахимлиг-бэр тэр модны дэргэд одвоос тэр мод нь дөрвөн үет бөгөөд арван зүгт гэрэл сацарч байх ажгуу. Түүний дээд үеийн дотроос намайг Манюл (ᠮᠠᠨᠢᠶ᠋ᠣᠯ) улст зал хэмээх дуун гарснаар түүнийг хагалсанд Вали нэрт Арьяабалын бие гарав. Түүнийг Манюлын орноо залж талбигсан бөгөөд эдүгээ болтол тэр зүг дэх амьтны шүтээн болж буй.

Хоёрдугаар үеийн дотроос Үхан нэрт Очирбани бурхан гарсныг Ямбүямхал нэрт балгасанд залав.

Гуравдугаар үеийн дотроос Жамали нэрт Манзушири бурхан гарсныг Энэтхэг Балбын завсарт залав. Дөтгөөр үеийн дотроос хутагт Логшира бурхан гараад төвдийн хааны ядам болсугай хэмээн айлдсанаар залж ирээд Соронзонгомбо хаанаа өргөсөн бөлгөө. Энэ шүтээн нь эдүгээ Бодалын ордноо тахиж буй. Тэндээс хаан-бэр Балбын дарханыг авч ирээд зандан ба адист шороо, чулуу тэргүүтнийг талхдаж улаан үнээ ба цагаан ямааны сүүгээр зуурч тавиад залбирагсанаар огторгуй дүүрэн бурхад ирж түүнд шингэв. Маргааш өглөө үзвээс 11 нүүрт Арьяабал бүтэж байн ажгуу. Түүнээ хаан-бэр дарханд ийн зарлиг болруун энэ шүтээн маш гайхамшиг сайхан болсон ажгуу. Тийн боловч Энэтхэгээс залж ирсэн өөрөө бүтсэн Арьяабал ба долоон бурханы шарил нугуудыг дотор нь оруулах хэрэгтэй бөлгөө хэмээсэнд дархан-бэр Үүнийг би бүтээсэн бус энэ өөрөө бүтчүхүй хэмээн айлтгав. Түүний даруй тэр бурханы зүүн хөлийн улнаас гэрэл гараад тэдгээр шүтээнүүдэд туссанаар тэр

шүтээнүүд гэрлээр татагдаж Их нигүүлсэгч бурханы зүрхний тус дор шингэбэй. /Ү1-246 – 27 6/

Очирбанийн рид хувилгаан

Соронзонгомбо хаан арвай сацаж адислагсан Очирбани. Энэ нь Үхэр дуурсагч (Ландарма) хаан-бэр шашин эвдэхийн анхан дор Лхасын шүтээнийг үгүй болгохын санаагаар энэ Очирбанийн хүзүүнд дээс уяснаар тэр даруй дээс уягч хүний амнаас цусаар бөөлжин галзууран үхэдхийн унаад тэр дороо үхэв. Түүнээс айж сүмийг эвдэн эс чадсаны тул маш их адист шүтээн буй. Гэрэл бадрагсан Авид бурхан чухал найман бодисад хилэнт мэнгэ давхарлагсан бөгөөд эрт цагт хятад орноос 10 буман тоот цэрэг мордож төвдөд одсоноор хэн ч дийлэн эс чадсанд энэ мэнгэ давхарлагсаны хэвлийн дотроос тоолш үгүй олон хувилгаан цэрэг гараад-рид хувилгаанаар хятад цэргийг хариулагсан маш их адист буй. /Ү1-316 32а/

Адистэдэт сарлагийн эвэр

Богд Мила-бэр адисласан сарлагийн эвэр энэ нь Милын шавь Райчун (Дагвадорж)-бэр Энэтхэгт сургаальд одоод буцаж ирэх цагт Мила угтаж одоод лам шавь хоёул хамт явж атал зам дээр нэгэн сарлагийн эвэр байсныг Мила үзээд үүнийг ав хэмээв. Райчун дургүй боловч ламын зарлигаар авч явтал Цогт эхийн тал хэмээх газар гэнэт үүл гараад догшин мөндөр орсонд Мила эврийн дотор орж суугаад хөвүүн нааш ирж суу хэмээв. Райчун харж үзвээс эвэр их болсонгүй бөгөөд Мила бага болсонгүй бөгөөд уудам сууж байхыг үзээд Райчун орж суусугай хэмээвч эс чаджээ. Энэ эвэр нь Мила-бэр тэр мэт адислагсан буй. /ү-32 а-б/

Дивангарын үеийн дияанчийн домог

Сүм барихуй дор нэгэн их хадыг эвдсэний дотроос эрт Дивангар бурханы үед дияанд суусан хоосон чанарыг оносон нэгэн их Югээр гарчухуй. Тэр-бэр тэдгээр үйлчний чулуу хагалахуйн дуунаар дияан дор тэгш агуулагсанаасаа сэрээд "Дивангар бурхан хаа сууж аму" хэмээн асуухуйд тэдгээр үйлчин бэр "Нярваан болсон бөлгөө" хэмээв. "Тэр бурханы өглөгийн эзэн Гиригир хаан хаа сана" хэмээхүйд "Тэр ч эдүгээ үгүй буюу. Тэр цагаас эдүгээ хүртэл маш олон мянган жил болсон буй. Эдүгээ энэ үе нь Шигэмүни бурханы шашин оршиж байх үе бөлгөө" хэмээн өгүүлдэгч тэр бясалгагч огторгуйд нисч гараад биеэсээ гал бадруулсаар цогц бие нь гал болон түлэгдээд нярваан боллоо хэмээмой. /Ү1-40а/

Шарагчин гахай жилийн зунаас газар хөдлөх мэт түрхрэн түрчигнэх их дуун гарах, гэрэл солонго татах, огторгуйгаас ганди мод дэлдэх мэт дуу чимээ сонсдох тэргүүтэн билэг тэмдэг олонд мэдэгдэх болов.

Богдын бие намраас үе үе чилээрхэж "Зорихуйн ерөөл", "Сухавадийн ерөөл" тэргүүтнийг дэлгэрэнгүй айлдаад тугдамдаа сууж Жалцав гэгээн ба Бинай баригч Ринчинжамц тэргүүтэн дэргэд байсан шавь нар нь биднээ захиа зарлиг өршөөн айлдах буюу хэмээсэнд тэргүүн дэх бандида малгайгаа авч Жалцав Дармаринчиний өвөр дээр талибаад нэгэн жанч хайрлагсан нь өөрийн ширээнд залган сууж шашны эзэн болохыг адисласан хэрэг ажээ. Богд лам ирээдүй цагийн хувраг шавь нарт хандан: "Бас ирээдүй цагийн шавь надтай эс учрав хэмээн гомдогчиннууд миний зохиосон хоёр зүйл мөрийн зэргийг үзтүгэй. Надтай учирсантай ялгал үгүй буюу. Найман түм дөрвөн мянган номын цогцын шинийг хурааж номлогсон буй. Надтай учравч түүнээс илүү өгүүлэх юм үгүй бөлгөө" хэмээн айлджээ. Богд ламтан хожмын үе үеийн лам хуврагуудад энэхүү гэрээс үгийг айлдаад 10-р сарын 25-ны өглөө эрт нярваан дүрийг үзүүлжээ. Эл бүлэгт Богд Зонховын нярваан дүр үзүүлж хувилгаан бие нь Түшидийн орноо төрсөн, Богдын мөнгөн суварга бүтээсэн зэрэг домог буйг хойно сийрүүлэх тул бусад зүйлийн талаар товч дурдвал: Богдын туурвисан зохиол бүтээлийн товъёогийг тоочиж "Алтан эрх" /316/, "Их бодь мөрийн зэрэг" /33a/, "Дандарын тайлбар" /34 a/ зэрэг зохиолуудаас гадна магтаал 72, сургаал 62-ыг бичсэн ба нийт зохиол нь 313 буй хэмээн бүртгэсэн. /40 б/ ба Галдан хийдийн эрхэм чухал адисатэдэт ховор нандин шүтээний зүйлс тэргүүтний тухай элдэв сонин мэдээ олон буйг онцлон тэмдэглэе.

Богдын хувилгаан дүрийн зохиол

Богдын гэгээний хувилгаан дүрийн зохиолыг өчүүхэн төдий өгүүлсүгэй.

Арван зүгийн тоолош үгүй ертөнцийн оронд
Алиндор алинаар туслах бөгөөс түүнээ тийм дүрийг үзүүлэх
шашныг дэлгэрүүлэн

Амьтныг удирдах хэмээн номлогсоны тул
Өгүүлэхүй-бэр гүйцэж үл болох бөлгөө. Тийн боловч энд
сүсэг нэмүүлэхийн тулд нижгээд хошоодыг өгүүлсүгэй. Тэр нь
"Увьдас өгөхүй" нэрт сударт эндээс өгүүтгээд дорно зүгт
Эрхин тансаг зохиолоор үзэсгэлэнгийн орноо

Эрхин Арслан хүрхрэлт хэмээгдэх

Эрхэт ялгуугсан түүнчлэн ирэгсэн болох болж хэмээгсэн мэт нэгэн хувилгаан нь умар дорнын зовхис тансаг зохиолт ертөнцөд Арслан хүрхрэлт хэмээгдэх бурхан болон хувилж судар хосолсон номыг номлож олон амьтныг удирдах буй. Үүнийг эрт цаг дор ялгуугсан эрхтийн охь Бурхан-бэр бошго үзүүлсэн сэлтийг анхны бүлэгт өгүүлсэн буй.

Бас Намхайжамц ламд Очирбани бэр

"Эрдэнэ Лувсандагва нь тэнцэхүй хань бүхнээс хагацсан

Эрт Шагжагийн хааны дэргэд дээд сэтгэлийг үүсгэсэн

Энэ орноо судар хийгээд тарнийн гол ёсыг дэлгэрүүлэх

Эндээс өгүүтгээд Түшидийн орноо одох

Эрхин Майдарын шавь нарын манлай Жамбалнинбо нэрт
болох

Эцэс дор тэр нь түргэнээ бурхан болон түүнчлэн ирэгсэн
болмой"

хэмээн номлогсон мэт нэгэн хувилгаан нь Түшидийн тэнгэрийн орноо Майдарын дэргэд Жамбалнинбо нэрт болсон буй. Түүний хойт төрөлдөө өөр нэгэн Замбутивд нэгэн хаан болон төрж амьтны тусыг ихэд үйлдэх, гутгаар төрөлдөө энэ Замбутивийн дорно зүгийн Риза хэмээх сүмд бандида болж төрөх. Хоёр мянган шавь нар хурах бөгөөд шавь нар бүхэн нь чуулганы их мөр ба барилдлагын их мөрд оршигсад ямагт болох болмуй хэмээн номлогсон буй.

Бас Сухавадид төрөх хэмээн номлогсон ба Билэг билгийн эрхт хэмээх бурхан болох хэмээн номлогсон ч буй. Бас энэ шашин хэзээ атал хувилгаан дүрээр ирэхийг зарлиг увьдастны дэвтрээс номлогсон нь Бором багш бэр хэзээд миний дээд нэгэн хувилгаан мөн хэсэгтээ Аягаха тахимлиг болон хувилах хэсэг заримдаа нялхсын дүрс, үгээгүү гуйланчийн дүрс, хэсэг заримд адгуус, нохой, шувууны дүрс ба заримдаа үсэг тарнийн дүрсээр ч хувилж болохыг номложээ.

Бас сайн галавын 1000 бурханы XI Сайн нүдэт хэмээх бурхан нь Богд Зонховын хувилгаан мөн хэмээн номлогсон бөлгөө. Түүнийг сайн цагийн судраас номлогсон нь "Түүнчлэн ирсэн Сайн нүдэтийн төрөх орон нь сайныг үйлдэгч хэмээх буюу. Язгуур нь бярман, гэрэл нь 12 бээр буюу. Эцэг нь Эрдэнэ хэмээх, эх нь Сал модот хэмээгдэх. Хөвүүн нь Ородын хаан хэмээгдэх, тавигч нь баясахын орон хэмээгдэх, билэгтний манлай нь хязгаарлашгүй оюут хэмээгдэх рид хувилгааны манлай нь Арслан явдалт хэмээгдэж. Бурхан багш үүний насны хэмжээ нь долоон түм насалъяу. Ном нь гурван дүнчүүр тоотон он болтол оршъяу. Гэгээн язгуурын шарил нь дэлгэрэнгүй болох бөгөөд энэ бурхан бэр уридах бурхад арвуулаа амьтны тусыг хэдүй чинээ зохиосон бөгөөс төдий чинээ зохиох болъяу хэмээн номлогсон бөгөөд бурханы насны хэмжээ, шашин орших жил нь урт удаан ба үүнээс урагших 10 бурхан хэдүй чинээ

амьтныг туслах бөгөөд энэ гагцаар төдий чинээ амьтныг туслах хэмээн номлогсоны тул үүний шашин луга учирваас ашдын тус амгаланг хялбар бүтээж болохуй дор магад болой. Ер бас эдүгээ Богд Зонховын шашнаа учрагсан бүгд тэдгээр олон хувилгаадын аль нэгний гэгээнээ бас бас учирч улмаар бурханы хутгийг олох больюу /ҮП-246-276/

Богд гэгээний алтан мөнгөн суварганы паян

Бас шашин амьтны тусын тулд Богд Зонховын гэгээний үеэс эхлэж бүтээсэн гайхамшигт шүтээн Галдан хийдэд тахиж байх шарилын мөнгөн суварга нь үзсээр туст хэмээн алдаршигсаныг залсан их сүмийг Жалцавын гэгээн ба Бинай баригч гэгээн хоёр голлон дааж бариулсан буй. Суварга залсан зандан гэр ба түүний дотор тухайлан нэхэж хийсэн гэнкүш нэрт торгон хөшиг, торгон лавир сэлт ба арван зургаан батад агч, Дармадала, Дөрвөн Махаранз, нууц хураангуй Агшоби Очир луга сэлтийн нэхмэл хөрөг, Бурханы биеийг нэхэж гаргагсан гайхамшигт эдгээрийг Жамчин Цоржийн шавь Амго хийгээд Содномшарав хоёр бэр Юнло хааны ач Хуй Ди (1399-1403) хааны лам болж байх цагт олдсоныг үүнээ өргөсөн бөгөөд хөшиг, лавирын торгонд утаа үл шингэх тос ба ус үл халдах, лавирт тарнийн үсгүүдийг нэхэж гаргасан буй.

Энэ зандан гэрийн өндөр нь хоёр давхар байшингийн хэртэй. Агуу нь найман баганат гэрийн хэртэй буй. Энэ гэрийн дотор залсан шарилын мөнгөн суварга нь Богд Зонховын гэгээний шарилыг бууруулал үгүй залаад олон зүйл адист шүтээнээр дүүргэсэн, шагшабадын үнэр анхилж байх. Үнэн сүсгээр залбирваас орчлон нийт ба муу заяаны зовлон бүгдээс аврагч гайхамшиг их адист бөгөөд Галдан хийдийн шүтээний эрхин нь энэ буй.

Урьд ойрадын цэрэг Тангадад мордож одсон цагт нэгэн ноён бээр булхай хүчээр суваргыг нээж үзэхүйд Богдын гэгээн дүр нь өчүүхэн ч буурсан үгүй байсан бөлгөө хэмээмой. Хожим тавдугаар Галдан ширээт Гэндэнпунцагийн (1389-1463) гэгээн-бэр мөнгөн суваргын гаднаас давтсан алтаар бүрж алтан суварга боллогсон буй. Галав Эвдрэх цагт энэ суварга нь тэнгэрийн орноо өөд болж тэнгэрсийн шүтээн болон орших хэмээн номлочухуй. /ҮП-41a-42a/

НАЙМДУГААР БҮЛЭГ

Богд Зонховын шашныг дэлгэрүүлэхэд хүчин зүтгэсэн эрхин хоёр шавь Жалцав Дармаринчин (1364-1432), Хайдав /1385-1438/ ринбүчийн гэгээн хоёрын намтар хийгээд Галдан ширээнээ суусан лам нарын түүхийг товчоолон өгүүлжээ.

Тухайлбал Богд ламын дараагаар Галдан ширээнд гахай (1419) жилийн өвлийн сүүл сараас залган суусан Жалцав Дармаринчингээс эхлээд намтар туурвигч (Цахар гэвш) Галдан ширээнд өөрийнхөө үед сууж буй Лувсанмонломыг хүртэл 62 гэгээн хувилгаадыг тоочин өгүүлжээ. Шашны эзэн Богд Зонховын Галдан ширээнээ түүний эрхин шавь нар номын садангуудаас гадна ураг төрлөөс нь ч энэ ширээнд заларсан тухай тэмдэглэжээ. Жишээ нь IX Галдан ширээт Сайн оюут нарны гэгээ (Лувсаннъямын Одсэр 1439-1492) хэмээгч ламыг "Богдын ач нэгэн хүмүүний хөвүүн болж шарагчин хонин (1439) жилд төрөв" /ҮП-62b/ гэсэн байна.

Эл бүлэгт олон хувилгаадын намтрыг тоочин өгүүлсэн зүйл түлхүү орсон тул өмнөх бүлгүүдтэй харьцуулахад уран домог өгүүллэг цөөвтөр боловч бас огт үгүй биш гэдгийг жишээ болгон өгүүлэхэд хамгийн айлдагч Хайдав Богдын гэгээн Рүнпүн цоржтой яруу найргийн далд утгат ёгт үгсээр ном хаялцсан шүлгийн утгыг тайлахдаа Цахар гэвш үлгэр домгийн өгүүлэмж ашиглан бичсэнийг эгэл уншигч бидний ой тойнд буухаар хялбаршуулан тайлсны нэгэн жишээг доор сийрүүлэе.

"Манлай төгс цогт сарны цагаан гэрэлд

Магу санаа-бэр чөлөө үгүй хүсэгч харанхуйт түүнийг

Маш хурц мэргэн ухааны очроор

Магад хэмхлэн үйлдсүгэй хэмээн илэд өгүүлбэй би" гэсэн шүлгийг Цахар гэвш тайлахдаа: "Манлай төгс цогт хэмээх тэргүүтэн нэгэн шүлгийн утга нь Харанхуйт хэмээх нь Рах буй. Тэр-бэр сарыг халхлаж харанхуй болгохыг хүсдэг бөгөөд эрт цагт Рах бэр тэнгэрийн рашаанаас хулгайлж одсон дор Гартаан очирт якша-бэр Рахын толгойг очроор дэлдсэнээр Рахын толгой есөн анги хагарсан үлгэр байдаг буй" хэмээжээ.

ЕСДҮГЭЭР БҮЛЭГ

Богд ламын шашныг өргөжин дэлгэрүүлж сүм дуган байгуулж хурал ном тогтоосон лам нарын дотроос Цогт Барайбун хийдийг байгуулсан Жамъяан цоржийн (1379-1449) гэгээн, Сера хийдийг байгуулсан Жамчин цорж Шагжа-Ишийн (1354-1435) гэгээн нарын намтар хийгээд дээрх орон хийдэд тахиж байх ховор нандин шүтээний зүйлийг голчлон өгүүлжээ. Тухайлбал Барайбун хийдэд Жамъяанцоржийн Бясалгалын орд түүний бүтээсэн Манзушири, Бурхан багшийн шарил (7 хэсэг) Ганагамүни бурхан хийгээд Богд Зонховын шүд, хөх цааснаа алтаар бичсэн үндсэн лам нарын нэрийн тарниуд, Шигэмүнийн мутрын таяг, бурханы өлмий гишигсэн мөрнүүд бас сүмд Богд Зонхова, Жамъяан цорж, Гэндэнжамц далай лам нарын гэгээн дүр залсныг дурдсан байна.

Мөн бас бус адистэдэт шүтээний зүйлд Аратасиди хан хөвүүний титэм, Жоу Адишагийн барс дэвсгэр, Мила богдын тогоо, Гэсэр хааны саадаг нум сум, Богд Зонховын номт хувцас тэргүүтэн ховор чухаг зүйлс буй ажээ.

Жамчин цоржийн 66 насандаа байгуулсан (1419 он) Сера хийдийн шүтээнүүдэд хятадаас залж авчирсан цагаан зандангаар бүтээсэн бурхан багш, 16 батад агч, Дармадала, улаан дармал Ганжуур тэргүүтнийг нэрлэсэн буй. Жамчин цоржийн намтартай холбон өгүүлсэн бас нэгэн чухал тэмдэглэлт үйлс бол тэрээр Мин улсын ёст Юнло хааны урилгаар хятад орноо заларч тэнд шашин дэлгэрүүлсэн явдал юм. Түүний шашин номын гавъяа зүтгэлийг Мин улсаас өргөмжилсөн "Хамгийг айлдагч их оюут хотлыг аврагч их асралт, дэлхий дахиныг жаргалан дор найруулагч, хотлын орой дээр эрхшээгсэн, өрнө зүгийн бурханы хөвүүн, Энх төр, мөнх шашны их лам Да Гүеши (Улсын их багш) Жамчин цорж " хэмээсэн цол гуншингаас нь мэдэж болно.

Намтар зохиолын эл төгсгөлийн бүлэгт хоёр цоржийн намтраас гадна Дашлхүмбэ хийдийг байгуулсан анхдугаар далай лам Гэндэндубийн (1391-1474) цадиг түүхийн талаар мөн сонирхолтой мэдээ баримт өгүүлсэн буй. Тухайлбал түүний эхээс мэндэлсэн үеийн нэгэн домгийг бид жишээ болгон дор сийрүүлэе.

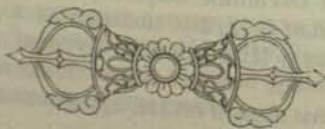
Хөвүүн сахигч хэрээ

Энэ хөвүүний мэндэлсэн шөнө олон дээрэмчин ирээд эд таваарнуудыг булаагаад эцэг, эх хоёрыг нь барьж аваачив. Түүний алагдан үймрэхүйд энэ хөвүүнийг нэг их чулууны завсарт хийж талбижээ. Түүний маргааш эмэг эх нь ирж үзвээс амьд бөгөөд нэгэн хэрээ араатан шувуудыг хөөж, өчүүхэн нялхыг сахиж байгсан ажгуу. Түүний эмэг эх нь өгүүллүүн:

Аврагч сахиулсан мөн болбоос дээрэмд юмаа үл автах
бололтой аж л

Ачит эцэг эхээ үл баригдуулах бололтой аж л
Асар хорлох чөтгөр болбоос нялх хөвүүнийг ч үл сахиx
бололтой аж л

Аяа гайхалтай хэмээгээд өчүүхэн хөвүүнийг аваад өөр орноо зайлан явав. Тэр сахисан хэрээ нь дөрвөн нүүрт Махагалын хувилгаан буй хэмээн номложухуй гэжээ. /IX-35a-6/

ЦАДИГИЙН ЯРУУ ЭГШИГЛЭН БУЮУ ШИГТГЭЛ ШҮЛГИЙН ТУХАЙ

Намтар зохиолын туурвил зүйн цогцыг судлаачид мөсөр (хүүрнэл), шүлэг, холимог гурван биеэс бүтдэг болохыг тэмдэглэсээр ирсэн билээ.

Туурвил зүйн эрдэм ухаанд билэг танхай болсон Цахар Гэвш Лувсанчүлтэм болбоос чухам намтар зохиолыг ингэж бичнэ гэсэн жор хэмжээ байдагсан бол ёстой хачир тунгий нь дутуу дундгүй тааруулсан гэлтэй санагдана. Цахар гэвшийн туурвисан Богд ламын намтарт тахил төгсгөл завсар үеийн магтаал, сургаал, ёгтлол е гөөдөл, асуулт хариулт зэрэг олон хэлбэрийн шүлэг холбоо шигтгэн бичсэн нь уг цадигийг улам ч тансаг яруу болгосон гэдгийг хэлэх хэрэгтэй. Нэг үгээр хэлбэл 640 гаруй хуудастай энэ том намтар зохиол бүхэлдээ яруу тансаг хэл найруулгатай, уянгалаг зөөлөн, заримдаа бүр шүлэг найраг ч уншиж бйагаа юм шиг санагддаг нь санамсаргүй зүйл огт биш юм. Учир юу гэвээс намтар бүтээл гэгч Бодьгал болсон Богд Зонхова болбоос цадигт дурдсанаар "Өөрийн гэгээн ухаанаар яруу аялгуу ба ёгт өгүүллэг, завсар барилдуулах тэргүүтэн, дуун ухааны аймгийг туйлд хүртэл мэдсэн" /IY-4a/ учраас найрагчийн тухай найраг гэх юм уу зохиолчийн тухай зохиол болсон гэж хэлэх үндэстэй билээ. Хэлний эрдмийг Богд лам гойд эрхэмлэн үзэж байсан тухай түүний шүлэг сургаальд онцлон тэмдэглэсэн билээ. Тухайлбал Аглаг дахь дияаны хийдэд номлосон нэгэн сургаалдаа

Ахуй оюуны мөр дор судалсан мэргэний эрдэм ба
Ариун сайн зарлигийг увидас болгон мэдсэн бясалгал ба
Аялгуу найруулах ёсонд мэргэжсэн хэлний цог луга

Ахуй энэ дэлхий дээр гурван зүйл эрдэнэ амуй хэмээн айлджээ. Үүнээс гадна Зонхова Богд нийт 300 гаруй зохиол бүтээл туурвисны дотор магтаал сургаал тэргүүтэн 130 гаруй шүлэг найраг байгаагаас намтар туурвигч олон газар иш баримт, жишээ шүлэг болгосныг дурдаж болно. Тийм ч учраас Цахар гэвш "Би мэднэ хэмээгчид олон боловч дуун ба яруу аялгуун түүнээс мэргэн нь үгүй" хэмээн Манзуширийн ухааны хувилгаан Сарасвади эхийн үгээр хэлсэн байдаг.

Намтарт өгүүлснээр Богд Зонхова арван хэдэн наснаас "Далайг гатлахуй дор сайн усчийг шүтэх хэрэгтэй мэт эрдэм сурахуйд сайн багшийг шүтэх хэрэгтэй" /IY-3a/ хэмээн сайн багшийг шүтэж билэг оюунаа нээсээр номлох туурвих тэргүүтэнд Цастын орны мэргэдийн манлай болж чадсан байна. Тухайлбал таван ухааны оронд мэргэжсэн хэлмэрч Бамбужанчивзэмо ламыг Үйд өөд болж ирэхэд нь илэд тийн номын эзэн хэмээн алдаршсан тэр өвгөн лам мөргөсөн Нартан хийдэд хүрч Дансан хэлмэрч ламаас Намдэлийн

тайлбар сонсож, улмаар Умын номд гайхалтай мэргэжсэн алдарт Римдэва ламд бараалхах ялдам хэлмэрч Намхайсамбуу хэмээх ламаас яруу аялгууны толь тэргүүтэн, дуун ухааны шастир заалгаж ихэд мэргэн болсон гэх зэрэг олон баримтыг дурдаж болно. Ийнхүү бага залуу наснаас зохист аялгуу, эвсүүлэн найруулах ухаанд мэргэн болсны тул тэр цагийн мэргэжүүл Зонховаас дуун ухааны номоор Ван жинан хүртэх болжээ. Жишээлбэл алдарт Умава(45) лам Богд Зонховатай учраад Сарасвадийн (Эгшигт охин тэнгэр) жинан авав" /Ү-26а/ гэж намтарт тэмдэглэсэн буй.

Чухам шашин номын ойлголтоор нь тайлбарлахад Богд лам болбоос Манзуширийн нэгэн хувилгаан гэх бөгөөд түүний ухааны хувилгаан болох Эгшигт охин тэнгэрийг оройн шүтээн болгсоны тул өгүүлэхүйн эрдэмд ижилгүй мэргэн болсон хэмээдэг. Ийм ч учраас Цахар гэвш "Энэ Богдыг Манзушири, Сарасвади хоёрыг насал дагаж барьсаны тул номлох, эсэргүүцэх зохиохын үйлсэд ихэд дэлгэрсэн бөгөөд ялангуяа энэ Богдын зохиосон ёгийн үндэс ба дээр үгүйн ядам сахиусан тэргүүтний ян эгшиг ба холбож найруулсан шүлэглэл тэргүүтэн нь яруу болоод маш эвтэй бусдаас хэтэрхий ялгаатай амой" /Ү-88а26/ гэжээ. Богдын энэхүү эрдэм чадлыг яруу найргийн хэлээр

"Үнэн чин сүсгийг олох шавь буман тоотон болмуй
Үнэхээр орчлонгоос тонилгох нь таван тоот болмуй
Өгүүлэх эсэргүүцэлгүй шидийг олох нь найм болмуй
Үлэмж тэнцэх нөхөр үгүй нь Сумагигирди буй" гэх буюу эгшиглэнт зөөлөн чанар нь хамаг амьтныг номоор гийгүүлэхийн билэг чанар гэдгийг

Ашид бие, хэл, сэтгэл гурав амирлангуй зөөлнөөр
Амьтан бүхний цог ахуй болсны тул
Айлдагч зөөлөн цогт хэмээгч харш үгүй
Ашид хамгийг айлдагч их биетийн ялгуур буй. /I-24а/ хэмээн магтан шүлэглэжээ.

Намтарт өгүүлснээс үзвэл Богд Зонхова ном номлох, туурвих бүтээхийг дөнгөж 20 хүрээд эхэлсэн бололтой байдаг. Ялангуяа Шар морин жилээс (22 насны) олон зүйлийн ном айлдаж номлсоны нэг нь "Тодорхой оюутны явах шат" хэмээх шастир туурвисаны төгсгөлийн шүлэгт:

"Олз хүндлэлийн тулд бусдад хэлэх үгийн төдийхнийг сураад
Олон нөхдөт болохыг хүсч яаран шавь нарын чуулганыг хураах ба
Огт ялгаж таньсангүй бөгөөтөл муу бодлогоор бараглан шийтгэн номлогч
Олонхи түүнийг үзвээс Лувсандагва би бээр үнэхээр

гунимой" гэж бичсэн нь тэр цагийн төвд орны шашны зарим номлогчид Богдын сэтгэлийг чилээлгэж байсан нь илт бөгөөд

магадгүй шашинд их шинэчлэл хийх санаа ч энэ үеэс төрсөн байж болох юм. Ямарч атугай бурхан Шигэмүнийн шашны журмыг унтрахын даваан дээр умартын оронд дахин сэргээсэн их гавъяаг нь бурхан багштай адилтган үнэлдэг билээ. Тухайлбал намтар зохиолын ҮI бүлгийн 80-р хуудсанд: "Ялгуугсаны шашин эрдэнийн зүрхэн гүн увидас нугууд цөмөөр ихэд буурч нэрийн төдий ч үгүй болсон эдгээрийг угаас нэг мөсөн сэлбэж сайтар дэлгэрүүлэн зохиосны тул ялгуугсан Шигэмүнийгээс ч их ачтай болсон болой" хэмээн машид дээдлэн үнэлсэн буй.

Богд Зонхова насандаа гавж, Равжамба зэрэг цол хүртээгүй боловч олон алдар цолтон, мэргэцүүлийг араасаа дагуулсны учир гэвэл Богдын дотоод зүрхний эрхин шавь Хайдав Ринбүчи гэгээний айлтгаснаар: "Халуунаар энэлэгсэн амьтанд зандан модноос цуврагсан гаврын дусал биед хүрвээс маш тааламжит амархан болон одох мэт энэ богдын зохиолоос ганцхан зүйлийг мэдэвч сэтгэл эрхгүй булаагдаж сүсэг төрөх болмуй" хэмээн номлогсон бөгөөд Цастны мэргэдийн оройн чимэг хэмээн номлосон шалтгаан ч ийм хэтэрхий тул болой" /Ш-386/ хэмээсэн энэхүү ид эрдмийн доторхи нэгэн хүчин зүйл нь бусдаас илт ялгарах яруу найргийн чадал увидас нь яах арагүй мөн юм. Эгшигт охин тэнгэрээс яруу хэлний эрдэм увидас соёрхон гуйсан магтаал шүлгийг нь Цахар гэвш "тэдгээр шүлгүүд нь үгийн найрлага эвтэй, яруу бөгөөд битүү ёгтоор өгүүлсэн юмгүй тул авсаар үзвээс мэдэхүйеэ хялбар мэт атал нарийн шинжвээс утга нь маш гүн тэргүүтэн гайхамшиг үг, утга хотол төгссөний тул мэргэд үзээд үгийг нь уншваас үг нь яруу утгыг нь шинжилвээс утга нь сайны тул үг утга чимгийн байдал төгсөгсөн хэмээн сайшаан магтах болов" /Ш-346/ гэжээ.

Богд Зонховын намтар зохиолын дөрөвний нэг хувийг эзэлж байгаа яруу найргийн хачир чимгийн дотор магтаал, сургаал, тахил төгсгөл, завсар, үеийн асуулт хариулт гэх мэт олон төрөл зүйлийг хамарсан хэдэн зуун бадаг шүлгийг Цахар гэвш монголоор тансаг сайхан хөрвүүлсэн Богд Зонховын шүлэг сургаалын агуулга хийгээд урлаг уран сайхны онцлогоос танилцуулахад тус дөхөм болох юм. Ялангуяа Ү бүлгийн дотор буян нүгэл, санваар сахиу ёс, орчлонгоос уйдах, тонилох зэрэг шашны ёс цааз, мөн элдэв асуултын хариу барьсан айлтгал шүлгүүд зонхилон орсон байна.

Цахар гэвш олонхи шүлгийг дөрөв дөрвөн мөрөөр толгой холбон ухаарахад дөхөмтэй энгийн үг хэллэгээр орчуулжээ. Жишээлбэл орчлонгоос уйдахыг номлогсон сургаалд:

"Эзлэгч сүнсний төрөлхийт нь хойт ертөнцөд бүр нүүх
Эзлэгдсэн биений балгасан хоосон нутаг мэт хоцрох
Элдэв дор хүргэгч ухаан мэдэл нь үйлийн хийгээр тийн хийсэх
Эх үзээгүй сүрхий оронд айн тэнэж зовох
Ая тэр цагт өөрийн үйлдсэн сайн муу үйлсээс бус

Ашид сайн ханилсан ах дүү ураг элгэн

Аху бүх чинээгээрээ бүтээсэн эд мал гэр орон

Адаг нь гүнжидийн хэлтэрхийн төдий ч огт үл дагах" хэмээсэн хоёр бадагт нүүсэн айлын "хоосон нутаг" төвд, монголчуудын хүнс тэжээл, эмнэлгийн зүйлд хэрэглэдэг. "Дэл" буюу "Гүнжид" хэмээх үрт ургамлын зүйлтэй зүйрлэж шүлэглэсэн нь эгэл жирийн малчин хүнд ч сэтгэлд нь буухаар болжээ. Гэхдээ Богдын зохиосон шүлэг дуулал бүхэн ийм эгэл цагаан биш байсан юм. Ёгт нэрээр барилдуулан зохиосон далд утгатай жишээ болгон үхэр (1409) жилийн 12-р сарын шинийн гуравны шөнө барьсан зүүднийхээ утга учрыг "Битүү дохионы үгээр машид зангидан зохиосон" нэгэн шүлгийг нь авч үзье:

"Жаграгийн удирдах зандра ину

Нүдэн хийгээд сарны гурван тоо дор

Зөвлөл зохиогсон усыг үйлдэгсэн усаар

Галаша дүүргэснийг өгөхийн бодлого үйлдэв

Хэтэрхий болсноос нь гурван зуун арван

Одогсон хэмээмэй гагц эцэг мандлын эрхин

Зөвлөл зохиогсон хоёр ч байнам" хэмээснийг Цахар гэвш хэрхэн тайлбарласныг сонирхье. "Жагра" хэмээх нь барсын өмнөх нэр буй. "Жаграгийн удирдах" хэмээгсэн нь барс жилийн урьдах үхэр жил буй. Зандра хэмээх нь сарны энэтхэг нэр буй. "Нүдэн" хэмээх нь хоёр гэсэн тооны нэр буй. "Саран" хэмээх нь нэгийн тооны нэр буй. Тэр нь зурхай зурах ёсоор хоёрын тоо зураад түүний өмнө нэгийн тоо зурваас 12-ын тоо гарах тул 12 сар хэмээсэн утга буй. Гурван тоо дор хэмээсэн нь шинийн гуравны шөнө буй. Товчилвоос "Богдын 53 насны үхэр жилийн 12 сарын шинийн гуравны шөнийн зүүд хэмээсэн утга болой.

"Зөвлөл зохиосон усыг" хэмээхээс "Зөвлөл зохиосон хоёр ч байнам" хэмээсэн хүртэлх таван бадагт (мөрд) дээр доор сольж тайлах хэрэгтэй байх тул хамтад тайлсугай. Тэр зүүднээ үзэгдсэн ялгуугсан бүхний гагц эцэг нууц хураангуй зөөлөн очир арван есөн бурхантын хот мандал үзэгдээд тэр хөг мандлын эрхэм Манзушири-бэр элдэв сайн чимгээр хээлсэн эрдэнийн хумх усаар дүүргэснийг өгөхийн бодлогоор мутраа сунгаж байхыг зүүдлэв. Галаша хэмээх нь хумхын энэтхэг нэр буй. Тэр бурхан-бэр хумхат рашааныг өгөхдөө айлтгасан нь: Хумхын усан үүнийг төгс цогт Жоу Адиша 66 насны улаагчин гахай жил дор итгэлэл талын Жичү (猪) хэмээх усны хөвөөнд суухуй цагт Манзушири, Майдар хоёр бэр бурханы бие гурван буюу нэгэн буюу хэмээн шинжилж зөвлөл зохиосон усыг нийлүүлсэн усан буй. Жоу Адиша дор гүн онол төрж, адислагсан тэр гахай жилээс Богд Зонхова хувилж төрөхийн урьдах улаан бичин жилд хүртэл 310 жил болсон бөлгөө. Тэр болтол өгч болох төгс хувьт хүмүүн эс олдсон буй. Тэр цагт энэ богд эхийн

умайд заяаснаар өгч болох хүмүүн олдсон боловч цагт хүрээгүй тул эс өгсөн бөгөөд эдүгээ цагт хүрсэний тул өгмүй хэмээн хайрласныг зүүдлэгсний утга буй.

"Хэтэрхий болсон" хэмээгсэн нь Адиша хэмээхийг орчуулсан нь буй". Зөвлөл зохиосон хоёр" нь Манзушири, Майдар хоёр бөгөөд Хот мандлын баруун зүүн хоёрт байхыг зүүдэлсэн болой хэмээсэн маш ойлгомжтой тайлбарыг уншсаны эцэст Богдын ёгт шүлгийн учир бүхнээ тодорхой болж байна.

Богдын намтар зохиолын яруу эгшиглэн болсон шигтгэл шүлгийн нөгөө нэг хэсэг нь намтар туурвигч Цахар гэвш Лувсанчүлтэмийн найруулан зохиосон тахил, төгсгөл завсрын элдэв сонин мөр бадгууд юм. Зохиогч бүлэг бүрийн утга агуулгад нийцүүлсэн өөр өөрийн өвөр төрхийн онцлогтой тахилын шүлэг өргөж бичсэн нь тухайн сэдвийн шүлэглэсэн оршил гэмээр байдаг Жишээлбэл эхний бүлгүүдэд

Агуу их хоёр чуулганы явдлын дорнох уулын үзүүрт

Аврал ялгуугсдын хөвүүн өгүүлэхүйн сарны гэгээ мандаад

Арслан Богд Шигэмүнийн шашныг гүмдийн цэцэрлэг

дэлгэрүүлсэн гайхамшиг эрдэмт

Амьтны зүрхний харанхуйг арилгагч Богд лам ялгуух болтугай" хэмээн энэ Богдын эрдэм чадлыг магтан дуулж ерөөл тавьсан байхад ном эрдэмд шамдсан тухай гуравдугаар бүлгийн эхэнд Богд ламыг билэг билгийн чанараараа Мацзугохатай адилтган мөргөж, IY бүлгийн хоосон чанар, тарнийн номд мэргэжсэн тэргүүтэн явдалтай зохилдуулан:

"Айлдхуй бэр Сансрын хүлээсийг эчүтхэн зохиогоод

Асран нигүүлсэхүй бэр нирван дор баясахыг хотолд орхиж

Ашид сансар нирвааны хязгаар дор үл агч сансар нирвааны

итгэл

Аврал ялгуугсан Очир Дар Богд гэгээнээ мөргөмү" гэжээ. Тэгтэл аглагт дияан хийж номын чадлыг олж амьтанд тус хүргэсэн тухай өгүүлсэн Y бүлгийн оршилд:

Аливаа мэдэгдэхүүн бүхэн дор түрвэл үгүй зөөлөн эгшигт

Асар хязгаарлаш үгүй амьтаны эх болсон нүдээр үзэгч

Атгаг шимнусын өмөг хоцрол үгүйг даран зохиогч нууцын

зээн

Аврал гурван язгуурын мөн чанар Богд гэгээнээ мөргөмү хэмээгээд шашин номын үйлсэд орон хийд байгуулсан зэрэг чухал явдлыг өгүүлсэн YI бүлгийн эхнээ:

Хязгаараас хагацсан үзлээр ном бүхнийг хоосон хэмээн

айлдаад

Хиргүй ариун ухаанаар муу эсэргүүлэгчдийн омгийг дарсан Хязгаарлашгүй нигүүлсэнгүйгээр хотол амьтныг хөвүүн мэт энэрэгч

Хязгаар орон дахь амьтны гагцхүү аврал Богд гэгээнээ мөргөмү гэсэн байх ба Богдын нирваан дүр үзүүлсэн тухай ҮП бүлгийн оршилд

Агуу гүн айлдлага нь огторгуй мэт чанд хязгаараас хагацсан Атгаг баримтлал үгүй нигүүлсэхүй бэр амьтан бүхнийг даган баригч

Ариун гэмээс хагацагсан зохиолоор номхотгогдохууныг жаргалан дор хүргэгч

Аврал Богд гэгээний өлмий дор мөргөмү хэмээн залбирчээ.

Харин Богд ламын шашныг залган авч дэлгэрүүлсэн шавь нар хийгээд хожим хойч үеийн шашны эрхин зүтгэлтнүүдийн намтар цадигийн тухай өгүүлсэн ҮШ, IX бүлгийн оршилд Жалцав Дармаринчин, Жамъян цоржийн гэгээн нарт сүсэглэн

Сайвар одогсоны сайн зарлигийн лянхуан цэцэглэгийг

Сайтар дэлгэрүүлэх окуны мянган гэрэл төгсөгсөн

Сансрын гурван орон дахь мэргэдийн оройн чимэг

Сацлал үгүй эрдэмт Жалцав Цоржийн гэгээнээ залбирмой.

Аврал зөөлөн эгшигт бэр бодитойяа адислагсан

Айлдхуй бэр хамаг ном дор түрбэл үгүй эрхээр урвуулсан

Ашид их нигүүлсэхүй бэр бүгд дор тус амгаланг өгөгч

Адилтгал үгүй Жамъян цоржийн гэгээнээ залбирмой

хэмээсэн байна. Энэ мэт тахил төгсгөлийн шүлгээс гадна завсар үе ийн чөлөөт шүлэг холбоо ч цөөнгүй буй. Завсар үеийн шүлэгт дөрвөн мөрт сонгодог хэлбэрийн шүлгээс гадна уламжлалт хос холбоцын буюу чөлөөт холбоцын шүлэг ч буй билээ. Тухайлбал Богд Зонхон олон төрлийн номын садан болсон Римдава ламын айлдсан Эрхин долоон шавь нарын билэг чанарыг гаргаж

Аливаа эрдэм бүхэнд хэтэрхий эрхин бологсон Сумадирилди (Лувсандагва)

Ариун явдал судлахуй хатуужил дор эрхим болсон

Шарав-Одсэр

Анхааран авахуй бясалгалд эрхин болсон Гунгаабалсан

Агуу их билэг-дор эрхим бологсон Нямжамц

Асрах энэрэхүй дор эрхим болсон Балжиршарав

Али гиридэй бэр сайтар номлохуй дор эрхин болсон

Содномшарав

Асар нарийн шинжлэгч эсэргүүцэхүй дор эрхин болсон

Дармаринчин бөгөөд

Агуу их гол ёсыг маш хэтэрхий өгүүлэгч долоон буяны садан бөлгөө хэмээсэн энэхүү шүлэгт Цахар гэвш, Богд лам Лувсандагва хийгээд их мэргэн, хатуужилт, Шарав-Одсэр, Гунгаабалсан, Нямжамц, Балжиршарав, Содномшарав, Дармаринчин энэ долоог бурханы шашны гол ёсны номлолд өгүүлэгчдийн манлай болсоноороо буяны садан болцгоосныг нь базаж хэлсний дээр эдгээр

мэргэдийн тус тусын билэг чанарыг нэг нэг шад шүлгээр маш хураангуй агаад оногчтой илэрхийлжээ.

Дээр өгүүлсэн жишээ баримт болгон нь Цахар гэвшийн туурвил зүйн онцгой авьяас чадвар, агуу их туршлагыг илтгэн харуулж байна.

3.ӨНДӨР ГЭГЭЭНИЙ НАМТАР

Өндөр гэгээн Занбазарын (1635-1723) эрт урьдын төрлийг маш дээр цагаас бүр Бурхан Шигэмүнийн үеэс товч тодорхойлсон буй. Тухайлбал Бурхан багшийг их хэнгэргийн судар номлохуй цагт Лодойшиндү Намдаг хэмээх Бодисадын дүрээр явж байв. Бас Энэтхэгийн Наландара хийдийн алдарт 500 бандидагийн дотор багтаж явсны дээр гайхамшигт 81 шидтэний нэгэн Дүвчин Нагбажодов хэмээх дүрээр явж байсан бол Жоу Адишагийн үед төвдийн орноо Ханчинчүлтэм хэмээхийн хөвүүн болж төрсөн гэх зэргээр эрт урьдын олон сайн төрлийг намтарт нэхэн өгүүлсэн байна. Энэ төрлүүдийн тухай мөн Позднеевын /1896, 1, 483-485/ "Монгол ба Монголчууд" гэдэг номоос үзэж болно. Өөрөөр хэлбэл Өндөр Богдын өмнөх 15 төрлийг энэтхэг, төвдийн оронд хувилж байсан гэх ба Өндөр гэгээний өмнөх төрөл буюу XIY хувилгаан нь төвдийн түүхч Жавзан Дарнат Гунгаан-Нинбог (1575-1633) гэж үздэг билээ. Дарнатын гэгээн Гунгаа-Нинбо болбоос 1609 онд "Жагар Чойнжун" ("Энэтхэгийн түүх") хэмээх ном туурвиж, 1616 онд "Дагданпунцаглин" хийдийг байгуулсан хийгээд Ганжуур номыг 1632 оны үед алтан үсгээр бүтээлгэсэн түүх, шажны соёлын нэрт зүтгэлтэн хүн юм. Тэрээр Далай ламын зарлигаар Халх монголд залагдан ирж шашин номыг дэлгэрүүлэхэд хүчин зүтгэл гаргасан тул "Ихэд асрагч номун хаан" хэмээх цол хүртжээ.

Түүнийг 60 насандаа Их хүрээнд таалал болсон гэдэг. /Чийрэгхүү, 1992, 19/ Ийм учраас түүний дараах дүрийг халх монголоос тодруулах болсон шалтгаан ч үүнтэй холбоотой болов уу гэж бодогдоно. Ямар ч атугай Өндөр гэгээнийг 15 сүүдэртэй төвдөд залрах үеэс Банчин эрдэнэ Дарнатын хувилгаан мөн хэмээн зарлигаар адисласан бөлгөө.

Чингис хааны 13 дугаар ач Сэрсэнз Жалайр хун тайжийн долоон хөвүүний ахмад Батмөнх Даян хааны хөвүүн Оноху Үйзэн ноён түүний хөвүүн Эрхий мэргэн хан түүний хөвүүн Очирбанийн хувилгаан Автай хан ар халхад, мөн Батмөнх даян хааны хөвүүн Барсболод түүний хөвүүн Гүн билэг ноён түүний дүү Түмэдийн Алтан хан өвөрлөгч нарт шарын шашныг дэлгэрүүлэхэд бүл ах дүүс энэ хоёр ноёд их үүрэг гүйцэтгэсэн билээ.

Алтан хааныг шажин номд орсон тухай домогт: Тэрээр хөл нь тулай өвчтэй бөгөөд тэр өвчнөө хөдлөхөд хүний гэдэс хагалж

хөлөө дүрж илааршуулдаг байв. Тэгтэл гэнэт арван тавны сарны гэрэлт бандидагийн шар титэмт номын хувцастай лам заларч ирж хаанд:

— Хүн бүү ал! Чиний хөлийн өвчнийг би эдгээе хэмээн айлдаад өвчнийг нь эдгээхэд хан ихэд гайхав. Тэгээд шарын шажны хувраг Самдан, улаан малгайт Балжир хоёроос

— Энэ лам хэн гэгч буй хэмээн асууваас

— Манай Далай лам Содномжамц гэв. Үүнээс Алтан хан Далай ламд ихэд сүсэглэж мөргөв. Далай лам хаанд онгод бүү тахь! Онгод бүгдийг би үгүй болгоё хэмээгээд бөөгийн онгон шүтээнийг галдан шатааж сүм дуган байгуулж Зуу шүтээнийг тахиулав.

Тэр үед Автай хан мянган цэрэг дагуулан зүйтэй аваас танилцаж, зүйгүй аваас байлдаж хэмээн хүрч очоод Далай ламыг үзэж ихэд сүсэглэн үдшийн цагаар хар хадаг барьж мөргөөд, даруй шинэ гарсанд дахин мөргөхдөө цагаан хадаг барьж мөргөхөд Далай лам хаанд:

— Чи надад анхан удаа мөргөхдөө сарын хуучинд хар хадаг барьж орой мөргөсөн, одоо сарын шинэд эрт цагаан хадаг барьж мөргөсөн чинь урьд үйлдсэн арван хар нүгэл арилаад эдүгээ хойшид арван цагаан буян дэлгэрэхийн бэлэг болов хэмээн айлдаж Бурхан Шагжимүни хийгээд галд үл шатах Пагмадүвагийн хөрөг хайрлав. Очир хаан цол хайрлав.

Автай Очир хаан нутагтаа буцаж ирээд гал нохой жил (1586) Эрдэнэ зуугийн гурван шүтээнийг бүтээж дунд шүтээнд нь Далай ламын хайрласан Шагжамүни бурханыг залав. Халх монголд ийнхүү сүм барьж шүтээн бүтээж залсны дараа Түмэдийн Алтан хааны багш Манзушири Жамъянжамц хэмээх ламыг залж сүмд бага равнай үйлдүүлж мөн түүнээс шагшабад авшиг тэргүүтнийг сонсов. Чингээд энэ ламын зөвлөснөөр Автай хаан Далай ламд бараалхсан тухай үлгэр домгийн маягаар урнаар өгүүлсэн байдаг.

Автай хаан бүрэн зэвсэгтэй 45 хиа дагуулан төвд орноо газар товчлох зуур Сухайн хар толгой гэдэг газар үүр гийхийн үед хүрч хан болон хиа нар их дуугаар хашгиран гурвантаа харваж өнгөрсний хойно тэр газрын эзэн нь шарх олоод Далай ламд хүрч— Халхын Автай хан гэгч намайг гурвантаа харваж шархдуулав. Би арай ламтны дэргэд ирлээ гэхэд Далай лам: —Тэр Автай хан гэгч Очирбанийн хувилгаан мөн чи үүнээс хойш амьтанд хор бүү үйлд. Би чамд увшийн санваар өгье хэмээн санваар хайрлав.

Тэр даруй зүүн зүгээс хэсэг тоос гармагц Далай лам олон шар нохойгоо түргэн тавьтугай хэмээн зарлиг болсонд олон шар нохой нь Автай ханыг угтаж очоод энд тэнд нь гарч эрхэлсээр шарвалзан дагаж ирэхийг шавь нар нь үзээд гайхалдахад Далай лам газрын эзэнд: Үзээгүй хүнийг барин идэх догшин мунхаг адгуус ч түүнээс аюумуй. Газрын эзэд түргэн од! хэмээв. Тэр Сухайн хар

толгойг Убишхайн даваа хэмээх болсон гэнэ. Автай хан Далай ламд мөргөхдөө: "Хязгаар оронд төрөөд бурханы шашин номын зүйлд сэрэмжгүй явтал Түмэдийн Алтан гэгээн ханы багш Манзушири ламаас ном сонсож бас миний нутагтаа байгуулсан нэгэн сүм буй түүнд дэлгэр равнай залж айлтгая. Бас үүрд тахих шажинд тустай сайн лам залай. Бас миний орчлонд сэрэмжгүй явж арван хар нүгэл үйлдсэнээ залбирч арван цагаан буян дэлгэрүүлэхийн тулд зуун цагаан хадаг, зуун цагаан агт өргөө. Бурханы шажин арван зүгт дэлгэрэх ба ламын өлмий олон онд батдахын тулд зуун шар хадаг, зуун шар агт бас олон зүйлийн эрдэнэ ба зөөлөн эд тэргүүтнийг өргөө хэмээсэнд Далай лам Автай ханд олон бурхдын авшиг лүн хайрлаад хаан чи өөрөө олон бурхдын дотроос үзэн өөрийн санаатай бурхнаа залтугай. Олон лам нараас мөн өөрөө үзэж залтугай хэмээснээр өөрөө олон сүм хэсэж бурхан бүгдийн зүрх дарж яваад нэгэн бурханы бүтээлгийг сөхөж энэ бурхан хол газраас ирсэн надад тустай хэмээн залсан нь их адистэдэт Очирваани болой. Олон лам нар дотроос мөрийн адагт суусан нэг ламыг үүнийг залай хэмээсэнд тэр лам энэ даруйд очиж чадахгүй хойно очёе хэмээсэн гэх. Сүм аравнайлахад Далай лам очиж болохгүй, өдөр болзож би эндээс аравнайлж айлдаж хэмээснээр Автай хан нутагтаа ирээд равнайн тахил бэлтгэж байтал баруун зүгээс сацсан мэт хэсэг арвай бууснаар халхад арвайн үр дэлгэрсэн учир тэр гэдэг.

Далай лам эдүгээ эс хийвч хойно очёе хэмээсэн гэх нь Автай хан нэгэн удаа хиа нартайгаа гөрөөлж явсан зах говь газарт утаа гарч байхыг хараад хан "Тэр ямар хүмүүн байна. Гөрөөчин юмуу, бадарч юмуу түүнийг үзэж ир" хэмээн хиаг зарж явуулсанд тэр үзэж ирээд "Гээггүй байтал хөх дээлтэй нэгэн хүмүүн будаа чанаж суумой. Ер лам хар алин болохыг ялгаж таньсангүй" хэмээсэнд хан "Хувцасны өнгө хамаагүй. Гээггүй тул лам хүн буй заа. Би урьд Далай ламд манай тэнд хувраг тойд цөөн тулд би үзсэн ламд мөргөж явъя хэмээж ам авсан билээ гэхэд түүнд очиж мөргөсөнд дагасан хиа нар нь мөргөсөнгүй харин "Ийм их хан хүнийг мөргүүлдэг ямар хувьтай бадарчин бэ" гэгцгээхэд тэр бадарч "өдий олон хүнийг мөргөхгүй байхад ганцаараа мөргөдөг яасан хувьтай хаан бэ" гэх зэргээр үг хэлэлцсэн тэр газрыг ихэд бэлэгшээн тэмдэг босгосон гэдэг. Тэр газар нь эдүгээгийн Усан зүйл гэлцэнэ, зарим сударт энэ газрыг "Есөн зүйл" гэх ба тухайлбал Галдан туслагчийн "Эрдэнийн эрихэд" "Есөн зүйлийн цэцэг ургаснаар ийн нэрлэв" гэжээ. Мөнөөх бадарч чанасан будаанаас өөрийн аяганд хийж ханд өгсөнд хан идээд үлдсэнийг нь дагалт хиа нартаа өгсөнд тэд жигшиж идсэнгүй. Харин манай ноён "Үнэхээр сайн ойтой юм" гэлцэж байхад тэр бадарч ханд үүрэгнээсээ их адистэдэт юм өгсөн ажээ. Тэр бадарчин Далай лам Содномжамц байсан юмсанжээ гэх зэргээр өгүүлсэн нь үнэхээр домгийн шинжтэй өгүүлэл мөн болно. Хойно Түшээт хан

Гомбодорж хээр морилж явахуй цагт нэгэн сайхан лам учирсанд "чи юу үйлдэж сууна" хэмээвээс "Би газар дэлхийг тахиж сууна" хэмээгээд гэнэт үгүй болсон ба гэрэл солонго үзэгдэх буюу хан, хатан хоёуланд элдэв сайхан бэлэг шинж олонтаа болсны дараа Түшээт ханы хатан Ханджамц жирэмсэн болсон тэр цагт гэгээн цэцэн хан бэр Түшээт ханд билэг бичиж илгээж "Халхын хан Ван ноёд эртний сайн ерөөлийн хүчээр тэнгэр суут богд Чингис хааны алтан ургийн хөвүүд биднүүдийг удирдагч нэгэн сайн хөвүүн чамд ирэхийг ямагт миний сэтгэлд төрмөй. Тиймийн тул би чамтай учирч хэдэн хоногийн наадам хийсүгэй" гэжээ. Тэр он ган, зуд, өвчин тахал үгүй, хур ус элбэг дэлбэг, өнтэй сайхан жил болов. Энэ мэт олон сайхан бэлэг тэмдэг үзэгдэн урьд бадарч ламын тэмдэг тавьсан газар цагаан өлөгчин нохой гөлөглөж байсанд өргөөгөө барьж Ханджамц хатнаас хөхөгчин модон гахай жилийн (1635) 9 сарын 25-ны өлзий бүрдсэн сайн өдөр гайхамшигт нэгэн хөвүүн мэндлэв. Зарим сударт мэндэлсэн цаг нь өвөл байсан боловч нүүсэн өргөөний нь буйран дээр цэцэг ургасан хэмээдэг. Хөвүүнийг мэндлэх өдөр хатны аягач 16 настай хүүхний хөхнөөс гэнэт сүү гараад тэр хүүхэн ихэд ичиж явсныг эх хатан мэдэж.

- Битгий уйл бүсгүй язгууртнаас үр гарах ба сүү ч гарах ёстой буй хэмээн засаж хэлсэнд дараа нь хатан эх Ханджамцын хөхнөөс сүү эс гарсанд олноор зөвлөлдөн хэлэлцэж аягач хүүхний хөхийг рашаанаар угааж шимүүлснээр өрлөг эх болов. Тэр хөвүүнийг эрдэнийн өлгийд (Сэцэн хан хийлгэж ирсэн) залаад өдөр шөнө үргэлж сахиж суутал гэнэт гурван Азар хүмүүн ирсэнд тэр хөвүүн үг өгүүлэх мэт Сэцэн хан тэр хөвүүнийг өвөр дээрээ залаад саатуулан суутал тэр гурван Азар гэнэт үгүй болсонд Сэцэн хан энэ хөвүүн гэтэлгэгч их сайн лам болмуй хэмээн айлдаж Гэгээн нэрээ чамд өгье хэмээснээр Гэгээн хөвүүн хэмээн нэрийдэв. Сэцэн хан нутагтаа хариад өөрийн нэгэн шинжээчийг илгээж "Чи тэр Түшээт ханы хүүг үзэж ир" хэмээсэнд тэр шинжээч: "Үзэж ханашгүй сайхан хөвүүн байна. Лагшин биеий нь бурхан бүгдийн лагшин хурсан буй. Магад бурхан гэгч мөн болов уу" хэмээсэн гэх Гэгээн хөвүүн гурван наснаас багшаар эс заалгаж Ганданлахавай, Жамбалцанжод, Очирбаани тэргүүтэн номыг өөрөө уншиж сурсан хийгээд хүүхдүүдтэй сүм дуган барьж хурал ном хурж тоглох зэрэг нь үнэхээр олны гайхлыг төрүүлж байв. Шар барс (1638) жил халхын Жамбаллингийн номын хан ламаас гэнэн санваар авч Занабазар хэмээх нэр хайрласан ба таван насанд нь Ширээт нуур хэмээх газарт ширээнд залж Ваншү Бүрүлгү ламаас Равжингийн санваар авч Лувсандамбийжамц хэмээх нэр авчээ. Ийнхүү хар багаас шашны ном эрдэм зан үйлд суралцаж улмаар шороон үхэр (1649) жил 16 насандаа Төвдөд заларч Банчин богд Далай лам нараас олон зүйлийн номын Ван жинан, сахил санваар их цол хэргэм хүртсэн байна.

Бид Өндөр Богдын намтарт дурдсан зүйл бүхнийг үгчлэн өгүүлсэнгүй. Шажин номын сонин содон явдал, рид чадал үзүүлсэн зэрэг домгийн чанартай уран сайхны өгүүллэгүүдийг голлон авч ярьсныг тэмдэглэе.

Модон хонин (1655) жилийн намар, өвлийн заагт 21 сүүдэр дээрээ Түвхан Шивээт ууланд ном айлдаж байгаад зургаан хүнтэй долоон дан мориор газар товчлон долоо хоногт төвд оронд заларч хүртэл Банчин Богд Лувсанчойжижалцан (1569-1662) таалал болоод гурав хоноод байсанд номын рашаанаас урьд эс хүртэгсэнийг гүйцэлдүүлсүгэй хэмээн ирэхүйд ийнхүү хувь дутсанд машид харамсан шарилд гурван удаа мандал өргөсөнд 1 удаа мандал өргөхөд шарилын царай хувирч, 2 удаа мандал өргөхөд хөдлөж, 3 мандал өргөхөд зарлиг бууж айлдаад: "Би буцаж ирэх үгүй асан чамайг газрын холоос ирээд их гомдож байхад ирэв" хэмээн айлдсанд олон даяар машид гайхалдаж их баяр хурим болсон гэдэг.

Богдыг "явах замд нь нэг бараа бологчийн морь шээсэн учир хоцроод гүйцэж чадахгүй тул Богд болгоогоод бараа бологч нөхөддөө хүлэг морь шээвээс дөрөө цохиж дохио өгч хүлээзнэ гэж зарлиг буулгасан ёсоор морь шээвээс дөрөө цохиж хүлээдэг заншил одоо хүртэл халх нийтэд байгаа" хэмээж монголчуудын морио шээхэд дөрөө цохидог заншлыг Өндөр Богдыг хөх хонин жил (1655) Төвдөд заларсан түүхт явдалтай шар Цорж хэмээх Дагважанцан /1995,13/ холбон бичжээ. Өндөр гэгээн тэргүүтэн тэр долоон морьтныг төвд газар заларч явахад зарим хүнд долоон морьтой хүн, заримд нь долоон ангир болж харагдж байв. Сайн ноён хан аймгийн нэгэн өвгөн цөөн хонио хариулж явтал долоон ангир шувуу дээгүүр нь нисэж өнгөрөхөд "Энэ зуны цагт явдаг шувуу байтал өвөл цагт явахыг санаваас энэ лав Бурхан Бодисад болов уу" хэмээн бодож гэртээ ирж эмгэндээ "Бурхан заларч явна" хэмээн нэг таваг идээ, домбо цай чануулж аваад долоон ангирын явсан зүгт үдэш бүрий болтол явсанд говь тал газарт долоон хүмүүн сууж байхад учраа хэлж тоо нь тохирсон тул тан дор барьсугай хэмээн өгсөнд тэд бэлэгтэй болов хэмээн бид аяны хүмүүс тул саванд зооглосон гурилаас морь дүрсэлж хийе. Үүнийг даллаганы савандаа хийтүгэй. Үрийн үрд их буянтай баян явтугай гэж ерөөсний хүчээр тэр айлын үр удам одоо ч баян явдаг гэнэ.

Хүний нүдэнд долоон ангир болж харагдаж байсан гэх домгийг бас зарим хувилбарт буцах замынх нь явдалтай холбон өгүүлсэн ч байдаг. Миний номын санд хадгалагдаж буй "Дээрх Богдын гэгээнтний тууж намтар оршив" гэсэн сударт: "Мөн залрах замд тэрхүү Гологийн нутагт хоноглож байтал шөнө долоон морийг нь хулгай аваачсанд эрт явах цагт морь алдсан учрыг Гэгээнтнээ айлгагсанд энэ олон Чойжингуудын дотроос Жамсран намайг хээр явган байхыг үздэггүй юм болов уу" хэмээн айлдаад "нар гарах зүгт

сайн харж байтугай" гэсний хойно зүүн зүгээс хэсэг их улаан тоос улам ойртон ирэхэд өмнөөс нь долоон морь ирсэнд хоёр морины сүүлэнд хоёр хүний нойтон толгой уяатай ирсэнд "явдалд саалгүй болов. Жамсран минь хэргийг бүтээв" хэмээн айлдсан гэдэг.

Мөн өндөр гэгээний ур ухааны тухай өгүүлсэн нэгэн домогт:

Энх-Амгалан хаан эрхий хурууны өндөгний төдий бадмаараг чулуунд Шагжамуни бурхан, 16-н ахуй шүтээн, дөрвөн Махранз, 21 Дара эх бурхан сийлүүлээд үнэнхүү биширч "Тэнгэрийн бишүгарма луга адил хэмээн айлдсан" гэдэг.

Тэрчлэн манжийн эзэн хаанаас Богдын эрдэм чадлыг сорьж туршсан тухай элдэв сонирхолтой домгийг намтарт дурдсан нь цөөнгүй бий.

Эзэн хаан Гэгээнтнийг ихэд хүндлэх боловч бараа бологчид нь сайтар итгэх үгүй байхад хаан олныг бишрүүлэхийн тулд Гэгээнийг суулгах дэвсгэрийн дор бурхан хийлгээд хааны ордонд бараалхуулж хутагтыг тэр дэвсгэр дээр суутугай хэмээсэнд Гэгээн нэгэн өдөр дэргэдэх Сойвондоо "Чи худалдааны газар очоод нэгэн шил эрдэнэ олж ир" гэжээ. Тэгтэл дараа нь хаан хутагтыг бараалах хэмээн зарлиг болсонд Гэгээн хүрч очвоос суух дэвсгэрийн доор Ганжуур судрыг хийгээд хутагтыг мөн дэвсгэр дээр суутугай хэмээгсэнд Гэгээн дэвсгэр дээр суухын өмнө мөнөөх шил эрдэнээр даран заларч сууваас хаан Гэгээнд хандаж "Хутагт ах уу Бурханы зарлиг ах уу чиний доор Ганжуур ном буй" хэмээсэнд Гэгээн ихэд сочин "Миний дор юуны учир бурханы зарлиг хийсэн буй" хэмээн тэр номыг авч үзвээс нэг ч үсэг үгүй боть цаас болсон байв. Хаан "хутагт дэвсгэрт гарахын урьд гараар арчигч гялгар юу буй түүнээ өг" хэмээвээс тэр шил эрдэнэд ганжуур номын үсгийг хураасан байжээ. Хаан түүнээс адис авч тахив хэмээмүй.

Хаан нэгэн удаа хутагтыг олон сүмд мөргүүл хэмээн амбасаар харгалзуулан мөргөл үйлдүүлсэнд Гэгээн нэгэн сүмд мөргөсөнгүй гэнэ. Харгалзагч амбан хаанд хутагт нэг сүмд мөргөсөнгүй гэвээс тэр сүмийн анх барьсан түүхийг хуучин бичигт үз хэмээснээр шалган үзвэл тэр нь Мин улсын үед нэгэн тайган хүний барьсан сүм ажээ. Сүмийн шүтээн нь нэгэн бумба дотор тайган хүний хүүрийг хийжээ. Сүмийн хаалга нь ерийн сүмийн хаалгаас богино үүний учир тэр тайгын хүүрт хүн бүхнийг бөхийлгөх гэснийх гэнэ. Энэ бүхнийг учрыг хутагт мэдсэн ажээ. Бас хаан хутагтыг бараалах хэмээн амбан илгээвээс арван таван ав Адилхан хутагт болж суусанд тэр амбан учрыг буцаж айлтгаваас "Бодисад нар хэдэн түмэн хувилгаан үзүүлэх их гайхамшиг" хэмээн болсон гэдэг.

Нэгэн өдөр хаан "хутагт чи бид хоёр энгийн хүний ёсоор энэ хотын гадна дотно явъя" хэмээсэнд Гэгээн болно хэмээгээд бараа болон явж байтал нэгэн газар олон хүн цуглаж тэр дотор ерийн

хүнээс гурван хувь илүү өндөр цагаан хүн байхыг үзэв. Түүнийг аль газрын хүн болохыг асууваас Их Далайд одогчид авч ирсэн хэмээлдэнэ. Тэр хүнээс олон зүйлийн хэлээр юм асууж шалгаахад хэл огт нэвтэрсэнгүй. Хаан "Хутагт чи энэ хүнээс очиж асуу" хэмээн зарлиг болсонд Гэгээн хэдэн үг айлдваас тэр хүмүүн сөгдөн айлтгасан нь: "Би усны хүн намайг далайд явтал олон хүн авч ирэв". Хаан "Энэ газар суух уу хэмээн асуугаарай" гэснийг Гэгээнтэн асууваас "Би хүний ганц хөвүүн билээ. Эцэг эх маань хөгшин намайг үгүй болбоос амиа тэжээж үл чадна. "Танай газар юу иднэ" хэмээн зарлиг болсонд "Зун болбоос ногоо, жимс өвлийн цагт усны загас тэргүүтнээр амь тэжээнэ. Тиймийн тул буцахыг айлтгая" хэмээсэнд их сангаас цагаан будаа, жимс тэргүүтэн хүргэж буцаав. Хаан-бэр бурхан хутагт ер амьтны өөр өөрийнх нь хэлээр айлгана гэгч гайхамшиг хэмээн зарлиг болжээ. Эл домгийг Өндөр Богдын намтрын өөр хувилбарт тэр өндөр цагаан хүнийг Бурхан багшийн билэгт шавь Анандаа хэмээсэн буй. Тухайлбал миний номын санд буй "Эрдэнэ зуугийн түүх" хэмээх бичмэл дэвтэрт "... Ер хүмүүн бүрээс илүү гурван хувь илүү өндөр цагаан хүн явахыг үзээд Өндөр гэгээн зарлиг болруун Энэ хүн эрт урьд Бурхан багшийн дэргэд байсан Ананда байна. Үүнийг байхгүй хойгуур бурханы ном номлохгүй байжээ. Гэтэл нэг байхгүй завсар Цагаан шүхэрт номлох болсонд оройноос нь Цагаан шүхэрт өөрөө гарсан гэдэг хэмээн өндөр гэгээн хаанд айлтгаж Бурхан багшийн номлогсон Билэг барамидын номын утга чанарыг тайлбарлаж байна. Энэ мэт олон сорилтоор хаан Гэгээний эрдэм чадалд биширч ордондоо байн байн зоог цай барих болжээ. Нэгэн удаа цай барихад Гэгээн гангартай цайг ордны зүүн урд хавтаснаас сацсанд хаан "Миний хишгийг юунд өргөв" хэмээсэнд "зүүн өмнө нэгэн хот галд шатаж байх тул түүнд цацав" хэмээсэнд хаан элч илгээж шалгуулсанд тэр зүгт үнэхээр нэгэн хот галд автан байтал баруун хойд зүгээс улаан бороо орж унтрав хэмээжээ. Үүнээс хойш Энх-Амгалан хаан Утайд морилохд Өндөр Богд бараа болж явсан хийгээд маш ойр дотно харьцаатай байсны олон жишээ баримтыг намтарт үнэмшилтэйгээр өгүүлсэн буй.

Үнэн хэрэгтээ Өндөр гэгээн, Энх-Амгалан хаан хоёрын аль алиных нь нэр нөлөө эрх дарх, зөвхөн улс төрийн амьдралд харилцан ашигтай байсан төдийгүй хувийн амьдралд нь ч аргагүй бие биенээ үгүйлэх үнэнхүү ойр дотно холбоотой болсон байлаа. Энэ тухай төвд сурвалж бичигт: "Өндөр гэгээнийг шүтвээс манжийн их эзэн гурван хорын хүлээснээс алдуурахын барилдлага болох, Өндөр гэгээн манжийн их эзнийг шүтвээс шашин хийгээд энэлсэн амьтанд эмийн зохиол үйлсийг дэлгэрүүлэхийн шалтгаан болохыг мэдэгдэхүүний үйлийн түйтгэрээс хагацсан билгүүний саран оюунаараа болгоожээ" /Хүрэлбаатар, 1996, 31/ хэмээн шашин төрийн харилцан

хүндлэлдэхийн ач тусыг ийнхүү үлгэрлэн өгүүлсэн ажээ. Өндөр гэгээн, Энх-Амгалан хаан хоёрын ийнхүү онцгой дотно харилцааг Манж чин улсын төрийн бодлоготнууд цаагуураа төдийлөн таашааж байгаагүй гэдэг нь хаан хутагт хоёрын амьдралын сүүлчийн мөчөөс харагддагийг бид хойно товч өгүүлэх болно.

Одоо энэ тухай эс өгүүлэн өгүүлэх нь: Өндөр гэгээн дотор газар он удаан жил суугаад нутагтаа эгэн ирэхэд нь төрөлх нутгийнх нь газар шороо ч найр тавин угтаж авсан гэдэг санааг уул усных нь явдаг савдаг угтан золгосон байдлаар чухам шажны номын хэлээр сонирхолтой өгүүлжээ.

Хаалганы давааны ард нэгэн толгой дээр Гэгээн хэдэн шавь нартайгаа заларч сан тавиад сууж байтал хойт зүгээс хэдэн буга унасан барс хормогчтой барс бойтогтой саадаг зүүсэн сүр ихтэй хүмүүс ирээд Гэгээнд мөргөж бараалхаад "бид халхаас угтуулд ирэв" хэмээхэд бараа бологчдоос "Та нар хэн гэгч болов" хэмээсэнд "Алтай, Хангай, Хэнтий, Бүрэн хан, Хан уул" хэмээн айлдсан гэх бас маргааш нь Говь гурван сайхан, Авзага хайрхан, Хангай Хөхүй, Жавхлант, Гурван Богд зэрэг ч тосож ирэх буй гэж зарим сударт өгүүлсэн байдаг.

Өндөр Богд хүрээнд заларч ирсний хойно шажин номын уншлага урилгын жаяг дэгийг шинэчлэн тогтоосон тухай элдэв Сонин домог цөөнгүй бий.

Нэгэн удаа Өндөр гэгээн багачууд бүхнийг цуглуулж хойт үед ном эхлүүлж болох байна хэмээж хоёр багачуулыг зааж айлдсанд тэр хоёр нь нэг нэгэн дун бүрээ илгээв хэмээн зүүдэлснээр Норов Эрдэнэ, Чандмань Эрдэнэ гэдэг хоёр их дуутай унзад гарсан гэдэг. Түүгээр бэлэгшээн цогчин хоёр унзадыг "Норов, Чандмани" цол хүртээдэг болсон гэнэ. Ордонд тавих сангийн аялгууг хувинтай тараг барьсан хөл доголон өвгөний явдал янзыг сэдэвлэн зохиосон хэмээнэ. Энэчлэн хуврагуудын өвөл зуны малгайн хэв маяг, сан хөрөнгийн тамга тэмдэг тэргүүтэн олон зүйлийн жаяг дүрмийг тогтоосон тухай уран домгийн маягаар өгүүлсэн буй. Тухайлбал хувцасны эх малгайн тухай: "Хүрээний гэлэнгүүд хэрэг тушаалын улс өвөл цагт өмсөх дугариг малгай болбоос лам багшийг хүндлэх ба тушаалын ёсыг дагаж хэлбэрэлт үгүй явах байдлаар тогтоосон ба эцэс дор очир дарын хутагт хүрэхийн бэлгээр санчи, тав хоёрыг наран, саран мэтээр зохиож, оройн ширээс 32 байдаг нь Сандуй бурханы тоо, бүч нь судар тарнийн мөрөөр бурхан болох зам хэмээн бэлэгдэж хийсэн гэдэг" хэмээсэн байна. Ийнхүү хүрээ хийдийн хурал номын дэг жаяг, хувцас өмсгөл тэргүүтний ёс бэлэгдлийг нарийн учир утгатай зохиосны дээр харын талын зан үйлд ч бас Богд хувь нэмрээ хүртээж байжээ. Тухайлбал Гэгээн агт сүргийн тамгыг ямар хэлбэр маягтай хийлгэхийг зарлиг болохдоо дөрвөн арвай дөрвөлжлөн тавьж голд нь нэг нүд гаргасан энэхүү таван нүдэн

тамганы бэлэг бол дөрвөн аймгийн дунд би залагдаж байх бэлэгтэй хэмээсэн буй.

Өндөр гэгээний намтарт гардаг нэг сонирхолтой өгүүллэг бол "Хоёр Азарын домог" юм. Улсын номын сангийн 76284 гэсэн дугаартай "Өндөр гэгээний намтраас" миний номын санд байгаа эхийн доторхи домгийн утга санаа бүрэн дэлгэр байх тул түүнийг гол болгон өгүүлбэл: Энэтхэгийн орноос шидэт хоёр Азар хүмүүн хүрч ирээд "Бид хоёр энэ насаар жан Шамбалын оронд очихоор яваа билээ. Бид очиж хүрч болох болов уу" хэмээсэнд Гэгээнтэн "Хүрч очиж болохгүй байна. Завсарт ах далай бий. Түүнд хуруугаа дүрээд мах янзаараа байвал гарч болно. Хуруу гэмтвээс гарч болохгүй. Гэвч тэр далайн зүгт сайн мөргөж залбираваас нэг хөх бух гарч ирнэ. Түүнийг барьж чадваас далайг гаглаж Шамбалд хүрч болно." хэмээн айлдсанаар тэр хоёр Азар далайн захад хүрч очив. Далайн захад очоод бага Азар нь омогшиж "Бид хоёр Энэтхэгээс нааш хичнээн далай мөрөн ус бүхнийг дэвсгэрээ тавиад гүүр мэт гарсан бөгөөтөл энэ Гэгээн монголдоо сууж юу мэднэ хэмээгээд дэвсгэрээ тавиад омогшин орсонд бага Азар ургаа чулуу болжээ. Их Азар нь Гэгээний айлдсанаар долоовор хуруугаа далайд дүрсэнд чулуу болон тасарч унасанд Далайн зүгт сүсэглэн залбираваас уснаас нэгэн хөх бух шарвалзан гарч ирээд ойртсон боловч ер баригдсангүйд тэр Азар буцаж ирээд үнэнхүү сүсэглэн түүний Энэтхэг оронд заларч байхдаа орон хийд байгуулж шид үзүүлж байсныг дэлгэр айлтгаж бас Бигармижидийн туужийг цээжээр айлтгасныг нь бичиж авсан гэх ба түүнийг сайн сайн бичээч нараар хуулуулж халх даяар тархааж байсан гэдэг.

Энэ нь чухамдаа Бахаа бандида Азарын орчуулсан "Кэсэнэ хааны намтрыг" өгүүлсэн бололтой юм. Уг орчуулгын төгсгөлийн үгэнд: "Рааза Кэсэнэ хаан, богд Биргамижид хаан хоёрын энэ үлгэрийг Дарната Маха Гүрүгийн шавь Бахаа бандида азара Энэтхэгийн хэлнээс орчуулав" гэжээ. Акад. Ц.Дамдинсүрэн /1976, П, 345/: "Дарната" гэж анхдугаар Жавзандамба хутагт буюу Өндөр гэгээнийг хэлж байгаа бололтой. Өндөр гэгээнийг Төвдийн ХҮП зууны үеийн эрдэмтэн Дарнатын хувилгаан гэдэг юм. "Махгүрү" гэж санскрит хэлээр их багш гэсэн үг тул ямар ч дээд хүмүүсийн цол болж болно. "Азара" буюу "Ачария" гэж санскрит хэлээр багш буюу профессор гэсэн үг ажээ. "Кэсэнэ хааны намтрыг" орчуулсан Бахаа бандида азар бол Өндөр гэгээний дэргэд байсан чулуун хуруут азар гэж олонд алдашрсан Энэтхэг бандида мөн бололтой" гэжээ. Үнэхээр чулуун хуруут Азарын аман орчуулгаар хэлж бичүүлсэн "Кэсэнэ хааны намтар" нь яах аргагүй монгол Арж боржи хааны туужийн нэгэн өвөрмөц хувилбар болсон гэж үзмээр байдаг.

Өндөр Богдын дэргэд олон жил суусан чулуун хуруут Азар хэмээгч нь хутагтын маш итгэлтэй хүний нэг болсон бололтой.

Тухайлбал түүнийг Далай ламд элч болгон илгээж чухал албанаа итгэмжлэн зарж байсан тухай мэдээ занги буй. Энд нэгэн зүйл нэмэн тэмдэглэхэд бид хутагтын монгол намтраас уран сайхны чанартай домог, өгүүллэгүүдийн талаар голчлон авч үзсэн болно. Бас намтар цадигийн дотор тэр бүр тодорхой гардаггүй урлаг соёлын эрхэм үйлсийн талаар бусад сурвалж бичгийн баримтаас нөхөн мэдэж авах зүйл ч багагүй бий. Тухайлбал хүрээ хийдүүдийн (Баруун хүрээ, Их хүрээ, Хэнтий уулын Гэгээний бүтээлийн сүм зэрэг) уншлага урилгын дэг ёс шинэчлэн тогтоосон, бурхад урлан бүтээж байсан, гал бар жил 52 сүүдэртэй (1686) соёмбо үсэг зохиосон төвд орноос, дал модны навчин дээр Нагаржуна багшийн бичсэн гэдэг домогтой самгарид үсгийн Жарамба, мөн Будон гэгээний бүтээсэн гэх Жалзтэмбэ Ганжуур тэргүүтэн олон ном судрын зүйл залж ирсэн зэрэг гавъяа зүтгэлүүдийг дурдаж болно. Тэрчлэн Өндөр Богдын амьдралын сүүлчийн цаг мөчийн талаар ард олны дотор аман уламжлалаар дэлгэрсэн элдэв домог хууч яриа байх боловч бичгийн намтарт "Бас хойно дахин Бээжинд заларч эзэн хаанд бараалхаж удаан заларч байгаад цагаан сарын арван дөрвөнд шар сүмд таалал болчихуй" гэсэн учир битүүлэг товчхон зүйл л дурдсан байдаг.

Ард олны дотор дэлгэрсэн аман домог яриагаар бол Өндөр Богд Энх-Амгалан хааныг хар бар жилийн 10-р сард таалал болох цагт нас сүүдэр хэдий өндөр болсон ч буян номын ариун үйлсийг бодож Бээжинд хүрч эзэн хааны сайн төрлийн төлөө буян номын хишиг ихэд үйлдээд буцах гэсэн боловч уй гашууг бүрэн тайлаад цагаан сар гаргаад эзэн хаанд золгоод буцвал таатай хэмээн ятгасаар харагчин туулай жил гаргажээ. Тэгтэл нэгэн өдөр Богдын бараа бологчдоос хэн нь ч ажиг сэжиггүй байсанд аягач нь "Гэгээн гүнцгээ зооглосонгүй. Өөр хүн идсэн байна" гэжээ. Учир юун гэвэл Богд шаант чөмөгний бүдүүн үзүүрийн тойгны зөөлөн өөхөнд маш дуртай учир түүнийг эрх биш зооглодог юмсанжээ. Үнэхээр энэ үед гэгээнийг хулсан хутгаар мэслэн "хувилах уу, хувилах уу" хэмээн долоон удаа хатган жанч халуулсан гэдэг. Богд долоон удаа "дахин хувилна" хэмээн айлдсаны тул Богдын хойт дүр долоон удаа тодорсны учир тэр гэдэг. Энэхүү аман домгийг ашиглаж эрдэмтэн зохиолч Б.Ринчин /1993, -20-35/ "Эмгэн сойво" хэмээх түүхэн туурь 1973 онд бичсэн байна.

Энх-Амгалан хааны хувьд хар бага наснаасаа бишрэн шүтэж багш барьсан анхдугаар Жанжаа хутагт Агваанчойндонт (1642-1714) хөх морин жил жанч халсны дараа Өндөр богдыг Улсын багшаар өргөмжилж шашин номын өндөр эрх мэдэлтэй болгох гэсэн бодол нь манж чин улсын улс төрийн бодлоготнуудад таацаагүй гэдгийг дээр цухас тэмдэглэсэн билээ. Үүний нэгэн ажиг сэжиг гэвэл далан насныхаа баярт бэлтгэж байсан Энх-Амгалан хаан хар бар жилийн намрын адаг сарын хөх морин өдөр гэв гэнэт таалал болж

үүний учир Бээжинд морилсон Өндөр Богд ч харагчин туулай жил ийн цагаан сарын 14-ны мөн хөх морин өдөр жанч халсан нь тохиолдлын зүйл явч биш гэмээр байдаг.

Хөх морин өдөр тохиосон учир юун гэвэл Бурхан багш 35 насны хөх морин жилийн дөрвөн сарын арван таванд илэд туулж бурхан болсон хийгээд мөн жилийн 6-р сарын 6-нд анх тэргүүн олон амьтнаа ном номлосон өнгө махбодтой нийцүүлсэн хэрэг мөн бөгөөд хаан гэгээнтэн хоёр бол хоёул тэнгэр язгуурт бурханы адистэд оршсон учир барилдлагат эрхэм хүмүүс юм. Тэр учир тавилангаараа хоёулаа энэ дүйцэн сайн өдөрт тэнгэрт залрав хэмээн тайлбарлах таатай шалтаг болсон бололтой байдаг. Энэ нь чухам ямар учир шалтгаанаас болов гэвэл багш шавь хоёрын бие биенээ үнэн сэтгэлээс сүслэн хүндэтгэж байсан найрсаг харилцаа нь Манж чин улсын төрийн бодлоготой зөрчилдөхөд хүрчээ. Энэ талаар Богдын зарим намтар цадигт сөхөж гаргасан зүйл ч байх бололтой. Тухайлбал Хансар цорж Лувсандондовын туурвисан төвд намтарт өгүүлсэн Өндөр гэгээний Цаянжамц далай ламд илгээсэн захидлаас үзвэл Ар халхын долоон хошууг бие даалгахыг Энх-Амгалан хаанаар зөвшөөрүүлсэн /Хүрэлбаатар, 1996/ явдал бол яах аргагүй Манж Чин улсын дургүйцлийг хүргэх том үйлс мөн болно.

Бид энэ зүйлийг бичихдээ Улсын төв Номын сангийн 76284 гэсэн дугаартай "Өндөр гэгээний намтар" гэсэн дэвтэр, өөрийн номын хөмрөгт хадгалагдан буй "Тэнгэр богдын гэгээнтний тууж намтар оршуулбай" гэсэн судар, Улсын багшийн их сургуулийн тэнхимийн эрхлэгч дэд доктор Э.Чинбатын надад бэлэглэсэн "Богд гэгээнтэн Халх монгол оронд анхнаа хувилж шашныг дэлгэрүүлэн төр дагаж шид үзүүлдэн амьтныг жаргуулан айлдагсан цадиг оршив" хэмээх дэвтэр тэргүүтнийг гол болгон бусад холбогдох түүх шастирыг олдоцын хэр чинээгээр ашигласан болой.

4. АЛТАН ХААНЫ ШҮЛЭГЛЭСЭН НАМТАР

Дорнод Монголд шарын шашныг дэлгэрүүлэх үйлст ихэд хүчин зүтгэсэн Түмэдийн Алтан хааны (1507-1588) цадиг нь монгол намтар зохиолын ховор чухал дурсгалуудын нэг болно. Бидний ажиглалтаар энэхүү намтар зохиолын уг нэр нь: "Чакравардын Алтан хааны төрлийг ухуулахуй эрдэнэ толь нэрт хураангуй цадиг" гэж байсан бололтой юм. Учир нь уг цадгийг анхан туурвигч Тай дархан Таян хиагийн бичсэн төгсгөлийн үгэнд

"Тэгээн хаан хэдүй тоотон хатад авсан
Хэдүй тоотон хөвгүүд охидыг төрүүлсэн
Хэзээд асар турхару засаг цааз байгуулсан

Хэлкү(46) их улсын хагацагсан төрийг хамтатгасан тэдгээр олон тоотон явдлуудаас нь өдий төдий сонсогсноор хураан бичсэн буюу" хэмээгээд төгсгөлд нь: "Чакравардын Алтан хааны төрлийг ухуулахуй Эрдэнэ толь нэрт хураангуй цадиг төгсөв" гэж тэмдэглэжээ. /Жүрүнга, 1984, 18/ Харин уг цадгийг хожим нэмэн туурвиж дэвтэрт оршуулсан буюу хуулбарласан бичээч нар янз бүрээр нэрлэх болсноос эл зохиол олон хувилбар нэртэй болжээ. Тухайлбал Шилийн Голын аймгийн баруун үзэмжин хошууны Вангийн ордноос олдсон Алтан хааны цадгийн нэг бичмэл эх "Эрдэнэ тунамал нэрт судар оршив" гэсэн нэрээр байсныг 1984 онд Бээжингийн Үндэсний хэвлэлийн хорооноос нийтлүүлсэн билээ.

Судлагчид уг цадгийг агуулга түүнд дурдагдаж буй түүхэн үйл явдлаар барагцаалан ХҮП зууны эхэн үе буюу 1607-1610 оны хооронд зохиогдсон болов уу гэж үзэж байгаа юм. Үүний нөгөө төлталаар эл цадгийг ХҮИ-ХҮП зууны зааг орчимд зохиогдсоныг гэрчлэх нэг баримт бол хэл найруулга үгсийн сангийн зарим онцлогоос ажиглагдаж байна. Жишээлбэл "Монголын нууц товчоо" хийгээд түүнээс хойхон үеийн бичиг дурсгалд олонтаа гардаг "көгэлэр сар, Эсэн түгэл, шамшияху, тобучаг морин (томучаг морин гэж гарч байна Д.Ц), кичир тэмэгэн" гэх зэрэг үг хэллэг бас гарч байгааг дурдаж болно.

Уг намтар зохиолын төгсгөлийн үгэнд өгүүлснээс үзвэл эл цадгийг хоёр үе шаттай зохиогджээ гэж үзэх үндэстэй мэт санагдана. Учир нь бидний дээр иш татсан төгсгөлийн үгэнд Алтан хааны үед амьдарч агсан Таюн хиа, хааны үйл амьдрал засаг цаазны олон явдлыг өөрөө соносч мэдсэнээ хураангуйлан бичсэнээ маш тодорхой дурдсан байхад хоёр дахь төгсгөлийн үгэнд:

"Арван зүгийн дайсдыг эрх дор оруулж
Алдаршсан богд сэцэн хааны байгуулагсаны ёсоор
Адилтгаш үгүй төр шашныг тулгуураас байгуулсан
Ариун орон дахь тэнгэрийн хөвүүн Алтан хааны алдрын
домгийг

Үндсэн дээд лам нар дороо залбирамуй
Үлэмж богд Алтан хааны нэр алдрыг өчүүхэн соносч
Уран таигараг Таюн хиагийн зохиосноос тугуурвиж
Улам бас хотолд алдарштугай хэмээн бичив би сэтгэж
Тэнгэрлэг богд Алтан хааны сайн явдлын цадгийг
Төгс бүрэн бичихүй бэрхдэх бөгөөс бэр
Дүү нар, хөвүүд алтан ургууд нь үзэж хичээтүгэй хэмээн
Төгсгөж өдий төдий сонсогсноор дэвтэрт оршуулбай би"
хэмээснээс үзвэл яах аргагүй Алтан хаанаас арай хожуу үеийн хүн болох нь тодорхой байна. Тухайлбал эл төгсгөлийн шүлэрт өгүүлснээс үзвэл Түшид тэнгэрийн орны хөвүүн Алтан хааны домог түүний алдрыг өчүүхэн сонсч мэдсэнээ Таюн хиагийн зохиосон

намтарт тулгуурлан хааны дүү нар, хөвүүд, алтан ургууд нь хичээж үзтүгэй хэмээн төгсгөн бичиж дэвтэрт оршуулсан тухайгаа маш тодорхой дурджээ. Үүний нөгөө талаар намтар зохиолоос бидний иш татан өгүүлсэн хоёр төгсгөлийн үгний найруулга шүлэглэсэн байдал нь ч мэдэгдэм ялгаатай байгааг тэмдэглэе. Ийм учраас Алтан хааны цадгийн гол зохиогч нь Ш Далай лам Содномжамцыг монголд залахад элч угтуулаар хэдэнтээ явж байсан, шарын шашны зүтгэлтэн Таюн хиа мөн болно. Намтарт Таюн хиагийн элч угтуулаар явж байсан тухай хэд хэдэн удаа онцлон тэмдэглэсэн байдаг. Энэ дашрамд дурдахад дундад зууны үеийн "дуу баригч" буюу элч төлөөлөгчид нь түүх шастир сайн мэддэг уран цэцэн бичлэг авьяастай хүмүүс байсныг "Алтан хааны туужаас" ч мэдэж болно. Жишээлбэл Дундад азийн Цагаадайн улст илгээсэн элчийг намтар зохиолын 64-р талд "... Эртний үлгэр ёс тууж цаглашгүй эрдэмт Үйзэн Васан (Үйзэн зайсан?)" гэж онцлон дурдсан буй. Үүнээс үзвэл Алтан хааны олон чухал үйлст элчээр явж байсан Таюн хиа ч ихээхэн авьяас мэдлэгтэй "дипломат" байсан бизээ. Тэрээр зөвхөн Алтан хааны үед төдийгүй хойч үед нь ч элч угтуулаар зорчиж байжээ. Алтан хааныг таалал төгссөнөөс хойш эцгийнхээ хаан ор суусан Сэнгэ Дүүрэн (1520-1585) хун тайжийн зарлигаар Ш Далай лам Содномжамцыг (1543-1588) хөхөгчин тахиа (1585) жил Хөх хотын зууд залрах үед угтуулаар бас морилж байжээ. Энэ баримтаас үзвэл Таюн хиа Алтан хааныг таалал төгссөнөөс хойш ч шашин төрийн үйл хэрэгт мөн оролцож явсан байна. Үүнээс үндэслэж хэлэхэд Сарамай хэмээгч тай дархан Таюн хиа "Эрдэнэ толь" нэрт энэхүү шүлэглэсэн намтар зохиолоо Алтан хааныг насан оод болсны дараахан туурвисан болов уу гэлтэй санагдана. Өөрөөр хэлбэл энэ зохиолыг бид ХҮИ-ХҮП зууны зааг үед тухайлбал 1590-д онд үүтгэн туурвисныг Ү Далай лам Ёндонжамцыг (1589-1616) зуугийн ширээнд заларсны дараа шашин номын боловсролтой хүн өчүүхэн нэмэлт хийж дэвтэрт оршуулсан болов уу гэж санаж байна. Судлагчид уг намтар зохиолын дотор дурдагдаж буй хамгийн хожуу үе болох 1607 оныг түүхийн бусад баримттай холбон үзэхийг оролдсон анхааруштай санал ч буй Жишээлбэл Өвөрмонголын эрдэмтэн Жүрүнга "Эрдэнэ тунамал" /1984, 3/ судрын оршил өгүүлэлдээ: "Чухам бодитой аль онд бичсэнийг тодлоход доор өгүүлэх түүхийн хэрэг явдал бидэнд магадлан тодлож болохуйц бололцоог олгож болно. Энэ номд Даян хаан, Сайн Алаг хаан, Алтан хаан, Сэнгэдүүрэн хаан зэрэг ор залгасан он жил ба нас нөгчсөн он жилийг цөм нарийн тодорхой тэмдэглэсэн байтал харин Намутай сэцэн хааны тухай тэмдэглэлд гагц түүний их ор залгамжилсныг тодлон тэмдэглээд түүнийг нас нөгчигсөн он жилийг тэмдэглэсэнгүй. Үүнээс энэ ном бол Намутай сэцэн хаан амьд сэрүүн байсан үед бичигдсэн гэдгийг тодолж болно" гэж тэмдэглэжээ. Дээр өгүүлсэн

баримтаас дүгнэн хэлбэл Алтан хааны намтар зохиолыг түүний жич хүүг Ш Далай ламын хойт дүрээр тодорч зуугийн ширээнд залагдсаны дараахан бичиж дуусгасан болов уу гэж санагдана. Энэ нь үндсэндээ японы эрдэмтэн Д.Мориковагийн /1987/ 1607-1611 оны хооронд зохиогдсон гэсэн саналыг зөвшөөрч байгаа гэсэн үг юм.

Судлагдсан байдал

Алтан хааны цадгийн талаар акад. Ц.Дамдинсүрэн "Өвөрмонголд 1959 онд "Алтан хааны намтар" хэмээх уран шүлэглэл олдов. Ийм зохиол байдгийг бид сая болтол мэдэхгүй байлаа" гэж "Монголын уран зохиол судлалын зарим асуудал" /1959/ гэдэг өгүүлэлдээ эн тэргүүнээ мэдээлжээ.

Бас Ц.Дамдинсүрэн багш "Алтан товчийн тухай судалсан туршлагаас" /1979/ гэдэг өгүүлэлдээ Дорнод аймгийн Баянтүмэний хошууны хурц тайж Галдандашийн ач хүү Дамдин тайжид "Алтан гэгээн хааны түүх" гэдэг ном байжээ гэсэн маш чухаг мэдээг дурдсан байна. Мөн акад. Ш.Нацагдорж "Халхын түүх" /1963, 10/ гэдэг зохиолдоо "Эрдэнэ тунамал" нэрт Алтан хааны төрөл үеийн түүхийг өвөр монголын хэл зохиол судлах газрын номын санд үзсэнээ дурджээ. Ийнхүү Алтан хааны намтар зохиолын талаар эрдэмтэд 1960-аад оны үеэс мэдээлж байсан боловч чухам уг зохиолыг судалгааны хүрээнд оруулж олны хүртээл болгох ажил 1980-д оноос эхэлсэн гэж хэлж болно.

Өвөр Монголын түүхч эрдэмтэн Лиү Жин Сүе "ХШ-ХҮП зууны үеийн түүх бичлэг" /1979/ хэмээх зохиолдоо Алтан хааны туужийн агуулга түүний үзэл санаа, зохиогчийн талаар танилцуулсан нь уг зохиолыг тогтолцоотой судлах ажлын эхэлэл болсон юм. Үүний дараагаар германы нэрт монголч проф.В.Хайссиг /1982/, БНХАУ-ын Төвийн Үндэсний дээд сургуулийн проф.Хишигтогтох /1988/ зэрэг эрдэмтдийн хэд хэдэн сонирхолтой өгүүлэл нийтлэгджээ. Ялангуяа Өвөрмонголын нийгмийн шинжлэх ухааны хүрээлэнгийн эрдэмтэн проф.Жүрүнга Алтан хааны намтар "Эрдэнэ тунамал нэрт судар оршив" хэмээх зохиолыг (1984 онд Бээжинд хэвлүүлэв) уг, хэллэгийн тайлбар өгүүлэлтэй нийтлүүлсэн нь эл зохиолын судалгаанд шинэ эхлэл болсон юм. Дундад зууны үеийн монголын түүх бичлэг, уран зохиолын энэхүү чухал дурсгал судлагчдын анхаарлыг зүй ёсоор татаж, 1980 хэдэн оноос ганц сэдэвт зохиол эх бичгийн нарийвчилсан судалгааны бүтээл гарч эхлэв. Тухайлбал Бээжин хотын төвийн үндэсний дээд сургуулийн аспирант Амгалан "Чакравардын Алтан хааны туужийн шүлгийн онцлог" /1985/, Дармабазар Чакравардын "Алтан хааны туужийн судал" /1988/ гэсэн сэдвээр эрдмийн зэрэг хамгаалах зохиол бичсэний дээр японы монголч эрдэмтэн Д.Морикова 1984 онд Бээжинд хэвлэгдсэн "Эрдэнэ тунамал" хэмээх судрыг эрдэм шинжилгээний латин галигаар

буулгаж япон орчуулгатай 1987 онд хэвлүүлсэн байна. Энэхүү намтар зохиолын судалгааг хөгжүүлэхэд Өвөрмонголын нийгмийн шинжлэх ухааны хүрээлэнгээс 1986 оны 9-р сард Хөх хотноо "Алтан хааны туужийн" судлалаар хийсэн эрдэм шинжилгээний хурал бас чухал түлхэц болсныг тэмдэглэх хэрэгтэй. Уг хуралд проф. Чойжи, В.Хайссиг, Жүрүнга нарын судлагчид туужийн судлагдсан байдал, түүний зохиогдсон цаг хугацаа, зохиогчийн тухай гэх зэрэг олон сонирхолтой асуудлыг хөндсөн илтгэл тавьж хэлэлцүүлжээ. Ийнхүү судлагчдын хүчин чармайлтаар Алтан хааны туужийн олон асуудал шинжлэх ухаанд улам тодорхой болсоор байна.

Туужийн үйл явдал

Бид 1984 онд Бээжинд хэвлэгдсэн "Эрдэнэ тунамал нэрт судар оршив" хэмээх зохиолын уг эхийг баримтлан Алтан хааны туужийн үйл явдлыг товч танилцуулъя. Уг зохиолын үйл явдал нь гурван гол хэсгээс бүрдэж байна. Тэр нь:

1. Алтан хаанаас өмнөх үеийн монголын төр шашны уламжлал. Үүнд: Тэмүжин Чингис хаан Сажийн Гунгаанинбо (1092-1158) ламыг залж шашин номыг дэлгэрүүлсэн гэх домгоос эхлэн монгол орон дахь Бурханы шашны дунд үеийн дэлгэрэлт буюу Юань улсын үеийн шашин төрийн тухай товч өгүүлээд Алтан хааны өвөг Батмөнх даян хаан түүний удам угсааны салбар салааг хөөж гаргасан байна.

2. Алтан хааны үйл амьдралыг өгүүлсэн энэ хэсэгт түүний төрж өссөн цагаас эхлэн аян дайн хийсэн, төр шашинд хүчээ өргөсөн, шарын шашныг таашаан дэлгэрүүлэх болсон учир шалтгаан хийгээд Ш Далай лам Содномжамцыг залсан, Бурханы шашны сүм дуган барьж байгуулсан зэрэг олон чухал үйл явдлыг дэлгэрэнгүй өгүүлжээ.

3. Алтан хааныг насан өөд болсноос хойших хориод жилийн үйл явдлыг хураангуйлан өгүүлэхдээ Ш Далай лам монголд хоёр дахь удаагаа морилон ирэх цагт ч Баруун түмэний Харчин нутагт нярваан дүрийг үзүүлж түүний хойт дүрийг монгол газраас тодруулж Далай ламын ширээнд залах болсон учир явдлыг голлон өгүүлсэн байна. Одоо бид Алтан хааны намтар зохиолоос шажин номын талаар өгүүлсэн зүйлийг нь голлон танилцуулахыг хичээе.

Батмөнх (1464-1543) даян хааны ач, Барсуболд (1491-1519) Сайн алаг хааны П хөвгүүн Алтан хаан нь эхээс мэндлэхдээ ихэр төрсөн ажээ. Энэ тухай намтарт:

Бодисун Алтан хаан гал хутагт эм туулай жилийн
Бодтайяа хөөлөр(47) сарын гучнаа үхэр өдөрт
Бодон хатнаас нуган, охин хоёр төгс төрсөнд

Бүх их улс баясгалант малияагуудын(48) хурим хийж бүрүүн гэжээ. Ийнхүү эгч дүү ихэр төрсөн хоёр нуган, охин хөвүүнд Алтан, Мөнгөн гэдэг нэр хайрлажээ.

Намтар туурвигч нь ийнхүү Алтан хааны мэндэлсэн цагаас насан өөд болох хүртэл 75 жилийн гол гол үйл явдлыг бараг он алгасалгүй нэлээд дэлгэрэнгүй өгүүлсэн нь тухайн үеийн нийгэм улс төр, шашин номын үйлсийг судлахад үнэтэй хэрэглэгдэхүүн болно. Туужид өгүүлснээс үзвэл дундад зууны үеийн монгол орны феодалын бутрал, өөр хоорондын тэмцлийн улмаас Алтан бага балчир наснаасаа эцэг эхээсээ амьдын хагацал болж ихээхэн бэрхшээл зүдүүртэй өсөж торнисныг тэмдэглээд Алаг хаан гучин насандаа (1519) их ор суусан боловч тэр жилдээ тэнгэр болж Алтан хөвүүн арван гуравны жилдээ эцгээс өнчин хоцров.

Ийнхүү 13 наснаас эцгийн ор сууж баруун гурван түмнийг тэргүүлж захирч 18 насны бичин жилээс 65 насны цагаагчин хонин (1571) жил хүртэл гадна дотнын маш олон дайн тулалдаанд оролцож 45 удаа ялалт байгуулсныг намтарт

Гайхамшиг богд Алтан хаан үүнээс дээшид ид насандаа

Хатангуй бэрх үйлсээр хатуужин явж

Гадаад дөчин таван их байр авч бүрүүн

Харгтан дайсдыг өөрийн эрх дороо оруулсан явдал нь тийм бөлгөө хэмээн өгүүлсэн байна.

1570 онд Мин улстай эвийн гэрээ хийсний дараа цагаагчин хонин (1571) жил Ашин хэмээх лам Баруун түмэнд хүрч ирж Алтан хаанд бурханы шажныг дэлгэрүүлж буян үйлдэхийг хүсэмжлэн айлтгасан нь тохиолдлын хэрэг биш бизээ. Мин улсын умарт хилийг амгалан тайван байлгахад монголчуудыг шарын шашинд оруулж омог цөсийг нь зөөлрүүлж авах нь хичнээн эвийн хэлцэл хийснээс илүү чухал ач холбогдолтой зүйл гэдгийг бүр Тайзү хааны (1368-1398) үеэс анхаарч ирсэн бөлгөө. Ийм ч учраас Мин улсын илгээсэн Ашин ламын гол зорилго нь урьдын Юань улсын Хубилай хаан Пагба лам хоёр шиг Алтан хаан далай лам хоёрыг өглөгийн эзэн багш ламын барилдлага тогтоох анхны гүүр нь болох ёстой байв. Ашин ч энэ үүргээ сайн биелүүлж чадсаныг үнэлж цавчаалын сүмд Алтан хаан Далай лам нар золгох үест түүний энэхүү гавъяа зүтгэлийг дурдаж "Эцэг лам" хэмээх цол соёрхжээ. Алтан хаан Ашин лам хоёрын асуулт хариултын үгнээс үзвэл энэ үед монголчууд бурханы шашны утга чанарын талаар мэдлэг маш мөхөс байсан гэдэг санааг намтарт ойлгомжтой гаргасан байна. Жишээ нь Алтан хаан гурван эрдэнэ хэмээгч юу буй гэхэд Ашин:

Бурхан, ном, бурсан хувраг энэ гурав болой

Бурханыг эрэн барьснаар бус тэнгэр нараа үл мөргөгдөх

Богд номыг эрэн барьснаар бусдын аминд хор үл хүргэгдэх

Бурсан хуврагуудыг эрэн барьснаар бусцар тэрс үзэлтнийг үл бишрэгдэхүй гэж хариулжээ. Ашингийн энэхүү хариулт үгэнд бас "үгэн дотор үг" гэгчээр гурван эрдэнийг тайлбарлахдаа бурханы шашныг шүтвэл тэнгэр нарыг эрхэмлэдэг бөө мөргөлөө орхих хэрэгтэй гэсэн санааг илт өгүүлжээ.

Тэрчлэн маанийн зураан үсгийн утга чанар тус эрдмийн тухай хариулт үгэндээ

"Энэ зургаан үсгийн чанар ёс нь хэмээвээс

Эрхин ом үсэг тэнгэр нарын омогт төрөх үхэхээс тонилгож

Эрхт ма үсэг Асар нарын байрлалдан тэмцэлдэхээс тонилгож

Эл ни үсэг хүний дөрвөн зовлонгоос тонилгож

Жавхлант пад үсэг адгуусны хэлгий мунхаг зовлонгоос

тонилгож

Жич мэ үсэг бирдийн өлсөхүй, ундаасахуй зовлонгоос

тонилгож

Жаргалан хун үсэг тамын хүйтэн халуун зовлонгоос

тонилгож

Зургаан үсгийн чанар тоолош үгүй цаглаш үгүй үлэш үгүй болжу" хэмээн маш уран яруу агаад энгийн ойлгомжтой тодорхойлжээ. Ашин лам ийнхүү бурханы шажны сургаал номлолыг хаан хатан тэргүүтэй хамаг олноо маш чадамгай сэнхрүүлэн тайлбарлаж чадсан учир ард олноос шарын шашныг бишрэн дээдлэх болсны дээр Алтан хаан амьдралынхаа сүүлчийн арваад жилийг шажин ном, буян бүтээлийн үйлст зориулсан гэж хэлж болно. Ашин ламын зөвлөснөөр Ш Далай лам Содномжамцыг залах ажлыг 1571 оны үеэс бэлтгэл сайтай эхэлсэн бололтой байдаг. Алтан хаан усан бичин жил (1572) Харгана ханы өвөр Хатан голын хөвөөнд барьж эхэлсэн Хөх хотыг төвхнүүлж дуусгасан Хөх нохой жил (1575) Даглун нансү, Үйзэн зайсан, Таян хиа тэргүүтэй элч нарыг зарж Далай ламд заллал айлтгуулж өглөг барамид тэргүүтэн илгээснийг ламтан таалан соёрхож хариу айлтгасан үгэндээ

"Урьд төрөл тугам дор хаан бид хоёул

Учирч тахилын орон өглөгийн эзэн бололцож

Үлэмж бурханы шашныг олонтаа дэлгэрүүлсэн

Өөд болж монголын газар амьтны тусын тулд одмой би

Алтан хаан үхэр жил (1577) хятад, төвд, монгол гурван улсын уулзарт

Ариунаа байгуулсан Цавчаалын сүмд өөд болж ирээд

Алдаршигсан Зуу ринбүчийн өмнөөс бид-бэр өөд болж очоод

Амгаланаар Цавчаалын сүмд золголдох бэлэг буй хэмээн айлтга" гэжээ.

Далай ламтны энэхүү зарлиг захиаг номын очирт зангиа тэргүүтэн эрдэнэсийн бэлэг сэлтийн хамт Даглан Нансү, Таян хиа

нар хулгана жилийн (1576) таван сард хүргэж барьжээ. Ийнхүү хаан, ламтан хоёр харилцан элч илгээж бэлэг сэлт солилцсоор чухам л "өдрийн сайныг өнжин хүлээж сарын сайныг саатан хүлээсээр" Далай ламын таалсан шар барс жилийн (1578) таван сарын арван тавны сайн өдөр Хөх нуурын зүүн этгээд Цавчаалын сүмийн баруун талд учран золгоодов.

Цавчаалын энэ уулзалтан дээр Алтан хаан хязгаарын орныг цагаан гэрэлтэй болгохын дохио болгон цагаан хувцас өмсөн бараалхаж Содномжамцад "Далай лам Очирдар" хэмээх алдар өргөж хаанд "Номын хаан тэнгэрийн их Эсрэн" гэх алдар цол хайрлажээ гэж гүүш Дармадала /1995,125/ "Хор Чойжин" хэмээх түүхэн зохиолдоо тэмдэглэжээ. Хаан ламтан хоёрын энэхүү учран золгосон түүхт явдлыг намтар:

"Өглөгийн эзэн тахилын орон хоёр учралдвай

Үргэлж маш сэтгэлийн таамал нь найралдвай

Үлэмж маш баясгалант ном хуримуудаар цэнгэлдбэй

Үзсэн ба сонссон амьтан баясалцаж гайхалдбай" хэмээн сэтгэл хөдөлгөм яруу сайхнаар шүлэглэн өгүүлжээ.

Монгол орноо ийнхүү шарын шашин дэлгэрэхдээ ямар ч саад бэрхшээлгүй байсан биш гэдэг санааг намтарт дурьдахдаа Бөөгийн онгон шүтээнийг түймэрдэн шатааж бөө удган нарыг устгаж байсан тухай "Эрдэнэ тунамал"-д /1984, 121/ тэмдэглэсэн байна. Алтан хаан тэргүүтэй баруун, зүүн түмэдийн язгууртан сүсэгтэн нарын хүчин чармайлтаар бурханы шашин алхам алхмаар газар авч Хөх хотын Зуу сүм байгуулагдаж алдарт орчуулагч Ширээт гүүш цорж али галиг үеэс зохиосон харчины Аюуш гүүш зэрэг шашин номын зүтгэлтэн эрдэмтэй лам нар төрж гарсныг намтарт бас тэмдэглэжээ. Алтан хааны нэгэн насны амьдралын хар, шарын явдлыг дүгнэж хэлбэл тэрээр 18 наснаас 65 нас хүртлээ 40 гаруй жилийн турш их бага олон дайн тулаанд оролцож 45 удаа ялалт байгуулсны тул "Суут Түшээт сэцэн, Шүй Ван" зэрэг цол хэргэм хүртэж амьдралынхаа сүүлийн 10-д жил улс орондоо шарын шашныг дэлгэрүүлэхэд хүчин зүтгэж өглөгийн эзэн болсны учир "Хүрдэн орчуулагч" буюу Чакравардын Алтан хаан хэмээн алдарших болжээ. Чухам Алтан хааны үеэс Бурханы шажин олон түмний ахуй амьдралын хэрэгцээ зан үйлд хүчтэй нэвтрэх болсон нь хааныг цагаагчин могой жил (1581) нас нөгчихөд 49 хоног ном уншуулж хоног хурааж, Манзушири хутагтын удирдлагаар шашны их зан үйл гүйцэтгэсэн илт баримтаас илт харагдаж байна.

Намтар туурвигч Алтан хааныг насан эцэслэсний дараахи хар морин жил (1582) их хөвүүн Сэнгэдүүрэн хаан ор сууж далан хоёр түмдийн ноёдууд тахиа жил (1585) Ш Далай лам Содномжамцыг залж ирсэн, Далай ламтан Хөх хотын Зуугийн сүмд морилж Зуу Шагжамүнийн хөргийг ихэд таалсан, Сэнгэдүүрэн авгыг

насан өөд болоход Халхын Автай сайн хаан Хөх хотод морилж Далай ламд бараалхаж, шарын шашныг талархан таалсан, гал нохой жил (1586) Намутай сэцэн хун тайж өвөг эцгийн байгуулсан улсын төр шашны эзэн болсон, Далай лам гахай жил (1587) гэгээн хааны шарилд мандал өргөж бунхалсан, харчин түмэнд Далай ламтан заларч номын хуримаар цэнгэлдэн сууж атал хулгана жил /1583/ жанч халсан, Алтан хааны ач Сүмэр хун тайжийн гэрт Далай ламын дараахи дүр хувилж (1589) дөрвөн сүүдэртэй Хөх хотын Зуугийн сүмд залж улмаар Их зууд аялуулж Далай ламын арслант ширээнд залсан тухай зэрэг шашин номын үйлсийн талаар голлон өгүүлжээ.

Эл зохиолын үйл явдал буюу бичлэгийн байдал нь нэг хүний үйл явдалд төвлөрүүлэн бичсэн "Хор Чойнжүн" (монголд шажин ном гарсан ёс) маягийн зохиол гэж хэлж болмоор санагдана.

Уран сайхны онцлог шинж

Алтан хааны туужийн ерөнхий бичлэгийг ажиглаваас хутагт хувилгаадын намтар цадигт түгээмэл гардаг рид хувилгаан ид шид үзүүлсэн тухай элдэв домгийн зүйлс бага оруулж чухам түүх бичлэгийн маягаар бодит явдлын үнэн магадыг тодорхойлох журмаар бичжээ. Гэхдээ намтар зохиолын ид шидийн гайхмашигт өгүүлэмжээс огт ангид зохиол гэж үзвээс үнэн байдалд үл нийцнэ. Тухайлбал: Алтан хаан 1560-д оны үед Хан хөхүйг давж Өөлдүүдэд аян дайн хийгээд олз омогтой буцаж явтал араас нь Баатадын Ботухай тайш, Онхуй Чинсан хоёр нэхэж ирж харвалдсан боловч Гэгээн хааны биеэс гэрэл гарахыг үзэж бишрэх айх зэрэгцэн амь зулбан буцсан тухай өгүүлжээ.

Цадигийн уран сайхны онцлогийн хувьд гэвэл түүхэн баримтыг цулгүй тоочин өгүүлсэнгүй уншигчдад үнэхээр гоо сайхны таашаал төрүүлэхээр уран яруу холбон шүлэглэсэн зохиол юм. Энд нэг баримт дурьдвал зөвхөн Алтан хааны тухай гэхэд л шүлгийн хэмнэл холбоц, утга санаанд нийцүүлж

"Хувилгаан Алтан хаан

Бодисун Алтан хаан

Эрхт богд Алтан хаан

Эзэн богд Алтан хаан

Эрдэнэ Алтан хаан

Гэгээн ухаант Алтан хаан

Суут сэцэн Алтан хаан

Шулуун бодисадва Алтан хаан

Тэнгэрийн хөвүүн Алтан хаан

Чакраварди номын Алтан хаан

Эсрэн их хүчит Алтан хаан

Хөтлөхийн эзэн гэгээн Алтан хаан" гэх зэргээр түүний алдар гуншинг маш олон янзаар хувилган нэрлэж холбон шүлэглэсэн байна. Мөн туужийн зохиогч нь уран зохиолын адилтгал, зүйрлэл, ихэсгэл, багасгалын аргыг үе үе маш оновчтой хэрэглэсэн нь бий. Тухайлбал: "Үнс мэт хийсгэж, унь мэт бутруулаад" /32-р тал/, "Эрдэнэ мэт хөвүүн" /20/, "Үнэн зоригт, чин бишрэлт" /50/, "агтны туурайнаас нь гал шатах мэт" /66/, "Номын тарнийг хив зангиа мэт болгож" /121/, "Тангарагийг нүдний цөцгий мэт сахин чадаад" /128/, "Таван өнгө сувд эрих хэлхэгсэн мэт" /161/ гэсэн адилтгалын чанартай олон үг хэллэгүүдийг жишээ болгон дурдаж болно.

Монгол уран зохиолын туурвилзүйн бүтээлд зохиолын бие нь "шүлэг, мөсөр, холимог гурав буй" гэсэн байдаг. Бидний өгүүлж буй Алтан хааны цадиг нь шүлэглэсэн зохиолын тэр дундаа намтар шүлгийн чухам үлгэр жишээ болсон содон сонин зохиол юм.

Шүлгийн бичлэгийг нягтлан үзвээс ардын аман яруу найргийн нөлөө багатай болох нь ажиглагдаж байна. Намтар найргийн зохиогч нь шашин номын боловсрол сайтай холбон найруулах, шүлэглэх авъяас чадвартай хүн болох нь тодорхой. Энэ зохиолын төгсгөлийн үгэнд тэмдэглэсэн Таяон хиа эн тэргүүнээ эхлэн зохиосныг 1607 оны орчим шашин номын өндөр боловсролтой Ширээт гүүш зэрэг туршлагатай зохиолчид гар бие оролцон гүйцээсэн байж болох юм.

1590-д шад шүлэг бүхүй энэхүү намтар найраглал нь монгол сонгодог яруу найргийн дөрвөн мөртөөр зонхилон зохиогджээ. "Зохиол нийтдээ 392 бадаг үүнээс 386 нь дөрвөн мөрт шүлгээр бичигдсэн болно" гэж багш Ж.Гандулам "Алтан хааны тууж ХҮП зууны үеийн түүх уран зохиол, яруу найргийн дурсгал болох нь" /1996/ гэсэн дипломын ажилдаа тэмдэглэжээ.

1600 шахам шад шүлэг бүхүй энэхүү намтар найраглал нь дундад зууны монгол шүлгийн чухал дурсгал болно.

Намтар туурвигч нь шашин номын өндөр боловсролтой түүхийн баримтыг сайн мэдэхийн сацуу билэгтэй яруу найрагч байсан тул түүхэн баримтыг цулгүй тоочсон бус уран дүрслэл, яруу хэллэгийн олон аргыг чадамгай хослуулан бичсэн учраас энэхүү цадиг дундад зууны монголын түүхийн бусад зохиолуудаас гойд ялгаатай юм. Энэ зохиолыг бусад намтар зохиолуудаас ялгаруулж буй нэг онцлог нь монгол сонгодог яруу найргийн бадагт шүлгийн хэлбэрээр бичсэн учраас юуны өмнө уг цадгийн шүлэглэлзүйн арга маягийн талаар товч өгүүлэх нь зүйтэй бизээ. Уг цадиг:

Мянган гэрлийн цогоор бадрагч үзэсгэлэнт биет

Магад Эсэрвагийн эгшгээр номыг дуурисгагч зарлигт

Маш тонилохын чанарт амарлигсан гүн нарийн сэтгэлт

Манлай ялгуугсан үндсэний лам нар дор залбирамуй" гэсэн тахилын шүлгээр эхлэж үндсэндээ монгол орон дахь бурханы шашны

дунд болоод хожуу үеийн дэлгэрэлтийн түүхийг яруу найргийн хэлээр товчоолон өгүүлжээ. Төрөл зүйлийн хувьд бүхэлд нь авч үзвэл магтаал найраглалын хэлбэртэй шүлэг зонхилох агаад бас тахил, төгсгөл, уриа дуудлага, тангараг, залбирал мөргөл зэрэг олон хэлбэрийн шүлэг ажиглагдаж байна. Шүлгийн хэмжээ холбоц нь монголын сонгодог яруу найргийн бадагт шүлгийн зарчмаар голцуу дөрвөн мөртийн дотор шад тэгшилж, хэмнэл тааруулжээ. Өөрөөр хэлбэл энэхүү намтар найраглалыг 392 бадаг шүлгээс бүрдэж байгаа гэж үзвэл мөн төдий тоогоор шүлгийн холбоц айзам хэмнэлийг тохируулан шүлэглэсэн гэсэн үг юм. Энэ нь чухамдаа самгарид хэлнээс гаралтай "шлока" (шүлэг) буюу аман ярианд "шолго" гэж хэлдэг үгийнх нь агуулгын мөн чанартай нийцэж байдаг билээ. Үүний жишээ болгож бид хоёр бадаг шүлгийг галиглаж авч үзье.

Хан суу-ту чаган гэр-үн эмүнэ жиргуган түмэн чигулугад (19)

Хара модун-у дэргэдэ болган хутуг-тур мөргүжү эжэн-ү эмүнэ-эчэ (24)

Хамуг йэкэ улус боди хаган-дур Күдэнг хатан чола өгбэ (19)

Гайхамшиг мэргэн хара-йи төрэ-йин шитүгэн болба кэмэжү Мэргэн жинонг чола өгбэ (28)

Атаг-а таң дайисун-и машида доройтагулугчи (18)

Ах-а йэкэ-ийэн эйэбэр нэйилэгүл-үн йабугчи (17)

Асуру маши төрү-йин шитүгэн болба кэмэжү (16)

Алтан хаган-дур Суу-ту, чола сойурхабаи (14)

Энэ хоёр бадаг шүлгийн эхнийх нь хамгийн богино мөр 19 үе тэй, урт нь 28 үетэй байхад хоёр дахь шүлгийн хамгийн урт үет мөр нь 18 байх ба 18, 17 16-14 гэхчлэн нэгээс хоёр үеэр бууруулах журмаар айзам тохируулсан байна. Энэ мэтчилэн бадаг тус бүр толгой сүүл холбоц, дотоод холбоц үе нугалбарын хэмнэл тохируулсан байдлаараа тус бүрийн онцлогтой байдаг. Энэ зарчим нь дундад зууны үеийн монгол сонгодог яруу найргийн гол онцлог шинж гэж хэлж болно. Одоо шүлгийн уран сайхны өвөр төрхийн талаар цөөн хэдэн зүйл хэлье.

Намтар зохиогч нь туурвилзүйн арга ухааныг чадамгай эзэмшсэн туршлагатай яруу найрагч болох нь шүлгийн мөр бадаг бүхнээс ажиглагдаж байна. Уг цадгийг уншихад маш сонирхолтой агаад яруу сонсголонтой байх тул хүний сэтгэлийг эзэмдэхүйц нэн өвөрмөц найраглал болжээ. Зохиомжийн хувьд энгийн түүхчилсэн шинжтэй боловч баримтыг аль болох сонирхолтой хэлбэрээр уран дүрслэлийн аргаар маш оновчтой хэлсэн учир уншигчид уйтгар төрүүлэх зүйл огт үгүй харин ч мөр бадаг болгоноороо яруу найргийн таашаал хүртээнэ.

Бас энэ намтар найраглалын нэг онцлог нь шүлэг бадаг бүрийн агуулгын багтаамж асар өргөн байгааг эрх биш дурдах хэрэгтэй. Энэ чанараараа найраглалын утга санааг дэлгэрүүлж ойлговол зохиолын цар хэмжээ ч улам өргөснө гэсэн үг. Жишээ нь Мандухай сэцэн хатны амьдрал тэмцлийн гол замналыг ганц бадагт зангидаж:

Эрхчүүд түмэний охин Мандухай хатан эх нь
Эрдэнэ мэт сэтгэлт сайд луга-бэр зөвлөлдөж
Эндүүрэл үгүй Даян хааныг тийш сайшааснаар

Эрхэт Боржигоны галыг шатаасан нь тийм бөлгөө хэмээн өгүүлжээ. Хэрэв энэ бадгийн мөр бүрийн үг ухагдахууныг дэлгэрүүлэн тайлбал бас нэг бие даасан зохиол болох буй заа. Ийнхүү намтар зохиогч нь яруу найргийн хураангуйлан илтгэх онцгой боломжийг чадамгай ашигласан байна.

Монгол шүлгийн нэг гол амин сүнс нь холбоцын арга болно. Ялангуяа толгой холбоцын талаар судлагчид гойд анхааран тэмдэглэсэн байдаг. Үнэхээр холбоцын олон аргуудыг хэдий чинээ чадамгай ашиглаж чадаж гэмээ нь шүлэг мөн тэр чанараараа яруу сонсголонтой болдог байна.

Алтан хааны намтар найрагт монгол шүлгийн холбоцын олон арга тухайлбал үеэр холбох, үгээр холбох, бүтэн холбох, салаавчлан холбох, хослуулж холбох, хашиж холбох, шадын сүүл болоод дунд холбох тэргүүтнийг зохистой сайхан найруулж чадсан учраас уншиж урихад чухам эвлэг яруу дуурисхаар болжээ.

Энэхүү холбоцын байдлыг танилцуулах зорилгоор ганц хоёр бадаг иш татан ярилцъя.

"Хан тэнгэрийн заяагаар төрөгсөн

Харь дайсныг тойн дороо оруулагсан

Хан цол нэрийг бие дор-ийэн оршуулагсан

Гайхамшигт богд Алтан хаан улаан могой жил сэдэж" гэсэн бадагт "ха, га" авиагаар шадын толгойг бүрэн холбож эхний гурван мөрийн төгсгөлийг үйлт нэрийн "сан сэн" гэсэн нөхцөлөөр холбож мөр бүрийн үеийн тоог 11-16-17-20 гэсэн байдлаар өгсүүлж шүлэгсэн байхад

"Харгана ханы өвөр хатан мөрний голд

Газрын тэмдгүүд бүрдэгсэн сайн бэлэгт оронд

Гайхамшиг үзэсгэлэнт найман асарт хот хийгээд

Хас орд харш урнаа байгуулагсан учир нь тийм бөлгөө хэмээсэн бадгийн бүтэц, холбоцын байдал нь дээрхээс ямар ялгаатай байгааг товч дурьдвал: толгой холбоцын хувьд нүдэнд тусах өнгөн хэлбэрээрээ бүтэн холбоцтой мэт боловч чухамдаа хаших холбоцтой. I, IV шад нь "Харгана=хатан, хас=харш" гэсэн байдлаар дотоод холбоцтой, эхний хоёр шадыг сүүл холбож сүүлчийн хоёрыг

холбоогүй байх ба мөр бүрийн үеийн тоог 16-18-18-23 гэсэн байдлаар мөн үл ялиг өгсүүлэх маягаар тэнцүүлжээ.

Зохиогч бадаг бүрийн толгойг голцуу бүтэн холбохын сацуу мөн сүүл холбоцыг ч аль болохоор жигд холбосон жишээ мэр сэр тохиолдож байна. Тухайлбал шар барс (1578) жил Алтан хаан Ш Далай ламыг залж Цавчаалын сүмд золгосон тухай

"Өглөгийн эзэн, тахилын орон хоёр учиралдбай

Үргэлж маш сэтгэлийн таалал нь найралдбай

Үлэмж маш баясгалант ном хуримуудаар цэнгэлдбэй

Үзсэн ба сонсогсон амьтан баясалцаж гайхалдбай" хэмээсэн зохиогчийн сэтгэл догдлон бичсэн бадгийг жишээ болгон дурдаж болно.

БНХАУ-ын судлагч Дармабазар 1988 онд дэд эрдэмтний зэрэг горилж бичсэн "Чакравардийн Алтан хааны туужийн судлал" гэдэг зохиолдоо "Сүүл холболт нь гол төлөв гишүүн өгүүлбэрийн өгүүлэхүүн болсон тэмдэг үг, үйл үгийн олон зүйлийн хэлбэр жич түүнтэй тохиролцож хэрэглэгдсэн тийн ялгалын дагавруудаар зонхилон ноогдуулах маягаар ижилсүүлж холбох нь олон тохиолддог" /489-р талд/ гэж тэмдэглэсэн нь зүйтэй юм.

Энэхүү намтар найргийн шүлгийн өгүүлэмж, дүрслэлийг судлахад монголын түүхийн бусад сурвалж бичиг, намтар зохиол тэргүүтнээс ашигласан болов уу гэхээр зүйл төдийлөн ажиглагдсангүй. Харин халхын Автай хааны тухай

Хангай ханыг нутаглан явагч

Хатан зэр эзвээ оньч болон явагч

Харьтан дайсан-луга тэмцэлдэн явагч

Халх түмний эзэн болсон Автай сайн хаан гэсэн бадаг нь Алтан хааны өвөг эцэг Батмөнх даян хааны харъяат "Зургаан түмэн монголын магтаалд"

Хангай хан дор сууж

Харин ирэхийн харуул болсон

Халуун аминд түшээ болсон

Халх түмэн гэсэн шүлгийг санагдуулж байна. Энэ баримтаас үзвэл "Алтан хааны цадгийг" зохиогч нь Зургаан түмний магтаал шүлгийг агуулсан "Шар тууж" хэмээх түүхийн зохиолыг ашигласан буюу эсвэл "Шар туужийн" нэр үл мэдэгдэх зохиогч нь Алтан хааны намтрыг туурвигчтай ямар нэгэн холбоотой байж магадгүй юм гэсэн сэтгэгдэл төрүүлж байна. Үүнээс гадна уг туужийг эн тэргүүнээ эхлэн туурвигч Тай Дархан Таяон хиа хэмээгч нь монгол Ганжуур, Данжуурын доторхи хэд хэдэн зохиолыг орчуулж, уран яруу төгсгөлийн шүлэг бичиж байсан Тайигүн Таяон Шикү гүүшхоёрын хооронд холбоо буй эсэхийг нягтлан үзвээс зохистой мэт санагдана. Учир нь энэ хоёр хүний нэр ойролцоо байхын хамт байсан цаг үе нь ч тохирч байгаа нь арга буюу анхаарал татаж байгаа юм. Тухайлбал

Таюн хиа Алтан хаан хийгээд түүний дараахь үеий хаад ноёдын элч угтуулаар XI-XYP зууны зааг үед явж байсныг бид дээр өгүүлсэн билээ. Тэгвэл орчуулагч Тайигүн Таюн гүүш Ганжуурын Дандарын аймгийн 23-р ботийг эм могой жид буюу 1617 онд орчуулсныг уг судрын төгсгөлийн үгний мэдээ гэрчилж байна.

Дэд бүлэг

ЭРЛЭГ ТАМЫН ОРНЫ СЭДЭВТ ДОМОГ ТУУЖ

Эрлэг тамын орноор аялсан сэдэвтэй зохиол монгол уран зохиолд өвөрмөц байдалтай юм. Энэ талаар эрдэмтэд өөр өөрсдийн судалсан зохиолын өвөр төрхийн талаар өгүүлэх ялдамд нээн гаргасан зүйл цөөнгүй бий.

Бурханы шашны сургаал ёсоор энэ яваа насанд нүгэл хилэнц үйлдэж буян ном эс хийвээс хойт төрөлдөө гурван муу заяаны (там, бирд, адгуус) тамд унана хэмээн номлодог. Ийм учраас энэхүү эрлэг тамын орны дүр төрхийг жирийн хүмүүст ухааруулах түүнээс айж эмээлгэхийн үүднээс ийм сэдэвтэй шүлэг, дуулал, домог тууж тэргүүтэн өдий төдий олон сонин зохиол гарсан байна.

Монголчуудын эртний уламжлалт баатарлаг туульд ч хүртэл энэхүү эрлэг тамын орны байдал дүрслэгдсэн байхаас үзвэл энэ сэдэв Монгол уран зохиолд нэлээд эрт орж ирсний гэрч гэж хэлж болно. Тухайлбал монгол Гэсэрийн туужийн олон хувилбаруудад Гэсэр богд хаан эхийнхээ сүнснийг эрлэг тамын орноос гаргаж авч дээд тэнгэрт төрүүлсэн тухай бүлэг буй. Энэ нь олон талаар Молон тойны эхийнхээ ачийг хариулсан туужийг санагдуулдаг юм. Мөн ардын зарим үлгэр, домогт Эрлэг тамын орны ажил үйлсийг хүний

орчлонгийн амьдралыг санагдуулам салан задгай ажилласан дутагдлыг шүүмжилсэн сэдэв ажиглагддаг нь гойд сонирхолтой санагддаг. Тухайлбал Ордос ардын "Хар цагаан чулууг угаасан нь" /Ордос үлгэр, 1980, 2470/ гэдэг үлгэрт: Эрт урьд цагт Пунцаг гэж нэгэн цал буурал толгойтой өвгөн байж гэнэ. Энэ өвгөний хичнээн настайг хэн ч мэддэггүй. Хүн түүний насыг асуусан ч хэлж өгдөггүй байжээ.

Эрлэг хаан энэ учрыг гэнэт мэдээд хүний дансанд шүүлэгсэнд түүний төрсөн цаг, насны хэмжээг нь ч тэмдэглээгүй орхичихсон байв гэнэ. Тэгээд эрлэг хаан хоёр ч удаа элч зарлагаа явуулсан боловч Пунцаг өвгөний нас жилийг мэдэж ирж чадсангүй тул арга мухардаж байна. Тэгтэл нэг адтай чөтгөр -Би яваад ирье хэмээн одоод хүн болж хувилчихаад нэгэн замын хажуу дахь голын хөвөөн дээр суугаад хар цагаан хоёр хэсэг чулууг өдөр шөнөгүй угааж суужээ. Хүмүүс үүнийг үзээд ихэд гайхаж асуудаг гэнэ. Тэгтэл нэг өдөр Пунцаг өвгөн түүгээр явж байгаад юу хийж суугааг нь асуувал мөнөөх чөтгөр:

-Би энэ хэсэг цагаан чулууг угааж хар болгох, нөгөө хэсэг хар чулууг нь цагаан болгох гэж угааж сууна гэсэнд Пунцаг өвгөн инээд алдаж

-Би 880 насалтал ер ийм юм үзсэнгүй чи яасан тэнэг хүн бэ? гээд нэг харсансан нөгөө хүн нь ор бараагүй алга болсон байв. Тэгээд тэр мэргэн өвгөн гэндсэнээ оройтон ойлгов гэнэ.

Харин жинхэнэ буддын уран зохиолын хүрээнд авч үзвэл энэ хэр бидэнд мэдэгдэж буй баримтаар XIY зууны эхэн үе гэхэд монголчууд там, бирдийн тухай томхон шүлэглэсэн зохиол бичиж /Цэрэнсодном, 1969, 39-51/ мөн Үйлийн үрийн тухай "Лайжав" буюу "Зуун үйлт" /"Алтангэрэл, Цэрэнсодном, 1968, 127-135/ хэмээх үйлийн үрийн зохиолыг орчуулж байжээ. Дээр дурдсан там, бирдийн шүлэгт:

"Өгүүлбээс зурваас тамыг
Үнэн түүнд оруулбаас
Үзээд сонсоод аюумуу бид
Үл айх хэнийг жэ аху"(49) гэж бичсэнээс үзвэл энэ үед тамын зурагт ном байсан гэж үзмээр байна. Турфаны цуглуулгын энэхүү 35 мөр шүлэгт тамын тухай цухас дурдаад
"Хэдүйхэн бэр буяныг үл хийн
Хэлэх нүглийг үйлдэгчин
Хэрвээ тамаас тонилбоос
Хэсгээр бирд дор төржү хэмээгээд
Айлын төдий хээлтэй
Уулын төдий тэргүүт
Асар нарийн хоолойт

Алхан ядах хөлтөн буй" гэх зэргээр аймшигт бирд хэмээх зовлонт амьтны дүр төрхийг уран яруу шүлэглэсэн байдаг нь хожуу үеийн там, бирдийн сэдэвт зохиолд уламжлан үлдсэн нь бий.

"Алхан ядах хөлтэй

Айлын төдий тэргүүтэй

Уулын төдий биетэй

Асар хялгасны чинээн толгойтой" /"Сазыкан, 1982, 128/ гэж "Молон тойны сударт" шүлэглэжээ. "Молон тойны сударт" өгүүлснээр Бирд дор төрөх гол шалтгаан нь алт, мөнгө эд, идээн үлэмж бөгөөтөл харамлан хайрласны тул болой гэсэн байна.

Ганжуурын доторхи "Дамбанэршаг" (Дурдлыг чухал агуулсан нь) хэмээх зохиолд бирдийн 36 зүйлийг өгүүлсэн байх авч ХИУ зууны эхэн үеийн энэхүү бирдийн шүлэгт өглөг бүхнээс хагацсаны харгайгаар атаа харамд автагдсан өлсөгч бирдийн дүр төрхийг голлон өгүүлсэн байна. Ийм учраас монгол ардын зүйр цэцэн үгэнд "Бирдийн нүдэнд далай ширгэнэ" гэдэгтэй тун ойролцоогоор:

"Нарийн хөлтөн бирдийн нүдэнд

Нуур далайн усан-бэр ширгэж

Намрын сараар халуун болмой" гэх зэргээр бирдийн сэтгэл хэзээд үл ханах байнгын өлсгөлөн. Юм идье гэвч хялгасан хоолойг үл давна. Давлаа гэхэд идсэн идээ нь үл шингэх төдийгүй халуун ширэм болж түлэн тарчилгана хэмээн өгүүлсэн байдаг. Энэхүү бирдийн оронд 700 төрөлдөө зүдэж явж үүнээс тонилбол адгуусны төрлийг олж мөн 700 төрөлдөө мунхаг адгуус болж нэгэн нэгнээ барьж идэх, мах арьсны төлөө тамлуулах, зодож балбуулах эдлүүлж, талхиулах, өлсөх, ундаасах тэргүүтэн элдэв зовлонг эдлэж хүний төрлийг олох хувь тохиолоо гэхэд идээ ундаар үргэлж дутуу дурган гуйланч ядуу хүмүүн болно хэмээн номлосон байдаг. Энэ бүх сургаалын цаана хадгалагдаж буй гол санаа нь олдохуйяа бэрх эрдэнэт хүмүүний биеийг олсон энэ завшаанаа баян ном үйлдэхгүй, төрхгүй жудаггүй явж өнгөрөөвөл яаж ч хармасаад нэмэргүй түмэн үеийн гаслан болно гэдгийг л сануулж байгаа хэрэг юм.

Эдгээр орны орших газар нь гэвэл Тамын орон нь энэ замбуу тивээс дорогш гурван түм хоёр мянган бээрийн газар оршино гэж үздэг. Тамын орныг халууны найман там хүйтний найман там нийлээд 16 там гэхээс гадна дөрвөн зүгт халуун нурамны гуу, өмхий балчиг шавар, хатуу зам, оломгүй мөрөн энэ нь дөрвөн дөрөв болж мөн 16 там болно хэмээн номлосон ч буй. Бирдийн орон нь огторгуй газрын завсарт Хабили нэрт балгасанд оршино хэмээдэг. Тухайлбал: Турфаны цуглуулгын там бирдийн шүлэгт

Харашч эдийг эс өгвөөс

Хамаг бирдийн аху газар

Хабили (С.Капила) балгасан дор төрж

Хатангуй зовлонгууд үзэж буй гэжээ. /Цэрэнсодном, Таубе, 1993, 133/

Адгуусны орон олонхи нь далайн дотор байх ба энэ замбуутивийн харанхуй орчин (нүх хонгил) мөн хүн тэнгэр нарын орчинд ч буй гэдэг.

Гурван муу заяатан насны хувьд үйлийн үр ихтэйн учир асар урт ажээ. Тамын насыг цаглашгүй урт гэх ба бирдийн насны хувьд хүний насны нэг сар тэндэх нэг хоногтой тэнцэх хэмжээ гээд олонхи сударт 500-700 наслана гэсэн байхад Богд Зонховын /1357-1419/ "Их бодь мөрийн зэрэг" гэдэг зохиолд "Бирд заримуудын насны хэмжээ 5000 хийгээд заримуудынх түм хүрнэ хэмээн тайлбарт номлосон буй" гэснээс үзвэл урд урдын үйлийн үрээсээ шалтгаалан насны хэмжээ ялгаатай байдаг бололтой.

Түүнээс гадна монгол зохиолч, сэтгэгчид, там, бирд, адгуусны орны зовлонт амьдралыг чухам хүний ертөнцөд байх бөгөөс алиныг хэлэх вэ? гэдгийг маш урнаар хэлсэн өгүүллүүд нь анхаарал татах сонин баримт юм. Үүний жишээ болгон "Гайхамшигт шашир" гэдэг /Энх эрдэмтийн 11-р он, 248/ судраас хүний ертөнцийн гурван муу заяатныг хэрхэн тодорхойлсныг авч үзье. "Хүмүүний орноо оршигсон амьтны там аль буй хэмээвээс муу ноёдын зарц болсон боол зардсан ба албат улс буй. Идээн эд төгс атал өлсгөлөнгөөр зовнигч бирд хэн буй хэмээвээс өгөх ба эдлэж үл чадахын хармаар хүлэгдсэн баялагууд буй. Хоёр хөлт хүмүүн лүгэ хамтаар босоо явагч адгуус хэн буй хэмээвээс мэдэгдэхүүний оронд мунхарсан эрдэм үгүй нарууд буй" хэмээжээ.

Эрлэг тамын орны дүр төрхийг нарийн үзүүлсэн зохиол ХҮШ-ХИХ зууны үед монгол хэлээр нэлээд дэлгэрчээ. Ийм зохиолын ихэнх хэсэг нь төвдөөс орчуулсан боловч зарим нэг нь монгол ахуй, монгол аж амьдралд ойртуулсан юм уу хэд хэдэн зохиолоос ишлэл авч өөрийн холбоос найруулгыг оруулсан хийгээд тэр цагийн түвшинд нь авч үзвэл монгол зохиолчийн бүтээл гэх буюу монгол хувилбар гэж үзмээр зурагтай зураггүй зохиогч нь мэдэгдэх мэдэгдэхгүй олон зохиолыг нэрлэж болно. Жишээлбэл "Гэсэр хаан эхийгээ тамаас гаргасан", "Молон тойны судар", "Чойжид дагинын тууж", "Тамын зурагт ном" тэргүүтнийг бид хойно өгүүлэх юм.

Эрлэг тамын орны байдлыг үзүүлсэн зохиолд "Очроор огтлогчийн тайлбар" зохиолуудыг оруулж үзэж болох боловч энэ нь уг номын тус эрдмээр тамаас тонилж сайн төрлийг олсон гэсэн утгаар үлгэр домгийн маягаар тайлбарлан өгүүлсэн шинжтэй тул бид тайлбар зохиолын бүлэгт хамааруулж байгаа юм.

Дээр дурдсан эрлэг тамын орны сэдэвт зохиолын дотроос бандида Цэвэлванчигдоржийн "Тамын зурагт ном" нь нүглээс үүдэх үйлийн үрийн шалтгаан үр дагаврыг зурагтай хавсран үзүүлсэн энэ талын онолын шинжтэй зохиол юм. Ийм учраас ямар ямар хилэнц

нүгэл үйлдвээс хойт насандаа там, бирдийн оронд төрөх учиртайг номносон энэхүү үйлийн үрийн удиртгал шинжтэй энэ зохиолыг эхлэн таницуулъя гэж санасан учир минь тэр билээ.

1. БАНДИДА ЦЭВЭЛВАНЧИГДОРЖИЙН ЗОХИОСОН ТАМЫН ЗУРАГТ НОМ

Гурван муу заяаны аймшигт тамын орны тухай зохиолын дотор тарган бандида Цэвэлванчигдоржийн (1836-1894) монгол төвдөөр бичсэн тамын зурагт ном чухал байрыг эзэлнэ.

Бандида Цэвэлванчигдорж бол ийнхүү ном судар орчуулж туурвихын хамт өөрийн нутаг орны тухайлбал Сайн ноён хан аймгийн Үйзэн гүнгийн хүрээнд төвд, монгол хэлээр ном хэвлүүлэх ажлыг биеэр удирдан хийлгэж байсан байна. Түүнээс гадна таван хошуу малын өвчин эмгэгийг анагаах 100 гаруй эм домын арга заслыг багтаасан сонирхолтой зохиолыг ХҮ жарны цагаан луу жил (1880) бичсэн нь олны дотор ихэд дэлгэрчээ. Энэ чухал судрыг төвдч Д.Цэдэв Монгол хэлээр орчуулж 1992 онд хэвлүүлсэн байна. /Цэвэлванчигдорж, 1992/

Тарган бандидын туурвисан тамын зурагт номын бүтэц зохиомж нь түүний гарчгаас тодорхой харагдана. Зохиогч, хүмүүн ямар үйл хийсэн нь аль тамд төрөхийг Дамбанэршаг тэргүүнээс товчлон авч түүнээс гэтэлгэхийн төлөө маанийн зургаан үсгийг тус бүр долоо дахин унш хэмээжээ. Эл зохиолын удиртгал хийгээд гол хэсэг нь: Ганжуурын дотор байдаг "Лайжав" ("Зуун үйлт"), "Дамбанэршаг" ("Дурдлыг чухал агуулсан нь") тэргүүтэн үйлийн үрийн тухай олон ном зохиолыг орчуулах буюу төвдөөр нь иш татан тухайн зохиол бүрийн төгсгөлд Арьяабал бурхнаа залбирал хийж маанийн үсгийг урьж уншихыг эрхэмлэснийг дээр товч тэмдэглэсэн билээ.

Чухам ямар үйлээр ариун бусын балчиг шавар тамд төрөх учир шалтгааныг юуны өмнө хилэнцэт үйлийн уг хөрөнгө болсон амь таслагч, нүглийг хамгийн эхэнд дурджээ. Ялангуяа олз ашгийн төлөө бусдын амийг хагацуулсан шалтгаан нь ирт мэсэн дээр хөрвүүлэх, гал бадарсан халуун тамд унах, эсвэл мөндөр бороо цутгах мэт мэсийн хур буулган тарчлаах болой гэжээ. Дахин эдгэрэгч тамын амьтан нь үхье гэвч үхэхгүй, сэхье гэвч сэхэл үгүй олон буман жилээр лайгаа эдлэх үйлийн үртэй ажээ.

Амь таслах аюулын дараах аймшигт нүгэл бол элдэв аргаар амьтныг зовоон тарчлаах үйл ордог байна. "Сэтгэл дор ойр агуулах" хэмээх судраас үзвэл үйлийн боловсролыг мэдэгч гэлэн биднийг шинжихэд тэр нүгэлт амьтан ямар үйлийн үрээр энэ мэт төрөв гэвээс амьтны амь таслах хийгээд эсвэл алхуй дор баяссан буруу номыг үзүүлэх, хонжоо ашиг гаргах, атаа хорсол, хармын сэтгэлд баригдсан

тэргүүтэн муу үйлийн лай ланчгаар бирдийн оронд төрж хэзээ үйлээ барах хүртэл тэнд орших болой хэмээн номносон байна.

Энэхүү тамын зурагт номын талаар өгүүлэх ялдамд буян нүглийн утга чанарыг номлон сурталчилсан буддын зохиол бүтээлд уран зургийн аргыг хослуулан ашиглаж байсан уламжлалын тухай сонирхон үзвээс бидэнд энэ хэр мэдэгдэж буй баримтаар лавтай ХҮ зууны эхэн үе гэхэд монголчууд ном судрыг уран зургаар чимэглэх төдийгүй эх бичгийн агуулгыг баяжуулах, тодосгох үүрэгтэй хэрэглэж байжээ. Бурхан багшийн 12 зохионгуй хэмээх цадгийн голын гурван бүлэг буюу Бодь сэтгэл үүсэгснээс зарлиг хураасан дор хүртлэх хэсгийг их хэлмэрч Шаравсэнгийн монгол орчуулгыг хэвлэлд бэлдсэн зурагт эхийг дурдаж болно /Поппе, 1967/ Энэчлэн Номгоны лам Агванчүлтэмжамц Богд Зонховын "Бодь мөрийн зэрэг" хэмээх алдарт зохиолыг уран зургаар тайлбарлан үзүүлсэн гэдэг мэдээ байдаг байна.

Ялангуяа эрлэг тамын орны дүр байдлыг хар цагаан буюу өнгөт зургаар гайхалтай сонин үзүүлсэн зурагт ном дэлхий дахины газар газрын номын сангуудад хадгалагдаж ирснийг судлагчид тэмдэглэсээр иржээ. Ийм номын жишээнд зурагт Молон тойны намтрыг дурдаж болно. /Шаркози, 1976, 273-308/ Энэ зохиолын зарим онцлогийн талаар бид хойно арай дэлгэрэнгүй өгүүлэх учир энд зөвхөн цухас дурдах төдий тэмдэглэв.

Бандида Цэвэлванчигдоржийн зохиол нь: "Энэ нь ямар үйлээр там бирдэд төрөх учрыг ялган салгаж тус бүр зурагт номыг хамтад үйлдэгснээс айн анхаарч авбаас сайн мөр дор орохын увьдас оршив" гэсэн дэлгэрэнгүй гарчигтай юм. Чухамдаа энэхүү дэлгэрэнгүй гарчигт зохиолын үндсэн агуулга, утга санааг хураангуйлан багтаасан гэж хэлж болно. Ганжуурын дотор байдаг "Дамбанэршаг" хэмээх зохиолоос ишлэл авч 128 зүйлийн там товчлон хураасан 36 төрлийн бирдийн аймгийг олонхид зураг дагалдуулан ойлгомжтой сонирхолтойгоор өгүүлжээ. Гэхдээ энэ судар бол яг уран зохиол гэхэд, шашины үзэл онолын тал нь давамгайлсан чухам номлол суртлын шинжтэй зохиол юм. Ийм ч учраас зохиогч юуны өмнө сүсэг бишрэлийг барьж авч өгүүлсэн нь санамсаргүй хэрэг биш болов уу". Сүсэг бишрэл хэмээгч нь чандмани эрдэнэ мэт хэрэгтэй увьдас" гэдгийг ламрим тэргүүтэн уридын мэргэцүүллийн зохиолоос иш татан өгүүлээд хүнд үнэхээр өөрийн биеийг голж айх, үнэмших сэтгэл төрүүлж чадваас сая бурханы шашин эрдэнэд орж байгаа хэрэг гээд "Сэтгэлийг дагаж итгэл төрнө" гэж үзсэн байна. Энэхүү итгэл төрүүлэхийн анхны нөхцөл нь айх сэтгэл мөн хэмээгээд хүнд аймшиг төрүүлэхэд үгээр өгүүлэхийн хамт зургаар дүрслэх нь чухал гэж үзжээ. Энэ номд эрлэг тамын орны халуун хүйтэн тамд энэлж тарчилж хөлдөж, шазарч, хөрөөдүүлж, сүлбүүлж байвч дахин дахин эдгэрч эргэн эргэн

тамлуулж буй аймшигт явдал хийгээд Бирдийн орны этгээд сонин элдэв амьтдыг уран сэтгэмжийн аргаар маш чадамгай дүрсэлсэн 144 тал хуудсанд хэдэн зуун зургийг дагалдуулсан байна. Зургийн зохиомж, өгүүлэгдэхүүнийг ажиглахад том заанаас унаж буй аварга могой далайн элдэв хорхой шавьжинд хатгуулж, хазуулж буй зэрэг энэтхэг зохиолын өгүүлэмжтэй холбоотой зураг мэр сэр байх авч олонхи нь манай орны ан амьтад монгол анчны хоёр хөлтэй урт хар цахиур буу, нум сум, хавх, сааль тэргүүтэн жирийн анчин хүний халуун хүйтэн зэмсэг монгол дархны хөрөө, сүх, төмөрчний хар лантуу тэргүүтнийг донж төрхийг чадамгай олж гайхалтай сайхан зурсан нь уг бүтээлийн монголжуу төрхийг бүрдүүлж байна гэж хэлж болно. Тухайлбал малчин хүн мал сүрэгтэйгээ зүй бусаар харьцах нь хойт насны үйлийн үрд хэрхэн боловсорч ямар лай ланчиг эдэлдгийг тайлбарт зурагтайгаар өгүүлэхдээ "Малыг өрөвдөлгүй нүд хамрыг авах, нуруу турууг авах даарь бээр хучуулан арьс хөрсийг нь цоолон өт батганаар хэрэгсэл үгүй идүүлэх тэргүүтний" нүгэлээр хойт насандаа тамд төрж үхэр, тэмээ мэт хамраасаа дөрлүүлж, оосорлуулж, нуруундаа ачаа бараа хирээс хэтэртэл овоолуулж ядаж зүдэж яваа гуринхалсан хүмүүсийг зурж үзүүлжээ. Биеэр үйлдэх нүгэл хилэнцийн нэрэнд эр эмийн садар самуун явдал, буруу хурьцал тэргүүтэн ордог байна. Буруу хурьцал хэмээгчид адгуус мал хийгээд эр нь эртэйгээ явалдах, чавганц болсон хүний санваар алдуулах ам, хошногоор хурьцал хийх тэргүүтнийг заажээ. Энэхүү эр эмийн явдалтай холбоо бүхүй тамын зурагт улаан халзтай, хөлт өрхтэй монгол гэр өргөө, халх маягийн хавчаар үстэй эхнэр хүний зургийг дүрсэлсэн нь сонин содон харагдана.

Эрлэг тамын орны энэ мэт зохиолын өгүүлэмжийн нэгэн онцлог нь "Тэгвэл тэгнэ" гэсэн хууль цаазны зохиолын хэллэгийг санагдуулам яв цав тодорхой заалттай байдаг. Өөрөөр хэлбэл ямар нүгэл үйлдвээс түүнд тохирсон зовлонг эдлүүлнэ гэсэн шиг үйлийн шалтгаан түүнээс боловсорсон хилэнцийг эдлэх зовлон хоёрын харьцааг тов тодорхой өгүүлснээрээ уран зохиолын бусад төрлөөс гойд ялгаатай юм. Үүний жишээ болгон тамын зурагт номоос хэдэн зурвасыг авч үзье.

Номын уг хөрөнгө болсон бар, дэвтэр тэргүүтнийг эвдэж сүйтгэх, мөн түүнийг даган баясагчид амраш үгүй тамын зовлонгоор тарчилгагч тамд төрнө. Энэ төрсөн хүний нүдэнд нь халуун хайлмал цутгах буюу элс чихэж тамлан зовоох авч ахин эдгэнэ. Эдгэхэд нь гал бадарсан хөөргөөр хоёр гарыг нь таслахад бас дахин ургана. Эл зовлонгоос гэтэлбэл 500 төрөлдөө утаа идэгч бирд болон төрнө түүнээс төрөл арилжвал 700 төрөлдөө шөнө гүйгч шар шувуу болох. Хэрэв үүнээс хүмүүний төрлийг олбол 700 төрөлдөө номд дургүй гуйлгачин болно гэжээ.

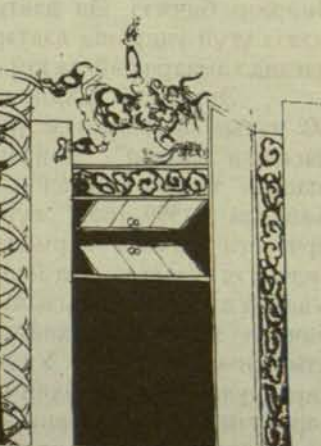
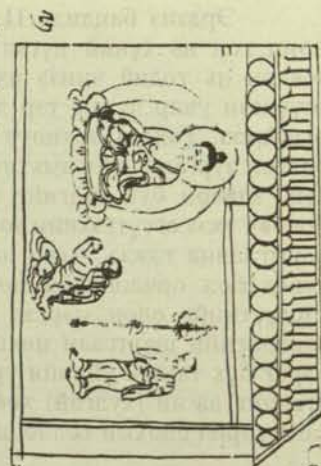
Бас сүм хийд эвдлэх, бурханы үсэг зарлиг тэргүүтнийг бусниулах басамжлах аваас галд түлэгдэгч хэмээх тамд төрж могойн хор, тамын хор хоёрт ээлжлэн буман жил тарчилж түүнээс тонилбоос 700 төрөлдөө хөндий нүхэнд газар доор оршигч бирд болж хэрэв адгуусны төрлийг олбол газрын мангас болж үүнээсээ хүний төрлийг олбол идээ ундаар үргэлж дутмаг доорд ядуус болох ажээ.

Бас амлашгүй тамын үнэгэн дуу гаргагч хэмээхэд ямар хүмүүн төрөх вэ? гэвэл бурхан брадигабүд, ширвагууд хуврагууд хийгээд гурван хөлгөн ба винайн номыг муучилсан, ном бусыг ном мэтэд өгүүлсэн бас бусдыг уруу татсан, мөн хуврагуудыг хочилсон тэргүүтнүүд үүнд унах ажээ. Энэ нь хэлний нүгэл учраас хэлий нь сунган цовдолж 500 анжсаар газар хагалах мэт талхин тарчлаахыг зурагтай нь үзүүлж байна. Эл зохиолын бирдийн аймагт өгүүлснээс үзвэл нүгэл хилэнц хийсэн бүхэн тамд очих бус үйлийн үрийнхээ хэр хэмжээгээр бас бирдийн оронд төрөх учиртайг олон жишээ өгүүлэл гарган дурджээ. Үүнээс ганц хоёр зурвасыг сонирхуулбал: Идээний аль сайн сайхныг өөрөө эдлэж ариун явдалтанд (лам, хувраг) мууг нь өгвөөс 27-р ариун бусыг идэгч (бөөлжис, баас г.м) бирдэд төрьюү. Энэ нь өдөр бие нь харагдахгүй зөвхөн шөнө үзэгдэх болой гэжээ.

Хүнд буруу ном үзүүлэх ба идээ ундаанаа хонжоо ашиг гарган бага үнэтэйг их үнээр зарах тэргүүтэн нь атаа харам сэтгэлтэн 25-р Эсэрва тэнгэрийн мангас хэмээх бирдэд төрьюү. Ийм бирд нь хүний дүрээр гурван замын уулзварт байж амьтныг ховлон салгаж хорлохын хүчээр амиа тэжээнэ гэжээ. Гэхдээ энэ зохиолыг туурвилзүйн хувьд уран зохиолын арга хэрэглүүрээс огт ангид гэж үзэж болохгүй. Дундад зууны үеийн түүх, намтар, хууль цаазын бичигт ч хүнд ойлгомжтой сонирхолтой болгох үүднээс уран домог, зүйр цэцэн үг, адилтгал зүйрлэл тэргүүтнийг өргөн ашиглаж бичдэг тэр уламжлалаас бандида Цэвэлванчигдоржийн эл бүтээл гадуур биш гэдгийг ганц нэгэн баримтаар хэлэхийг хичээе.

Бирдийн аймгийг өгүүлсэн дэд хэсгийн 27-р хуудсанд салхи идэгч бирдийг дүрслэхдээ "идээ ундаа мэтийг үзээд гүйх боловч цангасан гөрөөс зэрэглээ үзсэн мэт дэмий хоосон үзэгдэл" болон хий горьдол болон хоцордгийг уран яруу хэлсэн байхад 36 зүйл бирдийн дөрөвдөгч бусдыг хуурагч бирдийн тухай адилтгал зүйрлэлийн аргаар түүний мөн чанарыг "Зулгүй болбоос гэрэлгүй адил үл өгсөн хойно амгалан хаа байх буй. Үлгэрлэвээс балай сохор амьтан дүрсийг үл үзэн чадах адил өглөг луга хагацсан бирд амгаланг олохгүй гэж тодорхойлжээ.

Энэ мэтчилэнгээр өгүүлж буй зүйлийнхээ утга санааг яруу болгохын тулд хүн нөгчихийг "тосны дотроос үс сугарах мэт ертөнцийн тэртээ одно" гэх буюу тамын орны сүлбэн зовоогч мэсийн хурыг "Замбуутивд зуны цагт бороо үргэлж цутгах мэт" гэх зэргээр адилтгал зүйрлэлийн аргыг өргөн ашигласан байна.

[illegible]

Зурагт Монгол тойны гурван

Тамын зурагт номоос

This manuscript page, folio 102v, contains three illustrations and associated Voynich script. The top illustration depicts a figure in a chariot being pulled by a creature, with a large, multi-headed, multi-armed monster attacking. The middle illustration shows a large, multi-headed, multi-armed monster with a central face, surrounded by flames. The bottom illustration depicts a large, multi-headed, multi-armed monster with a central face, surrounded by flames. The page is filled with Voynich script, including a large title at the top and several blocks of text interspersed with the illustrations.

[illegible]

Эрдэнэ бандида Цэвэлванчигдоржийн энэхүү тамын зурагт номд гол нь хүний нүгэл хилэнцийн олбог зузаарах тусам эдлэх зовлон нь төдий чинээ ихэсдэг гэдэг шашны онол номлолыг илт өгүүлсэн учир чухам тэр лай ланчгийг эдлэгч там бирдийг голлон өгүүлжээ. Гэхдээ зохиогч үйлийн үрийн шалтгаан нөхцөлөөр х болсон зургаан зүйл амьтны сайн заяатны дотор ч (тэнгэр нар, асар, хүн) зовлон буй гэдгийг товч өгүүлжээ. Тэнгэрийн язгуур өндөр боловч үхэх өгүүтгэхийн зовлон энэ нь эрт урьд хийсэн үйлийн үрээс шалтгаална гэжээ. Асар нар бол дайтахын зовлонг эдлэнэ. Хүний хувьд бол орчлонгийн дөрвөн далай (төрөх, өвдөх, өглөх, үхэх) тэргүүтнийг олон мэргэд нэвтэрхий өгүүлсний нэгэн адил хамаг зовлонгийн шалтгаан нөхцөл бие, хэл, сэтгэлийн нүгэл тэр тусмаа бараг бүх тамын үйлийн үрд оршил болон дурдагдах амь таслах, үл өгснийг авсан (хулгай) хоёрыг маш олон жишээ өгүүлэлд дурьдаг сайн төрөл олохын төлөө шамдах хэрэгтэйг номложээ.

2. ЧОЙЖИД ДАГИНЫН ТУУЖ

Монголын буддын уран зохиолын түүхэнд хойт насны тухай өгүүлсэн зохиол цөөнгүй буй. Ийм сэдэвтэй зохиолын нэг Чойжид дагинын тууж юм. Энэ нь угтаа Энэтхэг, Төвдийн хойт төрлийн сэдэвт зохиолоос уламжлан монголжсон олон зохиолын нэг болно. Миний хувийн цуглуулгад хадгалагдаж буй "Лин төрхөмт Чойжид дагина" гэсэн нэртэй бичмэл дэвтэр нь үзтэл төвдийн Лин орны Чойжид хэмээгчийн намтартай бараг /Барух 1848/ адил нэртэй байна. Энэ нь эхнийх нь 26 хуудас удаах нь 19 хуудас бүхүй хоёр дэвтрийг нийлүүлж үдсэн 24х14 см хэмжээтэй муутуу цаасанд бийрээр бичжээ. Эл дэвтрийн төгсгөлд орчуулагчийн талаар огт мэдээ үгүй учир энэ дэвтэр орчуулагч нь тодорхой бус олон эхийн нэгэнд хамаарч байгаа юм.

Эрдэмтэн В.Хайссиг /1972, 119-129/ А.Г.Сазыкин /1990, 37, 60/ нарын судалгаанаас үзвэл "Чойжид дагинын тууж" нь "Чойжид дагинын намтар", "Чойжид дагинын түүх" мөн "Чойжид дагинын шастир" хэмээх маш олон хувилбар нэртэй байгаагаас Ойралдын Зая Бандида /1599-1662/ гүүш Цорж Лувсанлигшаддаржай нарын орчуулга бичмэл дармалаар маш өргөн дэлгэрсэн ажээ. Дээрх эрдэмтэд судалгаандаа Ленинград, Копенгаген, Улаанбаатар, Улан-Удэ, Парис, Кызылын номын санд хадгалагдаж буй 30 гаруй бичмэл эхийг тодорхойлсноос үзвэл эл зохиолын тархцын цар хэмжээг мэдэж болно. Уг зохиолын орчуулгын хэд хэдэн хувилбарыг харьцуулан үзэхэд зөвхөн өгүүлэмж, найруулга нэрийн төдий ялгамж зөрөөтэй төдийгүй зарим эхэд бусад хувилбарт огт байхгүй өвөрмөц шинэ бүлэг байгаагаас үзвэл наад зах нь зохиомжлон орчуулсан бүтээлийн түвшинд авч үзэх боломжтой юм. Эл туужийн хэд хэдэн

эхийг харьцуулан үзэхэд газар орон хувцас хунар, амьдрал ахуй нь ихээхэн монголжуу байдалтай болсноос үзвэл маш эрт дээр цагаас манай оронд нэвтэрч дэлгэрсэн байдалтай санагдана. Проф. В.Хайссигийн /1969, 206/ нийтлүүлсэн бичмэл эхийн төгсгөлийн үгэнд "Чойжид тэжээлээр биеэ засаад их дияанч ламын дэргэд одож мөргөөд эл Чойжидийн бүрнээ айлтгагсанд лам ха ха хэмээн мишээж ертөнц дор урьд үгүй явдал болчухай хэмээн айлтгаад бас зарлиг болруун: Эдүгээ чи амьтны тусыг үйлдэхээр үл барам чиний эдгээр домгийг бичиг дор бичиж үлдээвээс хойт ирээдүй цагт амьтны тусыг ихэд дэлгэрэхүйн шалтгаан болмой хэмээн бошго үзүүлээд Чойжидын айлтгасан учруудыг бүрнээ бичиж дэвтэрлээд хайрцаг дор хийж энэтхэгийн орноо газар цогцлогсон уулын хормойд дор аваачиж болгон гурван эрдэнийн үнэний хүчнийг дурдаж энэ туужийг хойт ирээдүй цагт амьтан ихэд туслахын шалтгаан болтугай хэмээн ерөөлөөр эзлэгдэж орхигсныг хожим монголын Хубилай (1215-1294) сэцэн хааны үе баруун Зуугийн орноо зарлигаар одсон нэгэн номын түшмэл олж авч ирснийг ухааны орон бүгд дор мэргэжигсэн..." гэжээ. Эл төгсгөлийн үг хэдийгээр сүүлээсээ дутуу боловч хэдэн чухал мэдээг агуулж байна.

1. Чойжид дагинын эл домог цадигийг дияанч лам хүн бичиж дэвтэрлэсэн.

2. Энэ зохиол угтаа Энэтхэг орноо бүтээсэн.

3. Үүнийг монголд бурханы шашны дунд дэлгэрэлтийн үе буюу Хубилай хааны цагт Баруун зуугаас (Лхас) залж ирснээр монгол хэлнээ орчуулсан гэх зэрэг санааг агуулжээ.

Чойжид дагинын тууж монголд өөр хоорондоо үлэмж ялгаа бүхүй олон эхтэй байгаа нь эрт дээр цагаас энэтхэг төвд хэлнээс ам буюу бичгээр дамжсан хуучин орчуулга хийгээд сүүлийн үед гүүш Цорж, Зая бандида зэрэг хэлмэрчдийн төвд хэлнээс орчуулсан эхийн хооронд ихээхэн зөрөө гарах болсон шиг байна.

Үзэл санааны хувьд олон түмнийг бурханы шашны номлол сургаалд үнэнч байж энэ насандаа буян үйлдвээс хойт насандаа сайн төрөл олохыг хүний амьдралын энгийн жишээгээр хялбаршуулан номносон зохиол юм. Өөрөөр хэлбэл энэ нь Бурханы шашны үйлийн үрийн боловсролыг эгэл ард, лам хувраг, ноёд түшмэл, хөгшин залуу хүний энэ насандаа энэ ертөнцөд сайн, муу ямар ул мөр үлдээснийг эрлэгийн толь, бичиг шастирт нэг ч зүйл үлдээж дутаалгүй нарийн тэмдэглэсэн гэрч баримтаар өөрийнх нь өчгийг шалган шийтгэж буй байдлаар маш үнэмшилтэй уран яруу дүрслэж бичжээ. Энэ ч чанараараа уншигч олны дотор өргөн дэлгэрч маш олон хувилбар эхтэй болсон байна.

Чойжид дагинын үзэж ирсэн Эрлэг номын хаан нь хүний амьдралын урьд төрлийн буян хилэнцийг байцаан шийтгэж буй үйл ажиллагаа нь чухам хэрэгтээ хүний ертөнцийн тэр тусмаа дундад

зууны үеийн монгол орны хууль цааз залхаан цээрлүүлэлтийг арга буюу санагдуулдаг юм. Эрлэг тамын орны сэдэвт зохиолыг тусгайлан судалсан А.Г.Сазыкин /1990/ ч мөн иймэрхүү санал дэвшүүлсэн юм. Ийм сэдэвтэй зохиолуудад эрлэг номын хааныг шулуун шудрагаар хэрэг шийтгэхийг шахааж, шаардсан үг цухалзаж байдаг. Тухайлбал Гэсэр богд эхийгээ тамд байгааг мэдэж эрлэг хааныг цаламдаж аваад: "Эрлэг хаан! Үүний хойно аливаа юмны зөн бурууг ялгаж тамд унагаасай чи" /Дамлинсүрэн, 1986, 207/ хэмээн ам өчгийг нь авч байдаг.

Үйлийн үрийн хамгийн хүнд үр дагавар гэвэл хүний ертөнцөд байхдаа лам хуврагтай хэрэлдсэн, үг хэлээр доромжилсон, үгээгүй ядууст өглөг эс өгсөн, буян ном эс бүтээсэн тэргүүтэн эс суртахууны гэхээр нүгэл хилэнц нь амьтны амь тэвчсэнээс арав хорь дахин хүнд нүгэл болж 18 тамд унадгийг "Чойжид дагина", "Молон тойн" зэрэг хойт насны сэдэвт тууж намтарт гойд товойлгон өгүүлсэн байх юм. Энэ нь бурханы шажны үзэл санааны гол номлол болох чухаг гурван дээдийн (бурхан, ном, хувраг) нэг лам хуврагтай тэрслэх нь нүгэл нүглийн дотроос хамгийн нүд нүгэл хилэнц болох нь зүйн хэрэг буй заа.

Гэвч эрлэг тамын орны байдлыг ажихад урьд төрөлдөө нүгэл хилэнц үйлдсэн гэх шалтгаанаар хүнийг маш аймшигтайгаар ахин дахин өнөд тамлаж байгаа нь бас нүглээс нүгэл зулзагалуулж байгаа мэт санагддаг юм. Ийм ч учраас эрлэг тамын орноор аялсан сэдэвт зарим зохиолын дотор үй түмэн эрлэгүүд хүнийг тамлан тарчлахаас гадаг нэг нь нөгөөгөө хөнөөж байдаг нүгэлтнүүд гэдгийг хэлсэн төдийгүй, Молон тойн эрлэгүүдийг "Та амьтанд хор бүү үйлдэгтү" хэмээн шаардаж байдаг нь /Лоренц, 1982, 53, 100/ санамсаргүй зүйл биш болно. Үүний тул ийм чиглэлийн зарим зохиол хийгээд түүнийг туурвигчдын дотор там, бирд, адгуусны орноос амьтныг ангижруулж, амгалан жаргаланг эдлүүлж байгаа тухай өгүүлэхэд хүргэсэн бололтой. Ийм зохиолын тоонд "Хутагт гүүш ламын хамаг амьтныг тамаас тонилгосон шастирт оршив" /Сазыкин, 1982, 16, 126-132/ гэсэн судрыг нэрлэж болно. Эл зохиолд Хутагт гүүш лам болбоос Чойжид дагинын адил эрлэг тамын орноос айж сүрдсэн юм огт үгүй. Харин ч өөрийн сэтгэлээр догшин бурханы зүрхэн тарингыг урин ус тарнидаж үлээснээр халуун хүйтэн тамын орныг үгүй хийж тэнд байсан олон амьтныг бурханы оронд төрүүлж байна. Нэг үгээр хэлбэл энэ Хутагт лам эрлэг тамын орны хэтэрхийллийг номын хүчээр дарж амьтныг амарлиулсаар эрлэг номын хаанд ч хүртэл хяналт хязгаарлалт даруулга хэрэгтэй гэсэн санааг гаргажээ. Тийм ч учраас эрлэг хаан хүний ертөнцөөс морилж ирсэн эрдэмтэй лам нарыг хүндэлж "Тийм их хутагт лам надтай золгох болоосой" хэмээгээд гадаа гарч тэр ламын одсон зүгт мөргөв /Сазыкин, 1982, 16, 131/ гэсэн нь гойд сонирхолтой юм.

Одоо уг зохиолын агуулгыг танилцуулах зорилгоор Чойжид дагинын эрлэг тамын оронд үзсэн харсан зүйлээс товч өгүүлье. Гэхдээ бид уншигчдын олж үзэхэд хялбар дөхмийг харгалзан 1991 онд кирил үсгээр Улаанбаатарт хэвлэгдсэн "Чойжид дагинын туужийг" бусад хэд хэдэн хувилбартай харьцуулан уг зохиолын үйл явдлыг танилцуулахыг хичээв.

Үйл явдал. Гучин долооны жил орох угтал насандаа Чойжид гадаад бие дотоод ухаан нь хагацал болж тамын орны их эзэн Эрлэг хааны захиа зарлигийг бусдад тус болохын тул бичлээ хэмээн уг туужийн үйл явдал өрнөж байна. Чойжид 16 хоног өвчилж ямар ч засал авахын завдал үгүй насан эцэс болох үед буян өглөг бараг хийсэнгүй өдий төдий нүгэл хилэнц үйлдсэнээ эргэж гэмшивч нэгэнт хожимджээ. Чингээд эд хөрөнгийнхөө гуравны нэг хувийг өргөл барьцанд өгч хойноосоо буян үйлдэх охин үрдээ оюу шүр тэргүүтэн зүүлтээ өгөхийг гэрээслээд гэнэт толгой эргэн газар дор орсон мэт мэдрэл алдан одов. Тэгсээр өвчин нь эдгэрсэн мэт бие нь алжаал үгүй болж айж эмээхийн зовлонгоос ангижрав. Өөрийн ор дэвсгэрийн зүг харвал үмхий самхай үнэртэж үхдэл мэлхийг(50) өөрийнх нь хувцсаар бүтээжээ. Охин хөвүүд ураг төрөл нар нь уйлалдахад нулимс нь цусан мөндөр болж тэсэшгүй зовооно. Лам хувраг урин залж ном уншуулах болж нөхөр нь Бумбын нэгэн ламыг залъяа хэмээбээс охин дүү минь эгч минь тэрэнд сүжиггүй. Тийм учир их диянч Доржринчин ламыг залж Доржжодов Тэргүүтнийг айлтгах болж номын дуу сонсож, галд өргөсөн идээ шүүсийн үнэрээр цадах мэт болж амгалан болов. Тэгтэл миний өөрийн эцэг (зарим хувилбарт эрлэгийн элч) "Чойжид чи нааш иртүгэй" хэмээн дагуулан явж өвс ногоо үгүй хавцал гангаар явж элсэн говьд очив. Тэнд нэгэн балгасанд хүрвээс эр, эм олон хүн бужигналдах нь үүрий нь хөндсөн шоргоолж мэт ажээ. Тэр хүмүүсийн дотор урьд Чойжидын гэрт үхэр харнулж байсан Номын итгэл (Чойжив) нэртэй нэгэн хүн байв. Энэ газар болбоос үхсэн амьдын завсрын Зуурдын хавцгай хэмээгч газар ажээ. Цаашаа эрлэгийн элчийг дагаж нэгэн гүүр давж очвол гүүрэн дээр нэг хүнийг гэдрэг харуулан дөрвөн мөчийг тэлж дээр нь ном дэвтрийг давхар байшингийн чинээгээр овоолж аманд нь халуун ширэм цутгаж байв. Энэ хүн ертөнцөд байхдаа амьтан хүнийг ам хэлээр доромжилж, хулгай худал хийснээр барахгүй ном үзнэ гэж бурхан номын нэр барьж худал тангараг тавьсны учир ингэж тарчилгаж байгаа гэнэ.

Чойжид эрлэгийн элчийг дагаж нэгэн их төмөр балгасанд Эрлэг номун хаан өнгө туяа гялбуулан суухыг үзэв. Түүний баруун гар талд үхэр толгойт эрлэг заяаны толь барьж, зүүнд сармагчин толгойт эрлэг чинлүүр барьж, өмнө нь хүдэр толгойт эрлэг бичиг барьж суув. (зарим эхэд үхэр толгойт, бар толгойт арслан толгойт эрлэг хэмээсэн буй) /Хайсиг, 1969, 156/

Эрлэг тамын оронд ирсэн хүмүүсийг эрлэг хийгээд түүний элч нар хэлсэн үгнийх нь үнэн худлыг эрлэгийн толинд харж үнэн мөнхийг нь магадлаж байдаг. Бурханы шашны ойлголтоор нутаг буяныг ялгагч ийм тольдогч шидэт зүйл хүний ертөнцөд ч бий гэж үздэг байна. Тухайлбал хятадын алдарт эрдэмтэн Тансан ламын очиж мөргөсөн Ашока хааны байгуулсан 12 алд чулуун баганыг "буян, хилэнцийн дүрс илэрхий ургадаг" гэсэн буй /Жамбадорж, 1984, 257/

Одоо бид эрлэгийн толинд шүүгдэгч хүмүүсийн байдлыг Чойжид дагины туужид хэрхэн дүрсэлснийг товч өгүүлье.

Шүүгдэгч хүмүүсийн дотроос гартаа эрх барьсан, үстэй малгайтай өндөр хөх хүнийг эрлэг хаан өмнөө сөгтгөн хүний ертөнцөд байхдаа ямар ямар нүгэл үйлдсэнийг нь нэгд нэгэнгүй шалгаан байцаасанд тэр хүн "Ай эзэн хаан үнэн хүчтэй, буян ачтай гэнэм" гээд хийсэн буян нүглээ үнэнээр айлтгая хэмээсэнд уншиж тоолсон маани, бүтээлгэсэн ном судар, өргөсөн өглөг барьц, үйлдсэн нүглээ ч нуулгүй өчсөнд

- Үүний хэлсэн үнэн худлыг эрлэгийн толь, бичигт үз хэмээн зарлиг болов. Тэгтэл түүнтэй хамт төрсөн тэнгэрийн цагаан хүн бууж ирж

- Энэ хүний үйлдсэн буян нь цаглашгүй их. Хилэнц өчүүхэн ч үгүй хэмээн үүний үйлдсэн буян нь өдий буй гэж гэрийн чинээ цагаан чулуу овоолж энэ хүнийг бурханы арилсан оронд илгээ гэв. Бас энэ хүнтэй хамт төрсөн чөтгөрийн хар хүн

- Энэ хамаг төрөлдөө хураасан нүгэл хилэнц нь олон үүнийг тамаас өөр одох газар үгүй хэмээн хар чулуу нэгэн аргийн чинээ овоолсныг чинлэж үзсэнд буян нь хүнд байсан учир Эрлэг хаан түүнийг буян эд таваарт номч хүний хөвүүн болон төрөөд номын мөрд ашид хичээ! Эдүгээ энэ шар замаар од хэмээн зарлиг болов. Тэр хүмүүн

- Манай хүний ертөнцөд одох хүн буй аваас ном буяныг хичээн үйлд, хилэнцийг цээрлэ, тэгвээс арилагсан орон, өндөр язгуур, амар амьтнаа төрнө хэмээн өгүүл гэж захиад одов. Бас нэгэн хүнээс урьд мэт асуусанд тэр

- Миний гэргий сүсэг үгүй тул буян эс үйлдэв. Амьтан алах, булах, дээрэмдэх булаах зэрэг муу үйл үйлдсэндээ гэмшин ёолох цаг ирлээ хэмээсэнд эрлэгийн толь, бичигт үзвээс амьтны амь тасалсны тоо ёсоор нь хэлж хорхой шавьжийг арвай будаа мэт олноор алж түлсэн нь учир тоймгүй гэв. Эрлэг хаан энэ нүгэлтнийг дахин эдгээгч там, хураан эвдэгч там, хар шугамт там, хүйтэн, халуун тамд ээлжлэн тамалж хилэнцэт идээ булааж идсэний учир аманд нь улаан гал, хайлсан ширэм цутга хэмээв. Тэгтэл мөн хар хүмүүн, цагаан хүмүүн хоёр ирж нүгэл буяны чулуу овоолоход хар нь уулын чинээ, цагаан

нь буурцгийн төдий үгүй байсан түүнийг очирт халуун тамаас өөр одох орон үгүй хэмээн төмөр шилбүүрээр тас гуядан явахуйд тэр хүн:

- Манай газрын хүмүүст хэл! Над мэт хилэнцийг бүү үйлд.

Би зовлонгоос тонилох цаггүй болов оо хэмээгээд оджээ.

Ийнхүү эхний хоёр зүйлд буян үйлдсэн, хилэнц үйлдсэн хоёр хүний хойт төрлийн хувь заяа хэрхэн шийдсэн үйлийн үрийн тавилан ямар ялгавартай байдгийг яруу тодоор өгүүлсэн байна. Ийнхүү Эрлэг номын хаанд урьд төрлийнхөө нүгэл буяныг шүүлгүүлэгч нарын дотор:

Өргөл барьцанд шунаж, өвчтөн хүнд зориуд буруу эм өгсөн нүгэлт оточ, тангараг санваараа тасалсан хувраг, гадна талдаа буянтны дүртэй дотроо хилэнц бүгдийг үйлдэгч чавганц, амьтны амь таслагч нүгэлт хар гөрөөчин, буян хэдийгээр үйлдсэн ч бусдын хадгалуулсан эд хөрөнгийг хулгайд алдав гэж худал хэлж идэж шамьшсан бие хэлний хилэнцтэн, багшийн тангараг зөрчиж доромжилсон хүнд нүгэлтэн, гүрэм дормоор сүсэгтний эд юмыг мэхлэн авагч хувраг зэрэг олон хилэнцэт нар там, бирд, адгуусны оронд төрж өнөд тарчлан зовох болж арван хар нүглийн замаар орь дуу тавин одож байхад бас нэг хэсэг хүмүүс өглөг буян хичээн үйлдэж, дөрвөн хүчит наманчлал хийсний ач тусаар сайн төрлийг олохоор Эрлэг номын хааны заасан гэрэлт намагчлал залуу эр, Тухайлбал: Гэндэж үйлдсэн нүгэлээ гэмшиж наминчилсан залуу эр, багшийн тангараг зарлиг үл таслагч, үнэн сүсэгт залуу бүсгүй, маанийн хүнд бүтээгч Шаравринчин хэмэгч буянтан, хэрэг зарга шударга шүүгч залуу түшмэл зэрэг олон буянтны овоолсон цагаан чулуу нь хараасаа хол давж сайн төрлийг олж байна. Тэрчлэн буян чуулганыг агуу ихээр хураасан бандида Чойжун хэмээгч их төрөлхтөн Эрлэгийн дэгээнд өртөхгүй дээгүүр нисэн, шууд арилсан орноо 3000 дагуултайгаа одож буйг Эрлэг номын хаан олонд мэдэгдэж байна. Энэ байдлаас үзэхэд буяны ач тусыг номлогсон эл сударт буяны үрийг таригч хувраг хүний эрх ашиг нэр хүндийг дээдэлсэн санаа илэрхий буй. Гэтэл Бодовагийн гэгээний номносноор эгэл хүн тасрал үгүй өдөр бүр арван нүгэл үйлдсэн нь санваартан хүн сүсэгтний хүнд идээг нэгэн үмх идсэн нь түүнээс хүнд тусна гэсэн буй. Энэ нь хуулийн хэлээр "учраа мэдсээр байж зориуд үйлдсэн" гэдэг утгаар хүнд яллуулж байгаатай төстэй хэрэг юм. Бас дашрамд тэмдэглэхэд Эрлэг номын хааныг хэрэг шүүх цагт хар, цагаан хоёр булуу овоолж хэргийн үнэн худлыг илчлэхэд туслагч хоёр нь шүүхийн хэрэг таслагч, өмгөөлөгч нарыг санагдуулж байна.

Эцэст нь эрлэг номын орны аймшигт тамлалыг нэгд ирснийг зарлиг болж, эрлэг тамын сайн муу хоёроос буян нүгэл нэгэнгүй үзүүлж өөрийн явдлын сайн муу хоёроос өөрийн зовох ирдгийг бусдад очиж өгүүл! Орчлонгийн амьтан өөрийн зовох зовлонг өөрөө худалдан авдаг юм байна гэдгийг өгүүл. Дараа энэ

бүхий явдлаа намтарчилж дэвтэр болгон бичээд олон түмэнд таргас. Энэ бол Эрлэг номын хаан миний сав ертөнцийн хувьтан хүмүүст захиж илгээсэн зарлиг болжээ. Чингээд Чойжид гэртээ эгнэ ирж хүүрэндээ сүнс нь оршиж хар дарсан зүүд нойрноос сэрэх мэт сэргэж боссонд үр хүүхэд эр нөхөр төрөл төрөгсөд нь баяр хөөр болж ном буян, баярын хурим үйлдэж эцэст нь Чойжид охинтойгоо хоёр чавганц болж номын авшиг хүртэснээр эрлэг номын хааны захиж зарлигийг биелүүлж байна.

Бидний үндсэн эх болгон өгүүлсэн "Чойжид дагинын туужид" түүний насны хэмжээ болоогүй байхад нэр нас ташааран авч ирснийг эрлэгийн элчийн дутагдал мэтээр өгүүлсэн байхад өөр зарим хувилбарт ерөөс Чойжид болбоос урьд урьдын төрлийн их буяны ерөөлөөр дагинасын хутгийг олсны тул түүний сүнс хүүрэндээ эргэж төрсөн гэх санаа гардаг юм. Ийм ч учраас "Чойжид дагинын намтар буюу тууж" хэмээн нэрлэдгийн учир утгыг гаргасан нь уншигчид үнэмшил төрүүлэхээр санагддаг. Үүний нөгөө талаар Чойжид дагинын туужийн олон эх бичгүүдэд түүнийг нас бармагт гэрийнхэн нь лам хуврагийг залж хойноос нь "Доржжодов" буюу "Очироор огтлогч" хэмээх номыг уншуулж буян үйлдсэн тухай онцлон өгүүлсэн байдаг. Энэ нь Очироор огтлогчийн тус эрдмээр түүний сүнс хүүрэндээ эргэж орших болсон гэдэг санааг бас агуулж байгаа мэт санагддаг. "Очироор огтлогчийн" тайлбар доторхи үлгэрүүдэд Чойжид дагина шиг сүнс нь эргэж хүүрэндээ оршсон буюу шууд хүний төрөл олсон тухай адал явдалт өгүүлэмж олон буй. Тухайлбал "Очироор огтлогчийн тайлбарын" 12-р зүйлд: Нэгэн айлын хөвүүн нь гөрөөс шувуу тэргүүтнийг агнагч гөрөөч хүмүүн боловч Очироор огтлогчийг уншиж явдаг гэнэ. Тэгтэл тэр залуу насандаа үхсэнд хүүрийн элч нь гарахгүй байсанд гэрийнхэн нь хөдөөлүүлэхгүй харзнаж байжээ. Тэр хүүгийн сүнс эрлэг хаанд хүрч очвоос

— Чи буян хилэнц юу үйлдсэнээ мэднэ үү гэсэнд

—Буяны зүйл гэвэл Очироор огтлогчийг олон уншсан бөлгөө. Хилэнц нь олон амьтан алсан гэжээ. Эрлэг бичиг, толиндоо үзээд Очироор огтлогчийг гүйцэд хагас үнэхээр олон уншжээ. Хилэнцийн хувь нь 4000, илүү амьтан алсан байна. Үүний насны хэмжээ болоогүй боловч олон амьтан алсны, өр төлөөсөнд эрт иржээ. Үүнийг Очироор огтлогчийг олон уншсан буянаар нь хүүрэнд нь буцааж буян ном үйлдүүл хэмээн Эрлэг хаан зарлиг болж байна. Тэр нүгэлт гөрөөч хүүгийн сүнс эргэж хүүрэндээ оршоод Эрлэг хааны зарлиг заавраар Очироор огтлогчийг 108 хувь бүтээж, 108 хүнд хувиран түгээж чойжид дагинын нэгэн адил их буян ном үйлдэж эцэс дор бодь хутгийг олсон тухай өгүүлж байна. Үүнээс үзвэл эрлэг тамын орныг "үзэж ирсэн" хүн ганц Чойжид дагина биш гэж үзмээр байна.

Ийнхүү эрлэг тамын орныг эрт урьдын үйлийн үр элдэв Зүйлийн шүтэн барилдлагаар сүнс нь тамын оронд очиж эргэж бие идээ оршихоос гадна алив нэг ид шид юм уу рид хувилгааны хүчээр эрлэг тамын орныг харж буян ном үйлдсэн гэх ойлголт ч бас бий. Тухайлбал эртний энэтхэгийн их эрдэмтэн Нагаржунагийн шавь урьд нь нүгэлт гөрөөч хүмүүн байгаад Хонсим бодисадыг гөрөөч хүний дүрээр явахад нь золгон танилцаж зуун бугыг нэг сумаар намнах мэргэн хав зааж өгөхийг хүссэнд Бодисад түүнд тамын орны зовлон гамшгийг толиноо үзүүлсэнд нүгэлээ наманчилж Нагаржуна багшийн шавь болсон гэх домог буй. /Жамбадорж, 1984, 154/

Дээр өгүүлсэн жишээ баримтаас эргэцүүлж үзвэл бодигүй хэнд мэт боловч бодитой орших үйлийн үр гэгч хаан, харц ялгалгүй хэнд ч тохиолдох тавилантай гэдгийг номносон үлгэр домгийн шинжтэй зохиол монголын буддын уран зохиолын түүхэнд өргөн дэлгэр байсныг гэрчилж байгаа юм. Эцэст нь тэмдэглэхэд: "Чойжид дагинын тууж" нь угтаа энэтхэг гаралтай зохиол боловч монгол ахуй нөхцөл дадал заншил, цаашилбал дүр дүрслэл уран сэтгэмжийн өвөрмөц шинж чанараараа чухам монгол зохиол болж хувирсан гэж хэлж болно.

3. МОЛОН ТОЙНЫ СУДАР

Дэлгэрэнгүй нэрээр нь хэлбэл "Молон тойны эхийн ачийг хариулсан судар" хэмээх зохиолд энэ яваа насандаа хүн эхийнхээ ачийг яавч бүрэн хариулж чадахгүй учир эрт нэгэн цагт Лабог хэмээгч хөвүүн ээжийнхээ хойт төрөлд нь тус хүргэж ачий нь хариулж байгаа тухай өгүүлжээ. Энэ Лабаг хэмээгч нь Бурхан багшийн шадар хоёр шавийн нэг Модгалвани (Маудгаляна) буюу монгол дуудлагаар Монголжибүгийн багын нэр ажээ. Энэ дашрамд өгүүлэхэд Батмөнх (1464-1543) даян хааны хүү Барсболд өөрийн гурав дахь хөвгүүнээ (Алтан хааны дүү) Лабаг хэмээн нэрийдсэн нь бидний өгүүлж буй Молон тойн багын нэртэй холбоотой болов уу гэж санаж байна. Богд Зонховын намтарт өгүүлснээс үзвэл Модгалвани эхийгээ буян ном үйлдүүлэхийн төлөө санаа тавьж байсны нэг баримтыг дурджээ. Энэ нь Лхасын нандин шүтээний дотор "Маха Модгалвани бэр эхээ маани уншуулахын тул дээснээс уяад хөдөлгөж байсан хонхыг" /Зонховын намтар, Y1, 33 а/ дурдсан сонин мэдээ буй. Үүнээс үзвэл Молон тойны намтар нь угтаа бодит явдлаа сэдэвлэн гарсан байж ч болох юм.

Одоо бид уг зохиол монгол оронд бичмэл дармалаар "Молон тойн" гэсэн нэрээр дэлгэрэх болсон учрыг тодруулахыг оролдье. Энэ тухай акад.Ц.Дамдинсүрэн /1959, 276/ "Молон тойны эхийн ачийг хариулсан судрын" тайлбар өгүүлдэг: "Молон тойны домог монголчуудын дотор төвдөөс уламжилж ирсэн ба Молон тойны

судрыг монгол хэлэнд төвдөөс орчуулсан мэт боловч энэ домогт хятадын нөлөө байх магадгүй юм..." хэмээгээд цааш нь "Молон тойны судрыг төвд хэлнээс монгол хэлэнд орчуулахын өмнө хятадаас уламжилсан ийм домог монголын дотор байсан учраас Модгалаанааг монголоор Молотон гэж орчуулсан болов уу. Бас тус дээж бичигт хэвлэсэн Молон тойны туужийн төгсгөлийн үгний дотор хятад гаралтай домгууд байхыг ажиглаж үзээрэй. Үзэмчин Гомбожавын зохиосон "Дундад улсад бурханы шажин дэлгэрсэн түүх" хэмээх судрын төвд хэвлэлийн 84-р хуудсанд бичсэн нь Тан улсын үед хятад хэл дээр хураангуйлан эмхлэгдсэн бурханы заримг шастир 1507 номын дотор Молон тойн эхээ тамаас тоннилгосон судрын хоёр орчуулга байв хэмээжээ. Энэ хоёр орчуулга болбоос санскрид хэлнээс хятад хэлэнд хөрвүүлсэн орчуулга байсан ажгуу" гэж тэмдэглэсэн байна. Үнэхээр Молон тойны судрын хувилбаруудад өмссөн хувцас ахуй байдал нь монгол маягтай боловч хоол хүнс хэрэглэж буй байдал, зарим нэгэн занүйлийн шинж чанараараа яах аргагүй хятад амьдрал, зан заншлыг санагдуулам газар нэлээд тохиолдож байна. Жишээ нь Молон хатан хүү Лабагийг гадагш худалдаанд явсаны хойно олон мал худалдан авч "амтыг нь сайхан болгомуй хэмээн модноос өлгөж амьд биеийг нь мунаар жанчиж цус нежийг биенд нь хуруулж алуулж мах ясыг сонгино саримсагаар найруулж архи дарс тэргүүтнийг хольж идэн жаргавай" /Дамдинсүрэн, 1959, 262/ гэсэн нь олон мал худалдаж авч гэснээс бус чухамдаа хятад хүний гахайн мах амтлан иддэг заншлыг өгүүлдэг. Ийм ч учраас ХҮП зууны үеийн Алтангэрэл увшийн орчуулгад эрлэгийн чөтгөрүүд Молон хатны урьд насны нүглийг тоочихдоо: "Шувуу, гахай алав" /Лоренц, 1982, 43/ хэмээсэн нь дээр өгүүлсэн баримттай холбогдож байна. Мөн Молон тойныг эхийгээ тамаас ангижруулахад нь бурхан багш тус ач болсон тухай олонхи хувилбаруудад өгүүлдэг бол 1708 онд Бээжинд хэвлэгдсэн Гүүш цоржийн орчуулгад Молон тойн эхийгээ тамаас тоннилгож ачийг нь хариулах гэж ирснээ эрлэг хаанд өгүүлбээс: "Эхийг чинь тоннилгон чадагч гагцхүү бурхан багш" гэсэн боловч "Ялангуяа энэ муу заяаг нивээн аврагч цаггүй нисгүүлсэхүйт Арьяабал буюу. Түүнээс асууваас эх юүгээ үзмой. Арьяабал Замбатовийн өмнө зүгт Бодлан ууланд сууж буй хэмээв" /Дамдинсүрэн, 1959, 271/ гэжээ. Самгарид хэлний потала хэмээх үгийг монголоор Бодала, Бодлан гэж нэрлэх бөгөөд "Онгоц баригч уул" хэмээн орчуулсан үзэгдэнэ. Акад. Ц.Дамдинсүрэн "Гэсэрийн туужийн" дотор гардаг зарим нэрсийн тайлбар өгүүлэлдээ: "Халхын Бари лам Дамцагдорж "Ертөнцийн сав Шим" гэдэг төвд зохиолдоо Хонсим бодьсад Бодлан уулын орой дээр суудаг, Бодлан уулын бэлд Дара эх суудаг гэж бичжээ. Хонсим бодьсад Дара эх хоёрыг арга, билгийн хос гэж номносон ном ч байдаг. Төвдийн Соронзонгомбо хаан ба Далай ламын Лхас дахь

ордыг Бодлан гэж нэрлэдэг. Өөр нэг Бодлан бол Шанхай хотоос зүүн урагш Жоу Шань арал дээр бий" /Дамдинсүрэн, 1986, 217/ гэжээ. Ийнхүү Буддын номлол ёсоор Бодлан буюу Боталын орны шүтээн нь Энэтхэг, хятад, төвд гурван оронд буй гэж үздэг байна. Хятад ёсны домгоор Нан-хэ Боталын уул буюу өмнө далайн Бодалан ууланд Дара эх, Арьяабал оршдог гэх тул бидний өгүүлэн буй Молон тойны сударт хятад ёсны Бодлан уулыг өгүүлсэн шиг байна. Тухайлбал Алтангэрэл увшийн орчуулгад хятадын Гуан Ийн фүса гэдгээс гаралтай Хонсим бодьсадва гэдэг нэрээр дурдсан нь ч бас анхаарал татаж байгаа юм. /Лоренц, 1972, 71/ Тэрчлэн Молон хатныг нас нөгчисний хойнох оршуулгын зан үйлд цаас шатаах зэрэг хятад ёсны заншил ажиглагдаж байгаагаас үзвэл Молон тойн хэмээх үг нь гарлын хувьд хятад хэлний Мулиен (目連) гэдгээс үүссэн байж болох юм гэж проф. В.Хайссиг /1954. 24/ зэрэг эрдэмтдийн үзсэн саналыг зүйтэй болов уу гэсэн сэтгэгдэл төрүүлж байгаа юм. Тэрчлэн эрлэг тамын орны сэдэвт зохиол туурвигч монгол нэвтэрч байсныг төвдөөс өмнө хятадад ийм төрлийн зохиол Цэвэлванчигдорж тамын тэмдэглэсэн зүйл буй. Тухайлбал бандида Цэвэлванчигдорж тамын зурагт номынхоо төгсгөл хэсэгт: / Th 12.1a/ "эрт нэгэн цаг төвд дор ном шашин дэлгэрэхээс өмнө хятад оронд шашин дэлгэрсэн учир буй" хэмээгээд тэнд бүтээсэн сансрын хүрд гурван муу заяаг үзэгч чинлүүрт жигнэж байхын дээр эрлэгүүд нэг хүнийг оройноос таллан хөрөөдөж буйн цаад талд түүнийг монгол хувцастай хоёр хүн булаалдаж буй сонин зураг хавсаргажээ. Энэ нь урьд төрөлдөө олон эхнэртэй байсан учир хойт төрөлд эхнэрүүд нь булаалдаж байгаа нь энэ гэнэ. "Молон тойны эхийн ач хариулсан судар" буюу эрлэг тамын орны сэдэвт энэ сонирхолтой зохиолыг уншигч олны хүртээл болгож, судалгаа шинжилгээний хүрээнд оруулах ажилд акад. Ц.Дамдинсүрэн, проф. В.Хайссиг нар чухал үүрэг гүйцэтгэжээ. Ц.Дамдинсүрэн "Монгол уран зохиолын дээж зуун билэг" хэмээх дээж бичигтээ /1959, 217-277/ Ордос нутгаас олдсон "Молон тойны судрын" нэг шүлэглэсэн эх, Гандантэгчинлэн хийдийн номын санд хадгалагдаж буй төвд үсгээр үгчилсэн "Молон тойны эхийн ачийг хариулсан судрыг" Монгол бичигт сийрүүлэн буулгаж олон нийтэд төдий л өргөн дэлгэрч чадаагүй байсан ийм хоёр эхийг танилцуулсан төдийгүй тайлбар өгүүлэл дотроо монголын нэрт хэлмэрч Гүүш цоржийн орчуулсан "Молон тойны судрын" хэдэн дармал эхийг дурдаад улмаар уг орчуулгын таван бүлэг 28 зүйлийг дэлгэрэнгүй танилцуулсан учраас хэрэг дээрээ энэ зохиолын гурван өөр орчуулга буюу хувилбарыг товч, дэлгэр эхээр уншигч олноо танилцуулжээ. Тэрчлэн "Монгол уран зохиолын тоймын" П дэвтэрт "Молон тойны судар" гэдэг өгүүлэлдээ Ширээт гүүш, Алтангэрэл увш, Дамбадаржай гүүш, Цүлтэмжамц нарын хэд хэдэн орчуулгын онцлог шинжийн талаар тодорхой өгүүлсний дээр эл зохиолын хятад, төвд

орчуулга, монгол аман хувилбарын тухай сонирхолтой мэдээ баримтыг гаргаж тавьсан билээ. /Дамдинсүрэн, 1976, 484-499/

Германы нэрт монголч эрдэмтэн В.Хайсиг /1962, 171-218/ "Монгол өгүүлэлт зохиол" гэдэг бүтээлдээ "Молон тойны эхийн ачийг хариулсан судрыг" герман хэлээр орчуулж танилцуулсны дээр уг зохиолын утга чанарын талаар удиртгал өгүүлэлдээ Дантеийн "Там" гэдэг зохиолтой холбон өгүүлсэн байна.

Мөн эл зохиолын судалгаанд Мажаарын монголч эрдэмтэн Л.Лоренц ихээхэн чармайлт тавьжээ. Тухайлбал Молон тойны судрыг 1966 онд галиг үсгээр буулгаж, нийтэлсний дээр ХҮП зууны үеийн хэлмэрч Алтангэрэл увшийн орчуулсан эхийг эрдэм шинжилгээний галиг үсгээр буулган англи хэлээр удиртгал өгүүлэл бичиж мөн монгол эхийн гэрэл зургийг дагалдуулан 1982 онд хоёр дэвтэр болгон "Монумента Лингуае Монголикае коллекта" хэмээх цувралын ҮШ ботид хэвлүүлсэн байна.

Молон тойны судрын зурагт дэвтэр бас түгээмэл байдгийг эрдэмтэд анхааран судалсаар иржээ. Тухайлбал проф. В.Хайсиг /1972, 88-91/ "Монгол уран зохиолын түүхийн" 1 ботидоо "Молон тойны" зурагт хэвлэлийн талаар дэлгэрэнгүй өгүүлж, Копенгаген, Л. нинградын номын санд хадгалагдаж буй бичмэл зурагт номын зарим хуудасны гэрэл зургийг нийтлүүлсэн байна. Тэрчлэн Мажаарын эрдэмтэн А.Шаркози /1976, 273-308/ "Молон тойны тамд аялсан тухай монгол зурагт ном" хэмээх томоохон өгүүлэлдээ арав гаруй зургийг гэрэл зургаар хавсарган хэвлүүлсэн билээ. "Молон тойны судрын" ам бичгээр уламжлан ирсэн олон хувилбар эх хийгээд түүний талаар бичсэн эрдэмтдийн судалгаанаас үзвэл монголжсон Молон тойн хийгээд орчуулгын Молон тойны тууж хоёрын хооронд маш их ялгаа бий болжээ. Ийм учраас "Монгол Молон тойны тууж", "Орчуулгын Молон тойны тууж" гэсэн хоёр чиглэлээр авч үзэх болмоор санагдана.

1. Монгол Молон тойн

Төвд, хятад, самгарид ямар эхээс оруулсан нь тодорхой бус маш монголжуу байдалтай болсон Молон тойны үлгэр, тууж, судар тэргүүтнийг бид монгол Молон тойн гэж нэрлэж байна. Молон тойны тууж нь аман, бичгийн уламжлалаар дэлгэрэхдээ ардын үлгэр домгийн маягаар ч тархаж байсныг А.Мостартын /1937-171/ Ордос аман зохиол хэмээх эмхтгэлд орсон "Молон тойн" гэдэг үлгэрээс мэдэж болно. Энэ үлгэрийг акад.Ц.Дамдинсүрэн /1976, 494/ "Монголын уран зохиолын тоймын" 2-р дэвтэрт халхын аялгууд буулгаж нийтлүүлсэн байна. Уг үлгэрийн өгүүлэмж нь Монгол Молон тойны судрын үйл явдалтай ойролцоо боловч бас сонин содон онцлогтой юм. Жишээлбэл Молон тойн Доржнялба (Очирт там) тамд эхийгээ байхыг олж үзээд тамын тогооноос эхийгээ гаргаж авах гэсэн боловч "Тамын амьтан тамдаа жаргалтай" гэдэг ардын

зүйр үгийн үлгэрээр эх нь тэндээс гарах дургүй байснаар барахгүй гарсан хойноо "Миний суусан газарт хүн битгий суулга! Би хойно эргэн ирж суух юм" гэж хэлсэн нь эрлэг тамын эмгэнэлт шинжтэй зохиолыг хошин шог аястай болгож байна. Мөн энэ үлгэрт Молон тойны эхийн хөлийн салаанаас гарсан цус нь хоног будаа, туушуу, сагаг зэрэгт наалдсан учир эдгээр тарианы үр улаан толботой болсон гэж домог-үлгэрийн ойлголтоор өгүүлсэн нь маш сонин бөгөөд орчуулгын Молон тойнд огт байдаггүй өгүүлэмж юм. Молон тойны үлгэрийн энэхүү домгийн ойлголт нь уг зохиолын аман хувилбар эртний уламжлалтай болохыг бас гэрчилж байна. Үүнээс гадна уг зохиол монголд өргөн дэлгэрч байсны нэг гэрч бол монгол зохиолчдын туурвисан бурхадын ерөөл магтаалын цоморлигт:

Битүү мунхаг сэтгэлээр
Бирдийн оронд төрөв үү
Билэг билгийн нөхөд минь
Миний ээжийг үзэв үү
Харамч хасдаг сэтгэлээр
Харанхуй тамд төрөв үү
Хамаг олон нөхөд минь
Миний ээжийг үзэв үү
Атгаг муу сэтгэлээр
Адгуусны оронд төрөв үү
Арван зуун нөхөд минь
Миний ээжийг үзэв үү
Тачаангуй сэтгэлээр
Тамын оронд төрөв үү
Таван зуун нөхөд минь
Миний ээжийг үзэв үү
Арван сар ачигсан
Ач төгс ээж минь
Ангир шар уургаа
Мөөмлөгсөн ээж минь
Хорин сар хормойлсон
Хувь төгс ээж минь
Хонгор шар уургаа
Мөөмлөгсөн ээж минь
Арван найман тамыг
Алдаг үгүй эрье
Ач төгс ээжийг минь
Арьяабал өршөө
Эрлэг хааны тамыг
Эндүүрэл үгүй эрье
Эрдэм ихт ээжийг минь
Арьяабал өршөө

Далай ламын ачаар
Даруй түргэн уулзъя
Гэгээн богдын ачаар
Гэтэлгэх болтугай
Зориулах зориг минь
Бурхан багшийн өмнө
Зургаан зүйлийн амтан

Бурхан болох болтугай(51) хэмээн шүлэглэжээ.

Монгол Молон тойн орчуулгын Молон тойн хоёрын үйл явдлын гол ялгаа гэвэл Монгол Молон тойнд Модгал хатны хүний ертөнцөд байхдаа үйлдсэн нүгэл хилэнц, үйл амьдралыг дэлгэрэнгүй өгүүлсэн байхад Ширээт гүүш, Алтангэрэл Увш нарын орчуулгад энэхүү урьд төрлийн талаар бараг өгүүлэлгүй Молон тойн эхнийхээ сүнснийг эрж байгаагаар зохиолын үйл явдал өрнөж байна. Харин Модгал хатны нүгэл хилэнцийн тухай хурмаст тэнгэр, бурхан багш, эрлэг хааны үгээр илэрхийлжээ. Бид Монгол Молон тойны үйл явдалтай танилцах зорилгоор зурагт Молон тойны явдлаар үлгэр болгон товч өгүүлэе.

2.3. Зурагт Молон тойны үйл явдал

Зурагт Молон тойны оршил өгүүлэлд буян нүглийн үндэс шалтгаан нөхцлийн тухай товч боловч буддын гүн ухааны хоосон чанарын илэд өгүүлэгдэхүүн болох сэтгэлийн чанараар жишээ болгон маш ойлгомжтой өгүүлжээ. Энэ яваа насанд буян үйлдэх нь энэ ба хойт насанд ач тустай гэдгийг номлоод үүний тул гагцхүү сэтгэлийг засах хэрэгтэй гэжээ. Тухайлбал "Ертөнцийн амьтан сэтгэлээр хөтлөгдөх бөгөөд сэтгэлээр сэтгэлийг үл уях тул буян буй боловч хилэнц болох үйлийг сэтгэлээр хураан үйлдмөй. Гагц сэтгэлийг засваас энэ ба хойтын үйлийг засна" хэмээгээд улмаар урьд хийсэн муу үйлийг наманчлан залбирч буяны үйлд шамдан бодь мөрийн зэрэгт оролцох ба суралцахыг чандлан идэвхийлэх хэрэгтэй гэсэн санааг удиртгал болгожээ.

Бидний дээр өгүүлсэн Цэвэлванчигдоржийн "Тамын зурагт ном" хийгээд зурагт Молон тойны туужийн аль алинд нүгэл хилэнцийн үйлийн үрийн хор уршгийг яаж эдэлдгийг хэн хүнд ойлгогдохоор, сэтгэл сэрхдхиймээр аймшигт тамын дүр төрхийг уран зургаар үзүүлсэн нь Зава Дамдин гавжийн оночтой хэлснээр "Эгэл хүн зовлонгоос айвч хилэнцээс үл айдаг, Бурхан зовлонгоос үл айвч хилэнцээс ихэд айдаг" гэсэн ёсоор хилэнцээс үл айгч хэнэггүй эгэл жирийнхэнийг айлгах, жигшүүлэх зорилгоор ийнхүү зураг, хөрөг хавсаргасан нь ойлгомжтой юм.

Эрт цагт Лабаг хэмээгч Бурхан багшийг ертөнцөд өөд болох цагт хаан эцэг хатан эх дүү нарын намт амар сайхан жарган сууж

байв. (Зарим сударт Лабагийн эцгийн нэрийг Хэрэмүни гэжээ) Тэгж байтал хаан эцэг нь насан өөд болж буян ихээр үйлджээ. Түүний хойно Лабаг худалдаа арилжаанд явж ашиг олохын тул сангийн эд хөрөнгийг гаргуулж үзвээс шижир алт 3000 лан, мөнгө гурван түмэн лан байсныг гурван хэсэг хувааж нэг хувийг нь гэрийн тариаланд, нэг хувийг нь гурван эрдэнийг тахиx, нэг хувийг нь худалдаанд авч олсугай хэмээсэнд эх нь дотроо сэтгэл маш баясаж таашаав. Ингээд Лабаг эхийгээ буян их үйлдэж, гурван муу заяаны зовлонгийн үрийг таслахыг гуйж захилахад Молон хатан "Ай хөвүүн минь сэтгэлээ бүү зов. Би чиний хэлсэн ёсоор ном буяныг сайтар үйлдсүгэй" гэж аман дээрээ буян ном үйлдэнэ гэсэн боловч хүүгээ гадагш худалдаанд явсны хойно олон мал худалдан авч таргалуулаад модноос өлгөж мунаар жанчиг цус нөжийг нь биенд нь хуруулж амты нь сайхан болгоно гэж архи дарс, сонгино сармис тэргүүтнийг хольж мөн загас, галуу тахиа, нугас зэргийг амьдаар халуун тогоонд хавхалж шарж иднэ. Бас гахайн зүрхийг амьдаар сугалан авч муу хар зүгийн онгодыг тахиж элдэв хүнд нүгэл үйлдэн, улмаар лам хуврагуудыг жанчин тарааж лай ланчиг нэмэн үйлдэнэ. Бага хүүгээ ирлээ гэхийн чимээгээр бурхан тахил бэлдүүлж бурсан хуврагуудыг шүтсэн дүр үзүүлж хуурамч башир арга зохиож байна. Энэ худал чимээг хүү Лабаг нь сонсоод эхдээ баярлан баясаад гэртээ буцаж ирвэл албат иргэд нь хотын гадна угтаж тосов. Лабагийн огторгуйд залбиран мөргөхийг үзээд хүмүүс "Та холын аянаас ирж бөгөөтөл өмнө чинь бурхан үгүй, хойно чинь тэнгэр үгүй үл амран атал юуны тул мөргөнө" хэмээгээд эхийнх нь нүгэл хилэнц бүхнийг тоочив. Гэтэл Лабаг хөвүүн гэнэт муужран унав. Төдөлгүй Молон хатан хүрч ирж хөвүүн минь худалдаанд хожигдов уу юу болов хэмээн гараас нь татаж босгосонд Молон хатан халз мэлээн буян ном ихээр үйлдэв хэрэв тэр худал бөгөөс надад хатуу өвчин тусч долоо хоногийн эцэст егүүтгэн үхсүгэй хэмээн ам алдав. Тэгтэл хатны бие, ам алдсан өдрөөс алжааж өвчилж долоон өдрийн хойно үгүй болов. Лабаг эхээ үгүй болсонд үсээ задлан энэлэн гашуудаж, буян ном үйлдэж эхийн хүүрийг 49 хоног дууссаны хойно ууланд оршуулж дэргэд нь өвсөөр гэр барьж эхээ бурханы хутаг бодь мөрийн номыг чин сүсэг барин залбиран суужээ. Тэгтэл таван өнгийн буга амандаа цэцэг зууж ирээд эхийн хүүрийн өмнө тавьж тэнгэрийн цагаан хун шувууд үүлнээс бууж ирээд нүднээсээ цус цувруулан элдэв зүйлийн шувууд хошуугаараа шороо зөөж хүүрийн дэргэд талбив. Энэ бүхэнд Лабагийн сэтгэл машид баясаж, бурханч хүнээр бурхан бүтээлгэж өдөр шөнө тасрал үгүй мөргөл үйлдэж хутаг гуйн залбирч гурван жил болсны хойно эхийнхээ нэрийг бичээд галд шатааж хуврагуудад өргөл ихээр үйлдэв. Лабаг улмаар ертөнцийн муу үйлийг тэвчиж ялж төгс нөгчигсөн бурхан багшид бараалхан "Тойн болохыг хүсэж ирлээ. Тус эрдэм нь юу буй" хэмээхэд Бурхан багш: "Замбуутивийн

хамаг амьтан сүсэг сэтгэлийг үүсгэж хэрэв хөвүүн ба боол шивэгчин алин ч ялж нөгчигсөн Бурханыг дагаж тойн болбоос тус эрдэм нь найман түм дөрвөн мянган суваргыг эрдэнэсээр үүтэгсний ач мөр мэт буян дэлгэрмой" хэмээн зарлиг болов. Чингээд шавь Шарибударигаар түүний сахал үсийг дүйлүүлж алтан мутраа орой дээр нь талбиж Лабаг хэмээх нэрийг нь сольж дээд хувилгаант Молон тойн хэмээн нэрийдэв. Бас Бурхан багш "Миний тоо томшгүй хамаг олон шавь нараас гагц Молон тойны хувилгаан нь нэн дээд хэмээв" Молон тойн Бурханы зарлиг ёсоор Бэрх нэрт ууланд бадар аягаа авч үүл хүлэглэн хүрч очиж үл хөдлөхийн дияанд суув. Гурван жил болсны хойно дотор нь гэгээн гэрэл сацраад билгийн нүдээр дээд 33 тэнгэрийн орныг үзвээс эцэг нь буяны хүчээр Хан Хурмаст болон төрөөд элдэв жаргалаар цэнгэн суухыг үзэж маш ихэд баясаад эхийгээ хаа байгааг олж үзэх гээд эс чадсан тул сэтгэл нь зовниж хувилгаан шилээр Бурхан багшийн дэргэд хүрч ирж Бурханы хөлд мөргөж "Эцэг минь 33 тэнгэрт Хурмаст болон төрөөд тэнгэр нарын жаргалангаар жарган суун амой. Миний эх Молон хатан амьд бүхүй цагтаа буян үйлдсэнгүй нүгэл их үйлдэж үхсэний тул хаана төрөл олов" хэмээн айлтгасанд Бурхан түүний эхийг нүглийн хүчээр гурван муу заяанд төрж амуй гэсэнд Молон тойн машид айж үхэхдийн уруу унав. Молон тойн сэргэж босоод эхийнхээ сүнснийг эрэхээр үүлээр хүлэглэн зуурдын хавцгайн оронд хүрвээс гэгээрэл тэмдэг төдий үгүй тэнд элдэв шалтгаанаар насны хэмжээ дутуу үхэгсэд байх ажээ. Тухайлбал худагт унасан, сүх мэсэнд алагдсан, догшин мориноос унасан тэргэнд дайрагдсан, өөрийгөө боож алсан зэрэг цаг бусаар үхэгсэд тэнд насныхаа хэмжээг дуусгах гэж энэлэн сууна. Тэд насны хэмжээ хүрвээс түүнээс гарч эрлэг хаанд очно. Тэдгээр амьтдаас Молон тойн эхийгээ сурсан боловч тэд үзсэнгүй хэмээгчээ. Түүнээс цааш найман халуун тамд түлэгдэн шалбаран, энэлэн зовж үхэхдийнхэд огторгуйгаас дахин амьд ор хэмээн дуудваас урьд мэт эдгэрч ахин цаглашгүй зовлонг эдлэх ажээ. Энэ газрын насны хэмжээ нь 500 жил агаад тамын нэг өдөр нь хүний дөрвөн түм гурван мянга 200 жил болно. Тэндээс халуун хар шугамт тамыг үзэв. Араатан адгуусны элдэв дүрст аймшигт эрлэгүүд хар шугамыг чи мэт хэд хэдээр эгнүүлэн тавьж хүнийг оройноос нь ул хүртэл хурц мэсээр зүсэж хоёр тал болгон хэрчигдэхийн зовлонг эдлэнэ. Эндэх амьтад халуун тамаас нэг дахин урт наслах ажээ. Бас цуст тамд эмс, охид уйлан тарчилна. Молон тойн эрлэгүүдээс эдгээр эмс охид ямар нүгэл үйлдсэнээс ингэж тарчлан сууна вэ? гэхэд эд нар цуст дээл, өмд тэргүүтэн ариун бус зүйлийг голын усанд угааж газар лусыг бузарласнаар энэ мэт зовно хэмээв. Цааш явж хураан няцлах тамд хүрвээс хоёр уулын завсар хавчуулж халуун төмрөөр хатгуулснаас хамаг сүв бүхнээс нь цус садарч олон амьтад амраш үгүй, цаглашгүй, чөлөөгүй зовлон эдлэнэ. Молон тойн энэ мэт

зовлонг амьтдыг үзээд халаглан "амьд бүхүй цагтаа үхэхээ унтахын чинээ үл санан үргэлж нүгэл үйлдээд үлгэрлэж үл болох тамд төрсөн амьтад хөөрхий" хэмээн өрөвдөх сэтгэл өөрийн эрхгүй төржээ. Цааш явж их уйлан дуудах там хэмээгчид хүрвээс гал бадарсан төмөр байшинд тарчилж нэг хэсэг нь эрлэгүүдийн ирт мэсэнд нэвт сүлбүүлсэн, нөгөө хэсэг нь мөсөн дэвсгэр дээр даарч хөрөхийн зовлонг эдэлнэ. Энэ амьтад урьд насандаа өмссөн хувцсаа үл зохив хэмээн огтчих, хүний юмыг булаах, хүйтэн цэвдэг сэтгэл гаргаж хүний юм хулгайлсны учир ийнхүү тарчилж байгаа нь энэ гэнэ. Бас цааш явж мөн их уйлан дуудах там гэгчид хүрвээс хүний хэлийг амьдаар сугалах, огтлох газар гадаслан цовдолж дээгүүр нь анжсаар хагалан тариа тарих зэргээр тарчлаана. Энэ ямар үйл үйлдсэнээр ингэж зовно хэмээн асуусанд эрлэгүүд өгүүлрүүн: Амьд явах цагтаа бусдыг доромжлох, хов хэлэх, худал зусар үг хэлэх, дэмий чалчих, хараал хараасны үйлээр ингэж зовж байгаа нь энэ гэжээ. Мөн цааш явж их халуун там, хязгаарлашгүй там хэмээхэд хүрвээс халуун гал хайлмал ширмэнд шалзарч мах шөрмөс нь мултарч дахин эдгэрч, өт хорхойнд тоншуулж, үс гээгээрээ дүүжлүүлж хөлөөсөө хүнд чулуу дүүжлүүлж хатгуулж бэрээдүүлж элдэв хоёроор тарчилгах эрлэгийн яргачнаас энэ ямар учиртай зовж тарчилж байгааг асуувал эцэг эхээ зодсон ба хараасан, хэрэлдсэн, лам хуврагийг доромжилсон, өвгөд настныг эс хүндэлсний муу үйл энэ буюу хэмээжээ. Цааш одоо маш халуун хэмээгч тамд хүрвээс урьдын адил улаан галд түлэгдсэд төмөр хошуут шувуу, төмөр соёот ноходол нүдээ ухуулж, арьс махаа химлүүлж буй элдэв зовлонгтой учирч "Эцэс хойтын явдлыг эрэгцүүлж эс бодоод" ийм зовлонд унасныг сэтгэлдээ дэнслэн үзэв. Бас цааш явж халуун тамын гутааш үгүй хэмээх тамд хүрвээс гал хүн хоёр нь үл ялгарах дөл, улайдам төмөрт ороон зовоох, төмрөөр гар хөлөө гавдуулж, ган сэрээт бэрээгээр зодуулж буй бүсгүй хүнийг тарчлаан буйн учрыг асууваас амьд явах цагтаа сайн сайхан царай зүстэй хэмээн бусдыг шоолж, муу хэлсний тул энэ мэтийн зовлонг нэг галвын турш эдлэх учиртай гэнэ. Амьтны тачаангуй мөнх бус нь усан доторхи саран дор адил буюу хэмээн Молон тойн сэтгэв.

Хүйтэн тамын усан цэврүү хэмээх тамд хүрвээс цуст уулын харанхуй мөсөн хонгилд хамаг бие нь усан цэврүү болж зовно. Бас олон амьтныг цусы нь садруулан тээрэмдэн тарчлааж буйг Молон тойн үзэж тамын сахиулснаас асуувал энэ амьтад урьд төрөлдөө амьтныг алаад чөмөг ясыг нь ёс бусаар хамхлах зэргээр шунахайран идсэний тул ингэж зовж байна гэжээ.

Цааш явж усан цэврүү нэвчих хэмээх тамд хүрвээс тэр нь өмнөхөөс улам хүйтэн учир усан цэврүү болохоос гадна хага хуга, дэлбэ хөлдөх мөн сүм байшингийн багана тулгуур болон хувилж өргөх тулахын зовлонг эдлэнэ. Молон тойн эрлэгийн сахиулснаас энэ багана мэт биет амьтад ямар нүгэл хилэнц үйлдсэнийг асуувал эд

сүм хийдийн багана, олбог жавдан дэвсгэрт шүлс нусаа арчсан ба ариун бус явсны тул ийм төрлийг олжээ хэмээв. Бас заримыг хөлөөс нь уруу хандуулан дүүжилж хоёр этгээдээс дүүжилсэн том чулууг эрлэгүүд татан тавихад цус нь асарч мах яс нь талх болон тарчлагсадыг урьд насандаа бөөс, хорхой, шоргоолж тэргүүтнийг алсны ланчиг гэнэ.

Бас хүйтэн тамын шүд хавших хэмээх тамд хүрвээс тэнд төрөгсөд урьдаас улам даарч; газрын шүүр мэт амьтад дуу алдан дагжиж бас нэг хэсэг нь эрлэгийн яргачдад хөл гараа хөрөөдүүлэн тарчилна. Энэ нь бусдын эд таваарыг булаасан, хулгайлсан, элдвээр худал хуурмаг явсны харгай гэнэ. Цааш явж мөн хүйтэн тамын ай чү хэмээх тамд хүрвээс тэрэнд төрөгсөд ядарч доройтсон дуугаар тэнхлээ шавхан "ай чү" хэмээх дуу гарах учир ингэж нэрлэжээ. Тэндэхийн ургамал мод нь хүртэл ирт мээс мэт хүний бие цогцсыг сүлбэн шорлож, бас хөл ууранд хийлгэж талхлан нүдүүлж тарчлагдсан нь чөлөөт ертөнцөд амьд бүхүй цагтаа амьтныг зодож гүвшиж, хочлох элдвээр хараах тэргүүтэн нүгэлээр ингэж зовж суух ажээ.

Бас хүйтэн тамын хохой халаг хэмээх тамд хүрвээс хөлдөж хөрөхийн зовлонг эдлэгсэд арай ядан шивнэж "хохой халаг" хэмээнэ. Урьд төрөлдөө лам багш эцэг эхээ хялайж харсны нүглээр нүдээ сох харвуулж, амьтныг алж шулж явсны хилэнцээр мээт ууланд шорлуулан тарчлагсдыг үзэж асар хүнд нүгэл үйлдээд ажиг сэжиггүй явтал нэг мэдэхнээ эрлэгийн хар цалам хүзүүгий нь ороодгийг сэрж санадаг болоосой гэсэн санааг өгүүлжээ.

Цааш явж хүйтэн удвал хагарах мэт тамд хүрвээс арьс нь хөвсийж, ам хамар нь хагачсан, мөн улайтгасан төмөр саванд дээр дороос нь хавхаглан халах, түлэгдэхийн зовлонг давхар давхар эдлэгч эдгээр амьтад хүний ертөнцөд байхдаа атаа хорслоор айлын гэр орон шатаасан, уул талд нүх утаж байж түймэр алдаж олон амьтныг түлж шатаасан үйлийн үрээ эдлэж суугаа нь энэ гэнэ. Бас үүнтэй төстэй хүйтэн лянхуа мэт хагарах тамын тухай товч өгүүлжээ. Тэндээс мөн хүйтэн тамын лянхуа мэт их хагарах нэрт тамд хүрвээс урьдахаас улам бэрх, арьс мах нь усан цэврүүлэх улайж урвах тэргүүтэн нь зуу дахин илүү. Энэ орны насны хэмжээ цаглашгүй урт ажээ. Молон тойн энэ амьтад амраг садан нөхөр сэлтийг шүтэн нөгцөх сансрын мөнх бусыг огт саналгүй явсаар ийм зовлонд унажээ хэмээгээд эх юүгээ эрэн одов.

Молон тойн тэндээс цагаан төмөр балгасанд алтан сандлын дээр залран буй номын Эрлэг хааны ордны дэргэд хүрч тамын ширмэн байшингийн дэргэд амарлингуй дүрээр суув. Номын эрлэг хаан ямар хүн ирснийг гарч үз гэвээс биендээ жанч өмссөн тойн ирж амарлингуй сууна хэмээв. Ингээд Эрлэг хаан Молон тойны дэргэд ирж юуны тул энэ буртагт газар хүрч ирсэн учрыг лавлаж эхийнх нь

нэрийг Эрлэгийн бичигт шүүлгээд үгүй учир өмнө зүгт Төмөр уул мэт там буй. Хэрэв түүнд унасан бөгөөс хэзээд үл тонилох ажээ. Молон тойн эхээ эрсээр тэр Аюуш тамд хүрвээс орох газар хаалга үгүй их дуугаар хэдэнтээ дуудваас хариу чимээ огт үгүй. Ингээд Эрлэг хааны зөвлөснөөр Молон тойн бурхан багшид эргэж очиж учир байдлыг хэлбээс бурхан бадар аяга, дулдуйгаа хайрласанд Аюуш тамын гадна очиж бурханы дулдуйг газар гурвантаа хатгасанд тамын хаалга нээгдэж Эрлэг гарч ирээд хаалга юунд нээв? гэхэд Молон тойн

- "Би бурханы шавь эхийгээ тамаас гаргахын тулд нээв" гэсэнд Эрлэг эхийнх нь нэрийг асууж эргэж орж тамын амьтдаас

- Молон хатан! гэж хэдэнтээ дуудваас тэр айн сүрдсээр өчүүхэн дуугаар байна хэмээв. Эрлэг хатан чиний хүү Молон тойн хэмээх чамайг эрж ирсэн байна гэхэд надад ганц хүү бий боловч тойн биш гэжээ. Эрлэг ахин гарч ирээд Молон хэмээх хатан байна. Миний хүү тойн биш хэмээв гэсэнд Молон тойн

- "Эрлэгээ эцэг, эхийн өгсөн нэр Лабаг билээ. Хойно ялж төгс нөгчигсөн Бурхан багш Молон тойн хэмээн нэр хайрлагсан амуй" гэсэнд эрлэг эргэн орж энэ үгийг эхэд нь хэлбээс тэр нулимс цувруулан Лабаг нэрт миний гагц хөвүүн бөлгөө гэсэнд эрлэг хатны хадаасыг мултлан хүзүүнд төмөр дөнгө зүүж гаргаж ирээд Молон тойн эхийгээ харж ухаан муужрав. Дараа нь эрлэгүүдэд эхийнхээ оронд энэ мэт зовлонг биеэр эдэлье гэсэнд эрлэг хаан "Нүглийг үйлдвээс хэн ч хуваадаггүй өөрөө эдлэх ёстой" хэмээв. Молон тойн Бурхан багшид эргэж очиж энэ бүхүй байдлыг өгүүлбээс Бурхан багш тамын оронд биеэр заларч очиж дараа нь Молон тойны эхийг бирдийн оронд төрүүлэв. Бирдүүд ундаасч өлсөөд ууж идсэн хоол нь ширэм болон зовон зүдэхийг Молон тойн үзээд Бурхан багшид эхийгээ энэ зовлонгоос тонилгох аргыг эрвээс олон хуврагуудыг залж их буян үйлд гэв. Тэр ёсоор бяун үйлдсэн боловч хилэнц ихтэй учир өлөгчин шар нохойн төрлийг олжээ. Молон тойн мөн эрж сурж явсаар эхийгээ бярманы шар нохой болон төрсөнтэй уулзаж "Нохойн төрлөөс тамын төрөл ямар буй" хэмээхэд эх нь "Би хэзээд нохой болон төрсүгэй. Тамын зовлонг санаваас зүрх минь хагарах мэт аймуой" хэмээв. Молон тойн Бурханы зарлиг ёсоор олон хуврагуудыг залж буян ном сайтар үйлдсэний хүчээр эх нь нохойн төрлөөс тонилж хүний төрлийг олж ялж төгс өгчигсөн Бурхан орой дээр нь алтан мутраа тавьж 500 авшийг өгөөд будангуй сэтгэлийг нь гэгээ гийгүүлж бурханы хутгийг олж Сухавадийн орноо төржээ. Үүний тул хүүгийнх нь сэтгэл машид баясахын туйл болов хэмээжээ. Зурагт Молон тойны онцлог бол монгол ахуй амьдрал зан үйлийг зураг, өгүүлэл хоёрын аль алинд сайн тусгасанд оршино. Жишээлбэл удвал хагарах мэт хүйтэн тамын амьтадын үйлийн үрийн шалтгаанд "Уул тал газар нүх утаж байж түймэр алдаж олон амьтан шатаасан"

тухай дурджээ. Энэ бол хээр талын малчин, анчны амьдралыг тусгасны нэг баримт мөн болно.

Зурагт Молон тойн буюу монгол Молон тойны судраас орчуулгын Молон тойн ямар ялгаатайг мэдэх зорилгоор акад. Ц.Дамдинсүрэнгийн "Монгол уран зохиолын дээж зуун билиг" Гүүш Цоржийн орчуулгыг товчлон оруулсныг харьцуулан үзэж болох юм.

Зурагт Молон тойн хийгээд Гүүш Цоржийн орчуулга хоёрыг жишиж үзэхэд юуны өмнө орчуулгын Молон тойн Молон хатны хүний ертөнцөд байхдаа үйлдсэн нүгэл хилэнцийн талаар бараг өгүүлсэнгүй гол төлөв түүний хүү Модгалванийн үйл явдал буяны үйлсийг голлон өгүүлжээ. Үүнээс гадна орчуулгын Молон тойнд буй бас нэг онцлог зүйл бол шашны үзэл номлол, зан үйл тэргүүтнийг харьцангуй дэлгэр өгүүлсэн байдаг. Бид энэ онцлог шинжийг товч боловч таницуулах зорилгоор Алтангэрэл увшийн орчуулсан Молон тойны сурдаас цөөн зүйлийг иш татан өгүүлэе.

Орчуулгын Молон тойны аль ч хувилбарт Модгалвани эхийнхээ ач тусыг хариулахын төлөө үнэн сүсэг сэтгэлээр цөхрөлт үгүй явж Бурхан багш хийгээд Хонсим бодисадва тэргүүтний захиас зарлигийг дагаж сайн үйлс бүтээсний буянаар эхийгээ эрлэг тамын орноос тонилгон дээд төрөл олгосон төдийгүй өөрөө бодь хутгийг олсон замнал түүхийг голлон өгүүлсэн байдаг.

Модгалванийг тойн болсон түүхийг өгүүлэхдээ: Тэрээр эхийгээ нас нөгчсөний хойно Бурхан багшийн дэргэд хүрч "ялж төгс нөгчигсөн! Эцгийн минь нэр Гаудини хэмээгдэх бөлгөө. Эхийн минь нэр Модгал хэмээгдэх бөлгөө. Эцэг эх хоёроосоо хагацав би. Тэр хоёрын ачийг хариулсугай хэмээн сэтгэсний тулд би тойн болохуйца сүслэмүй. Ялж төгс нөгчигсөн тойн болгож соёрх! Би ялангуяа эхдээ тус хүргэхийн тулд Модгалвани хэмээн нэрийдсэн бөлгөө. /Лоренц, 1982, 27/ хэмээн өгүүлсэнд Бурхан багш Молон тойныг ууланд сууж дияан хийвэл эхтэйгээ уулзаж болно хэмээн зарлиг айлдсан ёсоор Бэрх нэрт ууланд гурван жил дияан хийсний эцэст архадын хутгийг олж эцэг эхтэйгээ учран золгох үүд нээгдэж байдаг.

Зурагт Молон тойнд жирийн уншигч нарт үйлийн үрийн мөн чанарыг ойлгуулахыг чухалчилж ихээхэн хялбарчилсан шинжтэй байдаг бол орчуулгын эхэд шашны дотоод ёс, зан үйлийн тухай нарийн ширийн зүйл өгүүлсэн жишээ цөөнгүй бий. Тухайлбал бид Арьяабалын түүнд айлтгасан үгийг авч үзье.

Хамаг амьтны таван мөрийг заагч Хонсим бодисадва Молон тойнд өгүүлсэн нь: "Модгалвани! амьтны мөр тав буюу аль буй хэмээвээс амьтныг там бирд, адгуус, хүн, тэнгэр таван зүйл хэмээн мэдэгдэхүй. Амин хамаат Модгалвани тэдгээр мөрд төрөхийн шалтгаан хэмээвээс таван зүйл буюу. Аль буй хэмээвээс тачаангуй, урин, мунхаг, омог, найдангуй таван зүйл буюу. Түүний алгалаас

болсон үйлсийн мөр арав буюу. Аль буй хэмээвээс амин нядлах, эс өгснийг авах (Хулгай), буруу хурьцал, худал өгүүлэх, олхио үг, тохуу үг, ширүүн үг, харам сэтгэл, хорт сэтгэл, буруу үзэл буюу /Лоренц, 1982, 72/ хэмээгээд эдгээр их багын хэмжээгээр там, бирд, адгуус, хүн, тэнгэрт төрөх мөрийг олох учиртайг өгүүлж гурван ертөнцөд орчихын шалтгаан нь дээрх арван үйлсийн мөрд суралцахыг Модгалванид номнож байна. Чингээд Модгалванийн эхийгээ тамаас тонилгох чин хүслийг бурхан тэнгэр нар тэтгэн дэмжиж буй тул Хонсим бодьсадва хамаг амьтны зовлонг машид эвдэгч нэрт дияаны хүчээр тамаас тонилгохын шид хайрлаж улмаар нигүүлсэхүй нэрт гэрлийн хүчээр гэгээн болгож, тамын бузар балчгийг рашаан болгож, биед шаасан төмөр хадаасын эрдэнийн чимэг зүүлт болгох рид хувилгааны хүчээр зорьсон үйлсээ биелүүлж байна.

Молон тойн эрлэгээр зуучлуулж эхтэйгээ золгож номын хүчээр үхэл өгүүтгэж эхийгээ бирдийн ертөнцөд одуулав. Ийнхүү Модгалвани эхдээ ач тус хүргэхийн тулд тамын элдэв Гамшгийг үзэж мэдэрч явах цагт бурхан багш өөрийн шадар шавь Анандыг илгээж "Ялж төгс нөгчигсөн хамаг гурван ертөнц дахины эцэг эх болсны тулд гагц чиний эх бус хамаг амьтныг тамын орноос гаргагсад" хэмээсэнд Модгалвани Анандын хамт бурханы дэргэд хүрч ирж өлмий дор нь сөгдөж тамын аймшигт явдлыг дэлгэрэнгүй өгшүүлсэнд эхийг нь урд насандаа харамч сувьдаг явсных нь үйлийн үрээр бирдэд төрүүлэв. Харин Алтангэрэл Увшийн орчуулгад Молон Тойны эхийг адгуусны төрлийг алгасуулан Ширимади хэмээх гэрийн эзний Эрдмийн далай нэрт охин болон төрж муу заяанаас тонилгосныг бурхан зарлиг болж байна /Лоренц, 1982, 132/

Энэ орчуулгын бас нэгэн онцлог бол Бурханы шашны номлол сургаалын гол гол зүйлийн утга учрыг нэлээд тодорхой дэлгэр өгүүлсэнд оршино. Тухайлбал бусад эхэд Модгал хатныг хүний төрөл олсныг Бурхан зөвхөн хүүд нь зарлиг болсныг дурдсан байдаг бол энэ эхэд Бурхан багш Модгал хатанд зарлиг сургаал айлдаж, Бодисадын найман номд шамдахыг түүнд чухалчлан зааж байна. Тэр найман ном нь: Сүсэгтэн амьтныг буянд оруулах, баясгахуй, амгалан сэтгэлээр хамаг амьтнаа боол болох, номд сүслэж бусдыг буянд зүтгүүлэх, хүлцэнгүй номхон болж бусдын сэтгэлийг сахих, номын ёсоор сайтар агдах, ертөнц дахины номыг аядаршуулж, хамаг амьтныг шударга мөрд зохиохуй. Эдгээр наймыг номнон дуртгажээ. Эрдмийн далай охин бурханы зарлиг сургаалыг мишээлгэж номын ариун нүдэн нээгдэж магтаал тавьж бурханыг ологсод байна. Улмаар бурханы шавь нар хийгээд Бодь хутагийг ологсод бодисадын хорин үйл хэмээх номыг тоолж үүнийг төгсгөвөөс бодь зүрхэнд одож чадахыг эцэст нь номлосон байна.

Уг зохиолын үзэл санааны талаар дүгнэн хэлвэл: "Молон тойнд", үйлийн үрийн хар цагааны ялгарлыг тод томруун харуулсны

дээр балчиг шаврын дотроос бадам лянхуа цэцэг дэлгэрдэг шиг нүгэлтэн хортноос буянтан, бурхантан ч гарч болохыг хэр тэсрэгийн шалтгаан нөхцөл түүний шүтэн барилдлагаант чанарыг маш ойлгомжтойгоор үзүүлсэн юм. Жишээ нь Бурхан багшийн шадар шавь Молон тойны (Монголжибү) эх Модгал хатан эрхт тамд очоод энэ ертөнцөд хийсэн хилэнц нүгэлээ дурдахын хамт "Би шумнасын язгуурт бөлгөө" /Лоренц, 1982, 92/ хэмээх өөрийн удам угсааг тодорхойлсны дээр хүүтээ тойн болж тамд эргэж очсоныг "ач хариулахын манлай" хэмээн магтаж байдаг. Ийнхүү шулмасан язгуурт нүгэлт эхнэр Модгал хатны хөвүүн Лабаг үнэн сүсэг сэтгэлээр бурханыг дагасны хүчээр зөвхөн өөрийн сэтгэлийг ариусгаж рид хувилгааны хүчийг олсон төдийгүй эхийгээ эрхт тамын орноос тонилгосон учир энэ ажгуу. Өөрөөр хэлбэл Молон тойны тууж нь Бурхан багшийн шадар шавь рид хувилгааны манлай болно. Ийм ч учраас монгол мэргэцүүл түүх шастиртаа: "Их рид хувилгаант бас агч Молон тойн" /Балданжапов, 1970, 262/ хэмээсэн нь үүнийг батлан хэлсэн үг юм.

Эцэст нь тэмдэглэхэд Молон тойны эхийн ачийг хариулсан эл зохиол нүүгтаа бурхан багшийн шадар гурван шавийн нэг, рид хувилгааны манлай Модгалванийн шинжтэй зохиол байсан бололтой юм. Гэсэн ч уг зохиол хөгжлийн явц дунд боловсрон хувирахдаа үйлийн үрийн шалтгаан буюу нүгэл хилэнцийн үр дагаврын хор хөнөөлийг үзүүлсэн утга чанартай зохиол болсон байна. Ийнхүү үйлийн үрийн утга чанарыг номлосон эрлэг тамын орны сэдэвтэй зохиол болж боловсроход Монгол Молон тойны тууж гэсэн бие даасан хувилбар буй болсныг нотлоход бидний дээр өгүүлсэн зүйлс эрх биш гэрч баримт болох болов уу гэж найдна.

4. ГЭСЭР ХААН ЭХИЙГЭЭ ТАМААС ГАРГАСАН ТУХАЙ

"Гэсэр хаан эхийгээ тамаас гаргасан" тухай бүлгийн талаар ярихын өмнө монгол Гэсэрийн туужийн хувилбарууд дахь Бурханы шашны нөлөө түүний учир холбогдлын талаар эрхбиш өгүүлэх нь зүйтэй болов уу гэж санана.

"Хан харанхуй", "Бум эрдэнэ", "Гэсэр", "Жангар" тэргүүтэн монголын алдарт туульсийн дотроос Бурханы шашны хамгийн их нөлөө бүхий зохиол бол "Гэсэрийн тууж" юм. Энэ талаар судлагчдын бүтээлд бичсэн тэмдэглэсэн зүйл мэр сэр буй боловч чухам нарийн учир шалтгаан нь юу вэ гэдэгт тодорхой хариулт хэрэгтэй шиг санагдана. Үүний тул "Гэсэрийн туужийн" аман бичгийн зарим хувилбарууд дахь Бурханы шашны ойлголт домгийн зарим холбогдлын талаар товч өгүүлэхийг хичээсүгэй.

Монгол, Төвд Гэсэрийн туужийн аль аль нь эхлэхдээ бурхан багш нирваан дүр үзүүлэхээсээ өмнө, 500 жилийн хойно хүний ертөнцөд самуун цаг болох тул Хурмаст тэнгэрт гурван хөвүүнийхээ нэгийг илгээж замбутивийн амьтдыг амар жимэр болгохыг зарлиг буулгаж билээ. Гэтэл тэнгэр нар жаргалдаа ташуурч найрлан суусаар Бурханы бошго, зарлигийг умартаж түүнийхээ шийтгэлийг амсаж сэрж мэдэрсний дараа дунд хөвүүн Үйл бүтээгчийг хүний ертөнцөд илгээсэн тухай өгүүлдэг. Тэгвэл монгол туулийн эцэг хэмээн өгүүлдэг "Эрийн сайн Хан харангуй" бол яг үүний эсрэг тэнгэр нартай тэрсэлдэгчийн дүр юм. Ийм учраас Гэсэрийн туужийн олон хувилбаруудад түгээмэл байгаа Бурханы шашны тогтолцоотой ойлголтуудыг чухам яаж тайлбарлах вэ гэдэг судлагчдын анхаарлыг татах сонин асуулт болно.

С.Дулам, Я.Вацек /1983/ нар Гэсэрийг хүний ертөнцөд мөндлэхээс өмнөх үеийн үйл явдалтай холбоо бүхий Бурханы шашны сэдэвтэй хорь гаруй үлгэр домгийг Баярын Чунраагаас тэмдэглэж авч англи орчуулга, товч оршил тайлбартай хэвлүүлжээ. Үлгэрч Б.Чунраа 1904 онд Хорчин сүргийн хошуунд төрсөн багадаа Бандида гэгээний хийдэд хамба ламаар сууж байсан авга ахыгаа дагаж шавилан суух цагтаа Гэсэрийн үлгэр домгуудыг сурч авсан ажээ. Б.Чунраагийн хэлсэн үлгэрүүдэд юуны өмнө ертөнц анх тогтож бий болсон тухай домгийг энэ галавын эзэн Шагжамуни бурхантай холбон Замбутивд Гэсэр богдын заларч ирэхээс өмнө "Алтан галав Сандал хаан", "Шилэн галзуу баатар" тэргүүтэн арван их баатар тэнгэр нарны орноос газарт ирсэн тухай өгүүлжээ. Бидний сайн мэдэх Бээжин барын эхэнд Гэсэр богдыг хүний ертөнцөд хурмаст тэнгэр илгээхдээ нэгэн хэвлийгээс төрүүлсэн хувилгаан эгчээр нь түүнд тус дэм хүргэж байдаг бол үлгэрч Б.Чунраагийн хэлсэн хувилбарт Гэсэрийн эцэг Сэнлүнг хээрээс олж хүн болгосон Алтан галав Сандал хааны хар баатарыг шулман мангаст аргагүй дийлэгдэх болоход Бурхан багш өөрийн биеэр бавар (бадар) аягаа барьж ирж аминд нь орж ач тус болж байна. Бурхан хэрэв Мангасыг бадар аягаараа хөмөрчих юм бол түүнийг хайлуулчих увидастай учир шулман мангас ихэд эмээж байгаа учиртай гэнэ. Тэрчлэн Монгол Гэсэрийн туужийн зарим хувилбарт Бурхан Шагжамунийн намтрыг санагдуулам адил төстэй үйл явдал, адил төстэй хэлдэг, зохиомж гаргадаг нь аргагүй анхаарал татаж байгаа юм. Тухайлбал Баарины Гэсэр ч Сампилноровын хэлдэг аман хувилбарт Гэсэрийг төрөхөд эхийнх нь мээм цагтаж дийлэхгүй болохоор мянган багш 35 нас сүүгээр тэжээж өгсөсөн хэмээх өгүүлдэмжид сарын 15 хүртэл амьтныг сүүдрийн хөх морин жилийн дөрөвдүгээр сарын 15 хүртэл амьтныг удирдахын тулд зургаан жилийн турш бясалгал нямба хийж суух цагт бие цогцос нь эцэж туйлдахад мөн 1000 үнээний сүүгээр бүрсэн элгэн таргаар тэжээж тэнхрүүлсэн хэмээх домгийг аргагүй

санагдуулдаг юм. Үүнээс гадна Баарин нутагт өргөн дэлгэр яригддаг аман домгийн дотор ч Бурхан багшийн ид, хав үзүүдсэн тухай баатарлаг домогтой адил төстэй зүйл ажиглагддаг нь анхаарал татах баримт юм. Жишээлбэл Бодисад хаан хүү (Бурхан) өвөг эцэг Арслан хацарт хааны барьж явсан нумыг залж ирж бай харван тэмцэлдэхэд тавьсан сум нь долоон дэл мод, төмөр гахай тэргүүтнийг нэгт харваад газарт тусч тэр газраас нь ус олгойдов. /Жамбадорж 1984, гэдэг бол миний бие 1993 оны 10 дугаар сард Баарин баруун хошууны дэд дарга Зоригтын урилгаар уул нутагт өргөн дэлгэрсэн "Асган уулын оройг Гэсэр богд сэт харвасан" гэх тэр сум нь одоогийн Шавартай сумын баруун ухаад туссанаас тэнд булаг гаргасан хэмээх домогт газар болон түүнээс зүүн хойш 200 метр орчимд байгуулсан Гэсэрийн шинэчилсэн сүм зэргийг нүдээр үзэх сайхан завшаан гарсан билээ. Бурхан багшийг ᠪᠣᠷᠬᠠᠨ ᠪᠠᠭᠰᠢᠢᠭ буюу "Өгүүлэхүйн арслан", ᠥᠭᠦᠯᠡᠬᠦᠢᠨ ᠠᠷᠰᠤᠯᠠᠩ буюу "багшийн арслан" хэмээх ёгтоор нэрлэгддэгтэй учир холбогдолтой гэж санаж байна. Бурхан багшийг "Шагжамуни арслан" "Өгүүлэхүйн арслан" гэх зэргээр араатны хаан арслангаар ёгтлон нэрлэдэгтэй учир нь түүний дэлгэр намтрын 55-р зүйлд Бурхан Шагжамуни нэгэн удаа арслангийн аюулт замаар явж бүхүйд их зогдорч арслантай учирч түүнийг ид шидийн хүчээр номхотгосонтой холбоотой болов уу гэж санаж байна.

Анхдугаар Жанжаа хутагт Агваанчойндон (1642-1714) 1716 онд Бээжинд модон бараар хэвлүүлсэн эхэд Гэсэрийг эхээс мөндлөхдээ: баруун нүдээ хялайж, зүүн нүдээ харж, баруун гараа далайж зүүн гараа атгаж, баруун хөлөө дээш өргөж, зүүн хөлөө жийж 45 дун цагаан шүдээ зуусаар төрөв хэмээсэн нь догшин дүрт Очирбани бурханы галбир төрхийг санагдуулах агаад Гэсэр гарынхаа бэлэг тэмдгийг эхдээ: "Баруун нүдээ хялайсан минь элээ шимнусыг тас хялайсан минь буюу зүүн нүдээ харсан минь энэ заяа тэр заяа хоёрыг тэгш харсан минь буюу. Баруун гараа далайсан минь эсэргүүцэгч бүгдийг тас далайсан минь буюу. Зүүн гараа атгасан минь бүгдийг эзлэн барих минь буюу. Баруун хөлөө дээш өргөсөн минь шимныг мандуулах минь буюу. Зүүн хөлөө жийсэн минь тэрс бурху номтныг доройтуулан гишгэсэн минь буюу. Дөчин таван дун цагаан шүдээ зуусаар төрсөн минь догшин шимнусын сүрийг тас залгисан минь буюу гэж тайлбарлаж байдаг. Үүнийг Очирбани бурханы бүтээлийн арга, магтаал тэргүүтэнтэй Л.Хүрэлбаатар харьцуулан судалж Лхас хотноо болсон Гэсэр судлалын олон улсын II хуралд илтгэл тавьж хэлэлцүүлжээ.

Монгол Гэсэрийн туужид ажиглагдаж буй бусад баатарлаг туульсаас мэдэгдэм ялгаатай нэгэн онцлог гэвэл Гэсэр дайсан этгээдийг эр зориг, баатар чадлаар ялан дийлэхийн хамт номын увидас бурхан тэнгэрийн ивээлээр тэднийг залхаан цээрлүүлж буй

удаа цөөнгүй буй. Тэрчлэн Гэсэрийн туужийн зарим бүлэгт бурхан багш буруу номтныг рид хувилгааны хүчээр араасаа дагуулсан явдлыг санагдуулсан шашны зан үйлийг тусгасан зүйл ч мэр сэр тохиолдоно. Жишээлбэл Заяын Гэсэрийн: 4-р бүлэгт Гэсэр гурван голын адагт Хонсим бодисадын сүм бариулж буян үйлдсэнийг дурьдаж болно. Заяын Гэсэрийн туужийн 4,5-р бүлэгт Журу хөвүүн өрөөсөн нүдээ аньж өрөөсөн хөлөө тахийж дээдсийн эрдэнийн 500 мужаан мөн нэгэн лам хөвүүнтэй учирч "харах нүдэн сохорч, гишгэх хөл минь хугарав" Сайн сэтгэлтэй бөгөөс хишиг хайрла хэмээсэнд үргэлж өгдөг хишгийг эс өгсөн төдийгүй түүнийг доромжлон жанчив. Энэ хоёр бүлгийн гол санаа нь хүний ертөнцөд шашин ном лам хувраг аль аль нь номын ёсоор явж чадахгүй болсныг Гэсэр ядуу хөвүүн Журугийн биед хувилан мэдэж авч тэдэнд үйлийн үрийн учрыг ухааруулан сүм суварга бүтээлгэж цаглашгүй их буян үйлдсэн тухай өгүүлжээ. Энэ нь бурхан багшийн гурван хүчний сургаалд "Эцэг эхээс заяасан хүчин, биширлийн хүчин, рид хувилгааны хүчин үүнээс үлэмж хүчин нь буяны хүчин" хэмээсэн номнолын санааг илэрхийлж байна. Ер нь Гэсэрийн туужийн үзэл санааны нэг гол үндэс нь бидний олон арван жилээр зохиомлоор иргэншүүлэх үзэл санаагаар ярьж зуршсан ардач үзлээс гадна шашин номын ойлголт давамгайлж байгааг эл туужийн аман бичгийн олон хувилбар бэлхнээ гэрчилж байна. Энэ санааг бататгах бас нэгэн баримтыг дурьдвал:

"Монгол ардын баатарлаг туульд түгээмэл байдаг овог аймгийн өөр хоорондын зөрчил тэмцлээс гадна шашин хоорондын мөргөлдөөнийг тусгасан зүйл ч ажиглагдаж байна. Тухайлбал бидний дээр дурьдсан Б.Чунраагийн хэлсэн Гэсэрийн үлгэрт мангасын бөөг амьд үлдээсний улмаас Гэсэр Богд хааны өвөг дээдэс Алтан галав Сандал хааны сүнснийг нь дуудаж төрүүлэх болсон хийгээд Шарай голын гурван хаан уг нь Мангас байх учиртай боловч Мангасын бөөгийн чадал дутсан учир хүний төрлийг олсон /Дулам, Вайцек, 1983, 76/ гэх зэрэг сонин ойлголтууд ажиглагдаж байна. Гэсэрийн туужийн олон хувилбарын энэ мэт нарийн ширийн зөрчилдөөнийг нягтлан үзвээс Бурханы шашны өөр хоорондын дотоод зөрчил тухайлбал улааны болоод шарын шашны үзэл баримтлалын зөрөө ч байх шиг байгаа юм. Мөн Гэсэрийн туужийн зохиомж он цагийн явдлын хувьд ч Бурхан багшийн намтар цадигт Буддын шашны түүхэн үйл явдалтай маш ойролцоо зүйл ажиглагдаж байгааг санамсаргүй тохиолдол гэж үзээд огт анхааралгүй орхиж арай болмооргүй санагдана. Жишээлбэл Гэсэрийн туужийн зарим бүлэг 12 байхад Бурханы намтар 12 зохионгуй хэмээх нь мөн 12 бүлэг байдаг. Гэсэр бурхан багшийг таалал болсноос хойш 500 жилийн дараа амьтны тусын тулд энэ замбуутивд ирсэн байхад "Зуун мянгат юм" тэргүүтнийг гадаад далайгаас залж ирж Лү дүб буюу

Лусын бүтээлч хэмээн алдаршсан Нагаржуна багш мөн бурханы нярваан дүр үзүүлснээс хойш 400-500 жилийн дараа мэндэлж дундаж үзлийн номоо номносон зэргийг дурдаж болно. Тэрчлэн Гэсэрийн тухай туужийг Бурханы шашны том зүтгэлтэн Жанжаа хутагт Анванчойндон Бээжинд хэвлүүлсэн, мөн эл зохиолыг чин сүсэгт номч хатан дуртган төвд хэлнээс орчуулгаж байсан, эл зохиолын утга чанарын талаар 6-р Банчен Балдан-Иш (1738-1780) машин сонирхон 1778-1779 оны үед уг зохиолын талаар Сүмбэ хамбол асуулт тавьж захидал илгэж байсан, Халхын зая бандидагийн олон дүүдд монгол, төвд Гэсэрийн туужийг номын сандаа хадгалж байсан зэрэг нь санамсаргүй зүйл огт биш юм. Шашны зүтгэлтэн эрдэмтэн нарын дотроос Гэсэрийн туужийн утга чанарын талаар нэлээд бодитой үнэлэлт дүгнэлтийг Сүмбо хамбо Ишбалжор /1704-1788/ өгч байжээ. Тэрээр 1779 оны үед Банчин Балдан-Ишд илгээсэн хариу захидлаа: Гэсэрийн үлгэр нь Хятадын Тансан ламын намтартай адилавар юм. /Ц.Дамдинсүрэн, 1957, 185/ гэсэн нь эл зохиолын мөн чанарыг зөв тодорхойлоход түлхэц болсон чухал үнэлэлт гэж үзэж байна. Тан улсын Тансан лам УП зууны үед Энэтхэг орноос Бурханы шашны 600 гаруй боть судар залж ирж дээдйн номыг хятад орноо дэлгэрүүлсэн түүхийг зохиогч Сюаньзан (526-664) маш сонин адал явдалт зохиол болгон туурвисан шиг бурханы шашныг умраас умарт дэлгэрүүлэгчийн намтар түүхийг төвд, монголын олон үеийн үлгэрч туульч нар чухам аугаа их тууль болгон туурвисан ажээ. Ийм ч учраас төвд монгол Гэсэрийн туужийн аль алинд нь нэг талаас шашин номыг үүтгэгч туурвигч номлолчийн дүр төрх нөгөө талаас эр зориг аугаа их хүчин чадлыг бахархал болгогч баатарлаг туулийн жавхлант дүр дүрслэлийн аль аль нь тод томруун туссан байдаг гэж хэлж болно. Үүний зэрэгцээ буян, нүгэлийн утга чанарыг Гэсэр Богдын нэрийн өмнөөс үлгэрлэн өгүүлсэн сургаал номлол байдгийг проф.В.Хайссиг /1978, 125-152/ нэгэн өгүүлэлдээ тодорхой бичжээ.

Одоо бид Монгол Гэсэрийн туужийн дотроос Гэсэр хаан эхийгээ тамаас гаргаж авсан бүлгийн талаар авч үзье. Гэсэр хаан эхийнхээ сүнснийг эрж хурмаст тэнгэрт гарсан боловч тэнд үгүй болохоор Эрлэг номын хаанд хүрч сүр хүчийг бадруулан түүнийг аюулгасан боловч үнэхээр үзэж харсангүй хэмээн хүлцэл өгсөн тухай өгүүлэмж нь судлагчдын сайн мэдэх 1716 оны Бээжин барын Гэсэрээс гадна "Заяын Гэсэр", "Номч хатны Гэсэр" тэргүүтэнд бараг өөрчлөлтгүй уламжлан ирсэн юм.

Дашрамд тэмдэглэхэд Гэсэр баатрын харвасан сум туссан гэдэг энэ домогт газрын дэргэд байгуулсан Гэсэрийн сүмийг Соёлын хувьсгалын үед үгүй хийснийг Өвөрмонголын Гэсэр судлалын албан гэр орон нутгийн байгуулагатай хамсаж уг сүмийг шинээр сэргээжээ.

Баарин Гэсэрийн тууж хийгээд аман домгийн энэ мэт өвөрмөц онцлог нь Монгол угсаатны Бурханы шашны түрүү үеийн дэлгэрэлтийн чухал дурсгал болох бурхан багшийн хэвтээ Зуу, Жинчин цагаан суварга зэрэг энэхүү нутагт орших эртний Хүннү хятад улсын буддын соёл иргэншилтэй эх сурвалж нэгтэй байж ч болох талтай юм.

Буддын утга зохиолын намтар цадигийн зохиолтой энэ мэтийн адилавар зүйлс монголоос гадна төвд Гэсэрийн туужид ч мөн нэгэн адил тохиолддог байна. Тухайлбал Гэсэр судлалын нэрт эрдэмтэн проф.Р.А.Стейн "Гэсэр эхнэрээ тамын орноос аварсан явдал нь Маудгальяна эхийгээ эрлэг тамын газраас аварсныг санагдуулдаг юм" гэж тэмдэглэсэн нь Монгол Гэсэрийн туужийн Гэсэр эхийгээ эрлэг тамын орноос олж авч сүнснийг нь тэнгэрт гаргасан явдалтай бүр ч ойролцоо санагдана. Гэсэрийн туужийн нэрийн ишийн зүйлсээс аваад энэ зохиолын бүтэц, зохиомж, үйл явдлын хэлхээс, зан үйл тэргүүтнийг анхааралтай ажиглахад Бурхан багшийн зохионгуй буюу намтар цадигтай холбоотой зүйл цөөнгүй байгаагаас энд баримт болгон товч дурдъя.

Халхын Зая бандида Лувсанпэрэнлэйн /1642-1716/ номын санд хадгалагдаж байсан монгол Лин Гэсэр нь Замлин Сэнченний намтар гэсэн гарчигтай байдаг билээ. Энэ нь монголоор "Замба тивийн их арслан (хааны) намтар" гэсэн нэр болохын дээр мөн бурхан багшийн олон ёгт нэрийн нэгэн билэг монгол Гэсэрийн байгаа нь сонирхолтой юм. Өөрөөр хэлбэл Монгол Гэсэрийн туужийн зарим хувилбарт "Арслан богд", "Арслан хаан", "Их Арслан" /В.Хайссиг, 1957, 183/ хэмээсэн хэллэгүүд буй. Харин Монгол Гэсэрийн туужийг хуурын үлгэр болгож аялгуулан хайлсан Өвөрмонголын алдарт хуурч Паажийн (1902-1962) "Эзэн Гэсэрийн бие эрлэг тамын газраас эхээ аварч гаргасан нь" гэсэн бүлгийг монгол Гэсэрийн туужийн бичгийн хувилбаруудтай харьцуулан үзвэл Гэсэр эхийгээ тамын оронд очоод олж ядаж эрж сурч явахад "нэг цал буурал өвгөн хэлэв. Гэсэр хааны эхийг эс мэдлээ. Нэгэн эмгэн "Нусгай Шилү Дасва мины!" гэж үүнээс түүнээс ус өг гэж гуйж ус олохгүй явна билээ" /Дамдинсүрэн, 1986, 206/ гэсэн мэдээг хэлдэг. Энэхүү бичгийн хувилбарт дурдсан цал буурал өвгөн жирийн хүний байдлаар дүрслэгдсэн боловч чухамдаа зэрэг шинжтэй зохиолын бололтой юм. Эрлэг тамын орноор аялсан сэдэвтэй эрлэг өгүүлэмжээс үзэхэд нэг талаас тарчлаан зовоох эрлэгүүд нөгөө талаас тарчлан зовогч нүгэлтнүүд хоёр л байдаг. Тухайлбал "Молон тойны" судраас үзвэл тэрээр эхийнхээ сүнснийг дөчин галвын турш эрлэгийн хаалга сахигч нартай хэлэлцэж байдаг /Лоренц, 1982, 56/ Үүний нөгөө талаар монгол Гэсэрийн туужийн бичмэл дармал эхүүдэд "Тэр өвгөнөөс /бусад/ 18 тамын хаалгачийг тас алав" гэснээс үзвэл Гэсэрт тус хүргэгсэн тэр цал буурал өвгөн нь эрлэг буюу аль

эсвэл "Цагаан чулуу овоологчийн" дүрээр гардаг эерэг талын
 өмгөөлөгч баатар болох юм. Энэ хэсгийн үйл явдлыг Паажий хуурч
 маш тодорхой агаад сонирхолтой өгүүлснийг доор иш татаж үзье.

"Алаг эрэн үстэй

Алцага малцага алхалсан

Эрэн нүд нь гялалзсан

Этгээд нэгэн чөтгөр

Урагш гарч ирээд

Өмнө нь ирж сөгдөөд

Там тамд ороогүй

Тийм нэг эмгэн

Энд тэнд явж

Идэш ууш гуйж

Шавар усанд сууж

Шаваг өвсөнд хэвтэж

Арван зүгийн Гэсэр

Анх минь байсан бол

Эмээ нь чингэж зовно уу гэж

Амандаа ярьж явдгийг

Албин бага чөтгөр би

Ажиж нэгтээ учирчээ" /Доронга, 1989, 163/ хэмээн монгол

ардын зүйр үгэнд "чөтгөрийг бага нь адтай" гэдгийн үлгэрээр
 ийнхүү өгүүлж байгаагаар дүрслэн шүлэглэсэн байна. Энэхүү
 Гэсэрийн туужийн аман бичгийн хувилбарт гарч байгаа албин
 чөтгөр, цал буурал өвгөн хоёр нь дүр дүрслэлийн хувьд харилцан
 адилгүй өвөрмөц шинжтэй боловч Гэсэр хааны эхийг хүүгээ үглэн
 дурсан дуудаж явдгийг хэлж өгч түүнд тус хүргэж байгаагаараа
 адилавар юм.

Гутгаар бүлэг

ТАЙЛБАР ЗОХИОЛ

Дорно дахины арван ухааны ном зохиолыг туурвилзүйн
 үүднээс авч үзвэл хэлбэрийн талаасаа яруу найраг, хүүрнэл зохиол
 холимог гурван биед хуваагдах агаад агуулгаар нь бас үндэс (зава),
 тайлбар (дэлбэ) гэж хоёр ангилж болох юм.

Шашны гүн ухаан дотоод үзэл, зан үйл тэргүүтний талаар
 туурвисан аливаа зохиол бүтээлийн утга чанарыг яруу тодорхой
 ойлгомжтой болгохын үүднээс энэхүү тайлбар зохиолын төрөл буй
 болжээ. Тайлбар зохиол нь дотроо утгын тайлбар (дондэл), үгийн
 тайлбар (цигдэл) гол тайлбар (шүндэл) бэрхийн тайлбар (гадэл) гэх
 зэрэг төрөл айд хуваагдах агаад энэхүү тайлбар болгон нь уран
 зохиолын дурсгал болдоггүй юм.

Ингэхлээр бид уран зохиолын яруу сайхны арга
 хэрэглүүрийг ашиглаж бичсэн монгол уран зохиолын үе үеийн
 түүхэнд гарсан дурсгалуудаас төлөөлүүлэн өгүүлэхийг хичээлээ.
 Энэхүү тайлбар зохиолын нөлөөгөөр монгол уран зохиолын
 түүхэнд эртнээс нэвтрэн орж идээшин хөгжсөн сонирхолтой төрөл
 бол хажлагат тууж юм.

Ертөнцийн амьдралын мөн чанарыг яруу найргийн хэлээр
 гүн гүнзгий утга учиртай дуртган сануулагсан сургаалын шүлгийн
 утга санааг эгэл төрөлхийтний ой тойнд хүртээхийн тулд бичгийн
 мэргэд үлгэр домгийн зохиолоос утга нийцүүлж ишлэн өгүүлэх
 журмаар эл төрөл дэлгэрчээ.

Хажлагат туужийн хөгжилд эртний энэтхэгийн уран
 зохиолуудаас "Панчагантиара", "Шидэт хүүрийн үлгэр" "Бигармижид
 хааны түүх буюу 32 модон хүний үлгэр", "Далан тотийн үлгэр" эдгээр
 дөрвөн зохиолын янз бүрийн хувилбар их нөлөөтэй" гэж оросын
 нэрт энэтхэгч П.А.Гринцер /1963, 4/ бичжээ.

Монгол хажлагат зохиолын хувьд дээр дурдсан энэтхэг
 зохиолын үлгэр өгүүллэгүүдээс гадна өөрийн үлгэр домгийн зүйлийг
 нэмэр чимэг болгосон буюу монгол нутгийн ахуй нөхцөлд
 нийцүүлэн өөрчилсөн бас нэг онцлог буй билээ.

Акад.Б.Я.Владимирцов, Ц.Дамдинсүрэн зэрэг эрдэмтд монголчууд эртнээс нааш төрөлх уран зохиолынхаа хажуугаар хөрш зэргэлдээх бусад улс үндэстний уран зохиолоос өөрийн ахуй нөхцөлд гайхалтай зохицуулан хувиргаж өвөрмөц маягийн хажлагат зохиол үлгэр өгүүллэгүүд зохиосоор ирснийг гярхай ажиглан тэмдэглэж байв. Тухайлбал Б.Я.Владимирцов /1926,24/ "Панчатантрын монгол үлгэрийн цоморлиг" гэдэг номынхоо удиртгалд "Энэтхэг, Төвд, Хятадаас уламжлан ирсэн зохиолыг хувирган өөрчилсөн нь монгол уран зохиолд тохиолддог онцлог үзэгдэл билээ. Ийнхүү хувиргасан зохиол монголд түгээмэл дэлгэрсэн олон түмний сонирхон унших номд тохиолдоно. Жишээлэхэд Бигармижид хааны дэлгэрэнгүй тууж байхын хажуугаар монголчуудын гарцаагүй өөрсдөө товчлон бичсэн мөн хааны тууж байдаг юм" гэжээ. Хажлагат зохиолын зохиомжийн онцлог нь сургаалын шүлгийн утга санааг үлгэрээр тайлбарлан өгүүлсэн байдаг. Жишээ нь Нагаржунагийн "Ардыг тэжээхүй дусал" хэмээхэд

Учиргүй бусдын гэмийг өгүүлж бүү үйлд
Урьд авсаар бусдын гэмийг хэлбэл

Удалгүй гэдрэг өөрөө хэлэгдэхүй болох нь
Ухамсаргүй эхнэр үнэгэнд хэлэгдсэн мэт" хэмээсний үлгэр нь

нэг эхнэр өөрийн эрийг орхиод өөр хүнтэй болж уулзахаар явж байтал дээрэмчин учраад хувцас чимгийг нь тайчин аваад нүцгэлж орхив. Тэр эхнэр хаашаа ч явж чадахгүй модны унасан навчаар биеэ халхлан суужээ. Тэгтэл тэнд нэгэн үнэг мах зууж иртэл усны долгионоор загас гадагш хаягдахыг хараад аман дахь махаа газар тавиад загасыг авахаар одтол усны давалгаа дахин дэлгэхдээ мөнөөх загасыг эргүүлэн дотогш авч одов гэнэ. Үнэгийг буцаж ирэх завсар нэгэн хэрээ ирээд газар тавьсан махыг нь шүүрч нисэв. Түүнд үнэг аргаа баран дэмий ийш тийшээ харж зогсоход эхнэр ийн өгүүлэв

Амтлахыг шахсан загасны мах далайн ёроолд оров
Агдам санасан газар дахь мах огторгуйн төвд гарав

Ай одоо нааш цааш сэргэлзэж хэнийг харнам чи гэсэнд /нэг өгүүллүүн:

Ашдын эрээ тавиад хормын эрийг эрэлтэй
Ахуй бүх чимэг хувцсаа дээрэмчинд тоногдоод
Аргаа барж модны навчаар биеэ халхлан суусан
Асар муухай ичгүүрт эхнэр чамайг харнам гэжээ Энэ нь бусдыг хэлбэл гэдрэг хэлэгдэх нь үүнтэй адил тул хорт үгээр бусдыг дайрч бүү өгүүл гэсэн утга санааг илэрхийлж байна хэмээжээ.

Бидний өгүүлж буй нүцгэн эхнэрийн эл үлгэр нь "Өмдгүй байж өвдөг цоорхойг шоолох" гэсэн монгол ардын зүйр үгийг санагдуулна. Нагаржуна багшийн "Рашааны дусал түүний тайлбар Чандманийн чимгийн" дотроос иш татан өгүүлсэн дээрх зохиолын бүтэц зохиомжоос ажиглаж үзвэл сургаалын шүлэгт утга эртний

уламжлалт үлгэр домгийн уран санааг хураангуйлан шүлэглэсэн байдалтай аль эсвэл шүлгийн утга санаанд нийцүүлэн ардын үлгэр домгоос тайлбар болгон найруулсан ийм хоёр талын холбоо байх бололтой.

Бидний өгүүлж буй "Рашааны дусал" хийгээд Сажа Бандидагийн Субашидын тайлбар зохиолуудыг монголчууд орчуулахын зэрэгцээ зарим нэгэн үлгэрийг нэмж найруулах, монгол ахуй нөхцөлд уялдуулан зассан байх тул Цахар гэвш (1740-1810), Номтын Ринчин (1821-1907) зэрэг хэлмэрчид тухайн зохиолын төгсгөлийн үгэнд "Найруулан зохиов" гэж тэмдэглэсэн байдаг.

Ийм учраас акад. Ц.Дамдинсүрэн /1957, 132/ "Чухамдаа Ринченбалын зохиосон Субашидийн тайлбарыг Цахар гэвш зөвхөн орчуулсан биш, нэлээд зүйлийг нэмсэн байна. Уг зохиолын зарим тайлбаргүй зүйлд тайлбар нэмж хийх ба зарим товч тайлбарыг дэлгэрэнгүй болгох зэргээр үлэмжхэн нэмсэн байна. Төгсгөлийн үгэндээ "Субашидийн хоёр зүйл тайлбар тэргүүтэн судар шашдируудаас түүж мэдэхэд хялбар болохыг эрхлэн шинжээд өөрийн оюунд ургасны хэрээр бичив гэжээ. Үүнээс үзвэл Цахар гэвш энэ тайлбарыг хийхдээ хоёр зүйлийн тайлбар ба бусад зохиолоос түүвэрлэж зохиосон байна" гэсэн байна.

Бидэнд энэ хэр мэдэгдэж буй баримтаар монгол хэлээр зохиосон тайлбар зохиолын түрүүчийн дурсгал нь Чойжи-Одсэр бандидагийн 1311 онд зохиосон Бодичария аватаргийн тайлбар болно. Бодичария аватара буюу Бодьмөрийн явдалд орохуй хэмээх арван бүлэг гүн ухааны эл шүлэглэсэн зохиолыг эртний Энэтхэгийн домогт эрдэмтэн Шантидева зохиожээ.

Энэ алдарт зохиолыг "Агуу их явдал ба гүн үзэл хоёулыг номлосон буй" гэж Цахар гэвш Зонховын намтарт /Y,24a/ товч тодорхойлсон байдаг.

Монгол бичиг сударт энэ эрдэмтнийг Шивалхагийн гэсэн гэх түүний намтар цадигтай холбоотой үлгэр домгийн шинжтэй сонин өгүүллэг байдгаас түүний номносон алдарт Бодичария аватара хэмээх зохиол хэрхэн гарсан тухай нэгэн домог өгүүллэгийг түүхч Жамбалдоржийн "Болор толь" хэмээх зохиолоос сийрүүлэн танилцуулъя.

Шивалхагийн гэсэн нь өмнө зүгт нэгэн хааны хөвүүн болоод эцэг нь тэнгэр болж маргааш ширээнээ суухын тэр шөнө ингэж зүүдлэв гэнэ. "Хаан ширээн дээр Манзушири сууж ийн айлтгав. Хөвүүн энэ ширээ нь ширээ бөгөөд чиний багш би мөний тул бид хоёр нэгэн дэвсгэрт суух, ер зохис үгүй" хэмээн айлдахыг зүүдлэн бас Дара эх бурхан тэнгэрээс рашаан хийгээд "Хан төр хэмээгч тамын галтай адил" хэмээн айлдсаныг зүүдлээд энэ хаан ширээнээ сууж хан төр барьж үл болох хэмээгээд дутааж хойно нэг хоног явах замд нэгэн уснаас уухыг завдсанд нэгэн бүсгүй хүмүүн

ирж өөр нэгэн ус өгөөд ойд Югээрийн дүртэй нэгэн ламын дэргэд хөтлөн аваачив. Шивалха тэр ламаас ном сонсч дияан бясалгал төрөв. Тэндээс дорно зүгт Синхабаза хааны дэргэд 12 жил түшмэл болж байв. Тэр үед Шивалха гэгээнээ Манзуширийн баригч нэгэн модон илдийг нуун тахиж явдаг ажгуу. Үүнийг нэгэн түшмэл гаднаас үзээд хаанд мэдүүлэв. Энэ хүмүүн муу санаатай амуй. Хэзээд нэгэн илд нууж явах ажээ хэмээхэд түүнийг хаан сэжиглэж Шивалхаг "Чи тэр илдээ гарга хэмээв" Гэгээн бэр үүнийг ил гаргаж болохгүй. Үүсн хүмүүнд муу хэмээхүйд хаан түүнийг эрх биш ил гарга хэмээсэнд Ай тийм бөгөөс хаан та нэг нүдээ дараад нэг нүдээр үз хэмээхүйд нэг нүдээрээ хараад түүний гэрэлд тэссэнгүй хааны нүд сохров.

Хаан Шиватү хэмээн мэдэж гэгээнийг тахив. Тэндээс гэгээнтэн бэр Ниландарын хийдэд хүрч тойн болон суув. Тэнд дотроо ном бясалгаад ном зохиох тэргүүтэн буй боловч гаднаас үзэхэд юу ч мэдэхгүй дүртэй.

Нэгэн өдөр таван шан тутрага зооглоод үргэлж хэвтэх унтах, идэх, баах, гурваас бусдыг үл мэдэх дүртэй тул "гурван хураан мэдэлт" хэмээн нэрийдэв. Бусад Бандида нар бэр Шивалхаг зайлуулах арга хийж бид өдөр өдөр ээлжээр ном уншсугай хэмээн хэлэлцэн Шивалхагийн гэгээний ээлжийн өдөр ирэхэд Гэгээнд айлтгаваас Гэгээн зөвшөөрч болно хэмээхүйд Бандида нар энэ хэрхэх бол хэмээлдэв. Шивалхагийн гэгээн-бэр олон түмэн мэргэдийн дотор ширээн дээр суугаад урьд гарсныг унших буюу гараагүйг унших буюу хэмээсэнд бүгдээр гараагүйг унш хэмээлцэв. Даруйд Их хөлгөний номын утга бүхнийг хураасан Чариа Аватарааг зохион айлдаж сүүл шахахад огторгуйд нисээд улам улам дээш залраад сүүлдээ бие нь үзэгдэхгүй зарлиг нь сонсогдсоор төгсгөл айлдаад залрав. Тэндээс бандида нар тэр айлдсан номыг хураамжлан үзвээс зарим нь 700 шүлэг, зарим нь 1000 шүлэг, зарим нь 1000 гаруй шүлэг болж аль нь чухам мөнгийг эс мэдэн гайхаж байтал Гэгээн бэр өмнө зүгийн Цогт суварганы тэнд өөд болж хэмээхийг сонсоод Ниландарын хийдээс гурван бандида гэгээнийг залахаар одсонд өөд болж эс ирэн миний тэр ном 1000 шүлэгтэй амуй. Мөн миний суусан гэрийн нурууны завсарт Бандидагийн нарийн бичгээр бичсэн хоёр зүйл ном буй. Түүнийг үз хэмээн айлдав. Шивалхагийн гэгээн-бэр тэр орноо 500 гэлэнтэй хамт сууж байв. Тэндээс Шивалхагийн гэгээн-бэр балар өмнө цагт гуйлгачины ёсоор нүцгэн явж тэр орны гуйланч нар угаадсаар амьдрагчдын дотор байхад нэгэн шивэгчин эхнэр угаадсаа цутгахдаа хир угаах уснаас гэгээний бие дээр үсрэгснээс тэр ус буцлав. Үүнийг тэр эхнэр үзээд энэ нэг зүгээргүй хүмүүн байнам хэмээн санав.

Тэр цагт тэрсүүдийн багш Санхадева хэмээгч тэр орны хаанд ийн хэмээв. Би огторгуйд Махадевагийн хот мандлыг зурна. Түүнийг баллаж эс чадваас таны бурхан номын шүтээнийг шатааж

хуврагуудыг манай ёсноо оруулж өг хэмээв. Хаан олон хуврагийг цуглуулж баллах хүмүүн эрсэн боловч нэгхэн бэр хүмүүн эс гарав. Хаан гаслаж байтал урьдын шивэгчин эхнэр хаанд мэдүүлэв. Биедээ ус тусахуйд тэр ус буцлах нэгэн тойныг үзсэн билээ. Тэр нэг чадах магадгүй хэмээв. Хаан тэр шивэгчинд түүнийг түргэн ол хэмээсэнд тэр эхнэр эрсээр явж нэгэн модны дэргэдээс олоод аваачив. Шивалхагийн гэгээн-бэр хаантай учраад би түүнийг баллаж бай хэмээв. Нэг суулга ус, хоёр ёрог (даавуу) гал тэргүүтнийг бэлдэж зурж, дорно Тэндээс багш Санхадева бэр огторгуйд хот мандлыг зурж, дорно хаалгыг нь төгсгөхийн хэрд Гэгээн-бэр дияаныг бясалгасанд гэнэт нэг сүрхий хар шуурган гарч хот мандлыг ором үгүй хийсгэн мод ба хэрэм сэлт унаж байшин балгад ч унам шахамдав. Тэр олон улс ч салхинаа хөөгдөн тэрсүүдийн багш нарыг далайн тэртээ хаяв. Зүг бүхэн харанхуй болж юу ч үл үзэгдэх болоход Гэгээний хөмсөгний завсраас гэрэл гарч хаан хатан сэлтэд замыг үзүүлэн тэр хаан хатан нар хувцаснаасаа салж нүцгэн болон тоосноо дарагдсаныг усаар угаан ёрог даавуугаа өмсгөж галд дулаацуулж авав. Тэр салхинаа тэрсүүдийн олон сүм эвдрэв. Тийм тиймийн долоон зүйл намтар байснаас нэгэн хэдийг бичсэн болой" гэж "Болор тольд" бичжээ.

Эртний Энэтхэгийн алдарт эрдэмтэн Шантидевагийн Бодичарияватара хэмээх гүн ухааны шүлэглэсэн зохиолд дорно дахины энэтхэг монгол төвдийн олон үеийн мэргэцүүл янз бүрийн тайлбар зориулсаар ирсний нэг нь XIV зууны эхэн үеийн монголын их эрдэмтэн Чойжи-Одсэрийн тайлбар юм.

Бид монгол тайлбар зохиолын онцлог шинжтэй танилцжулах зорилгоор адил биш цаг хугацаанд зохиогдсон янз бүрийн агуулгатай хэд хэдэн зохиолын тайлбарын талаар хойно өгүүлэх болно.

1. БОДИЧАРИЯВАТАРАГИЙН ТАЙЛБАР

Германы эртний судлалын шинжилгээний ангийнхны 1902-1904 онд Шинжаны Турфан нутагт малтлага хийж олж нээсэн монгол бичгийн дурсгалуудын дотор Чойжи-Одсэрийн 1311 онд зохиосон Бодичарияватарагийн тайлбарын сүүлийн 12 хуудас уламжлан хүрч иржээ. Энэ 12 хуудсыг профессор Э.Хэниш /1954/ В.Кливез /1954/ нарын эрдэмтэд нарийвчлан судлаж герман, англи хэлээр орчуулж нийтлүүлсэн байна. Бидний үед удамжилж ирсэн Бодичарияватарагийн тайлбарын 12 хуудас нь

Огторгуйн сан мэт бүгд

Дуусал үгүй-эд таваартан болтугай

Тэмцэлдэхүй хөнөгөөгч үгүй ээ

Өөрийн дураар эдлэх болтугай гэсэн шүлгээр эхэлж байна.

Энэ нь уг зохиолын "Зорин ерөөх 10-р бүлгийн" 28-р бадаг шүлэг

болно. Зохиогч энэ мэтээр долоон бадаг шүлгийг ишлэн сийрүүлж "Хэмээх долоон шүлэг ийн ухагдах бас миний энэ буянаар хамаг амьтан найман чөлөөгүй нугуудаас тонилж ном үйлдэхүй хэрт сүсэг тэргүүтэн төгс болтугай. Бурхан бодисад нар огторгуйн сан хэмээх дияаныг олсны тулд юун хэргээр барш үгүй бүтэх мэт амьтан бэр болж хэмээх буюу бусад хялбар буюу шумнасын үйл хэмээх шумнас багш тэргүүтэн элдэв хувилж ирж ном дор дотгор хиймүү хэмээн судар нугууд дор номлогсон мэт ухагдах" гэжээ. Энэхүү долоон бадаг шүлгийн утга санааг ухах үзвээс шүлгийн шад бүрийн агуулгыг тайлбарлахыг зорьсонгүй аль ухаарахад төвөгтэй ойлголтыг онцлон тайлбарлахыг чухалчилсан нь илэрхий байна. Тухайлбал бидний өгүүлж буй долоон бадаг шүлэг нь ихэд баялагтай болж хөнөөл тэмцэлгүй өөрийн дураар цог золбоотой, эр чадалтай, муу бүхэн сайн болж миний энэ буянаар хамаг амьтан нүгэлийг тэвчиж буян үйлдэх болтугай гэсэн ерөөл талбижээ. Энэ бүхэн хэн хүнд ойлгомжтой учраас Чойжи-Одсэр бандида

Бодичид сэтгэлээс үл хагацан

Бодь явдлаар явахун

Хамаг бурхадда эзлэгдэж

Шумнасын үйлийг бэр тархаахуун болтугай гэсэн 32-р бадгийн утга санааг нээн тайлбарлахыг чухалчилжээ. Үүндээ шумнасын үйлийг тархаах ерөөл тавьсан нь ердийн хүнд байтугай шашны боловсролтой хүнд ч учир нь төдий л тодорхой бус санагдаж болох юм. Энэ нь бодь явдлаар явагчид ч шумнасын дүрд хувирч эсрэг тэмцэлдэн ид эрдмийг нь хурцалж байдаг гэсэн санааг илэрхийлж Чойжи-Одсэр бандида "...шумнас багш тэргүүтэн элдэв хувилж ирж ном дор дотгор хиймүй хэмээн судар нугуудад номлогсон" гэж тэмдэглэжээ. Тухайлбал Бурхан Шигэмүнийн үзэлд ах дүү нараас Аанада, Дивадэд хоёр нэг нь бодисадын сэтгэлт шадар шавь нь болж зарлиг сургаалыг нь дэлгэрүүлж нөгөөх нь (Дивадэд) шумнасын сэтгэлээр өөс эв эрж байсан нь чухамдаа Бурхан багшил хорлол болсон бус харин ч хүлцэнгүйн чанар бэрхэд хатуужуулах нэгэн зэмсэг болж байсны хувьд тустай хэрэг гэж үздэг.

Бидний үед уламжлан ирсэн 12 хуудаснаас үзвэл Чойжи-Одсэрийн эл зохиол нь үг дараалсан дэлгэр тайлбар бус бэрх ухагдахууны хураангуй маягийн тайлбар болох нь тодорхой байна. Тухайлбал 38-41-р бадгийн тайлбарт "Хэмээх дөрвөн шүлэг гурван бадаг ийн ухагдах буяны хүчээр өөрийн сэтгэл эл арилбаас алгуусан төрөлхийт шувуу ба сэтгэл үгээгүү модон ба бурхадууд ба нарын гэрэл тэргүүтэн гэгээ ба хоосон огторгуйгаас бэр Сухавади улст ном номлох дуун сонсдон ажгуу. Тэр мэт бүгд улс ертөнцийн амьтан дураар болтугай хэмээх болжоу. Бас явагчны багш хэмээх бурхан бодисад нарыг хэмээхүү. Түүнээс бусад хялбар буюу хэмээн эс тайлав" хэмээнээс үзвэл утга тодорхой зүйлийг тайлбарлаагүй

үздээс нь толдорхой байна. Гэхдээ Бодичарияаватарагийн тайлбарын 12 хуудаст уг зохиолын Зава буюу үндсээс 30 бадаг шүлгийн ихэнхийг иш татан тайлбарласнаас үзвэл Чойжи-Одсэрийн энэхүү зохиол нь тийм ч товч тайлбар биш байсан бололтой гэмээр юм.

Уг тайлбар зохиолын онцлог нь үндсэн зохиолын агуулга буюу утгын талыг задлах тодруулах гүнзгийрүүлэн ухаарахад чиглэгдсэн гэж хэлж болно. Жишээлбэл:

Зарлиг номуудыг сонсохуй хийгээд

Амаар урихуй сайтар дэлгэртүгэй

Хуврагууд насуда зохилдоод

Хуврагуудын утга-бэр бүтэх болтугай хэмээн эхэлсэн дөрвөн бадаг шүлгийн утгыг тайлахдаа гол нь бурхан багшийн зарлиг номын утга чанар, түүний ангиллын талаар голлон өгүүлжээ. Тухайлбал эл дөрвөн бадаг шүлгийн тайлбарт: "Зарлиг номууд хэмээх винай, судар, абидарим гурав болжоу. Тэднийг бичгээр уншихуй, сэтгэлд тогтоож, амаар урихуй, номлохуй, сонсохуй бичихуй тэргүүтнээр сайтар олноо дэлгэртүгэй" хэмээн ерөөл тавиад бурханы зарлиг сургаал гурван хүрдэнд хуваагдах агаад тэр нь "Доорд хүрдэн хуврагуудын хэрэг заргыг бүтээх үйл хүрдэн, дунд хүрдэн ном сонсохуй, уншихуй, бичихуй, үзэхүй тэргүүтэн сонсох сэтгэхүйн хүрдэн, дээд хүрдэн мэдсэнээ аглаг бясалгаваас бүтээн хичээхүй хүрдэн хэмээх болжоу" гэжээ. Бас Чигшабун (шагшабад) дияан билэг тэргүүтэн гурван суртахууныг дурдахдаа тойн хуврагууд шагшабад буюу сахил санваараа эрхэмлэн сахихын учир утгыг чухалчлан өгүүлжээ.

Чойжи-Одсэр тайлбар зохиолдоо өөрөөсөө өмнөх эрдэмтэн сэтгэгчдийн зохиол бүтээлээс ашиглаж бичсэн баримт бидний үед уламжлан ирсэн 12 хуудаснаас ч ажиглагдаж байна. Тухайлбал 46-49-р бадгийн тайлбарт хэрэв хүмүүн буян номд шамдаж чадвал тэнгэр нар гандарис, гаруди, гинари хийгээд лусаас ч илүү хүчнийг олно хэмээн эртний энэтхэгийн их багш Чандрагүмийн номлолыг ишлэн өгүүлжээ.

Тайлбар зохиолын уран сайхны нэг онцлог шинж болбоос элдэв үлгэр домог цадигийн өгүүлэмжийг ашиглаж бичсэн байдаг билээ. Ялангуяа үйлийн үрийн тухай үлгэрлэн өгүүлсэн зохиолд эрт урьдын төрөлдөө ямар нүгэл хилэнц үйлдэж явсан паянг дурьдсан шинжтэй жижиг өгүүллэгүүдээр чимэглэн бичсэн байдаг. Энэхүү зорин ерөөх 10-р бүлгийн тайлбарт ч мөн үйлийн үрийн домгийг дурдсан жишээ ажиглагдаж байна. Тухайлбал:

Итгэл алиныг сэтгэгсэн бөгөөс
Амьтнаа жаргалан бүтэх болтугай
Түүнчлэн Бирадигабүүд хийгээд

Ширвагууд жаргалтан болтугай гэсэн 49-р бадгийн тайлбарт Чойжи-Одсэр "Бирадигабууд хийгээд Ширваг хэмээх архад хоёр урьд заяаны хилэнцийн хүчээр болсон зовлон буюу.

Эрт нэгэн Бирадигабууд хорт суманд оногдож үхэх зовлон хүртсэн ажгуу. Бас Модгалвана тэргүүтэн Архадад зовлон болсон буюу. Тэр мэт зовлон үл хүртэн жаргалтай болтугай" хэмээжээ. Бирадигабууд (pratyekabuddha), Ширваг (Śrāvaka), Модгалвана (Maudgalyāna) тэргүүтэн архадууд ч өөр өөрийн үйлийн үрээр эрт урьдын төрөлдөө энэлэн шаналж байсныг үлгэрлэн дурдаад энэ мэт зовлонг үл хүртэн жаргалтан болтугай хэмээсэн ерөөл талбижээ.

Архад хэмээгч нь Нисванисыг дэвчигсэн бодгалийг хэлэх агаад монголоор "Дайныг дарсан" гэх ба төвдөөр "Дажомбо" хэмээдэг байна.

Зорин ерөөхийг зохиогч Манзуширийн ивээлээр гэрээс гарч тойн болох үйлс минь бүтэж төрөл тутамдаа аглаг орноо агуу сайныг олох ерөөл талбисан 51-53-р бадаг шүлгийн утга чанарын цаад далд санааг Чойжи-Одсэр бандида ил гарган:

Шандитева би -бэр Манзушири Бодисадын сайн тусыг хүртэгснээр арван орны тэргүүн маш баясгалант орныг олохын наана насныхаа төрөл дутамд урьд төрлөө мэдэх тойн болж улмаар төгс сайн аглаг орноо Манзушири бурхантай учирч түүнээс ном сонсох ерөөл талбигсан байна. Түүнээс гадна Чойжи-Одсэр

Амьтны зовлонгийн гагц эм нь

Хамаг жаргалангуудыг төрүүлэгч

Шашин ном хүндлүүлээд олз луга нэгнээ

Өнөд агуу болтугай гэсэн 57-р бадаг шүлгийн тайлбарт чухам бурахны шажин хамээгч юуг хэлэх вэ гэдгийг тайлбарласан нь сонирхолтой юм. Чойжи-Одсэр энэ шүлгийн тайлбар өгүүлэлдээ "Хамаг амьтны сансар хийгээд гурван муу заяан дахь өвчин мэт зовлонгуудыг анагаагч гагц эм нь болоод хамаг орчихуй хийгээд нирваан дахь жаргалангуудыг төрүүлэгч винай, судар, абидаарим хийгээд зарлиг номууд ба тэднээр ухагуулдахуй чигшабун, дияан билэг хийгээд суртахуй номууд хэмээвээс бурханы шашин хэмээх болой" гэсэн байна. Энэ нь чухамдаа Бурхан багшийн айлдсан зарлиг шастырын гурван аймаг сав ном хийгээд түүнийг дагалдан гарсан суртахуй номыг бурханы шашин хэмээнэ гэж тодорхойлжээ.

Зохиогч хамгийн сүүлчийн 58-р шүлгийг Шантидева багш Манзуширийн хүчээр бодисад сэтгэл үүссэний тул буянт сэтгэл төрсөний ач тусыг эрхэмлэн дурдаад Шагшабад хайрлагч багшдаа сөгдөн мөргөсний гүн утга учрыг тайлснаар "Зорин ерөөх" 10-р бүлгийн тайлбараа зохион дуусгав хэмээжээ.

Чойжи-Одсэрийн энэхүү тайлбар зохиол нь ХҮ зууны эхэн үед монголчууд бурханы шашны ном судрыг эх хэлээрээ зөвхөн

орчуулж урьж уншиж байсан төдийгүй номлох, туурвих, бүтээх тайлбарлах энэ өндөр төвшинд хүрснийг гэрчилж байна.

Бидэнд энэ хэр мэдэгдэж буй баримтаар Чойжи-Одсэр Бодичарияаватарагийн тайлбарыг монгол хэлээр ийнхүү яруу сайхан бүтээсэнчлэн бас бус өөр тайлбар зохиолыг ч туурвисан нь цаашид илэрх магадгүй юм. Жишээлбэл бидний намтар зохиолын бүлэгт өгүүлсэн хэлмэрч Шаравсэнгийн орчуулсан "Арван хоёр зохионгуйн тайлбарыг" Чойжи-Одсэр төвд хэлээр зохиосон байж болзошгүй юм. Учир нь уг тайлбар зохиолын багтаамж нь Шаравсэнгийн цоолдон орчуулсан голын дөрвөн бүлэгтэй ойролцоо агуулгатай буюу мөн л Бурхан Шигэмүни бодь сэтгэл үүсч ном номнож рид хувилгаан үзүүлсэн, 33 тэнгэрийн орноо ажирсан, тэрсүүдийн зургаан багшийг номхотгосон зэрэг Бурхан багшийн хамаг амьтны тусын тулд бүтээсэн агуу их үйлстэй холбогдож байна.

Тэрчлэн Чойжи-Одсэрын зохиосон Бурханы 12 зохионгуй хийгээд бидний өгүүлж буй тайлбар хоёрын аль алиныг нь Эсэнтөмөр хааны хатан Хуан Шоугийн дурдагсанаар хэлмэрч Шаравсэнгэ орчуулсан нь бас санаандгүй зүйл биш болов уу хэмээн бодогдоно.

2.ОЧИРООР ОГТЛОГЧИЙН ТАЙЛБАР

Бурхан багшийн билэг барАмидын тухай номлогсон гүн ухааны шүлэглэсэн эл зохиолын агуулга ач холбогдлыг өгүүлж баршгүй их хэмээн дурдсан байдаг. Ийм ч учраас уг зохиолыг 2000-д жилийн тэртээгээс хэвлэж нийтлүүлж олноо түгээж байсан гэх мэдээ бий.

Бид уг судрын утга агуулгын тухай бус түүний тус эрдмийг үлгэрлэн өгүүлсэн тайлбар буюу паян зохиолын талаар ярилцах зорилготой юм. "Доржжодва" буюу "Очироор огтлогчийн" тайлбар нь "Билгийн чанад хязгаар хүрэгсэн очироор огтлогчийн тус эрдмийн тайлбар" гэх юм уу "Очироор огтлогч Доржжодвагийн паянг номлогсон судар" хэмээн янз бүрийн нэрээр бичмэл дармалаар монголд өргөн дэлгэрсэн зохиол бонло. Уг зохиолын тайлбар өгүүлэлүүдийг уншиж үзвээс товч дэлгэр харилцан адилгүй байх ба бүлгийн тоо ч зөрөөтэй байдаг. Олонд хамгийн өргөн дэлгэрсэн нь 15 бүлэгт тайлбар бололтой юм. Жишээ нь Оросын ШУА-ийн Дорно дахины судлалын хүрээлэнгийн Петербургийн салбар дахь бичмэл дармал номын бүртгэлийг үзэхэд тэнд 20 зохиол бүртгэгдсэнээс зөвхөн нэг хоёр л 22 бүлэгт байгаагаас бусад нь цөм 15 бүлэгт тайлбар зонхилон оржээ. /Сазыкин, 1988, 85-98/

Бидний өгүүлэн буй эл зохиол нь утга санаа хийгээд бэрх үгийг онцлон тайлсан тайлбар зохиол бус уг номыг уншиж уриваас, бүтээвээс түүнд сүсэглэн бишрэвээс хүн, амьтны энэ ба хойтод тус

болох тул хувилж хуулах, хэвд бүтээхийг эрхэмлэсээр иржээ. Энэ тухай уг судрын монгол зохиогчдын бичиж үлдээсэн хэвийн тэмдэгт тэмдэглэсэн зүйл ч бий. Тухайлбал 15 бүлэгт "Очиороог огтлогчийн тайлбарын" төгсгөлд:

Аяа гүн хоосон чанарын хүрхэрэхүйн дуунаар
Алжаал буруу өгүүлэгч гөрөөчний тархийг хэмхэлж бүрүүн
Амарлингүй нирваан дор сансар дахиныг удирдан айлдагч
Аврагч Шагжагийн Арслан-бэр бүхнийг ялгатугай
Эрхин итгэл түүний сайн зарлигуудын дотроос
Эгнэгт дээд хэмээн сайшаагдсан базар (очир) цадгийг
Эндүүрэл үгүй баригсан уригсан, бясалгагсан тэргүүтний
Элдэв Тус эрдмүүдийг ялгаж номлогсон судар үүнийг
Хэзээд номын өглөг барш үгүй арвидахын тул
Хэв дор нийлүүлж бүтээгсэн энэ цагаан буянаар
Хэн энэ үүнээ нөхцөл найруулан барилдлага болгогсон

бөгөөд

Хэдүй чинээ номлогсон ач тусыг төгс эдлэх болтугай
Түүгээр үл барагдан олон төрлөөс
Тэнсэл үгүй ачаар тэтгэгсэн эх зургаан зүйл амьтан
Тэрхүү билэг барамидыг огоот төгсгөж бүрүүн
Дээр үгүй бодь хутгийг түргэнээ олохын тул зориулмай
хэмээн гэвш Гирди Дуаз /Дагважалцан/ төмөр хонин жил (1871)
бичсэн хэвийн тэмдэгтээ шүлэглэсэн байна.

Очиороог огтлогчийн товч дэлгэр тайлбар өгүүлэгчүүд нь урлаг уран сайхан зохиомж тэргүүтэндээ ардын үлгэр домог зэргийг чадамгай ашигласан тул жинхэнэ уран зохиолын дурсгал болсон гэж хэлж болно.

Энэхүү тайлбар өгүүлэгчүүд нь самгарид юм уу төвд хэлнээс орчуулсан байдалтай боловч чухамдаа монгол Панчатантарын үлгэр шиг танигдахгүй болтлоо хувирч өөрчлөгдсөн монгол ахуй нөхцлийг шингээсэн өвөрмөц зохиол болсон байна. Ялангуяа 22 бүлэгт очироог огтлогчийн тус эрдмийн тайлбарын зарим өгүүлэлүүдээс энэ онцлог бүр тодорхой ажиглагддаг юм. Үүний баримт болгон ганц хоёр жишээ авч үзье. Жишээлбэл ХҮШ бүлгийн тайлбарт нэгэн нүгэлт гөрөөч хар хүн Очиороог огтлогчийг ядам болгон уншигч "Хурц сайн зэвсэг хурдан сайн морь, нохой байсан цагт надад айлх юм үгүй" гэж хэлж байдаг. Энэ бол үнэхээр тал хээр нутгийн анчин хүн амьдралын багаж хэрэгслээ бахархан хэлсэн үг болно. Үүний зэрэгцээ тэр хар хүн эхнэрээ сүсэг бишрэлтэй байхыг ятгахад ер өвгөд эмгэдийн өгүүлсэн үгэнд "урамын дуугаар ирэгч буга гөрөөс, эмийнхээ үгэнд орогч эр хүн хоёр даанч тэнэг" гэж өгүүлсэн энэ үгнээс амьтны дуу авна дууриан ан гөрөөг урьж хуурч гэндүүлэн

агнагч гөрөөчний амьдрал хуучин цагт эрийн боол гэрийн зарц болж байсан эмэгтэй хүний амьдралын дүр төрхийг санагдуулж байна.

Бас үүнтэй ойролцоо агуулга бүхий 15 бүлэгт тайлбарын 8-р бүлэгт (22 бүлэгтийн 9-р бүлэгтэй тохирно) Очиороог огтлогчийн тус эрдмээр тамаас тонилж Сухавадийн орноо төрсөн нүгэлт яргачны алсан амьтад нь хонь мал тэргүүтнээс гадна буга, марал, хархул хийгээд чигтэй, тарвага, туулай гэх зэрэг монгол нутгийн ан амьтдыг өгүүлсэн байна.

Энэчлэн 19-р бүлгийн тайлбарын өгүүлэмж ч гэсэн өвөл хаврын цагт монгол орноо ан авд тавьсан хор идэж галзуурсан чоно ноход элбэгшин хүн малд гамшиг болдог бодит амьдралаас сэдэвлэсэн гэж хэлж болмоор санагдана. Үүний нөгөө талаар бурханы зарлиг сургаалын үй олон ном судраас Очиороог огтлогчийн тус эрдмийг онцгойлон амьтан хүнийг буяны зүгт жолоодсон ийм өвөрмөц тайлбар зохиол гарах болсны учрыг товч өгүүлье.

Хамаг амьтныг буяны зүгт жолоодсон энэ тайлбар зохиол буй болсон шалтгаан нөхцөл нь түүний үндэс болсон "Билгийн чанад хязгаар хүрсэн очироог огтлогч хэмээгч судар болно". Юуны тул "Очиороог огтлогч" хэмээн нэрийдсэн бэ гэвээс Бэлгэ билгийн угаар нь буюу бат бэх алмас чулуугаар хэдүй тоотон зовлон бүхнийг угаар нь огтлохын тул болой хэмээн уг судрын төгсгөлд очироог огтлогчийн судрыг бурхан багш юуны тул номногсон учрыг очироог огтлогчийн тайлбарт: "Юуны тулд номнов хэмээвээс найман түм дөрвөн мянган нисваанисын гэмийг арилгаад бэрх зузаан нүгэл хилэнцийг эвдэхийн тулд болой" гэжээ.

Ялж төгс нөгчигсөн бурхан багш буян чуулганыг хураагч "барамидын дээд" энэ их хөлгөн судрыг амьтан бүхэн сэтгэшгүй адилтгаж үгүй үзүүр хязгаар үгүй, буян цогцос олох болуу" /13а/ хэмээн номногсны тул уг номын хүчин чадлыг цаглаш үгүй гэж үздэг. Үүний дээр Очиороог огтлогчийн дэлгэр тайлбаруудын зарим бүлэгт /21-р/ бурхан багшийн номлогсон энэ билэг бармидын сударт тэнгэрийн хаан Хурмаст тамга дарсны тул агуу их ач тустай гэсэн бас нэгэн санаа бий.

Энэ тухай Очиороог огтлогчийн дэлгэр тайлбарын 21-р бүлэгт "Тэр юуны тул хэмээвээс ялж төгс нөгчигсөн Бурхан-бэр Билгийн чанад хязгаар хүрэгсэн очироог огтлогчийг номлохуй цагт Тэнгэрсийн хаан Хурмаст тэргүүтэн няан түмэн тэнгэр нар даган баясч энэ судрыг шүтэгсдийн энэ хойт хоёрын нөгчигсөн ба ирээдүй хийгээд этгээдийн ямарваа үйлт зориулж уншваас түүний хэрэг тусыг бас бүтээсүгэй хэмээн ам авч тамга дарсны тул болой" гэжээ. Энэ нь бурхан багшийн амьтны тусын тулд зохиогсон барамидын хаан билэг барамидын судрыг тэнгэр нар тамгаа дарж баталгаатай болгосон гэсэн үг болно. Үүний учир заримдаа Очиороог огтлогчийг бас "Тамгат судар" хэмээн нэрлэсэн нь хааяа тохиолдоно.

Бид одоо монголын Буддын уран зохиол тухайлбал тайлбар зохиолын нэг сонин дурсгал болох Очироор огтлогчийн тус эрдмийн тайлбарыг танилцуулах зорилгоор 22 бүлэгт "Очироор огтлогчийн тайлбарыг" баримтлан уг зохиолын агуулгын товчийг дор сийрүүлэе.

1. Очироор огтлогч судрыг аглаг хийдээс олж нас урт болсон ба цаг бусын үхэл үгүй болсон тус эрдмийн тайлбар

Эрт урьд цагт арван насандаа архадын санваар авсан нэгэн номч тойн хийдийн ойролцоох билэгч төлөгч хүмүүнд үзүүлсэнд

— Чиний оюун билэг чинь хурц сайн боловч нас чинь охор хэмээсэнд буян ном үйлдэхээр шийдэж "аливаа хүссэн увидас ном, хувь сүсэг сайн хүмүүнд олдох" хэмээснийг судар түүхнээ үзсэн тул нэгэн аглаг хийдэд очиж насны шид гуйхаар одов. Тэр аглаг газрын хийдэд хурч нэгэн үзүүрт сэтгэлээр сүсэглэж залбирч олон дэвтэр судар номоос нүдээр харал үгүй гараар тэмтэрч нэгэн дэвтрийг авч үзвээс очироор огтлогч судар ажээ. Энэ номыг уншин ядам барьснаар тэр хувраг 95 насалдж төрөл арилжихдаа төгс баясгалант бурханы оронд төржээ гэсэн буй.

2. Очироор огтлогчийн ач тусаар өчүүхэн тойн ертөнцийн догшин тэнгэрийн номхотгоод олон амьтныг сайн төрөл олгосон нь

Нэгэн газрын хийдэд цаг бусаар догшин шуурган дэгдээгч аймшигт догшин тэнгэр олон амьтныг зовоож байв. Мөн тэр цагт урсгал мөрнийг зогсоох, усгүй газраас ч ус гаргах их эрдэм чадлыг олсон нэг их тарнич байжээ. Тэр тарнич догшин тэнгэрийг дарахаар очоод толгойгоо хага цохиулаад хүүрээ гадна хаяулсныг нь түүнээс үлэмж их хүчин чадалтай шавь нь олж үзээд догшин тэнгэрийг үгүй хийхээр хатуу тарни уншиж отон суусанд тэр тэнгэр тарничийн зүрхэнд орж бөөлжүүлж үхүүлэв.

Чингээд арга тасарч байтал Очироор огтлогч судрыг уншигч нэг өчүүхэн тойн байдаг ажээ. Тэр тойн хоёр тарничийг хөнөөсөн хилэнцэт тэнгэрт хурч "Очироор огтлогчийг уншугай" хэмээсэнд тэраюулт оронд очоод амьд ирнэ гэж бүү сана хэмээн хүмүүс ятгав. Тэгтэл мөнөөх тойн "Ялж төгс нөгчигсөн бурхан багш бусдад багш болоод надад үл болох бөлгөө" хэмээгээд би амьтны тусын тулд тэнд зорчино хэмээгээд одсонд олон амьтад энэ тойны үнэхээр үхэх үйл нь ирж гэж санаагаа.

Тэндээс тэр тойн догшин тэнгэрийн сүмд хурч нэгэн үзүүрт сэтгэлээр Очироор огтлогч судрыг уншиж суутал шөнө дөлийн үед их салхи дуу чимээ болж аймшигт дүрст амаас нь гал бадарсан дүрст амьтан орж ирсэнд тойн өчүүхэн ч айсангүй "Ай хөөрхий муу үйлийн үрээр ийм дүр авсан их зовлонг амьтан буй заа" хэмээн нигүүлсэнгүй сэтгэлээр номоо уншиж суутал тэр аймшигт амьтан хорлол эс үзүүлсэн төдийгүй номд сэтгэл нь хайлж амьтныг үл хорлох тангараг тавьж бурханы шажинд орсоны тул тэр нутгийн

хүмүүс Очироор огтлогч судрыг эрхэмлэн дээдэлж элдэв зүйл тахил өргөх, орой дээрээ залж гэр хүрээгээ эргэх зэргээр ихэд шүтэх болсон хэмээжээ.

3. Очироор огтлогчийн ач тусаар Дарма Гарби тойн догшин өчнөөс тонилж эцэст төгс баясгалант оронд төрсөн тухай

Нэгэн хийдэд Дарма Гарби хэмээгч аяга тахимлаг байжээ. Тэрээр сүм суварга бүтээх хүү сан байгуулах элдэв зүйл ихийг бүтээн тэр сангийнхаа эд юмнаас хэрэглэж ном судраа уншиж амгалан сууж атал гэнэт өвчин тусч үхэхийн туйлд хүрэв. Тэгээд амь тасрахын урьд хойд мөрөө залбиртугай хэмээн хийдийн хүрээнд орвоос давцан дээр ал шарын өнгөт номын хувцаст нэгэн үзэсгэлэнт номын лам залрахыг үзээд мөргөсөнд

— Дарма Гарби чи хурлын ном, суваргын хэрэгсэл сэлтийг бүрэн төгс бүтээж их буян үйлдсэн ч гурван эрдэнийн тахил хэрэглээс эдэлж идсэн чинь хилэнц болжээ. Тэр нүгэл хилэнцийнхээ үйлээр тамд учрах болсон байна хэмээсэнд Дарма Гарби:

— Ай би ямар буян ном үйлдвээс тэр их хилэнцийг түргэн арилгах буй гэсэнд бурханы айлдсан агуу их адистэдэт Очироор огтлогчийг үнэн чин сэтгэлээр залбиран чадваас үүнд үл чадах үйл нэгэн бэр үгүй гэхэд тэр тойн хамаг эд таваараа барьж Очироор огтлогч судрыг 108 бичүүлж уншуулсны буянаар өвчин зовлон үгүй болж 97 насалж төрөл егүүтгэхдээ Баясгалант орноо Майдар бурханы дэргэд төрсөн хэмээжээ.

4. Очироор огтлогчийн ач тусаар буцлам зэс далайн тамаас тонилж тэнгэр болон төрсөн нь

Нэгэн айлын гэрийн эзэн өвчин хурч төрөл юүтгээд Эрлэгт хүрвээс, Эрлэг номын хаан: "Дээш одох буян юу үйлдэв. Дорогш унах муу үйл юу хийв" хэмээн асууваас

— Би Очироор огтлогчийг ядам болгон уншигч бөлгөө. Хилэнц хийгээгүй хэмээн өчсөнд: Эрлэгийн бичиг толинд нэр хоч "Очироор огтлогчийг хэдүй уншсан бэлэг хилэнц буй тул энэ өдөр үүнд өгч сонжсон амьтны амь тасалсан зэрэг хилэнц зарлиг болов. Чингээд эдэлбээс зохих тамын зовлонг эдлүүл хэмээн зарлиг болгов. Чингээд эрлэгийн элч мөнөөх хүнийг буцлам халуун мах арьсыг нь тасдуулан аваачиж 500 алд биетэй аварга могойгоор мах арьсыг нь тасдуулан тарчлааж, эссэн далайд хаяж шалзлан түлж эргэн эдгэрч энэ мэтээр 20 мянган жил тэр тамын зовлонг эдлэх атал Очироор огтлогчийг уншсаны ач тусаар тамын зовлонг хагас өдөр эдлээд 33 тэнгэрийн орноо төржээ.

5. Очироор огтлогчийн ач тусаар тойн бурхан болсон ба олон хүмүүс бодь хутаг хийгээд тэнгэр хүмүүний төрөл олсон нь

Нэгэн тойн хүмүүнийг Эрлэг номын хаан "Энэ өдөр нэг их буянтан ирэх буй заа" хэмээн баясан мишээгээд зарлиг болсон

даруйд тэр тойн үй олон хүнийг дагуулан ирсэн байв. Эрлэг номын хаан тойнд зарлиг болов "Тойн чи буяны ачаар ийм сайн цог жавхлантай явмой. Чиний хамт ирсэн энэ олон улс юуны тул ийм аймшигтай амгалан байх учир юу буй?" гэсэнд -Би Очироор огтлогч судрыг 108 бичиж бүтээгээд өөр бусад хамаг амьтны тусын тулд ядам болгон уншиж энэ олон улс ч уг судрыг уншсан ба уншуулсан, даган баяссаны тул номын чанараар надтай хамт ирлээ хэмээсэнд Эрлэг номын хаан хоёр алгаа хавсран мөргөөд өөд нь дэвшүүлж бурханы хутгийг олгоод дагаж ирсэн олон хүмүүнийг сүжиг зорилгын зэрэг хэмээр нь сайн төрлүүдийг олгожээ.

6. Очироор огтлогчийн ач тусаар Архад тойн бурханы хутгийг олсон нь

Нэгэн хийдэд 12 наснаасаа Цагаан бадмын (Лянхуа) судар, хийгээд Очироор огтлогчийг ядам болгон уншигч мэргэн тойн байжээ. Тэгтэл өөр нэг хоёр архад түүнд атаархаж элдэв аргаар насанд нь цөв тавьсны учир уншлагаа уншиж суутал нэгэн орой Эрлэгийн элч ирж аваачина гэв. Мөнөөх хоёр Архад ч буянтанд хар буруу сэтгэгснээр тэр даруй төрөл юүтгэв.

Номч тойн эрлэгийн орноо явах замд ал шарыг өмссөн хоёр хүн эв найртай сууж байснаа гэнэт элдэв чөтгөрийн дүрст хувилж хоёр биенээ идэлцэж ахин хүн болж эргэн бие биенээ химлэлдэн байхыг хараад "Үүдсэн бүхэн мөнх бус боловч муу заяаны нас өнө урт" хэмээн сэтгэж тэр хоёрыг зовлонгоос гэтэлгэхийг Очироор огтлогчид залбирчээ. Тэр хоёр бие биенээ идэлцэгч нь атаархан хорлогч Архадүүд ажээ.

Номч тойныг Эрлэг номын хаан ихэд бишрэн хүндэлж хоёр мутраа наманчлан

-Ай тойн би урьдын муу заяаны эрхээр Эрлэгүүдийн хаан болж төрөв. Тиймийн тул мэргэн тойн чи миний тулд Очироор огтлогч судрыг уншиж өгмү гэсэнд долоо хоног уншиж өгсөнд Эрлэг хаан тойнд 30 бүтэн хив барив гэнэ.

Тэр тойн эргэж хүүрэндээ оршоод дараа нь үзвээс авдар дотор нь эрлэг хааны барьсан хив тоо ёсоор байжээ Ийнхүү номч тойн атгаг сэжгийг дэвчиж Очироор огтлогчийг ядам барьсны тул 95 насандаа бурханы хутгийг олжээ.

7. Очироор огтлогчид сүсэглэсний буянаар хааны засгаас тонилов.

Нэг их хааны түшмэл засагт (хууль, цааз) эрсдэн баригдаад дөнгөлүүлж суухдаа "Би ус ирэхийн урьд суваг тат. Биед гэм ирэхийн урьд шүүмжлэн хадгал. Үхлийн эзэн ирэхийн урьд өрөсч буян үйлд хэмээсэн бөгөөтөл дэмий балай явж"... хэмээн гэмшиж Очироор огтлогч билэг барамид аюул бүхнээс түргэн аврахын дээд хэмээн номлохыг сонссон тул уг судрыг өдөр шөнөгүй сүсэглэн уншиж байтал хүзүүнд зүүсэн модон дөнгө өөрөө эвдэрч унав. Авч ахин

үрсэн боловч эргэн унасанд сахиул нь заргач түшмэлдээ, түшмэл нь хандаа мэдүүлсэнд хаан "Тэр хүн өөрөө учрыг мэдэх буй. Шүүж мод" хэмээсэнд Очироор огтлогчийг өдөр шөнөгүй залбиран уншаар ийм болов хэмээсэнд хаан болгоож тэр хүнийг засаг шазнаас хэлтрүүлжээ.

8. Очироор огтлогчийн ач тусаар эмгэний хүүрээс Тэнгэр нарын хүжсийн сайн үнэр анхилан гараад Сухавадийн орноо төрөв.

Нэгэн газар мах, архи, сонгино, сармис үл хэрэглэгч нэг эмгэн Очироор огтлогчийг үргэлж унших бөлгөө. Тэр ном унших цагт гар нүүрээ угааж амаа хүжийн усаар шүршин ариун цэвэр буян үйлдсэний ачаар төрөл егүүтгэсэний хойно хүүр тавьсан газраас нь хүж зандангийн үнэр анхилж өөрөө Сухавадийн орноо Бадам шигээс мэндлэв гэнэ.

9. Очироор огтлогчийн тусаар нүгэлт гөрөөч тамаас тонилж Сухавадийн орноо төрсөн нь

Нэг гөрөөч хүн хөгшин залуу хэн боловч хэзээ ч үхэх болзоогүй гэж бодоод олон амьтныг алснаа бодоод Очироор огтлогч судар нэгийг бүтээлгэв. Тэр гөрөөч төдөлгүй төрөл егүүтгээд Эрлэг номын хаанд очвоос түүний үйлдсэн буян нүгэлийг байцаан асуусанд тэрээр олон амьтны амь тасалснаа санаад юу ч хэлэлгүй үхэхийн унахад Эрлэг хаан "Ертөнцөд хүн болж төрөөд буянгүй ирэгчид, далайд эрдэнэ авахаар одоод гар хоосон ирэгчид хоёр үл өөдлөх" хэмээгээд тамлуулбаас тэр эс тамлагдсанд Эрлэг хаан Алтан хайрцага нээж үзвээс Очироор огтлогч судар тэр хүний нэрийн хамт гарч ирснийг үзээд түүний алж хөнөөсөн олон амьтныг нэг талд нь тавьж нөгөө талд нь гөрөөчний бүтээлгэсэн Очироор огтлогчийг тавиад шинжилж үзвээс ном нь хүнд байсанд мөнөөх хүнийг буцааж хүүрэнд нь оршуулах болов.

Тэр гөрөөч Эрлэгийн газраас буцаж гарч явтал түүний хаан нь тамын үүдэнд төмөр гинжээр хүлээстэй сууж байв. Тэр хоёр бие биенээ танилцаж учир явдлаа хэлэлцсэнд хаан нь би 49 хоногийн дотор араас хэр зэрэг буян ирэхийг хүлээж байна. Хүүд минь эшгийнхээ хойноос буян үйлд гэж хэл хэмээн захиж явуулав.

Мөнөөх гөрөөч буцаж ирээд хааныхаа захиасыг биелүүлж өөрөө хамаг амьтны тусын тулд буян үйлдэж Очироор огтлогчийг олон уншсаны тул төрөл егүүтгэхдээ Сухавадийн орноо Аминдаваа бурханы дэргэд төрсөн хэмээжээ.

10. Очироор огтлогчийн ач тусаар гэрийн эзэн, гэргий хоёр Сухавадийд төрсөн хийгээд номгүй улс номд орсон нь

Шажин ном үгүй улсын нэгэн баян гэрийн эзэн номт бярманы охиныг гэргий болгон аваад жаргаж суутал гэнэт өвдөж элдэв янзаар оролдовч эс эдгэрсэнд гэргий нь нэгэн аглаг ариун газар одож сайн үнэртнийг шатааж өвчнийг эдгээх аргыг зааж соёрхохыг бурханд залбирсанд "Очироор огтлогчийг уншуулагтун"

гэсэн дуу гарчээ. Чингээд тэр судрыг эрж хайж олдохыг сүсэлтэн залбирч суутал "Өвчин анагаахын тулд Очироор огтлогч судрыг залж ирлээ" хэмээн нэгэн аяга тахимлиг дэвтрийг өгөөд үл үзэгдэн одов. Тэгээд Очироор огтлогч судрыг долоо хоног уншуулаад гэрийн эзэн эдгэрч сүр жавхлан урьдаас улам сайн болжээ. Ийнхүү гэрийн эзэн, гэргий хоёр Очироор огтлогчийг эрхэмлэн шүтснээр Сухавадийн оронд төрсөн төдийгүй үүний ачаар тэр шашин номгүй улс номт орон болсон гэдэг.

11. Очироор огтлогчийн тусаар хоёр хааны байлдаан зогсож уншигч нь Сухавадийн оронд төрөв

Хоёр хаан хямралдаж байлдахаар тус тусын цэргийг аваад хоорондын газарт буув. Наад хааны цэргийн нэг хүмүүн Очироор огтлогч судрыг үргэлж уншдаг байв. Тэр олны тусын тулд байлдааныг зогсоохыг хүсэж зайдуу нэгэн газар очиж уншиж суутал цаад хааны цэргийн хэдэн хүн айсуйг үзээд хаданд нуугдсан боловч тэр хүмүүс түүнийг олж сэлмээ сугалан алахыг завдсанд өндөр хаднаас үсэрч ямарч гэмтэлгүй бууж өөрийн цэрэгтээ нийлж, харин цаад хааны хэдэн хүний барьсан зэмсэг нь өөрөө эвдэрч унасанд энэ гайхалтай учрыг хаандаа мэдүүлжээ. Үүний улмаас хоёр хаан өөр хоорондоо элч бичиг илгээн зөвшилцож дайныг зогсоов. Мөнөөх Очироор огтлогч судар уншигч хүмүүнд их шан хүртээв гэнэ.

12. Очироор огтлогчийн ач тусаар хилэнцэт хөвүүн бодь хутгийг олсон нь

Нэгэн айлд мэргэн харваач хурдан хөвүүн байв. Тэр гөрөөс шувуу тэргүүтнийг алах агад Очироор огтлогчийг уншигч бөлгөө. Тэр хүү залуу насандаа гэнэт үхсэн боловч хүүр нь хөрөхгүй байв. Эрлэгийн газар хүрч нүгэл буянаа өчсөнд эрлэгүүд бичиг толиндоо үзвээс Очироор огтлогчийг бүтэн хагас хэдэнтээ уншсан нь буян болж эргэж хүүрэнд нь буцааж оршуулжээ. Тэр хөвүүн буцаж ирж Очироор огтлогчийг 108 хувь бүтээж бусдад буян бодож өгөөд өөрөө ядам болгон уншсанаар бодь хутгийг олжээ.

13. Очироор огтлогчийн ач тусаар охин тамын зовлонг үзэлгүй хүний төрлийг олсон нь

Нэгэн айлын охин хадмын газар өгсний хойтон сар болоод хүнд өвчилсөнд Очироор огтлогч судрыг бүтээлгэж уншихсан гэж хүссээр чадалгүй нас эцэслэв. Эрлэгийн газар хүрээд буян хилэнц юу хийснээ мэдүүл гэвээс надад хийсэн буян нүгэл аль нь ч үгүй гэв. Эрлэгүүд бичиг толиндоо үзвээс үнэхээр үйлдсэн буян нүгэл гэх юм үгүй бөгөөд ураглах үед нь алсан малын амины хилэнцээр 15 хоног там элдэх өчүүхэн зовлонтой байв. Эрлэгийн 15 хоног нь хүний ертөнцийн 750 жил бөлгөө. Тамд нэгэнт унаваас тонилох бэрх тул Эрлэг хаан өршөөн чиний буянт сэтгэлээ гүйцээж чадаагүйг чинь бодож элээ шувууны дүрээр гэрт чинь хүргүүлэе. Чи гэрийнхэндээ очиж буян үйлдүүл гэжээ. Гэртээ хүрч учир байдлаа хэлсэнд Очироор

огтлогч судрыг эрдэнэсээр бүтээж буян үйлдье гэж аав нь амлаад нэгэнт чи өөр амьтны төрөл авсаны тул тэр газраа одох хэрэгтэй гэсэнд хоромхон үгүй болов. Эх нь уйлж хайлж би урьд нь үхсэн болоосой хэмээн үхэхийн унажээ. Эцэг, эх нь 49 хоногийн дотор Очироор огтлогчийг бүтээж буян үйлдсэний тул тэр охин тамын зовлон эдлэлгүй хүмүүний төрлийг олов Гэнэ.

14. Очироор огтлогчийг огторгуйд бичсэн буянаар улс даяар алзий хутаг оршив

Нэгэн ноён хөвүүнээ ном эрдэм сургахаар өөрийн албат бярман багшид зарц хөвүүний хамт явуулав. Тэгтэл ноёны хөвүүн заалгасан атал ном сурдаггүй. Заалгаагүй зарц хүү илүү сайн сурч бярман багш баяд ноёд буруу зөвийг үл ялгах хорон сэтгэлт хүмүүс болох тул надад муу юм болно хэмээн санаа зовох болов. Тэгээд нэгэн их мэргэн Арш ламаас тэр учраа өгүүлдээс

—Бярман чи бүү санаа зов. Очироор огтлогчийг алгуур аргаар зааж уншуулбаас сайн болногөв. Тэгтэл ноёны хүүгийн оюун санаа үнэхээр тодорхой болжээ. Гэсэн ч зарц хүүг гүйцэхээргүй байсан тул бас санаа амарсангүй.

Чингээд зарц хүүг ноёнд ойртуулахгүй нэг арга бодож олжээ. Тэр нь нэг гуа үзэсгэлэнт залуу шивэгчинг хөлслөн авч зарц хөвүүний ажилд туслуулахаар болов. Тэр хоёр бие биендээ дасалцан янаг хайртай болжээ. Үүний тул бярманьг буруутган хоёр зарцыг ноёны хүүгээс холдуулж айлын мал сүрэг алгуулах болгов. Тэр хүү сурсан эрдэм номоороо олонд тус болохыг сэтгэж Очироор огтлогчийг бичиж бүтээс гэвч цаас олдохгүй. Газар шороон дээр бичвээс номын үсэг хүн малын хөлд гишгүүлж амьтанд зовлон болно хэмээн сэтгэж сүүлд нь тэнгэрт номын тиг татаж бичье гэж боджээ. Ингээд Очироор огтлогчийг огторгуйд бичсэн буянаар олон амьтанд өлзий хутаг оршиж өв тэгш жаргах болов. Хамаг олноор тэр хүүгийн эрдэм номыг шагшин магтах болсонд хаан соносч түүнийг авч ирүүлж эрдэм номтойг нь ухаж мэдээд тэргүүн түшмэлээ болгож гэнэ.

15. Очироор огтлогчийг орой дээрээ залж долоо алхсан охин бодсаны хутгийг олсон нь

Нэгэн гэрийн эзэн очироор огтлогчийг тайлбартай нь бүтээж аглаг хээр газар тавьснаа гэртээ залахаар одоход долгон настай охингоо дагуулан явав. Судраа залаад буцаж явах замдаа эцэг нь замын чулууг засаж зайлуулах гэж номоо охинд бариулав. Охин судрыг авч орой дээрээ барьж ихэд сүсэглэн долоо алхаад эцэгтээ эргүүлж өгчээ. Энэ буянаараа долоон настай охин урт насаж их жаргаад 33 тэнгэрийн орноо долоо хувилж бодь хутгийг олжээ.

16. Очироор огтлогчийн тус эрдмээр тойн Жалби илт туулагсан нь

Навтас хөдөс өмссөн анчин гөрөөчнөөс юу хээхэн олж ирэх. Тэгсэн мөртөө Очроор огтлогчийг үргэлж уншдаг тойн Жалби гэж байв. Тэр нутгийнхан тойны явдал ийн тийн хэмээн шоолох өгүүлэлдэнэ. Тэгтэл тэр тойныг төрөл өгүүтгэхээс таван жилийн өмнөөс жимс ногоо дэлгэрч элбэг дэлбэг сайхан байснаа хойно хаврын дунд сарын шинийн нэгний өдөр огторгуйд элдэв зүйлийн солонго татаж шөнө турш сайхан үнэр анхилж байв. Тэгсэн тэр шөнө Жалби тойн очир завилгаагаар сууж нирваан дүр үзүүлсэн ажээ. Түүний улмаас тэр нутагт үй олноор Очроор огтлогчийг ядам болгон шүтэх болсон ажээ.

17. Очироор огтлогчийн хоёр шүлгийг уншсанаар тэнгэрийн орноо төрсөн нь

Нэг баян Сартваахи ганц эрх охинтой байв. Хойно нэгэн цагт эцэг эх нь өөд болсонд охин нь ганцаар үлджээ. Тэр улсын хуучин журам нь хөвүүнгүй хүн нас барахад эд хөрөнгийг нь хааны санд нийлүүлдэг байв. Энэ ёсоор охинд өчүүхэн зүйл үлдээгээд хамаг хөрөнгийг нь хааны санд хураан авчээ.

Охин юмаа бараад нэг айлын зарц болж, түлээгий нь түүж явтал салхинд ганц хуудас ном хийсч явахыг барьж аваад энэ ертөнцийн аливаа юм мөнх бус итгэлгүйг санаж баян худалдаачны охин би бурханы номын уранхай хуудас хоёр адил болжээ хэмээн сэтгэж уйлж суутал нэгэн хувраг хүн ирж охиныг аргадан номоос адис авч "Энэ бол ялж төгс нөгчигсөн бурханы айлдсан Очироор огтлогчийн хоёр шүлэг ном байна". Үүнийг сүсэглэн уншиж явбал чамд энэ ба хойтод тустай, хүнд бүү үзүүл гэж захиж сургаад явжээ. Охин тэр тойны захисан ёсоор номыг уншсаар явтал нэгэн удаа гэнэ алдаж айлын эхнэрт номын хуудас үзүүлснээс гэрийн эзэн "буян заяагүй бузар нүгэлт амьтан хээрийн номын тамтархай манайд авчирч өлзий бус гай түйтгэр болгох гэлээ" хэмээн зодож балбаад хөөж явуулав. Охин хэрэн тэнэж явсаар нэгэн баян айлын гэрийн эзний гэргий болж жарган суусаар төрөл өгүүтгэхдээ Очироор огтлогчийн хоёр шүлгийг ядам болгон уншсанаар тэнгэрийн орноо төрсөн ба мөнөөх охиныг хөөж явуулсан эр, эм хоёр дээдийн номыг доромжилсноос муу заяанд унасан хэмээнэ.

18. Очироор огтлогчийн ач тусаар нүгэлт гөрөөч тамын зовлонгоос тонилж ертөнцийн хүний төрөл олсон нь

Нэгэн нүгэлт гөрөөч хүний гэргий Очроор огтлогчийг ядам болгон уншдаг байв. Эр нь эмдээ "Чи одоогоос хойш ном бүү унш. Ан гөрөөний үйлст муу болно" хэмээхэд гэргий нь "чи өөрөө буян эс хийвч, бусдыг буян хийхэд бүү саад бол" хэмээн ятгавч нөхөр нь надад хурц эвсэг, хурдан морь сайн нохой байсан цагт юунаас ч эс айна хэмээгээд номыг чинь би устгана гэсэн тул үнэхээр номоо үгүй хийлгэхээс эмээж гутал оймс хийдэг хөлийн эсгий саванд номоо нууж хийгээд аргагүй учир бузар буртаг газар халгалах болов хэмээн

учирлан залбирчээ. Түүнээс олон жилийн хойно мөнөөх гөрөөч өвчин тусч үхлүүт болоход нь гэргий нь Очироор огтлогчийн номыг гаргаж ирж

- Чи гагцхүү гурван муу заяаны зовлонг үл үзэх хутаг гуйж залбир хэмээсэнд нүгэлт эр номыг авч толгойдоо адис тавиад энэ номонд дээл бүс хий хэмээн илийн арьс, жаахан суртай өгөв. Чингээд мөнөөх гөрөөч төрөл өгүүтгэн тамын орноо очиход тамын амьтан илийн арьс дэвсгэр суран чагтагатай байв гэнэ. Түүний нүгэлийг эрлэгүүд бичиг толиноо үзвээс Очироор огтлогчид арьсан дээл, суран бүс өргөж үнэн голоос сүсэглэн зальбарсан учир хилэнцийн данс нь баларсан тул тэр хүнийг гурван муу заяаны тамын зовлонг элдүүлэлгүй хүний ертөнцөд төрүүлэв гэнэ.

19. Очироор огтлогчийн тус эрдмээр аливаа халдварт өвчин үгүй болсон нь

Нэг их ноён хүний эрх хүү наадаж яваад галзуу нохойд хазуулчихжээ. Тэгээд тэр газраас хол газарт байдаг нэгэн сайн оточид хүрч арга чарга асуусанд аль сарын хэдний өдөр ямар зүстэй нохой хазсаныг асуугаад

- "Нохой сарын нохой өдөр улаан хошуутай цагаан буюу шар нохой зуусан галзуугийн хор арилгахад бэрх гэж номносон би үл чадна хэмээжээ. Арга мухардсан түшмэл буцаж явтал үүргэн дээрээ нэг дэвтэр тавьсан өвгөн хүнтэй учирч галзуу нохойд уруулсан хүнд нэг чарга юу байна дуулсан юм байна уу гэж сурваас билгийн чанал хягаар хүрсэн Очироор огтлогч тус болно гэв. Түшмэл түүнд жаахан эргэлзэх маягтай байсанд өвгөн уг номын утга учрыг тайлж наян найман муу ёр, 360 зэтгэр, найман бэрх халдвар тэргүүтэн муу үйлийн угийг Очироор огтлогч ухаж арилгана хэмээн сэнхрүүлэхэд түшмэл:

- Үхэр чихрийн амт үл мэднэ хэмээн намайг ном мэдэхгүй хэмээн өгүүлсэн буй заа. Би дээдийн номд хоёр сэтгэл үл төрүүлмөй хэмээсэнд өвгөн гэрт нь хүрч Очироор огтлогчийг уншиж адисласанд хөвгүүн нь эдгэрч галзуу нохойд хазуулсан бусад хүн мал бүгд галзуурч үхэв.

Үүний улмаас тэр газар сүм хийд барьж Очироор огтлогчийн хурал байгуулснаар элдэв халдварт өвчин зовлон үгүй болсон гэнэ.

20. Очироор огтлогчийн ач тусаар эцэст бодь хутгийг олсон нь

Үйл, муу увидаст үл чадагдан эцэст бодь хутгийг олсон нь. Нэг их хаанд зурхайч түшмэл, шинжээч түшмэл хоёр байв. Зурхайч түшмэл нь "би өнгөрсөн, ирээдүй хийгээд эдүгээ дэх хамаг үйлсийг мэдэж бүтээх бөгөөтөл гагц гадаад ил өнгөөр өгүүлэх энэ шинжээч түшмэл бид хоёрыг хаан адилхан асарч хайрлах" үл зохилдоно хэмээн шинжээчийг хорлох сэтгэл төрөв. Тэгээд хараал хатуу тарни хийгээд бомбын цусан сор, усан сор, гал сорыг илгээсэн боловч шинжээч түшмэл Очироор огтлогчийг ядам болгон шүтсэний

тул үл чадагдав. Чингээд зурхайч улам хорсон өөрийг нь эс чадан удмы чинь тасалсугай хэмээн заналхийлжээ.

Хойно нэгэн цагт Шинжээч түшмэл хоёр хөвүүндээ: "Эдүгээ надад үхэхийн ёр ирэв. Зурхайч түшмэл миний үрийн үрийг тасалсугай хэмээн занасан үзэгдэнэ. Энэ үгийг санаад та нар бүү эс хонзон сана. Зурхайчийн буян их хэрэв хорон санаа сэтгээс та хоёрын буян урьдаар барагдана. Гагцхүү Очироор огтлогчид итгэл сүсэг бишрэлээ бүү суллага хэмээгээд насан өөд болжээ.

Тэгтэл хааны хөвүүн зэрэг олон хүнд халуун өвчин тусч үл эдгэрэх болсонд оточ нар могойн зүрх хэмээх зандан модноос өөр юм тус эс болно гэжээ. Тэр нь халуун орны хорт могойд ороож байх тул авахад тун бэрх гэнэ. Зурхайч түшмэл "Шинжээч түшмэлийн хоёр хүү л үүнийг авчирч чадна" гэж хаанд айлтгажээ. Тэр хоёр хааны зарлигаар арга буюу явах болов. Хоёр хүү зандан ойн ойролцоо хүрээд дагуулж явсан найман хөтөчдөө: "Бид хоёр одсугай. Арвуул үхэх хэрэггүй" хэмээн бусдыгаа үлдээгээд Зандан ойн орчмын нэг хадан хонгилд сууж, Очироор огтлогчийг уншиж залбиран суутал гурав хоногийн дараа Хангарьд тэр зандан модноос аварга могойн ястай авчирч өгчээ. Тэд зандан модыг ачиж ирж хаан хөвүүн болоод, хамаг амьтанд уулгаж ач тус болсон тул их нэр зэргэ олгож, шан хүртээв.

Тэр цагт тэр нутагт оршигч цагаан зүгийг тэтгэгч нэгэн сайн савдгийг эзэлсэн их уул байх ажээ. Тэр уулын эзэн савдгийг хилэгнүүлсний улмаас ган гачиг болж уулын ойр орчим ирсэн хүнийг үхүүлэх болов. Үүний учир, юунаас болсныг мэд хэмээн хаан зурхайчид зарлиг болгожээ. Зурхайч түшмэл энэ уулын эзэн савдгийг аргадаж бичиг өргөж элч илгээх хэрэгтэй хэмээн хаанд айлтгасанд тэнд очиж хээр үхсэнээс эндээ хааны засагт үхсүгэй хэмээн явах хүн олдсонгүй. Ингэхэд зурхайч түшмэл 3900 муж улс сүйтгэснээс хэдүй их ачтай боловч зүрх зоригтойгоор нь Шинжээч түшмэлийн хоёр хүүг явуулья гэжээ. Хоёр хүү ч хааны зарлигийг дагаж зургаан хөтөч авч тэр уулыг зорьж гарав. Уулын ойр очоод "Найман хүн үхүүлбээс хилэнц болно" хэмээгээд зургаан хөтчөө үлдээгээд Очироор огтлогчид хамаг амьтны тусын тулд сүсэглэн уулнаа хүрч очоод их дуугаар "Бид хоёр хааны зарсан элч бөлгөө" хэмээн их дуугаар дуудан өгүүлсэнд тэр баян баатар уулын эзэн савдаг хүрч ирсэнд хөвгүүн ёслон мөргөж бичиг сэлтээ өргөв. Энэ нь Очироор огтлогчийн тус эрдмээр уулын эзэн савдагтай уулзан золгосон хэрэг бөгөөд тэр цагаас эхлэн ган зуд үгүй амар амгалан болж хоёр хөвгүүнийг хотлоор хүндлэн зурхайч түшмэлч найртай эвсэг явахыг бодов гэнэ.

21. Очироор огтлогчийн ач тусаар догшин бугийг тонилгож нялхсыг тогтоосон нь

Нэгэн муж улсад тангарагийн буг оршиж хамаг нялхсыг үхүүлж, арван наймаас доош насны хүүхэд үгүй болжээ. Тэр бугийг дарахын тулд түй дором тэргүүтэн аль тусгайг үйлдэв. Тэр буг номд алтай мэргэн тул үл дийлдэнэ. Үүний улмаас хааны хамаг улсын үр үлдэс тасрах болов хэмээн ихэд сэтгэл чилээрхэн би гурав хоногийн дараа төрөл өгүүтгэсүгэй хэмээн санасаар нойрсоход зүүдэнд нь нэг бандида ирж өгүүллүүн: "Нялхсын их өгүүтгэл тэнгэрийн хаан хурмаст ялж төгс нөгчигсөн бурханы номлогсон билэг барамид дор тамга дарсан тул түүнийг шүтвээс сайн хэмээгээд тэр бандида үл үзэгдэж одов. Тэгээд тэр хаан олноо тунхаг тарааж Очироор огтлогчийг шүтэж уншсанаар нялхсыг тонилгогч аюул зовлон үгүй болж амар амгалан суух болов гэнэ.

22. Очироор огтлогчийн ач тусаар уншигч тойн хийгээд хаан тэргүүтэн бүгдээр бодь хутгийг олсон нь

Энэтхэгийн орноо шашин төрийн үйлсэд маш мэргэн өглөгч нигүүлсэнгүй сайхан сэтгэлт нэгэн хаан байв. Тэр хааны нутагт газраас нэгэн сайхан сүм ургаж, олноор гайхан биширч хаан нэгэн номч ламд элч зарж ямар ном буян үйлдэвээс зохистойг асуулган явуулсанд мөнөөх лам шөнө нас барж хонов. Энэ мэтээр хэд хэдэн лам зарлиг болж элч зарсанд цөм үхсэнд энэ сүмийн ойр байж болохгүй юм байна хэмээн олноор дайжин зайлах болов. Энэ улст нэг нэрэлхүү хөөрөлхүү тойн байдаг ажээ. Тэр хөөрүү лам "Хааны бухнаар бүтсэн сүмд ламын хосон нэр авсан хүн суух хувьгүй чадахгүй хүн үхсээр байж сүм бузур буртаг болгосоноос муу ёр болдог. Ай хөөрхий номын утга үл мэдэхийн зовлон энэ ажээ хэмээн хий нэрэлхэж ярьсан үг нь хааны сонорт хүрч тэр эрдэм чадалтай ламыг залж ир хэмээн зарлиг буув.

Тэгтэл нэг өдөр тэр ламд хааны зарлигийг элч ирж сонсговоос мөнөөх хувраг зүрхэндээ сум зоолгосон мэт цочин сандарж "Миний насны хэмжээ болсон ажгуу" явахгүй гэж хааны зарлиг зөрчиж алагдснаас очиж үхье гэж боджээ.

Чингээд элчийн хамт явж сүмд гурав хоногийн газар ойртож очоод насанд чинь цөвтэй гэж элчийг буцаагаад ганцаар явж сүмийн бараа харагдах үед нэгэн довцог дээр сац талбидаг байшин тааралдсанд орж үзвээс нэгэн судар байсныг үзвээс Очироор огтлогч байх мэдээд үхлийн эзний гарт орсон надад олдохуйа бэрх хувь хэмээн бие, хэл, сэтгэлээ зовиурлан уншиж суув. Хэдэн өдөр ном уншиж өлсөж умдаасахад ямар боловч нэг сайн цадаад үхье гэж бодоод сүмд орж зуун амтат идээнээс идэж ууж нэгэн үзүүрт сэтгэлээр долоо хоног ном уншсаны хойно сүм гэрлээр дүүрч сүр жавхлан сайтай нэгэн хүн ирж мөргөөд тэр газрын эзэн савдаг хэмээжээ. Тэр газрын эзэн "доромжлохын уг доройтол хэмээн номлогсон" мэт тэр хуврагууд буруу сэтгэлээр хандсан учир үхсэн болохыг өгүүлж Очироор огтлогчийг хамаг амьтны тусын тулд ядам

болгон уншсанаар шашин дэлгэрэх ерөөл талбисаар тэр ламыг тэргүүн лам суун соёрх чиний гадаад үйлсийг би мэдэж бүтээсүгэй хэмээн тэр савдаг оджээ.

Энэ бүх учрыг хаанд айлтгасанд ихэд баярлаж олон хувраг чуулж, номын хурим хийж шашин ном цаглашгүй ихэд дэлгэрч энэ газрын 99 муж улст цаг бусын үхэл, зовлон ган зуд үгүй аливаа үйлс цөм дэлгэр сайхан болов гэнэ.

Бидний дээр таниулсан 22 бүлэгт Очироор огтлогчийн тайлбараас үзвэл 15 бүлэг тайлбараасаа ялгагдах хэдэн онцлог шинж ажиглагдаж байна. Тэр нь

1. Хорин хоёр бүлэгтийн өгүүллэгүүд нь илүү дэлгэрэнгүй байхын дээр хэл найруулга уран сайхны хувьд ч орчуулгын зохиол гэхээргүй яруу тансаг байдалтай юм.

2. Арван таван бүлэгт тайлбарт байхгүй өгүүллэгүүд нь илүү дэлгэрэнгүй байгаагаас гадна зохиомжийн хувьд ч өвөрмөц шинжтэй байгаа нь анхаарал татна. Тухайлбал 17, 19, 20, 22-р бүлгийн өгүүллэгүүд нь давхар үйл явдлаараа ялгарч байна.

3. Хорин хоёр бүлэгт тайлбар нь монгол ахуй амьдралын онцлог байдлыг илүү сайн хадгалсан шинжтэй юм. Ялангуяа энэ шинж нь 15 бүлэгт байхгүй сүүлийн хэдэн нэмэлт бүлгүүдэд тод томруун харагдаж байгаа нь энэхүү 22 бүлэгт тайлбарыг монгол гүүш нар зохиомжлон орчуулсан буюу нэмэлт болгон найруулан бичсэн болов уу гэж санагддаг юм.

3. РАШААНЫ ДУСЛЫН ТАЙЛБАР

Эртний Энэтхэгийн домогт эрдэмтэн Нагаржунагийн "Ардыг гэжээгч Рашааны дусал хэмээгдэх төр ёсны шастир" гэдэг зохиол "Эрдэнийн чимэг", "Чандманийн чимэг", "Эрдэнийн сайн хумх" зэрэг янз бүрийн нэртэй хэд хэдэн монгол тайлбар бичмэл дармалаар байдгийг акад. Ц.Дамдинсүрэн /1964, 3-14/ тодорхой танилцуулсан билээ. Энэ хэдэн тайлбарыг дотроос Цахар гэвш Лувсанцүлтэмийн /1740-1810/ дөчин насандаа найруулан зохиож Цагаан уулын сүмд барлуулсан эхийн тухай бид танилцуулах болно.

Цахар гэвшийн туурвисан "Чандманийн чимгийн" төгсгөлийн үгэнд түүнийг орчуулсан буюу зохиосон гэх мэдээ байхгүй боловч төвд монгол хэлээр бичсэн намтар зохиолын гуравдугаар бүлэгт "Рашааны дуслын тайлбар чандманийн чимгийг" зохиосон тухай дурдсан байдаг байна. Цахар гэвш "Рашааны дуслыг" шүлэг сургаалын утга чанарт тохируулан энэтхэг, төвд, монгол гаралатай янз бүрийн агуулга бүхий 33 үлгэрийг эмхтгэн хэвлүүлжээ. Эдгээр үлгэрээс хувьсгалын эхэн үед Эрдэнэбат "Сургуулийн хүүхдийн сонирхон унших сургаал бичиг" гэдэг унших бичгийн дотор хэвлүүлж байв.

Ц.Дамдинсүрэн "Ардыг тэжээхүй дусал нэрт шастир түүний тайлбар Чандманийн чимгийг" 1961 онд "Дурсгал бичгийн чуулга" гэдэг цуврал бичгийн ХҮ ботид дэлгэрэнгүй оршил өгүүлэлтэй хэвлүүлжээ. Цахар гэвшийн бичсэн "Чандманийн чимэг" гэдэг цоморлигт янз бүрийн утга санааг агуулсан ердийн аж байдлыг хошин шог, шидэт ба адгуус амьтдын үлгэр гол суурийг эзлэж байна.

Энэ чанараараа энэтхэг, төвд, монгол зэрэг дорно дахины улс түмний үлгэр домгийн харилцаа холбоо түүний хувьсал хөгжил харилцан нөлөөллийн түүхийг судлахад уг цоморлиг чухал материал болно. Тэрчлэн зарим үлгэрийн дотор орчин үеийн мартагдсан буюу нэн ховордож буй домог үлгэрийн өгүүлдмжээс ажигласан жишээ ч мэр сэр тохиолдож байна. Тухайлбал "Тэнгэрийн хаан хурмаст Асар нарын аймгийг хуурсан үлгэрийн" дотор нар сар хиртэх үзэгдэл буюу Рахын тухай домог үлгэрийн сонин хувилбар оржээ. Үүний товч агуулгыг сийрүүлъя.

Эрт урьд цагт Хурмаст тэнгэр, Асар хоёр зөвлөж Сүмбэр уулаар бүлүүр хийж их далайг хутгаж байв. Анхан хутгахад гал шил хот гарсанд наран-тэнгэрийг суулгаад дөрвөн тивийг гийгүүлэв. Ахин хутгасанд усан шил хот гарсанд саран-тэнгэрийг суулгаад хоёуланг огторгуйд гаргав. Дахин хутгасанд хумх хор гарсныг амьтанд хор болно гээд Хаянхярваа зооглов. Бас нэг хумх архи гарсныг Асар нар аваачив. Мөн нэг хумх рашаан гарсныг бас л Асар нар аваачсанд хурмаст гомдоод нэг гуа үзэсгэлэнт охин болж суув. Рашааныг хуваах болоход хүний ертөнцөд

"Эр хүн эрж олох

Эхнэр хүн хадгалж хуваах" гэдэг үгээр тэр гуа үзэсгэлэнт охиноор рашааныг хуваалгах болоход тэр охин энэ мэт рашааныг амсаж эдлэхэд биеэ угааж цэвэрлэх хэрэгтэй гэв. Энэ үгийг бүгд таашааж биеэ угаах гэж алгасах хооронд охин рашааныг авч тэнгэрийн оронд гарав. Тэгээд тэнгэр нар рашааныг хуваахдаа Асар нарыг ирэх магад гэж нар, сар хоёроор харуул тавьж гарт нь гал бадарсан очирт мэсийг бариулж Асар нарыг ирвэл дэлдэгтүн гэж тушаажээ. Тэр цагт Асар нарын туршуул Рах рашаан хуваахад хүртэлцэхээр нэгэн тэнгэр болон хувилан сууж байв. Яг рашаан хуваах үед нар, сар хоёр Рах гэж мэдээд мэсийн хүрдээр цохисонд Рахын толгой есөн анги хагаран унасан боловч урьдаж рашаан амссаны хүчээр үхэлгүй зугатааж есөн толгой болж эдгэв. Тэр өшөө хонзонгоор Рах нар сарыг халхлан хиртээх болжээ.

Харин Рахын толгой хагарахдаа цус үсэрсэн газар нь саримсаг, рашаан үсэрсэн газар нь арүр ургах болсон гэнэ. Энэ үлгэрт Цахар гэвш ертөнцийн гарал үүслийн тухай эртний уламжлалтай домог үлгэрийн нэг хувилбарыг ашиглажээ. /Цэрэнсодном, 1982, 152/

Ер нь Цахар гэвш уг цоморлигт Энэтхэг гаралтай үлгэр, домгийг монгол маягтай болгож засаж найруулсан буюу монгол ахуй нөхцлийг тусгасан эхийг аль болохоор сонгож оруулсан байдал илт харагдаж байна. Түүгээр ч барахгүй "Чандманийн чимгийн" зарим үлгэрт монголд өргөн дэлгэр ярьдаг нийтлэг үлгэр ч орсон нь бий. Жишээлбэл: "Жираахын худагт унасан хүн", "Зүүдэндээ хөвүүн олоод сэрсэн нь", "Бярманы хөвүүн, хааны хөвүүн" гэх зэрэг үлгэрийг нэрлэж болно.

Яг ийм нэртэй биш боловч үйл явдлын хувьд энэ мэт үлгэртэй адил төстэй үлгэр олон бий. Үүний баримт болгож бид "Чандманийн чимгийн" "Бярманы хөвүүн, хааны хөвүүн" гэсэнт үлгэрийн үйл явдлыг "Хоёр банд" гэсэн монгол үлгэртэй жишиж үзье. /Цэрэнсодном, 1982, 225/

"Адилтгавал Бярманы хөвүүн Үнэгэний үлгэр мэт" гэсэн нь Нэгэн хааны хөвүүн, Үнэгэн нэрт хоёул сургуульд одооноос хаан хөвүүн эрдэм сайн сурлаа. Бярманы хөвүүн эс сураад буцаж ирээд атаархал төрж хаан хөвүүнийг нэгэн модны ёроолд унтсаны дараа хаан хөвүүний гэзгийг модноос уяад алахыг завдтал хаан хөвүүн сэрээд "Асмарашига" хэмээх үсэг бичиж "Үүнийг гэртээ аваачигтун" хэмээв. Тэндээс Бярманы хөвүүн, хаан хөвүүнийг алаад нутагтаа хүрч ирсэнд хаан бэр бярманы хөвүүний эд таваарын дотор уудалж ирүүлснээр тэр үсэг гарсныг үзээд хааны тахисан олон мэргэн бярмануудад үзүүлж асуусанд тэд бэр эс мэдэв. Түүнд хаан бэр "Та үүний утгыг шинжилж ологтун. Хэрэв эс олбол та нарыг ална" гэсэнд нэг бярман зугтааж модны үзүүрт сууж байтал шөнө Айшиги нарын хүүхэд өлсөөд уйлсанд эх нь өгүүллрүүн: "Одоо долоо хоногт хааны тахисан олон бярманыг алахын тулд мах, цус идэх уухын хэмжээгээр олдоно бүү уйлагтун" гэлээ. Түүнд хөвүүн бэр "юуны тул ална" гэсэнд эх нь "Асмарашигагийн" утгыг эс мэдсэний тул буй" хэмээв. Хүүхэд бэр "Тийм бол түүний утга юун буй" гэхэд эх нь өгүүллрүүн: "Аглаг нэгэн газарт ханилсан нөхөр минь аргаар миний гэзгийг модноос уяад атаархах муу санаагаар намайг алав Ая эцэг минь үүнийг айлдан соёрхоо гэсэн үг буй" гэлээ. Бярман бэр үүнийг сонсоод буцаж ирэн хаандаа учрыг айлтгасанд бярманууд цалзаас тонилсон бөгөөд бярманы тэр хөвүүнийг аллаа гэнэ. Тиймийн тул бусдын эрдэмд атаархах тэргүүтнийг үйлдэлгүй номд хичээ гэсэн утга буй гэжээ.

"Хоёр банд" хэмээх үлгэр

Урьд эрт цагт нэг ноёны банди, баяны банди хоёр эрдэм сурах гэж Баруун Зуу, Утайд явж гэнэ. Баруун газар очоод ном үзэж дээ хоёулаа. Гурван жил сурчихаад за одоо явъя гэж ноёны банди баяны бандид хэлж гурав хоногийн газар очоод үдэлж суужээ. Тэгээд ноёны банди -За чи ном эрдэм аль зэргийг үзсэн бэ гэж нөгөөх нь барагтайдаа л гэж байж. Ингээд хоёул зурхай зурж суужээ. Энэ гол

хэдийд үертэй вэ гэж баяны банди асууж гэнэ. Баяны банди луу цагт, үдээс хойш гол татарна гэжээ. Ноёны банди хэлж байна гэнэ. "Нар ханын толгойд байх нохой цагт гол татарна гэжээ. Үнэхээр нохой цагт гол татарч ноёны банди мэджээ. Тэгэхээр нь баяны банди төмөр үзгээр чих рүү шаагаад ноёны бандийг аллаа. Үхэхдээ "Аваршиг" гэж хэлээрэй гэж хэлээд үхжээ. За тэгээд ноён, баяны хүүг ирж гэж дуулаад очиж "аваршиг" гэж хэлээд үхсэн гэж дуулжээ. Ингээд олон бандида хорин нэгэн дияанчдаа тушааж

- Та нар "аваршиг" гэсэн юу гэсэн үг вэ Түүнийг эс мэдвэл би та нараар махан овоо, цусан далай хийнэ гэж хэлжээ. Өнөөдүүл нь мэргэлээд мэргэлээд мэдсэнгүй гэнэ. Харин нэг ядуу хүү хадны ёроолд сууж байсан нэг хэрээ өмнөөс нь хүрч ирж, бас нэг хэрээ зүүн хойноос хүрч ирж, тэгсэн тэр хоёр хэрээ эр, эм хоёр юмсанжээ. Эм нь хэлж нэг айл хонь гаргаж түүнээс баас шээс олж идэж авлаа. Чи юу идэж үзэж харах гэж асуужээ.

- Идсэн ч юмгүй, үзсэн ч юмгүй. Харин нэг сайхан үг дууллаа гэж гэнэ. Эм нь тэр чинь юу юм бэ гэж асууж. Эр нь Хадат газар хатуу үг битгий хэл Модон газар муу үг битгий хэл гэж байдаг биш үү, би чамд одоо хэлэхгүй ээ гэж гэнэ. Эм нь

- Чи налад дуулсан үгээ хэлэхгүй бол би одоо боож үхдэг гэж орилж чарлаж, тэгэхээр нь эр нь хэлжээ

- Урьд нэг ноёны банди баяны банди хоёр ном үзээд явахдаа "аравшиг" гэж хэлбээ. Энэ нь "ариун сайхан нөхөр минь намайг төмөр үзэг чих рүү шааж аллаа" гэсэн үг юм байна гэжээ.

Хүү тэр үгийг дуулаад гүйгээд ирсэн ноён долоон бандида, 21 дияанчийн толгойг авах гэж сэлэм ирлүүлж байв гэнэ. Тэр хүү ноёнд "аваршиг" гэсэн үгийг "Ариун сайхан нөхөр минь төмөр үзэг чих рүү шааж аллаа" гэсэн үг гэж тайлж хэлжээ. Ингээд ноён баяны хүүг хол, усгүй шил газар цөлж алжээ. Тэрнээс "Санаа муут яван хатах сарьсан багваахай наранд хатах" гэсэн цэцэн үг гарсан гэдэг.

Энэ хоёр үлгэрийг жишиж үзэхэд үйл явдлын бага сага ялгаа байвч ерөнхий өгүүлэмж утга санаа нийлж байна.

Иймэрхүү атаа хорслоос болж сайн нөхрөө хөнөөж "өөдөө хаясан чулуу өөрийн толгойд" гэгчээр эцэст нь үйлдсэн гэм нь илэрч мөхөж байгаа тухай үлгэр монголд өргөн дэлгэр байдаг байна. Тухайлбал бидний дээр өгүүлсэн "Хоёр банди" гэдэг үлгэрийн хувилбарууд Б.Юлгийн 1868 онд хэвлүүлсэн "Монгол үлгэрийн цуглуулга" /147-152-р тал/ Г.Рамшдтийн "Умард монголын ардын аман зохиол" /1974, 99-102/ Б.Ринчений "Монгол үлгэр" /1959, 75-77/ зэрэг номд орж нийтлэгдсэн байна.

Хүн төрөлхтний ахуй амьдралд адил төстэй юмс үзэгдэл өдий төдий байдаг учраас түүнийг тусгаж илэрхийлсэн ойролцоо агуулгатай зохиолч бас байдаг юм. Ийм учраас энэ мэт ойролцоо

агуулгатай зохиол бүхнийг нэг нь нөгөөгөөсөө зээлдэн авсан мэтээр ойлгож болохгүй. Акад. Ц.Дамдинсүрэн /1978.269/ "Уран зохиолын тоймын" П дэвтэрт "Адилавар нөхцөл, адилавар аж амьдрал нь адилавар дүрслэлийг аль ч оронд төрүүлж болдог тул адилавар дүрслэл бүрийг уламжлан авсан буюу зээлдсэн гэж үл болно" гээд уран зохиолын нөлөөллийн тухай ул суурьтай бодитой баримтанд тулгуурлан ярихыг анхааруулжээ. Үнэн хэрэгтээ адил төстэй үлгэр бүхэн нэг нь нөгөөгөөсөө зээлдэн авсан байх албагүй юм.

Рашааны дуслын монгол тайлбарын доторх үлгэрүүдээс гадна зарим төвд тайлбарын үлгэр нь монголд аман уламжлалаар дэлгэрч яг монгол үндэсний үлгэрийн байдалтай болсон зүйл ч бий. Үүний нарийн учир шалтгаан харилцаа холбооны уг сурвалжийг нягтлан судлах хэрэгтэй байгаа юм. Бид ийм адил төстэй үлгэрийн өгүүлэмжтэй танилцахын тулд төвд хэлээр бичсэн "Салби домэ" ("Тодорхой зул") нэрт "Рашааны дуслын тайлбарт" гардаг нэг үлгэрийг дор сийрүүлэе.

"Ажил бүхнийг хийхийн урьд

Аливааг урьдаас шинжлэлгүй үйлдвээс

Алс хэтдээ гэмшилтэй болох нь

Адилтгаваас эхнэр ба эрдэнэ хулгана мэт" хэмээсэн нь Эрт урьдын цагт нэг айлд хүссэнийг ирүүлж чадагч эрдэнэ хулгана байсан бөлгөө. Нэг үед гэрийн эзэн тэргүүлж бүгдээр тарианы ажилд явсан хойгуур тэр айлын эхнэр саяхан нярайлсан нялх хүүхдээ гэртээ хэвтүүлж орхиод усанд явсны дараа нэг хорт могой ирж нялх хүүг идэхийг завдан байхад эрдэнэ хулгана түүнийг үзмэгц үсрэн цовхорч могойтой чадлаа бартал тэмцэж байсаар могойг алж дайсныг дарсандаа баярлаж эхнэрийг хүрч ирэхэд өмнөөс амандаа цустай хэвээр эрхлэн тоглосоор цовхорч харайлсаар утган очив. Эхнэр өгүүлрүүн: "Өлбөрсөн энэ муу амьтан миний хүүг барьж идээд амандаа цустай ирж байгаа биз хэмээн өгүүлээд тэр эрдэнэ хулганыг хөлөөрөө дэвсэлж алаад гэртээ ороод ажигласанд нялх хүү нь амьд байсан ба түүний дэргэд энэ эрдэнэ хулганад алагдсан хорт могойн хүүр унан хэвтэж байсныг үзээд эрдэнэ хулганаас хагацсандаа сэтгэл нь гасланд автагдаж гунигт дарагдан гэмшин энэлсэн байна. Тиймийн тул их бага ажил хийхийн арьд сайтар ажиглан шинжилж байж сая хийх хэрэгтэй хэмээсэн утга болой гэжээ.

Иймэрхүү гэнэн хөнгөнөөр ач тус болсон нөхрөө хорлон хөнөөж хойно гэмшил болсон тухай үлгэр монголд нэлээд байдаг бололтой. Жишээлбэл Г.Рамстедтийн 1909 онд Налайх орчмоор нутагтай Даржаа гэгч халх хүнээс бичиж авсан "Дөрвөн түшмэлтэй хаан" гэдэг үлгэрт үүний монгол хувилбар бий. Энэ үлгэрийг дор сийрүүлэе.

Дөрвөн түшмэлтэй хаан

Нэг хаан их бага хоёр хатантай. Их хатнаас нэг хүүтэй, бага хатнаас нь хүүгүй юм байжээ. Хааны их хатны хүү хаан аавынхаа өрхийг татаж галыг нь ноцоодог. Нэг өглөө хааны өрхийг татаад галыг нь түлэх гэж байтал хааны толгой руу нэг их урт могой өрөөхийн хатгах гэж байжээ. Хааны толгойны тэнд сугалдаггүй нэг их илдэн хутга байдаг байжээ. Хүү тэр хутгыг сугалаад могойг тас огтлон алжээ. Ингээд эхдээ хэлэх гээд хүү гарч гүйгээд явсан хооронд бага хатан хааны илдний цусыг хормойгоороо арчаад, Могойн арьсыг босгоны шороонд булаад, хааныг дуудаж сэрээжээ.

– Чиний их хатнаас гарсан сайн хүү чинь энэ үү. Сугалдаггүй шар илдийг чинь сугалаад чиний толгойг цавчих гэж байсныг нь үзээд би илдэн хутгыг булааж авлаа. За ингээд хүүг хөөж явуулав.

Тэр хаан дөрвөн зүгтээ дөрвөн цэцэн түшмэлтэй юмсанжээ. "Хүү миний толгой дээр хутга барьж зангав. Би хүүг барьж хар гэрт хорив" гэж баруун зүгийн түшмэлд хиа явуулав. Хиа очиж айлтгаж хэлсэн: "– Би мэдэхгүй юмаа гэж хаан хүн нэг зарлигтай. Гэвч хаандаа би нэг үлгэр өгүүлэе. "Эрт урьд нэгэн сайн цагт нэг эмгэн өвгөн хоёр долоон хар ямаатай юмсанжээ. Бас нэг хав нохойтой юм гэнэ. Эмгэнээс хүүхэд гараад үхчихээд байдаг юмсанжээ. Нэг хүүтэй болжээ. Хүү нь том болж байж. Эмгэн өвгөн хоёр долоон хар ямаагаа усалчихаад ирж явжээ. Хав нохой хүүхдийн сэгсгэр толгой зуугаад урьдаас нь иржээ. Энэ муу нохой хүүг минь идчихээд толгойг нь зуугаад ирлээ гэж санаад цохиод алчихжээ. Эмгэн нь гүйсээр гэртээ ортол хүү унтаж байв. Хүүг үхүүлэх гэж хүүхдийн чөтгөр иржээ. Хав нохой чөтгөрийг идээд толгойг нь амандаа зуугаад эзнээ баярлуулах гэж тосч очжээ. Тэгсэн харин өвгөн урьдаас нь алчихсан нь энэ гэнэ. Өвгөн ирээд хүүгээ унтаж байхыг үзээд зүрхнийхээ эх рүү зүү шивсэн мэт шаналсан гэдэг тэрчлэн адил болжээ гэж хэлүүлж гэнэ.

Цахар гэвшийн эмхлэн бичсэн "Чандманийн чимэгт" үйлийн үрийн шалтгаан нөхцөлөөр хүн олон төрөлдөө элдвийн зовлон зүдүүр амсаж эдэлдэг гэсэн шашны домгийн өгүүлэмжийг ашигласан үлгэр нэлээд хувийг эзэлж байна. Тухайлбал: "Удвал өнгөтийн үлгэр", "Ядахуй нэрт хааны үлгэр", "Өчүүхэн бөгтөрийн үлгэр", "Мухар хөвгүүний үлгэр" зэргийг дурдаж болно. Энэ мэт үйлийн үрийн тухай байдалтай танилцахын тулд "Удвал өнгөт" гэдэг үлгэрийн утга агуулгыг авч үзье.

Удвал өнгөт гэгч цэвэрхэн бүсгүй нөхөрт очоод бие жирэмсэн болж байтал хадам эх эцэг хоёр нь бие барсанд гэрт их бузартай боллоо гээд төрхмийнхөө газарт явж байна. Ингээд тэр эм нөхөр хүү хоёрынхоо хамт явж байгаад замдаа нярайлж нэгэн модны дэргэд хоноглов. Тэгтэл хажууд нь хэвтэж байсан эр нөхрийг нь хорт могой хатгаж алж, тэр эм хоёр нялх хүүхэдтэй бэлэвсрэн үлдэв.

Тэгээд их хүүгээ ардаа үүрч, багыгаа элгэндээ тэвэрч явсаар нэгэн усны хөвөөнд хүрч ирж байна. Тэр усыг гатлахдаа хоёр хүүгээ арга буюу нэг нэгээр нь цувуулж авч гарах болж их хүүгээ усны захад суулгаад, багыг нь авч гол гатлав. Бага хүүгээ голын цаад талд гаргаж тавиад буцаж иртэл хүү нь эхийгээ тосч ус руу гүйж ороод авах амжилгүй усанд живж үхэв. Тэндээс сая төрсөн нялх хүүхэд рүүгээ эргэн очвол чоно ирээд идчихсэн байв гэнэ. Ингээд эцгийнхээ гэрийг чиглэж явтал нутгийнх нь нэг таних хүнтэй тааралдсанд эцгийн чинь гэрт гал гараад нэг ч хүн амьд гарсангүй гэж хэлжээ. Тэр мэтээр ганцхан хоногийн дотор аймшигт зовлонг амсаж байгаа тухай өгүүлжээ.

Тэр бүсгүй амь зуухын эрхээр нэг хүний эхнэр болж түр амсхийв. Нөхрийгөө айл хэсэж явах зуур бас жирэмсэн болоод байсан тэр эмэгтэй нярайлах цаг нь болоод гадна хаалгаа хаагаад нярайлж байв. Тэгтэл тэр нөхөр нь согтуу ирж хаалга үүдийг нь хэмхэлж ороод онгойлгож өгсөнгүй гэж уурлаад эхнэрийгээ хөөж балбаад нялх хүүхдийг алж эхэд нь махыг нь албаар идүүлжээ.

Тэндээс уй гашуу болон зайлж өөр оронд одов. Тэр оронд очоод гэргий нь үхсэн нэг хүн түүнийг авч суужээ. Тэгээд сууж байтал нөхөр нь үхэж тэндхийн заншил ёсоор нөхрийнх нь хамт авсанд хийж булав. Гэтэл хулгайч нар олз эрж явсаар авсыг эвдтэл Удвал өнгөт эхнэр гарч ирсэнд хулгайч нарын ахлагч эхнэрээ болгож суув. Удалгүй хулгайч нь цаазаар алуулах болж мөн тэр хулгайчийн хамт ахин амьдаар авсанд оров. Хулгайчийн хүүртэй нэг авсанд ороод гурав хонож байтал чоно ирж авсыг ухаж онгойлгож, дахин амь мултран гарч, гараараа хэнхдэг цээжээ таглан ичингүйрэн суутал Бурхан багш энэрэн үзэж түүнд хувцас өгүүлжээ. Ингээд тэр эмэгтэй буяны мөр хөөж Бурханы номд орсон хэмээжээ.

Энэ мэт хүнд бэрх зовлонг яагаад эдлэх болсон тухай түүнээс асуусанд

—Эрт урьд цагт нэгэн гэрийн эзэнд их бага хоёр гэргий байв. Бага гэргийгээс нь хүү гарсанд гэрийн эзэн бага эхнэрээ хайрлан суух болсонд их нь атаархан нялх хүүхдийн зулай руу зүү шааж шархгүй алжээ. Бага гэргий түүнийг сөрдэж хүүгий минь чи аллаа гэсэнд

—Би чиний хүүг алсан бол миний төрөл тутамд эрийг минь могой хатгаж алах болтугай. Би хөвүүнтэй болбол усанд автах, чоно идэх болтугай. Би өөрийн хүүхдийнхээ махыг идэг. Миний эцгийн гэр галд түлэгдэг гэж андгай тангараг үйлдэв гэнэ. Тэр цагийн их гэргий нь эдүгээх би юм. Тэр үйлийн үрээр одоогоос өмнөх таван зуун төрөлдөө энэ мэт их зовлон эдэллээ гэж өгүүлж байна. Энэ мэтээр урьд төрөлдөө нүгэл хилэнц хийсэн үйлийн үрийн тухай шашны уран домгийг ашиглаж бичсэн байна.

Ийнхүү шашны номлол сургаал ашигласан тухайгаа зохиогч "Ер үйл үрийг номносон үлгэр маш олон байгаагаас энд нэг хэдийг өгүүлсэн билээ. Дэлгэрнгүй мэдэхийг хүсэгчид "Зуун үйлт, зуун онолт, үлгэрийн далай, Винайн иш тэргүүтнийг үзтүгэй" гэж дурдсан байна.

Түмэн зүйлийн зовлон эдэлсэн эхнэрийн тухай дээрх үлгэрт: "Тангараг тасарвал тамын ёроолд сал тасарвал далайн ёроолд" гэсэн зүйр үгийн ёсоор аман тангараг тэрсэлснийхээ үйл лайг эдэлсэн учир шалтгааныг зохиолын төгсгөлд өөрөөр нь тайлал болгон үзүүлж байгаа нь сонирхолтой юм.

4. СУБАШИДИЙН ТАЙЛБАР

Эртний Энэтхэгийн их эрдэмтэн Нагаржуна багшийн "Ардыг тэжээхүй дусал нэрт шастир" зэрэг хос ёсын сургаалын зохиолын нөлөөгөөр төвд монгол уран зохиолд сургаалын шүлэг дуулал өргөн дэлгэр хөгжиж иржээ.

Энэхүү сургаалын зохиолын чухал дурсгалын нэг нь Сажа Бандидагийн зохиосон "Эрдэнийн сан Субашид" гэдэг зохиол болно. Уг зохиолын агуулга, үзэл санаа, уран сайхны онцлог тэргүүтнийг монгол уран зохиол, орчуулгын зохиолын судалгааны бүтээлүүдэд тодорхой өгүүлсэн байх тул бид зөвхөн эл зохиолын тайлбарын талаар танилцуулахыг зорьж байна.

"Субашидын тайлбар чандманийн түлхүүр" хэмээх зохиолын төгсгөлд "Субашидийн тайлбар чандманийн түлхүүр" хэмээх үүнийг Субашидийн хоёр зүйл тайлбар тэргүүтэн судар шастирнуудаас түүж мэдэхүй дор хялбар болохыг эрхлэн шинжлээд өөрийн оюун дор ургасны хэрээр шагжалигуудын тойн "Сумади(52) нэрт-бэр бичив" гэсэн мэдээг үндэслэж акад. Ц.Дамдинсүрэн /1957,132/ "Чухамдаа Ринченбалын зохиосон Субашидийн тайлбарыг Цахар гэвш зөвхөн орчуулсан биш, нэлээд зүйлийг нэмсэн байна. Уг зохиолын зарим тайлбаргүй зүйлд тайлбар нэмж хийх ба зарим товч тайлбарыг дэлгэрэнгүй болгох зэргээр үлэмжхэн нэмсэн байна" гэж бичжээ. Үнэхээр Цахар гэвшийн орчуулсан буюу нэмж найруулан бичсэн тайлбарын дотор монголчуудын ахуй амьдралын онцлог зүйл монгол уран зохиол, үлгэр домгийн өгүүлэмж, дүр төрхийг санагдуулахаар жишээ баримт олон байна. Жишээлбэл "Догшин гэгээн хааны 12 үлгэрт" нэгэн эхнэрийнд орж суусан худалдаачин эр эд хөрөнгөө бараад тэр айлсаас хөөгдөхдөө "хуураар амиа тэжээж явсан ажгуу" /Гунгаажалсан, 1958,277/ гэжээ. Энэхүү үлгэрийн дээр иш татсан зурвас үйл явдлаас юу хэлж болох вэ гэвэл : монголчууд төр хуримын ёс дагалгүй айлд орж суусан хүнийг

"Айлд орсон хүргэн

Авдран дээр залсан бурхан" хоёр адил амар заяа үздэггүй үнэ хүндгүй зүйл гэж үздэгтэй санаа нийлж байна. Үүний дээр хуур хөгжмийн эгшиг аялгуунд үлгэр тууль хайлж амиа тэжээдэг барлаг ядуу авъяастан хүн монгол нутагт цөөнгүй байсныг бас энэ үлгэр өгүүлсэн байна. Тэрчлэн Субашидийн тайлбарын үлгэр эгүүлэгүүдийн завсарт хэдэн зуун шад шигтгэл шүлэг буй. Эдгээр шүлгийн нэлээдийг Цахар гэвш тайлбарын утга санааг тодосгох зорилгоор найруулан шүлэглэсэн байдалтай санагддаг. Тухайлбал "Догшин гэгээн хааны 12 үлгэрийн" хаан түшмэл хоёр харилцсан шүлэгт:

Эгэл ус, өвсгүй халцгай тойром нүцгэн
Эхлэгч эзэн ноёнгүй албат улс нүцгэн
Эдлэгч эргүй залуу эхнэр нүцгэн
Энэ гурвуул ертөнцийн гурван нүцгэн хэмээмөй гэх буюу
Унаж эдэлж үл болох тарган морь муухай
Ууж идэх юмгүй хоосон хурим муухай
Учиргүй юмаа бүрэлгэгч шалиг эхнэр муухай
Энэ гурвуул ертөнцийн гурван муухай гэснийг монгол ардын ертөнцийн гурваас үүнтэй агуулга төстэй шүлэгтэй харьцуулж үзье.

Ертөнцийн гурван хоосонд
Найлзуурын гуу хоосон
Найргүй хурим хоосон
Найдангүй дуран хоосон гэсэн байхад ертөнцийн гурван муухайд

Хурган малгайд чихэвч муухай
Хувхай эмээлд хударга муухай
Хулсан ташуурт янгиа муухай гэжээ. Энэ хоёр хос бадгийн аль алинд монгол хүний сэтгэлийн таашаалд үл нийцэх үздэгдэл юмсыг гурвалсан холбоогоор товчоолон шүлэглэснээрээ аргагүй адилавар юм.

Энэхүү завсрын шүлгийг ажиглахад урлаг уран сайхан, үзэл санааны хувьд ч дундад зууны үеийн монгол яруу найргийн сор болсон сонин содон шүлэг дууллыг санагдуулам мөр бадаг цөөнгүй буй. Жишээ нь "Ерийн юмын голыг таних 6-р бүлгийн" 5-р шүлгийн тайлбарт

Ариун цэврийг эдлэгч бярман ба
Аглагийн өвс усыг эдлэгч морь зааң ба
Адаг баас идэгч нохой гахай ба
Ашид мах цусыг эдлэгч яргачнууд
Алс дор сайн муугийн ялгал үгүй
Ав адил дэв тэгш хоосон чанар буй хэмээсэн шүлэг нь хэлбэрийн хувьд ХҮП зууны яруу найрагч Цогт хун тайжийн Дуутын хадны шүлгийг санагдуулах ба агуулгын тал дээр авч хэлбэл гурван муу заяаны (там, бирд, адгуус) нэгэн доорд адгуус, ариун

бярман хүмүүн хоёр ч эцсийн эцэст сайн, саарын ялгал үгүй хоосон чанарт шилжинэ гэсэн номлол талбижээ. Энэхүү шүлгийг зохиогч "Гадаад тэрсүүдийн шастирын ёсоор өгүүлсэн" үг гэсэн нь бас анхаарал татаж байна.

Бидний өгүүлж буй "Чандманийн түлхүүр" хэмээх эл тайлбар зохиолын дотор угтаа эртний Энэтхэгийн Панчатантара, Рама хааны үлгэртэй холбоотой боловч монгол ахуйд зохицон хувирсан "Арслан туулай хоёр", "Шалын үлгэр", "Үнэг арслан хоёр" "Рамана хаан Сита хүүхнийг хатан болгосон" үлгэр тэргүүтэнд монгол хэв маяг, зан заншил илт илэрсэн байх нь тодорхой. Үүнээс гадна Сажа Бандидын Субашид хийгээд түүний тайлбар хоёрын аль алианаас нь монгол зүйр цэцэн үг, үлгэр домгийн өгүүлэмжийг санагдуулам адилавартай санаа, адилавартар дүр дүрслэл ажиглагддаг нь огт санамсаргүй тохиолдлын зүйл гэж үзэхгүй байна. Үүнийг бид хойно өгүүлэх хэдэн шалтгаантай хролбож тайлбарлахыг ооролдоё.

1. Төв Азийн өндөрлөгт олон зууны турш айл зэргэлдээ аж төрж ирсэн төвд, монгол нүүдэлчин ардын аж амьдрал, зан үйл, соёл иргэншилд угаас амьдралын адил төстэй нөхцлөөс буй болсон түгээмэл шинжтэй зүйл багагүй байдаг байна.

2. Субашидын зохиогч Сажа Бандид хийгээд уг зохиолын тайлбарыг туурвигч Ринчинбал /1230-1310/ хоёрын аль аль нь монголд ирж байсны дээр /Дамдинсүрэн, 1957, 131/ ялангуяа Субашидыг монголчуудад зориулан зохиосон гэх домог үг байдаг нь уг сургаалын монголжуу шинж, төрхөөс шалтгаалан гарсан үг байж ч болох юм.

3. Субашид хийгээд түүний тайлбарыг орчуулсан буюу найруулан бичсэн Цахар гэвшийн хэл найруулга, туурвилзүйн онцгой уран чадвар энэ зохиолыг монголжуу болоход бас зайлшгүй нөлөөлсөн нь тодорхой. Энэ мэтийн шалтгаан нөхцлөөр Субашидын тайлбар "Чандманийн түлхүүр" нь жинхэнэ монгол үлгэр домгийн цоморлиг шинжтэй өвөрмөц зохиол болж хувьсан өөрчлөгдсөн байна.

Сажа Бандидын "Субашид" болбоос нийт есөн бүлэг 466 бадаг буюу 1864 шад шүлэг багтаасан том сургаал юм. Тайлбар зохиогч нь Субашидын 466 бадаг шүлэгт бүхэлд нь тайлбар хийсэн бус голцуу үлгэр, домог ишлэн сургаасан цөөвөр шүлэгт тайлбар өгүүллэг бичжээ. Өөрөөр хэлбэл Цахар гэвшийн "Чандманийн түлхүүр" хэмээх тайлбар нь хүний амьдралд Чандмань эрдэнэ мэт чухал хэрэгтэй үнэт нандин сургаалыг чухам түүний мөн чанарын утга учрыг түлхүүрдэн нээх уран яруу үлгэр домгийн ил тод санаагаар нээсэн өгүүллэгүүдийн цоморлиг юм.

Хэрэв Сургаалын шүлгийг хүний амьдралын сурах бичиг гэж үзвээс түүний тайлбар өгүүллэг нь шүлэг найргийн ёгт далд утга

санааг үлгэр домгоор үлгэрлэн өгүүлсэн унших бичиг гэж хэлж болно. Зохиогч Субашидын утга санаа илт тодорхой

Магтваас дэмий баярлан үл хөөрөх ба
Муушааваас даруй хорсон шантрал үгүй
Магад өөрийн сайнаа алдалгүй явбаас
Манлай сайн хүний жам ёсон мөн буй /54-р бадаг/
Үгүй ядууд өглөг өгөх нь баялагийн дээд
Үнэхээр санаа амар жаргалангийн дээд
Үнэн эрдэм сурсан нь чимгийн дээд
Үргэлж хуурмаггүй хүмүүн нь нөхрийн дээд /213-р бадаг/
Абурид нэгэн хэргийг ч төгсгөл бүтээх үгүй болоод
Алимад болох үл болох юмыг ертөнц бүхэн дор хүргэгч хүмүүн

Айлын завсарт дэмий гүйгч золбин нохой луга адил
Ашид энд тэнд хэссээр барюу /285-р бадаг/ гэх зэрэг хэн хүнд ойлгомжтой олон зуун бадаг шүлэгт тайлбар бичилгүй үлдээжээ. Энэ мэт тайлбар бичээгүй шүлгийн зарим нь сургаал зохиогч (Сажу Бандида) угаас жиших, адилтгах, үлгэрлэн өгүүлэх аргаар утга санааг нь нэгэнт тодорхой болгосон байх тул нийтэд ойлгомжтой гэж үзсэн бололтой юм. Жишээ нь:

Ердөө зарим нь олз орж болох боловч
Ер бусын зарим олз зарлага болох ч буй
Ерийн гүү хээлтэй болбоос унага олох боловч
Ер луус хээлтэй болбоос арга үгүй үхюү гэсэн 127-р бадаг шүлгийн учир шалтгааны маш сонин ойлголтыг дөрвөн мөртийн 3,4-р бадагт гүү хээлтэй болох нь унагалж үржихийн учир олз болох боловч харин луус хээлтэй болбоос үхэхийн шалтгаан болох тул гарз болдгийг тун оновчтой жишээгээр хэн хүний ой тойнд орохоор тодорхойлжээ.

Одоо бид Субашидийн 9 бүлэг зохиолд хийсэн тайлбарыг бүлэг тус бүрээр нь авч үзье.

1. "Мэргэн сайныг танихын аймгийн" тайлбараас

Зохиогч Субашидын энэхүү тэргүүн бүлэгт 12 үлгэр зориулжээ. Үүнээс хэдэн шүлгийн тайлбарыг жишээ болгон авч үзье.

Ухаантан мэргэд хэдийгээр эрдэмтэй боловч
Улам улам мэргэжихийн тул ном судрыг цуглуульуу
Урсах мөрөн уламжлан дамжаар
Усны сан болсон их далай дор цутгах адил хэмээсэн эл тэргүүн бадгийн тайлбарт: Ухаантан мэргэд эрдэм сурах бүрий улам ахиулан шамдлагийг их эрдэмтэн Нагаржуна багш ухааны орон бүхнээ мэргэшсэн их эрдэмтэн боловч алс далайн тэртээ суугч нэгэн аршаас чулуу, төмөр тэргүүтнийг алт болгон хувилгах увидас сурахаар одсон сонин домгийг ишлэн өгүүлжээ.

Мөн энэ шүлгийн тайлбарт эрдэм сурахад хэрэгцээтэй бол хэнээс ч сурч болохын үлгэрийг их мэргэн Дармагирди, өгүүлэхүйн Арслан нэрт бандида нарын дайсан этгээдээс шавиасаа эрдэм сурч байсан жишээг дурдсан байна.

- Хортой, тустай олон зүйл үйлсийн дотроос
Хойшид тустай сайныг ялгаж авагчин мэргэн бөгөөд
Хог согийн дотор байсан төмрийн үртсийг
Холимог үгүй соронзон гүр ялгаж татах мэт гэсэн шүлгийн тайлбарт эрт цагт нэгэн хаан оньсон хүрдийн аргаар хийсэн олон модон хүн хийгээд биеэ илд барьсан нэгэн хүн юм олохын байв. Тэгтэл мөрийтэй тоглоомд хожигдсон нэгэн хүн юм олохын тул хааны ордонд хулгай хийхээр шөнө орсонд хаан нойрсож байх бөгөөд дээгүүр нь нэг могой гарч ирэхийг бич үзээд цавчихаар сэлэм далайсанд мөнөөх хулгайч би баригдавч хамаагүй хаанд хор болбоос муу хэмээн бодоод бичний илдээс барьж авч бархирсанд хаан сэрээд учрыг лавлабаас тэр хүн учир байдлыг үнэхээр өгүүлсэнд хаан сайшаан шагнаж

"Ямар учрыг мэдэгч мэргэн нь дайсан боловч сайн ажгуу"
Яв аюулыг үл мэдэгч тэнэг нь нөхөр боловч муу ажгуу"
хэмээн зарлиг болжээ. Үүний нэгэн адил ухаантан мэргэд нь алстаа аль сайн болох зөвийг бодож явах учиртай хэмээжээ.

- Үнэн мэргэн ухаантан номын утгыг мэдмүй ээ
Үтэл мунхагууд хаанаас мэдэх
Үлэмж гэрэлт наран ургаваас эл
Үзтэл шар шувуу тэргүүтэн харин балайрах адил гэсэн шүлэгт эртний Энэтхэгийн яруу найргийн оройн чимэг алдарт шүлэгч Галидасын ухаан билэг төгөлдөр болсон домогтой адилаар үлгэрийг тайлбар болгон өгүүлжээ. Үүний товч агуулга нь: Эрт цагт нэгэн хаан охиноо ухаан билэг төгөлдөр хүмүүнд өгөхийн тул олон мэргэдийг цуглуулж номын утга хэлэлцүүлсэнд тэдний дотор Цогшириди нэрт нэгэн бярман маш мэргэн байсанд охиноо түүнд өгөхийг санаархвас харин охин нь "Цогширидигээс миний эрдэм илүү тул би түүний эхнэр болохгүй" гэв. Энэ үгийг нь Цогшириди сонсоод үүнийг адгийн тэнэг хүний гэргий болгоё хэмээн санаж мунхаг хүн эрж явтал нэгэн баян айлын үхэр хариулагч идэр залуу үзэсгэлэнтэй боловч үнэхээр тэнэг хүн болох нь мэдэгдэв. Учир нь тэр хүн нэгэн гүн нуурын хөвөөнд ургасан модны мөчир дээр гараад угий нь сүхээр цавчиж байхыг хараад түүнийг гэртээ авчирч биеийг нь угааж сайн идээ тэргүүтнээр тэжээснээр улам гуа үзэсгэлэнтэй болжээ. Тэгээд Цогшири хаанд очиж "Миний багш маш мэргэн нэгэн бандида буй. Түүнийг авхайн нөхөр болгож болно уу" гэвээс хаан авч ирэгтүн гэв. Тэгээд тэр тэнэг залууд Бандидагийн тэмдэгт хувцас өмсгөөд хаанд энэ цэцгийг бариад "Ом сувасти" хэмээн өгүүл хэмээн захиж хэлээд хүрч очсонд мөнөөх эр "Ом сувасти" гэхийг нь

мартаж "Ом сандура" гэж хэлжээ. Энэ нь орчуулбал "Эхнэрийн бэлгийн хэл урт" гэсэн утгатай үг болох тул хүмүүс ихэд дургүйцж зарим нь эсэргүүцэхийг завдтал Цогшири багшийн зарлигийн утга цаглашгүй тул ийм ийм утгатай хэмээн өөрөөр тайлж хүмүүсийг тайвшруулав.

Наадам наргиан боловч эс дуугарах түвшин төлөв байдлыг үзээд энэ их мэргэн номч хүн бололтой гээд хаан хүргэнээ болгожээ. Хурим тарсны хойно хүүхний ордонд аваачсанд огт юм ярихгүй болохоор урьд сүмд оруулах хэрэгтэй болов уу хэмээн сүм дуганд оруулсанд бурханы хөрөг зураг ч огт анзаарсангүй харин сансрын хүрднээ зурсан үхэр, махи тэргүүтэн адгуусны зураг хараад гараа өргөн үхэр хариулах дуу гаргасанд охин "Энэ хүн маш тэнэг ажгуу. Цогшириди намайг дөнгөх гэж мэхэлсэн байна" гэдгийг мэджээ. Тэгээд тэр охин би үүнийг Цогширидигээс илүү мэргэн хүн болгоё хэмээн ном эрдмийн ухаан зааж, Сарасвади эхийн бүтээл үйлдэж, өөрийн бүтээсэн үрлийг өөрийн зарц хар хүүхэн хэмээгчид өгч өглөөдөө түүнийг бурханд залбирах үед бурханы араас "ухаан билэг нэмэх адис энэ буй" хэмээн хэлүүлж уйгагүй оролдож байтал гэнэт ухаан билэг цоорч машид мэргэн болжээ. "Чингээд яруу аялгуут шүлэг ёгт утгат үгийн учир тайлсан зэрэг сонин содон явдлыг өгүүлсэн байна.

—Мэдэл чадал төгсвөөс гэмээ арилгамуй

Мэдэл багатай мунхаг хүмүүн хаанаас чадна

Мэх хүчин төгөлдөр гарьд хорт могойг алмуй за

Мэнчлэгч муу хэрээ хүчин үл хүрэх адил гэсэн шүлэгт алба ажлыг шударга бус явуулдаг зургаан түшмэлтэй хааны тухай үлгэрийг ишлэн өгүүлжээ. Уг үлгэрийн гол утга нь Тэр хаан түшмэдүүдээ бузар булхай явдлаар албат иргэдээ зовоож байдагт хааны сэтгэл ихэд чилж явжээ. Тэгтэл нэгэн тэнгэр ирж танай албатуудын дотор Дүүрэн нэрт ноёны Их эм гэдэг хөвүүн төрөх юм байна. Түүгээр түшмэл болговоос улс иргэдийг жаргаана гэжээ. Тэгтэл үнэхээр тэр ноёны гэргий жирэмсэн болсон байв. Тэр эхнэр элдэв долоон өвчтэй байснаа хөвүүний хойно өвчингүй болсон тул хүүдээ Их эм гэдэг нэр өгчээ.

Тэр Их эм хөвүүн өсөж торниод хүүхдүүдтэй наадахдаа хаан болж элдэв хэрэг заргыг "32 модон хөвүүний" үлгэрийн товог толгойн долоон хөвүүн шиг маш мэргэн шүүж нааддаг болов. Үүнийг хаан сонсож

—Шороогоор зуун тохой дээс томж ирүүл!

—Нэг шан тутрагыг ууранд нүдэлгүй цайлгаад гэрт ч бус гадаа ч бус галтай ч биш, галгүй ч биш чанаад, эр ч биш, эм ч биш хүнээр явган ч бус, унааатай ч бус, замтай ба замгүй газраар нар сүүдэр хүргэлгүй илгээ!

—Мод, цэцэг, жимс, нуур төгссөн цэцэрлэг хийж хүргүүл!

—Зуун эр үхэр сааж сүүн тараг илгээ! гэх зэргээр элдэв сорилт туршилт хийсэнд Их эм хөвүүн гайхалтай мэргэн хариу өгсөнд хаан ухаан төгс хүн болохыг нь мэдээд түшмэлээ болгов. Их эм хааны түшмэл болоод олон янзын хэрэг заргыг үнэн шударга шийтгэж байна. Бас Их эм өөрийн ухаан самбааг өөд татах Бишака нэрт эцэн хүүхнийг гэргий болгон авч хаан төрийн үйлст хамтаар зүтгэж элдэв сонин хэрэг явдлыг зөв мэргэн шийдэж байна. Жишээ нь нэгэн хүмүүс хаанд хоёр могой авч ирээд үүний эр эмийг ялгаж соёрх гэхэд Бишака шийдмийн үзүүрт хөвөн ороогоод биед нь хүргэвээс зөөлөн хүртэлд үл таалан зайлагч нь эр, зөөлнөө дуртай үл хөдлөгч нь эм могой хэмээн зөв таньжээ. Энэ мэргэн хүүхэнд хааны зургаан түшмэл тачааж сээтэгнэж түүнд дөнгүүлж буй хөгтэй явдлыг бас өгүүлсэн байна.

Түүнээс гадна Их эмийн хичээл зүтгэлээр шувуу нохойд хэл зааж тэр нь хааны төрд их гавъяатай үйлс болсон, хонь мал тэжээж таргалуулсан зэрэг суурьшлын болоод нүүдлийн амьдралын онцлог зүйлс ажиглагдаж байгаа нь сонирхолтой юм.

Эцэст нь тэмдэглэхэд Их эм элдэв хэрэг зарга, худал хуурмаг явдлыг илчлэн зөв шийтгэснээр хааны итгэлт сайн түшмэл болж зургаан түшмэлийг хаан хөөж явуулав. Зохиогч үүний тайлбар болгож үлгэрийн төгсгөлд "Их эм түшмэл нь Шагжамүни бурхан бөгөөд Үүсгэгч хаан нь Шарибудари зургаан түшмэл нь тэрсүүдийн зургаан багш буюу" гэжээ.

2. Дээд ихсийг танихыг аймгийн тайлбараас

—Эрхэм сайн хүмүүнд тус өчүүхэн хүргэвээс

Үүрд түүнийг марталгүй магад ачильюу

Эрт цагт ундаассан хаанд нэгэн долоогоно өгсөн хүмүүн

Эцэст тэр хааны төрийн дундуурыг эзэлсэн үлгэр мэт гэсэн эл бүлгийн 16-р шүлгийн тайлбарт: Урьд нэгэн орны хөвүүн эцэг нь нас барахдаа

—Хүү минь сайн ноёныг дага. Сайн хүнтэй нөхөрлөж, муугаас хол яв хэмээн захижээ. Гэтэл тэр хөвүүн хойно нь тэнсэхийн тул нэгэн муу хааны албат болж эзгүй ой дотор хамт явсанд хаан руу барс үсрэн ирсэнд хөвүүн түүнийг цавчин алж аминд нь оржээ. Хаан энэ тусыг үл ачилсан төдийгүй уйтгараагаа сэргээдэг бүжигч тогосоо алж идэв хэмээн андуу сөрдэж алуулах дөхжээ. Тэр хүү муу хүнтэй ханилахын хар гайг мэдэж, өөр орноо одож нэгэн сайн хааны зарц болж хээр өлсөж ундаасан явахад нь гурван ширхэг долоогоно өгсний тул хожим нь нэгэн насандаа хааны хишиг хүндлэл хүртсэн тухай өгүүлжээ. Энэ мэт эцэг эхийн гэрээс захиасыг үл биелүүлэх нь ямар хор уршигтай болох нь Цуутын цагаагч гүү зэрэг үлгэрт номносонтой адилавар санааг илэрхийлсэн байна.

—Дээд ихэс хэсэг зуур доройтовч
Дэнсэлж өнөд зовох ер үгүй буй за

Дэлгэр дүүрэн саран Рахад баригдавч
Дэмий удалгүй магад гэтлэх адил гэсэн шүлэгт зовлонгийн
түргэнийг амсах хувьтай дээдсийг Рахад баригдсан сарны үлгэртэй
адилтгажээ.

Монгол домог үлгэрт нар сар хиртэхийг Рах барилаа хэмээн
амархан тавиулахын тулд дөрвөн нүдтэй халтар нохой хуцуулж буу
тавьж, төмөр дэлдэж их дуу чимээ гаргаж домнодог ажээ.

Цахар гэвш энэ шүлгийн тайлбарт сайн санаатанд хар буруу
бодолтон саад тотгор учруулавч үнэний цагаан үйлс нь бүтэж буй
нэгэн хааны Буянт, Нүгэлт гэдэг хоёр хүүгийн явдлыг өгүүлсэн
үлгэрийг ишлэн дурджээ. Энэ үлгэрийн утга санаа нь мөн хар цагаан
санааны үйлийн үр хэрхэн боловсорч, хувь тавилан ямар гунг
жаргалаар төгсдөгийг "Буянт хүү, Ерөөлт хүү" /Цэрэнсодном, 1982,
109/ гэх зэрэг монгол ардын бусад үлгэрүүдтэй жишин үзэж болно.

3. Муу тэнэгүүдийг танихын аймгийн тайлбараас

– Эргүү тэнэг хүмүүнд их хэргийг даалгаваас

Эс мэдэж хэргийг буруу үйлдээд өөрөө будильюу

Эрт цагт нэгэн үнэгийг олон гөрөөсөд хаан болгон

өргөснөөр

Эгнэт нөхдөө зовоогоод өөрөө алагдсан үлгэр мэт гэсэн 6-р
шүлэгт Панчатантрагийн үлгэрээс гаралтай айлын нутаг дээрээс хөх
будаг олж цэнхэр өнгөтэй болсон үнэгний үлгэрийн өгүүлжээ. Үсээ
хөхөөр будсан үнэг өөрийгөө эрдэнэ амьтан буюу араатны хаан
хэмээн мэхлэж арслангаар түшмэлээ болгон адгуус амьтдыг захирч
байхдаа этгээд зан гаргаж ялангуяа өөрийн төрлийн үнэгнүүдэд
халтай зан гаргаад удалгүй улих дуугаараа үнэг гэдгээ мэдэгдэж
арсланд алагдаж буй явдал нь дээрх шүлгийн утга санааны чухам
тайлал болжээ.

– Ашид хүний хүчээр явсан муу хүмүүн

Алсдаа аргагүй нэг доройтох болжюу

Адилтгаваас хоёр галуунд дамнуулсан яст мэлхий

Айлын дэргэд унаж хоцорсон үлгэр мэт гэсэн 35-р шүлгийн
тайлбар нь дорно өрнийн ард түмний аман ба бичгийн зохиолд
өргөн дэлгэрсэн аянч мэлхийн үлгэр болно. Энэ үлгэр монгол ардын
аман зохиолын эмхэтгэл түүвэр унших бичиг, сурах бичигт удаа
дараа хэвлэгдсээр иржээ.

4. Сайн муу хоёрыг нийлүүлэн танихын аймгийн тайлбараас

– Үнэн сайн номчинд бусдын хорлогсон нь дээшлэхийн

нөхцөл

Үтэл муу хүмүүнд бусдын хорлогсон нь доройтохын нэмээсн

Үлгэрлэвээс түймрийн галд хүчит салхи учирваас өрөвсөхийн

нөхцөл

Өчүүхэн зулд тэр салхин тусбаас унтрахын шалтгаан гэсэн
12-р шүлгийн зохилдох үлгэрийг "Үлгэрийн далайгаас" ишлэн авчээ.

Уг үлгэрийн утга нь: Эрт цагт Сарангэрэл хэмээгч их өглөгч хаан
байв. Тэгтэл хязгаар орны Химашина нэрт хаан түүнд атаархан
зорлуулахаас Лиүдүү нэрт бярманыг зарж толгойг нь авч ир гэж
явуулжээ. Тэр бярман Сарангэрэл хаантай уулзаж

– Амьтны юу хүссэнийг өгөгч хаан Танд асар холоос зорьж
ирэв. Надад алт мөнгө эрдэнэс хэрэггүй амь биеэ өглөг болгон өг
хэмээв. Хаан баясан зөвшөөрч толгойгоо өгөхөөр болж хаан бярман
хоёр нэгэн модны ёроолд хүрч

– Тэргүүнийг минь огтолж гарт талбитугай. Би гараараа чамд
өгсүгэй гэхэд бярман илдээ далайтал тэр модны тэнгэр бярманы
гарыг алгадан хол өнхрүүлжээ. Тэгэхэд хаан: "Энэ модны ёроолд 999
удаа тэргүүнээ өглөө. Одоо нэгэнтээ өгбөөс өглөг барамид минь
төгсч, эх болсон хамаг амьтнаа буян үйлдэхэд минь Тэнгэр бүү
харшил" хэмээхэд бярман хааны толгойг огтлон одов. Гэвч хар
санасан Химашина хааны зүрх нь хагарч үхсэнд олзонд шунаж явсан
бярман цусаар бөөлжиж үхээд тэд тамд унасан гэнэ. Тэр цагийн
Сарангэрэл хаан нь Шагжамуни, модны тэнгэр нь Модгалвани,
Химашина хаан нь нүгэлт Шимнус, Лиүдүү бярман нь Дивадэд буюу
гэжээ:

– Үнэнхүү цэцэн хүмүүн өөрөө шинжиж мэдьюу

Үй балар тэнэгүүд хүний үгээр дагаж явъяюу

Өтөлсөн зөнөг нохой дэмий балай хуцахуйд

Өөр бус нохойнууд учиргүй гуйлдьюу гэсэн 16-р шүлгийн

утга зонхилдох үлгэр нь: Урьд нэгэн цагт нуурын захад хэдэн туулай
байдаг байв. Нуурын захад ургасан модны жимс усанд унахдаа "шал"
гэх дуун гарснаас мөнөөх туулайнууд айж дутаахад үнэг дайралдаад
гэх дуун гарснаас мөнөөх туулайнууд айж дутаахад үнэг бас дутаав.
Юу болсныг асуусанд "шал" ирлээ гээд зугаахад үнэг бас дутаав.
Ингэснээр олон ан, гөрөөс дам дам сонсон зугадсаар нэгэн
арслантай тааралдаж энэ учрыг хэлбэл арслан: "Шал" гэгч юу юм
гэвээс тэр тэрнээс сонссон гэсээр байтал туулайн дээр тунав. Чингээд
туулайн "шал" гэсэн газар арслан тэднийг дагуулж очоод энэ бол
модны жимс усанд унах чимээ байна айх хэрэггүй хэмээн
амарлиулав.

5. Муу явдлыг танихын аймгийн тайлбараас

– Хар санаатан анханд зөөлөн үгээр хуурах

Ханилж дассан цагт мэхлэн бүрэлгэх

Хар нүгэлт загасчид өгөөшинд мах өлгөөд

Хуурч олон загаснуудыг алхуй луга адил гэсэн 2-р шүлгийн

утга зонхилдох үлгэр нь: Урьд нэгэн нуурын захад хөгшин цахлай

шувуу гуринхлан байсанд нэг загас үзээд юунд зовниж байгааг

асуусанд Цахлай:

– Энэ нуурын ус удахгүй хатаж ширгээд та бүгд үхэх учир би

санаа зовниж байна гэжээ. Үүний учир загасууд хэлэлцээд

Цахлайгаас аврах арга эрсэнд

- Хойт давааны ард нэгэн сайхан нуур буй тэнд очвол аврагдана гэхэд Цахлайгаар загасууд нэг нэгээр зөөлгөх болжээ. Мөнөөх Цахлай загасуудаас нэг нэгээр нь авч явж нэг хавтгай хадан дээр тавьж иддэг байв. Тэгтэл нэг мэлхий намайг явч яв гэж гуйхад Цахлай урьдын адил хавтгай хадан дээр ирж буухад загасны яс шүүс байхыг үзээд хэрэг бишдэснийг мэдээд Цахлайн хүзүүг чанга базсанд тэр боож үхжээ. Энэ үлгэрийн агуулгыг дүгнэн шүлэглэж

Хэмжээнээс илүү худал явбаас

Хэтдээ эрхгүй бүрэлмой

Хэтэрхий ховдог Цахлай шувуу

Хэрсүү мэлхийд алагдсан мэт хэмээмэй гэжээ.

- Дээрэнгүй омог нэн хэтэрхий болбоос

Дэмий хэрэггүй юманд эрэлхэж зовьюу

Дээгүүр их санаат нэгэн арслан эрт цагт

Дэнэмгий хөгшин үнэгэнд хууртаж махыг үүрсэн үлгэр мэт

хэмээгсэн нь: Урьд нэг үнэг арслан хоёр хамт явж байгаад заан алж махыг үнэгийг үүрч аваач гэсэнд үнэг арга бодож ингэж хэлж гэнэ.

- Ноёнтон уг нь ёсондоо нэг нь махыг үүрч нөгөө нь янцглаж хойноос нь дагаж явах юм. Энэ хоёрыг би зэрэг хийж болохгүй учир ноён та аль нэгийг нь хийж болно уу гэвэл арслан: "Би гөрөөсний хаан атал энэ муу үнэгний хойноос дагаж янцглаж явах нь ёс бус" гэж бодоод зааны махыг үүрээд явсан ажээ. Омогт арслангийн онгироо нэрэлхүү шинжийг тусгасан энэ үлгэр монголд түгээмэл дэлгэрсэн зохиолын нэг юм.

6. Ерийн юмын голыг танихын аймгийн тайлбараас

- Үнэхээр олныг мэдэх эрдэмтэй боловч

Үлэмж муухай болбоос олонхи хүмүүн дургүй болох

Үлгэрлэвээс багваахай цэцэн боловч өдгүй тул

Өөр шувуу бүгд гэвчигсэн үлгэр мэт хэмээсэн 25-р шүлгийн тайлбарт: Сарьсан багваахай шувуудын хаан болох дөхсөн домог үлгэрийг иш татан өгүүлжээ. Үүний товч утга нь:

-Шувууд хаанаа сонгох болоход маргааш өглөө нар гарахыг хэн урьдаж үзсэн нь хаан болохоор хэлэлцэв. Үүр цайх үед тагтаа, багваахай хоёр хамгийн түрүү сэрж нэг хадан дээр гарч суув. Тэгтэл дорноос нар цухуйх болоход багваахай нэг арга бодож энэ хойт уулнаас нар гарах нь гэж тагтааг хуураад хойшоо харж суух завсар нар цухуймагц сарьсан багваахай их дуугаар "Би нарыг үзэв" хэмээн хашгирчээ. Энэ үлгэрийн өгүүлэмж нь хулгана 12 жилийн тэргүүн болсон тухай домог үлгэрийн явдалтай адилавар юм. Дээрх үлгэрийн хоёр дахь хэсэгт шувууд багваахайг хаан болгох дургүй байсан тул хоёр дахь болзол гаргаж хэн өндөрт ниссэн нь хаан болж гээд хангарьд хамгийн өндөрт гараад огторгуйд тулав гээд буухад түүний сүүлэнд хавчуулж явсан багваахай хангарьдын дээрээс нисэх дүр үзүүлээд би нэн өндөрт нисэв гээд буужээ. Сарьсан багваахай

жигүүртний хаан болох гэсэн тухай сэдэвт домог үлгэр монгол аман зохиолд янз бүрийн хувилбар цөөнгүй байдгийг бид мэдх билээ.

-Ухаан чадал хичээл хотол төгссөн хүмүүнд

Огоот бүтээн үл чадах үйл маш цөөн

Урьд муу дайсан нэрт хааны арван хоёр аймаг цэргийг

Оюун чадал төгссөн Зэб шингийн хөвүүн-бэр дарсан үлгэр

мэт гэсэн 54-р шүлгийн тайлбарт эртний шашин шүтлэг, харын ёсны өөр хоорондын зөрчил тэмцлийг тусгасан сонирхолтой үлгэрийг ишлэн өгүүлжээ. Уг үлгэр "Хоёр түмэн насны цаг дор (хүнийг 2 түм наслах цагт) Дэлгэрэнгүй нэрт нэгэн их арши хаан бэр Хан язгуурт хатан авснаас нэгэн хөвүүн гарсныг Зэб Шин гэж нэрийдэв" гэж хэлж байна. Энэ үлгэр эхнээсээ аваад эцсээ хүртэл элдэв адал явдал зөрчил тэмцлийг маш урнаар өгүүлжээ. Тэмцэлдэгч нарын аль аль нь тарнийн ид шид бясалгал хийсэн маш их хүчин чадалтай тул хэн нь ч хэнийгээ өчүүхэн алдаа гаргаваас бүрэлгэх чадалтай ажээ. Тухайлбал үлгэрийн төгсгөл хэсэгт: Муу дайсан хаан Төрийг бүтээгч хоёр нэг нь нуугдаад нөгөө нь нар шингэхээс өмнө эрж олбоос нуугдсанаа алах эс олбоос эрсэн нь алуулах мөрий тавьж байна.

Ингээд Муу дайсан хаан нэгэн модны хөндийд нуугдаад Төрийг бүтээгч, хичнээн эрэвч олохгүй нар шингэх дөхсөнд Муу дайсан хаан баярлаад инээд алдсанд амнаас нь гал гарсан тэмдгээр Төрийг бүтээгч олж очиж алав. Гэтэл түүнийг хамаагүй алах аваас айхтар халгаатай байв. Учир нь Муу дайсны тахигсан Сохор Арши хэмээгч "Түүний толгойг хэн хүн газарт унагаваас тэр хүний өөрийнх нь толгой өнхөрч унах болтугай гэсэн" хараалын үг бүтээсэн байв. Үүний тул Муу дайсны толгойг газарт унагалгүй модонд өлгөж Сохор аршийн өвөр дээр аваачиж тавьсанд "Энэ бөв бөөрөнхий юу вэ" хэмээн доош унагаж өнхрүүлсэнд өөрийнх нь толгой тасарч унажээ.

Эл үлгэрт хар дом, хараал бясалгалын зүйлс домог үлгэрийн өгүүлэмжээр ч илэрч байна. Жишээ нь нэг охин нөхөртэйгээ элдэв хурьцал хийхэд саад хийсний учир "Хулганууд хүсэл эдлэх цагтаа бэлгийн үзүүр нь умай дотроо тасрах болтугай гэснээр эдүгээ болтол тийм бөгөөд бас нохойнууд хүсэл эдлэхүй дор бэлэг нь умай дор барилдаж зовох болтугай хэмээснээр залгагддагийн учир тэр буй" гэсэн домог үлгэрийн өгүүлэмж ажиглагдаж байгааг дурьдаж болно.

7. Ерийн зохисгүй юмыг танихын аймгийн тайлбараас

-Эд малаа арвитгах баяжихыг дурлавч

Эвийг нь олол үгүй буруу явбаас харин үгүйрьюу

Эрт цагт мөргөлдөж байх хуцын толгой дахь цусыг

Эргүү нэгэн үнэг долоосноор толгой нь хагарсан мэт гэсэн

21-р шүлгийн тайлбарт хоёр хуц мөргөлдсөнөөс эврийн ёроолоос гарсан цусыг долоох гэсэн ховдог сэтгэлээс болж амна алдсан үнэгний үлгэрээс гадна бас өөр хоёр ч үлгэрийг жишээ болгон

өгүүлжээ. Тэр нь нэгэн удаа хоёр бярман зам нийлж айлд хоноглоод явахдаа нэг нь нөгөөдөө

- Энэ айлын тоос хувцсанд наалдсаныг буцааж өгье. Чи түр хүлээж бай. Хэрэв Үүнийг буцааж өгөхгүй бол эс өгснийг авсан нүгэл болно гэжээ. Тэгээд нөгөөх бярман нь шударга хүн юм гэж бодоод хамаг олсон зөөснөө түүнд хадгалуулж явах болсонд эс өгснийг үл авагч болсон нөгөөх нь нэг шөнө хамаг юмыг нь хамж аваад үгүй болов гэнэ.

Мөн шалиг саваагүй зангаас болж хүний өмнөөс хамраа огтлуулсан Өрмөг нэхэгчийн садар эмийн үлгэрийг өгүүлээд энэ мэт гэнэн тэнэгийн явдлыг нэгэн бадаг шүлэгт холбон өгүүлжээ.

- Алсын зөв Буруу үнэн худлыг мэдэлгүй

Авсаар дэмий уурлаж бусдыг хорлогч хүмүүн

Адилтгаваас гэргийгээ алсан хөтээ шувуу мэт

Абурд нөхөр үгүй болж зовох буй болой гэсэн 41-р шүлгийн тайлбар нь нэгэн ойд эр эм хоёр хөтээ шувуу байснаас зуны цагт өвсний үр ихээр түүж түүнийгээ гэргийдээ үлдээгээд эр нь өөр газар оджээ. Эр нь явж ирээд түүсэн үрээ үзвэл хатсаны улмаас түүнд бага болсон харагдав. Тэгээд гэргийгээ чи хамаг үр идэв хэмээн хэрэлдэж хэдийгээр гэргий нь би идээгүй гэсэн боловч үнэмшил үгүй алчихжээ. Хойно нь нэгэн өдөр хур бороо бууж чийг ихтэй болсонд үр нь дэвтэж их болсонд гэргийнхээ үгийг сая үнэмшиж гэмшил болж гагцаар зовнин суухад тэр ойн нэгэн тэнгэр

Зөөлөн хатууг үл үзэгч улаан нүдэт

Зүй зохисыг үл бодогч эрээн сэтгэлт

Зөв бурууг мэдэлгүй гэргийгээ алаад

Зүггүй гашуудаж юу хийнэм чи хэмээлээ хэмээмөй гэжээ.

8. Ерийн явдал үйлсийг таних аймгийн тайлбараас

- Олон дор ахбологсон их хүмүүн дэмий алиа наадам ба

Огт амар суух хийгээд идээ ундаанд нэн үл шунахуй

Олз хүсэлд нэн их шунасны гэмээр

Урьд мангасын нэгэн хаан Ланга дор алагдсан үлгэр мэт хэмээсэн 18-р шүлгийн тайлбар нь: Эрт цагт далайн өчүүхэн тив Ланга нэрт орноо арван толгойт мангас буй. Түүнийг бас арван хоолойт гэдэг ажээ. Тэр мангас арван толгойноосоо хэдийг огтлож Махашуари тэнгэрийг тахиж залбирсан тул тэнгэр өөрийн хатан Умааг илгээв. Ума хатан ирээд

- Чи ямар шидийг хүснэ хэмээсэнд

- Би эхнэрээ шид эс гуймой хэмээсэнд Ума хатан уурлаж

- Чиний төрийг эхнэр хүн эвдэх болтугай хэмээгээд явжээ.

Мангас бас хэдэн толгойгоо огтлож гал мандал үйлдсэнд

Махашуари хөвүүнээ илгээв. Хөвүүн ирээд асуухуйд мангас

- Би нялх хүүхдээс шид үл гуймой хэмээсэнд хөвүүн уурлаж

- Чиний төрийг сармагчин эвдэх болтугай хэмээгээд одов. Түүний хойно мангас бас хэдэн толгойгоо огтлож гал мандал үйлдсэнд Махашуари өөрөө ирж "Ямар шид хүснэ" гэхэд Арван хоолойт:

- Агуу их далай гурван давхар балгасан ба

Асар олон мангасын цэрэг сэлтийг хэзээд эзлээд

Алимад хэрэглэх хүү сан минь Ягшийн сан луга тэнцэж

Ашид бат нь цолмон луга адил болохыг хүсмой хэмээсэнд

Махашуари Арван хоолойтын дунд морин толгойг огтлохоос нааш үл үхэх ба хэл нь мэргэн өгүүлэх шид өгөв

Түүний хойно Арван хоолойтын гэргийгээс нэг охин төрснийг цинжээчид үүнийг тэжээвэл төрд хор болно хэмээсэн тул охиныг зэс хайрцагт хийж далайд хаяв. Тэр нь урссаар нэгэн тариалангийн усны сувгаар орж ирснийг олж нээвээс гоо үзэсгэлэнт охин байсанд Сувгийн хүүхэн гэж нэрлээд тэжээжээ. Хожим нь тэр орны хаан Рамна хатан болгон авсаны хойно Сита хатан хэмээн нэрийдэх болов. Рамна хаан ном эрдэм бясалгахын учир Сита хатны хамт нэгэн аглаг ойд очиж суужээ. Тэр үед Арван хоолойт мангас өөрийн хатны сайхныг шагшин

- Ертөнцөд миний хатнаас үзэсгэлэнт эм буй буюу гэхэд нэгэн мангас нь

- Замбутивийн Рамна хааны Сита хатан маш гайхамшигт гоо бөлгөө гэхэд Мангас тачаал төрж Рамна хааны бясалгал хийж суух ойд ирж нэгэн үзэсгэлэнт гөрөөс болж ирж хатнаа үзэгдэв. Хатан тэр гөрөөсийг барьж авахыг хүсэхэд Рамна хаан хэдий дурамжхан байсан ч хатны хүслээр түүнийг барихаар хайж явах хооронд Арван хоолойт мангас ирж хатныг авч дутаажээ гэх зэргээр зохиогч уг шүлгийн тайлбарт эртний Энэтхэгийн алдарт Рамаяна хэмээх зохиолын дотроос Рамна хаан гоо үзэсгэлэнт Сита хатнаа мангаст булаагдаж бичнүүдийн туслалцаагаар эгүүлэн авсан гол явдлыг ишлэн өгүүлсэн нь эл зохиолын удиртгал ангид орсон "Болор толийн" доторхи Рамна хааны явдалтай бараг ялгаагүй тохирч байгаа тул бид энэ үлгэрийн сүүлийн хэсгийг давхардуулахаас зайлсхийж орхисон учрыг тэмдэглэе.

Цахар гэвшийн тайлбар дахь Рамын үлгэр нь Ринче нбалынхаас нэлээд ялгаатай болохыг акад.Ц.Дамдинсүрэнгийн /1976,1979/ "Рамаяна монголд дэлгэрсэн нь" гэдэг зохиолоос мэдэж болно. Мөн энэ үлгэрийг "Чандманийн чимэгт" ч оруулсан билээ. Үүний нөгөөтэйгүүр "Субашидийн тайлбар" Рамна хааны үлгэр нь үйл явдлын хувьд Жамбадоржийн "Болор толь" иш татсан эх хийгээд Рашааны дуслын тайлбарын үлгэрээс ч бага сага ялгаатай байгаагаас үзвэл Рамаянын үлгэр монголд янз бүрийн хувилбараар дэлгэрч монгол ахуйд нийцэн хөгжиж байсны нэг баримт мөн болно.

- Анх харшилж явсан хүн доройтоод ирэхүйд

Асарч ямар хирээр тусалбаас сайн нэр олох

Адилтгаваас тагтаа тэргүүтэн хулганыг шүтсэнээр

Амь олж амарлаа хэмээдэг үлгэр мэт гэсэн 72-р шүлгийн тайлбарт нэгэн ойд нөхөрлөж агсан Эрдэнэ нэрт хулгана, Эрээн хоолойт хэмээх тагтаа хоёр байв. Тэгтэл Эрээн хоолойтын нөхөр сэлт олон тагтаанууд уриханд баригдсанд тэд сандарахад

—Та нар бүү сандар бүгд үхсэн мэт хэвт гэсэнд түүний үгээр хэвтэж байтал урхичин ирж тагтаануудыг үхэж хэмээн бодоод урхна тайлж дуусмагц тэд нэгэн зэрэг нисэн одож Эрдэнэ нэрт хулганадаа очиж хөл сарвуунд орооцолдсон утсыг түүгээр тас хивүүлж бүгд амарлив. Энэ явдлыг хэрээ сонсоод үнэн сэтгэлээр хулганатай нөхрөлж хожим нь гөрөөчид урихдуулсан яст мэлхийг, хэрээ гөрөөс хоёр мөр дээр нь үхсэн мэт хэвтэн түүнийг авах шунал төрж яст мэлхийг орхих хооронд нь түүнийг урихдсан нумны хөвчийг хулганаар тас мэрүүлж амий нь аварсан явдлыг өгүүлээд тэр мэтээр нэг нэгэндээ ач тус болж үүрд амар мэнд оршлоо хэмээжээ.

9. Номоор явахын ёсыг танихын аймгийн тайлбараас

—Амьтны итгэл бурхан Бодьсад нар өөд болж байтал

Адаг муу тэрс номт тэргүүтэнд шүтэх нь

Адилтгаваас найман эрдэт рашааны далайн дэргэд

Амсаж үгүй муу шорвог худгийн усыг эдлэх мэт хэмээх эхэн шүлгийн утга зохилдох үлгэр нь: Шаригүбди хэмээх баян хүн тэрсүүдийн багш Бүрнэ хэмээгчийг шүтдэг байв. Харин түүний гэргий Бурхан багшийг бишрэн хүндлэх тул нөхрийгөө Бурханыг нөхөд сэлттэй залж өргөл хүндлэл үйлдэхийг хүсэв. Тэгэхэд Шаригүбди би ч Гаудам тойныг залсугай би Бүрнийг залагтун хэмээв. Ингээд Бүрнийг залж ирсэнд тэр хаалгаар орж ирэхдээ инээхэд нэгэн шавь нь:

—Багш юунд инээв? гэхэд

—Мөрний хөвөөнд хоёр бич тачаал үйлдэж байгаад модноос унаж үхэв. Амьтан энэ мэт хүслээр доройтох ажгуу гэв. Тэгээд гэргийн эзэн цав барихдаа шавь нарт нь будаа ногоог тус тус саванд хийж Бүрнийд савын ёроолд ногоог нь тальбаад дээр нь будаа хийж өгсөнд тэрээр:

—Надад ногоо ирээгүй байна гэсэнд гэрийн эзэн:

—Алс холын бичийг мэдэн бөгөөтөл

Аяганы доорхи ногоог үл мэдэх буюу хэмээсэнд Бүрнэ ихэд ичжээ. Тэр цав бариад гарч явахдаа асгасан буурцгийн шүүснээ хальтарч хаалга өмргөж толгойгоо шархлуулаад Шаригүбдийг ирж

—Гаудамын шавь нар намайг хорлов. Чи түүнийг ирэхэд гэрийн үүдэнд маш гүн гуу малтаж дотор нь нүүрсний гал хийж дээгүүр нь нимгэн бүрээсээр өнгөлж үл мэдэхээр болго. Хортой идээ

бэлтгэж Гаудамыг залагтун гэж хэлээд явав. Шаригүбди тэр ёсоор ээхэж Бурхан багшийг залсанд 500 аяга тахимлигүүдийг дагуулаад өмнөө хур оруулж, ардаа нар ургуулаад завсарт нь үүл гаргасаар өөд болон орж үүднээ өлмийгөө тавьмагц тэр гуу үгүй болж лянхуат нуур тогтон зөгий дүнгэнэв. Энэ бүх байдлыг үзсэн бүхэн гайхан биширч Бурхан багшийн эрдэм, тэрс номтны ялгал тийм болохыг мэдэж авсан ажээ.

—Энэлгээт гурван муу заяаны их зовлонгуудыг

Энэхэн ирээдүй чөлөөнд нь арилгахуй дор хичээ

Эрхгүй тулж ирвээс аянга буусан мэт

Эгнэгт юугаар ч туслах арга огт үл олдох гэсэн 20-р шүлгийн тайлбарт үйлийн үрийг боловсрохоос өрсөж буян үйлдэхийн ач тусыг өгүүлсэн хоёр үлгэрийг иш татжээ.

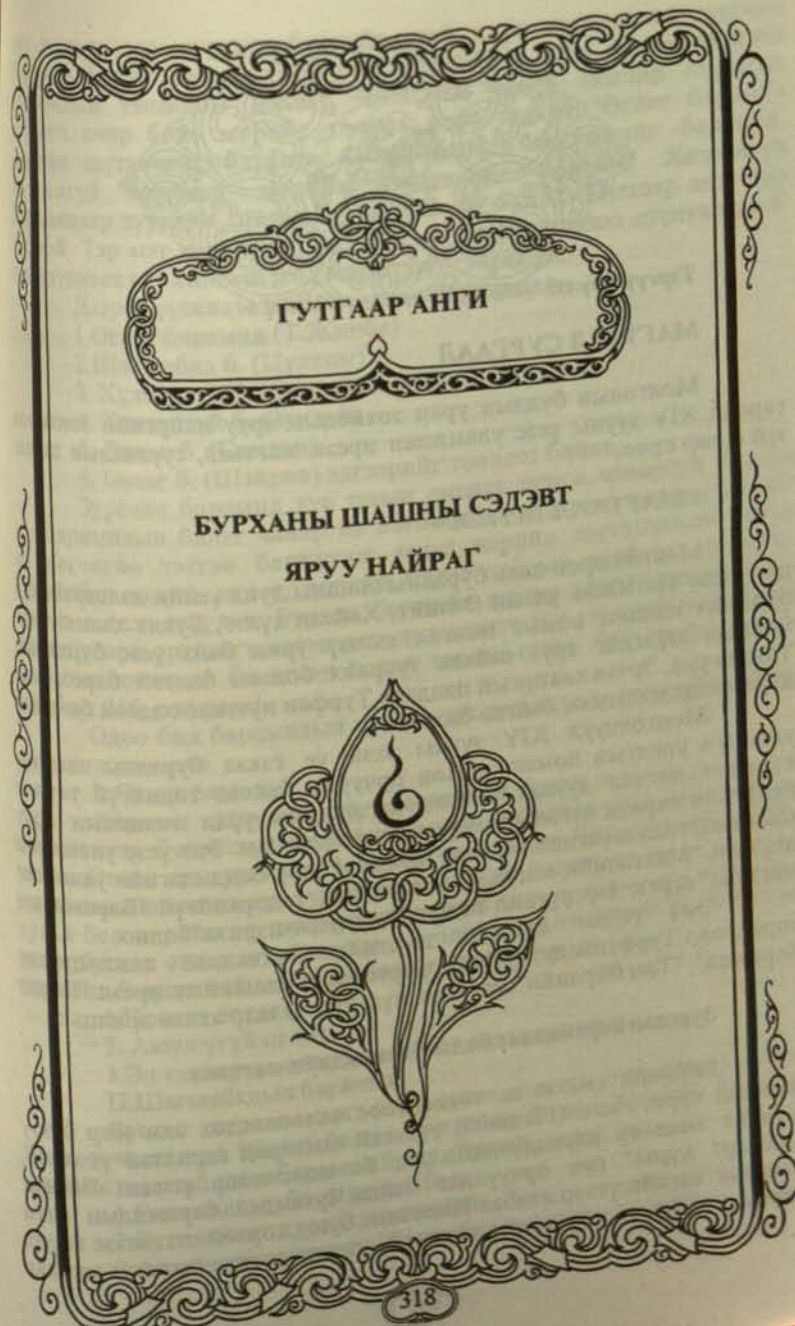
Нэгдэх үлгэр нь: Эхийнхээ хилэнцийг нимгэлж сайн төрөл олгохын төлөөнөө зүтгэсэн Молон тойны туужийн үйл явдалтай сөргүү шинжтэй юм. Урин, тачаалын мунхагаас болж эхийнхээ амийг хөнөөсөн Сувака нэрт хөвүүн хилэнц нүгэлээ нимгэлэхийн төлөөнөө хичээн зүтгэж явсаар сүм дуган босгож номд хичээн суусны үрээр хойт насандаа Аюуш тамд эхийгээ хороосны нүгэлээр очивч хожим нь буянд шамдсаны ачаар тэр тамыг дөнгөж амсах төдий үзээд сайн төрлийг олж байна.

Хоёрдахь үлгэр нь: Муу санаат хоёр түшмэлийн үгээр явж ариун буяны мөрийг хөөж хаан ширээгээ өөрт нь өгсөн эцгийгээ хороолгосон Зангидсан гээгт хэмээх хааны явдлыг өгүүлжээ.

Тэр Зангидсан гээгт хаан хорон хороосны үйлээр тэнгэрээс үгээр яргачин явуулж эцгийнхээ амийг хороосны үйлээр тэнгэрээс буусан хог шороонд дарагдаж үхээд хойно нь нэгэн гэрийн охин болж төрсөн боловч хадамд гарахгүй хүн гуйхгүй гэрийн буг болж суув. Тэгтэл нэгэн өдөр үнс хогоо хашаа давуулан асгасан нь нэгэн Аршийн толгойд тусав. Тэр өдөр нь мөнөөх охиныг хүн бэр болгохоор гуйж гэнэ. Энэ өдөр ямар учир болсныг ах нь сурсанд үнс асгаснаа хэлжээ. Үүний улмаас хүнд очихгүй хүүхнийг аршийн толгойд үнс асгуулах, арши олдохгүй бол эцэг эхийнх нь толгойд үнс цацуулдаг муу зуршил энэ оронд дэлгэрсэн гэнэ. Энэ нь эцгийгээ хороолгосон нүгэлт Зангидсан гээгтээс болжээ.

Сажа Бандидын Субашидын 9 бүлэг сургаалын шүлэгт Цахар гэвшийн туурвисан зохилдох тайлбарыг товч танилцууллаа. Энэ есөн бүлэг тайлбараас гадна Энэлгэгч өвчнийг эмээр эдгээх мэт энэ ертөнцийн явдлыг сургаалаар засаж болох үлгэрийг үзүүлсэн "Догшин гэгээн хааны" арван хоёр цуврал үлгэрийг төгсгөлд нь хавсаргасныг тэмдэглэе.

Тэргүүн бүлэг

МАГТААЛ СУРГААЛ

Монголын буддын уран зохиолын яруу найргийн зонхилох төрөлд ХҮ зууны үеэс уламжлан ирсэн магтаал, сургаалын шүлэг зүй ёсоор орно.

1. МАГТААЛ ШҮЛЭГ

Монгол орон дахь бурханы шашны дунд үеийн дэлгэрэлтийн цаг буюу Их Юань улсын Өлзийт, Хайсан хүлэг, Буянт хааны төрд бурханы шашны номыг монгол хэлээр урьж байх үеэс бурхадын магтаал шүлгийг яруу сайхан туурвих болсон биетэй баримт нь Тэнгэр уул, Эрэн хавиргын цаадахь Турфан нутгаас олдсон бичгийн дурсгалаас мэдэгдэж байгаа билээ.

Монголчууд ХҮ зууны эхэн үе гэхэд бурханы шашны уншлага урилгын номыг зөвхөн орчуулж байсан төдийгүй төрөлх хэлээрээ магтан дуулах болсон нь буддын уран зохиолын яруу найргийн төрөлд нэгэн шинэ үзэгдэл болсон юм. Энэ үеэс уламжлан ирсэн магтаал шүлгийн жишээд Чойжи-Одсэр бандидагийн уянгалан дуулсан "Махгалийн магтаал" зохиогч нь тодорхойгүй "Барамидын магтаал" шүлэг тэргүүтний тасархай хуудсыг нэрлэж болно.

Энэ үеийн магтаал шүлгийн байдалтай танилцуулах зорилгоор Турфаны цуглуулгын дурсгалаар уламжилж ирсэн "Билэг барамид", "Там бирдийн" магтаал шүлгийн талаар эхлэн ярилцъя.

Зургаан бармидаас билэг барамидийн магтаал

Барамид хэмээх нь зовлонгоос чөлөөлөгдөх зам мөр буюу чанадад хүрэх гэсэн (Pāramitā) утгатай самгарид гаралтай үг ажээ. Үүнийг төвдөөр паралдүчинба гэх ба монголоор үгчлэн "Чанал хязгаарт хүрэх" гэж орчуулдаг байна. Чухамдаа барамидын утга чанарыг энгийн үгээр хэлбэл Нисванис буюу хортой сэтгэлээс гарах харам, тачаангуй, уур хилэн, залихай, алгасах сэтгэл (залхуу) мунхаг

нэ зургаан муу зуршил бүхнийг үгүй хийх ерүндэг нь зургаан барамид болно. Энэхүү зургаан барамидын утга чанар хийгээд тоорондын уялдааны талаар "Билгийн чанад хязгаар хүрэгсэн оглогч очир бодь мөрийг тоолох нэрт сударт "Өглөг барамид мөрийн шүтээнийг барьюу. Шагшабадаар шүтээнийг баримой. Хүлцэнгүй барамид мөрийн шүтээнийг барьюу. Хичээнгүй барамид мөрийн шүтээнийг бүтээмөй. Билгээр эцэс дор хүрмөй. Тэр мэт чанад хязгаар хүрсэн нэгэн нэгэндээ дургалдмөй. Ажилтгаваас гал хийгээд мод мэт буюу" гэсэн буй.

Дээр өгүүлснээс үзвэл зургаан барамидад:

1. Өглөг барамид (Т.Жинба)
2. Шагшабад б. (Цултим)
3. Хүлцэнгүй б. (Содва)
4. Хичээнгүй б. (Зундуй)
5. Дияан б. (Самдан)
6. Билэг б. (Шэйрав)

эдгээрийг тоолдог байна.

Зургаан барамид тус тусын онцлог шинж чанартай боловч нэг барамидын билэг чанар нь нөгөөгийнхөө дотор нөхцөлдөн нэг нь нөгөөгөө тэтгэн баяжуулж явдаг нарийн шүтэлцээтэй ажээ. Тухайлбал эхний өглөг, эцсийн билэг хоёрын холбоогоор нэгэн жишээ татаж өгүүлье. Бурхан багшийн шадар хоёр шавийн нэгэн Шарибудари эрт цагт нэгэн аяга тахимлигт зүү утас өргөснөөр энэ замбутид нэгэн их билэгтэн болон төрсөн гэдэг. /Үлгэрийн номын тайлбар. 266-р хуудас/

Одоо бид барамидын номын тус тусын утга чанарын талаар тодруулж авч үзье.

1. Өглөг барамид

Хармын сэтгэлийг дарж өглөгийн буянт сэтгэлээр бие хэл тэргүүтнээр буцалтгүй орсон сэтгэл нь өглөгийн мөн чанар болж чадна. Өглөг өгч сургахын үүд маш чухал ажээ. Харамч хүнийг "Нэг гараас нь нөгөөд нь өгч сурга" гэсэн үг бий. Харин өглөг барамидын хувьд бол өөрийн эд таваар тэргүүтнийг огт үл харамсах сэтгэлийн угаас бусдад өглөг өгөх оюуны дасгалыг төгс эзэмшсэн нь сая өглөг барамид болдог байна. Өглөг барамидыг дотор нь:

1. Номын өглөг
2. Аюул үгүй өглөг
3. Эд таваарын өглөг гэж гурав ангилдаг ажээ.

II. Шагшабадын барамид

Бусдыг хорлох сэтгэлийг огоот тэвчих сэтгэлийг шүтээн болгож чадсан нь Шагшабадын барамид буюу. Үүнийг дотор нь:

1. Гэмт явдлыг боох шагшабад
2. Буян номыг хураах шагшабад
3. Амьтны тус үйлдэгч Шагшабад гэж гурав хуваана.

Хужирт усыг уух тусам ундаасуулах мэт эдлэх тусам дурыг буцалгагч хүслийн таван чанарыг боомтлон дарж чадваас Шагшабадын барамидад хүрэх замыг олно гэсэн үг юм.

Ш. Хүлцэнгүй барамид

Хорлогдох зовох, тэргүүтнээр үл гачигдах, үл хямран, үл мөчөөрхөх хийгээд номд бишрэн машид оршсон сэтгэл нь хүлцэнгүйн мөн чанар болно. Хүлцэнгүйн чанар үгүй болбоос юуг ч бүтээж үл чадна хэмээдэг.

Эрт цагт Жоу Адиша (982-1054) төвд оронд морилох цагт нэг муухай зантай Азар үргэлж уурлан хилэгнэж зовооход Адишагийн гэгээнтний шавь нар нь түүнийг зайлуулъя гэхэд "Энэ миний хүлцэнгүйн шалгуур бүү холтого" хэмээн зарлиг болсон гэдэг. Хүлцэнгүйн барамидыг:

1.Хор хүргэхэд юм үл санах хүлцэнгүй

2.Зовлонг зөвшөөрөн авах хүлцэнгүй

3.Номд магад сэтгэхийн хүлцэнгүй гэж гурав хувааж үздэг.

IV. Хичээнгүй барамид

Буяныг хураах хийгээд амьтны тусыг үйлдэхийн тулд хэтрүү буруу үгүй сэтгэлийг илт баясгах нь хичээнгүйн мөн чанар ажээ. Түүнийг дасгахыг илт төгсгөх нь хичээнгүйн барамид болно. Хичээнгүйн чанарыг төгс эзэмшвээс үл бүтэх зүйл үгүй. Удтал дуслас ус чулууг цоолох луга адил хичээнгүй тогтмол байваас зохистой хэмээнэ. Ялангуяа ном эрдэм сурахад хичээнгүй юу юунаас чухал учир Зонхова Богд "Онгоц явуулахад салхи хэрэгтэй мэт эрдэм сурахад хичээнгүй хэрэгтэй" гэж айлдсан болой.

Тэрчлэн "Гайхамшигт шастирт", "Аль дурласан оронд хүргэгч рид хувилгаант дээд морин аль буй хэмээвээс аливаа туурвисан үйлсээ алжаал үгүй эцэс дор хүргэгч хүчит хичээнгүй буй" гэж номложээ. /254-рт/ Хичээнгүй барамид нь:

1.Хуягийн хичээнгүй

2.Буянт номуудыг хураах хичээнгүй

3.Амьтны тус үйлдэхийн хичээнгүй энэ гурав болно.

V. Дияаны барамид

Буяны зорилгод алгасал үгүй орших нэгэн үзүүрт сэтгэлийг түвшин чанга барих нь дияаны мөн чанар бөгөөд түүнийг бясалгасны эцэст хүрэх зам нь дияаны барамид болой. Чухам дияаны язгуур нь хүслийг тэвчихэд шүтэх агаад жинхэнэ бясалгаж чадсан дияан бол жаргал, зовлонгийн аль алинд үл эвдрэх очир мэт бат бэх чанартай ажээ. Түүнийг ялгаваас:

1.Бие сэтгэл амарлин орших дияан

2.Эрдмийг илт бүтээх дияан

3.Амьтны тус үйлдэх дияан энэ гурав болно.

VI Билэг барамид

Билэг барамидын ном нь Бурхан багшийн гүн гүнзгий номлол сургаалын нэгэн бөгөөд номын алтан хүрдийг эргүүлсний дараа эхлэн айлдсан эрхин номын нэгэн бөлгөө. Тийм ч учраас Бурхан багшийн намтарт "Хачир шувуу цогцологсон уулнаа олон зүйл билэг барамидыг номлон дуурсгав" хэмээсэн буй.

Шинжлэхүйн бодь номыг сайтар ялгах нь билгийн мөн чанар болой. Билэг үгүй болбоос насан туршид номтой нөхцөвч утгыг үл авна. Билгийг өсгөн тордох шалтгаан нь сонсох, сэтгэх, бясалгах гуравт хэрхэн хичээж шамдсанаас шалтгаалах ажээ. Түүнийг ялгаваас:

1.Хоосон чанарын утгыг хэмжих үнэмлэхүйг онох билэг

2.Ухааны таван оронд мэргэшэх янагуухыг онох билэг

3.Амьтны энэ ба хойтын тусыг ялгалгүй бүтээх ёсыг мэдэх билэг энэ гурав ажээ. Эдгээр сэтгэлийн уг чанарын туйлд хүрэх нь билэг барамид болдог байна.

Дээр өгүүлсэн зургаан барамид дээр ерөөл, чадал, билэг, бэлэг, уран арга тэргүүтнийг нэмж арван барамид болгон үздэг ёс бас бий. Тэрчлэн зургаан барамидыг дотор нь задруулж зургаа зургаагаар бас зулзагалуулан хуваадаг байна. Жишээ нь

Өглөг барамид гэхэд:

1.Өглөгийн өглөг

2.Өглөгийн шагшабал

3.Өглөгийн хүлцэнгүй

4.Өглөгийн хичээнгүй

5.Өглөгийн дияан

6.Өглөгийн билэг гэх мэт.

Ийнхүү зургаан барамид нь тус бүрнээ зургаа зургаагаар салбарлаж 36 анги болдог ажээ.

Энэхүү зургаан барамидын утга учрыг монголын бичгийн мэргэд зохиол бүтээлдээ тайлбарласаар ирсний дээр түүний өвөр төрх, билэг чанарыг шүлэг дуулалд дүрслэн өгүүлсэн нь цөөнгүй буй. Үүний жишээ болгож зарим нэгэн магтаал шүлгийг авч үзье.

Турфаны цуглуулгыг Билэг барамидын магтаал шүдэг

Турфаны цуглуулгын "ТМ I Д 130" гэсэн тэмдэгтэй 20 мөр шүлгийг судлагчид буддын гүн ухааны зургаан барамидын нэгэн билэг барамидыг магтсан шүлгийн тасархай болохыг тодорхойлсон билээ. /Цэрэнсодном. 1981. 333, Цэрэнсодном, Таубе, 1993, 120/.

Энэ бичгийн хоёр дахь нугалаасан дээр "18" гэсэн тоо хятадаар бичээнийг бид баримт болгон тэр үеийн бар хэвлэлийн хэм хэмжээг тооцоолж үүнээс өмнөх "17" дардас хуудсанд 530 мөр шүлэг

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥
 श्रीकृष्णाय नमः ॥ २ ॥
 श्रीनारायणाय नमः ॥ ३ ॥
 श्रीरामाय नमः ॥ ४ ॥
 श्रीलोकेश्वराय नमः ॥ ५ ॥
 श्रीशंकराय नमः ॥ ६ ॥
 श्रीविष्णवे नमः ॥ ७ ॥
 श्रीब्रह्माय नमः ॥ ८ ॥
 श्रीमहादेवाय नमः ॥ ९ ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥ १० ॥
 श्रीधर्मराजाय नमः ॥ ११ ॥
 श्रीयोगेश्वराय नमः ॥ १२ ॥
 श्रीपद्मनाभाय नमः ॥ १३ ॥
 श्रीचक्रपात्राय नमः ॥ १४ ॥
 श्रीसर्वात्मने नमः ॥ १५ ॥
 श्रीमत्परमहंसाय नमः ॥ १६ ॥
 श्रीमच्छास्त्रिणे नमः ॥ १७ ॥
 श्रीमद्वेदान्तज्ञे नमः ॥ १८ ॥
 श्रीमद्योगप्रज्ञे नमः ॥ १९ ॥
 श्रीमदभिरामाय नमः ॥ २० ॥
 श्रीमदम्बरानुषङ्गाय नमः ॥ २१ ॥
 श्रीमदक्षयिणीयै नमः ॥ २२ ॥
 श्रीमदध्यात्मिकाय नमः ॥ २३ ॥
 श्रीमदध्यात्मिकाय नमः ॥ २४ ॥
 श्रीमदध्यात्मिकाय नमः ॥ २५ ॥
 श्रीमदध्यात्मिकाय नमः ॥ २६ ॥
 श्रीमदध्यात्मिकाय नमः ॥ २७ ॥
 श्रीमदध्यात्मिकाय नमः ॥ २८ ॥
 श्रीमदध्यात्मिकाय नमः ॥ २९ ॥
 श्रीमदध्यात्मिकाय नमः ॥ ३० ॥

[illegible]

Гур дууны бичгээс

байжээ гэж үзэж байгаа юм. Өөрөөр хэлбэл энэ нь нийтдээ лав 18 дардас буюу 540 мөр шүлгээс бүрдсэн томхон зохиол байжээ.

Энэ нь чухамдаа бидний дээр өгүүлсэн зургаан барамидын билэг чанарыг нийтэд нь магтан дуулсан томхон найраглал байсан гэж үзэх үндэстэй юм. Бидний өгүүлэн буй билэг барамидын магтаал шүлгийн тасархайд ердөө хорьхон мөр уламжлан ирсэн билээ. Чухамдаа бүрэн бүтнээрээ байсансан бол бидний тооцоолсноор 90 орчим мөр шүлэг байх учиртай юм.

Бурханы шашны гүн ухааны барамидын сургаал ёсоор түүний үүсэн бүрэлдэх нөхцөл нь нэг нь нөгөөгийнхөө буй болгох шалтгаан болдог гэж хэлж болно. Жишээлбэл Бурханы шадар шавийн нэгэн Модгалвани буюу Молон тойн Бэрх нэрт ууланд хатуужил дияаныг хийгээгүй бол билгийн нүд нь нээгдэж хосгүй рид хувилгаантай болж чадах эсэх нь тодорхойгүй юм. Зурагт Молон тойны сударт: "Дияан дор сууж гурван жил болсны хойно дотор нь гэгээ гэрэл сацраад билгийн нүдээр дээр 33 тэнгэрийн орныг тодорхой үзвээс эцэг нь буяны эрхээр хан Хурмаст болон төрөөд тэнгэр нарын охидоор хүрээлүүлэн бас тэнгэр нар түшиж элдэв жаргалаар цэнгэн суухыг үзэж" байна. Энд өгүүлснээр ийнхүү билгийн нүд нээгдсэн шалтгаан нь дияаны үр шимээс болсон нь болох нь тодорхой юм. Ийм ч учраас Бурхан багш "Миний олон шавь нараас гагц Молон тойны хувилгаан нь дээд" хэмээн үнэлсэн буй за. Өөрөөр хэлбэл Модгалванийн эрдэм чадлын гол үндэс нь билгийн нүдээ нээгдүүлж чадсаны тул

"Үүнийг түүнийг үл эндэн

Этгээд зөвийг ялгагч" билэг барамидын ухаанд нэвтэрсний ач тус гэлтэй. Чухамдаа билэг барамидын ач тус нь юу вэ? гэвэл амьтныг зовлонгоос тонилгож бодь хутгийн мөрөөр одуулахад оршино.

Билэг барамидын тарнийг ("Гали гади барагали Барасамагади боди") Өндөр гэгээн "Одогтүн одогтүн бүр бодь мөрөөр одогтүн" гэсэн утгатай хэмээн тайлсан байдаг. Үүнээс үзсэн ч Билэг барамидын утга чанарын гол сүнс нь эцсийн эцэст бодь хутгийг олон одохыг чухалчилдаг болох нь тодорхой байна.

Энэхүү зургаан барамидын тухай товч өгүүллийн төгсгөлд бид ХҮ зууны үеийн монголын зохиолч, сэтгэгчид билэг барамидыг хэрхэн ухаж, магтан шүлэглэж байсныг өнөөгийн уншигчдад хүргэх зорилгоор доор сийрүүлье.

Билэг барамидын магтаал шүлгээс

Өтлөхүй, өвдөхүй, үхэхүй,

Үргэлж зовлонгоос тонилж

Олонтаа дээдэс-дор төрөөд

Улам хутаг-дор хүрэн буй.

Үүнийг түүнийг үл эндэн

Этгээд зөвийг ялгагч

Ийм ухаан болбоос

Энэ билэг барамид болой.

Гэгээн сэтгэлийн чанарыг

Гэрисгэ(53) болон түүдэгч

Гэмт муу нисванисыг

Гийгүүлэгч билэг барамид буй

Энд ба хойтсын тусыг

Эрхин билгийг бүтээмүй

Эцэс дор бурханы хутгаар

Үүний эрдмээр болой буй

Кэрбэл (хэрэв) бэрх бурханы хутгийг

Хэрэглэн үнэн эрхнээ

Хэзээ ба үл осолдуулан

Хэсгээр барамидад хатуужтугай

Эх болсон зургаан зүйл хамаг амьтдаас там, бирдийн магтаал

Турфаны цуглуулгын ТМ (5) Д-130 гэсэн тэмдэгтэй тасархай хуудасны 135 мөр шүлгийг Х.Фраке /1968, 37-44/ Д.Цэрэнсодном. /1969. 39-51/ нар судлаж үзээд бурханы шашны эх болсон зургаан зүйл хамаг амьтны доод төрөлхийтөнд орох там, бирдийн тухай шүлэг болохыг нэгэнт тогтоосон билээ.

Энэ зургаан зүйл хамаг амьтдын орон нь:

1.Тэнгэр, 2.Асури, 3.Хүн, 4.Адгуус, 5.Там, 6.Бирд эдгээр болно. Үүнийг дотор нь гурван сайн заяаны (тэнгэр, асури, хүн) орон гурван муу заяаны (адгуус, там, бирд) орон гэж хоёр ангилдаг.

Гурван муу заяаны орныг бодвол сайн заяаны орон нь олж төрөхүйеэ бэрх жаргалант газар гэж үзэх боловч арилсан бурхан Авидын орон буюу Сухавадийн оронтой жишиж үзвээс өөр өөрийн өөр төрхийн зовлонтой хэмээнэ. Жишээлбэл Тэнгэр нарын орон жаргалтай боловч түүндээ ташуурч найдангуйн чанар нь хэтрэхийн зовлонтой байхад Асури нар нь маш их дайнч чанартай тул өөр хоорондоо байлдан тэмцэлдэхийн зовлонг эдлэх ба хүний орон орчлонгийн дөрвөн үнэний төрөх, өвдөх, өтлөх, үхэх зовлонгоор шаналж байдгийг дурдсан буй.

Гурван муу заяаны орны зовлонгийн талаар дээрх анги хэсгүүдийн "Эрлэг тамын орны сэдэвт домог, тууж" гэсэн бүлэгт тусгайлан өгүүлсэн тул энд дэлгэрүүлж ярих нь илүүц гэж үзэв.

Харин ХҮ зууны эхэн үеэс эдүгээ цагт уламжлан ирсэн тэр 35 мөр шүлгийг танилцуулахыг хичээе.

Энэ шүлгийн тав зургаа дахь мөрийн хооронд хятадаар "9" гэсэн тоо дармалсан нь уг зохиолын овор хэмжээг барагцаалан тогтооход чухал баримт болно. Учир нь энэ "9" гэсэн тоо бол тухайн

бар хэвлэлийн нэгэн дардас модны дугаар юм. Бидний тооцож үзсэнээр нэг дардас мод 30 мөр шүлэг багтаадаг гэж үзэхэд есийн тооноос өмнөх найман дардас буюу 240 мөр шүлэгт тэнгэр, асури, хүн, адгуусны орны жаргал зовлонг магтсан шүлэг байсан бололтой хэмээн таамаглаж байна.

Бидний өгүүлэн буй там, бирдийн 35 мөр шүлэг нь Өгүүлбээс зургаас тамыг үзээд сонсоод айму бид..." гэж эхлээд дараахь бадгаас

"Хэдүйхэн-бэр буяныг үл хийн

Хэлэх нүглийг үйлдэгчин

Хэрвээ тамаас тонилбоос

Хэсгээр бирд дор төржү" хэмээснээс энэ 35 мөр шүлэг нь тамын орны төгсгөл бирдийн орны эхэн хэсгийг өгүүлсэн гэдэг нь ойлгомжтой байгаа юм.

Зохиогч бирдийн орныг хэрхэн төсөөлж яруу найргийн хэлээр яаж илэрхийлснийг уншигчиддаа танилцуулах зорилгоор М.Таубе Д.Цэрэнсодном /1993. 132-134/ нарын сэргээн галигласан эхийг баримтлан доор хэдэн бадаг шүлгийг сийрүүлэе.

"Айлан төдий хэгэлтү (хээлт)

Агулын төдий тэргүтү

Асар нарийн хоолойту

Алхан ядах хөлтөн буй

Нэгэн нэгэн хүчтэн нь

Нисч хоолоо эрмүй

Нүглийн хүчнээ түйдэж

Нялбасанхан-бэр олон ядоу

Хэрвээ өчүүхэн олбоос-бэр

Хэсэг ширмэн болон буй

Хэгэли өлсч идвээс-бэр

Гэсэл (гэдэс) түлэгдэж зовох буй

Харасчу эдийг эс өгвөөс

Хамаг Бирдийн аху (байх)газар

Хабили балгасан дор төрж

Хатангуй зовлонгууд үзэн буй

Насад нүгэлийг үйлдэгчин

Нарийн хөлтөн бирдийн нүдэнд

Нуур далайн усан-бэр ширгэж

Намрын сараар халуун болмуй

Нүдэн хар идээн эдийг харасчу

Нүгэлийн ач хүртсэн бирдүүд

Нэгэн түм зургаан зуу насалтал

Нидэр үгүй зовлонгууд хүртэн буй" гэжээ.

Бидний иш татсан эл зургаан бадаг шүлэгт Бирд хэмээх шашны домгийн нүгэлт амьтны дүр байдал, хүсэл тачаал зовлон зүдгүүр, орших орон, сэтгэлийн шаналгаа, насны хэмжээ тэргүүтэн

наш их өргөн ойлголтыг хамран өгүүлжээ. Энэ нь чухамдаа тамын урагт ном тэргүүтэн үйлийн үрийн утга чанарыг өгүүлсэн зохиолд бирдийг хэдэн арван хуудсанд тодорхойлдог зүйлийг ийнхүү зураангуй агаад маш яруу нүдэнд үзэгдэж, сэтгэлд буухуйц урнаар шүлэглэсэн нь зохиогчийн холбон найруулах ур чадлын тайхамшигийг илтгэж байна.

"Нарийн хөлтөн бирдийн нүдэнд

Нуур далайн усан ширгэж" гэсэн мөрүүд нь

"Бирдийн нүдэнд

Далай ширгэнэ" гэсэн ардын зүйр үгийг санагдуулж байна.

Энэ нь чухамдаа аль нь алинаасаа зээлдсэн буюу нөлөөлсөн бол гэдгийг шинжлэн тогтоох хэрэгтэй юм.

Монголчуудын бурханы шашны ном судрыг төрөлх хэлээрээ урьж байсан энэхүү эртний цууриа тасралтгүй энэ зуунтай золгосон билээ. Эртний Чойжи-Одсэр богдын бурхадын магтаал дууллыг яруу тансаг туурвиж байсан уламжлалыг шарын шашин монгол орноо дэлгэрэх цагт төвд хэл түрж орж ирсэн тэр онцгой нөхцөлд монгол уншлага шүлэг дууллын улаан, нурмыг унтраалгүй уламжлан залгуулсан нэгэн буянтан болбоос Урадын мэргэн гэгээн Лувсандамбийжалцан (1717-1766) мөн билээ.

Мэргэн гэгээний магтаал шүлэг

Урадын мэргэн Гэгээн бурханы шашны номыг төрөлх хэлээрээ урьж уншуулах зорилгоор хангал, магтаалын хамаг судар номыг шад тэгшлэн аялгуу сайхан орчуулсны дээр өөрөө бас олон сонин шүлэг, дуулал, магтаал тэргүүтнийг уянгалан хайлсан нь тэр Гэгээнтний Бурханы шашны яруу найрагт оруулсан үнэт хувь нэмэр мөн болно.

Бид Мэргэн гэгээний аялгуулан дуулсан ерөөл, магтаал, бясалгал, мөргөл, залбирал тэргүүтэн яруу найргийн олон мянган шад шүлгээс зөвхөн бурхад хийгээд шашин номын зүтгэлтэн нарт зориулан өргөсөн цөөвөр магтаал шүлгийн тухай товч танилцуулъя.

Мэргэн гэгээний зохиол бүтээлийн цоморлиг дэвтрээс шүүж үзвэл аргагүй монгол хэлээр хурал номын газар урьж уншиж байсан болов уу гэлтэй арав гаруй шүлэг магтаал уламжлан иржээ. Үүний жишээнд "Манзуширийн магтаал", "Арьябалын магтаал", "Жүгдэрнамжил буюу Бизьяа бурханы магтаал", "Цагаан шүхэрт", "Майдарын магтаал", "Зонховын магтаал", "Ламын бясалгалын их уншлага", "Нэйж тойн хутагтын цадиг магтаал", "Шамбалын дуулал магтаал" тэргүүтнийг дурдаж болох юм.

Мэргэн гэгээний магтаал шүлгийн ихэнх нь монгол сонгодог шүлгийн дөрвөн мөртөөр шад тэгшлэн, толгой холбох зарчмыг чанад барьж бичсэн буй. Тухайлбал "Ламын бясалгалын их

уншлага", "Нэйж тойн хутагтын цадиг магтаал" зэрэг шүлгийн нэрлэж болно. Харин 1986 онд Бээжинд хэвлэгдсэн "Мэргэн гэгээн Лувсанданбийжалцаны бум зарлиг хэмээгдэх оршив" гэсэн номд энэ хоёр шүлгийн мөрийн үе нугалбарыг буруу таслан бадагласан тул толгой холболтын зарчмыг нь алдагдуулсныг бид энд залруулан иш татсан учрыг мэдэгдье.

Одоо бид Мэргэн гэгээний магтаал шүлгийн байдалтай танилцахын тул дурдсан хоёр зохиолын агуулга, урлаг уран сайхны талаар авч үзье.

Бясалгалын их уншлага нь:

Өмнөд огторгуй дор эрдэнэсийн давцан ба

Элдэв бадма наран саран дэвсгэр дээр

Эрхэм чанар ач төгс Богд лам эрдэнэ

Ийнхүү төр ёс нь Манзушири Зонхова хэмээн цастын орноо Шагжамүнийн шашныг өргөн мандуулагч хоёрдугаар ялгуусныг Манзушири бурхан мандан гийсэнтэй адилтган өгүүлсэн нь санаандгүй зүйл биш юм. Бурханы шашны түүхэн зохиолуудад Бурхан нярваан дүр үзүүлсний хойтох дөчин дөрвөн жилийн хөх хулгана жил өвлийн дунд сарын арван тавнаа Богд Манзушири хар хятадыг номхотгохын тул таван үзүүрт уулын Бодь модноос хувилан төрсөн хэмээдэг.

Одоо бид Манзуширийн галбир төрх, билэг чанарыг Мэргэн гэгээн хэрхэн магтан дуулсныг иш татан ярилцъя.

Баясгалан мишээх цайвар тод царайтай

Баруун зүүн хоёр гарыг нумлан мутар зохиож

Бадрангуй удвалыг барьсны дээр

Баражана(54) илт барамидын дэвтрээр бэлэгт

Алтан бамемша(55) малгай тэргүүнээ зохион

Ангир шар номт дээл биендээ өмсч

Арилсан таван өнгийн гэрэл гэрийн төв дунд

Арьяа богдын лагшин найраг төгссөн биеэр

Ийнхүү бат завиалан суусны ород-дор

Элдэв гурван үсгээс хумын гэрэл гараад

Эрхэм билэг билэгтнийг ирүүлж шингээн

Эзэн лам авралын орон болон одтугай хэмээн баруун мутартаа билгийн хурц илдийг дээр өргөсөн зүүн мутрыг зүрхэн тушаа эргүүлснээс бадмалянхуан цэцэг дэлгэрэн гарсны дээр билэг барамидын судар ном залсан тэргүүтнээр утга төгөлдөр бэлэгдлийн гүн санааг яруу найргийн хэлээр нүдэнд ургам гойд сайхан шүлэглэж, дараагаар нь Манзушири бурханд даатгал залбиралаа айлтгасан байна. Энэхүү бясалгалын их уншлага нь хоёр үндсэн хэсэгтэй юм. Бидний дээр өгүүлсэн Манзуширийн магтаалын төгсгөлд Богд Зонховын мэгзэм уншаад дараагаар нь лам ядамд залбирал айлдсан хорин бадаг букуу 80 шад шүлэг зориулжээ.

Нэйж тойн хутагтын цадиг магтаал

Мэргэн гэгээн бурхад, тэнгэр нар, арилсан орноос гадна шашны зүтгэлтэн богд, хутагт нарын тухай хэд хэдэн магтаал бичсэний нэг нь ХҮИ-ХҮП зууны үеийн монголын шашны нэрт зүтгэлтэн Нэйж тойны (1557-1653) магтаал болно.

Нэйж тойны намтар зохиолыг судлагчид /Хайссиг, 1953, 1-44, 1954, 21-38, Ёндон, 1976, 237-248/ түүний цадиг "Богд Нэйж тойн далай Манзуширийн домгийг тодорхойяа гийгүүлэгч чандманийн эрих хэмээгдэх оршив" гэдэг зохиолыг 1739 онд Пражна Сагара буюу Шарав (Билгийн далай) зохиосон гэж үздэг байна.

Нэйж тойны магтаалыг судлаж үзэхэд Мэргэн гэгээн эл намтар зохиолыг уншиж ашигласан буюу мэддэг байсан бололтой гэсэн сэтгэгдэл төрдөг юм. Ийм учраас Мэргэн гэгээн Нэйж тойны магтаал шүлгээ 1739 оноос хойш зохиосон болов уу гэж таамаглаж байна. Нэйж тойны цадиг магтаал нь энэ дияанч ламын шашин номын ариун үйлсийг магтан залбирал үйлдсэн 33 бадаг 132 шад томхон шүлэг юм. Одоо эл магтаал шүлгийн агуулга үзэл санааг Нэйж тойны намтар зохиолтой холбон танилцуулахыг хичээе. Уг цадиг магтаал:

Манзушири далай богд Нэйж тойны цадиг ба

Мандуулан гурван төрөл болсны залбирал

Маш бат оршлын шүлэг дуга нэгнээ

Магад тусын орой дахь эрхийн хаан хэмээх

Манзушири ламын сэтгэл далай мэт маш гүн

Манзушири ламын зарлиг жаран дөрвөн эгшиг

Манзушири ламын бие лагшин найраг төгөлдөр

Манзушири ламын хөлийн тоосыг шүтмөй гэсэн оршил

Тахилын шүлгээс эхлэнэ. Намтар цадигийн тэргүүн бүлэгт Торгуудын Мэргэн тэвнэ хэмээх ноёныд Авид нэрт нэгэн хөвүүн төрж мэндэлснийг өгүүлдэг бол магтаал шүлэгт:

Тоолош үгүй хурсан буян ба

Туслан сэтгэл үүсэгсэн ерөөлийн хүчээр

Торгууд хааны язгуур санасаар төрж

Тус бүхэн бүтээснээ залбиран адисла! гэж цаглашгүй их буян

заяагаар Торгуудын хааны язгуурт төрөл авсныг өгүүлсэн байна. Нэйж тойны намтрын тэргүүн бүлэг дэх түүний тойн болох хүслэнг хаан эцэг нь үл зөвшөөрч гэргий авч өгч Авидыг гэрээс гарч гэргүйтэн болохыг сэргийлэн харуул манаа тавьж буй байдал нь Бурхан багшийн 29 сүүдрийн үйл явдлыг санагдуулдаг юм. Үүнийг Мэргэн гэгээн:

Хутаг хишиг олборт жаргалангийн ордныг

Хорт могойн үүр мэт айлтгаад тэвчиж

Хотлыг аврагч Бурхан багшийн ёсны
Хувчадаар чимэгснээ залбирму адисла! хэмээн бидний дээр
өгүүлсэн санааг маш хураангуй агаад хүчтэй хэлсэн байна.

Нэйж тойны намтрын олонхи бүлэг нь түүний ном эрдэм
шамдан суралцаж сахил санваарын чанга ёсыг ямагт тэргүүн дээрээ
өргөж аглагт сууж бясалгалын чадлаар олныг араасаа дагуулж
дорнод монголд бурханы шашныг амьтны тусын тулд түгэн
дэлгэрүүлсэн түүхэн бодит явдлыг голлон өгүүлсэн байдаг. Мэргэн
гэгээний магтаал шүлэгч мөн энэ дараалал энэ ёсоор тойн хутагтын
гавъяа зүтгэлийг магтан дуулжээ. Тухайлбал Магтаалын 9-р бадагт
түүний дияанд сууж бясалгал үйлдсэнийг

Аху орон нэгэн зүгт шунахыг тэвчээд
Агула-дор бядахуй ба бинвадаар(56) явж
Атгаг үгүй үзэл хийгээд бясалгал ба явдал
Ач тус олсноо залбирму адисла! гэсэн байхад мөн түүний
агуу их хичээнгүй чанар эрдэм чадлаараа эцсийн эцэст олныг
араасаа дагуулж чадсан түүхэн үнэнийг

Тэр цаг дор хувь төгс монгол улс бүгд
Төгс цогт чиний хөлийн лянхуаг шүтээд
Тэнгэр ба найман аймаг Бүди нарууд болж
Тэр мэт тахигсанаа залбирму адисла! гэсэн бадаг нь намтрын
гудгаар бүлэгт Харчины Аюуш гүүш анх Нэйж тойныг үл тоох
байдалтай байснаа сүүлдээ биширч шавь болсон гэх явдлыг санаанд
оруулж байна. Нэйж тойны намтарт гарч буй энэ Аюуш хэмээгч нь
Ганжуурыг орчуулахад оролцсон ба 1587 онд галиг үсэг зохиосон
Аюуш гүүш мөн болов уу гэж санагдах юм.

Түүнээс гадна зохиогч Нэйж тойн бөө нартай тэмцэлдэж
тэдний заримыг бурханы шашинд оруулж сахил санваар хүртээж
байсан хийгээд дан ганц уул хаданд дияан хийгээд суусан биш
шашны ёс горим зан үйлийг монгол газар оронд нийцүүлж зохиох,
сүм дуган шинэгтэн байгуулах зэрэг үйлст бас хүчин зүтгэж байсныг
цадиг магтаалд

Үржин бадамын хүч мэт их хүч ридээр
Онгод чалиг тэргүүтэн эрэлхэгчнүүдийг
Огоот гэсгээж тангараг дор талбигсан
Охь тарни баригчид залбирму адисла!...
Маш олон судар тарнийн таалагсан утгыг
Манзушири Лувсандагвагийн зохиосон журмыг
Манай монгол хэлээр илэрхий номлогсон
Магад их чанартад залбирму адисла!...
Хотолд алдаршигсан бага зууг шинэгтэн
Хувьтны бишрэлт баяр хурим бүтээн
Хурал аймаг бүтээж бат орон болгосон

Хутагтны үйл тод залбирму адисла! Хэмээн намтар зохиолд
нь гардаг бодитой болсон, тоймтой үйлсийг нь яруу найргийн хэлээр
хэн бүхнээ ойлгомжтой илэрхийлснийг бид олж үзлээ.

Зохиогч Нэйж тойны монгол орноо шашин дэлгэрүүлэхэд
гаргасан гавьяат үйлсийг Богд Зонховатай хэдэнтээ жишин
шүлдэглэсний нэгнээр шашин номын шантаршгүй зүтгэлтэн Нэйж
тойны магтаалыг жаргаая.

Хоёр бодь сэтгэл хийгээд барамидыг тоолон
Хураах бодис хийгээд зохиолыг гүйцэтгэн
Хутагтны эдүүдээр огоот баялаг
Хоёрдугаар зонховт залбирму адисла!

2. СУРГААЛЫН ШҮЛЭГ

Эртний энэтхэг, төвдөөс уламжлалтай хос ёсны сургаалын
шүлэг зохиол ХШ зууны үеэс уламжлан ирсэн гэж үздэг. Ийм
зохиолын жишээнд "Чингисийн билэг сургаал", "Оюун түлхүүр"
зэрэг зохиолыг нэрлэж болно. Гэхдээ эдгээр шүлэг сургаал нь
ХШ-ХІҮ зууны үеэс шууд уламжлан ирсэн бус хожуу үеийн түүхэн
сурвалж, бичиг зохиолуудаар дамжиж ирсэн тул багагүй
шинэчлэгдэж хувьсаж өөрчлөгдсөн нь ажиглагддаг юм. Жишээлбэл:
"Оюун түлхүүрийн" агуулгыг нягтлан үзвэл

Өнөр хүмүүн эвгүй болбоос
Өнчин хүний элэг болох
Олон хүмүүн эвгүй болбоос
Оорцог хүмүүний идэш болох
Цувж явсан барнаас

Цуглаж суусан шаазгай дээр гэсэн эв эс нөхөрлөлийн журмыг
сургасан ХШ зууны үеийн уламжлалт мөр бадгуудаас гадна шашин
дэлгэрэлтийн бүр хожуу үеийн ойлголт, үзэл санааг илэрхийлсэн гэж
үзмээр

Шашинд дургүй сахилтнаас
Сайн сүсэгт хар хүн дээр
Ариун явалт ламыг бурхан мэт тахи
Лам хүний эд малд бүү хурыц
Бурханы шашинд амиа тавь
Бусдын тусд биеэ орхи

Аюулт тамын хаалгыг эс хаасны тул
Хилэнцээс зайлах хэрэгтэй гэсэн мөр цөөнгүй байдаг. Ийм
учраас энэ мэт сургаалын шүлгийг судлагчид шашин дэлгэрэлтийн
хожуу үед ахин боловсруулалт хийсэн зохиол гэж үздэг юм. Тэгвэл
шашны дунд дэлгэрэлтийн үе буюу ХІҮ зуунд монгол сургаалын
шүлэг зохиол ямар шинж төрхөөр хөгжиж байсан бэ? гэдэг асуудал
анхаарал татах учиртай.

Шинжлэх ухаанд энэ хэр мэдэгдэж буй баримтаар сургаалын шүлэг зохиол нь бидний дээр өгүүлсэн шашны магтаал шүлгийн нэгэн адил эрчимтэй хөгжиж байсны ул мөрийг Турфаны цуглуулгаас бас мэдэж байгаа билээ.

Берлиний Турфаны цуглуулгын доторт "Т I Д 155" гэсэн тэмдэгтэй 15х18 см хэмжээ бүхий маш их урагдаж гэмтсэн 17 хуудас бичмэл дэвтэр бий. Уг дэвтрийн 14-15-р хуудсанд буддын шашны утга агуулгы бүхий сургаалын шүлэг байгаа юм. Үүнийг Н.Поппе /1960, 257, 294/ сэргээн уншиж судлаад "Турфаны олдворын нэгэн монгол шүлэг" гэдэг өгүүлэл бичсэн билээ.

Энэ сургаалын шүлгийн гол утга санаа нь хүний эрхэм төрлийг олсон хэн бүхэн сайн сайхан бүхнийг үйлдэж муу юм болгоныг тэвчихийг чухалчлан сургажээ. Уг сургаалын утга санаатай танилцахын тул хэдэн мөрийг иш татан ярилцъя.

"Хэрүүл худал хулгай үйлд

Хэлбүр зусар муу үгэнд

Хэн-бэр эс халдваас

Гэмшил үгүй сайн эр болжуу

Худал үг эс өгүүлбээс

Хулгай үйл эс хийвээс

Хурьцахуй сэтгэлээ хураан чадваас

Хурднаа сайнд хүрэх магад буй" гэх буюу

"Сайшаал дор үл нэмэгдэх

Саца нөхрөөс үл хагацах

Сайд билигтэн сурч үл ханах

Саарал үгүй эр хэмээгч энэ болжуу" гэх зэргээр бие хэл сэтгэлийн гэмийг хааж хичээнгүйн чанарт суралцахын чухлыг саарал үгүй сайн эр болох гол болзол болгон сургажээ"

Монголын Бурханы шашны утга чанарыг номлосон сургаалын шүлэг зохиолын цэцэглэлт нь Богд Зонховын шашин дэлгэрсэн үетэй холбоотой юм. ХҮI-ХҮП зууны үед Бурханы шашны ном зохиолыг өргөнөөр орчуулж хэвлэн нийтлэх ажил идэвхжиж ирэхийн зэрэгцээ Энэтхэг, Төвдийн дуун ухаантан эрдэмтэн нарын зохиол бүтээлийг дууриасан маягтай шүлэг сургаалыг монгол лам нараас төвд хэлээр зохиох нь олонтой болж энэ нь монгол хэлт сургаалын зохиолын агуулга үзэл санаа, уран сайханд бодитой нөлөө үзүүлсэн нь дамжиггүй юм. Үүнд: Зая бандида Лувсанпэрэнлэйн (1641-1716) "Хоёр ёсны сургаал", "Алтан хатгуур" Сүмбэ ханбо Ишбалжирын (1704-1788) "Хөхөөн эгшиг дуун" Цахар гэвш Лувсанцүлтэмийн (1740-1810) "Архины хор холбогдлыг үзүүлсэн сургаал", "Дандар Лхарамбын (1753-1856) "Хүн номын баяр хурим" зэрэг олон арван зохиолыг нэрлэж болно. Тэрчлэн Энэтхэг Төвдийн сургаалын зохиолын шууд нөлөөгөөр олон шүлэг зохиол гарчээ. Жишээ нь: Гүнтэн гэгээний Модны шастирын

нөлөөгөөр, "Ишданзанванжирын (1854-1907) "Галын шастир", "Субашидыг" дууриаж буриад шүлэгч Гальшиев (1855-1915) "Билгийн толь" зэрэг зохиолыг бичсэн байна./Дугар-Нимаев, 1966/ Ийнхүү төвд хэлээр бичсэн буюу энэтхэг, төвдийн хос ёсны сургаалыг илэр загвар болгон дууриан дагалдсан шинжтэй шүлэг зохиолоос гадна монгол бичгийн мэргэдийн өөрийн өнгө аястай өвөрмөц шүлэг сургаалыг бүрсгэн судлах нь чухал байна.

Манай уран зохиолын түүхэнд янз бүрийн агуулга чиглэлтэй сургаалын шүлэг зохиол уламжлан хөгжиж ирсэн боловч түүнийг хэвлэн нийтлэх ажил хоцрогдонгүй байснаас тэр бүхэн бүрэн бүтнээр бидний үед хүрч ирээгүй нь магад. Гэсэн ч ном зохиолд дуртай бичигтэн ард, соёлын зүтгэлтэн нараас сургаалын шүлэг зохиолыг тусгай цоморлиг болгон эмхэтгэж бичсэн "Олон зүйлийн сургаал шүлэг домог ба ерөөл зэргийн ном дэвтэр" гэсэн 300-д хуудастай томоохон цоморлигт "Орчлонгийн сав шимийн дуулал" (87-94), "Чингис богдын зохиосон алтан товч хэмээх шастир" (97-112), "Сэтгэлийг амраагч билгийн толь" (115-130) "Архины гэмийг тоочсон шүлэглэл" (133-135) "Тодорхой толь хэмээх сургаал" (139-147) "Нэгэн үсгийн эрдэм хэмээх дөрөв дөрвөөр холбосон сургаал" (150-161), "Олон хөгшид хүүхдийн хэлэлцдэг үгсийн товч хэмээх сургаал" (170-178), "Сургаалын үгс тод сарны гэрэл" (181-188) зэрэг арваад сургаалын шүлгийг эмхэтгэсэн байна. Тэрчлэн бидэнд байгаа тусгайлсан нэр хаяггүй нэгэн цоморлиг дэвтэрт "Тодорхой толь", "Орчлонгийн сав шимийн дуулал" зэрэг зургаан сургаалыг хорьдугаар зууны эхэн үед байсан Хатгин хошууны Лутмөнх хэмээгч эмхэтгэн бичсэн байх юм.

Сургаалын зохиол нь Бурханы шашны уншлага, ерөөл, магтаал тэргүүтнээс сэдвийн хүрээ өргөн, үг хэл уран бөгөөд баялаг аливаа сайн муу явдлыг хүнд танин мэдүүлэхийн хувьд сурган хүмүүжүүлэх, гэгээрүүлэх олон талын ач холбогдолтой байсан учир түүнийг бичиг үсэг шинэ дутам сурч буй хүмүүст зориуд уншиж нүдлүүлдэг уламжлалтай байжээ. Тухайлбал хуучин цагт монголчууд хүүхэд багачууддаа ном бичиг заахдаа дөнгөж цагаан толгой нүдлүүлж сургамагц Сажу Бандидын "Субашид", Данзанравжаагийн "Цагийн жамыг тодруулагч цаасан шувууны сургаал" зэрэг зохиолыг уншуулж цээжлүүлдэг уламжлал энэ XX зууны эхэн үеийг хүртэл тасралтгүй явж ирсэн байна. Энэ бол бичиг эрдмийн "түлхүүр" цагаан толгой, бие хүнийг төлөвшүүлэх "түлхүүр" сургаалын зохиол хоёрыг хамтруулж байсан нь монголчуудын уламжлалт сурган хүмүүжүүлэх ухааны сонгодог арга байжээ.

Ийнхүү унших бичиг болгодог байсан сургаалын зарим нь төвд-монгол хоёр хэлээр хадаж бичсэн байх нь ч буй. Ийм зохиолын жишээнд XIX зууны нэрт эрдэмтэн Алаша Дандар Лхарамбын (1758-1856) 72 насандаа зохиосон "Мэчой Гадан" буюу "Хүн номын

баяр хурим" гэдэг сургаалыг нэрлэж болно. Зохиогч энэ сургаалдаа Бодь мөрийн зэрэг тэргүүтэн шашны гүн ухааны зохиолоос бэрх үг ухагдахууныг түүвэрлэн ухааруулах зорилгоор оруулсан тул зөвхөн үсэг бичигт төдийгүй шашин номын утга чанарт нүд нээгдүүлэх давхар давхар зорилго чиглэлтэй байжээ.

Ер нь дундад зууны үеийн монголын зохиолч, сэтгэгчдийн үзлээр олон түмнийг сургаалын зохиолоор засан сэнхрүүлж болно гэж үздэг байсан тул энэ нь уран зохиолын аль ч төрлөөс түрүү хөгжиж байсан гэж хэлж болно. Үүнийг нотлох нэг баримт бол шашны зүтгэлтэн нарын шүлэг сургаал нь зөвхөн Бурхан багшийн шавь хуврагуудад зориулагдсан бус лам, хар эгэл олны хүмүүжил боловсролд чиглэж байсныг тэдний зарим нь шүлэг сургаалдаа зориуд тэмдэглэсэн нь буй. Жишээ нь Үзэмчин Чин вангийн хошууны Бандида гүүш Рашин "Гэгээн болор эрх" гэдэг сургаалынхаа төгсгөлийн үгэнд:

"Шастир хийгээд бичгийн утгыг товчлон хурааж холиод

Шашин төр хоёрын ёсноо харшлал үгүй хуйлруулж

Шавь ард нийгмээр даруй үзэхүй амар бологсон

Шар хар нийтийн сургаал гэгээн болор эрх" хэмээсэн байна.

Монголын шашны зүтгэлтэн мэргэцүүлийн бичсэн сургаал бүхнийг энд нэг дор өгүүлэх боломж хязгаартайн учир энэ төрлийн зохиолыг төлөөлүүлэн олон нийтэд бичмэл, дармалаар хамгийн өргөн дэлгэрсэн зохиолын нэгэн "Орчлонгийн сав шимийн дуулал" хэмээх шүлэг хийгээд түүний зохиогчийн тухай хураангуйлан өгүүлье.

ТАВДУГААР БОГДЫН ЗОХИОСОН "ОРЧЛОНГИЙН САВ ШИМИЙН ДУУЛАЛ"

"Орчлонгийн сав шимийн дуулал" бол Сажа Бандидын Эрдэнийн сан Субашид", "Оюун түлхүүр", Равжаагийн "Цаасан шувууны сургаал" зэрэг шиг гар бичмэлээр олонд өргөн дэлгэрсэн сургаалын шүлгийн нэг юм. Гэхдээ "Орчлонгийн сав Шимийн дуулал" шүлгийн олон бичмэл хувилбарт алдаа мадаггүй бүрэн гүйцэд сайн эх ховорхон байна. Энэ талаар Ц.Дамдинсүрэн "Сав шимийн дуулал" нийтэд бичмэлээр их түгэсэн зохиол юм. Гэвч нэг бүрэн бүтэн зөв бичигтэй хуулгыг бид олж үзсэнгүй. Арваад хуулгыг нийлүүлэн хянаж энэ эхийг хэвлэж байгаа боловч уг зохиолын алдаа мэдгийг гүйцэд арилгаж бас чадсангүй" /Дамдинсүрэн, 1959, 462/ гэж тэмдэглэжээ. Бид "Сав шимийн дууллын" бичмэл дармал олон хуулбараас Ц.Дамдинсүрэнгийн "Зуун билэг" хэмээх дээж бичигт нягтлан хэвлүүлсэн эх болон 1960 онд Гандантэгчинлин хийдээс

монголч эрдэмтдийн анхдугаар их хуралд зориулан хэвлүүлсэн эх энэ хоёрыг хамгийн алдаа мадаг багатай сонгомол сайн хувилбар нь гэж үзэж байна. Уг шүлгийн зохиогчийн хувьд гэвэл Ц.Дамдинсүрэн "Зуун билэг"-т оруулсан эхийнхээ тайлбарт: "Үүнийг Жибзундамба шүлэглэж дуулав" хэмээнээс өөр Жибзундамба хутагтын аль дүр зохиосныг тэмдэглэсэнгүй. Үүнийг Өндөр гэгээн зохиосон гэж жирийн хүмүүс ярьдаг боловч Өндөр гэгээний намтар, зохиосон номын цэсэд "Сав шимийн дууллыг" зохиов гэсэн үг тааралдахгүй байна. Харин Ү богд Сав шимийн намтар хэмээх зохиолыг 1840 онд зохиосон байна. Энэ нь "Болор толийг" товчилсон дэвтэр мэт боловч "Болор тольд" байхгүй зарим мэдээг нэмсэн байна. Ү Богд ертөнцийн байдлыг үзүүлсэн "Сав шимийн намтрыг" зохиогоод ертөнцийн мөн чанарыг шашны ёсоор үзүүлсэн "Сав шимийн дууллыг" зохиосон байж болох юм" /Дамдинсүрэн, 1959, 462/ гэж тэмдэглэжээ.

Гандантэгчинлин хийдээс нийтлүүлсэн Сав шимийн дууллын оршилд "Богд Жибзундамба хутагтын тавдугаар дүрийн гэгээн Цүлтэмжигмэдданбижалцан 26 сүүдэр дээр 1840 онд хаврын сүүл сарын шинийн долооны өдөр, шөнөд гэнэт сайн муу олон зүйл явдлын сэтгэлгээ орж хэдэн зүйлийн шүлэг дуулсан ажээ. Түүний нэг нь монгол үсгээр бичсэнийг дараагаар товчилсон болой" /Цүлтэмжигмэдданбижалцан, 1960, 3/ гэх зэргээр өгүүлсэн байна.

1967 онд Хэл зохиолын хүрээлэнгээс Сэлэнгэ, Булган аймагт явсан шинжилгээний ангийнхан 1910 хэдэн оны үед хорголжин бараар хэвлэсэн "Орчлонгийн сав шимийн шастир оршив" гэсэн эхийг олж ирсэн билээ. Үүний төгсгөлд мөн л Жибзундамба хутагт холбон шүлэглэж дуулав" гэсэн ерөнхий мэдээ байна. Энэ эх нь алдаа мэдгээр бага боловч дээрх хоёр хэвлэлийн аль алианаас үг үсгийн найрлагаар бас л мэр сэр зөрөөтэй юм. Энэхүү "Сав шимийн дуулал" нь хоорондоо их бага зөрөөтэй олон эхтэй байгаа нь уг зохиолыг бичээчид хуулахдаа засаж найруулснаас болсон бололтой. Бас Үүнийг Ү богд Жибзундамба хутагтын зохиол гэж үзэхээс гадна Энэ ноён хутагт Равжаагийн зохиол гэж зарим хүмүүс үздэг байна. Энэ нь "Орчлонгийн сав шимийн дууллын" зарим мөр бадаг нь Равжаагийн "Ертөнц авхайн жамыг" санагдуулмаар байдаг хийгээд бас хутагт, Богд хоёр ойр дотно харилцаатай байсантай холбоотой байж болох юм. Ийм учраас Хутагт, Богд хоёрын харилцааны тухай жаахан тодруулж үзье.

Богдыг зургаан сүүдрийн цагаан луу жил (1820) намрын дунд сар хүрээнд залж ирэх замд нь мандал өргөж "Бударч харагдагч" хэмээх шүлгээ зориулан зохиожээ. Равжаа хутагтын энэ шүлэг нь Богд хаант монгол улсын үед сүлд дуу болж байсан "Зуу лангийн жороо луус" гэдэг дууны эх болсон болов уу гэж санадаг юм.

Тэрчлэн Равжаа хутагтын намтарт гахай жил (1839) Жибзундамба гэгээнтэн чилээрхсэн учир өртөө унаагаар яаравчлан хүрч гүрэм дором хийсэн тухай тэмдэглэсэн буй. Зөвхөн энэ хоёр баримтаас үзэхэд Хутагт, Богд хоёр уран бүтээлийн хувьд ч харилцаатай байсан байж болох юм гэж бодогдмоор байдаг.

Бид "Орчлонгийн сав шимийн дуулал" шүлгийн талаар ярилцахын өмнө уг сургаалыг зохиогч Ү Богд Цүлтэмжигмидийн талаар товч таницуулах нь зүйтэй болов уу гэж бодно. Ү Богдын намтар зохиолд чухал холбогдолтой хэдэн бичмэл дэвтрийг миний бие 1960 хэдэн онд Улсын төв номын сангаас олж үзсэнээ эхлээд таницуулъя.

1. Улсын номын сангийн бичмэл номын хөмрөгт "294, 9 Т213" гэсэн тэмдэгтэй "Богд Жибзундамбын тавдугаар дүрийн ер бусын цади, сүсгийн хаалгыг нээгч хэмээгдэх оршив" гэсэн судар бий. Энэ номыг Цүлтэмжигмидийн үед байсан их Хүрээний Шижээ гавж төвд хэлээр бичиж барлуулсныг Судар бичгийн хүрээлэнгийн гишүүн дооромбо Гэлэгжамц 1926 оны өвөл монгол хэлнээ орчуулсан ажээ. Энэ намтарт Цүлтэмжигмидийн талаар нэлээд сонирхолтой мэдээ байгаагийн дээр түүний бичсэн "Дэланшин" хэмээх ирээдүйн зөгнөлт шүлгийн хэсгээс товч тайлбарласан нь сонирхолтой. Ү Богдын ирээдүйг зөгнөн бичсэн 100 гаруй шад энэ томхон найргийн монгол орчуулгыг олж үзсэнгүй.

2. Улсын номын сангийн бичмэл номын хөмрөгийн "9/5173 Т-121" гэсэн тэмдэгтэй "Тавдугаар богдын намтар" нэрт гурван дэвтр буй. Уг намтрыг богд эзний шадар амбан, их бээс Дэлэгдорж, авга цорж Ишэгэлиг хийгээд Дэчингалбын лам, умзад, гэсгүй, шавь нарын хүсэлтээр шадар дархан хамбо Лувсанпэрлээнэнамжил, богдын таалал төгссөнөөс таван жилийн хойно 1846 онд эхэлж, 1847 оны дөрөвдүгээр сард бичиж дуусгажээ. Энэ Лувсанпэрлээнэнамжины олонд алдаршсан нэр нь Жалваан цорж юм. Жалваан цорж бол 1843-45 оны хооронд Зонховын нэлээд дэлгэрэнгүй намтрыг зохиосон (уг судар 376 хуудастай) хийгээд Арьяабандил Лувсандамбийжалцан, дөрөвдүгээр богд Лувсантүвдэнванчүгийн намтрыг бичсэн их эрдэмтэй хүн байжээ. Харин Жалваан цоржийн төвд хэлээр зохиосон намтрыг монгол хэлнээ хэн хэдүйд орчуулсан нь мэдэгдэхгүй байна.

3. Улсын номын сангийн мөн хөмрөгт 9/517.3/ Т-121 гэсэн тэмдэгтэй "Тавдугаар гэгээний Бээжин хотод заларсан зохиол оршив" гэсэн дэвтэрт Манжийн эзэн хаан Төр Гэрэлтэд бараалхахаар 1839 онд Бээжинд зорчсоныг дэлгэрэнгүй бичсэн байна. Энэ тэмдэглэл нь Жалваан цоржийн намтрын хуулга маягтай боловч мэр сэр зөрөөтэй зүйл бий. Үүнээс гадна Төвд, Монголын хорь гаруй богдын намтрыг хураангуйлан бичсэн "Жибзундамба ламын уг эх" болон Ишэгэлэг гэдэг төвд ламын хийсэн "Нүүрнээс

үядасласан зарлиг дууллын утгын тайлбар зандлыг арилгагч чандманийн толь оршив" гэсэн Ү богдын нэгэн шүлэгт хийсэн тайлбар зохиол зэргийг нэрлэж болно.

Дээр дурьдсан сурвалж бичгүүдээс үндэслэн Ү Богдын намтар уран бүтээлд холбогдох цөөн зүйлийг тэмдэглэж хэлье. Ү дүрийн Жибзундамбахутагт Лувсанцүлтэмжигмид хөхөгчин гахай жил (1815) Төвдийн Боталын орны ойролцоо Гомбодондов хэмээгчийн гэрт хувилсныг зургаан настайд нь тодруулан халхын Их хүрэнээ залж Богдын ширээнд өргөмжлөв.

Цүлтэмжигмэд нь богдын ширээнээ суусан цагаас ном бичиг заалган сурсны дээр бага балчир наснаас шүлэг дуулал зохиож байв. Жишээлбэл: Их хүрээний Шижээ гавжийн зохиосон "Богд Жибзундамба тавдугаар дүрийн ер бусын цади, сүсгийн хаалгыг нээгч хэмээгдэгч оршив" гэсэн сударт "Найман насны үед Жибзундамба... нэгэн шүлэг туурвин зохиосон" гэж тэмдэглэжээ. Намтар түүхээс нягтлан үзвэл Цүлтэмжигмэдийн монгол хэлний боловсрол сайн байжээ. 1839 онд Манжийн эзэн хаан Төр гэрэлтэд бараалхах үед түүний асуусан бүхнийг монгол хэлээр өчиж байсныг Жанжа хутаг /Ишданбийжалцан 1787-1846 Д.Ц/ манж хэлнээ орчуулж байлаа гэсэн мэдээ бий.

Цүлтэмжигмэд "Дэланшин" хэмээх зуу гаруй шад ирээдүйг зөгнөсөн шүлэг бичсэн тухай дээр тэмдэглэсэн билээ. Уг шүлгийн гол утга санаа нь хурал ном тасарч хуврагууд эрх алдана хэмээн номносон ажээ. Энэ зохиол нь тухайн үедээ эрдэмтэн мэргэдийн анхаарлыг ихэд татаж байв. Тухайлбал Дархан эмчийн аймгийн алдарт Шижээ гавж уг сургаалд тайлбар хийсэн тухай Чойжамц Маарамба 1965 онд ярьсан нь: "Ү Богдын үед Их хүрээний Дархан эмчийн аймгийн Шижээ гавж гэж их эрдэмтэй хүн байлаа. Энэ хүний зохиосон "Дэлашингийн дэлбэ" гэж 200 гаруй цаас барын ном Булганы "Зүүн гүний хүрээнд" ганц байсныг би үзсэн билээ. Үүнийг Лонсы Лувсан гэдэг хүн хадгалж яваад нэлээд олон жилийн өмнө нас барсан. Мөн тавдугаарын үед шүтээний аймгийн гавж Дашдорж гэж их дүвчин, дүрсгүй хүн байсан юм гэнэ билээ. Энэ хүн бас "Дэлашингийн дэлбэ" зохиосон гэж хэлэлцдэг. Харин би Дашдорж гавжийн дэлбийг (тайлбар) олж үзээгүй" гэв. Дурдсан хоёр дэлбийг Шижээгийнхэд нь шашин доройтох боловч ор тас устгахгүй гэж, Дашдоржийнхад нь шашин шүтлэг бүрмөсөн устана гэж тайлбарласан байжээ. Эдгээр мэдээнээс үзвэл Шижээ гавж тавдугаар богдын намтрыг зохиосны дээр түүний шүлгийг тайлбарлаж, томоохон зохиол бичиж барлуулж байжээ.

Ү Богд ийнхүү ирээдүйг зөгнөсөн зохиол бичиж байсанчлан шашин номын тухай хожим хойтын явдлыг гайхалтай мэргэн айлддаг байсан хэмээн ам дамжсан домог яриа цөөнгүй буй. Жишээ нь Ховд аймгийн харьяат 83 настай Дашянжив гуай 1995 онд

хуучилсан нь: "Ү Богдоос нэг шавь нь өөрийнх нь хойт Ү1, ҮП богдыг асуухад тэд ч их наслахгүй юм байна гэхээр нь ҮШ богд яах бол гэхэд харин тэр чинь л их хэцүү хүн байх юм байна. Цаг төр нь их чанга байх нь дээ гэсэн гэдэг. Тэгэхээр нь IX богд яах бол гэсэнд За ес гэж байх ч юм уу үгүй ч юм уу наад номоо үз!" гэсэн гэдэг гэж билээ. Ирээдүй цагийн иш, бошго үзүүлсэн энэ зохиолч, билэгт хүн насан өөд болохынхоо түрүү жил Орчлон ертөнцийн сав шимийн тухай түүхэн зохиол бичихийн хамт сав шимийн орчлонгийн аху ёсны хөдлөл, хөгжил, үхэл үрэгдэл, зол жаргал, зовлон гуниг тэргүүтэн алаг хорвоогийн жам ёсыг яруу найргийн хэлээр товчоолон бичээд дөнгөж 26 сүүдэртэй тэнгэрт хальсан нь ч зохиогчийн хэлснээр

"Сөгдөвч үл болох үхлийн эзэд

Сөргөж үл болох эрлэгийн засгаас" л болсон гэхээс яах буй. Гэхдээ Богдыг орь залуу насандаа өөд болсныг Манж Чин улсын төрийн бодлоготой холбож үздэгийг ч бас үгүйсгэх аргагүй болой.

Зохиогч "Орчлонгийн сав шимийн (амьтай, амьгүй) ахуй ёсыг дуулахдаа ертөнц дахины юм бүхэн хөгжил хөдөлгөөнд оршдогийг

Эвдэрч үл дуусах сав ертөнц

Энэлж үл дуусах шимийн амьтан

Эргэж үл дуусах гаслант орчлон

Эндүүрч үл дуусах мунхаг сэтгэл хэмээн бодитой, бодигүй юмс үргэлж нэг хэвэндээ байдаггүй гэсэн санааг үлгэрлэн өгүүлээд "Үхэвч үл орших үлийн үрийг" өгүүлэн санаж, эрлэгийн элч хэзээ ирээд "хөтлөөд явах" болзоогүйг бодож буянд шамдахын учир:

Дурдахуй мөнх бусын үгсийг мэдэв үү

Дураар нүгэл үйлдэгч мунхагууд сонсов уу

Дугуйран суугч залихай сэтгэлтэн ухав уу

Түрхрэн бүү хөөрөгтүн, та буян номыг үйлд гэжээ.

Энэ сургаалын туурвилзүйн нэг онцлог нь эхнээсээ аваад эцсээ хүртэл охор богино зайд агуу их санаа, асар уудам ойлголтыг багтааж чадсанд оршино. Тухайлбал хүний нэг насны амьдралын жам ёсыг багтаасан "Орчлонгийн дөрвөн үнэн" хэмээх мөн мөнх бус, хувьслын тухай асар том ойлголтыг:

Ширгэж үл дуусах төрөхийн далай

Шаналж үл дуусах өвдөхийн далай

Шимэгдэж үл дуусах өтлөхийн далай

Шингэрч үл дуусах үхэхийн далай хэмээн ердөө ганц бадагт багтаан маш хураангуй өгүүлээд энэ дөрвөн далай буюу дөрвөн үнэнээс хэн ч яаж ч зайлж чадахгүй гэдгийг үхлийн тухай хэрхэн дэлгэрүүлж үзсэнийг авч үзье.

Бэрх үхлийн эзэн ирэхийн цагт

Баялагууд эд малаар золиж үл болох

Баатрууд омгоор алалдаж үл болох
Билигтэн үгээр цэцэрхэж үл болох гэжээ. Энэ мэт багтаамж сайтай уран яруу өгүүлсэн тансаг сайхан мөр бадгууд нь найрагчийн билигт авъяасын бэл бэнчинг бэлхнээ илтгэн харуулж байна.

Дэд бүлэг

ТАХИЛ ТӨГСГӨЛИЙН ШҮЛЭГ

Дундад зууны үеийн монголын орчуулагч, зохиолч, сударч нар ном зохиолынхоо тахил, төгсгөлийн үгийг шүлэглэн бичдэг эртний уламжлалтай билээ. Уг төрөл зүйл нь тухайн үеийн түүхт явдалтай холбоотой чухал мэдээ баримт илэрхийлсэн байхын хамт яруу найргийн сонирхолтой дурсгал юм.

Ер нь монголчуудад ном, зохиолын ерөнхий ба бүлгийн гарчгийг шүлэглэн зохиох ёс нэлээд түгээмэл байжээ. Тухайлбал:

"Арван хорын үндсийг таслагч

Ажнаа мэргэн Гэсэр хааны тууж"

"Айлдал, энэрэл, чадал гуравтай Вед охин тэнгэрийн

Адистэд улаан тунгалаг толины дотор

Аль алинд нь тохирон ургасан олон дүрийг

Алдаагүй харах ёсон нүдний бадмаараг саран оршвой"

(Данзанванжил)

"Хөгшин залуу хоёрын хэлэлцсэн домог

Хөгшин эцэг эхийн ачийг сануулахын учир

Хүсэж дээд ном-дор дуртгах шүлэг

Хөхөө буюу хаврын хатны сонин дуулал нэрт оршив"

(Номтын Ринчин) гэх зэрэг

харилцан адилгүй цаг үед гарсан зохиол бүтээлийн гарчгийг дурдаж болно. Ийнхүү янз бүрийн аймаг ухааныг зохиолын яруу найргийн мөр бадгаар хажлага, чимэг хийх ёс нь дундад зууны үеийн монгол уран зохиолын туурвилзүйн нэг өвөрмөц арга болно.

Аливаа ном зохиолын нэр гарчиг оноон хайрлахад ийнхүү сонсголонт яруу тансаг байдлыг анхаарахын хамт бэлэгдлийн чанарыг гойд эрхэмлэдэг байжээ. Жишээлбэл Сумба ханбо Ишбалжир (1704-1788) найман боть зохилоо: Өдзийт найман тэмдгийн утга чанарт нийцүүлэн нэрлэснийг энэ номын удиртгал ангид танилцуулсан билээ.

Одоо бид зохилогчийн "онгодыг" дуудах оршил буюу тахил шүлэг, зохиогчийн алжаал тайлж бүтээл туурвилын таашаал эдлүүлэх төгсгөлийн шүлгийн тус бүрийнх нь билэг чанарын талаар монгол мэргэдийн зохиол бүтээлээс ишлэн өгүүлэхийг хичээсүгэй.

1. ТАХИЛЫН ШҮЛЭГ

Ном зохиол туурвигч нь өөрийн бүтээлийнхээ элзий бэлэгдлийн төлөө эрт урьдын эрдэмтэн мэргэдийг дурсан өгүүлэх буюу заримдаа бурхдаас оюун билгийн соёрхол гуйж шүлэг бичдэг ажээ. Үүнийг бид "тахилын шүлэг" гэж нэрлэж байна.

Тахилын шүлэг нь гарлаараа эртний Энэтхэгийн шашны зүтгэлтэн нар ном бүтээлийнхээ эхэнд:

"Намо Буддаяа (Бурханд мөргөө

Намо Дармаяа Номд мөргөө

Намо Сангаяа Ламд мөргөө) хэмээн шашин номын

залбирлын тахилын шүлгээр элзий билэгдэл болгодог ёсноос үүссэн бололтой юм. Гэсэн ч зарим монгол ном зохиолын эхэнд энэ мэт залбирлын үгийг хуулсан буюу махчилан орчуулсан байх бус өөр өөрийн өнгө төрхтэй утга санаа төгөлдөр уран сайхны маягтай шүлэг бичиж байсан нь энэхүү тахилын шүлгийн агуулга хэлбэр баяжиж ирсний баримт мөн болно. Жишээлбэл ХҮШ зууны хэл бичгийн эрдэмтэн Данзандагва, гүүш Билигийн Далай нар хэлзүйн зохиолынхоо оршилд: Оюун билгийн бурхан Манзуширигээс эрдэм ухааны соёрхол гуйсан шүлэг, төвдийн эрдэмтэн Сажа Бандидаг магтан алдаршуулсан шүлэг бичиж байсан зэргийг дурдаж болно.

Бид тахилын шүлгийн эхний хэлбэртэй танилцахын тул Данзандагвын зохиол "Зүрхэн тольтын тайлбар Огторгуйн маани" гэдэг зохиолд Чойжи-Одсэрийн зохиолоос иш татсан шүлгийг авч үзье.

Хэтэрхий орон дахь амьтныг

Гэмийн үндэс хоёр түйтгэрээс

Хэмжээгүй тонилгогч Манзушири

Хэтэрхий ухааныг өгөн соёрх
Ялгуугсадын гагцхүү эх Суарасуади
Ялгал үгүй дотоод гадаад мэргэдэд
Ялангуйт ухааныг онон нэмүүлээд

Ялагдаш үгүй Охин тэнгэр барин соёрх хэмээсэн энэ хоёр бадаг шүлгийг судлагчид Чойжи-Одсэрийн "Зүрхэн тольт" хэмээх хэлзүйн зохиолоос шууд иш татаж ашигласан болов уу гэж үздэг байна. Уг шүлгийн хэл найруулга, холбоцын байдлыг ажиж үзвэл Данзандагва эрх биш найруулан зассан болов уу гэж санагдмаар байдаг.

Дундад зууны үеийн монголын зарим зохиолчид шашны утга агуулгатай тахилын шүлгийг бүтээлчээр хөгжүүлж, зохиолынхоо бүлэг хэсгийн өмнө өгүүлэх зүйлийнхээ утга санааг товчоолсон оршил шүлэг бичих нь уг бүтээлийн утга чанарыг таниулах нэг ёсны хөтлөл болж байв. Бид тахилын шүлгийн агуулгатай танилцах зорилгоор харилцан адилгүй цаг хугацаанд гарсан хэд хэдэн зохиолоос иш татан товч ярилцъя.

Дундад зууны үеийн монголын түүхчид монгол орноо Бурханы шашин Энэтхэг, Төвдөөс уламжлан дэлгэрсэн түүхийг өөрийн угсаа гаралтайгаа холбон өгүүлдэг уг санаагаа мөн тахилын шүлэгтээ товчоолон оруулсан нь түгээмэл тохиолдож байна. Гэхдээ оршил тахилын үгийг зохиогч болгон шүлэглэн бичиж байсан бус өрдийн хүүрнэл үгээр буюу хэмнэлтэт хүүрнэл үгийн маягаар найруулсан нь ажиглагдаж байна. Тухайлбал ХҮУ зууны үеэс дам уламжлан ирсэн "Арван буянт номын цагаан түүх", Жамбалдоржийн "Болор толь" зэрэг зохиолын тахилын үгийг нэрлэж болно.

ХҮП зууны үеийн түүхч, орчуулагч Лувсанданзаны "Алтан товчийн" тахилын шүлэг бол энэ төрлийн хамгийн нийтлэг жишигт авч үзэж болмоор санагдана. Үүнийг иш татвал

Ом сувади сиддам

Эрхин бодисун нарын төрөлхийтэн

Эрдэмт дээд хаадын язгуурыг

Энэтхэг, Төвдөөс үндэслэгснийг

Өдий төдийхөн хураан өгүүлсүгэй

Орчлонгийн хүмүүн амьтан дор

Онож үйлдэх үгүйн тулд

Орь бурханы заяагаар Махасамади

Олноо өргөгдсөн хаан хэмээн алдаршсан ёс нь хэмээгээд энэ хоёр бадаг шүлгийнхээ хариулт буюу тайлал болгосон маягаар түүхэн үйл явдлаа өрнүүлэн өгүүлжээ. Бас "Хураангуй алтан товчийн" тахилын шүлэгч үүнтэй бараг үг үсгийн зөрөөгүй адил болохыг тэмдэглэе.

Зарим түүхчид зохиолынхоо оршилд номын мөргөлийн үгсийг түүх бичлэгтээ товойлгон үзүүлэх баатартайгаа эвсүүлэн

холбож нэлээд дэлгэрэнгүй өгүүлсэн ч буй. Жишээлбэл ХҮШ зууны эхэн үеийн үлэмж билэгт Дарма гүүш "Алтан хүрдэн мянган хигээст бичгийнхээ" оршилд эртний Махасамади хаанаас нааш нь Шагжагийн язгуурт шашин номын эрхин дээдэст мөргөлийн үгээ өргөн өргөсөөр Бодончар богд тэргүүтэн тэнгэр язгуурт Боржигод овгийн хаан Чингист мөргөөд төгсгөлд нь:

"Амьтны тус жаргалан гарахуйн орон шүтээн нь
Аврагч Бурханы шашин эрдэнэ мөн бөгөөд
Аль түүнийг туслан тэтгэгч төрийн эзэн ч мөн
Алимад түүний учир шалтгааныг мэдэх хэрэгтэйн тул
Арсланы агуагаас үлэмж хүчит бие дор
Арга билгийг өгүүлэн чадагч хурц хэл дор
Ариун ухаан оюуны гүнээ бодлогот сэтгэл дор
Аврал эрж мөргөмүү Чингис, Хубилай хаан дор" хэмээн
шашин төрийн хос ёсны харилцан тахимдуу чанарыг эрхэмлэн
дурджээ.

Зарим зохиолчид номынхоо тахилын үгд Бурхадын тарни аль эсвэл бусад мэргэцүүлийн гүн утгат оньч мэргэн үгнээс иш татан өгүүлсэн нь ч бас буй. Тухайлбал монголын түүхэн зохиол "Шар туужийн" зохиогч "Ер хүмүүн өөрийн уг язгуураа эс мэдвээс ойд төөрсөн Сарбичинд (сармагчин) адил. Өөрийн овгоо эс мэдвээс оюугаар хийсэн луу дор адил. Эцэг өвгөсийн ийм тийм хэмээх бичгүүдийг эс үзвээс мөн хүүхнийг завхаж хийгсэн дор адил" гэж Ү Далай лам Лувсанжамцын (1617-1682) 1643 онд зохиосон "Залуусын хурим" хэмээх түүхэн зохиолд дурдсан үгийг иш татан өөрийн удам судрыг мэдүүлэх зорилгоор уг түүхийг бичсэнээ оршил болгожээ.

Тахилын шүлгийн бас нэгэн төгөлдөр жишээнд зохиолч Цахар гэвш Лувсанцүлтэмийн туурвисан Богд Зонховын намтрын оршил шүлгийг оруулах ёстой болов уу гэж санана. Уг шүлгийн эхэнд

Агуу их хоёр чуулганы явдлын дорно уулын үзүүр
Аврал ялгуусгдын хөвүүн өгүүлэхүйн сарны гэгээ мандаад
Арслан Богд Шагжамүнийн шашны гүмүдагийн цэцэрлэг
дэлгэрсэн гайхамшиг эрдэмт

Амьтны зүрхний харанхуйг арилгагч Богд лам ялгуух
болтугай
Сарасвади охин тэнгэрийн хэлний эрдэм лүгэ адил сайн оюун
төгсөгсөн

Сайн хэмээн алдаршигсан яруу нэр нь зүг бүхний үзэсгэлэн
Хүүхэд-бэр хэнгэрэгснийг дэлдэгсэн мэт дуурсаад
Сайтар судлагсан төгс эрдэмт мэргэд бүхэн үнэхээр биширч
оройдоо шүтсэн

Сацлал үгүй Богд чиний өлмий дор би ч бишрэхүй-бэр
мөргөмү хэмээсэн хоёр бадагт Цахар гэвш Богд ламын агуу их

эрдэм, ач тусыг залбиран дуулахдаа зохист аялгууны утга дууны чимгээр барилдуулан бичсэн бас нэгэн онцлог харагдаж байна. Ер нь Цахар гэвш бол туурвин бүтээх онцгой билэг чанартай зохиолч байсан нь аль ч бүтээлээс нь бэлхнээ ажиглагддагийн нэгэн адилаар нээхүү тахилын шүлгийн шад бүхнээс нь түүний урнаар өгүүлдэг шинж төрх харагдана. Тухайлбал Богд Зонховын намтрыг зохиосон зорилгоо яруу найргийн хэллэгээр яаж илэрхийлснийг авч үзвэл:

Амтат сайхан нуур далайд цагаан галуудын чуулган
Ашид баясахуйгаар эрэгцэн хурж ханатал эдлэхүй мэт
Аврал Богдын намтар зохиолыг мэдэж сүслэн чадах хувьтанд
Асар баясах сүсгийг нэмүүлэхийн тулд ч хичээх дуршил
төрбэй хэмээн адилтгалын уран аргаар уншигчийн сэтгэлийг
хэмдэж улмаар уг намтар зохиолыг сүслэн унших үүдийг нээн өгч
байна. Дээр өгүүлсэн цөөн жишээ баримтаас үзвэл тахилын шүлгийн
овор хэмжээ нь багашаархан боловч, араасаа дагуулах зохиолынхоо
агуулга, зорилгыг ямар нэг хэмжээгээр тодорхойлж өгдгөөрөө чухал
ач холбогдолтой юм.

2. ТӨГСГӨЛИЙН ШҮЛЭГ

Аливаа ном судар зохиогч, орчуулагч нар нь уг зохиолыг хэний хүсэлт, зарлигаар бүтээсэн буюу орчуулж, хэвлэн нийтлүүлсэн тухай мэдээллийн чанартай зүйлийг шүлэглэн өгүүлснийг төгсгөлийн шүлэг гэнэ. Төгсгөлийн шүлэг нь товч, дэлгэр янз бүрийн хэлбэртэй байх ба тахилын шүлгийг бодвол уг зохиол, зохиогч, орчуулагч нарын түүхт явдалтай холбогдол бүхий нэлээд өргөн хүрээтэй олон зүйлийг өгүүлсэн байдгаараа онцлог шинжтэй юм. Монголчууд ном судрын төгсгөлийн үгийг яруу сайхан шүлэглэн бичдэг уламжлал лав ХҮУ зууны эхэн үе гэхэд байсныг бид Турфаны цуглуулгын бичгийн дурсгалаас баттай мэдэж байгаа билээ. Тухайлбал 1312 оны Бодичарияавтарагийн тайлбарын төгсгөлд:

Алдарт Чингис хааны зургадугаар үе
Арчмал толь мэт гэгээн билэгт
Ахуй улсын наядугаар их эзэн
Аюурбарвад хааны зарлигаар
Хамаг монголжин хэлтний тулд
Гайхамшиг Чарияавтарын талурай утгасыг
Хамаж судар номуудын гэр үгсээр
Хагархайяа Чойжи-Одсэр тойн зохиобай.
Хатуужин энэ номыг зохиосноос
Гарагсан хаврын наран мэт буянаар
Хаан Тайху хатан луга ургаар

Хамгийг мэдэгч бурхан болтугай гэсэн энэ хэдэн бадаг шүлгээс хэд хэдэн чухал мэдээг мэдэж авч байгааг тодруулж хэлбэл:

Чингис хааны зургадугаар үеийн удам, Юань улсын наймдугаар Их эзэн хаан Буянт буюу самгаридар Аюурбарвад хааны зарлигаар нийт монгол хэлтний тусын тулд Бодичария аватара хэмээх гайхамшигт зохиолын утгын тайлбарыг хамаг судар номуудыг гэрч болгон гэгээн билэгт Чойжи-Одсэр зохиожээ гэсэн санааг тов тодорхой өгүүлсэн байна.

Энэхүү эртний уламжлалтай төгсгөлийн шүлгийн төрөл зүйлийг ХҮП-ХҮШ зууны үеийн бичгийн хүмүүс Гүүш Цорж, Мэргэн Дайчин Тайж, Сажа Дондов, Ойрдын Зая бандида Намхайжамц, Гунгаа-Одсэр бандида, Жанжаа Ролбийдорж, Дай гүүш Агванданпэл, Дархан лам Самдансэнгэ, Халхын гүүш Гэлэгжалцан, Урад гүүш Билэгийн Далай, (Шаравжамц), Ордосын түүхч Саган Цэцэн нарын олон зохиолч, орчуулагч, сударч нар бүтээлчээр хөгжүүлж иржээ. Төгсгөлийн шүлэгт тухайн ном судар, зохиогч, орчуулагч, дуртгасан хүмүүсийн намтар түүхэнд холбогдох мэдээ сэлтээс гадна тэр цагийн төр шашны түүхэнд холбогдолтой хэрэг явдлыг зарим зохиогчид товчоолон өгүүлсэн байх нь гойд сонирхолтой юм. Үүний жишээнд Чойжи-Одсэр бандидагийн Банзрагчийн хэвийн тэмдэгт бичсэн төгсгөлийн шүлгийг дурдаж болно. Чойжи-Одсэрийн орчуулгын анхны эх энэ үед уламжлан хүрч ирээгүй боловч түүнийг монгол хэлнээ Банзрагчийг төвд хэлнээс эн тэргүүнээ (1308) орчуулсан гэж монголын түүх, соёлын олон дурсгал бичигт мэдээлсээр ирсэнд бид итгэл төгс байгаа юм. Харин Шаравсэнгэ, Чойжи-Одсэр хоёрын орчуулга ойролцоо гарсны учир шалтгаан, ер нь Банзрагчийг Чойжи-Одсэр орчуулсан гэж үзэх ямар үндэслэл байгаа талаар бид Чойжи-Одсэрийн тухай судалгаанд нэгэнт тайлбарласан билээ. /Цэрэнсодном, 1969, 65-68/

Чойжи-Одсэр уг төгсгөлийн шүлгийнхээ ихэнхийг монгол оронд шашин ном дэлгэрсэн түүхийг дундад зууны үеийн монголын түүх бичлэгийн зохиолын үзэл санааны дагуу товчоолон шүлэглэсэн нь гойд сонирхолтой санагддаг. "Банзрагчийн" төгсгөлийн шүлэгт:

Хэн тэр энэ Бадар галбын дотор

Хэдүй тоотон Бурхан нугуд төрж

Хэм үгүй зарлиг ном нь монгол иргэнд

Хэр хүрсэн шалтгааныг хураан өгүүлсүгэй хэмээгээд энэ ертөнцөд Сайн цагийн мянган бурхад ээлж дараагаар ирсэн түүхийг дурдаж тоолш үгүй олон амьтны тусын тулд дөтгөөр болж ирсэн бурхан Шагжамүнийн шашин монгол орноо дэлгэрсэн ёсыг Чингис хаанаас эхлэн түүний гурав дахь үе Хубилай хааны цагт шашин номын ёс өргөжин дэлгэрч урьд өмнө байгаагүй тулгар үсэг (дөрвөлжин бичиг) гарсан зэрэг сонин содон үйл явдлыг өгүүллээ

Хөвүүн цагаасаа бөгөөд увьдаст

Хөшүүргэгснийг хүлэгээрээ үлтгэж
Гүр улсын эзэн болгогдож бүрнээ
Хүлэг хаан хэмээн алдаршигсан хэн бөгөөс
Үнэн удирдагч өгүүлэгчдийн наран
Учираж Чойжи-Одсэр нэрт хэлмэрч дүгэ
Үе хоёрын арга билгийн хүчээр

Оор монголын аялгуугаар номыг дэлгэрүүлжүхүй хэмээн өөрийнхөө үед бурханы шашны номыг монгол хэлээр түгэн дэлгэрүүлсэн түүхт явдлыг онцлон дурджээ.

Үүнээс гадна бидний өгүүлэн буй Чойжи-Одсэрийн тахил төгсгөлийн шүлэг нь хожим хойч үеийн гүүш орчуулагч нарын бүтээлд нөлөөлсөн бололтой байдгийн нэгэн баримтыг тэмдэглэе. Тухайлбал Банзрагчийн төгсгөлийн шүлгийн зарим нэгэн бадгийг ХҮП зууны эхэн үеийн нэр хэлмэрч Ширээт гүүш, Сажа Дондов нарын орчуулсан "Манигамбум", "Бадамгатаан" гэсэн хоёр номын төгсгөлийн үгтэй жишиж үзэхэд нэг зохиолын хувилбар мэт маш ойролцоо шүлгийн мөр бадаг тохиолдож байна. Үүнийг доорхи жишээнээс харьцуулан үзье.

1. Банзрагчид:

Үлэмж нигүүлсэхүй сэтгэлийн үүлнээс
Үхэлгүй номын хурыг оруулж
Орчлонгийн чилгэр халууныг сөнөөгчид өө
Оройгоор хүндлэн мөргөж бүрүүн
Хэн тэр, энэ бадар галбын дотор
Хэдүй тоотон бурхнууд төрж
Хэмгүй зарлиг ном нь монгол иргэнд
Хэр хүрсэн шалтгааныг хураан өгүүлсүгэй

2. Манигамбумд:

Ариун нигүүлсэхүй сэтгэлийн үүлнээс
Амьтнаа номын хурыг оруулж
Амул үгүй орчлонгийн галыг сөнөөгчид өө
Алгаан хамтатган мөргөж бүрүүн
Сайн энэ бадар галбын дотор
Сайнаар одогсон хэдүй тоотон бурхан төрж
Сацлал үгүй ном нь монгол улст
Сацуу хүрсэн шалтгааныг өгүүлсүгэй.

3. Бадамгатаанд:

Майдар асрахуй сэтгэлийн үүлнээс
Маш нигүүлсэхүй номын хурыг оруулж
Магуу заяаны чилгэр халууныг сөнөөгчид өө
Манлайгаараа хүндэлж мөргөж бүрүүн
Энэ сайхан галбын дотор ану
Өдий тоотон бурханууд төрж
Эрдэнэ зарлиг ном нь монгол иргэнд

Өдий төдийхөн хүрснийг өгүүлсүгэй хэмээн Чойжи-Одсэр, Гүүш цорж, Сажа Дондов нарын бичсэн төгсгөлийн шүлгүүд нь уламжлалын нарийн холбоотой болох нь мэдэгдэж байна.

Чойжи-Одсэрийн "Банзрагчийн" төгсгөлийн шүлэгт өгүүлсэнтэй төстэй шашны түүх бичлэгийг товчоолсон маягийн ийм шүлгийг алдарт Гүүш цорж, Мэргэн Дайчин тайж, Сажа Дондов, Ойрадын Зая Бандида Намхайжамц (1599-1662) нарын орчуулсан ном зохиолын төгсгөлийн үгнээс олж үзэж болно. Жишээлбэл монгол Ганжуурын "Юмийн" аймгийн тэргүүн ботийн "Билгийн чанад хүрэгсэн зуун мянган тоот", мөн Ганжуур номын "Хутагт билгийн чанад хязгаар хүрсэн түмэн шүлэгт" хэмээх зохиолын төгсгөлийн шүлэгт зохиогчоор нэр дурдагдсан Гүүш Цорж, Дорждаг, Мэргэн Дайчин тайж нар монгол орноо шашин ном дэлгэрсэн түүхийг өгүүлэхдээ тухайн цаг үед дорнод монголд шашин дэлгэрүүлэхэд хүчин зүтгэл гаргаж байсан Алтан хаан, Амутай Сэцэн хаан, Бошгот жонон Сэцэн, Омбу хун тайж тэргүүтнийг дурдсан байхад Ойрадын "Зая бандида" 1643-1644 онд орчуулсан "Мани Гамбумын" төгсгөлд бичсэн зуу гаруй шад томхон шүлэгтээ /Лувсанбалдан, 1968, 134-138/ төвд үсэг бичиг зохиосон Томи Самбода хийгээд монголын шашны нэрт зүтгэлтэн Нэйж тойны эцэг Торгуудын ноён Мэргэн Тэвнэ хоёрын гавьяа зүтгэлийг дурдаад Мөхүриг чулуу мэтнуудад бүлгэргэ мэт үсэг төрөн Мөөрөхүй үхэр мэт мунхагуудад нарны гэрэл мэт билэг төрөн

Мөшгин хорлогчноо мөрийн гол бодь сэтгэл төрөн
Мөнх газрын зүг шашны бад арван зүг дэлгэрэвэй хэмээгээд
өөрийн Баруун Зууд зорчсон түүхээ нэхэн дурсаж Далай лам, Банчин хутагт нарт бараалхаж, сүм хийд байгуулах вивангирид (зарлиг, лүндэн) авч ирээд Эрчис мөрний захад хийд байгуулсан зэрэг шашин номын онцлох үйлсээ дурьдаж төгсгөл рүү нь
Эм усан хонин жил туурвин эр төмөр бичин жилийн өвөл
Элдэв жимст Алдар ханы баруун этгээд
Эрчис мөрний Өлзийт хийдэд суун
Эрдэнэ лам хийгээд дээд гуравны адистэдээр суун найруулав
гэх зэргээр уг шүлгийг зохиосон цаг хугацаа газар орныг маш тодорхой хэлжээ.

Энд нэгэн зүйл онцлон дурьдахад бидэнд одоогоор мэдэгдэж буй баримтаар Ойрадын Зая Бандида бол орчуулсан ном зохиолдоо хамгийн олон төгсгөлийн шүлэг бичсэн зохиолчийн нэг юм. Ийм учраас зохиогчийн бичсэн төгсгөлийн шүлгийн зарим онцлог шинж уран сайхны талаар жаахан тодруулж авч үзье.

Эрдэмтэн Х.Лувсанбалдан /1968, 98-162/ Зая бандидын дөч гаруй шүлгийг эрдэм шинжилгээний галиг үсгээр тайлбар сэлтийн хамт хэвлүүлсэн нь зөвхөн Намхайжамцын шүлэг зохиолын судлалд

төдийгүй ер монгол төгсгөлийн шүлгийн судлалд чухал ач холбогдолтой хэрэглэгдэхүүн болсон юм. Зая Бандида бараг бүх орчуулсан ном зохиол бүхнийхээ төгсгөлд шүлэг бичсэн нь тухайн үеийн орчуулгын түүх, бичиг соёл, бар хэвлэл, төр шашны харьцаа тэргүүтнийг шинжлэхэд одоо үед асар их үнэ цэнэтэй мэдээлэл болж байна.

Намхайжамц болбоос буддын их бага таван ухаанд нэвтэрсэн Бандида цолтой их эрдэмтний дээр ялангуяа яруу найргийн гойд авъяастай гарамгай шүлэгч байсныг түүний туурвисан тахил, төгсгөлийн шүлгүүд гэрчилж байна. Туурвилзүйн арга ухаанд сайтар дэдсэн шүлэгч зохиолчид нь мянган өдрийн явдлыг нэг бадагт ч багтаах, нэг өдрийн явдлыг мянган шадар дүүргэх тийм билэг чанарыг эзэмшсэн байдаг ажээ. Үүний нэг тодорхой жишээнд Зая Бандидын "Мани Гамбумын" монгол үсэг, тод үсэг хоёрын төгсгөлийн шүлгийг нэрлэж болох юм. Тухайлбал зохиогч 1644 оны монгол үсгийн "Мани Гамбумынхаа" орчуулгын төгсгөлд 100 гаруй шад маш дэлгэр шүлэг бичсэн байдаг бол үүнээс хэдэн жилийн хойно тод үсгээр буулгасан "Мани Гамбумын" төгсгөлд

Арьяа их нигүүлсэгчийн хувилгаан
Арши судар дөлгөөн хааны зарлиг үүнийг
Алдаршигсан Далай дархан Цорж дурдагсанд
Аяга тахилиг Равжамба орчуулбай хэмээн ердөө ганц бадагт уг номын утга чанар, дургтан орчуулуулсан буянтан, орчуулсан энэ номын эзэн бүхнийг чадамгай багтаан өгүүлснийг бил бэлхнээ олж үзэв. Үүнээс гадна Зая Бандидын тавиад эхтэй төгсгөлийн шүлгүүд нь Ойрад монголын хязгаар нутагт шашин ном дэлгэрсэн ёс хийгээд баруун монголчуудын орон нутгийн хэл яриа, соёлын өвөрмөц төрхийг судлахад ч үнэтэй чухал хэрэглэгдэхүүн болох юм. Бидний өгүүлэн буй Зая бандида хийгээд ер монголын орчуулагч, зохиолчдын бичсэн төгсгөлийн шүлгийг судлаж үзвэл доорхи хэдэн сэдвийг хамарсан шинжтэй юм. Үүнд:

1. Бурхан багш тэргүүтэн тухайн ном сударт холбогдох эрт урьдын эрдэмтэн мэргэдийг магтан дурдсан зүйл,
2. Уг номын билэг чанар буюу утга санааг гаргасан хэсэг,
3. Тухайн номын зохиогч буюу орчуулагчийн түүх, намтар, зохиолыг бүтээсэн он, цаг, зорилго, газар орны нэртэй холбогдол бүхий баримт мэдээ,
4. Тухайн үеийн буюу уламжлалт төр, шашны түүхэн товчоог өгүүлсэн хэсэг,
5. Алдаа, малгийг ариутган засаж өгөхийг хүсэмжилсэн буюу уншигчдад хандсан үг,
6. Өлзий бэлэгдлийн үг буюу ерөөлийн шүлэг гэх мэтийн зүйлийг ихэвчлэн өгүүлсэн байдаг байна. Эдгээр зүйлийн дотроос уг зохиолын гарсан түүх буюу хэвлэн нийтлэх мэдээтэй холбоо бүхий

зүйлс нь уран зохиолын түүхийн судлалд шууд холбоотой учраас үүний талаар арай тодруулж авч үзье.

Төгсгөлийн шүлгийн энэ хэсэгт зохиогч, орчуулагчид эрх биш уул шастирын гарсан түүхэн цаг үеийн онцлог мэдээг дурдсан байх тул бусад төгсгөлийн үгний мэдээтэй үл давхардах өвөрмөц шинж чанартай байдаг. Жишээлбэл ХҮП зууны эхэн үеэр орчуулсан монгол Ганжуурын төгсгөлийн шүлэгт голшуу Лэгдэн хааны зарлигаар Гунгаа—Одсэр Бандидагийн хүчинд дулдуйдан орчуулсан гэж өгүүлсэн байхад ХҮШ зууны дунд үеэс орчуулагдсан монгол данжуурын төгсгөлийн шүлэгт хоёрдугаар Жанжаа хутагт Ролбийдорж (1717–1786) (Ишданбий донмэ) болон түүний удирдан зохиосон "Мэргэд гарахын орон" гэдэг толь бичигт шүтэж орчуулсан тухайгаа цохон дурьдсан байна. Энэ бол дундад зууны үеийн монголын орчуулга, ном хэвлэлийн түүхэнд холбогдох чухал мэдээ баримтуудын нэг юм.

Бид төгсгөлийн шүлгийн төрөл зүйл түүний өвөрмөц шинж төрхтэй танилцах зорилгоор ХҮП–ХҮШ зууны үед зохиол бүтээлдээ олон арван мөр шүлэг бичиж нийтэд алдаршиж байсан зарим шүлэгчдийн талаар тодруулж үзье.

Бидэнд энэ хэр мэдэгдэж буй баримтаар бичсэн буюу орчуулсан зохиол бүхэндээ төгсгөлийн шүлэг зориулж байсан авъяаслаг яруу найрагчийн нэг бол Ордосын Бошгот Жононгийн /1565–1624/ үед байсан Сажа Дондов юм. /Бира, 1972, 82–88/ Тэрээр Төвдийн түүхийн зохиол "Гэгээн толийн" орчуулгын төгсгөлийн шүлэгтээ өөрийн уг гарал нь төвд хүн боловч монголд өсөж хүмүүжсэний хүчээр уг шастирыг орчуулсан тухайгаа:

"Энэ биеийг олсон

Эрдэмтэн богдсыг дагаж

Өдий төдий аялгуу сурсан

Язгуур төвд боловч

Урьд заяаны хүчээр

Улам монголд өссөнөөр

Орчуулав би Сажа Дондов монголын хэлээр..." гэх зэргээр өгүүлжээ. Мөн Сажа Дондов "Манигамбумын" төгсгөлийн шүлэгт:

Тал хэлт Сажа Дондов гүүш–бэр

Тансаг үгсийн найралтай тохиолдуулж

Дэлгэрэнгүй утгасыг мэдэж эл

Түгдрэл үгүй нөхцөн орчуулсан буюу" гэсэн байх ба

"Алгуур явагч эзэлсэн найман шинэд

Аялгуу төгс Гүүш Цорж орчуулж

Аялгуулан Сажа Дондов нөхцөлдсөнийг

Ариун бишрэлээр хатуужин хичээж төгсгөв" хэмээн 45, 56-р бадагт бичсэн байна. Энэ хоёр бадаг шүлгээс бид Манигамбум гэдэг зохиолыг Сажа Дондов Гүүш Цоржтой хүч хавсран орчуулж улмаар

илчэнгүйлэн төгсгөсөн тухай мэдээтэй танилцав. Мөнхүү төгсгөлийн шүлэгт: Төвд оронд шашин ном үүссэн тухай эрт урьдын ламгийн тухай зүйлээс эхлүүлээд бичиг үсэгтэй болсон зэрэг түүх оёлын онцлог чухал явдлыг шүлэглэн өгүүлжээ. Өөрөөр хэлбэл Сажа Дондов, "Манигамбум" гэдэг зохиолын гол утга санааг чадамгай хураангуйлан шүлэглэсэн байна. Энэ чанараараа төгсгөлийн шүлэг нь түүх бичлэгийн шинж чанартай гэж бид дээр хэлсэн билээ. Өөрөөр хэлбэл зарим төгсгөлийн шүлэг нь яруу найргаар илэрхийлсэн түүхэн зохиолын товчлол шинжтэй санагддаг юм. Ер нь Сажа Дондовын бичсэн төгсгөлийн шүлгийн нэг онцлог нь түүхт явдлыг хураангуйлан өгүүлсэн шинжтэй байдагт оршино. Түүний 1616 онд орчуулсан Бадамгатаангийн төгсгөлийн шүлэг ч мөн ийм шинжтэй юм. Энэ бүх баримт нь түүнийг түүхийн өргөн их мэдлэгтэй, авъяаслаг шүлэгч байсныг харуулж байгаа юм.

Төгсгөлийн шүлэгт түүхт явдлыг зөвхөн толгой холбон тоочих аргаар хэлсэнгүй уран яруу дүрслэлтэй, үе үе адилтгал үйрлэлийн аргыг оновчтой ашиглаж бичсэн байх нь цөөнгүй. Жишээ нь Манигамбумын төгсгөлийн шүлэгт:

"Тээрэм эргүүлэгч илжиг мэт

Тэнцүүрч мөнхүү оронд орчихуй"

"Баруун нүднээс гэрэл гарч одоод

Балбын хааны хацар гийгүүлж" гэх мэтээр адилтгал үйрлэлийн аргыг чадамгай ашиглаж бичсэн мөр бадаг олон буй.

Харин судлагчдын анхаарлыг эртнээс нааш татсаар ирсэн түүхч Саган Сэцэний "Эрдэнийн товчийн" төгсгөлийн шүлэг нь нэлээд өвөрмөц байдалтай юм. Энэ шүлгийн талаар Х.Габелени /1837–20–38/ Ж.Крюгер /1963, 104–134/, Д.Цагаан /1980, 143–149/ нарын судлагчид тусгай өгүүлэл бичсэн тул бид энд зөвхөн товч агуулгыг нь танилцуулав.

"Эрдэнийн товчийн" төгсгөлийн үг нь хоёр үндсэн хэсгээс бүрдэж байна.

Нэгдүгээрх нь: Уг зохиолын хэвийн тэмдгийн үг буюу хэн хэрхэн зохиосон ямар ямар түүх судар ашиглаж бичсэн тэргүүтнийг тодорхой дурдаад бичсэн цаг хугацааг зааж, төгсгөлд нь Үүнээ алжаас буруу болсон гэм нугуудыг ану хүлцэн айлдаж Эрдэмтэн мэргэд сэцэд үзэж шинжлэн засаад та сойжил үгүй Эл өчүүхэн зөв болсон ухагдахуй огторгуй чандмуни–бэр Эгнэгч сурахуй хэрэглэгчдийн оюуны лянхуаг нээлгэх болтугай! гэсэн ерөөл тавьжээ.

Хоёр дахь нь:
Өгүүлмүү бас–бэр энэхүү холбохуй үгсийг
Үлэмж мэргэдийн амнаас сонсоод
Үнэнхүү судар шастир нугуудад үзэгснээ

Үлэмж мэргэдийн чихнээ чимэглэн өргөмүй би хэмээгээд орчлонгийн жам ёсны доторхи хүний амьдралын хэм хэмжээний тухай томоохон сургаалын шүлэг бичжээ. Энэ нь:

1. "Анхны дээд ардын сайн эрдмүүд"
2. "Орчлонгийн гэмт зовлон нь"
3. "Эвдрэх шүтээний нэмэх буурах"
4. "Манлай ардын эрдэм хэмээбээс"
5. "Тольт ардын хольцангүй хэмээбээс"
6. "Танхай ардын гэм хэмээбээс"
7. "Агуу хүний гавъяат явдал нь" гэсэн долоон бүлэгтэй юм.

Төгсгөлийн шүлэг, яруу найргийн аль ч төрөлд байдаггүй явцуу сэдвийг хамран өгүүлсэн байдгаараа өвөрмөц онцлогтой бөгөөд тэр чанараараа шүлэгчээс эвсүүлэн найруулах эрдэм ухааны эв дүйг гойд ихээр шаарддаг байна. Жишээлбэл: Ойрадын Зая бандида Намхайжамц шүлгийнхээ холбоц, үе нугалбарт тохируулахын үүднээс өөрийн алдар гуншинг "Аяга тахимлиг равжамба", "Зая бандида равжамба", "Гэлэн гавжамба", "Тойн равжамба", "Зая бандида", "Огторгуйн далай Зая бандида", "Сэцэн равжамба Зая бандида" гэх мэтээр олон янзаар хувилган бичсэн байдгийг дурдаж болно.

Төгсгөлийн шүлэг нь уул зохиолын цар хэмжээ, ач холбогдол, орчуулагчийн холбон найруулах авъяас билгээс шалтгаалж товч, дэлгэр янз янзын хэлбэртэй байдгийг бид дээр тэмдэглэсэн билээ. Гэхдээ олонхи төгсгөлийн шүлэгт уг зохиолын утга чанар, түүнийг хэрхэн орчуулсан тухай цохон тэмдэглэдэг нийтлэг шинж бий юм. Чухам төгсгөлийн шүлэгт юу өгүүлэх ёстой бүхнийг баялаг сайхан багтаасан өргөн агуулгатай төгсгөл үг гэвэл ХҮП зууны үеийн Мэргэн Дайчин тайжийн "Цагаан Лянхуа" судрын төгсгөлд бичсэн шүлгийг нэрлэж болно. Зохиогч уг судрын утга чанарыг ерөнхий үгээр хэлсэнгүй

"Уйдан чилэгч өчүүхэн хөлөгтнийг
Удирдан номлогсон уран арга хийгээд үлгэрийн бүлэг ба
Олон таалалтан хамаг амьтан бүхэн дор
Олонхи ёсоор номлогсон тааллын бүлэг хийгээд
Өвчтөн амьтан бүхнийг эдгээгч.

Эмчийн дүрээр номлогсон эмийн бүлэг хийгээд" гэх мэтчилэн зохиолын дотор дурдагдах 26 бүлгийн агуулгыг товч тодорхойлон шүлэглэжээ. Мэргэн Дайчин тайж уг зохиолыг хэрхэн орчуулсан тухай өгүүлсэн хэсэгтээ тэр үеийн орчуулгын түүхэнд холбогдох маш сонирхолтой мэдээг яруу найргийн хэлээр илэрхийлэн:

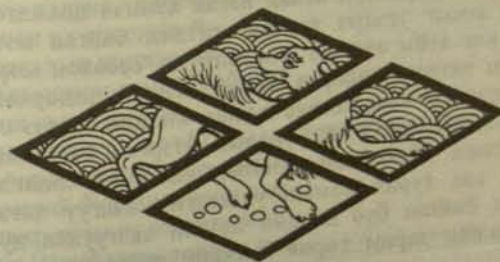
"Үлэмж гайхамшиг үүнийг монголчлон орчуул хэмээн
дурьтхан өгүүлж
Эрхэм номыг хэллэгч багшийн багш Чойжи-Одсэрийн

Элдэв Ёгт аялгуу найрал холбоо хийгээд
Эндэл үгүй номлохуй, туурвихуй, тэмцэхүй дор аюул үгүй
болсон

Эрдэнэ Манзушир Ширээт Цоржийн самбаа билгийг
Хоцрол үгүй зүрхний алган дор баригсан
Хутагтан бурхануудын судар тарни хийгээд шастирыг
Хотлоор бүхнийг уйтгар үгүй үзсэний ухаанаар
Хурдан гайхамшиг гүн агуу гэгээн билгийг олсон
Алтан ургийн ураг дор төрсөн түгдрэл үгүй эрдэмт
Адилтгаш үгүй эрдэнэ Мэргэн Дайчин тайж
Амьтан бүгдийн тусын тулд

Ариун дээд Цагаан Лянхуа нэрт судрыг монголчлон орчуулав" гэжээ. Энэ үгэнд ХҮП зууны үеийн гарамгай орчуулагч Мэргэн Дайчин тайж дуун ухааны ёгт аялгуу, эвсүүлэх найруулах арга хийгээд номлох, туурвих ухаанд эртний үеэс Чойжи-Одсэр бандида өөрийн үеэс Ширээт гүүш нарын эрдэм ухаанаас шамдан суралцсаны хүчинд орчуулснаа онцлон хэлжээ. Үүнээс үзвэл дундад зууны үеийн зохиолч, орчуулагчид нь төгсгөлийн шүлэг хэмээх энэхүү төрөлд маш өргөн хүрээтэй элдэв сонин мэдээллийг өгүүлсэн байх тул түүх бичлэг, эх бичгийн судлалын үнэт дурсгал болдог байна.

Дээр өгүүлснээс дүгнэж хэлбэл дундад зууны үеийн монголын орчуулагч, зохиолч, түүхч нарын ном зохиолынхоо эцэст урлан бичиж байсан төгсгөлийн шүлэг нь яруу найргийн бие даасан нэгэн өвөрмөц сонин төрөл зүйл болон өргөжиж хөгжсөөр иржээ.

Гутгаар бүлэг

АЯЛГУУТ ШҮЛЭГ ДУУЛАЛ

Яруу найргийн ямар ч төрөлд аялгуу хөгжим чухал үүрэгтэй болохыг судлагчид тэмдэглэсээр иржээ.

Бурханы шашны таван тахилын билэгдэлд хүний сонорыг мялаах Эгшигт охин тэнгэрийн пипа хөгжмийг дүрслэн өргөсөн байдаг билээ. Энэ ч чанараараа шашны хурал номын газрын уншлага урилгын ёсонд ая данг эрхэмлэж ирсэн эртний уламжлалтай юм. ХҮ зууны үеийн монгол уншлагын аялгуу хөгжим бидний үед ноотоор (йан йиг) уламжилж ирээгүй боловч уншлагын шүлгийнх нь айзам хэмнэл, холбоц, эгшиг гийгүүлэгчийн хүнд хөнгөний чанарыг тохируулсан байдал тэргүүтнээс нь ажихад ая дан нь сонсогдом хөгжимт шүлэг эгшиглэдэг билээ. Жишээлбэл дөрвөн мутарт Лхамо бурханы магтаалд

Дөрвөн гартай нэгэн нигуртай

Төгрөг улаан гурван нүдтэй

Төрөлхий ургагсан шар үстэй

Түгэл хүмүүнийг зуусан араатай гэх зэргээр шүлэглэсэн нь догшин сүрлэг бадрангуй агаад нэгэн хэмнэл цохилтод тааруулан ямар нэгэн юмыг угзарч тасчиж, татлаж байгаа мэт хөг аялгуу сонсогддог юм. Ийм аялгууг монголчууд "соёолон морь өвс хазлах мэт шувтарч татлах шударга аялгуу" хэмээн тодорхойлж байсныг миний бие нэгэн өвгөн ламаас гучаад жилийн тэртээ сонсож билээ. Энэ нь чухамдаа одоогийн урадын Мэргэн Гэгээний уламжлалт монгол уншлага "Махгалын доромын" аялгууг яг санагдуулдаг юм.

Бид энд хурал номын уншлагын аялгуу хөгжмийн тухай өгүүлэх гэж байгаа бус шашин номын аялгуулан дуулж хайлдаг шүлэг найргийн зарим төрөл зүйлийн талаар авч үзэхийг зорьж байна.

Монгол орон дахь Бурханы шашны хожуу дэлгэрэлмийн дунд үеэс эхлэн шашин номын утга чанарыг эгэл төрөлхийтний ой тойнд хүргэх зорилгоор монгол ардын уламжлалт шүлэг дууллыг

ашиглан номлосон элдэв магтаал, ерөөл, дуу дэлгэрч эхэлсэн билээ. Тухайлбал өнө эртний уламжлалтай ардын уртын дууны төрөлд шастир дуу, гүр дуу гэсэн утга агуулга, үзэл санаа аялгуу хөгжмөөрөө ч ялгарах шинэ чиглэл гарч иржээ. Ийм учраас монгол дууг судалсан А.Позднеев /1880/ Д.Руднев /1909/, Б.Владимирцов /1926/ Г.Ринчинсамбуу /1959-3-41/ У.Загдсүрэн /1975-36-40/ Л.Хүрэлбаатар, /1976, 69/ Л.Эрдэнэчимэг /1995/ нарын эрдэмтэд дууг төрөл зүйл болон сэдвээр ангилахдаа "Шашны дуу шастир дуу, шарын шашны дуу, гүр дуу" гэх зэргээр нэр томъёог хэрэглэсэн байх ба шашин суртахууны онцлогийн талаар тайлбар судалгаа хийжээ.

Энэчлэн ардын аман зохиолын аялгуут шүлгийн бусад төрөл зүйлд ч шашны бэлэгдэл, зан үйл утга чанарыг тусгах болсон юм. Тухайлбал ардын ерөөл, бэлэг дэмбэрэлийн үг, магтаал, баатарлаг туульсын зохиолд ч гүн гүнзгий нөлөөлсөн билээ. Ганц баримт дурдахад Их хүрээний Норов Хуурчийг аялгуулан ерөөсөн гэдэг домогтой "Богдын хүрээний магтаалд" тухайн үеийн орон хийдийн байдал, шашны номын дэг ёс, онцлох содон сонин зүйлсийг уран яруу шүлэглэн магтжээ. Хуурч магтаалынхаа эхэнд

Богд их ууланд нь

Бодитой Дунжингаравтай

Богд эзнээс мэдээтэй

Богд Гэгээнээс лүндэнтэй

Бошиг их соёрхолтой

Орой дээрээ сүмтэй

Онц сүрлэг жавхлантай

Арьяабалын агуйтай

Алтан сүмбэр овоотой

Ариун чанд тахилгатай хэмээн оршил болгон өгүүлээд наран ургах өмнө зүгээс эхлэн Богд уулын өвөрт орших Манзуширийн хийдээс эхлүүлж

Өвөр талдаа хийдтэй

Өргөн их шашинтай

Махгалын шүтээнтэй

Манзушири ламын хийдтэй

Маш чухаг замтай

Магад их жанлавтай гэж магтаад умар зүг хандахдаа

Найман талтай хүрээ нь бол

Намсрай бурханы орон шиг

Загвар янзы нь ажиглаваас

Жан Шамбалын лойлин шиг

Заяагаар бүтсэн

Завсар нь үгүй гүйцэлдсэн

Горим номын жанлавтай

Гоцын холоос илхэн

Гомбын Жинхор хүрээтэй
Голын сүм нь тэр гэнэ дээ хэмээн Голын сүм, Гандан хийд,
Батцагаан дуган, Шадувлин, Дашчойнхорлин, Дамбадаржаалин
тэргүүтэн орон хийдүүдийн онцлох шинж төрхийг маш төв
байдалтай дараалан магтахдаа тэр цагийн шашин номын мяндаг,
тушаалтан нарыг ч дутаалгүй оруулсан буй. Үүнд:

Ослыг шүүх яамтай
Оройн алтан ганжиртай
Оргил цагаан дугантай
Оргисон дуутай умзадтай гэх буюу
Ганжуур данжуур шүтээнтэй
Гал бадарсан Чойжинтой
Гайхамшгийн сайхан Чойртой
Газар бүхнээс хуврагтай
Хоосон чанарын номтой
Хорсомт олон гэсгүйтэй
Дөрвөлжин шар ордонд нь
Дөтийг үзүүлэгч хамбатай
Сонин сайхан соёгтой
Соёрхол залгуулах сойвонтой
Сүр сайт шүхэртэй
Сүжигт найман хөлөгчтэй
Дотно сайн дониртой
Долоон их цоржтой
Сэргэлэн сайн шамбачтай
Сэмбэгэр сайхан бараачтай
Балбагар сайхан няравтай
Бахтай олон хиа ламтай
Үнэртэн шатаах бойчинтой
Үргэлжид урлагч үйлчинтэй гэх зэргээр орон хийдийг
магтсантай жишиж үзвэл арай эерүү хөгжөөнтэй их бага мяндаг
тушаалтныг тоочих маягаар шүлэглэжээ. Харин харийн шашинтан
гаднын иргэдийн тухайд
Буруу янзын энгэртэй
Буртаг муухай үнэртэй
Бурхан шашнаас холдсон
Тэнд эндээс тэнэсэн
Тэнгэр бурхан нь орхисон
Хаана хаанаас нь харвал
Ханддэвсэлийн шинжтэй
Зогсож байх нь золиг шиг
Мордож байх нь моньд шиг гэх зэргээр хошигнон
шүлэглэсэн байна. Ийнхүү ардын аман яруу найрагт шашин номын
нөлөө ямар байр суурьтай байсныг бас хурим найрын хонжин дэвтэр

ару үүдэн дадлагын уран цэцэн харилцаа шүлэг тэргүүтнээс ч олж
болно.

Энэ мэт ардын урлаг дахь шашны нөлөөллөөс гадна шашны
зүтгэлтэн авъяас билэгтэн нар ардын аман яруу найргийн хэлбэрээр
шашны үзэл санаа, утга чанарыг номносон элдэв сонин хэлбэрийн
дүрэг дууллыг ч зохиож байсны зарим нь бидний үед ам, бичгээр
хөгжилж ирсэн нь цөөнгүй бий. Буян нүгэлийн ялгаа хийгээд
шашин номын утга чанарыг эгэл жирийн хар хүмүүсийн хялбар
мөнх ухаарахад зориулж шашны зүтгэлтэн нарын туурвиж байсан
цугуу хөгжимт шүлэг, дууллыг төлөөлүүлэн "Дулдуйн дуудлага",
Маани хөгжөөх шүлэг", "Гүр дуу" тэргүүтний талаар доор товч
түүлье.

1.ДУЛДУЙН ДУУДЛАГА

XIX зууны сүүл XX зууны эхэн үеийн монгол оронд үүрэг
үзсэн, таяг сорби тулсан бадарчин дулдуйчин цөөнгүй байсан
байна. Эрдэмтэн Я.Цэвэлийн /1966.209/ тольд Дулдуй гэдэг үгийг
"Хонгинуулах таяг. Буддын шашны ёсны гэлэн хүн биеэ хамгаалах
зорилготой авч явдаг хэрэгсэл" хэмээгээд Дулдуйч гэснийг "Дулдуй
барин түүний магтаалыг уншиж юм гуйгч хүн" гэж тайлбарлажээ.

Номын хүрдийг эргүүлэгч Бурхан багшийн мутрын дулдуй
хэмээгчийн ач тус, утга чанарын талаар монголын шашны зүтгэлтэн,
бичгийн мэргэцүүл зохиол бүтээлдээ тэмдэглэсэн зүйл мэр сэр
ажиглагдаж байна. Тухайлбал Цахар гэвш бүрэн зохиолынхоо IX
ботид "Дулдуйн ач тус хэрэг, Гаадамбын судраас авсан тэмдэглэл"
гэсэн өгүүлэл оруулсныг дурдаж болно.

Одоо бид дулдуйн магтаал буюу түүний дуудлагын утга
чанарын талаар тодруулж авч үзье. Ардын зүйр үгэнд:

Амьтны дулдуй алтан дэлхий
Авралын дулдуй шашин ном хэмээн маш хураангуй агаад
оновчтой тодорхойлсон байдаг байна. Хуучин цагт хот хүрээний зах
ээлийн газар дулдуй барьсан бадарчин лам нар, амьтан хүний
анхаарлыг булаам аялгуу намбалаг хөг дуугаар:

Ум сайн амгалан болтугай
Ялж төгс нөгчигсөн
Түүнчлэн ирэгсэн дайныг дарагсан
Үнэхээр туулагсан Бурхан
Донба Шагжатувийн гэгээн
Цаглаш үгүй буяныг олгогч
Цав цагаан морин жилийн
Намрын сүүл сарын
Хорин хоёрон гэгч өдөр
Замбуулингийн энэ оронд

Заларч хүрч ирээд

Орлчонгийн олон амьтныг

Огоот жаргуулахын төлөөнөө

Олон зүйл номыг номлод... /"Дулдуйн уншлага оршив" хэмээх судраас/ гэх зэргээр уянгалуулан урин дуудаж суудаг байжээ.

Энэхүү дулдуйн дуудлагын аман ба бичгийн уншлагыг харьцуулан үзвэл бичгийн эхэд Бурхан багшийн баруун мутарт барьсан дулдуй, зүүн мутарт барьсан бадар аяганы бэлэгдлийн утга учрыг дэлгэрэнгүй тайлбарласан байна. Ийм учраас бид Дулдуйн уншлага хийгээд паянгийн судраас үндэслэн түүний утга чанарын талаар тодруулж ярилцъя.

Төвд хэлний "Харсил" (མཁའ་གསལ།) гэдэг үгийг монголоор дулдуй хэмээдэг. Түүний билэг чанарын тухай сударт: Эцэг эх болсон зургаан зүйл хамаг амьтан бүхнийг зовлонгоос гэтэлгэж жаргаланг олгогч Бурхан Домба Шагжатүвийн гэгээн дээд найман түм дөрвөн мянган номын цогц бүрэлдэгсэн Дулдуйн дээд нэгэн суварга нь Бурхан багшийн гэгээний рид хувилгааны бие хэмээн номлов. Доод нэгэн суварга нь зуун найман Бодсадвагийн бие рид хувилгааныг, дээд дөрвөн хавирга (хажуу) нь Ганжуурын 108 боть мөн хэмээн номлогсон. Хоёрдугаар доод дөрвөн хавирга (хажуу) нь Данжуурын 225 боть мөн хэмээн номлогсон. Тал талын дөрөв дөрвөн төмөр гархи нь Билэг барамидын Юмын 16 боть мөн хэмээн номлогсон. Тал талын найман чөлөө, найман оточ, ахуй шүтээн, тал талын 16 өнцөг, 16 найдан жүдүгийн бие мөн хэмээн номлов. Дээд гурван хүрд сансрын гурван хүрд эцэг, эх болсон зургаан зүйл амьтан бүхний хойт мөрийн харанхуйг гийгүүлэгч сансрын гурван хүрд.

Дээд нэгэн зангилаа нь Сүмбэр уулын дөрвөн тив найман зовхисыг товчлон хураан зангидсан Билэг барамидын Юмын хураангуй Энэ нь:

1. Номын бие
2. Төгс жаргалангийн бие
3. Рид хувилгааны бие
4. Амарлингуйн бие
5. Таван цогцосын бие
6. Зургаан барамидын бие
7. Догшин номын сахиулсны бие
8. Найман түм дөрвөн мянган номын цогцос бүрэлдсэн

цэнгэлзэхүй алтан дулдуйг залж ирсэн адистэд нь цаглашгүй хэмээжээ.

Зүүн мутартаа эрдэнийн бор бадар аягыг барин залаад хэмээсэн буй. Үүний билэг чанарын тухай өгүүлэхдээ: Эрдэнийн бор бадар аяганы гадна өнгө бараан байдаг нь арван хар нүглийг арилгахын тэмдэг хэмээн номлогсон. Дотор бие нь цагаан байдаг нь арван цагаан буяныг арвитгахын тэмдэг хэмээн номлогсон. Амсар

бие нь дотогшоо хөмгөр байдаг нь шашин төр хоёрыг хураахын тэмдэг хэмээн номлогсон. Дундуураа цүлхгэр байдаг нь шашны тойд хуваагуудыг эрдэм билэг их хураахын тэмдэг хэмээн номлогсон. Броол нь өндөг мэт бөөрөнхий байдаг нь орчлонгийн хамаг амьтны бие хэл сэтгэл гурав Тогтворгүйн тул ийн хэмээн номлогсон гэжээ.

Чухамдаа бадар аяганы хэрэглээний зориулалт нь өглөгийн шийтгэлийн өгсөн хишгийг агуулах учиртай. Энэ тухай дулдуйн паянгийн сударт: "Энэ бадар аяганы дотор 500 амтат идээ өргөвөөс бурханыг 500 төрөлдөө дагаж төрөх бөлгөө" гэсэн байна. Гэхдээ буяны садан, өглөгийн эзэн хоёрын аль аль нь өргөж буй их бага өглөгийг тэр тухай хүнд бус номын ариун чанарыг шингээсэн дулдуйгаар дамжуулж бурханд хайрлаж буй гэсэн хатуу ойлголтыг сударт бас шингээсэн байдаг. Тухайлбал Дулдуйн паян: "Дээд найман түм дөрвөн мянган номын цогцос бүрэлдэгсэн алтан дулдуй дор судар ном өргөвөөс бурханы шашныг дагаж төрөх, мэс багаж өргөвөөс таван хорын үндсийг таслан төрөх, алт мөнгө эд эрдэнэ өргөвөөс эд мал арвин болж төрөх, хадаг яндар өргөвөөс эд хувцастай болж төрөх, утас өргөвөөс амь нас урт болж төрөх, зүү өргөвөөс оюун билэг хурц болж төрөх, хонх өргөвөөс бурханы шашныг дагаж төрөх, толь өргөвөөс сайн цагийн мянган бурханы гэрэл тусан төрөх, эрх өргөвөөс зуун найман Бодьсадвагийн биеийг олох, товч өргөвөөс найман ертөнцийг товчлон хурааж төрөх бөлгөө" хэмээжээ. Дээр өгүүлснээс үзвэл өргөлийн их бага, чанар чансааг гол болгодог бус бэлэгдлийн утга учрыг айхтар анхаардаг гэсэн ойлголт гарч байна.

Дулдуйн дуудлагын аман бичгийн хувилбар хийгээд паян судруудаас үзвэл бидний өгүүлэн буй дулдуй, бадар аяганы билэг чанарын тодорхойлолт нь яг нарийн тогтсон хөдөлгөөнгүй тайлбар биш бололтой юм. Жишээ нь Бадар аяганы тухай гэхэд дулдуйн паянгийн өөр нэгэн сударт: "Гурван ертөнцийн тогтонгуй үгүйн тулд бөөрөнхий хэмээн номлогсон. Гадна талын өнгө нүдний цэцгий мэт бөөрөнхий хар болбоос эх болсон зургаан зүйлийн амьтан бүхний хар хорын сэтгэлийг шингээхийн тулд хар хэмээн номлогсон. Дотор өнгө цагаан болбоос сайн цагийн мянган бурханы гэрэл тусгагсан" хэмээн тайлбарлажээ.

XIX зууны сүүл үеэс монголын нийгэмд бараг нэг давхрагын шинжтэй гарч ирсэн бадарчин, дулдуйчны амьдралын зорилго чиглэл ямар утга чанартай байсан бэ? гэдэг сонирхолтой юм. Дулдуйчин болно гэдэг нь бурханы нэрийг барьж олон амьтны тусын тулд ном номносон буянаараа бинвад идээ буюу өглөгийн эзний өргөлөөр амиа тэжээх зорилготой орон хийдийн хурал дацангаас ангид явагч хуваагуудыг хэлнэ.

Дулдуйч нар нь Бурхан багшийн шадар шавь Монголжийбүү, Шаарийбүү нарын баруун мутартаа барьсан дулдуй

хийгээд бурханы бадар аягыг дууриалган хийж баруун зүүн гартаа
бариад ардын үлгэр туульсын уянгалаг дөлгөөн хөг аялгуугаар

Лам ядам ялж төгс нөгчигсөн

Тэгүүнчлэн ирэгсэн дайныг дарагсан

Үнэхээр тугуулагсан Бурхан

Донба Шагжатүвийн гэгээнтэн

Цав Цагаан морин жилийн намрын сүүл сарын

Хорин хоёрон гэгч өдөр

Шари, Будари, Ананда гурвуул

Шарвастын балгаснаас залран ирж

Орчлонгийн олон амьтныг тэгш жаргуулахын тулд

Олон зүйлийн номыг зарлиг болгов хэмээн номлогсон

Гадаад таван их тэнгис далай

Гал усны аливаа аюулаас алгуурлахын тул

Ганжуурын зуун найман ботийг

Зарлиг болгон айлдан номлогсон

Баруун мутар дагаан цэнгэлзэхүйн алтан харшлыг

Барин шилгээв хэмээн номлогсон

Дээш нь гурван хуруу шилгээвээс

Дээд ертөнц Дэвжид таван тэнгэрийг

Тэгшид амгалан байлгахын тулд

Дээш нь гурван хуруу шилгээ хэмээн номлогсон

Доош гурван хуруу шилгээвээс

Доод ертөнцийн Догшин хар лус шулмасыг

Доройтуулан номхотгохын тулд

Доош нь гурван хуруу шилгээ хэмээн номлогсон(57) гэх

зэргээр шүлэглэн дуудаж, сүсэгтэн олны бишрэлийг төрүүлж байсны
дээр эгэл жирийн хүмүүст бурханы шашны номлол сургаалыг
үнэхээр сэтгэлд нь шингээж байсан байна. Үүний жишээ болгож
Гандантэгчиглин хийдийн хувраг Цэрэндэмчиг гуайн (1911 онд
төрсөн) ярьсан нэгэн зүйлийг сийрүүлэе. "Манай Төв Аймгийн
ерөөлч Дорж (гавъяат жүжигчин Цогцолмаагийн ах) Дулдуйн
дуудлага маш сайхан аялгуулна. Бид үлгэрийн танхимын тоглолтоор
хөдөө явж байх үед Дорж маань нэг өвгөнийд хуучин цагт дулдуйчин
нар амьтнаас юм олох гэж ингэж уншдаг байлаа гээд уянгалуулан
уншиж гарлаа. Тэгсэн тэр айлын өвгөн нэг их харж сууснаа "Нээрэн
л ингэдэг байсан даа" гээд уйлчихаж билээ. Үүнээс болоод Дорж
маань ажлаас халагдсан юм" гэв.

Бас дулдуйн уншлагын сударт Молон тойн эхийгээ тамаас
гаргаж авсан явдалтай холбож өгүүлсэн сонин баримт байна.
"Молон тойн бодисадвагийн хувилгааны бие 65 насандаа нярвааныг
таалаад хурмастын Авидын оронд 49 хоног залраад сууж байхад
гэнэт нэг санаж арван сар тээж ангир шар уургаа шимүүлсэн ачит
эхийн ачийг хариульа гэж цангилзах алтан дулдуйгаа баруун

мудартаа барьж залаад, зүүн мудартаа эрдэнийн бор бадар лунтанг
Барин залаад гурван сав ертөнцийг тойрч 18 тамыг андал эндэл үгүй
шүүрдэн явж гал очир тогоон тамд байхыг үзээд лам багш эцэг эхийг
андарч доромжилсны үрээр, гайхамшигт их Доржнялба тамд байж
байхыг үзээд Арьяабалын алтан найман гох цалмаар цаламдан
татаж Нитийн дөрвөн ботийг нэгэнтээ дээш өргөн талбиваас халуун
түйтэн тамын амьтан хайлсан тугалга мэт бөмбөрөн чичирч амарлив
гэжээ. Үүнээс үзвэл дулдуйч нар нь Монголжийбүү буюу Молон
тойн эхийнхээ ачийг хариулахын тул бадар аяга, дулдуй тэргүүтнийг
залаад гурван сав ертөнцийг хэрэн хэсэж явсантай үлгэрлэн
өөрсдийгөө эх болсон зургаан зүйл хамаг амьтны тусын тулд ном
номнож буян үйлдэгч гэж бат итгэлтэй байдаг байв.

Тэдний итгэлийг ирлэж байсан гол зүйл нь дулдуйн дуудлага
буюу магтаал шүлэг мөн болно.

2. МААНИ ХӨГЖӨӨХ ШҮЛЭГ

Маанийн ач тус, утга чанарыг номлогсон их, бага зохиол
олон бий. Буян, нүгэл хоёр бол хүний сэтгэлийн сайн, муу чанарын
хоёр туйл гэж хэлж болно. Энэхүү сайн чанарыг арвисгахад маанийн
ач тус үлгэрлэшгүй их хэмээдэг байна. Ийм учраас мааниас илүү ном
гүй гэсэн үг ч байдаг. Богд Зонховын гэгээнтэн "Ер цагааны үр
цагаан бөгөөд харын үр хар болой. Тусалсны үр жаргах бөгөөд
хорлосны үр зовох" хэмээгээд энэхүү цагааны үрийг арвитгахын нэг
үндэс нь маани мэгзэм мөнийг сургаад монголын бичээч ноён
Эрдэнэ хан хэмээхэд айлдсан хүний хойт насны тухай "Орчлонгоос
уйдахын сургаалдаа":

Аяа тэр цагт өөрийн үйлдсэн сайн муу үйлээс бус

Ашдын сайн ханилсан ах дүү ураг элгэн

Аху бүх чинээгээрээ бүтээсэн эд мал, гэр орон

Адаг нь гүнжидийн хэлтэрхий төдий ч огт үл дагах хэмээгээд

түүний тул буян номыг хичээх хэрэгтэй хэмээн номносон буй. Эгэл
хүний буян номыг арвитгах "Цагаан толгой" нь маанийн зургаан

үсэг гэж хэлж болмоор санагдана.

Маанийн зургаан үсгийн утга чанарыг магтан уянгалуулан

урин дуудахыг "Маани хөгжөөх шүлэг" гэдэг.

"Ом мани пад мэ хум" гэсэн энэ зургаан үсэг нь өмнө зүгийн

Боталын ууланд орших Их нигүүлсэгч Арьяабал бурханы зүрхэн

тарни юм. Ийм учраас монголчууд

"Аавдаа адуу маахыг заах" гэж мэдэмхий хүнийг

Арьяабалдаа маани тоолохыг заах" гэж мэдэмхий хүнийг
хошиглон өгөөддөг байна.

Маанийн зургаан үсгийн утга чанар нь эх болсон зургаан зүйл хамаг амьтан энэ зургаан үсгийн ач тусаар амар амгалант эдлэхийг ерөөсөн утгатай хэмээдэг. Тодруулж үзвээс "Ом" үсгээс гэрэл сацран тэнгэр нарын оронд тусаад тэнгэр нар үхэж зүдэх зовлонг арилган Арьяабалын хутаг дор багтах

"Ма"-гаас гэрэл сацран Асурийн оронд тусаад Асар нар хэрэлдэх тэмцэлдэх зовлонг арилган Арьяабалын хутаг дор багтах "Ни"-гээс гэрэл сацран хүмүүн ертөнцөд тусаад хүмүүнүүд төрөх, өтлөх, өвдөх, үхэл болох зовлонг арилган Арьяабалын хутаг дор багтах.

"Пад"-аас гэрэл сацран адгуусны ертөнцөд тусаад адгууснууд тэнэг, хэлгийг тэргүүтэн зовлонг арилган Арьяабалын хутаг дор багтах

"Мэ"-гээс гэрэл сацран бирдийн ертөнцөд тусаад бирдүүд өлсөх, ундаасахын зовлонг арилган Арьяабалын хутаг-дор багтах

"Хум"-аас гэрэл сацраад тамын ертөнцөд тусаад тамын амьтад халуун хүйтнээр энэлэн шаналахын зовлонг арилган Арьяабалын хутаг ивээлд багтах гэсэн утга чанартай гэдгийг Мэргэн Гэгээн тэргүүтэн эрдэмтэд тодорхойлсон буй.

Ер нь эгэл жирийн сүсэгтэн ардаас рид хувилгаантан гэгээд нарыг хүртэл Маанийн ач тусыг магтан шүлэглэсэн нь маш олон бөлгөө. Миний идэр залууд наян зургаан насыг зооглосон нагац аав минь дүнчүүр маань хүргэнэ гээд

Магад ирэх үйлийг

Мартал үгүй санаж

Маанийн зургаан үсгийг

Мятал үгүй уншаарай

Ом маани пад мэ хум хэмээн уянгалаг намуун дуугаар аялж суудагсан. Эгэл жирийн сүсэгтэн ардын урьж уншиж байсан энэхүү маани хөгжөөх шүлэг нь утгаа шашны зүтгэлтэн зохиолч нарын маанийн магтаал шүлгийн ам, бичгийн янз бүрийн хувилбаруудаас эх үндэстэй юм. Ер нь XIX зууны сүүл үеэр маани хөгжөөх буюу маани татах уран шүлгийг газар газрын зохиолч, найрагчдаас шашны зүтгэлтэн нар юм уу нутаг орныхоо сүжигтнүүдийн зарлиг захиасаар бүтээж судар, дэвтэрт гаргаж олноо түгээж байсан байна. Миний бие 1989 оны намар Өвөрмонголын номын санд хэд хоног ажиллах үед "Маани татахын далан зүйлийн залбирал" гэсэн бичмэл дэвтэр олж үзсэн билээ. Энэ дэвтэрт Маани татах 77 бадаг шүлгийг багтаасан хоёр өөр зохиолчийн бүтээлийг эмхэтгэсэн байна. Эхний "Маани татах шүлэг" нь:

Авралын орон лам гурван эрдэнэ

Амьтны итгэл Нүдээр үзэгчийн эрхтэнд

Абурд бодь зүрхэнд хүрэх инару

Асар зүрхнээсээ бишрэн итгэмой

Арьяабалу Ом маани пад мэ хум хэмээн чухаг гурван дээд нүдээр үзэгч буюу Арьяабал бурханд залбирсан шүлгээр нийтдээ 37 бадаг ийм янзаар маанийн зургаан үсгийн хилттай зориулжээ. Зохиогчийн төгсгөлийн шүлэгт хэн хэдийд зохисон тухай өгүүлснийг авч үзье.

Эрхэм дээд зургаан үсгийг урих ёсон

Эртний Богдос нарын зохиосон олон буй атал

Элдэвчлэн тотийн уншлага мэтээр дэмий чалчигсан нь

Эгээрэлт найман гишүүн төгссөн усан мөрний дэргэд

Эрхлэн хужирт худгийг эргэсэн адил боловч

Эрхин сүсэг бишрэл тэргүүтэн олон эрдмээр чимээд

Эгнэгт амьтан дор туслахын үлэмж санал дэлгэрсэн

Эзэн ноёны захиагаар ийм нэгнийг найруул хэмээснийг

Эрхин дээд алтан захидлыг оройдоо шүтэж

Эрдэм үгүй шарын дүрт Цогбаясгалан /Балгаваа?/-бэр

Амаргуулт төрийн 18-р он /1892/ хар луу жилийн намрын тэргүүн

дэд бичиж өргөв гэжээ.

Хоёр дахь "Маани татах шүлэг" нь мөн Арьяабал бурхан

тэргүүтэнд сүслэн залбираад

Ариун лагшин найргийн биет

Аялгуу эгшигтний зарлигт

Айлдан энэрэхүй сэтгэлт

Аврал Шагжагийн эрхинээ мөргөмү

Ом маани пад мэ хум гэх зэргээр 40 бадаг шүлэг

ариулаад мөн төгсгөлийн үгэндээ:

Алгасангуй бэр цагийг нөгцөөгч Хийравняма буюу Гамбал

хэмээгч бэр

Адаг мунхаг оюуны хэрээр хичээн бичсэн буянаар

Ачит эх хамаг амьтныг зовлонгийн их далайгаас гэтэлгэж

Ашдын амгалант дээд хутаг дор зохиох болтугай хэмээн е

рөөл тавиад "Бадаргуулт төрийн 19-р он (1893) харагчин могой

жилийн цагаан сарын шинийн наймнаа эрт Бурхан багшийн

тэрсүүдийг номхотгогсон ялангуйт сайн өдөр бичиж төгсөв" гэж

зохиосон цаг үеийг маш тодорхой тэмдэглэжээ.

Ийнхүү мэргэдийн буян санаж бүтээсэн Маанийн шүлэг

зохиол нь чухам олон түмний оюуны хэрэглээ болж байсан баримт

олныг дурдаж болно. Жишээ нь энэ зууны эхэн үеэр Өвөрмонголын

Хуучид хошуу нутагт малчин ардууд хавар хургаа ялгаж хөгнөөд

настангууд нь Ноён хутагт Данзанравжаагийн "Аврал гурван чухаг"

хэмээх шүлгийн бадаг бүрийн завсарт нь "Ом ма ни пад мэ хум"

гэсэн маанийн зургаан үсгийг дахилт болгон давтан хөгжөөн уншдаг

байжээ. Энэ аялгуут сайхан шүлгийг Гандантэгчинлин хийдийн

Ловон лам Диваасамбуу гуай хүүхэд байх цагтаа цээжлэн сурсныг

бид дуу хураагуурт шингээж авсан юм.

Диваасамбуу ламтаны энэхүү аялгуулан уншдаг шүлэг нь Данзанравжаагийн "Яруу найргийн цоморлигт" орж хэвлэгдсэн эхээ нэлээд ялгаатай байх тул бид энэ маани хөгжөөх шүлгийг дор сийрүүлэн уншигч судлагчдын сонорт хүргэе.

Аврал гурван чухагтаа
Алгасал үгүй залбирьяа

Арга хуурам үгүйдээ

Амьтан бүгдэд итгэлтэй

Ом маани пад мэ хум

Ом маани пад мэ хум

Ом маани пад мэ хум

Ом маани пад мэ хум (цаашид дахилт гэв)

Үзүүлэгчий Бурхан бий

Үнэн ёстой номун бий

Үлэмжийн дэгээд хувраг бий

Үргэлж хамтаар авраарай

Дахилт

Өндөр ууланд шат бий

Өргөн далайд сал бий

Харанхуй мунхагт гэрэл бий

Хавчилган замдаа газарч бий

Дахилт

Маанийн зургаан үсгийг

Магтан шүлэглэн уншъя даа

Маш хатуун тамдаа

Хүргэл үгүй авраарай

Дахилт

Хүчит зургаан үсгийг

Хөгжим болгон уншъяа

Хүйтэн тамын орондоо

Хүргэл үгүй авраарай

Дахилт

Ачит зургаан үсгийг

Аялан шүлэглэн уншъяа

Арван найман тамдаа

Хүргэл үгүй авраарай

Дахилт

Хармын зангилаа тачаангуй бий

Хайрласан бүгд нь хоосон бий

Харин нь хойноо тамтай бий

Харигул буянаа хичээлтэй

Дахилт

Тачаангуй хурьцал олон бий

Тангараг буруу болуузай

Тамтаггүй явбал уу

Тамын зовлон хэцүү бий

Дахилт

Орчлон мөнх бус бий

Олохуйяа бэрх хүмүүн буй

Олзны дээд нь буян бий

Олсон бие нь хоосон бий

Дахилт

Ертөнц мөнх бус бий

Ерийн учир олон бий

Егүүтгэл болохын оронд

Ерөөл буянаа хичээлтэй

Дахилт

Сансар мөнх бус бий

Самуун явдал олон бий

Сайн-буяны үйлэнд

Сайтар шамдан хичээлтэй

Дахилт

Нүгэл түйтгэр арилгавал

Нисванисын салбар бий

Нялхас мунхаг явдлыг

Нэгэн тийшээ хичээлтэй

Дахилт

Хутагт Аръяабалын бурхандаа

Хоромхон төдий залбирваас

Хилэнц үйлийг арилгаад

Бурхан болох болтугай

Дахилт

Энэ маанийн нэр нь

Аврал гурван чухаг гэнэ

Эрдэнэ ноён хутагт

Эгшиглэн шүлэглэж найруулав

Дахилт

Диваасамбуу гуай маани хөгжөөх шүлгийг ийнхүү уншиж сонсгоод шоголтой номноосоо хоёр хуудас шарласан судар гаргаж

– Манай-нутагт маани хөгжөөх шүлгийг уншиж байсан баримт нь энэ гэж үзүүлэв. Тэр нь Ноён хутагтын "Аврал гурван чухаг" хэмээх сургаалыг төвд үсгээр үгчлэн бичсэн ном байлаа.

Ер нь Ноён хутагтын маани хөгжөөх энэ магтаал шүлэг ам болоод бичгээр газар газрын сүсэгтэн нарын дунд ардын аман зохиол мэт түгэн дэлгэрсээр олон хувилбартай болсон бололтой юм. Тухайлбал Манба дацангийн хувраг В.Цэвэгдорж гуай миний багад сонсож байсан

Тарган морийг унаад

Тамыг тойрч гардаггүй
Торгон дээлийг өмсөөд
Эрлэгийг хуурч болдоггүй юм
Энэ хааны нүүрэн дээр
Эрх дураар өслөө
Эрлэг хааны үүдэн дээр
Одоо юугаа хэлэх вэ? гэх зэрэг олон мөр бадаг Равжаагийн
эмхэтгэлд орсон "Аврал гурван чухагт" байхгүй бололтой байдаг гэж
ярж байлаа.

Үүнээс гадна В.Цэвэгдорж гуай маани хөгжөөх шүлэг ганц
Равжаа хутагтын "Аврал гурван чухаг" төдий бус өөр газар газрын
сайчуул бас зохиож байсан бололтой юм гээд Эрдэнэ хамбын
хийдийн ойр орчмын эмэгтэйчүүд голцуу хөгжөөн уншиж байсан гэх
нэг шүлгийг үзүүлснийг сийрүүлж авснаа толилуулъя:

Сагуубагийн (58) оронд
Саруул гэрэл нь сацарна
Сайхан Авидын өмнө
Санан сүслэн мөргөмөй

Ом маани пад мэ хум
Ом маани пад мэ хум
Ом маант пад мэ хум
Ом маани пад мэ хум

Амьтан бүхнийг аврагсан
Аминдаваа бурхан дор
Аюул болсон хилэнцээ
Арилган шамдан залбирмой

Дахилт
Өнөр баян гэдэг чинь
Өөрийн биед чинь хортойдоо
Өөрийн сэтгэл зөвтэй бол
Өнө удаан жаргана даа

Дахилт
Энэ насны жаргал чинь
Эцэс хойноо худлаа даа
Эрлэг тамын газарт
Энэ маани л туслана даа

Дахилт
Зуун насыг хүрэлгүй
Зуурдын зовлонг амсана даа
Зугадаж болшгүй тамаас
Зургаан үсэг л аварна даа

Дахилт
Ачит сайхан маани нь
Авсан нүглийн даруулга

Алсын замыг зааж
Амар жаргалад хүргэнэ
Дахилт

Амраг садан гэдэг чинь
Алс хойноо худлаа даа
Ачит маанийг уншвал
Авралын орныг олно доо

Дахилт
Хорвоо ертөнцийн хуурамчийг
Хоосон чанарт бодууштай
Хонсим Бодисад бурхандаа
Хойт төрлөө даатгамой

Дахилт
Дээрх лам минь тэтгэж
Дэргэдийн Чойжин хамгаалж
Диваажингийн орондоо
Дэвшин хүрэх болтугай

Дахилт
Энэ маанийн ерөөлийн эдгээр арван бадаг шүлгийг олонд жорвон
багш хэмээн алдаршсан Эрдэнэ хамбын хүрээний лам Намжилдорж
игэл жирийн эмэгтэй, эрэгтэй сүсэгтэн нарт зориулан зохиосон ажээ.
Бурхан багшийн зарлиг сургаалыг орон хийдийн хашаа
хүрэннээс халиулж эгэл жирийн малчин ардын гэрт оруулж ирж
тэдний ой тойнд орох үг хэллэгээр номнон сэнхрүүлэхэд дээр бидний
шүлэг зохиолыг нь иш татаж ярилцсан Цогбаясгалан /Балгаваа?/
Хийравняма, Равжаа хутагт, Жорвон Намжилдорж нарын зэрэг
эрдэм билэгтэй лам нарын зохиосон энэхүү маани хөгжөөх шүлэг нь
эгэл жирийн сүсэгтэн олны дотор маш их нөлөөтэй байжээ.

3. ГҮР ДУУЛАЛ

Бурханы шашны сонгодог боловсролтой билэг авъяас
төгөлдөр яруу найрагчид "Гүр дуулал" буюу "Магтаал дууны"
төрлийг буй болгож, улмаар бичгийн мэргэд, сүсэгтэн олон судар
дэвтэрт гаргаснаар үе үеийн уншигчдын хүртээл болж иржээ. Бидний
үед уламжлан ирсэн Гүр дууны бичиг судраас үзвэл түүнд зүгээр нэг
хэдэн дууны шүлэг эмхэтгэсэн төдийгүй уг дууны гарал үүсэл,
хөгжмийн зэмсгийн тухай домог, тайлбар, дууны аялгуу хөгийг
тэмдэглэсэн нот зурлага тэргүүтнийг дагалдуулсан байдлаараа маш
онцлогтой агаад буддын шашны урлагийн нэг том цогцолбор бүтээл
гэж хэлж болно. Гүр дуу нь аялгуу хөг дуулах зан үйлийнхээ хувьд ч
агуулгадаа зохицсон өвөрмөц онцлогтой байжээ.
Ардын уртын дууны баялаг уламжлалд тулгуурлан гарч
ирсэн дундад зууны үеийн монголын буддын урлагийн нэг өвөрмөц

сонин төрөл зүйл болох гүр дууны нэртэй төлөөлөгчийн тоонд Чин сүжигт Номун хааны эхний хэдэн дүрийн хувилгаад зүй ёсоор орно. Акад. Ц.Дамдинсүрэн /1959,465/ "Номын хааны удаа дараагийн хувилгаан нь Норовшараваас эхлэн дуу хөгжмийг зохиох сонирхох уламжлалтай байжээ" гэсэн байна. Үүнийг нотлох баримт бол бидний үед бичгээр уламжлан ирсэн Гүр дууны хэдэн дэвтэр болно. Энэ төрөл зүйлийг тусгайлан судалж байгаа эрдэмтэн эмэгтэй Л.Эрдэнэчимэг /1995, 14/ "Гүр дууны бичиг бол зөвхөн Чин сүжигт Номун хааны хийдэд өргөн хэрэглэгдэж байсан байна. Харин бас Архангай, Дорноговь, Ордос нутгаар байдаг тухай аман мэдээ бий боловч хараахан бичгийн дурсгалыг олж үзэж амжаагүй байна" гэжээ.

Баянхонгор аймгийн Галуут сумын харъяат агсан Додьгүй дэмч хэмээгчийн сийрүүлж бичсэн гэж үздэг Улсын номын сангийн хуучин данс бүртгэлийн "895,4, Г-871" гэсэн дугаартай "Гүр дууны бичиг" хэмээх эмхэтгэл хийгээд бусад бичмэл дэвтрүүдэд Чин сүжигт Номын хааны анхны дүр Норовшаравын (1701-1768) гаргасан дуу шүлэг голлон орсоны дээр хоёрдугаар дүрийн хувилгаан Лувсандандарванчиг (1768-1827) гуравдугаар дүрийн хувилгаан Бадамдорж (1830-1882) нарын зохиосон дуунаас ч мэр сэр байгаа бололтой.

Гүр дууны бичгийн олонхи дууны төгсгөлд Чин сүжигтийн аль дүр хаана морилох цагт хэрхэн зохиосон тухай товч тайлбар бичсэн нь эрдэм шинжилгээний чухал ач холбогдолтой юм. Энэхүү төгсгөлийн үгний мэдээнээс үндэслэн Л.Эрдэнэчимэг /1995,14/ бидний өгүүлэн буй гурван дүрээс "Лувсанноровшарав 58 дуу, Лувсандандарванчиг 8 дуу, Бадамдорж 15 дуу зохиосон гэж мэдээлжээ. Одоо бидний үед уламжилж ирсэн Гүр дууны бичиг хийгээд судлагчдын нийтлүүлсэн зохиол бүтээлээс үндэслэн Чин сүжигт Номын хааны гурван дүрийн зохиосон зарим дууны талаар товч өгүүлэе.

1. Номын хаан Норовшаравын дуу

Чин сүжигт Номын хааны анхдугаар дүр Лувсанноровшарав (1701-1768) хуучны Сайн ноён хан аймаг Дашдоо гүнгийн хошуу одоогийн Баянхонгор аймгийн Галуут сумын нутаг дахь Хангайн нуруны өвөр салбар, Эгийн давааны хавь Цагаан Цэцэрлэг хэмээх нуурын хойт хөвөөнд Цагаагчин могой жил (1701) мэндэлжээ.

Хамбо лам С.Гомбожав /1961, 28/ "Монголчуудын төвд хэлээр зохиосон зохиолын" бүртгэлдээ: "Норовшарав Сайн ноён хан аймгийн Дашдоо гүнгийн хошууны Чин сүжигт номын хан. ХҮП зууны үеийн хүн. Зохиол нь долоон боть. Судар тарнийн тайлбар, зан үйл Бээжинд бартай" гэж тодорхойлсон байна. Номын хаан Норовшарав Бурханы шашны гүн ухаан, зан үйлээр ийнхүү олон боть зохиол бичсэний дээр явсан газар орон бүхэндээ дуу шүлэг

үргэн зохиож байсан нь Равжаа хутагттай адилавар гэж хэлж болно. "Гүр дууны бичгийн" төгсгөлийн үгний мэдээнээс үзвэл Норовшарав орь залуу 15 наснаас нярваан дүрийг үзүүлсэн нь 68 үүдэр хүртэл 50 гаруй жил дуу шүлэг үүсгэн зохиож явжээ. Баримтыг хэлбэл "Гүр дууны" 73-р талд буй "Шажны чимэг" гэдэг дууны төгсгөлд: "Арван таван сүүдэр дээр (1715) Зая Бандида (1642-1716) хутагтын хүрээнд мориж мөн Гэгээнтний эрдэм ба шашин хурлыг үзэж сүжиглээд номын чанарыг санаж сэтгэлээ яраан "Шажны чимэг" нэрт нэгнийг шүлэглэв" гэжээ. Энэ нь алдарт Зая бандида Лувсанпэрлээг 73 сүүдэртэй байх үед нь Номын хаан Норовшарав бараалхаж түүний эрдэм, номын гайхамшигаас бишрэн уралцаж байсныг бидэнд мэдээлж байна. Үүнээс ургуулан санавал Номын хааны олон дүрийн хүчин чармайлтаар буй болгосон халхын алдартай хэдэн их номын сангийн (59) нэгнийх нь анхны эх суурийг Номын хаан Норовшарав Зая гэгээний байгуулсан номын сангаас үүсгэр авч анх үүсгэсэн байж ч болох юм. Ямарч атугай Норовшаравын шашин номын үйлст Заяын гэгээг хүчтэй төлөөлснийг "Шажны чимэг" гэдэг дуунаас мэдэж болно. Үүнээс гадна Зая Бандидын багш халхын Өндөр гэгээн Занабазар Норовшаравын хориод насны үед "Эрдэнэ ноён цорж" буюу "Эрдэнэ ноён номын богд" хэмээх цол хайрласан тухай мэдээ бий.

Гүр дуу нь гарал үүслийн хувьд Бурханы шашны зан үйл, номлол сургаал, зохиол бүтээлтэй нарийн уялдаа холбоотой гарч ирсэн учраас бурхадын залбирал, магтаал тэргүүтэн маш их хүндэтгэлтэй өргөлийн чанартай дуу голлосон байдаг. Жишээ нь "Хүндэтгэлтэй өргөлийн чанартай дуу голлосон байдаг. Жишээ нь "Махагалын залбирал", "Лхамын залбирал", "Намсрайн залбирал" гэх юм уу "Эртний Дивангар", "Сухавадын орон", "Бурханы зохиол" зэрэг дууг нэрлэж болно. Өөрөөр хэлбэл эдгээр залбирал, магтаалын дуу нь бие, хэл, сэтгэлийн үүднээс Бурхан, тэнгэрийн сонорт хөг дуугаар өргөл өргөж буй хэрэг юм. Ийм ч учраас Гүр дууны ая дан нь маш төв төвшин агаад хэт доош дарж шуранхайлах нь бага үргэлж дээшээ оргиж байгаа мэт цоглог шинжтэй нягт холбоотой Үүнээс гадна Гүр дуу нь түүхэн үйл явдалтай нягт холбоотой байдагчлан Номын хааны зохиосон дуу шүлгийн олонхи нь шашны зүтгэлтэн ихэс лам нартай учран золгосон буюу сүм хийд байгуулах, мандал өргөх, номын хурим найр наадам үүсгэсэн зэрэг сонин содон үйл явдалтай голцуу уялдан гарсан байх юм. Жишээлбэл "Цаст уулын арслан" гэдэг дуугаа 2-р Богд Лувсандамбийдонмийг (1723-1757) хорин сүүдрийн үедээ Эрдэнэ зууд морилох цагт бараалхаж мөргөөд шүлэглэн зохиов гэсэн буй. Энэ дуунд

Цаст уулын арслан зогдрөө сэжээд
Дөрвөн зүгийг харж дүрээр дарав
Энэтхэгийн оронд Дарнат хувилж
Шажныг дэлгээд арван зүгт дуурсав... гэж эхлээд

Дарнатын хувилгаан Богд Жавзандамба бэр
Монгол орноо хувилж шашныг дэлгэвэй хэмээн шүлэглэсэн байна. Энэчлэн "Дарнатын залбирал" гэдэг дуугаа 3-р Богдыг Жавзандамба хутагтын ширээнээ залах үйлст Их хүрээнээ морилж буцах замдаа Богд гэгээнтний эцэг Төвдийн Литан газрын ноён Данжингамбутай тааралдаж ихэд уяран бэлэгшээж энэ дуугаа гаргасан ажээ.

Бидний иш татан өгүүлсэн дээрх хэдэн мөр шүлэг хийгээд ер ихэнх Гүр дууны холбоцын байдлыг ажихад монгол сонгодог яруу найргийн толгой холбон бадаглан бичдэг журмаас өвөрмөц байдлаар аялгууны цохилт, амьсгалын түрэлтэд нийцүүлэн алдаг цоог холболт, адил төстэй үгийн давтамжаар шад тэгшлэхийг хичээсэн байна. Энэ нь Гүр дууны шүлгийн нэг өвөрмөц онцлог гэж хэлж болох юм.

Зохиогчийн 1760 оны үед бичсэн "Дэлгэр их шашин" гэдэг дууны төгсгөлд: "Бас 59 сүүдэртээ хангайн өвөр цагаан Цэцэрлэг хэмээх газар Хүрээ засаж тиг хэмжээ сайтар татаад тэр цагт Ламын Гэгээнтэн бэр шашин номын үйлд маш итгэсүгэй хэмээн бас зарлиг болсоор Дэлгэр их шашин хэмээх нэгнийг шүлэглэчүхүй" гэснээс үзвэл өөрийн төрсөн газар Цагаан Цэцэрлэгт байгуулсан "Чин сүжигтийн хүрээ" хэмээн хойно нь алдаршсан өөрийн өвөрмөц ая дан жаяг дэгрээ халхад онцлогт орох нэгэн хийдийн шавыг анх тавиад энэ дууг зориулсан нь тодорхой байна.

Мөн Номын хааны хувилгаадын зохиосон Гүр дуунд зүүд нойрондоо Бурхан тэнгэртэй золгон баясаж Тэнгэрийн охидтой наадан жаргаж, бие сэтгэлийн таашаал эдэлсний улмаар уран бүтээлийн онгодоо баясгаж дуу шүлэг туурвисан гэх бас нэгэн сонин өгүүлэмж буй. Үүний жишээнд "амтат рашаан", "Эрдэнийн Галбарвасан мод" зэрэг дууг нэрлэж болно. Тухайлбал Номын хаан 54 насандаа зүүд барьж өглөө нь сэрээд өргөн дуулсан гэх

Ашдын аврал Дара эхийн гэгээнд бие сэтгэлээ өргөмөй

Арван зургаан насны дүртэй Тэнгэрийн хүүхнээс сайханд

Хиргүй ургасан нарны гэрлээр хамгийг гийгүүлэн

Мянган талт бадмын сарны дээр туналж суух л

Лагшин найргаар чимсэн маргадын өнгөөр хувилнам

Арван тавны сар мэт гэгээнийг үзэж ханашгүй л гэсэн шүлгийн төгсгөлд: "Бас 54 сүүдэр дээр нэгэн шөнийн зүүдэнд Хамбо ламын гэгээнтэн бэр нэгэн чухаг сахиусаа үүнийг зүүвээс сайн хэмээн хайрлагсаныг үзвээс Ногоон Дара эхийн бяцхан цааз дор 108 Дара эх багтаасныг үзэж миний сэтгэлд ийм чухаг нарийн сахигуулсаныг олов хэмээн маш их баярлаад сэрэв. Шинжилвээс Гэтэлгэгч Дара эхийн гэгээн нигүүлсэхүй тэмдэг болов уу хэмээн

Дара эх гэгээнийг бас бас дурдан залбираад Амтат рашааныг шүлэглэчүхүй" гэсэн байна.

Номын хаан Норовшарав "Ногоон Дара эхийн залбирал" Тадаад их Далай", "Илбийн заан" зэрэг нэлээд олон дуугаа Ордос хутагт зохиожээ. Энэ нь "Зарлигаар тогтоосон хутагт хувилгаан нарын шастир" /9-р дэвтэр/ Чин сүжигт Ордос нутгийн Хатны голд Шар зуу хэмээх сүмийг байгуулж олон жил тэнд шүтэгдэн суугаад Тэнгэр тэтгэгсэний 16-р онд (1751) Халх нутагтаа эргэн ирсэн гэх мэдээтэй нийцэж байгаа юм.

Гүр дууны зохиогчид нь дууныхаа зөвхөн шүлгий нь бичдэг байсан төдийгүй аялгуу хөгжмийг нь бас зохиож найруулдаг байсан болов уу гэмээр мэдээ дууны бичиг дэвтрээс ажиглагддаг юм. Жишээ нь 52 насандаа Бээжин морилоод Ордосын ноён Жамъяандоржийн 52 насандаа Бээжин морилоод Ордосын ноён Жамъяандоржийн ордонд залрах замдаа Датун хотын дундуур зорчин өнгөрөх үед нэгэн хүмүүн хуурдах аялгуунд нийцүүлэн "Гадаад их далай" хэмээх дуугаа зохиосон тухай төгсгөлийн үгэнд нь дурджээ. Энэчлэн хөгжмийн зохиолч Г.Бирваагийн цуглуулгад байгаа Гүр дууны хулсан үзгийн бичмэл дэвтрийн хуулбарт буй "Цагаан дара эхийн залбирал" хэмээх дууны төгсгөлд Гуравдугаар дүрийн гэгээнтэн үүнийг шашин номын үйлст зориулан зохиохдоо "Найман тахилын хөг шүлгээр дуулан үзмой" хэмээн айлдсан ая хөгд нийцүүлэн бичдэг дуучинд шүлгээ бусад дуу буюу уншлагын ая хөгд нийцүүлэн нь Гүр арга байсан бололтой юм. Үүнийг батлах бас нэг баримт нь Гүр дууны ном хавсаргасан эмхэтгэл дэвтэрт хоёроос гурван дууг нэр зааж ийм хөг аяар дуулна гэж тэмдэглэсэн байх нь цөөнгүй буй.

Бидний ажиглалтаар Норовшаравын шүлэг дууллын хамгийн отгон бүтээлд "Шавар байшин" гэдэг гүн ухааны уянгат дууг оруулах нь зүйтэй болов уу гэж санана. "Бас 68 сүүдэр дээр Гэгээн лагшин бие нь бага чилээрхсэн ахуй цагт дэргэд байсан сойвон Шаравт:

—Энэ бие хэмээгч шавар балгас луга адил хэмээн зарлиг болоод Шавар байшин хэмээх нэгнийг шүлэглэчүхүй" гэжээ. Дууны утга нь Энэ бие болбоос нойтон шавар балгастай адил агаад зургаан цэрэг мэт эрхтэн тэр шавар байшинд тус тусдаа сууна. Тэр зургаа нь өнгө дүрсэнд хүрэгч нүд, дуу чимээнд хүрэгч чих, үнэрт хүрэгч хамар, амтанд хүрэгч хэл, хүртэхүйд хүрэгч бие, мэдэх, мэдрэхүйд хүрэгч сэтгэл нь өөр өөрийн орноо сууна. Сэтгэл хэмээгч нь илбэ мэт боловч би хэмээн санах тул тэр хоосон байшинг би хэмээн санамай. Би хэмээн батлагч энэ шавар байшин нь шороо, ус, гал, хийгээр бүтэх ба хойно нь үйлийн үр, мөнх бусын ёсоор эвдэрч унахад гал, хийгээд хий нь дээш одож, шороо хийгээд ус нь доош одож, ямар мэт үйлийн үрээр сэтгэл сүнс нь зургаан зүйл амьтны нэгэн төрлийг авмой. Ийнхүү зургаан эрхтэн хаагдах болоход би хэмээгч энэ бие нь хэнд ч хэрэггүй эвдэрхий шавар байшин мэт болмой гэх зэргээр

мөнх бусын ёсоор ажрах болсноо ийнхүү гүн гүнзгий утга санаатай ёгт дуулаар шавь нартаа гэрээслээд эцэст нь бурханы хутгийг олох, шашин ном дэлгэрч их төр батжихын ерөөл дэвшүүлсэн байна.

2. Чин сүжигтийн хоёр, гуравдугаар дүрийн зохиосон дуунаас

Чин сүжигт Номын хааны удаах дүрүүд тухайлбал хоёрдугаар дүрийн гэгээн Лувсандандарванчиг (1768–1827), гуравдугаар дүрийн гэгээн Бадамдорж (1830–1882) нарын зохиосон Гүр дууны талаар Ц.Дамдинсүрэн /1959, 465/, У.Загдсүрэн, Л.Хүрэлбаатар /1976, 69/ Л.Эрдэнэчимэг (1995) нарын судлагчид тэдний дуу шүлгийг эрдэм шинжилгээний хүрээнд оруулахад хүчин зүтгэл гаргасаар иржээ. Тухайлбал акад. Ц.Дамдинсүрэн "Зуун билиг" хэмээх дээж бичигтээ "Гадаад их далай", "Тэнгэрийн дуртгал" гэсэн хоёр дууг Чин сүжигтийн –2–р дүрийн бүтээлд хамааруулж, "Эрдэнийн Галбарвасан мод" хэмээх дууг 3–р дүрийн бүтээл хэмээн тайлбар өгүүлэлтэй хэвлүүлсэн бол У.Загдсүрэн, Л.Хүрэлбаатар /1976, 69–86/ "Эрдэнийн Галбарвасан мод" дууны тухай тусгай өгүүлэл нийтлүүлж, Л.Эрдэнэчимэг /1995.24–26/ "Чин сүжигт номун хан хийдийн гүр дууны бичиг" гэсэн номдоо уг дууны хоёр хувилбарыг домогтой нь холбон тайлбарласан байна.

Гүр дууны төгсгөлийн үг бүхэнд Чин сүжигтийн аль дүр бичсэнийг тодорхой тэмдэглээгүй тул дуу бүхнийг чухам хэн хэний бүтээл болохыг оноож тогтооход бэрхшээлтэй тал бий. Гэхдээ "төдөн сүүдэртээ зохиов, тэнд энд явах цагт бичив. Миний урьдах дүр тийм дуу зохиосон" гэх зэрэг мэдээг үндэслэн "Төрийн товч", "Хүсэхүйн таван тахил", "Цагаан дара эхийн залбирал", "Шажны товч" зэрэг дууг Чин сүжигтийн 2,3–р дүр зохиосон болов уу гэдэгт бид итгэл төгс байна. Үүнээс гадна Номын хааны 2, 3–р дүрийн дуу шүлгийн холбоц, зохиомж нь анхны дүр Норовшаравын Гүр дуунаас мэдэгдэхүйц ялгаатай байдаг нь мөн зохиогчийг тодорхойлоход дөхөмтэй тал байсныг тэмдэглэе.

Бас "Чин сүжигт Номын хааны 5–р дүрийн хувилгаан–бэр, Чин сүжигт номын хааны 2–р дүр Дандарванчигийн монгол хэлээр зохиосон элдэв дууны нэг том дэвтрийг төвд хэлээр орчуулж өгмүү хэмээсэн ёсоор бн "Дара эхийн залбирал", "Төвд орны шажин", "Мөнх бусын дурдатгал", "Бурханы зохиол", "Ламын ач" эдгээр таван шүлгийг орчуулаад мөн ламд эх дэвтрийн хамт өгсөн гэж Зава Дамдины зохиолын "Торбунацог" буюу "Элдэв Зүйлийн бүлэг"–т бичсэн байдаг байна. /Дамдинсүрэн, 1959, 464/

Гэтэл бидний олж үзсэн Гүр дууны бичмэлүүдэд эдгээр дууны төгсгөлийн үгэнд Чин сүжигтийн төддүгээр дүр зохиосон гэсэн мэдээ үгүйн дээр "Мөнх бусын дурдатгал", "Бурханы зохиол" зэрэг дууны төгсгөлд "Бас 56 сүүдэр дээр Ордост заларч байх цагт..." шүлэглэв гэх юм уу "Бас Ордос нутаг дахь сүмд нэр олсон ба шашин дэлгэрүүлсэн зэргийн гүн таалал дор нийлэлцэгснээ санаж мөнх үгүй

олгон бяцхан наснаа хэдэн жилийн дотор өдий чинээ олон амьтанд номлогсон ба энэ мэт маш дэлгэрэгч нь лам хийгээд Шигэмүни Бурханы ач ажгуу хэмээн айлдаж Бурханы зохиол хэмээх нэгнийг шүлэглэхчүүхүй" гэжээ.

Түүхэн баримтаас үзвэл Чин сүжигтийн эхний дүр Ордост олон жил сууж ном номнож байсан боловч чухам хоёрдугаар дүр энд заларч явсан эсэх талаар тодорхой мэдэх зүйл үгүй учир жаахан үргэлзээтэй санагдаж байна. Ямар ч атугай бид Гүр дууны бичиг дэвтэрт Чин сүжигтийн 2,3–р дүрийн шүлэг хэмээн тэмдэглэсэн мэдээг гол баримт болгож Лувсандандарванчиг, Бадамдорж нарын барим дуу шүлгийн талаар тодруулж авч үзье.

1. "Төрийн товч" хэмээх дуу. Зохиогч эл дууны эхэнд ламдаа залбирч шидийн соёрхлыг хүсээд
Үзэж ханаш үгүй биетэй
Сонсож ханаш үгүй зарлигтай
Түгээмэл нигүүлсэхүйн сэтгэлтэй
Бодит Очирдарын чанарт
Чамдаа залбирч мөргөмүү... гэх зэргээр хоёр бадаг тахилын шүлэг өргөөд

Зээ Эртний сайхан буяны үйлийн хүчээр
Эрдэнийн сайхан шашны дотор
Эрхт хүмүүний төрөл олоод
Эрдэмт олон мэргэдээс
Элдэв зүйлийн номыг сонсбай
Үлэмж дээд гурван эрдэнийн
Үнэнхүү адистэдийн хүчээр
Үргэлж дээд номын үйлээр
Өнөд дэлгэрч явагч
Үнэхээр шинжилж санабай
Үнэнхүү ламын ач л
Асар олон төрөл тутам дор
Ачит ламдаа учран
Элдэв баясгахын тахилаар
Тахигсаар ханан жарга! гэсэн энэ хувилбарын төгсгөлд (60)

"Бас 28 сүүдэр дээр эцэг засаг ноёнтон нь Зая гэгээнтнийг залж мандал тахил өргөж олон зүйлийн номын ван жинан сонсож сүүлд найр наадам өргөх цагт Ламын гэгээн бэр багш Гэгээндээ их сүжиг төрж төрийн товч хэмээх нэгнийг өөрөө дуулан шүлэглэхчүүхүй" гэсэн байна. Зая Бандидыг (1642–1716) 74 сүүдэртэй таалал төгсөх үед Чин сүжигтийн анхны дүр Норовшарав 15 настай байсан тул дээрх төгсгөлийн үгэнд дурдагдсан 28 сүүдэртэй ламын Гэгээн бол 1–р дүрийн хувилгаан биш гэдэг нь тодорхой. Тэгтэл "Шашны товч" гэдэг дууны төгсгөлд дээрх дууг 2–р дүрийн бүтээл мөн болохыг баталсан баримт дурдсаныг сийрүүлбэл: "Бас 3–р гэгээн бэр миний

дээд ламын дүр "Төрийн товч" хэмээхийг номлогсон түүнийг бодвол эдүгээ би Шашны товчийг номлобоос зохимой хэмээн айлдаж Шашны товч хэмээх нэгнийг шүлэглэчгүй" гэснээс үзвэл энэ дууг Чин сүжигтийн 2-р дүр Лувсандандарванчиг 1726 онд 28 сүүдэртэй зохиосон нь тодорхой болж байна.

2. "Хүсэх таван тахил" хэмээх дууны шүлгийн бүтэц холбоцын арга маягийг нь бид судалж үзээд Чин сүжигтийн хоёр юмуу гуравдугаар дүрийн бүтээл болов уу гэж таамаглаж байна. Энэ дуу нь буддын шашны зан үйлийн ёсоор таван мэдрэхүйн билэг чанарт өргөл тахил болгон бэлэгшээсэн "Дуртмал сайхан" гэдэг дуу шиг өргөл тавиг тайлгын дуу юм. "Дуртмал сайхан" гэдэг дууны утга чанар, бэлэгдэл, уламжлал шинэчлэлийн талаар Л.Хүрэлбаатар /1987, 10-27/ "Бичгийн болон ардын яруу найргийн зохиомж дахь таван хүслийн бэлэгдэл" гэсэн өгүүлэлдээ тодорхой өгүүлсэн буй.

Бид энэ жишээгээр, Чин сүжигтийн 2-р дүрийн зохиол болов уу гэж үзэж буй Таван тахилын магтаал шүлгийн маягаар зохиосон "Хүсэх таван тахил" хэмээх дууны утга агуулгыг ойлгоход дөхөм болгох зорилгоор нийтэд ам, бичгээр өргөн дэлгэрсэн энэхүү "Дуртмал сайхан" гэдэг дууны нэгэн хувилбарыг бадаг бадгаар нь задлан товч тайлбарлая.

Зээ Дуртмал сайхан улаан нь

Өнгө тунгалаг толинд туссанаас

Тунамал нигүүлсэлгүй богды минь

Тусахуй нүдэнд илхэн гэсэн 1-р бадагт Таван тахилын магтаал шүлэг хийгээд, бурхан тэнгэр, хутагт нарт өргөл болгон дүрсэлсэн таван тахилын хөрөгт олонхидоо тэнгэрийн өнгөт Хөх биндэрьяа эрдэнийг чандамуни мэт суваргалан дүрсэлсэн байдаг. Тэгтэл энэ дууны эхний бадагт монгол түмний сэтгэлийн таашаалд нийцүүлэн Дуртмал сайхан улаан" гэдэг өнгө ялгуун хүлэг морь нигүүлсэнгүй Богдын нүдэнд туссанаар мэлмий баясгагч өнгийн бэлэгдлийг илэрхийлжээ.

Үелэн нийлсэн хөг дуугаар

Үлэмж эгшиглэн жаргая

Өгүүлшгүй олон хуврагууд маань

Утгын номыг айлдвай гэсэн 2-р бадагт таван тахилын уламжлалт билэгдлийн чавхдаст пипа хөгжмийн оронд олон хуврагуудын ая дан нийлүүлэн урьж, унших номын хөг дууг дүрсэлсэн нь гойд сонин содон агаад шашин номын утга чанар нь гүн гүнзгий болсон байна.

Агар зандангийн үнэр үнэртэж

Сэтгэл ханах мэт л

Асран хайрлагч эзэд минь

Аливаа бүхнээ жаргуулбай гэсэн 3-р бадагт үнэрийн номын ёгт бэлэгдэл болох цагаан лавайн оронд шууд утгаар нь үнэртний

дэд агар зандан үнэрийн бэлэгдлийг төрийг төлөөлүүлж эзэд бэлэгдэл болгожээ.

Найман амт бүрдсэн

Ариун тамирын ус нь

Зуны гурван сард нь

Зүйтэй сайхнаар мэлмэлзэнэ гэсэн 4-р бадагт амтын хүсэл хангуулагч зургаан амт (гашуун, исгэлэн, халуун, эхүүн, шорвог, амтлаг) зуун амт, найман гишүүн төгөлдөр хэмээн ангилж нүүрний дээр буюу шалсай хэмээх балин тахилын дотроос усан тахилыг сонгож Тамирын голын тунгалаг усыг Рашааны найман гишүүн төгөлдөр хэмээх сэрүүн, амтлаг, хөнгөн, зөөлөн, тунгалаг, хиргүй, болой хийгээд холоодонд хоргүй гэх энэ найман чанар бүрдсэнийг магтан өгүүлжээ.

Хөнгөн зөөлөн хувцас мэт

Зүйлийн олон цэцгүүд нь

Зөв салхины нэн аянд

Зүйтэй сайхнаар ганхана гэсэн 5-р бадагт бурхан тэнгэрт өргөл болгосон таван тахилыг цэцгийн эрхсээр чимэглэн дүрсэлдэг шиг зун цагийн алаг цэцгийг хүрэлцэх биений таашаал хангагч хөнгөн нимгэн хувцастай адилгаж ийнхүү эх нутаг газар усаа магтах байгалийн уянга сүүлийн хоёр бадагт давамгайлсан гэлтэй санагдана.

Таван вешийг сэргээгч

Таван тахилын тааллаар

Тавлан суусан тантайгаа

Тавтай сайхнаар жаргая хэмээн биений таван орныг заагч "S.Vichaya" (З.Вичаи) гэсэн самгарид үгнээс гаралтай /Ковалевский, 1849, III, 2667/ дүрс, дуу, үнэр, амт хүртэхүй энэ тавыг багтаасан таван мэдрэхүйг тэтгэн сэргээгч таван тахилынхаа хүчээр тавтай сайхан жаргах ерөөлөөр энэ дуу өндөрлөж байна.

Одоо бид "Хүсэх таван тахил" гэдэг дууг дээр задлаж тайлбарласан "Дуртмал сайхан" дуутай харьцуулж үзэх зорилгоор сийрүүлбэл:

Зээ Тэнгэрийн агаарт татагсан

Тэр сайхан солонго

Тэгш маний нүдэн дор

Тийм сайхан өнгө болоо

Тунгалаг түүн дор адил

Түлбэрэлт үгүй ухаант

Тэнүүн уужим тантайгаа

Төвтэй сууж найрлая

Хурцын өндөр ууланд

Хурсан олон гөрөө

Хойно өмнөөс хувишсан

Тийм сайхан дуу болоо
 Хоомой үгүй сэтгэлтэй
 Хоёр үгүй чамайгаа
 Хол тэнд суусан дор
 Чихэнд мину чимэг л
 Уран төвдийн бүтээгсэн
 Улаан шар хүжийг
 Ухаан билэг сэргээгч
 Тийм сайхан үнэр буй
 Шалгадаг янаг чамайгаа
 Шахам ойр ирсэнд
 Эндхэн дөтлөх хэмээгсэнд
 Ийм дуугаа дуулбай
 Шимийн амт бүрдэгсэн
 Шинэхэн арзын амт нь
 Бага бага амсбаас
 Бахат сайхан амт болоо
 Басын (?) оронд номлогсон
 Бахат энэ шүлгийг
 Бага наст та минь
 Басаж битгий шигүүлмүү
 Бээжин хотын хив торго
 Өнгө өнгөөр намигаад
 Өнгө биендээ зохистой
 Тийм сайхан өнгө болоо
 Эртийн сайхан буянаар
 Энд хамт сууж
 Хар цагаан үсгээр
 Ханан цэцгэн жаргая! хэмээсэн буй.

Таван тахилын бэлэг чанараар зохиосон энэ хоёр дууг харьцуулж үзэхэд шүлгийн бүтэц, зохиомж, гоо зүй, бэл тэмдгийг илэрхийлсэн аргын хувьд ч зөрөөтэй зүйл ажиглагдаж байна. "Дуртмал сайханд" таван мэдрэхүйн хүртэгч, хүртүүлэгч хоёрыг нэг, нэг бадаг шүлэгт хураангуйлан дүрсэлсэн байхад "Хүсэх таван тахилд" хүртэгч, хүртүүлэгч хоёрын харьцааг тус тус нь бадаг шүлгээр тодорхойлжээ. Үүнийг доорхи хүснэгтээр харьцуулж үзье.

Таван тахилын бэлэгдэл	"Дуртмал сайханд"	"Хүсэх таван тахилд"
өнгө	Морины зүс	Тэнгэрийн солонго
дуу	Номын хөг дуу	Гөрөөсний дуу
үнэр	Агар зандан	Төвд хүж
амт	Тамирын голын ус	Арз архи
хүртэхүй	Зуны цэцэг	Бээжин хотын хив торго

Дээрх хоёр дууг харьцуулан судлахад бидний өгүүлэн буй Чин сүжигтийн "Хүсэх таван тахилыг" бодвол "Дуртмал сайхан", "Равжаа хутагтын "Үлэмжийн чанар" зэрэг өргөл тахилын дуунуудад агуулга уран сайхны үлэмж их шинэчлэл хувьсалд орсон нь илэрхий байна.

Чин сүжигтийн 3-р дүр Бадамдоржийн дуу шүлгийн зохиомж холбоцын байдал нь түрүү дүрийнхээ зохиолтой адилаар юм. Энэ нь Гүр дууны бичиг дэвтрээр уламжлан ирсэн "Эрдэнийн галбарвасан мод", "Шашны товч" зэрэг дуунаас нь мэдэгдэж байна.

Зохиогчийн орь залуу хорин насандаа нэгэн шөнө хурмаст тэнгэрийн охинтой янаглав хэмээн зүүд барьж зохиосон гэх домогтой "Эрдэнийн галбарвасан мод" гэдэг энэ сонирхолтой дууны тухай У.Загдсүрэн, Л.Хүрэлбаатар /1976, 69-86/ нар бичсэн өгүүлэлдээ: Уг дууны агуулга, үзэл санаа, хувилбаруудын талаар маш тодорхой өгүүлсэн тул бид Чин сүжигтийн 3-р дүр Бадамдоржийн бүтээлээс "Шашны товч", "Цагаан Дара эхийн галбирал" хэмээх хоёр дууг нь товч танилцуулъя.

3. Шажны товч Хөгжмийн зохиолч Г.Бирваад хадгалагдаж байгаа Гүр дууны бичмэл дэвтэрт орсон "Шажны товч" хэмээх эл дууны төгсгөлийн үгэнд: "Бас гуравдугаар гэгээн-бэр миний дээд лам төрийн товч хэмээхийг номлогсон түүнийг бодвол эдүгээ би шашны товчийг номлобоос зохимой хэмээн айлдаж Шажны товч хэмээх нэгнийг шүлэглэчүүй" гэж дурдсаныг үндэслэж Бадамдоржийн зохиосон дуу гэж үзэж байгааг бид дээр тэмдэглэсэн билээ. Гүр дууны эмхэтгэл дэвтрүүдэд орсон энэ дууны үгийг харьцуулж үзэхэд онцын их зөрөө ажиглагдахгүй байна. Бид Улсын номын санд байгаа "Гүр дууны бичиг" хэмээх дэвтэрт орсон эхийг баримтлан сийрүүлбэл:

Зээ Үндсэн дээд лам ба
 Үлэмж гурван эрдэнэ
 Үлгэрлэн санаваас
 Удамбара адил
 Эртийн буяны хүчээр
 Эрхэм дээд тэдний
 Эндүүрэл үгүй уулзагсан
 Ийм сонин хувь бол
 Аяа түүнийг атал
 Аврал түүний номуудыг
 Анхааран эс авбаас
 Аврахуйяа бэрх л
 Эртийн үйлийн үрээр
 Адаг муу заяан дор
 Арга үгүй төрвөл

Авралыг хаанаас эрмүй
Одоо даруй шамдаад
Омтгой үгүй хянаж
Осол үгүй ёсоор
Огоот сайн явалтай
Ламын өлмий батдан
Шавьсын сүжиг аригдаж
Сайхан номын хуримаар
Ханан цэнгэн жаргая гэжээ. Энэ дууны үг нь дээрх төгсгөлийн үгэнд тэмдэглэсэнчлэн түрүү дүрийн ламын зохиосон "Төрийн товч" гэдэг дуутай агуулга, хэлбэрийн хувьд адилавар байгаа нь үнэхээр энэ хоёр дуу нэг нь нөгөөгийнхөө нөлөөн дор зохиогдсон гэдгийг бас давхар батлаж байгаа юм.

4. Цагаан дара эхийн залбирал

Уг дууны төгсгөлийн үгэнд: "Гуравдугаар дүрийн гэгээнтэн бэр шажин номын үйлэн дор итгэгсэдийн нас буяныг даатгаж цагаан Дара эхийн гэгээнтнээ баясгалант найман тахилыг хөг шүлгээр дуулан өчмөй хэмээн айлдаж цагаан Дара эхийн залбирал хэмээх нэгнийг шүлэглэхгүй" гэсэн байна.

Энд өгүүлэн буй баясгалант найман тахил хэмээгч нь Бурхан багш хатуужлыг эдлэж дияанд суусны дараа тэтгэн тэнхрүүлэхийн үүднээс мянган үнээний сүүгээр бүрсэн тараг тэргүүтэн шимт эдээр тахил болгон өргөсөн хэмээх домогтой найман тахилын бэлэг чанарыг магтан шүлэглэжээ.

Зохиогч дууныхаа эхэнд ялгуусан Дара эхийн нигүүлсэнгүй чанарыг магтан даатгал айлтгаад

Тунгалаг тодорхой толийг

Эх чамдаа өргөсүү

Хамаг бүхнийг айлтгагч

Билэг билгийг өршөө

Эмийн дээд гяванг

Эх чамдаа өргөсүү

Таван хорын өвчин ба

Үйлийн түйтгэрийг арилга

Шимийн дээд таргийг

Эх чамдаа өргөсүү

Их хамаг амьтнаа

Тэсэшгүй зовлонг амарлигуул

Залуу ногоон дурвааг

Эх чамдаа өргөсүү

Аюуш бурханы насанд

Сацуу насыг өршөө

Жимс билваа үүнийг

Эх чамдаа өргөсүү

Чакравардийн буян дор

Адил буяныг дэлгэрүүл

Дунгарайчил үүнийг

Эх чамдаа өргөсүү

Дээд номын дууныг

Гурван сансарт дуурсага

Эрхийн эдлэл сэндэрийг

Эх чамдаа өргөсүү

Гэтэлгэгч Эрэгжидмагийн

Эрхин шидийг өршөө

Очирын язгуурт юнгарыг

Эх чамдаа өргөсүү

Харшлагч шимнус ба

Түйтгэрийг эцэлгэн соёрх хэмээн шүлэглэжээ. Энэ шүлэгт тахил болгон өргөсөн толь, гяван, тараг, дурваа, билваа, дунгарайчил, сэндэр, юнгар энэ найман эдийг юуны тул тахил болгон өргөдгийг ойлгоход тус болгох зорилгоор тодруулбал:

1. Толь нь гоо үзэсгэлэнт бие цогцосыг нүднээ буулгахын учир өргөсөн

2. Гяван нь эмийн дээд хэмээн эрхэмлэн үзэх агаад амьтны болоод эрдсийн гаралтай хоёр зүйл буй. Амьтны гявангаас заан, үхрийн гяванг хамгийн сайн нь гэдэг. Эрдсийн гяванг шороон гяван, чулуун гяван гэж хоёр ангилдаг байна. Үүний тул эмийн дээд эрхин хэмээн өргөсөн.

3. Тараг нь Бурхан багшийг дияаны алжаал тайлахад өргөсөн 1000 үнээний сүүгээр бүрсэн шимт тараг луга адил биений тэнхрүүлэхийн тул өргөсөн

4. Дурваа буюу улаалж өвс нь алив хорыг тайлах ба биений шимжүүлэх чадалтай учир өргөсөн

5. Билваа буюу алтан зүрж хэмээх жимс нь бие цогцос ялангуяа ясыг шимжүүлэх чадалтай тул өргөсөн.

6. Дунгарайчил буюу зөв Эргүүлэгт цагаан лавайг номын дууг гурван ертөнцөд дуурсгахын бэлгэдэл болгон өргөсөн

7. Сэндэрү буюу рашааны лав Хонд болбоос алив өвчнийг анагаах эрхэм увидастай тул өргөсөн.

8. Юнгэр буюу цагаан хич нь шимжүүлэх чадалтайн дээр арвай будаа мэт өсөж ариажихийн бэлгэдэл болгон өргөсөн хэмээн хялбаршуулан тайлбарлаж болох юм.

Энэхүү өлзийт найман эдийг өргөсөн буянаар Наран тунгалаг билэг ба

Насан буян дэлгэрч

Насад их баясгалангаар

Найралдан цэнгэх болтугай гэсэн ерөөл тавьжээ. Бидний дээр өгүүлсэн Чин сүжигтийн гурван дүрээс гадна Зуугтийн лам

Дагвадаржай (1734–1803), Говийн Догшин ноён хутагт нарын бичгийн мэргэд, шашны зүтгэлтэн нар төвд, монгол хэлээр олон тооны гүр дуу, шастир дуу зохиож дэлгэрүүлсээр ирсэн нь эл төрөл зүйлийн хөгжилд чухал нөлөөтэй байсныг тэмдэглэх хэрэгтэй. Жишээлбэл Зуугийн лам Дагвадаржайн зохиосон "Өлзийт цагаан лянхуа" зэрэг дуу нь түүний багын нэр Хасбазарын зохиол хэмээн дууны эмхэтгэл дэвтэрт тэмдэглэснээр ирснийг дурьдаж болно.

Бидний үед уламжилж ирсэн зохиогч нь тодорхой гүр дуу, шастир дуунаас гадна ард олны дотор ам, бичгээр дэлгэрсэн дуунуудад шашны билэгдэлт чанарыг маш нарийн тогтолцоотой уран яруу эгшиглэсэн шүлэг цөөнгүй бий.

Энэ мэт нийтэд дэлгэрсэн шастир дууны нэг бол монгол улсын ардын багш Дагвын Чойжилсүрэн 1952 онд Архангай аймгаас олж ирсэн 300 дууны бичмэл дэвтэрт орсон "Зургаан барамид" гэдэг дуу болно. Ер нь энэ том цоморлиг дэвтэрт шашин номын боловсролтой лам хувраг хүний зохиосон болов уу гэмээр олон дуу байгааг судлагчид анхааран тэмдэглэсэн зүйл мэр сэр хэвлэгджээ.

Уг дуунд Энэ насанд хүмүүн болж төрсөн хувь тавилангаа өгүүлээд хойшид тонилохын шидийг гуйж бурханы бодь мөрийн замыг гийгүүлэн заагч зургаан барамидыг чанадлан сахихын ач тус утга чанарыг нэг нэг бадаг шүлгээр маш ойлгомжтой энгийн үг хэллэгээр сургамжлан шүлэглэжээ. Бид зургаан барамидын утга чанарын талаар "Магтаал сургаалын шүлэг" гэсэн тэргүүн бүлэгт нэгэнт өгүүлсэн тул энд давхардуулан нуршихаас зайлсхийж уг дууны барамидын тухай магтсан хэдэн бадгийг доор сийрүүлбэ.

... Хоосон мөнх бусыг мэдэж
Хоромхон төдий зуур хэмээгээд
Хорт хармаа дарж
Хотол дор өглөгийг хангагтүн
Сансарын жигтэй хуурмыг мэдэж
Самуун таван хорын хирүүдийг
Санваарын ариун тунгалаг усаар
Сайтар угааж цэвэрлээд
Хүсэж олдохуйяа бэрх
Хүмүүний төрлийг олоод
Хүчит уринаа устгаж
Хүлцэнгүй барамидыг бясалгагтүн
Нарны халуун гэрэл түүний
Навчит шүхрээр далдлаад
Найдангуй залихайгаа орхиж
Насад хичээлийг туурвигтүн!
Алт мөнгө эд таваарын жаргал нь
Алстаа тусгүйн тулд
Алгасангуй найдангуйгаа орхиж

Аглаг дор дияаныг шамдагтүн
Бачит илбийн хөрөгт хууртаж
Бат ба мөнх хэмээн сэтгэгчид
Балмад мунхаг харанхуйн харшил
Бадарсан билгийн зулыг шатаагаад
Эртний сайн ерөөлийн хүчээр
Эдүгээ энэ богдын адисаар

Энэхүү зургаан барамидыг төгсгөж
Эцэстээ бодь мөрийг олох болтугай хэмээн ерөөл тавиад
Эцэст нь "Энэ дууны нэр зургаан барамид" гэжээ.

Бидний дээр өгүүлсэн болоод энэ удаа өгүүлж эс завдсан шашин номын сэдэвт энэ мэт Гүр дуулал нь өнө эртний уламжлалт ардын уртын дууны урлаг, уран сайхны ололтод тулгуурлан хөгжиж ирсэн тул хэдийгээр зохиогчтой бүтээл мөн боловч ардын дуу мэтээр тар, шар олны дотор түгэн дэлгэрсээр иржээ.

Ийнхүү шүлэг найргийн билэг авъяаст шажны зүтгэлтэн үе үеийн зохиолчдын монголын буддын уран зохиолын түүхэнд бие даасан нэгэн төрөл зүйл болгож оруулж ирсэн Гүр дуулал нь шашин номын ухаарахуйяа бэрх утга чанарыг эгэл жирийн хүмүүсийн ойлголтонд хүргэхэд сонорыг тэтгэгч яруу аялгуу, билгийг нээгч уран шүлгийн дэмтэй чухал үүрэг гүйцэтгэсээр ирснийг тэмдэглэе.

ЗҮҮЛТ ТАЙЛБАР

1. Ариун идээт хааны нэрийг самгаридаар *Suddhadana* буюу *Shiddhartha* гэх ба монгол дуудлага нь *Артасиди* хэмээдэг байна.

2. Ордосын түүхч Лувсанхүндэвийн "Билгийн зул" хэмээх шаширт өгүүлснээр 1996 оны улаан хулгана жилд 2955 жил болж, Цахар гэвчийн "Хөх дэвтэрт" бичсэнээр 2909 жил болсончлон Хэнчэн хамбо Жамьянгарагын "Зохист аялгууны тайлбарт" дурдаснаар мөн 2909 дэх жил болж байна.

3. Шашны түүхэн сурвалжуудад эртний Энэтхэгийн Арслан хаан дөрвөн хөвүүнтэй гэд нь: Ариун Идээт (Бурхан багшийн эцэг) Цагаан идээт, Тансаг Идээт, Рашаан Идээт (Анандын эцэг) нар болно гэжээ.

4. Энэ нь Чингис хааны алтан ургийн хаан Лэгдэн (1692-1634) хутагтыг хэлжээ.

5. ХҮҮ зууны үеийн их эрдэмтэн Чойжи-Одсэр бандидатай нэр ташаардаг Дархан лам Самдансэнгэ болно.

6. Үүний баримт болж Сүмба Хамбын энэтхэг, төвд, монгол орноо шашин дэлгэрсэн түүхийг өгүүлсэн "Галбарваасан модон" хэмээхийн зарим дэвтэр, мөн Цэмбэл гүүшийн "Хор чойнжунгийн" монгол орчуулга, Лхүндэв Бандидагийн "Билгийн зул" зэрэг зохиолууд Өвөрмонголын Нийгмийн ШУ-ны хүрээлэнгийн номын сан, Хөх хотын номын сан зэрэг газарт хадгалагдаж байна.

7. Энэ нь зургаан Арьяабалын нэгэн болох тул Далай ламыг Арьяабал буюу Хонсим Бодисадын хувилгаан гэх үзэлтэй яг нийцүүлсэн домог болох нь тодорхой байна.

8. Эзэн хааны цаазаар хүний амь хороодог газар буюу "Өмнө үүд" гэсэн хятад гаралтай үг.

9. Эртний энэтхэгийн "Капила" хэмээх хотын нэр. Үүнийг төвдөөр *Сер жа* гэх ба монголоор "Цайвар шарын балгас" /Дамдинсүрэн, 1976, 122/ гэдэг байна.

10. "Чихний чимэг" хэмээх толийн доторхи Рамана хааны өгүүллэгт Сита мөрөнд хаяснаар нэр нь Сита хэмээн алдаршин /Дамдинсүрэн, 1976, 129/ гэсэн буй.

11. Энэ нэрийг "Шар туужид" Чамбуй гуа хатан гэсэн байх ба төвд хэлний сурвалжид *Зэбасанмо* (*འཇམ་དཔལ་འབྲུག་པོ*) гэж тэмдэглэсэн байна.

12. Энэ нь Гарма багш гэж алдаршсан Гармавагийн ёсны Чойжи (1204-1283) ламыг хэлсэн бололтой. Энэ лам 1255-56 оны үед монгол орноо морилж Хубилай хаан, Мөнх хаан нарт бараалхаж байсан гэж проф. Чойжи /1992, 39/ "Пагба ламын тууж" тайлбар өгүүлдэг тэмдэглэсэн байна.

13. Хан улсын түүхэн сурвалжид *金人* (жинь рен) буюу "Алтан хүн" гэж тэмдэглэсэн байх тул зарим судлагчид үүнийг бурханы хөрөг биш байж магадгүй гэж хэлсэн байх боловч хятад сурвалжид бичсэн өөр мэдээ сэлтээс үндэслэн олонхи судлагчид Бурхан багшийн хөрөг лавтай мөн гэж үздэг байна.

14. Миний номын санд хадгалагдаж буй эх алгаасаа дутуу болсон Бадаргуулт төрийн Х онд (1884) бичсэн түүхийн сударт ингэж өгүүлсэн буй.

15. Түүхийн зарим сурвалжид 916 онд Амбагоянь хаан болж улсаа Ляо нуурын нэрээр нэрлэж 916-1125 онд 210 жил Ляо улс оршин тогтнож байсан хэмээдэг.

16. Монгол түүхчдийн бусад бүтээлүүдэд энэ гурван ламыг янз янз нэрлэсэн үзэгдэнэ. Жишээ нь А.Амарын /1989, 90/ түүхэн зохиолд "Зан Рабсал, Ёгжүн, Маршахямуни гэж гурван лам хүн ном судраа илжигт ачаад төвд орноос умар зүг

түгжсэн байна. Төвдөөр энэ гурван ламыг "Зан, Ёо, Мар сүм" гэж товчлон нэрлэжээ.

17. Энэ ламын гухай Хамбо лам С.Гомбожав /1961, 35/ "Түшээт хан аймгийн хошууны цорж ХҮП зууны үеийн хүн. Зохиол нь 30 боть судар, тарнийн тайлбар ба гухаан, зан үйл зэрэг бичмэл" гэж тэмдэглэсэн байна.

18. Үүнд: Сачен Гунгаа-Нинбо, Жавзан Содномзэмо, Дагважалсан, Магжалсан, Пагба лам энэ тавыг тоолдог юм.

19. Улсын эзэн буюу Вангийн сууринд суусныг хэлжээ.

20. Энэ нь ХП сарын 12-ныг заасан бололтой юм.

21. 1634 онд Цахарын Лэгдэн хутагт хаан Манжид цохигдож таалал төгсөх үеийн хоёр хатан, хөвүүд нь Чин улст дагаар орж энэхүү шүтээнийг Мүгдэн хотод автаачих болсноор "Мүгдэн Махагал" гэж нэрлэх болсон байна. Хожим нь энэ цэврийн Гоминданы цэрэг авч яваад далайд живүүлсэн гэх ам дамжсан яриа бий.

22. Ш.Магваны 1996 онд хэвлүүлсэн эл судрын галиг, сийрүүлгийн хэсэгт маш их алдаа малад гарсныг тэмдэглэе.

23. "Хуан Хоу" буюу "Хатан хаан" гэсэн утгатай хятад гаралтай үг.

24. Энэ нь Хятадын "Хуанг Чинг" гэсэн Буянт хаан Аюурбарвадынын өргөсөн болно. /Кливец, 1954, 129/

25. Лувсанчүлгэм хэмээх нэрийг самгаридаар орчуулсан нь болно.

26. Гарагасүнда (Орчлонг эвдэгч) Ганагамүни (Илэд чадагч) Гашиба (Гэрэл гэгээ) Шагжамүни (Чадагчийн эрхт) тэргүүтнийг нэрлэх ба ирээдүйн тавдагч лам нь Майдарын гэгээнийг заларч ирнэ гэж үздэг.

27. Махагала хэмээх нь самгаридаар Их хар тэнгэр гэсэн үг болно.

28. Махагалыг төвдөөр Гомбо гэнэ.

29. Эл номын гуттар ангийн "Аялгуут шүлэг дуулал" гэсэн бүлэгт Равжаа гэгэний маани хөгжөөх шүлгийн өөр нэгэн хувилбарын талаар өгүүлдэг.

30. Зарим хувилбарт өөр хүн хэдэлж ирж унтсан гэх

31. Зарим хувилбарт хааны язгуурыг эс тасалдуулахын тул Арши ридний цэрэг зөөлөн бороо салхи гаргаж хэсэг амгалан, тачаал үүсгэж дуслыг гаргаж авсан байна.

32. Банчин Богд Лувсан-Ишийн (1663-1737) гэгээний зохиосон "Артасиди номын Хан хөвүүний намтар нууц ишийг үзүүлэгч бошго судар" хэмээх цадигт түүхчийн Далай ламыг түмэн насны цагт Артасиди хэмээх Хан хөвүүний дүрээр явсан бурхан багшийн зөвхөн багын нэртэй адил байсан төдийгүй тойн болж, хатуужлыг гэгээ аглагт суусан зэрэг олон талаар ойролцоо зүйл гарч байна.

33. "Арван хоёр зохионгуйн тайлбарт" Субирабоди хаан гоо үзэглэлт хатан бумбинийнхээ нэрээр нэрлэсэн агаад энэ хатнаас Махамаян мэндэлсэн гэжээ.

34. Үүний утга нь: Ялж хэмээх нь дөрвөн шимнүс, хоёр туйтэрийг ялсныг хэлжээ. Төгс гэх нь цог сайн алдар билэг билиг, эрхтэн өнгө төгөлдөр, хичээнгүй орхүүтэн зургаан чанараар хотол төгсөнийг үчир болой. Нөгчигсон хэмээх нь эртний цэврийн тэнгэр нарт ургахын тулд түүнээс нөгчигснийг өгүүлдэг байна.

35. Самгарид хэлний *krosa* хэмээх уртын хэмжээний нэгж 500 алд нь нэг хүрч болно.

36. "Зуны орон" гэсэн төвд (*ཏཱ་ལའི་ཡུལ་*) гаралтай үг бөгөөд дулаан цагт хоногт хайланд суухыг хэлнэ.

37. Бурхан багшийн шавь нараас билэгтний манлай Шарибүдари, рид ридигтааны манлай нь Модгалжибү хэмээдэг.

38. "Чухал хэрэглэгч" зэрэг сударт хэвлэлд орж, эхээс мэндэлсэн хоёрыг нэг үйл болгосон буй.

39. Төвдөөр "Жанан" (*ཇམ་ནམ་*) монголоор хөтөч, жолооч, жолоодогч гэсэн утгатай энэ үг монгол хэлд маш эрт цагаас орж ирсэн саргатахи үйл болгосон буй.

40. Энэ нь "илт, тодорхой, үнэт, гайхамшигт" гэсэн утгатай самгарид хэлний *monier-williams*, 1964, 396/ гэсэн үгнээс гаралтай байж болох юм.

41. Том арслан тулмыг хэлнэ. "Нууц товчоонд" намбуха гэсэн хэлбэрээр гардаг.

42. Уг хийдийн нэрийг намтар "шачун" гэж бичсэн байх боловч товдөөр "Жачун" (ᠵᠠᠴᠤᠨ) буюу гардин шувууны нэр мөн болов уу хэмээн "Жачун" гэж бичлээ.

43. Манзушри бурханы зүрхэн тарни болно. Эл номын удиртгал ангийн дэд бүлгээс үзнэ үү.

44. Богд няраан дүр үзүүлэхийн өмнөхөн бандида малгайгаа авч Жалцав гэгээний өвөр дээр тавьсан гэдэг.

45. Энэ ламын жинхэнэ нэр нь Чунруйсэнгэ гэх ба тарниийн нэр нь Бавуудорж (Баатар-Очир) хэмээдэг авч хоосон чанарын номд ихэд мэргэн болсны тул олонд "Умава лам" гэж алдаршжээ.

46. Энэ нь орчин цагийн монгол хэлний "халх" гэдэг үгтэй холбоотой байж болох юм.

47. "Көгэлэр" буюу 12-р сарын хуучин нэр.

48. "Мялаалга" гэдэг үгийн олон тооны хэлбэр бололтой.

49. Орчин цагийн "байх" гэсэн утгатай үг

50. Хүн нас нөгчигсөний дараа сүнс нь хүүрээ үл таних тул элдвээр харагддаг гэсэн ойтголт буй.

51. "Маани татах" хэмээх судраас авав.

52. Товдөөр Лувсан, монголоор "Сайн оюут" гэсэн самгарид үг

53. Орчин цагийн монгол хэлний "хэрцгий" гэсэн үг

54. Билиг барамидын судрын самгарид нэр болно.

55. Их мэргэдийн өмсөх хүндтэй малгай

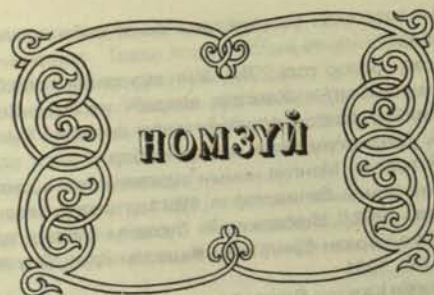
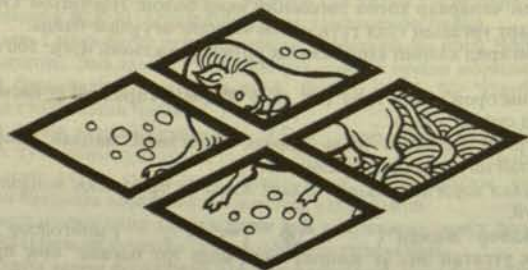
56. Энэ нь өглөгөөр буян үйлдэх гэсэн утгатай "Vinyata, pind'a" гэсэн самгарид гаралтай үг болно.

57. Уг дуудлагын үгийг Манба дацангийн хувраг В.Цэвэгдорж гуайгаас нийрүүлж авав.

58. Шүлгийнхээ холбоцод нийцүүлэн Сухавади буюу Диваажингийн орныг ингэж хэлжээ.

59. Халхын алдартай номын сангуудад Гэгээний номын сан (Богд гэгээний), Заяын хүрээний номын сан, Дэлбэ хутагтын номын сан, Сайн ноён хан аймгийн Номын хааны хэдэн дүр хийгээд Арвай хээрийн Цэвэлванчигдоржийн байгуулсан номын сангуудыг нэрлэдэг байжээ.

60. Энэ нь хөгжмийн зохиолч Г.Бирваад хадгалагдаж байгаа хулсан үзгээр гайгүй тохилог бичсэн 90 хуудас бүхүй эмхтгэл дэвтрийг хэлж байна. Харин Улсын номын сангийн "Гүр дууны бичиг" хэмээх дэвтэрт бидний энд иш татсан 15 мөр шүлэг л орсон байхаас үзвэл эл эх товчлогдсон хуулбар болох нь тодорхой байгаа юм.

1. СУРВАЛЖ БИЧИГ

1. /Алтан товч/ Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан Алтан товч хэмээх оршивой. Оршил бичсэн Ш.Бира, УБ, 1990.

2. /Алтан хааны цадиг/ Эрдэнэ тунамал нэрт судар оршив. Хулсан үзгийн бичмэл судар. Өвөрмонголын нийгмийн ШУ-ны Хүрээлэнгийн номын санд.

3. Арван хоёр зохионгуйн тайлбар, хулсан үзгийн бичмэн судрын хуулбар (зохиогчийн хувийн цуглуулгад)

4. /Богд гэгээнтний цадиг/ Богд гэгээнтэн Халх монгол оронд анх хувилж шашныг дэлгэрүүлэн төр дагаж шид үзүүлэн амьтныг жаргуулан айлдагсан цадиг оршив. Бийрийн бичмэл дэвтэр. (Улсын төв номын санд)

5. /Бодовагийн гэгээн/ Үлгэрийн ном эрдэм цогцлогсон, Бээжин бар. 6. /Бодь мөрийн зэрэг/ Сацлал үгүй их Зонховын зохиол их бодь мөрийн зэрэг оршив Агын хийдийн бар (Зохиогчийн хувийн цуглуулгад)

7. /Бурханы цадиг/ Бурхан багшийн төрлийн цадиг оршивой. Бээжин бар.

8. /Буян Далай дооромбо/ (Гэлэгжамц) Буриад газар бурханы шашин хэр дэлгэрсэн хийгээд шашин баригч лам нарын цадиг товч төдий өгүүлсэн оршив. "Шатапитака" П. Дели, 1959

9. /Гал луу, Жарантай 1986/ Мэргэн гэгээн Лувсанданбижалцаны Бум зарлиг хэмээгдэх оршив. Галлуу, Жарантай эмхэтгэв. Үндэсний хэвлэлийн хороо, 1986, (Хойшид: УХХ гэж товчлов)

10. /Гайхамшигт шастир/ Их монгол орноо дээд номын эх ямар мэт гарсан ёс ба шашин эрдэнэ дэлгэрсэн ёсыг номлогсон гайхамшигт шастир. Өвөрмонголын нийгмийн шинжлэх ухааны хүрээлэнгийн номын сан.

11. Гунгаажалцан, Эрдэнийн сан Субашид, Өвөр монголын ардын хэвлэлийн хороо, 1958, (Хойшид: ӨМАХХ гэж товчлов.)

12. /Гүр дуу/ Гүр дууны бичиг, Монгол улсын төв номын санд

13. /Гэгээн Болор эрх/ Өвөрмонголын номын санд

14. Дандийн "Зохист аялгууны толь". ред. Б.Ринчен, "Дурсгал бичгийн чуулган", Т.ХУШ-1, УБ, 1972

15. Дармадала, Их монголын оронд дээдийн ном ямар мэт дэлгэрсэн ёсыг тодорхой өгүүлэгч Цагаан Лянхуан эрхээс хэмээх оршивой, Төвд хэлнээс орчуулсан номч мэргэн гавч хамбо лам С.Гомбожав, УБ, 1995

16. /Жанжа намтар/ Жанжа Ишданбижалцаншрибадрангийн төрлийн

цадиг гурван орныг үзэсгэлэн болгогч гагц чимэг сайн номлолын чандманийн эрихэс, Бээжин бар

17. **Жамбадорж**, Болор толь, Лиү Жин сүэ хянаж тайлбарлав, УХХ, 1984

18. **/Зонховын намтар/** Хамгийг айлдагч их богд Зонховын гэгээний намтар мэдэхүй хялбар болгон өгүүлсэн сайн амгалан бүхэн гарахын орон хэмээгдэх. Агын Дэчинлхүндэвлин хийдийн бар.

19. **/Зүрхэний толта/** Монгол номын зүрхэний толта хэмээх үсгийн дохио оршов. Ш.Магван оршил бичиж гэрэл зургаар хэвлүүлжээ. УБ, 1996

20. **/Ишбалжир**, 1993/ Ишбалжирын бурханы шашны түүх, ӨМАХХ, 1993

21. **Лиү Жин Сүэ** Арван буянт номын цагаан түүх, Лиү Жин Сүэ эмхэтгэн тайлбарлав. ӨМАХХ, 1981

22. **Лувсанлхүндэв** Билгийн зул хэмээх шастирын тайлбар, Өвөрмонголын номын сангийн 01366 гэсэн дугаартай бичмэл дэвтэр

23. **/Маани татах/** Маани татахын далан зүйлийн залбирал ерөөл, Өвөр монголын номын сангийн 13717-I гэсэн дугаартай бичмэл дэвтэр.

24. **/Молон тойны судар/** Зурагт Молон тойны судар, ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн номын санд

25. **/Мөнх, 1994/** Мэргэн хийдийн уг түүх оршив. Б.Мөнх тайлбарлав. Ү.Наранбат хянав. Өвөр монголын Соёлын хэвлэлийн хороо, 1994. (Хойшид ӨМСХХ гэж товчлов.)

26. **/Очроор огтлогч/** Хутагт билгийн чанад хязгаар хүрсэн Очроор огтлогч их хөлгөн судар оршуулав. Хулсан үзгийн бичмэл

27. **/Очроор огтлогчийн тайлбар/** Очроор огтлогч Доржодобагийн паянг номлогсон судар. 15 бүлэгт хулсан үзгийн бичмэл. Улсын төв номын санд.

28. **/Очроор огтлогчийн тайлбар/** Билгийн чанад хязгаар хүрсэн Очроор огтлогчийн тус эрдмийн тайлбар. 22 бүлэгт бийрийн бичмэл. (Зохиогчийн хувийн цуглуулгад)

29. **Өндөр гэгээний намтар.** Улсын номын сангийн 76284 гэсэн дугаартай бийрийн бичмэл дэвтэр.

30. **Өндөр гэгээний намтрууд оршивай.** Хэвлэлд бэлтгэсэн акад.Ш.Бира, Ш.Сонинбаяр, УБ, 1995

31. **/Пагба ламын эх эцсийн товчоо/** Монгол бичгийн богд Пагба ламын эх эцсийн товчоо, Өвөр монголын Номын сангийн бичмэл дэвтэр.

32. **Д.Равжаа** зохиолын эмхэтгэл. Эмхтгэж хэвлэлд бэлтгэсэн Д.Цагаан, УБ, 1962, П хэвлэл "Яруу найргийн цоморлиг" УБ, 1992

33. **/Саруул толь/** Шашин гүйцэд төгсөхийн голд үлэмж хэрэгтэй үйлийн үрийн тийн ялгалыг сайтар ялгаж тодорхой номлогсон үйлийн үрийн саруул толь нэрт судар оршив. Бийрийн бичмэл (Зохиолчийн цуглуулгад)

34. **/Цахар гэвшийн намтар/** Гэтэлгэгч дээд лам адилтгал үгүй ачит богд Сумадишилаширнбадрагийн гэгээний ерөнхий зохиол намтрыг товчийн төдий өгүүлсэн сүсгийн лянхуаг мишээлгэгч нарны гэрэл дээд мөрийг гийгүүлэн үйлдэгч хэмээгдэх оршив. Өвөрмонголын номын санд.

35. **/Цахар гэвш, Сухавадийн орны зохиол/** Цахар гэвш лам Лувсанчүлтэмийн зохиосон Диваажингийн орны гайхамшиг эрдэм ба мөн тэнд төрөхийн үг сэлтсийг номлогсон судар. Хүрээ бар.Улсын төв номын санд

36. **/Цахар гэвш. ЭСХД/** Цахар гэвшийн зохиосон Эрдэнэдөшийн сүмийн хөх дэвтэр, I-12 дэвтэр, бийрийн бичмэл, Өвөр монголын нийгмийн

шинжлэх ухааны хүрээлэнгийн номын санд

37. **Цэвэлванчигдорж** Таван хошуу малын өвчин засах нэрт судар оршив. Төвд хэлнээс Д.Цэдэв орчуулав. УБ, 1992

38. **/Цэвэлванчигдорж, Тамын зурагт ном/** Энэ нь ямар үйлээр там, бирдэд төрөх учрыг ялган салгаж тус бүр зурагт номыг хамтад үйлдсэнээс айн анхаарч авбаас сайн мөр дор орохын увидас оршив. Модон барын хэв (Д-р Л.Хүрэлбаатарын цуглуулгад)

39. **/Чандманийн чимэг. 1961/** Ардыг тэжээхүй дусал нэрт шастир түүний тайлбар чандманийн чимэг, Ред. проф.Ц.Дамдинсүрэн, УБ, 1961

40. **Чүлтэмжигмэдданбижалцан /1960/** Орчлонгийн сав шимийн дуулал, УБ, 1960

41. **/Чойжи, 1987/** Алтан хүрдэн мянган хигээст Дарма зохив. Чойжи тулган харьцуулж тайлбарлав. ӨМАХХ, 1987

42. **/Чойжид, 1991/** Алтан эрих, Ната зохиов. Чойжи тулган харьцуулж тайлбарлав. ӨМАХХ, 1991

43. **/Чойжид, 1992/** Пагба ламын тууж. Чойжи тулган харьцуулж тайлбарлав. ӨМАХХ, 1992

44. **/Чойжид дагина/** Эрдэнийн Чойжид дагина Эрлэгийн газар очоод эргэж ирсний намтрыг дэвтэр дор оршуулбай. Бийрийн бичмэл дэвтэр

45. **/Чойжид дагина/** Лин төрхөмт Чойжид дагина, бийрийн бичмэл дэвтэр (Зохиогчийн хувийн цуглуулгад)

46. **Чойжид дагинын тууж** (Кирилл үсэгт Д.Цэнд-Аюуш буулгаж, Ш.Цэен-Ойдов хянан тохиолдуулжээ.) УБ, 1991.

47. **/Чухал хэрэглэгч/** Чухал хэрэглэгч төгс утгат нэрт шастир оршив. Хулсан үзгийн бичмэл судар. (Зохиогчийн хувийн цуглуулгад)

48. **/Ширээт гэгээний товч намтар/** Хөх хотын газар орны зах хязгаар ба Ширээтийн гэгээний товч намтар, бус лам хутагт нар хийгээд олон сүмийн нэрийг тэмдэглэсэн дэвтэр. Өвөр монголын Номын сангийн 3998 гэсэн дугаартай бичмэл дэвтэр.

49. **Эрдэнэ догшин ноён хутагтын сургаал оршив.** Хулсан үзгийн бичмэл судар. (Зохиогчийн хувийн цуглуулгад)

50. **Эрдэнэ зуугийн түүх.** Төмөр үзгийн бичмэл дэвтэр. (Зохиогчийн хувийн цуглуулгад)

2. СУДЛАГААНЫ БҮТЭЭЛ

51. **Ч.Алтангэрэл**, Монголын зохиолчдын төвдөөр бичсэн бүтээл. I, УБ, 1967

52. **Ч.Алтангэрэл, Д.Цэрэнсодном /1968/** Турфаны цуглуулгын "ТМ Д.159" "Монголын судлал" боть VI, дэвтэр 22, 1968

53. **/Алтан-орсил, 6, 1989/** Хөх хотын түүхэн монгол сурвалж бичиг. Алтан-Оргил голлон эмхтгэн найруулав, ӨМСХХ, 1989.

54. **А.Амар.** Монголын товч түүх, ред.А.Очир, УБ, 1989

55. **П.Б.Балданжапов.** Алтан тобчи монгольская летопись XVIII в. Ред.Н.Ц.Мункуев, Улан-Удэ, 1970

56. **Д.Банзаров,** Чёрная вера или шаманство монголов, СПб, 1891.

57. **/Барух, 1948/** W.Baruch, Un mystere tiberan: La dame Tchokyid de Ling, Cahiers du Sud, XXXY, London 1948.

58. **С.Баянцагаан, Д.Цэрэнпил** Письмо Цзонхапы к монгольскому

хану- Источниковедение текстология памятников средневековых наук в странах Центральной Азии" Новосибирск, 1989.

59. **Ш.Бира**, "О Золотой книге", Ш.Дамдина, УБ, 1964
60. **Ш.Бира** Монгольская историография ХШ-ХVII вв. Москва, 1978.
61. **Ш.Бира** "Эргээд уулзсан Энэтхэг, Монгол" "Ардын эрх" 1994. 35.
62. **БНМАУ-ын түүх**, боть "Нэн эртнээс ХҮП зуун. УБ. 1966.
63. **В.П.Васильев**. Буддизм и его догматы, история и литература, СПб, 1857.
64. **/Вацек, Дулам, 1983/** J.Vacek, S.Dulam, A mongolian mythological text, Prag, 1983.
65. **Б.Я.Владимирцов**, Буддизм в Тибете и Монголии, СПб., 1919.
66. **Б.Я.Владимирцов** "Монгольская литература -"Литература Востока" Вып.2. СПб., 1920.
67. **Б.Я.Владимирцов**, Монгольский сборник рассказов Из Панчатантра, СПб., 1921
68. **Б.Я.Владимирцов**, образцы монгольской народной словестности Ленинград, 1926.
69. **Б.Я.Владимирцов** Bodhicaryavatara Cantideva Монгольский перевод Chos-Kyi Hod -Zera I. текст Ленинград, 1929.
70. **Б.Я.Владимирцов**, Надписи на скалах халхаского Цогту-тайджи - "Извест.АН.СССР" 1926, т.ХХ 13-14, 1927, т.ХХI 3-4
71. **А.И.Востриков**, Тибетская историческая литература, Москва, 1962.
72. **/Габеленц, 1837/** H.C.V.d. Gabelentz, Einiges über mongolische Poesie., Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes" Göttingen, 1837
73. **/Геза, Шаркози, 1976/** G.Bethlenfalvy, A.Sárközi, Representation of Buddhist Hells in a Tibeto-Mongol illustrated Blockprint. "Altaica Collecta", Wiesbaden, 1976, p.93.
74. **К.М.Герасимова**, Обновленческое движение бурятского ламаистского духовства, Улан-Удэ, 1964.
75. **Гомобожав**, Монголчуудын төвд хэлээр зохиосон зохиолын зүйл, - "Монголын судлал" БотьП, дэвтэр 2, УБ., 1961.
76. **Гуа**, Монгол алтан Ганжуурын тухай танилцуулга -"Өвөр монголын нийгмийн шинжлэх ухаан" сэтгүүл, 1991.4
77. **Ч.Далай**, Монголын бөөгийн мөргөлийн товч түүх, -"Угсаатны зүйн судлал", Боть I, дэвтэр 5, УБ., 1959.
78. **Ч.Далай**, Монголия в XIII-XIV веках, Москва, 1983.
79. **Ц.Дамдинсүрэн**, Монгол уран зохиолын тойм I дэвтэр, УБ., 1957.
80. **Ц.Дамдинсүрэн** Исторические корни Гэсэрады, Москва, 1957
81. **Ц.Дамдинсүрэн**, Монгол уран зохиолын дээж зуун билэг оршив, УБ., 1959.
82. **Ц.Дамдинсүрэн**, Бигармижид хааны тухай гурван ном, -"Монголын судлал" Боть Y, дэвтэр УБ.,1965.
83. **/Ц.Дамдинсүрэн, Цэнд, 1976/** Монголын уран зохиолын тойм, П дэвтэр, ред Ц.Дамдинсүрэн, Д.Цэнд, УБ, 1976
84. **Ц.Дамдинсүрэн** Рамаяна монголд дэлгэрсэн нь, УБ, 1976.
85. **Ц.Дамдинсүрэн** "Рамаяна в Монголии", Москва, 1979.
86. **/Дамдинсүрэн, 1986/** Гэсэр, сонгомол эхийг боловсруулж удиртгал тайлбар бичсэн Ц.Дамдинсүрэн, УБ, 1986.
87. **Ц.Дамдинсүрэн**, Монголын уран зохиолын харилцаа холбооны асуудалд (Өгүүллийн эмхтгэл), УБ, 1987.
88. **Данзан, Бүрэнбат, Н.Батжаргал**, Аражай уулын агуй дахь соёлын үлдэцийн тухай байцаалт, -"Монголын хэл утга зохиол", 1990, 1-3
89. **/Доронга, 1989/** Паажай Гэсэрийн тууж, Доронга эмхтгэв. УХХ., 1989.
90. **Ц.-А.Дугар-Нимаев**, Зерцало мудрости. Памятник бурятской литературы начала XX века. Улан-Удэ, 1966.
91. **Д.Ёндон**, Нэйж тойны намтар, -"Монголын уран зохиолын тойм" П дэвтэр, УБ, 1976, 238-248 талд
92. **Ёнсог**, Монгол шашин суртахууны тойм, ӨМАХХ., 1992.
93. **/Жон Шнеллинг, 1987/** the buddhist Handbook. By John Snelling, London, 1987
94. **Н.Л.Жуковская**, Ламаизм и ранние формы религии, Москва, 1977.
95. **Ч.Жүгдэр**, Монголд феодализм тогтох үеийн нийгэм, улс төр, гүн ухааны сэтгэлгээ (Эртнээс XIV зуун хүртэл), УБ., 1987.
96. **/Жүрүнга, 1984/** Эрдэнэ тунамал нэрт судар оршив, Жүрүнга хянах тайлбарлав, УХХ., 1984.
97. **Е.В.Завадская**, Восток на Западе, Москва, 1970.
98. **У.Загдсүрэн**, Монгол дууны судлалын товч тойм, УБ., 1975.
99. **У.Загдсүрэн, Л.Хүрэлбаатар**, Эрдэнийн Галбарвасан мод, -"Аман зохиол судлал", Боть X, дэвтэр 4, УБ., 1976
100. **Зуу-Одын сүм хийд**, Эмхтгэн найруулагч Галсан, Хөгжилтү, Батбаяр, ӨМСХХ., 1994.
101. **Д.Кара**, Книги монгольских кочевников, Ред.С.Г.Кляшторный, Москва, 1972.
102. **/Касьяненко, 1993/**. Каталог Петербургского рукописного "Ганджура". Составление, введение, транслитерация и указатели З.К.Касьяненко, Москва.1993.
103. **/Кашевский, 1967/** R.Kashevsky, Das Leben des Lamaistischen Heiligen Thonkhapa (1357-1419) Bonn, 1967.
104. **/Кемпе, 1979/** H.R.Kampfe, Sayin qubitan-u sūsūg-ün terge, Biographie des Öndür gegen /1635-1723/ "Zentralasiatische Studien", 13, 1979, 15, 1981.
105. **/Кливез, 1954/** F.W.Cleaves, The Bodhistw-a cari-a Awatar-un Tayilbur of 1312 by Cosgi Odsir, HJAS., Vol. 17, №1, 2, 1954.
106. **О.Ковалевский**, Монгольско-Русско-Французский словарь Том.I, II, III. Казань, 1844, 1846, 1849.
107. **Н.И.Конрад**, Запад и восток, Москва, 1966.
108. **А.Н.Кочетов**, Ламаизм, Москва, 1973
109. **А.Н.Кочетов**, Буддизм, Москва, 1983.
110. **/Крюгер, 1963/** J.R.Krueger, The Epilogue & Gnostic Colophon of the Erdeni-yin Tobci, CAJ., Vol. III, №2, 1963.
111. **Б.Лауфер**, Очерк монгольской литературы. Перевод В.А.Казакевича, Ред.Б.Я.Владимирцов, Ленинград, 1927.
112. **/Лигети, 1942/** L.Ligeti, Catalogue du Kanjur mongol imprime, Buda-Pest, 1942.

113. /Лигети, 1948/ L.Ligeti, Le Subhāsitaratnanidhi mongol un document du moyen mongol, Budapest, 1948.
114. /Лигети, 1966/ Chos-kyi, 'od-zer Buddha tizenket cselekedete Ses-rab Sen-ge forditasa, Kozzetezi L.Ligeti Budapest, 1966.
115. /Лигети, 1967/ L.Ligeti, A propos de La version Mongole des "Douzes actes du Bouddha" -Acta Orient.Hung., Tom.XX, Budapest, 1967.
116. Лиу Жин сүэ, XIII-XVII зууны үеийн түүх бичлэг. ӨМАХХ. 1979.
117. /Локеш Чандра, 1973/ Mongolian Kanjur, Vol:1, Edited by Lokesh Chandra, Delhi, 1973.
118. /Леринц, 1963/ L.Lorincz, Molon szerzetes pokoljarasa /Molon Toyin,s descent to hell/, Budapest, 1966.
119. /Леринц, 1982/ Molon Toyin's journey into the Hell Altan Gerel's translation, introduction and transcription by L.Lorincz, "Monumenta Linguae Mongicae collecta" VIII, Budapest, 1982.
120. Х.Лувсанбалдан, Ойрадын Зая Бандидын орчуулгын тухай мэдээ, "Хэл зохиол", боть VI, дэвтэр 6, УБ., 1968.
121. Г.Лувсанцэрэн, Нагаржунагийн философийн үзэл, УБ., 1981.
122. Г.Лхагвасүрэн, Ноён хутагт Данзанравжаа, УБ., 1993.
123. /Монер Вильямс, 1964/ Moner-Williams M. A Sanskrit-English Dictionary, Oxford, 1964.
124. Б.Мөнх, Мэргэн гэгээн Лувсандамбижалзан, ӨМСХХ., 1995.
125. /Мункуев, 1975/ Мэн-да бэй-лу ("Полное описание Монголо-Татар"), Перевод с китайского, в ведение, комментарий и приложения Н.Ц.Мункуева, Москва, 1975.
126. Д.Наваан, Б.Сумъяабаатар, Өвөг монгол хэл бичгийн чухал дурсгал, УБ., 1987.
127. Ш.Нацагдорж, Халхын түүх 1691-1911, УБ., 1963.
128. С.Ф.Ольденбург, Будда его жизнь, учение и община, Москва, 1890.
129. Р.Отгонбаатар, "Оюун сэтгэлт өвгөн ноёны тууж" -Цог, 1990, № 1.
130. А.М.Позднеев, Образцы народной поэзии монгольских племен Вып I, Народные песни монголов, СПб., 1880.
131. А.М.Позднеев, Очерки быта буддистских монастырей и буддистского духовенства в Монголии СПб., 1887.
132. А.М.Позднеев, Монголия и Монголы, Т. I. СПб., 1896, Т. П. 1898.
133. /Поппе 1960/ N.Poppe, Ein mongolisches Gedicht aus den Turfan-Funden -"CAJ", Vol. V, 4, 1960.
134. /Поппе, 1967/ N.Poppe, The twelve deeds of Buddha, Wies., 1967.
135. Р.Е.Пубаев, "Пагсам-Чжонсан" памятник тибетской историографии XVIII в. Новосибирск, 1981.
136. /Пубаев, 1985/ Буддизм и литературно-художественное творчество народов центральной Азии, Сбор.сататей /Баяртуев Б.Д. үз/ Отв, ред. Р.Е.Пубаев, Новосибирск, 1985.
137. /Пубаев, 1989/ Введение в изучение и Данчжура, Ред.Р.Е.Пубаев, Новосибирск, 1989.
138. /Пури, 1987/ B.N.Puri, Buddhism in Central Asia, Delhi, 1987.
139. С.Пүрэвжав, Монгол дахь шарын шашны хураангуй түүх, УБ., 1978.
140. Х.Пэрлээ, Хятан нар тэдний монголчуудтай холбогдсон нь УБ., 1959.
141. Х.Пэрлээ, Монгол ард улсын эрт дунд үеийн хот суурины товчоон, УБ., 1961.
142. Рамстедт, 1909/ G.J.Ramstedt, Mongolische Brief aus Idikut-Schahri bei Turfan, SBPAW. XXXII, 1909.
143. /Рамстедт, 1973, 1974/ G.J.Ramstedt, Nordmongolische Volksdichtung, Bearbeitet, übersetzt und herausgegeben von Harry Halén, Band II, Helsinki, 1973, 1974.
144. Ю.Н.Рерих, Избранные труды. Составители: Е.С.Семека, А.М.Пятигорский, Москва, 1967.
145. Ю.Н.Рерих, Монголо-Тибетские отношения в XIII-XIV вв. "Филология и история монгольских народов", Москва, 1958.
146. /Ринчен, 1959/ Монгольские сказки, -"Аман зохиол судлал" Боть I, дэвтэр I, Ред.проф.Ринчен, УБ., 1959.
147. /Ринчен, 1964/ Acad. Rintchen, Catalogue du Tanjur mongol imprime, New Delhi, 1964, 1974.
148. Б.Ринчен Эмгэн сойвон -"Хотол чуулган" сэтгүүл, №1 УБ., 1993.
149. Ринченсамбуу, Монгол ардын дууны төрөл зүйл, -"Монголын судлал" Боть II, дэвтэр 34, УБ., 1961.
150. А.Д.Руднев, Мелодии монгольских племен, "Записки. ИРГО", Том XXIV, СПб., 1909.
151. /Сагастер, 1967/ K.Sagaster, Subud erike, Wiesbaden, 1967.
152. /Сагастер, 1978/ K.Sagaster, Der weisse Lotus des Friedens Eine moderne mongolische Interpretation buddhistischer Symbolik "Zentralasiatische Studien" 12, 1978.
153. /Сазыкин, 1979/ A.G.Sazykin, Hell-Imaginations in Non-Canonical mongolian Literature, "АОН" Том XXXIII /3/, 1979.
154. /Сазыкин, 1982/ A.G.Sazykin, Die mongolische "Erzahlung uber Gusu-lama" -"Zentralasiatische Studien", 16, 1982.
155. А.Г.Сазыкин, Монгольские версии рассказов о пользе "Ваджрачжедики" -"Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока" Т.18, ч.1, Москва, 1987.
156. А.Г.Сазыкин, Каталог монгольских рукописей и ксилографов, Том I, Москва, 1988.
157. /Сазыкин, 1990/ История Чойджид Дагини. Факсимиле рукописи транслитерация текста, перевод с монгольского, исследование и комментарий А.Г.Сазыкина, Москва, 1990.
158. Сайшаал Соёмбо тэмдгийн мөнх ухагдахууныг нуршин өгүүлэх нь -"Ардын эрх" 1994, № 26.
159. Сумъяабаатар, Буриадын угийн бичгээс, УБ., 1966.
160. Г.Сүхбаатар, Монголчуудын эртний өвөг, УБ., 1980.
161. Г.Сүхбаатар, Түрүү үеийн монголчуудын соёлын өв, "Үнэн" 1989, № 219.
162. Г.Сүхбаатар, Монгол Нирун улс (330-555), УБ., 1992.
163. С.Сэцэнбилэг, Монгол барын данжуур -"Өвөр монголын нийгмийн шинжлэх ухаан", 1991, № 3.
164. /Таубе, 1968/ M.Taube, Einige notizen zum Leben des 1. Pekingers LCan-Skya Qutuqtu, "journal of the International Society for Oriental research"

165. /Таубе, Цэрэнсодном, 1993/ D.Cerensodnom, M.Taube, Die Mongolica der Berliner Turfansammlung, Akademie Verlag Berlin, 1993.
166. С.А.Токарев, Религия в истории народов мира, Москва, 1986.
167. /Файт, 1976/ V.Veit, Die Regierungsperiode Ch'ienlung (1736-1796) in der Darstellung der mongolischen Chronik Bolur toli (1834-1837) "Zentralasiatische Studien", 10, 1976.
168. /Франке, 1964/ H.Franke, Mittel-mongolische Kalender-fragmente aus Turfan, Bayr.Akad.d.W., Heft.2, München, 1964.
169. /Франке, 1968/ H. Franke, Bruchstücke einer buddhistischen Schrift über die Sündenfolgen aus den mongolischen Turfan-Fragmenten. - "Studies in south, east and central Asia" edited by D. Sinor, New Delhi, 1968.
170. /Франке, 1981/ H.Franke, Kleine Nachlese zu der mongolischen Mahakali-Hymne aus Turfan. - "Zentralasiatische Studien", 15, 1981.
171. /Хайсиг, 1953, 1954/ W.Heissig, Neyici Toyin. Das Leben eines lamaistischen Mönches (1557-1653). Sinologica 3,4 (1953-54).
172. /Хайсиг, 1954/ W.Heissig, Die Pekinger lamaistischen Blockdrucke in mongolischer Sprache. Wiesbaden, 1954.
173. /Хайсиг, Сагастер, 1961/ Mongolische Handschriften. Blockdrucke. Landkarten. Beschrieben von W.Heissig, unter mitarbeit K.Sagaster.- Wiesbaden, 1961.
174. /Хайсиг, 1966/ W. Heissig, Mongolische volksreligiöse und folkloristische Texte aus europäischen Bibliotheken. Wiesbaden 1966.
175. /Хайсиг, 1966/ W.Heissig, Die mongolische Steininschrift aus Olon sume in der Inneren Mongolei. Göttingen, 1966.
176. В.Хайсиг, Монголын утга зохиол, "Хэл зохиол судлал", Боть VII, дэвтэр 10, УБ., 1969.
177. /Хайсиг, 1969/ W. Heissig, Zum Totentanzmoty in Zentralasien; Eine neue mongolische Version von Coyicid dakini-yin namtar - "Centralasiatische Studien", 3, 1969.
178. /Хайсиг, Бауден, 1971/ W.Heissig, Ch. Bawden, Catalogue of Mongol Books, Manuscripts and Xylographs, Copenhagen. 1971.
179. /Хайсиг, 1972/ W. Heissig, Geschichte der mongolischen Literatur, Band-I, II, Wiesbaden, 1972.
180. /Хайсиг, 1973/ W. Heissig, Zur Organisation der Kandjur-Übersetzung unter Ligdan-Khan (1628/29). "Zentralasiatische Studien" 7, 1973.
181. /Хайсиг, 1975/ W. Heissig, Toyin gousi=guisi alias Toyin covtu guisi: Versuch einer identifizierung. - "Zentralasiatische Studien", 9, 1975.
182. /Хайсиг, 1976/ W.Heissig, Zwei mutmasslich mongolische Yuan-Übersetzungen und ihr Nachdruck von 1431, "Zentralasiatische Studien", 1, 1976.
183. /Хайсиг, 1978/ W.Heissig, Geser Khan als Heilsgottheit. - "Csoma De Kőrös memorial Symposium", Budapest, 1978.
184. Хишигтогтох, Монголын эртний утга зохиолын судлал, ӨМСХХ, 1988.
185. Хишигтогтох, Ганжуурын монгол орчуулгын түүхэн тойм, - "Өвөр монголын нийгмийн шинжлэх ухаан", 1991, № 3-4.
186. Хишигтогтох, Монгол намтар зохиолын түүхэн тойм, - "ӨМНШУ" 1994, № 4.

187. Л.Хүрэлбаатар, Бичгийн болон ардын яруу найргийн зохиомж дахь таван хүслийн бэлэгдэл. - "Аман зохиол судлал" Боть ХҮП, д 2, УБ., 1987.
188. Л.Хүрэлбаатар, Отгоргүйн цагаан гарди, УБ., 1995.
189. /Хүт, 1896/ G.Huth, Geschichte des Buddhismus in der mongolei, Strassburg, 1896.
190. /Хэниш, 1954/ E.Haenisch, Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung, Ein buddhistisches Druckfragment vom Jahre 1312, Berlin, 1954.
191. /Хэниш, 1959/ Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung II, herausgegeben von Erich Haenisch Mongolische Texte der Berliner Turfan-Sammlung in Faksimile, Berlin, 1959.
192. Д.Цагаан, Саган цэцэний "Эрдэнийн товч" хэмээх түүхийн зохиолын төгсгөлийн шүлгийн тухайд. - "Хэл зохиол судлал" Боть XIY, д 20, УБ., 1980.
193. Я.Цэвэл, Монгол хэлний товч тайлбар толь, УБ., 1966.
194. Д.Цэрэнсодном, XIY зууны үеийн яруу найрагч Чойжи-Одсэр, УБ., 1969.
195. Д.Цэрэнсодном, Турфаны цуглуулгын 2-р дэвтэр дэх ТМ (5) Д 130. "Монголын судлал" Боть VII, дэвтэр 3, УБ., 1969.
196. Д.Цэрэнсодном, Монгол Данжуурын төгсгөлийн шүлэг. - "Хэл зохиол судлал" Боть VIII, дэвтэр 4, УБ., 1970.
197. Д.Цэрэнсодном, Монгол шүлгийн онол түүхийн зарим асуудал, УБ., 1978.
198. /Цэрэнсодном, 1981/ D.Cerensodnom, Ein mongolisches Gedichtfragment über die Prajñāpāramitā aus der Berliner Turfansammlung. "Altorientalische Forschungen" VIII, Berlin, 1981.
199. Д.Цэрэнсодном, Монгол уран зохиол УБ., 1987.
200. Г.Ц.Цыбиков, Избранные труды, Том 1-2, Новосибирск, 1991.
201. Чийрагхүү, Жавзандамба хутагтын товч намтар, ӨМАХХ, 1992.
202. Чойжилсүрэн, Буриад модон барын номын таван гарчиг, УБ, 1959.
203. Шагж, Монгол үгийн тайлбар толь, Монгол улсын Соёлын сан, Дундад улсын УХХ, 1994.
204. /Шаркози, 1976/ A.Sárközi, A Mongolian Picture-Book of Molon Toyina's Descent into Hell. "АОН" Том, XXX, Fasc. 3, 1976.
205. Н.П.Шастина, Шара туджи монгольская летопись XVII в. Москва-Ленинград, 1957.
206. /Шастина, 1973/ Лубсанданзан, Алтан тобчи, Перевод с монгольского, введение, комментарий и приложения Н.П.Шастина, М., 1973.
207. Л.Эрдэнэчимэг, Чин сүсэгт Номун хан хийдийн гүр дууны бичиг, УБ., 1995.

ТӨГСГӨЛ ҮГ

Монголын бурханы шашны уран зохиолын түүхэнд холбогдол бүхий зарим нэгэн дурсгал бичгийг судлах, нийтлүүлэх үйлст проф. О.Ковалевский, А.Позднеев, Б.Лауфер, Б.Владимирцов, Л.Лигети, Ф.Кливез, Э.Хэниш, Ц.Дамдинсүрэн, Ц.А.Дугар-Нимаев, В.Хайсиг, Х.Франке, М.Таубе нарын эрдэмтэд чамгүй зүйлийг хийсэн боловч шашны уран зохиолын нийт төрөл зүйлийг тогтолцоотой судалсан доривтой бүтээл шинжлэх ухаанд үгүйлэгдсээр байгаа билээ.

Коммунист үзэл суртал сүүлийн 70 гаруй жилд дангаар ноёрхсон манай орны хувьд бурханы шашны сэдэвт уран зохиолыг судлах ажил бараг хаалттай байсан гэж хэлж болно. Жишээ нь акад. Ц.Дамдинсүрэн "Зуун билэг" (1959) хэмээх дээж бичигтээ "Цагаан Дара эхийн тууж", "Ногоон Дара эхийн тууж" зэрэг зохиолыг нийтлүүлсний учир Намын Төв Хорооны тогтоолоор буруутгаж, зэмлэл шийтгэл хүлээлгэж байлаа. Ийм нөхцөл байдалд бурханы шашны сэдэвт уран зохиолд бодитой үнэлэлт дүгнэлт өгсөн үзэл сурталжуулаагүй жинхэнэ судалгаа хийх, чөлөөтэй хэвлэн нийтлүүлэх боломжгүй байсныг манай уншигчид мартаагүй байгаа бизээ.

Харин ардчилал шинэчлэлийн өөр нийгэмд монгол орон 1990 оноос шилжиж орсоноор хуучин уран зохиол судлагч бидэнд олдсон цорын ганц "олз" гэвэл эрдэм шинжилгээний ажлыг хэн нэгнээс хараат бус чөлөөтэй судалгаа хийх үзэл суртлын эрх чөлөө олгосныг зүй ёсоор тэмдэглэн хэлбээс зохино.

Миний бие 1988 оноос БНХАУ-ын Бээжин Их сургуулийн Дорно дахины салбарын Монгол хэлний тэнхимд хоёр жил багшлах хугацаандаа хятадын монгол судлалын оюутан, оюунтан (аспирант) залуу багш нарт "Монголын бурханы шашны уран зохиолын түүх" гэсэн сэдвээр лекц уншиж байсан маань энэхүү ганц сэдэвт зохиолыг зориглон бичих анхны алхам болсон юм.

Цагаан морин жилийн (1990) намар Бээжингээс эх орондоо буцаж ирээд уг сэдвээ үргэлжлүүлэн судлаж улмаар Монгол улсын ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн 1991-1995 оны эрдэм

шинжилгээний ажлын нэгэн төсөл болгон төгөлдөржүүлсэнээр уг зохиолыг бүтээх удаахи алхам тавигдсан билээ. Ийнхүү эл сэдвийг арваад жил үргэлжлүүлэн судалсны хүчинд монгол түмнийхээ утга соёлыг эрхэмлэн дээдлэгч өтгөс эрдэмтэн багш нарынхаа зарим нэгэн хэлж завдаагүй үг, хийж дуусгаагүй ажлынх нь нэгээхэн хэсгийг нь боловч гүйцэлдүүлэхсэн гэдэг тахимдуу сэтгэлээр хичээн зүтгэж хэрээс хэтэрсэн их ачааг үүрэх гэж зүтгэсний учир нь энэ гэдгийг уншигч түмэн маань ухах буй заа. Хоёр мянгаад жилийн түүхтэй Монголын бурханы шашны утга соёлын их өв санг нэхэн судлах гэж оролдсон бидний энэхүү анхны ажилд алдаж осолдсон, орхиж гэсэн зэрэг омтгой зүйл байваас эрдэмт нөхөд илчлэн залруулж үнэ цэнтэй үг сургамжаа хайрлахыг эрхэмлэн хүснэ.

Монголын бурханы шашны уран зохиолын дурсгалыг түүхчлэн бичсэн эл ганц сэдэвтийг олон түмний хүртээл болгох буянтай үйлст өглөгийн эзний өгөөмөр сэтгэлээр гар сунган тусалсан Гандантэгчинлэн хийдийн захиргаанд эн тэргүүнээ баяр талархлаа дэвшүүлье.

Сурах, судлах, урих, номлох, бясалгах, туурвих тэргүүтэн нарийн хэм хуваарьтай, найман их номынхоо цаг зайнаас самбаачлан гаргаж эл зохиолыг уншиж, ариутган шүүж ачилсан Хамбо ламтан Д.Чойжамц, ламтан Ш.Сонинбаяр нарт бас нэгэн адил баяр талархлаа дэвшүүлье.

Мөн уг номыг бүтээн туурвих явц дунд үнэтэй сайхан санал зөвлөгөө өгч байсан хийгээд эх бичгийг боловсруулах, хэвлэлд бэлтгэх, зураг чимэглэлийг урлах зэрэг ажилд бие сэтгэлээрээ хичээнгүйлэн тусалсан ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн төвд судлалын салбарын эрхлэгч доктор Л.Хүрэлбаатар, эрдэм шинжилгээний ажилтан Д.Цэрэнпил, Д.Сумъяа, сэтгүүлч, зохиолч Ц.Түмэнбаяр, уран зураач Г.Пүрэвбат, Ц.Сүмбэр нарт баярласан сэтгэлээ бас нэгэн адил илэрхийлье.

Жич тэмдэглэх нь: Эл зохиолын дэд дэвтэрт бурханы шашны нэр томъёоны шинж чанартай элдэв үг хэллэгийн товч тайлбар толь болон бас шашны нэрт зүтгэлтэн эрдэмтэн зохиолч нар хийгээд тэдний тууривсан гол гол ном судар, нийтэд алдартай сүм хийдийн буй болсон цаг үеийн тухай товч мэдээлэл өгөхүйц хоёр мянгаад жилийн харьцуулсан хүснэгт зэрэг лавлагааны зүйлийг голчлон оруулахаар бэлтгэж байгаагаа уншигч түмэндээ урьдчилан сонордуулья. Сайн үйлс дэлгэрэх болтугай.

Улаагчин үхэр жилийн хаврын адаг сарын
16-ны тэргэл өдөр (1997.4.23)

Далантайн Цэрэнсодном

Summary and Contents

SUMMARY

The Buddhism that began to spread in Mongolia 2000 years ago has left behind a rich heritage in oral and written tradition. This book introduces the best examples of this inherited literature written in Mongolian by the writers of many generations.

The monograph contains four parts and 12 chapters and its contents are shown in the enclosed table of contents. Therefore not all the books are reviewed in this summary but a short introduction is made concerning innovations and rare monuments researched for the first time.

The following is a short review of the chapters.

1. The first chapter of the introduction

Presented in a popular and simple form, easy to read for ordinary readers and researchers, the Mongolian scholars and writers understanding of Buddhism and the nature of its doctrine. Most of these scholars and writers are Buddhist figures.

The works of the following Buddhist persons are examined; Sumba Khanbo Ishbaljir, Lhunde Bandida, Tsahar Gebshi Luvsanchultem.

2. The second chapter of the introduction

Based on the Turfan collection, the main books of the Mongolian translations of Kanjur and Tanjur are presented in the beginning of 14th Century. Peculiarities of Mongolian handscript Gold Kanjur, ordinary manuscripts of Kanjur, and printed Kanjur and Tanjur. Short review of literary monuments like tales, legends, jataka, poems, aphorism, and praises from the 3000 examples of the Kanjur and Tanjur. Brief biographical sketch of translators of many generations of Kanjur and Tanjur and translators observations about the texts.

3. The third chapter of the introduction

Specific peculiarities of the works by Mongolian historians on the religious historiography. For example: Sutra named The Golden hee with a Thousand Spokes written by Darma Gushi in 1739, The Golden Rosary written by Nata from Avga in 1817, and The Crystal Mirror by Khanbo Jambadorji from the monastery in Urad province in 1849. Analysis of literary monuments and documents from this era.

4. First chapter of the First Part

Author introduces new evidences which prove the concepts of previous researchers like Zava Damdin on the spread of Buddhism in Mongolia 2000 years ago. For example a gold statue of Buddha belonging to the period of Hunnu state, rock cave of 3 rooms with a portrait of Buddha 3 meters long which is called Kevtee Zuu from the monastery Gilber Zuu which is located in the East Baarin province of Inner Mongolia, and the monument of remains of the town Kherlen Bars which belong to

culture of Kitan state, the white Suburgan (Pagoda) Jinchin in Inner Mongolia, etc.

5. The Second Chapter of the First Part

Author talks about of translation of different books by Mongolians since the period of the spread of the Sakya sect during the Yuan dynasty of Kubilai Khan. Examines how Mongolians compose similar books in their own language. He informs about the white Suburgan monument in Dadu which was one of the largest publication centers at that time. Describes pictures and letters on the walls of rocky caves of Arji which was newly found in Ordos province.

6. The Third Chapter of the First Part

Introduces unresearched works by the famous literary writers of the 16th & 17th Century like translator Gushi Tsoiji, Mergen Gegegen of Urad province (1717-1766), Tsahar Gebshi (1740-1810), Noyon Khutugtu Danzanravvajaa (1803-1856), Nomtu-yin Rinchin (1820-1897), which created the literature for the spread of Buddhist religion in Mongolian during this era.

7. The First Chapter of the Second Part

Introduces new information, legends, and fiction contained in the biography of Buddha, Bogda Zonkhaba (1356-1419), Zanabazar (1635-1724), Altan Khan of Tumed (1507-1588), written in Mongolia by different authors. New information previously unknown to science, for example, the translation of "The Commentary of 12 Deeds of Buddha" by translator Sharavsenge, ordered by Hun Shiu, the wife of Yesun Temur Khan (1276-1328). The author analyzes peculiarities according to the styles of writing. For example in the biographies of Bogda Zonkhava and Zanabazar, the magical qualities are examined but in the biography of Altan Khan poetical style is mostly discussed.

8. The Second Chapter of the Second Part

Describes interesting literature about Hills and Prita(animals) of Buddhist teaching. For example The Illustrated Book of Hills by Tsevelvanchigdorji and other stories like "The Legend of goddess Chojid" and the Sutra of Molon Toin and the chapter "How the Geser Khan Saved His Mother from the Hill"

9. The Third Chapter of the Second Part

Explains the philosophical nature of Buddhism through literal genre of commentaries. The literal elements in such genre of many tales, legends, and poems are considered. For example, the commentary of Bodhichariya-awatara by Choji-Odser in 1311, the commentary of

Vajracchedika, the commentary "of the Drop of Nectar" and the commentary Subhashitaratna-nidhi by Tsahar Gevshi.

10. The First Chapter of the Third Part

Presents popular lyrical genre of Buddhist literature in praise and precepts. Gives examples of 14th Century poems like Praise on Prajnaparamita and Praise about Hill and Prita and poems of the 17th & 18th Centuries. From these two genres the precepts are investigated and compared of Mergen Gegegen of Urad (1717-1766). Analyzes the philosophical praise called "A Hymn of the Universe"; composed by Bogda V.

11. The Second Chapter of the Third Part

In this chapter the author talks about introductory and final poems which were formed in Mongolian poetical literature of the middle age under the influence of Indian and Tibetan translations made by well known translators like Sakya Dondov, Mergen Daichin Taiji, Zaya bandida Namhaijamtsu of Oirat. In these final poems information is given about historical events, locations, and personalities documenting of historiography.

12. The Third Chapter of the Third Part

The Buddhist writers of the 19th Century used the folk blessings, praise songs, and long songs to introduce the Buddhist doctrine to the common people. Among the many musical poems and eulogies of the 19th and the beginning of the 20th Centuries is "The Call of the Khatvanga (staff of the Buddhist mendicant) and supporting religist formula praise songs "Gur duula" based on the style of the folk long songs.

The author concludes that such musical poems and eulogies of Buddhist content played an important role in the propaganda of Buddhist doctrine among the common herdsmen and made the Buddhist philosophy closer to their everyday life.

This monograph on the historical review of the Mongolian Buddhist literature is written in a popular-scientific way and dedicated to scientific workers, lamas, teachers, students and all those who is interested in Buddhism.

Table of contents

Introduction part.

Buddhist doctrine and its books

5

The general notion about Buddhism

7

First chapter.

The Buddhist canons Kanjur and Tanjur

22

Second chapter.

1. The Mongolian Kanjur
2. The Mongolian Tanjur

23

28

The Buddhist literature in the historical chronicles

37

Third chapter.

1. The sutra named "The Golden Wheel with a Thousand Spokes"
2. "The Golden Rosary"
3. "The Crystal Mirror"

39

44

48

First part.

The spreading of Buddhism in Mongolia

59

The period of early-age spreading

61

First chapter.

1. The Hunnu golden statue of Buddha
2. The Monastery of Gilber Zuu
3. The two Suburgan of Kitan Dinasty
4. The old temple in Kogno Tarni
5. The cave of the Indian Padamba

65

70

74

78

80

The period of middle-age spreading

83

Second chapter.

1. The wise Qubilai Khan and the lamas of Sakya sect origins
2. The rocky cave temples in the mountain of Arji
3. The white Suburgan in Dadu

87

99

102

The period of late-age spreading

104

Third chapter.

1. Gushi Tsoji
2. Mergen Gegegen from the Urad province
3. Tsahar Gevshi Luvsanchultem
- The Holy Sukhavati or the writings on the topic of Sacret Country
- The Blue Notebook in the monastery of Erdene Dosh
4. Noyon Khutugtu Danzanravjaa
- The teachings of Noyon Khutugtu Erdene Dogshin
5. Nomtu-yin Rinchen
- A conversation of the old and young

108

119

124

126

137

144

150

154

157

Second part.

The narrative genre on the Buddhist topic

Biographies and Jatakas

First chapter.

1. The biography and jataka of Buddha	163
2. The biography of Zonkhaba	188
3. The biography of Zanabazar	214
4. The poetic biography of AltanKhan	224

The legends and stories on the topic of the Hill 237

Second chapter.

1. The Illustrated Book of Hills by Pandita Tsevelvanchigdorj	241
2. The legend of goddess Chojid	247
3. The sutra of Molon Toin	254
4. The chapter "How the Geser Khan Saved His Mother from the Hill"	267

Commentaries

Third chapter.

1. The commentary of Bodhichariya-avatara	274
2. The commentary of Vajracchedika	282
3. The commentary of the Drop of Nectar	295
4. The commentary of Subhashitaratnanidhi	302

Third part.

The poems on the Buddhist topic

Praises and precepts

First chapter.

1. Praise poems	319
- Praise on Prajnaparamita	319
- Praises about Hill and Prita	322
- Praise poems by Mergen Gegegen	326
2. Precepts	328
- A hymn of the Universe	332
	335

Introductory and final poems

Second chapter.

1. Introductory poems	340
2. Colophon poems	341
	344

Musical poems and eulogies

Third chapter.

1. The call of Khatvanga	353
2. Supporting religist formula	356
3. Religist praise songs "Gur duulal"	360
	366

Footnotes	381
-----------	-----

Bibliography	384
--------------	-----

Epilogue	393
----------	-----

АРИУТГАГЧИЙН ҮГ

Доктор Д.Цэрэнсодном гуайн бичсэн "Монголын бурханы шашны уран зохиол" хэмээх ном нь номт гурван улс гэж аддаршсан Энэтхэг, Төвд, Монголын эртний шашин ном, соёлын харилцаагаар дамжин Монголын ард түмний дунд дэлгэрсэн гүн ухаан, бичиг соёл, ном судар, уран зохиол, түүх домгийн нэгтгэн гаргасан үнэ цэнэтэй бүтээл болжээ. Энэ номоос Монголын Бурхан шашны түүхэн хөгжил, ном судар уран зохиолын тухай өргөн мэдлэг олж авах бүрэн бололцоотой байна. Урьд өмнө Ц.Дамдинсүрэн зэрэг судлаач эрдэмтдийн бүтээлээс Монголын уран зохиолын ерөнхий тоймыг бид үзэж мэдэж байсан. Чингэвэл Д.Цэрэнсодном гуайн энэ бүтээл нь Монголд дэлгэрсэн бурхан шашны гурван үеийн түүх болон Энэтхэгийн ард түмний ном соёлын үнэт дурсгал Ганжуур, Данжуур ертөнцийг соёлоор гийгүүлэгч дээдсэ лам нарын намтар цадиг, Монголчуудын дунд дэлгэрсэн Бурханы шашин судлалыг сонирхогч оюутан залуусын гарын авлага болох нь дамжиггүй. Зохиогч уг номондоо зарим зүйлүүдээ шинжилж ухааны дүн шинжилгээ хийж, оорийн тодорхой саналыг гаргасан зүйлүүд ч байхын сацуу Хөгшөөгийн овгон хийд, Жагар Паламбын агуй зэрэг Монголын эртний шашны түүхэнд холбогдох дурсгалт газруудын тухай сонирхолтой судалгаа хийсэн нь цөө шинэ зүйл болсон байна. Зохиолыг уншиж байх явцад зарим нэг газар орны нэр түүхэн хүмүүсийн он цаг судар шастируудын зөрүү зэргийг сайтар нягталж анхаармаар зүйл байгааг тэмдэглэе. Гандантэгчинлэн хийдийн тэргүүн хамба лам Д.Чойжамц уг номыг уншиж үзээд шашин ном соёлын талаар сүүлийн хэдэн жилд гараагүй дорвитой бүтээл болжээ гээд молхн намайг нягтлан уншиж үз гэсний дагуу олон хуудас энэ зузаан номыг зав гарган уншиж үзэхэд улам цаашлан амтархан уншаар гүйцээж, сэтгэлийнхээ үгийг тогилуулан буй нь энэ. Монголын түүх, соёлын салшгүй цөм болсон бурхан, шашин, судар ном, бичиг ухааны талаар нэгтгэн боловсруулсан доктор Д.Цэрэнсодном гуайн энэ номын үргэлжлэл дэл дэвтрийг уншигч олон сонирхон хүлээж байгааг энэ ялдамд дурдсуу.

Ахмад эрдэмтэн Цэрэнсодном гуайдаа урт удаан наслахыг хүсэн ерөөж, зохиол туурвил, судалгаа шинжилгээний ажиглаа их амжилт гаргахыг хүсье.

Хянан тохиолдуулсан Шашин дээд сургуулийн багш Ш.Сонинбаяр

